A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. IV. KÖTET.

FÁY ANDRÁS ÉLETRAJZA.

IRTA

BADICS FERENCZ.

BUDAPEST, 1890.

FÁY ANDRÁS ÉLETRAJZA.

Méltóságos

dr. Berzevicy Albert,
vallás- és közokt. ügyi államtitkár úrnak
mély tisztelettel
a szerző.

FÁY ANDRÁS

ÉLETRAJZA.

A M. TUD. AKADÉMIÁTÓL LÉVAY-DÍJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

ÍRTA

BADICS FERENCZ.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1890.

246738

«Használni! vala éltem minden törekvése,
jelszava.»
«Mindig jót akart, jóért fáradozott»,
ezt vessék sírom kövére.

FÁY ítélete a saját működéséről.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

R 1577
M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvlelt. 8474 /196 0. sz.

Fáy András mk.

Metsz. acélba Mayer K. Nürnb.

Kiadta Saufferis Stolp, Pesten.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

BERZEVICZY ALBERT
KÖNYVTÁRÁBÓL

ELŐSZÓ.

A m. tud. Akadémia Fáy András születésének százados évfordulója alkalmából a Lévay Henrik-alapítványból 500 frt jutalmat tűzött ki «*Fáy András életrajza s munkáinak kritikai méltatása*» című pályakérdésre.

A kitűzött határidőre (1887. szept. 30.) négy pályamű érkezett be. Az 1888. május 3-án tartott nagygyűlés elfogadván az I. osztály javaslatát, e munkának itélte a jutalmat, a következő birálat alapján:

«*A II. sz. minden tekintetben felülmulja társait. A Fáyra vonatkozó adatokat úgy látszik teljesen felkutatta és összehordta s a családi levéltárból és Fáynak igen gazdag kézirati hagyatékából számos ismeretlen adatot először hoz napfényre. A szerző ez adatgyűjtő buzgalmát kiegészíti kutatásának sokoldalúsága; épen úgy érdeklődik hősében az iró, mint a nyilvános élet és egyházi ügy bajnoka iránt, mindeniket érti és méltatja, több-kevesebb szerencsével jellemzi. Előadása mind végig gondos, bár egyenlőtlen és terjengős. A sok részlet nem egyszer, a helyett, hogy a hőst kidomborítaná, elnyomja; máskor meg az alap túlszéles, Fáy-alakjához képest. De egyforma szeretettel vázolja Fáy kiváló és sokoldalú munkásságát a közügyek terén, s bár a túlbőség itt is nehezíti az áttekintést, a munkában újabb irodalom- és műveltségtörténetünk becses ada-*

lékot nyer. Az I. osztály jutalomra érdemesnek itéli a művet; s megvárja a szerzőtől némely hézagok kiegészítését.»

A *terjengősség*en, a mennyire lehetett, igyekeztem segíteni, nevezetesen, az első fogalmazásban *túlszéles* részleteket több helyt összevontam s még a kinyomtatott íveken is egyre javítgattam, rövidítettem. Annyira azonban át nem alakíthattam munkámat, hogy egészen újat s mást adjak a közönség elé, mint a mely bírálat alatt volt; így történt, hogy az még mindig soknak tetszhetik.

Fáy életrajzát, bizonynyal, rövidebben is meg lehetett volna írni, a minthogy magam is megírtam egy másfél ívnyi füzetkében, sőt egyetlen hírlapi czikkben is. De ha működését teljesen meg akarjuk ismerni, életrajza több helyet kíván, mint az oly férfiaké, kik csak az irodalomban vagy a közélet egyik-másik ágában szerepeltek. Fáy, azonfelül, hogy egész kis könyvtárra menő munkát írt, évtizedeken át tevékeny részt vett a közélet mindennemű mozgalmaiban. Mivel e működés ép oly sok ágú s nagy körű mint a másik, és a közéleti nem csekélyebb jelentőségű mint az irodalmi: munkámnak okvetlenül szélesebb alapot kellett vetnem s Fáy működését korrajz keretében adnom, hogy feltüntethessem a hatást, melyet másoktól vett, s azt is, melyet mások működésére és általában közéletünkre gyakorolt. Ezért ismertettem részletesebben műveit is, melyeknek «kritikai méltatását» különben a pályakérdés is megkívánta. Fáy munkái közül ma csak a kisebb szépirodalmiak forognak közkézen, a többiek tárgyuknál fogva jórészt elavúltak s új kiadásban többé nehezen fognak megjelenni; de valamennyi bővelkedik számtalan oly nemes eszmében, melyek új utakat jelölve, termékenyítőleg hatottak a kor törekvéseire (s ma is figyelemre méltók), és így

csak igazságot szolgáltattam Fáy emlékének, midőn kimutattam s a történelem számára fentartottam, mennyivel járult eszméivel ama törekvések megindítása s megvalósításához.

Zichy Antal, Fáy házának barátja és működésének alapos ismerője, részben közvetlen tanúja, akadémiai emlékbeszédében (1873.) azt mondja, hogy: «*ha valakinek, a ki Fáy Andrásunkat nem ismerné, e nevezetes férfiúról hű fogalmat akarnék adni: kénytelen volnék, hogy a valótól el ne maradjak, hazánk egy félszázados művelődési történetén vezetni őt végig*»; s alább: a ki az ő életrajzát «*hézagtalanúl fogja megírni, az hazánk újabbkori történetéhez fog, még pedig hat vagy hét egész évtizedet magába foglaló adalékot szolgáltatni, annyival becsesbet, mert Horváth Mihály történetírónknak, midőn nagy munkáját (25 év története) kiadá, ez adatok nem állottak rendelkezésére s így abban e nevezetes emberünkről alig találunk valamit*».

Ezt a hézagot sokoldalú kutatásommal, melynek eredményeit az akadémiai birálat is dicsérettel említi, s általában Fáy működésének hű rajzolásával, úgy hiszem, sok tekintetben sikerült betöltenem. Lelkiismeretesen átvizsgáltam mind azt az anyagot, a mit Fáyra s korára vonatkozólag az egyházi és iskolai anyakönyvek, családi és nyilvános levéltárak s egy félszázad hírlapirodalma rejtettek, s az innét merített adatokkal nemcsak irodalmi és művészeti, hanem politikai és közgazdasági, nevelésügyi és társas életünk történetét számos, eddig ismeretlen vonással egészítettem ki.

Aligha sikerül ezt tennem, ha kutatásaim közben mindenütt oly előzékeny szívességgel nem találkozom, a miért e helyen is hálás köszönettel adózok különösen: özv. *Fáy*

Gusztávné urnőnek, ki ipjának értékes kézirati hagyatékát, *Karacs Teréz* k. a. és *Fáy Béla* úrnak, kik becses emlékirati jegyzeteiket, *Szász Károly* ev. ref. püspök úrnak, ki a Ráday-könyvtár nagyértékű kéziratgyűjteményét, *Zichy Antal* főrendiházi tag úrnak, ki a saját gazdag kéziratgyűjteményét, *Székely József*, *Csontosi János* és *Hellebrant Árpád* uraknak, kik a pestmegyei, n. muzeumi és m. tud. akadémiai könyv- és levéltárakat bocsátották rendelkezésemre, s végül — a munkám folyamán többször említetteken kívűl — a «hazai első takarékpénztár-egyesület» vezérigazgatója, *Steiger Gyula* úrnak, ki nemcsak adatokkal volt szíves szolgálni, hanem munkámnak a takarékpénztárt tárgyaló sajtókész fejezetét a legnagyobb elismeréssel tüntette ki.

Elismerő méltatás kisérte munkámnak a Budapesti Szemle, Vasárnapi Újság és Fővárosi Lapokban közzétett *egyes részleteit* is. Semmivel sem érezném fáradságomat jobban megjutalmazva, mint ha ez az elismerés — szerető gonddal írt *egész munkámra* is kiterjedne.

Újvidék, 1890. július 17.

Dr. Badics Ferencz.

ELSŐ FEJEZET.

Fáy gyermekkora és tanulói pályája. 1786—1808.

I.

Fáy szülőháza; ősei, családja. Az ősi curia Gombán. Fáy László vagyoni állapota. A nagyapai ház Gálszécsen. Fáy gyermekkora, mulatságai. A férfiú jellemvonásai a gyermekben. A mult századi nemesség és jobbágyság életmódja. Fáy megfigyelései.

A zemplénmegyei Gálszécstől mintegy hatszáz lépésnyire, rónatájon fekszik egy kis falu, Kohánynak hívják; lakosai nagyrészt egyesült görög-vallású ruthének. A falu közepén, ős vadgesztenyék árnyékában ma is épségben áll a Kácsándyak ősi, emeletes kastélya, melynek egyik szobája a mult században chinai alakokkal, fákkal és madarakkal volt kifestve. Ebben a szobában született Fáy András 1786. május 30-án, s ezt a házat jelölte meg emléktáblával a hazafias kegyelet, Fáy születésének százados évfordulóján.[1]

[1] A szülőház rajzát l. *Vasárnapi Ujság* 1886. 26. sz. A falba illesztett szürke gránit emléktábla felirata ez: «E házban született 1786. május 30-án Fáy András, a kitünő író és hazafi s a pesti hazai takarékpénztár-egyesület alapítója. Használni: volt élte törekvése, jelszava. Ezen emléktáblát születésének századik évfordulója alkalmából a pesti hazai takarékpénztár-egyesület kegyeletes hozzájárulásával emelte Zemplénmegye közönsége.» — Szülőházát s

A Kácsándy-kastély s vele együtt a kohányi birtok házasság útján kerűlt a más-vidéki Fáyak kezére. A Fáy-család ugyanis Abaujból ered és egyike a legrégiebbeknek. Első bizonyos őse, Rugach, székely eredetű vitéz volt s II. Endre oldalán a szent-földön esett el.[2] Fiai: Don és Barnabás, a muhi pusztán tüntették ki vitézségöket, s a szerencsétlen Béla királynak saját lovok felajánlásával nyujtván menekvést, ezzel megalapították jövendő szerencséjöket. A tatárdulás után hazatért király t. i. önfeláldozó hűségök jutalmául az Abaujmegyében fekvő Fáj nevű földet ajándékozta nekik, s ennek birtokában V. István is megerősítette őket. E királyi adománylevél[3] maig is megvan, a családi czímer pedig azt a jelenetet örökíti meg, midőn az egyik Fáy a király elé vezeti ágaskodó fehér lovát.[4] Rugach unokája az ajándékföld után már Fáynak nevezi magát, s arról írja a család nemesi előnevét mind máig Fáji-nak.

kohányi élményeit maga Fáy is leírja emlékirataiban; «Kohány» czím alatt közölve: *Vas. Ujs.* 1886. 22. sz.

[2] «A Fáji Fáy család származási táblája» szerint, melyet 1860-ban nagy folio-íven Fáy Ignácz adott ki: «Rugach, neje Bánk Eldora, élt 1188. Báró Naláczy József családi levéltára szerint erdélyi székely vitéz s II. András királyt a sz. földre kisérte s ott elesett 1217.»

[3] Kiadva Fejér, *Cod. Dipl. Hungariae eccl. ac civilis.* Budæ, 1829. Tom. IV. vol. I. pag. 286—7. «Nos vero — így szól a bevezetés után az 1243-ban aláírt oklevél — consideratis servitiis ipsorum, quæ nobis tempore Tatarorum personaliter exhibuerunt et dando nobis equum ipsorum se mori relinquentes, terram Fay ipsi Don et fratri suo Barnabæ, filiis Rugach dedimus» etc.

[4] A czímer metszetét és leírását l. Nagy Iván, *Magyarország családai.* III. k. 126. és 128. l. «E czímer egy fennálló hadi paizs, melynek kék mezejében egy ágaskodó fehér lovat egy magyar vitéz kantáránál fogva tart. A paizs fölötti sisak koronájából szintén fehér ló nyúlik ki. Foszladék jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös.»

A család tagjai később a felvidék legtekintélyesebb családjaival jutottak rokonságba s ennek révén több megyében fekvő terjedelmes birtokokhoz. Kedvelt foglalkozásuk maradt a hadakozás; a következő századokban mint kisebb-nagyobb csapatok vezérei többször kitüntették magokat s a legutóbb lezajlott szabadságharczban is több Fáy harczolt a honvédek között. Előkelő szerepet játszottak a közéletben s különösen Abaujmegye életében is, fő- és alispánok, országgyűlési és portai követek kerültek ki soraikból, egyik ág pedig a jelen század elején grófi rangot nyert.

Andrásunk családja legközelebb azon Fáy Lászlótól származik, ki Wesselényi nádor tanácsosa volt. Ennek unokája, András, lett a mi Andrásunk nagyatyja. A családnak ez az ága a XV. vagy XVI. század folyamán Pest megyébe származott be, s itt királyi adományok s házasságok útján szintén nagyobb birtokokat szerzett.[5] A felvidékkel azonban továbbra is fentartják az összeköttetést. Fáy László, Andrásunk édes atyja, is innét házasodik, 1775. febr. 6-án nőül vevén a későbbi gróf Gyulai Ferenczné és gróf Rhédei Lajosné legidősb nővérét: Kácsándy Erzsébetet. Vele kapta a kohányi kastélyt és jószágrészt, melyre aztán átköltözött. De a szép fekvésű házat kilencz év mulva már özvegyen lakja. Eltemette már elsőszülött fiát: Tamást is; többi gyermekei közül Kata később Kandó Gáborné, Antonia Soldos Péterné lett, Ferencz pedig viruló ifjú korában húnyt el.

[5] A török hódítás idején már mindenesetre itt laktak. Fáy családi hagyománykép említi egyik dédapjáról, hogy a török-világban bérbe adta gombai jószágát a jobbágyainak, s maga Abaujmegyébe mérai jószágára költözött; de álruhában évenként lejárt a haszonbérért s hű jobbágyai soha sem árulták el. («Kegyeletek.» *Prot. egyh. és isk. lapok.* 1859.)

Az özvegyi év leteltével, 1785. május 29-én a szomszéd Gálszécsről, Szemere Lászlónak leányát, Krisztinát vette nőűl, kinek családjához már többszörös régi rokonság fűzte a Fáyakat. E második házassággal kapta nógrádmegyei birtokait: Jobbágyi és Sámsonháza helységekben, továbbá Csontfalva és Zsumalmás pusztákat. Egyelőre azonban továbbra is a kohányi kastélyban laktak. Itt született, házasságuk után épen egy évre, első fiúgyermekök, kit a gálszécsi református imaházban még az nap meg is kereszteltek, miről a következő anyakönyvi bejegyzés tanúskodik:

«1786. die 30 May. Tekéntetes Fáy László úr fijatskája *András* kereszteltetett, kinek is kereszt Attya Tettes Tussay Márton úr és kereszt Annya Tettes Radvanszky Theresia.»[6]

Kohányban még két gyermekök született: István (1787. szept. 2.) és Zsuzsánna (1790. febr. 23-án); a három kisebb már Gombán született, és pedig László (1791. márcz. 8.), Bora (1792. nov. 30.) és Mihály (1794. aug. 6.).[7] István és Mihály kis korukban haltak el, a többiek közűl is csak Bora élt öreg kort; de valamennyit túlélte András, kinek pedig — gyenge testalkata s ifjúkori betegeskedései miatt — senki sem mert volna aggkort jósolni.

Gomba Pestmegyében, a cserháti dombok közt, a Vár-

[6] Megegyezik ezzel az apának sajátkezű bejegyzése egy régi biblia belső tábláján, csak a keresztanya van itt közelebbről meghatározva, így: Szerencsy Józsefné, R. Th. — A biblia Fáy Béla úr birtokában van Versegen.

[7] Az itt közlött számadatok Sárkány Imre gálszécsi és Tóth Sándor gombai lelkész urak szivessége folytán mind az anyakönyvekből vannak véve, s így a Fáy régi és újabb életrajzaiban közölt bármily ellenkező adatokkal szemben egyedűl hitelesek.

hegy tövében fekszik; mintegy kétezer lakosa háromnegyedrészben reform. vallású. Ez volt a Fáy-család délre szakadt ágának ősi fészke. Ezen kívül — a jobbágytelkeket fölvevő 1733. s 1770-diki összeírások szerint — Gyömrő, Káva, Maglód s egyéb községek határaiban s más megyékben is bírtak kisebb-nagyobb területeket. Mind ez a többszöri osztozkodás s a lányok kiházasítása folytán idővel több részre szakadt vagy urat cserélt, de a fiúk házassága révén ismét új szerzeményekkel gyarapodott.

A gombai családi curia az újra épített templom közelében, oszlopos téglakerítésen belül, nagy előudvarban állt. Háromtetős, *u* alakú nagy ház volt, a bejáratnál oszlopos előcsarnokkal, mely a nagy ebédlőbe vezetett; az épület két szárnyán három-három szoba s egyéb helyiségek voltak; az udvarban istállók és konyha, hátul nagy kert egészíték ki az ősi lakóházat, mely némileg átalakítva ma is épségben áll.

Itt élt Andrásunk nagyatyja, mióta neje, Máriássy Borbála meghalt (1781.) s gyermekeit[8] magok szárnyára eresztette, egészen egyedül. E magányosság annál elviselhetetlenebbé vált, mennél inkább érezte az öregség terheit. László fia tehát 1785-től kezdve az év nagyobb részén körülötte van, hogy őt a gazdálkodás gondjaitól fölmentse, a következő évben pedig nejét is lehozza, s együtt minden lehetőt elkövetnek, hogy atyjok nyugalmas örömben élhesse le végső napjait. E fiúi kegyeletet az apai végrendelet oly jótéteménynek mondja, melynél nagyobbat senki sem tehe-

[8] Első nejétől: Szemere Judittól született Mihály fia, második nejétől: Máriássy Borbálától pedig Imre (még gyermekkorában elhúnyt), László, Borbála (Báji Patay Józsefné), Krisztina (Szilassy Lászlóné). — L. Halott-elmélkedés Máriássy B. felett, Szőke Ferencz gombai lelkész által. Pest, 1781.

tett volna vele. «Az időtől fogva — így folytatja — sem az fiam sem az felesége, az menyem ellen semmi panaszom nem lehetett, sőt azt merem mondani az én kedves menyem felől, hogy én az istentől ő nála jobb menyet nem kivánhattam volna, az ki mióta vélem lakik, soha engem megszomorítani vagy boszantani nem kivánt, sőt nagy tisztelettel, hűséggel és engedelmességgel viseltetett hozzám.» E gyöngéd figyelem jutalmául minden ingóságát menyének, a gombai családi curiát pedig László fiának hagyja s átok alatt inti gyermekeit, hogy végső akaratát tiszteletben tartsák.[9]

Nem is vétettek ellene, midőn atyjok 1791. febr. 6-án meghalt. László öt-hat évi munkája fáradságát áldozván Gombára, már így is rászolgált a kedvezményre, melyben — a családi curia öröklése által — a régi szokás is a legifjabb fiút részesítette. Az 1793-diki osztozáskor tehát neki juttatják a testvérek Gombának negyedrészét (öregatyjok még felét bírta a falunak) «az udvarházzal és minden appertinentiáival»; ezenfelül reá száll Dabnak $^1/_6$-od, Locsodnak $^1/_6$-od, Rádának $^1/_{24}$-ed része s egyéb kisebb birtokok;[10] úgy hogy Fáy Lászlónak összes vagyona, két neje birtokrészeivel együtt, mintegy ötezer holdat tett ki.

Fáy László ezután állandóan Gombán telepszik meg s ezzel régi vágya teljesült. Kohányban t. i. egy évtizeden át sokat boszankodott már a félreeső hely bajain. Mint takarékos, jó gazda, sehogy sem békült meg azzal, hogy termesztményeit maga kénytelen elfogyasztani. A környéknek

[9-10] Mind az 1790. nov. 9. kelt végrendelet, mind az 1793. szent Iván hava 17. kelt osztozó-levél eredeti példányai a családi levelestárban.

nem volt piacza, de voltak annál rosszabb útjai, melyek a tengelyen való szállítást még inkább megnehezítették. Mivel tehát a nagy távolság miatt ezentúl úgy sem kezelhetné, bérbe adja kohányi jószágát s még örül, hogy a bérlő a töltő-házban fenmaradt gabnaneműt is hajlandó megvenni, és pedig a tiszta buzának köblét 22 kron, a rozsét egy márjáson, a zabét 12 kron. Ilyen árak mellett bizonyára nem lehet meggazdagodni. Gombai termesztményeit a közeli Pesten az akkori viszonyok között is jobban értékesíthette. Lehet, hogy az élénkülő politikai élet is vonzotta őt Pestmegyébe. József halála után újra megnépesültek a gyűléstermek. Pesten egymást érte a megyegyűlés, Budán pedig összeült a hosszú idő óta meg nem tarthatott országgyűlés is. Az itt folyó tanácskozások és heves viták Fáy Lászlót mint előkelő birtokost és protestáns nemest kétszeresen érdekelték. Alig várhatta tehát, hogy ősi birtokát átvéve, véglegesen Pestmegyébe költözhessék.

Gyermekei közűl egyedül a kis Andrást hagyta továbbra is Gálszécsen, annyival nyugodtabban, mert a gyermek csecsemő korától fogva a nagyapai háznál nevelkedett. Ezt tekintette igazi otthonának is. Szüleit a gyakori s hosszú távollét miatt alig ismervén, ezeknek a gyermek első fejlődésére annál kevesebb hatásuk lehetett, mivel ez pataki diák korában is csak a nyári szüneteken ment Gombára, a kisebbeket pedig, míg nagyanyja élt, Gálszécsen, azontúl Kohányban töltötte, hol a kastély és belső telek a Fáy-ház kiérdemült szakácsának, Viszkok Györgynek gondjaira lévén bízva, mindenkor kényelmes otthonul szolgált.

Gálszécs kis mezőváros; minden nevezetessége az Ödönfyek, később Szemerék régi várkastélya, melynek a mult században még állt mind a négy bástyája; de már itt-ott

megrepedeztek az ódon falak, a hasadékokban baglyok huhogtak, még rémesebbé tévén a kastélyt, melyről a környékbeli nép sokat tudott regélni. Suttogva emlegették, hogy a pinczefalakban sírkövek vannak, ott van eltemetve az Ödönfyek kincse is. A kinek alkalma volt odaférni, meg is feszegette az olvashatatlan írású köveket, a mivel csak az épület romlását segíték elő, kincset azonban nem találtak. Az épület külső zordonságának megfelelt a belső elrendezés egyszerű komorsága. Az emeleten úgy, mint a földszinten, hét-hét szoba volt, melyek termeknek is beillettek volna. Az erdőpusztító nagy kályhákon kívül ősök arczképei, fegyverei, faragványos ágyak, asztalok és székek — a régi idők kegyeletesen őrzött emlékei — képezték az összes bútorzatot. Két nagy udvar, gyümölcsös s különböző gazdasági épületek egészíték ki e régi nemesi curiát.[11]

A kastély komorságát azonban hamar elfelejtette lakóinak nyájassága. Vallásos kegyelet és kedélyes mulatozás, az ősi intézmények féltékeny tisztelete s a világ eseményei iránt érdeklődő felvilágosultság jól megfértek ott egymás mellett. A kastély ura járatta a bécsi «Magyar Kurir»-t, meghozatta a jelesebb új könyveket,[12] melyek aztán az egész megyében körüljártak s némileg szellemi központtá tették a Szemerék ódon fészkét. Szerette a vendégeket is, kikkel a jó hegyaljai borok mellett szívesen elbeszélgetett. Mert ekkor a mulatozás is egyszerűbb volt; zene vagy

[11] Fáy kiadatlan emlékiratai alapján; az itt adott leírással helyenként szó szerint egyezik az a rajz, melyet Fáy *A szép Katinka* czímű beszélye bevezetésében a lovárdi ősi kastélyról ad.

[12] «Ha a megholt prussiai királynak irásai vagy orátiói eddig kijöttek és ha valami nevezetes új könyv is kijött volna, kérem megszerzését,» — írja Szemere László 1786. nov. 9. vejének Gombára. (A családi levelek közt.)

táncz nem igen háborította a megszokott csendet, a fiatalok társas játékokban kerestek szórakozást, az öreg urak pedig gazdasági ügyeikről beszélgettek. Politika ez időben még ritkán képezte beszéd tárgyát; a József türelmes kormányával jó ideig meg volt elégedve a protestáns nemesség, az ősi alkotmány hiányait pedig nem szívesen feszegette, mert ezek jórészt a kiváltságok túlságaiból eredtek. A külpolitikából leginkább a lengyelek sorsát nézték érdeklődéssel, mert velök a borvásárlások alkalmával sűrűen érintkeztek. A vígságszerzők az úgynevezett komák voltak, szegényebb nemesek, kik jó falatért szivesen mulattatták az úri házakat, s szolgáltak czéltábláiul a tréfás ingerkedéseknek. Nem változott az életmód az öreg úr halála után sem. A kastély özvegy úrasszonya csupa jóság és kegyesség volt, s bár fölüljárt a hatvanon, érdeklődött minden iránt s szintúgy szerette a vendéget mint férje, kinek szokásait mindenben kegyelettel fentartotta. S a vendégek nem is hiányzottak; nagy volt a rokonság s az ismerősök köre, kik átutazóban, vagy ha csak közeljártak, soha sem kerülték el a köztiszteletű matrona házát. Többször megfordult itt Kazinczy is, kinek finom társalkodása s az iránta nyilvánuló közfigyelem már a gyermek-Fáynak feltűnt. Sokakat odavonzott az eszes Klárika is, az özvegynek még otthon lévő hajadon lánya; ő képviselte a háznál az akaratot is, anyja csak szeretni tudott, melyből legjobban kijutott a kis Andrásnak.

Itt és ilyen körben folytak le Fáynak gyermekkori napjai, melyekre aggkorában is édesen emlékszik vissza. «A vidoran pezsgő vér apró örömei, világ zajával-bajával, mételyével még nem küzdő, nem aggódó, a csak örömnek nyiló s mindig csak jobbat reménylő szív, minden emberhez bizalommal forduló kedély s kevéssé korlátolt szabad-

ság aranykorunkká varázsolják nekünk gyermekkorunk napjait, Eldorádóvá azoknak tanyáit, sziveinkhez nőtt alakokká azoknak embereit. Bájosak gyermekkorom napjai, tanyái, emberei nekem még hanyatló koromban is!» — írja kiadatlan emlékjegyzeteiben.

1786. őszén Fáy László, nejét is magával vivén Gombára, az alig féléves gyermeket ott kellett hagyniok, ha csak a hosszú út veszélyeinek nem akarják kitenni. A nagyapa reszkető keze írja róla a legelső tudósítást 1786. november 9-én kelt levelében: «A kis Andriska Isten kegyelméből friss, már foga is vagyon, már jó tánczos az új czipőkben, nem kell rajta gondolkozni, vagyon és lészen is reá gondunk». Valóban Szemere László elhunyta után a mostoha nagyanyának is féltett kincse marad a gyermek, mintha csak a saját édes lányának szülötte volna. Egy jó kedélyű magyar asszonyt, vadászának feleségét adta melléje dajkáúl; ettől tanult a kis András magyarul beszélni, s négy éves koráig nem is értett más nyelven. Ekkor azonban a ruthén kertész fia adatván melléje játszótársúl és inasúl, eltótosodott, s a lengyelhez hasonló ejtésű tót szójárást beszélt. Magyarul ugyan nem felejtett el soha, de férfikorában is észrevehető volt beszédén a felvidéki, kissé tótos kiejtés.

A mint nőtt a gyermek, úgy növekedett élénksége s a nagyanyának iránta való szeretete; nem volt kivánsága, mit a nagyanyák közmondásos kényeztetésével ne teljesített volna. A kis András korán észrevevén, hogy neki minden szabad, csakhamar adott az egész háznak dolgot és gondot. Nem maradt ott fa megmászatlanul, fészek kiszedetlenűl; de ez még nem járt bajjal. Egyszer azonban betéved a boltos zsidóhoz, ki épen édes pálinkát mért; az úrfi kiváncsi volt ízére, de a kiváncsiság árát ugyancsak megfeküdte.

Máskor a kertész fiával játszanak bujósdit, s épen egy félreeső nagy hombárba ereszkednek le, midőn ezt előkiáltja apja, s a szomszéd faluba küldi. Mire a gyerek visszatér, a hombárba szorult Andriska a nagy sírásban már el is aludt, s délre járván az idő, a nagyanya kétségbeesve keresteti az egész faluban, még a kutakat is megnézeti, míg végre a hazatérő kertészfiúnak eszébe jut a bujósdi helye. Persze nem büntetés lett a kaland következménye, hanem végtelen csóközön a ház megmentett «aranygalamb»-jának minden részére. S a kalandok folytak tovább; a csintalanságnak nem vethetett gátat a cselédség sem, ha az úrnő s a gyermek kegyeit nem akarta elveszíteni. Csak Klári néninek volt bátorsága — a nagyanya távollétében — asztal alá ültetni vagy letérdepeltetni a vásott Andriskát. Nem is volt vele jó barátságban, s midőn Klárika a másik évben férjhez megy, gyerekészszel megjövendőli a vőlegénynek, hogy majd fog térdepelni eleget. S mivel Klárikából kardos menyecske lett, a gyermekjövendőlés teljesedésén sokáig nevettek Zemplén urai és asszonyai.

Új irányt adott a gyermek foglalkozásának a katonasággal való megismerkedés. Gálszécsen ugyanis rendesen feküdt egy század lengyel dsidás-katona, kiknek kapitánya gyakori vendége volt a kastélynak. Természetesen nem kerülhette ki figyelmét a kalandszerető kis unoka, kivel ő is hamar megbarátkozott. Ha jött vagy távozott, komolyan kezet fogott vele, bajtársának szólította, majd fakardokat faragtatott számára s a vívógyakorlatokon megvagdalt papir török-főket kijavíttatván neki ajándékozta, legényével betaníttatta a hatvágásra, a katonai tisztelgésre s egyéb apró katonai fogásra. Tetszett a fiúnak a katonás játék, s még nagyobb lett öröme, midőn nagyanyja uhlánus

egyenruhát varratott számára. Nosza összegyüjteti most a falu parasztgyerekeit s tart velök olyan hadi gyakorlatokat, melyeknek többször orrvérzés vagy egyéb karczolás lett a vége. De ez nem csökkenté a buzgalmat; a gyermekekkel mindent elfelejtetett a nagyanya kegyelméből olykor-olykor szétosztott fehér prófont, Andrásunk vezéri kedve pedig még növekedett, midőn a fakard helyébe sok kunyorálás után igazi aczélkardot, nagynénje, Rhédei grófnétól meg egy kecskebakot nyert ajándékúl. Ez ugyan levetette néhányszor könnyű terhét, de a kis vezér föltalálta magát, háta mögé ültette a súlyosabb kertészfiút, s már most annál büszkébben oszthatta parancsait — persze tót nyelven. Az egész környék gyerekei előtt híressé váltak a gálszécsi katonásdi játékok, melyeket még a kemény téli idő sem szakított félbe. Ennek aztán olyan lábfagyás lett az eredménye, mely Andrásunkat évek mulva is gyakran elvonta az iskolától.

A vezéri szerepet különben is iparkodott kiérdemelni, nem tűrvén ingerlést, s földhöz terítvén minden gyereket, ki kételkedni mert erejében. Egyszer a szakácsinas meglepte a kertben, a mint a mákfejeket nagy kedvvel szabdalta az aczélkarddal; ráijeszt tréfából, hogy most megöli az úrfit. De ez nem ijed meg, vagdalni kezdi a suhanczot, s mire fölérnek, összeszabdalja kabátját. Máskor egy vele ingerkedő vendéggel bánt hasonló módon. Ezt már az a jó nagyanya is megsokalta s titkon ellopatta tőle a veszedelmes fegyvert. Mikor aztán egyik rokonuk, a köpczös Tussai Jancsi földhöz csapja a kötekedő Andriskát, ennek lehült egy kissé harczias kedve.

A vitézkedő hajlam láttára természetesen mindenki katonát jósolt a gyermekből, pedig ez nagyon lágyszivű volt, hanem erről kevesen tudtak. Egyszer egy nőrokonuk

látogatott el hozzájok, ki nagyon hirtelen haragú, s mint az ilyenek rendesen, ép oly hirtelen békülő s jószivű volt. Nagy hőség lévén, vizet hozat inasával, s mivel nem volt egészen tiszta, poharastúl együtt úgy vágja az inas fejéhez, hogy a vér rögtön elborítja, s aztán maga siet legjobban ápolására. A gyermek tanúja lévén e jelenetnek, azontúl hizelgései daczára sem bírt rátekinteni a szeszélyes asszonyra. — Klárikának férje, Bernáth János, ha Gálszécsre jött, az alsó szobákban ütötte fel szolgabirói hivatalát, s ott vallatta és verette a bűnösöket. Ez annyira fellázította a gyermeket, hogy a jajgatások elől az udvar legtávolabb zugába menekűlt, és se rokonát, se a hajdút ki nem állhatta.[13]

Ha a katonás hajlam apáiról szállt bele, ez az érzékenyszivűség anyai örökség lehetett. Fáy legalább mindig úgy emlékszik róla, mint áldott jóságú anyáról, s a mi kevés adatunk van, azokból is szelíd természetű s jószivű nőnek látszik, kit mindenki csak szeretni tud. Atyját úgy rajzolja Fáy, mint takarékos jó gazdát s túlbuzgó protestánst; fiúi gyöngédsége s többszöri jótékonysága emberszerető, kegyeletes szivéről is tanúskodnak; némely tettei azonban erőszakos hajlamú embernek tüntetik föl, ki az akarata ellen szegülővel szemben nem ismer tréfát. E miatt András fiával többször, sőt igen korán összeütközött. Legelső okot erre épen a vallás adott. Andrásunknak nagyapja és apja is abban a korban éltek, midőn a protestáns üldözés megszűnt ugyan, de fájdalmas emléke folyton élt, annál inkább, mert Mária Terézia katholikus térítő buzgalmai s a protestánsok háttérbe szorítása még mindig érezhetővé tették

[13] Mind ez adatok Fáy emlékiratai alapján: «Apróságok, visszaemlékezéseimből gyermekéveimre». *Nefelejts.* 1862. 17. sz.

a nyomást. Ez a bánásmód nem hogy elrettentette volna a hiveket, sőt megerősítette hitökben, s zárkozottakká, bizalmatlanokká tette őket, kik egyedűli reményöket «erős váruk»-ba, az úristenbe helyezték. Az idősb Fáy András úgy, mint fia László, intéző szerepet játszottak egyházuk ügyeiben, s buzgó vallásosságuknak jelentékeny adományokban adták jelét. Buzgólkodásuk folytán épült fel a gombai szép templom is, melynek alapkő-letételénél (1774. júl. 19.) mind a ketten szerepelnek. László élete végeig megőrizte ifjúkora vallásos érzelmeit, sőt e tekintetben türelmetlen volt családja irányában, mint a következő eset is bizonyítja. A gálszécsi református gyülekezetnek nem volt temploma, tehát a kastély egyik oldalbástyájának szobája szolgált az istentisztelet helyéül, s a kapu megett állt a harangláb. Egy ünnep alkalmával hosszabb távollét után épen harangszóra ér a kastély elé, s mint buzgó ember, leszállván a kocsiról, egyenest az imaház felé siet. Meglátja azonban az udvaron játékba merült fiát, magához szólítja s hívja őt is a templomba. A gyermek nem ismervén fel egyszerre rég látott atyját, valami barátkozó idegennek tartotta, s rá sem ügyelve folytatta játékát. Istentisztelet után az apa ismét magához inti fiát, s nadrágszíjjával tanítja meg szófogadásra. Andrásunkat sokáig bántotta e szokatlan ismerkedés, s ez az első oka, hogy soha sem lett valami buzgó templomjáró, bár mindig jó keresztyénnek és protestánsnak tartotta magát. Nyilván a saját tapasztalata lebeg szeme előtt, midőn egy később írt munkájában azt mondja: «A templomgyakorló atyáknak, a kik fiaikat is azt gyakorlani késztetik, rendszerint templomkerülő gyermekeik lesznek».[14]

[14] *Próbatétel a mái nevelés két nevezetes hibáiról.* 1816. 104. l.

A nagyapai ház körül sok egyéb történt még, a mi mélyen bevésődött Fáy emlékébe s irányítólag hatott fejlődésére, érzületére. Már mint iskolás gyermeket felháborítja, hogy a patronus-család beléptekor az öreg pap feláll székében, s előttök hajlongva le nem mer előbb ülni, míg a család apraja-nagyja el nem helyezkedett. Még alig tanult többet a vallástanból, mint azt, hogy isten előtt minden ember egyenlő, s íme azt kell látnia, hogy az úr az istenházában is megkülönböztetésben részesül. Ünnep lévén, az egyház öreg lelkésze is hivatalos az úri ház asztalához, de jóllehet egykor tanítója volt a kegyúri család tagjainak, csak az asztal végén jut számára hely, cselédbort tesznek eléje, s szinte kunyorálnia kell a cselédségnél, ha valamire szüksége van. Andrásunk szomszédja az öreg papnak, nem állhatja szó nélkül s kifakadva korholja a tiszteletlen cselédet, a maga borát teszi eléje, s annyira bántja ez az eset, hogy alig tud enni.[15]

Íme az emberi szenvedések részvevő barátjának, a «kegyeletek» lelkes írójának első fölhevülései, a férfiúnak jellemvonásai — a gyermekben! Még nem igen áll hatalmában, hogy meggátolja a méltatlanságot, de a tiszteletlenség, az embertelen bánásmód, a lealázó szolgaság úgy fellázítják vérét, hogy el nem felejti a látottakat.

S volt alkalma egyebet is látnia. Míg a nagyanya háza csendes béke tanyája volt, annál zajosabb élet folyt a szomszédban, a kisbirtokos Pándyak nemesi portáján. Amott is az ősi kiváltságok szárnyai alatt éltek, de emitt feltárult a kiváltságos élet visszája is. A Pándy-testvérek ugyanis bort mértek, s Andrásunk nem egyszer volt bor-

[15] Mind a két adatot maga Fáy beszéli el: *Óramutató 1841.* czímű munkájában. 139—140. l.

zadozó tanúja, a mint a fölhevült ivók az udvarra rohantak, s iszonyú furkósokkal verték egymást agyba-főbe. Persze hogy rendesen a nemes embernek lett igaza, s a garázdaság tovább is folyhatott; nyugalom csak azon rövid időközökben volt, mikor néha a garázda testvérek is az újhelyi tömlöczöt ülték.

A nemesi kiváltságos életnek ez volt az utolsó, mondjuk: virágzó korszaka, midőn a nemesség oly elégült nyugalomban, oly biztos kényelemben élt, mintha kiváltságai örök időkig tartanának. Tétlenségénél csak büszkesége volt nagyobb. Emberszámba csak azt vette, ki e korlátokon belül volt, a szegény jobbágyot alig nézte többre igavonó barmánál, ki csak azért született, hogy urát szolgálja. Valóban, ha az uraság egyebütt sem mindig volt atyáskodó, Zemplénben legkevésbbé. A nemesség mindent tehetett, jóformán büntetlenűl, a jobbágyságnak csak a tűrésben volt vigasztalása. A legkisebb megyei tisztviselő még bálokba is előfogaton járt, s nem egyszer megesett, hogy a reggelre rendelt jobbágy csak délután indulhatott, s egész napot elfecsérelvén, egyszerű fizetést vagy nyugtát kapott. De nem mert szólni, sőt oly alázatos volt, hogy terhes szekerével kitért gyalog sétáló földesurának.

Fáy mind ennek tudója, látója volt, s a mit látott, azt nem feledte el többé! Itt, e szemléleteknél kell emberszeretetének gyökereit keresnünk, itt kezdődik tapasztalatgyűjtése, melynek gazdagságával később oly sokakat fölülmúlt!

II.

Magántanulás. Sáros-Patak. A collegium múltja. Az új idők szelleme. Tanulmányi rend és fegyelem. Fáy nevelői és tanítói; szorgalma és becsvágya. Vizsgálati ünnepélyek, Kazinczy és Horváth Ádám. Fáy első olvasmányai. A pataki szállás; diákélet. Kohányi kirándulások; nagy szünetek Gombán. Készület a jövő évre; takarékosság. A német nyelv divata a múlt és jelen században. Pozsony: városi és diákélet; tanulmányi állapot a lyceumban. Fáy tanárai, szorgalma. Magyar prædicatio Pozsonyban. A divat hatalma. Fáy német olvasmányai. Baráti kör. Szemere tanácsa; Fáy olvasmányi füzete; magyar szógyüjteménye. Az 1802-iki zajos országgyűlés, hatása Fáyra. Bay Ferencz jóslata.

Fáy András már Gálszécsen megkezdte a tanulást is. Még alig volt hat éves, midőn nagyanyja egy Péterfi nevű tanítót hozatott ki számára Patakról, de olynemű utasításokkal látta el, hogy az inkább játszótársa, mint tanítója lett a gyermeknek. Így aztán másfél év alatt is alig bírtak tovább haladni a syllabizálásnál. Atyja tehát jónak látta keményebb fenyíték alá adni fiát, mint a sokat megengedő nagyanyai háznál volt. 1793. május 30-án, épen hét éves korában, beadja a pataki iskolába lectornak, hol mostoha bátyja, a tíz éves Ferencz, már grammatista volt; s hogy kellő felügyelet alatt legyen, a gombai prédikátor ajánlatára fogadott melléjök egy Sinka Mihály nevű magántanítót is. Ennek nevelő-képességeit ugyan egyikök sem ismerte, de a tanító a héber nyelvből kitünő vizsgálatot állt, s az ilyesmi már akkor is elég képesítés volt, ha különben jó ajánlat járt vele nyomtatékul.

Sáros-Nagy-Patak, melyet Kis-Pataktól a Bodrog vize választ el, a múlt század végén nagyon jelentéktelen, alig négy-ötezer lakosú városka volt; házai alácsonyak és ren-

detlenül épültek, útczái pedig — nevének megfelelően — éktelenül sárosak. Régi fényes napjaira csak a Perényiek, Dobók, Lorántffyak s Rákócziak omladozó ősi vára emlékeztetett, mely erősségnek már gyenge volt, de szép kilátást nyujtott a szomszédos hegyekre s a rónaságon át hömpölygő Bodrogra.

Fontossá tette azonban Patakot régi, még a reformatio elején alapított collegiuma, melyre épen ekkor nyílt új időszak, s mely miatt e városka ép olyan fészke lett a felvidéki protestáns orthodoxiának, mint a tiszántúlinak Debreczen. Messze vidékre e főiskola szolgáltatván papokat és tanítókat, hosszú időn át központja és irányitója volt a közművelődésnek, viharos történetében pedig az egész protestáns felekezet sorsa és szellemi élete tükröződik vissza. Falai közt, melyek hajdan ostromló fegyvereknek álltak ellen, biztos menedéket talált az üldözött protestantismus szelleme és minden ősi hagyománya, miket a collegium vezetői zordon féltékenységgel őriztek és ápoltak. E mellett kiváló gondot fordítottak a latin nyelv tanítására, melyet fordítással, emlézéssel s élőszóval gyakoroltak; latin volt az előadás s a társalgás nyelve is, hogy mennél tökéletesebben elsajátítsák, mert a XVIII. század folyamán nemcsak a tudományok, hanem a kormányzás, törvénykezés s köztanácskozás nyelve is az volt. Ez egyen kívül nem igen törődtek az élet követelményeivel, s a magyar nyelv, történelem és természettudományok művelését majdnem teljesen elhanyagolták. A tudós tanárok, nagy foliansaikba mélyedve, alig vettek tudomást a külvilágról; egyedűli gondjok a tanítás, legfőbb vágyok az iskola felvirágoztatása volt. S vágyok teljesül; 1790-ben újra megadják a togatus diákoknak legatióba járó szabadalmát, 1793-ban pedig megvalósítják, a mire már a század elején

törekedtek, tanszéket állítanak a magyar államjognak, s arra Kövy Sándor kir. táblai ügyvédet hívják meg. E két körülmény folytán hamar felszaporodik a diákság; 1787-ben még 1072, tíz év múlva már 1636 volt a collegiumi tanulók száma.[16] Ezentúl tehát még inkább versenyezhetett a hírére féltékeny debreczenivel, nemcsak tanulóinak nagy számában, hanem abban is, hogy a tanárok közt, korábban és később is, mindig volt néhány országos hírű, kinek tudománya messze földről, még Debreczenből is ide vonzotta a tanulókat.

Hanem az újító mozgalmakban része volt már az új idők szellemének, mely keresztültört a collegium zárkozottságán. Az utóbbi nyolcz-tíz év eseményei nagyon megváltoztatták Magyarország közérzületét. Az a nemesség, mely néhány év előtt alig törődött a közügyekkel, most a világesemények hatását is elfogadja. S a szabadabb eszmék iránt épen a protestánsok és Zemplénmegye előkelőbb rendei a legfogékonyabbak. József türelmi rendelvénye, mely amazoknak vallásszabadságot és hivatalképességet adott, többeket megnyert a szabadelvű kormány részére; de e közeledés csak addig tart, míg a nemzeti nyelv és alkotmány ellen intézett támadások öntudatra nem ébresztik a nemzetet. Fokozza az elégületlenséget, hogy a külföldi egyetemekről hazatérő protestáns ifjak, valamint a József és Lipót alatt szabadon behozott könyvek és hírlapok egészen új fogalmakat terjesztenek az emberi jogokról s a királyi hatalom eredetéről. Ezek hatása alatt, míg az országyűlés rendei hazafiúi buzgósággal sietnek az ősi alkotmányt s a magyar nyelv jogait biztosítani, felpezsdűl

[16] Szombathi J.: *Monumenta protestantium Hungariae ecclesiastica.* Pars I. Hist. coll. ref. Sárosp. — Sárospatak 1860.

a nemzeti irodalom, divatos lesz a magyar viselet: addig másokat már cosmopolita szabadságvágy izgat; érdeklődve várják a külföldi események fejleményeit, s a franczia fegyverek győzelmétől nálunk is változásokat remélnek. A jövendő eshetőségekről ép oly szivesen beszélgetnek az Orczyak, Sennyeiek, Szirmayak, mint a fölvilágosúltabb köznemesség, a Szemerék, Fáyak, Kazinczyak, Bernáthok.[17] Aristocraticus hajlamaiknál fogva természetesen nem egyenjogúsításról gondolkoznak, hanem egy esetleges oligarcha köztársaságról, melyben a nemesség kezébe kerülne az uralom.

A collegiumi diákság, mely a szülői háznál, kint a világban ilyenekről hallott, Patakra is elvitte az események hírét. Előkeresik apáik molyrágta ruháit, nem törődnek a magyar beszédet tiltó iskolai rendelettel; olvassák, fordítják a franczia hírlapok közleményeit, s a classicus világ köztársaságaiban annyi dicső példáját látván az erénynek és hazafiságnak, előre lelkesednek a magyar köztársaságért; egymást addig is «patriotá»-nak, «republicanus atyafi»-nak szólítgatják. Midőn azonban az országszerte megindított hivatalos és titkos vizsgálatok, hűtlenségi perek, majd Martinovits és társainak kivégeztetése lehűtik a megye s a diákság republicanus hevét, — Patak kívülbelül visszanyeri régi nyugalmas képét: tanároknak és tanulóknak egyedűli gondjok az iskola, mely a felpezsdült nemzeti szellem termékenyítő hatása alatt új korszakába lépett.

A latin nyelv tanítása tovább is oly buzgósággal foly, hogy erről a collegium tanárai s tanítványai egykép elhíresültek; de ezentúl már juttatnak időt a magyar nyelv

[17] Fraknói: *Martinovits és társainak összeesküvése.* 1880. 191—2. l.

ápolásának is. 1792-ben az ifjúság kéri a természettan magyar nyelven való előadását, 1796-ban pedig maga az elöljáróság munkál a tanulmányi rend átdolgozásán, melynek értelmében a gymnasiumi osztályokban a magyar nyelv külön is tanittatik, az akadémián pedig a realis tantárgyak mind magyarúl adatnak elő. Még az akkor hozott fegyelmi törvényeken is meglátszik a magyaros szellem; a viseletről szóló fejezet a háromszegletű sulyomkalap helyett a kerek kalapot ajánlja, a porköpönyeget, frakkot, kaputot, vastag nyakravalót magyar emberhez nem illőknek mondja! [18]

A magyar nyelvnek különben a tanárok közt is mindig volt néhány művelője; a tankönyvírókon kívül ez időből elég csak Barczafalvi Szabó Dávidot, Gelei Józsefet és Vályi Nagy Ferenczet említenem,[19] kiknek példája mindenesetre buzdítólag hatott az ifjúságra. Az iskolai verselés azonban rendesen a classicus formák keretében mozgott, s ha a régi magyar formákban szólalt is meg, mint a collegiumi közdalokban, telve volt latin szókkal és mythologiai vonatkozásokkal.

A modern nyelveket: németet és francziát, koronként egy-egy külföldre készülő togatus diák tanította, de ez is csak az elemekig ment, a mit annyival hamarabb elfelej-

[18] Szinnyei Gerzson: «Vázlatok és képek a sárospataki reform. főiskola életéből». *Sárospataki lapok*, 1885. 12. sz.

[19] B. Szabó Dávidnak (1770—1828.), a szenvedélyes szógyártónak híres munkája volt a németből átdolgozott: *Szigvárt klastromi története* 1787. — Gelei József (1754—1838.), később a magyar akadémiának is tagja, 1787-ben adta ki: *Ifjabbik Robinsonját*, 1788-ban pedig: *Hallónak boldog estvéjét*. — Vályi Nagy Ferencz (1765—1820.), Homeros első magyar fordítója, 1793-ban adta ki: *Hunyadi László történeteit*, 1779-ben *Pártos Jeruzsálemét* stb.

tett a tanuló, mivel a városban nem volt alkalom a beszélő gyakorlatra. — Nem sokkal mentek előbbre a rajzolásban és zenében is. De annál nagyobb sikerrel művelték az éneklést; a pataki ref. főiskola méltán vetekedett a debreczenivel.[20]

Egyébként a sárospataki collegium belélete nem igen különbözött más protestáns főiskolákétól, legfeljebb a fegyelem volt szigorúbb s a buzgóság nagyobb tanítás- és tanulásban egyaránt. A diákság nagy része a collegiumban lakott, a togatusok ott is étkeztek; de a szigorú felügyelet kiterjedt a városban lakó «publicus diák»-okra is, bár ezeknek többet elnéztek. Kisebb csínyeknél, tréfáknál nagyobb vétségek nem igen fordultak elő. Bessenyei György, ki öt évig tanult a collegiumban, s *Holmi*jában (1779.) oly élesen elítéli a régi tanulmányi rendszert, az ifjúság erkölcsi tisztaságát és feddhetetlenségét szinte csodálattal említi. És ez állapot később sem változott. Hogy azonban a collegiumból kikerült ifjak közül sokan minden tudományuk s jó erkölcsük mellett olyan szögletes modorúak, ügyetlenek, sőt az életre teljesen alkalmatlanok voltak, minőket Fáy későbbi munkáiban kedvtelve rajzolgat, abban a collegiumnak nincs több hibája mint a városnak. A világtól félreeső kis mezővárosban hiányzott minden oly társaság vagy alkalom, mely az ifjakra művelőleg hathatott volna; teljesen egymás társaságára s könyveikre voltak utalva, melyből jobban ismerték a régi mint a mostani világot. Idegeneket rendesen csak vizsgálatok és szüretek alkalmával láttak, a nagyvilágról legfeljebb a külföldről

[20] Fáy: «Sáros-Patak 1794 tájban» (*Nefelejts* 1859. 29. sz.) czímű dolgozatában azt mondja, hogy «ezen cantus vetélkedhetett Európa legjelesebb operai chorusaival is».

hazatérő tanulók meg a lengyel borkereskedők útján szereztek némi tudomást.

Ebbe a szigorúan fegyelmezett, puritán erkölcsű collegiumba került a hét éves Fáy András. A játékos kedvű gyermeknek eleinte persze nem igen ízlett a komoly foglalkozás kényszere, annyival kevésbbé, mert nevelője sem tudott vele bánni. A nagyanyai háznál szabadon, szeretet és jóakaró figyelmeztetések közt kényeztetve növekedvén föl, nagyon élénk, sőt csintalan is volt; de — mint láttuk — nagyon érzékeny szivű is. Annál nehezebben tűrte, hogy Sinka Mihálynak legközönségesebb serkentő eszköze a szidalmazás meg vesszőzés volt, a mivel a gyermeket nagyon elrontotta volna, ha idején meg nem szabadítják kezéből. Úgy látszik, ő rá czéloz Fáy *A jó tanító* czímű epigrammjában,[21] ki az apának intésére, hogy «jó erkölcsöt és isteni tiszteletet» verjen a gyermekbe, azt feleli, hogy rajta nem fog múlni, — «mert a vesszőt mindennap öllel hordatja». Jórészt a maga tapasztalásait írta le első neveléstani munkájában is,[22] hol egyebek közt kárhoztatja a kora-tanítást, s az oktatás sikerét sok tekintetben a tanító személyétől teszi függővé, de a kinek megválasztására a szülők nem fordítanak kellő figyelmet.

Szerencsére a másik, Kovács István, a későbbi cserépújfalusi prédikátor, jobban eltalálta a gyermekkel való bánásmódot, s Fáy félszázad múlva is hálával emlékezik meg róla, mint «a kinek szülei után legtöbbel tartozik». E hálát meg is érdemelte, mert nemes buzgalmának igen sok része van abban, hogy Fáyból a társadalomnak olyan sokoldalú és nagy készültségű munkás tagot s az emberi

[21] Fáy első munkájában: *Bokréta* stb. 1807. 90. l.

[22] *Próbatétel a mái nevelés két nevezetes hibáiról.* 1816.

szenvedések iránt érdeklődő, nemesen érző emberbarátot képezett. Buzgósága nem elégszik meg azzal, hogy a gyermeket kitünően elkészítse a szorosan iskolai leczkékre, hanem a mint észreveszi egy vagy más iránt érdeklődő figyelmét, ezt ápolni, fejleszteni iparkodik, s a szülő örömével gyönyörködik munkája eredményében, mely annál biztatóbb, mivel a gyermeket őszinte szeretet és tisztelet fűzi a jó emberhez és ügyes nevelőhöz.

Ennek gondos vezetése mellett Fáy 1799-ig tanult Patakon s ez idő alatt elvégezte az elemi és gymnasiumi, vagy mint akkor nevezték: a lector (abécista), coniugista, grammatista, syntaxista, rhetor, poeta és logicus osztályokat. Az alsó osztályokban esküdt diákok tanítottak mint köztanítók; a collegiumi anyakönyv szerint Fáy tanítói voltak: 1793-ban Ponyó Márton, 1794-ben Bodoló Imre, 1795-ben Balog Ábrahám, 1796-ban Törös Bálint.[23] Az 1796-iki új tanterv szerint a négy felső osztályban már gymnasiumi tanárokat, úgynevezett «humaniorum professorok»-at választottak. Ezek közül Fáy csak kettőt ért Patakon: Váradi Pált és Gelei Józsefet.

Fáyval nem csupán nevelője, hanem iskolai tanítói is meg voltak elégedve, mert tehetségén kívül szorgalmával is kitünt társai közül, s csakhamar az első helyre jutott osztályában. Pedig az első években gyakran betegeskedett; reggel már hét órakor föl kellett mennie a collegiumba, a mi télen, a sáros útczákon botorkáló gyermeknek néhányszor erős áthűlést s több heti betegséget okozott; régi

[23] Fáy [20]) alatt idézett czikkében mellesleg említi, hogy conjugistai præceptora egy Üveges nevű togatus volt, kit öles termeténél fogva «égmeszelő Üveges»-nek neveztek; az anyakönyv azonban csak a fentebbieket említi, Üveges talán csak ideiglenesen lehetett tanítója.

lábfagyása is többször kiújult. De a mint fölépül, ismét a régi élénk gyermek, a kin a vitézkedő hajlam is kiütött még néhányszor. Tavaszi napokon ugyanis a szerda és szombat délutáni szüneteket a diákság rendesen együtt töltötte. Minden osztálynak megvolt a maga zászlója és dobja s ezek kiséretében seregestűl vonúltak ki az ó-temetőhöz vagy a Bába-gödre szakadékos partjaihoz lapdázni és pigézni. Délelőtt volt a tanítók jelenlétében a zászló- és dobverő verseny. Fáy egyszer, mint a syntaxisták elseje, a rhetorok elsejével versenyzett, s ezt legyőzvén, két zászló és két dob mellett tartotta diadalmenetét a város végére, hol aztán késő délutánig folyt a játék, miközben ismét nyilt alkalom az ügyeskedés kimutatására.

A következő években már komolyabb törekvésekkel tünik fel. Alig volt több 12 évesnél, midőn (1798.) előbb csak nevelője kezessége mellett, utóbb a collegiumi felsőbbség beleegyezésével, néhány hétig a cathedrán helyettesíté beteg tanárát, Gelei Józsefet. S a kis Fáy derekasan megállta helyét; jelesebb társai: Cserépi Károly, Ferenczi Lajos, Mocsári András, Ragályi Tamás, évtizedek múlva is emlegették a jól sikerült előadásokat, melyekkel a heti vizitátorok: Szombathi János és Rozgonyi József akadémiai tanárok is meg voltak elégedve.[24]

A tudományok iránt ébredt szeretetével együtt kel benne a tudomány munkásai iránt érzett tisztelet. Szokás volt, hogy a kisebb tanulók magántanítóikkal két-három havonként együtt eljárták a «nagytanárok»-at, hogy ezeknek

[24] Mind a dobnyerő versenyt, mind ezt az adatot Szemere Pál jegyezte föl: «Pályaismertetési adatok Fáy A. életéhez» cz. czikkeiben. *Divatcsarnok*, 1853. — A játszó- és sétahelyeket (vár-sánczok, Pánczél-hegy) Fáy említi meg kiadatlan emlékirati jegyzeteiben.

néhány kérdéssel alkalmok legyen tájékozódni az úrfiak erkölcsi és tanulmányi előmeneteléről. Az ügyes Kovács az ilyen ellenőrző látogatásokat arra használja fel, hogy növendékében a tanárok s öregebbek iránt tartozó tiszteletet meggyökereztesse. S Fáy hetven éves korában sem feledhette, mily istenfélelemmel lépett a tudós tanárok szobáiba, s mily lélekzetfojtva haladt el mellettök, midőn merev szótlanságukban az útczán találkozott velök. Általában megkülönböztető figyelemben részesültek a kisebb diákság részéről az öregebb s jelesebb nagy diákok is, kik között már embernyi emberek, sőt valóban korosak is voltak.[25]

Az a szemfüles gyermek, a ki már Gálszécsen mindent észrevett, a mi körülötte történt, Patakon is minden figyelemreméltót megjegyez magának. Már nagyanyja házánál feltünt neki, hogy Kazinczy mily könnyűséggel társalog, milyen finom minden szavában, tettében, s mennyire igyekszik mindenki az ő közelébe jutni. E közfigyelem még nagyobb mértékben nyilatkozott iránta Patakon. — Júliusban ugyanis nagy ünnepélylyel szokták az iskolai vizsgálatokat megtartani. A szomszéd iskolák, sőt Debreczen is, képviselőket küldtek a tanári karból; a környék világi urai és papjai pedig öt-hat mérföldről bejöttek, mindnyájan díszöltözetben. Némelyeket a régi emlékek, másokat az egykori társakkal való találkozás, a szülőket az érdeklődés, mindnyáját pedig az az ünnepélyes alkalom vonzotta, mely akkoriban nem volt oly gyakori, mint napjainkban. S az így egybegyűlt közönség szintúgy mint a

[25] Fáy egyik czikkében (*Nefelejts* 1859. 5. sz.) említi, hogy vele több ütköző bajúszú ifjú járta az abc-és osztályt, a primarius-diákok közt pedig volt egy, ki már közelebb járt az 50-hez mint a 40-hez.

tudós tanárok, mindig kitüntették Kazinczyban a collegium egykori tanulóját, ki tanügyi, majd irodalmi szereplésével már ekkor országos nevet vívott ki magának. — Ilyen alkalommal látta Fáy Horváth Ádámot is, — a *Hunniás* (1787.) és *Holmi*nak (1788—1793.) akkor hírneves költőjét, — zöld mentében, veres nadrágban, széles rezes karddal az oldalán s fekete kucsmával a fején, s azontúl gyerek-észszel mindig így képzeli a poétát. A nemzeti öltözetű, piros-pozsgás és nyomatékos járású Horváthban mások is a «törzsökös», az igazi magyart látták megtestesítve; nagy tisztelettel közeledett feléje mindenki, s szerencsésnek érezte magát, kinek ebédre vagy vacsorára szóló meghivását elfogadta, a diákság s a «profanum vulgus» pedig, ha legalább láthatta.[26] A világtól félreeső Patak történetében esemény számba ment egy-egy katonai átvonulás is; így midőn az 1796-iki nemesi fölkelés alkalmával a zempléni insurgensek felvonúlnak a várba, Fáy itt hallotta először és utoljára a régi tárogatót, melynek — úgymond — «oly roppant átható és visitó hangja volt, hogy a kath. templomnál állván, a jókora távolságra fekvő collegium mellől is tisztán hallották». — Koronként olyan vendégeket is lát Patak, mint József nádor (1797.) és Batthyáni József esztergomi érsek (1798.), kik a collegiumot is meglátogatják s képzelhetőleg nagy ünnepeltetés tárgyai.[27] Még a Kövy előadásaira jött Csokonai is közfigyelem tárgya, nem a Debreczenben viselt dolgai, hanem költőhíre miatt.

Kovács nem elégszik meg azzal, hogy növendéke mindezeket tisztelő bámulattal szemléli, hanem a tisztelet for-

[26] Fáy: «Irodalmi tarlóvirágok» (*Szikszói enyhlapok*. Pest, 1853.).
[27] L. Szombathi [16]) alatt id. m.

rására vezeti a minden iránt érdeklődő gyermeket. A Kazinczyval történt találkozás után kezébe adja annak Gessnerből fordított *Idylliumait* (1788.) s egyéb műveit, később pedig a Horváth Ádám fent említett munkáit. Ezek voltak Fáynak első magyar olvasmányai, melyeket nemcsak gyönyörűséggel forgat, hanem utánozni is törekszik, a miben nevelője, az ő «híven dajkáló kertésze» (*Bokréta* előszava), nem hogy korlátozná, hanem még buzdítja s útmutatásokkal látja el.

Főkép a rokon Kazinczy példája hat reá buzdítólag; költeményeit, a hol éri (*M. Muzeum, Orpheus*), könyv nélkül megtanulja; s mivel irodalmi sikereit, úgy, mint közéleti szereplését, a modern nyelvekben való jártasságának köszönhette, ő is olthatatlan vágyat érez a német és franczia nyelv megtanulására. De Patakon mind a kettőben csak az elemekig juthatott el.

A híres cantusnak nem lehetett ugyan tagja, mert az a nagyobb diákokból alakúlt, de nagy kedvvel dalolja a collegiumi közénekeket. Kovács észrevévén, hogy növendékének nemcsak élénk zeneérzéke van, hanem hangszerhez is volna kedve, megfogadja neki az ottani czigányprimást, a ki aztán a hegedülés elemeire hamar megtanítja.

Így tanulgat Fáy, minden eszközt megragadva önképzésére s annyiban meghaladva társait, hogy nem csupán az iskolai dolgok érdeklik. Ez nagyon kevés volt az ő mohó tudásvágyának. Bátran elmondhatjuk, hogy a mit Patakon ez időben tanulni lehetett, azt mind tanulta, olyan szorgalommal, mely alapos tudást biztosított számára.

Szálláson Ferencz bátyjával és tanítójával együtt az egyház kiérdemült kántoránál, a gyaloglásáról s «*e*» hangzós mondásairól elhíresedett Dávid Péternél volt. Itt is főzettek magoknak, — «non ad luxum, sed ad necessita-

tem», mint Fáy mondja. Élelmiszereket Kohányból kaptak. Viszkok György uram minden két hónapban megrakta szekerét s bekoczogott a négy-öt mérföldnyire fekvő Patakra. Ez a nap ünnepszámba ment, s az ex-szakácsnagyon szivesen látott ember volt. Mikor az ablakon át megláttták báránybőr-sipkáját, félbenmaradt a legsürgősebb munka, mindnyájan a régi hű cseléd fogadására siettek. Ezt a nagy örömet pedig az okozta, hogy egyebeken kívül mindig volt a szekeren egy-egy kosár alma, körte, aszalt gyümölcs, tepertűs pogácsa, s más efféle, miben ritkán részesült a jóétvágyu pataki diák. Mert ámbár a múlt század végén még nagy olcsóság volt Patakon, nemcsak a collegiumi ebédek voltak soványak, hanem az úrfiak külön élelmezése is; a zsebpénz pedig jobbmódúaknál is alig rúgott többre egész éven át két-három huszasnál. Hanem az a könnyűvérű diákság, mely előtt apja s nagyapja is ilyennek festette a collegiumi életet, föl sem vette a kisebb-nagyobb nélkülözést; bőven kárpótolta magát otthon a vacatióban, mely annál óhajtottabb volt mindegyikre nézve.

A Fáy-fiúk a kisebb szünetekre, míg nagyanyjok élt (1794.), Gálszécsre, azontúl Kohányba szoktak kirándulni. Egyik karácsonyi útjokon azonban majdnem szerencsétlenűl jártak. Nagy hó borította az utakat, s egy kanyarodónál oly hirtelen csavarodott el szánjok, hogy mindnyájan a hóba estek, s estelig majd megdermedtek. Hanem otthon aztán elfelejtettek minden bajt, s jövőre új örömmel készültek a kirándulásra.

Szüleikhez, a messzefekvő pestmegyei Gombára, csak az aratási hat heti szünet alatt mehettek el. Annál kedvesebb volt minden percz. Mily örvendezve fogadta az egész háznép a rég látott kis pataki diákokat, főkép az eszes Andriskát, kinek jó híre már megelőzte jöttét! Hogy iparkodott

a legutolsó cseléd is kedvében járni, neki örömet szerezni! Hát még az a szerető, jó anya, ki minden évben csak ilyenkor láthatta elsőszülött fiát, mily bőkezűleg kárpótolta minden pataki nélkülözésért! Aggódó szeretete azonban megrontotta ennek legóhajtottabb mulatságát, a lovaglást. Ő csak híréből ismerte fia vitézkedő hajlamát, s valahányszor lóháton látta, sikoltozva kérte, hogy szálljon le. Andrásunk engedelmeskedett, de később meg nem igen volt alkalma magát gyakorolnia s így sohasem vált belőle jó lovas. Egyszer, már jurista korában, Gálszécsen a processiós néptől meghőkölő lováról szégyenszemre le kellett szállnia, s kantáron tovább vezetnie, hogy le ne vesse. Máskor néhány barátjával Ónodról rándult be Miskolczra; csendes, igás lovat adtak alája, de ez ép a piacz közepén botlik el, s a kövezetre esett Fáy csak gyors nyeregbeugrással bírt menekűlni a kofák sikongatásai elül.[28]

Míg Andrásunk Gombán és környékén a szabadban szerez új erőt és kedvet a jövő év munkáihoz, otthon holmija fölkészítésén dolgoznak. Ez is egész évre kellett, és elég dolgot adott. Maga leírja emlékirataiban, mikép szokott ez történni. «Atyám — úgymond[29] — beszólítván a falu s egyszersmind a maga udvari szabóját, világoskék liberiaposztóból, fekete teveszőr zsinórral megvarratta vele két dolmányomat, két nadrágomat, szürke köpenyemet, kéthárom mellényemet, jóformán antik szabás szerint; adatott a köntösneműekhez egy-egy nyalábka foltnak valót; azután beszólította a falu és udvara csizmadiáját is, elébe rakatta a kordován- és fisléder-bőröket, kiszabatta maga előtt számomra a hat pár köznapi-, gála- és sárcsizmát,

[28] Fáy: kiadatlan emlékirati jegyzetei közt.
[29] Id. czikkében. (*Nefelejts* 1860. 42. sz.)

megforgatva és visszaforgatva a bőröket, hogy minél kisebb darabkák essenek el a szabásból; minélfogva nem egyszer történt meg, hogy bőrkímélésből gálacsizmámnak fejére is folt esett. Ezeken kívül kaptam még egy szőrkalapot, 3—4 nyakravalót és 12 két-két garasos zsebkendőt, mert ezeknek elveszítésében, noha óvatosságból dolmányom zsinórjához kötözgettem azokat, valóban mester voltam. Még néhány pár házivászon-fehérneműmmel együtt ki voltam egészen készítve egész évre, s ezen kikészítésen túl toldozás-foltozás pótolt ki nálam minden garderobei szükséget. Nem nagyítom a dolgot, ha azt mondom, hogy éven át többet jártunk foltos köntösökben és csizmákban mint épekben. A minthogy a pataki tanulóság általában vetélkedett volna a foltvetésben és gombfelvarrásban bármelyik czéhbeli szabóval.»

Nem mondhatni, hogy e takarékosság fukarságból történt Fáy atyjánál. Sőt épen, a józan gazdálkodás mellett, híres volt házok a vendégszeretetről; rendesen volt ott egy-egy árva gyermek is, kit éveken át tartottak, míg csak a maga szárnyára nem kelt. Ha közczélokra kellett adni, szintén az elsők közt volt Fáy László; s míg fiát takarékosan készítette fel, Kovács uram tárczájába minden évben nagyobb összeget nyomott — a collegium számára, miről a család leveles-tárában levő «quietantiá»-k maig is tanúskodnak. De gyermekei nevelésében az a józan elv vezette, hogy jó őket egy kis nélkülözéshez szoktatni, hadd edzzék magokat a bekövetkezhető bajok elviseléséhez. Középbirtokú nemesi házaknál általános volt e nézet; gyermekeik jövőjeért voltak oly aggodalmasak birtokaik megtartásában és növelésében is, a mi aztán nem egyszer keverte apáinkat zsugoriság vagy kapzsiság hírébe.

1799. nyarán annál pontosabban fel kellett Andrásunkat

készíteni, mert a jövő iskolai évet nem Patakon — régi ismerősök közt és rokonok közelében — volt töltendő, hanem idegenek közt, a messze Pozsonyban.

A mult századnak még végső éveiben is kevés magyar ember volt, a ki németül csak valamennyire tökéletesen tudott volna beszélni, a Kalvin hitét követők közt meg épen ritkaság. A nemesség bőven beérte a latin nyelvvel, melyet az iskolákban úgy a hogy megtanulva, a közélet minden ágában használt — a magyar nyelv rovására. József kényszerítő rendelete óta többen tanulták ugyan, de a 90-es évek elején a nyilvános és magán életben, országgyűlésen és azon kívül oly hevesen kívánták a nemzeti nyelv és viselet használatát, hogy egy ideig hazafiatlanság vádja nélkül nem lehetett német szót tanulni, s a ki már idegen nyelvet tanult, a franczia események hatása alatt inkább a franczia nyelvet tanulta. A mikor azonban a hangulat békésebb lett, azok az emberek, kiknek városbeliekkel volt dolguk, azok is, kik néha könyvet olvastak, mind jobban belátták a német nyelv szükséges voltát, s a jelen század elején már szinte a műveltség mérőfokának kezdték a német nyelv tudását tekinteni. A dunántúli családoknál általában ez volt a művelt társalgás nyelve, sőt voltak magyar költők, kik németűl leveleztek családjok tagjaival.

Ezért az elfogulatlanabb családok módot nyujtottak gyermekeiknek a tanulásra. A tiszai tájakról Lőcsére, Kézsmárkra küldik fiaikat iskolákra, a Duna-mellékiek pedig Sopronba vagy Pozsonyba. Nagyon divatozott — még jobb módúaknál is — a cserébe-adás. A német családnak fia vagy leánya lejött a magyar tájakra s legtöbbször el is magyarosodott, a magyar fiúk pedig a németekhez kerülve legalább nyelvöket megtanulták.

Fáy felvilágosult atyja szintén szakított a régiek elfogultságával; másrészt jókor észrevévén a kor szükségeit, fiait idejében ráfogta a német szóra, s ennek gyakorlati elsajátítása végett a pozsonyi evang. lyceumba küldte iskoláik folytatására. Pozsonyba tán azért, hogy Andrásnak hasonkorú rokonai: a péczeli Szemere Pál, a pándi Szilassy László szintén oda mentek tanulni, s a három apa bizonyára értekezett is ez ügyben egymással, hogy az országgyűléseket látó nagyobb városban hadd tapasztaljanak egy kicsit a fiúk; egy helyre adják őket szállásra s ellátásra is.

A történelmi hagyomány Budát tartotta az ország fővárosának; a Habsburgok uralkodása óta azonban egész a mult század végeig, sőt a jelennek első felében Pozsony politikailag fontosabb szerepet játszott. Itt tartották rendszerint az országgyűléseket, itt koronázták meg a királyokat; lakosainak száma, a modern igényeknek megfelelő üdülő helyei szintén némi fővárosias színt adtak a városnak. A társas élet is finomabb: csakhogy ez a finomság Bécsből eredt, s a műveltebb közönség nyelve, élete, szokása mind német volt.

Fáy András 1799-től 1803-ig tanult Pozsonyban; bátyja már 1801-ben Patakra ment. Alig tekintett körül, már feltűnt előtte a különbség, mely a pataki collegiumot a pozsonyi lyceumtól minden tekintetben elválasztotta. Míg amott a sok tanuló szinte diák-várossá tette a kis Patakot: addig a népes Pozsonyban egészen eltünt az a 400-ra menő tanuló; ott rajtok volt minden szem, s szinte övék volt az egész világ, itt alig vették őket észre. A városnak több közkertje, kiránduló-helye s egyéb szórakozásai, meg a különféle nyelv annyira szétosztotta a tanuló-ifjúságot, hogy csak előadásokon láthatták s alig néhányan ismerték egymást. Patak nem vonta el a tanulók figyelmét semmivel;

a diákság egymásra lévén utalva, a collegium falai közt egymásban találta fel mindenét, s szoros barátságot kötött, melyet az életbe is kivitt és sokáig híven ápolt.

Pozsonyban a tanárok is kevesebben voltak, a tanítás meg a fegyelem se volt oly szigorú. A tanárok írásaikból olvasták leczkéiket, a könyvnélkülit nem sürgették, vizsgálatot nem tartottak, s az év folyamán is ritkán szólítottak föl valakit. A tanulók tehát annyival gondtalanabbul élhettek a város-nyujtotta szórakozásoknak, mivel az iskolán kívül még kevesebb figyelem kísérte lépteiket. A tanulók nemcsak egymás közt, de tanáraikkal sem álltak oly viszonyban, mely tanulmányaikra s későbbi életökre befolyhatott volna.

Ily körülmények közt természetes, hogy mindenki a saját jószándékára s önbuzgóságára volt hagyatva. Egyébként Fáy ott-léte alatt valamivel javult a lyceum helyzete. Báró Jeszenák János nagylelkű alapítványából már előbb új tanszéket állítottak, 1800-ban pedig az egyház administratora hagyta mindenét a lyceumra oly formán, hogy utódja egyúttal tanára legyen az iskolának. Ettől kezdve a secundariusokat s a több évi primarius-diákokat négy tanár tanította; 1801-től kezdve pedig félévenként már vizsgálatot is tartottak.

Fáy hozott magával annyi szorgalmat Patakról, hogy a lyceumban sem vált hanyaggá. 1801. februáriustól 1803. júniusig hat félévi vizsgálatot állott ki s a lyceumi anyakönyvek tanúsága szerint minden tárgyból præcellens vagy eminens jegyet nyert, bár nem tanulta valamennyit egyenlő érdeklődéssel. Mind a négy tanár jeles volt szakmájában, de egyéniségök miatt nem tudták a tárgyakat valamennyien megkedveltetni, több tudományágat pedig csekély számuk miatt kénytelenek voltak egészen elhagyni. Stanislaides

Dániel csak diktálta a históriát, s ezen fölül oly száraz és mogorva volt, hogy a diákság csak a Bilnicza Pál elméleti œconomiai leczkéitől irtózott jobban. Sabel István mathematicai előadásai tanulságosak lettek volna, de a tanár elöregedett, nehézkes, ki 1803. folytában meg is halt. A diákság, köztök Fáy is, legszívesebben járt Fábry István rector-professor philosophiai és statisticai, továbbá Crudy Dániel egyháztörténelmi s jogi előadásaira. Ez utóbbi superintendens lévén, csak mellesleg, néhány órában adta elő tárgyait, de mint nagytapasztalású tudós, kinek József császárnál is volt vallási ügyekben befolyása, igen érdekessé tudta tenni leczkéit, s a buzgó Fáy nemcsak kéziratait szerezte meg, hanem magán úton is több hasznos útmutatást nyert tőle tanulmányaiban.[30]

A tanárok és tanulók egymáshoz való viszonyát, legalább a magyarok iránt, az is hidegebbé tette, hogy amazok közűl alig kettő tudott valamit magyarul; a diákok is az ország minden nemzetiségéből kerülvén ki, latinul közlekedtek egymással, miért is e nyelven sokkal folyékonyabban beszéltek mint a patakiak. A városban csak német és tót szót lehetett hallani, mi ellen a tíz év előtt ott tanuló Kisfaludy Sándor is keserűen panaszkodik; de ő még legalább a várbeli papnövendékek körében hallhatott magyar szót s találhatott magyar érzelmet. Fáy idejében ezek már nem voltak Pozsonyban. Egyik templomban tartottak ugyan minden harmadik vasárnap magyar beszédet, de maga a pap is oly gyönge magyar volt, hogy egyszer — midőn épen Fáy is hallgatta — e szentírási helyet vevén fel beszédje alapjául: «Kiküldé Jézus tanítványait az ösvényekre» stb. — az «ösvény» helyett egész beszédében «sövény»-t

[30] Fáy kiadatlan emlékirati jegyzetei alapján.

emlegetett; a kevés számú hallgatóság azonban nem ütközött meg rajta, jeléűl, hogy nem igen volt kényes füle a magyar szó iránt.

Fáy otthon is elég német szót hallhatott. Szálláson és ellátáson t. i. a Szél-utczában egy Philippi nevű ügyvéd német családjánál volt. Bátyján s két rokonán kívül Csajághy József s a két Sándor-testvér is vele volt. Ellátásuk ellen nem lehetett panaszuk, de ha csurrant-csöppent hazulról egy kis zsebpénz, szívesen csináltak magoknak ünnepet a híres pozsonyi mákos meg diós süteményekkel. Ezeknek íze annyira szájában maradt Fáynak, hogy midőn — jó harmincz év mulva — mint országgyűlési követ ismét Pozsonyban tartózkodik, nejével hozat magának e süteményekből, de persze az ötven éves embernek már nem ízlettek úgy, mint a tizenöt éves diáknak. Ekkor már bizonyára kevésbbé ízlettek volna azok a dércsípett bogyók is, melyekért egy-egy szüneti napon csoportosan jártak ki a szőllők alá.

A város szép tájai itt is kedves kiránduló helyei voltak Fáynak, főkép a történelmi nevezetességű vár, mely akkor még állt s gyönyörű kilátást nyujtott a környékre. De a nagyvárosi élet kellemeiben nem igen volt része; atyja szigorú takarékossága arra sem juttatott, hogy a divat változó szeszélye szerint öltözködhessék. Mert Pozsony abban is nagyváros volt, hogy a divatnak módfelett hódolt. Fáy figyelmét nem kerüli el, hogy egy szegény diák minden két hónapban átidomíttatja egyetlen kabátját, hol bársony, hol posztógallért varratván rá, majd hosszából vágatván le, s végre új gombokkal láttatván el. Az ő vágya csak addig terjed, hogy legalább olyan czélszerű nadrágtartót szerezzen, mely akkor jött divatba, s a minőt a gondosabban öltözködő Szemere Pálon látott legelő-

ször.[31] Az öltözködés különben később is legkisebb gondja volt Fáynak, s ruhaneműjében inkább a czélszerűséget nézte mint a divatot.

Annál több kedve telt könyveiben. Mihelyt annyira haladt a német nyelvben, hogy olvashatott rajta, mohón kapta a legkönnyebben érthetőt, a divatos románt, minőt az akkori német irodalomnak pozsonyi fiókja is bőven termett. Szerzőiket nem veszi számba az irodalomtörténet, de akkor uralkodtak az irodalomban; érzékeny történeteikkel megostromolták az u. n. «szép lelkek»-et, s hamis erkölcsi elveikkel hosszú időre megvesztegették a jó ízlést. Fáy érzékenységre hajló s minden hatás iránt fogékony lelke sem maradhatott érintetlen; ifjúkori munkáin rajt van e hatás bélyege, s az édes méreg nemcsak ízlését, hanem kedély-életét is megrontással fenyegette. Szerencsére, e beteges ábrándozáson minduntalan felülkerekedett egészséges életvágya, s helyesebb irányt adott már első irodalmi működésének az a kör, melyben élt. Ez a Szemere, Szilassy s azon fiatal barátok társasága volt, mely Fáyék szállását a vígság tanyájává tette, s mely Fáyt is annyira kiragadta ábrándozásaiból, hogy tréfás verseivel csakhamar ő lett a derültség egyik élesztője. Versekbe foglalja s enyelgő megjegyzésekkel kíséri a körükben esett apró kalandokat, s különös kedvvel gúnyolja a kalapos asszonyok tetteit, minőket, minthogy gazdájok nagy papucshős volt, mindennap láthatott.

Szemere éles szeme hamar észrevette, hogy Fáynak a comicumra van igazi tehetsége, s azért váltig ilyenek írására únszolja, másfelől irodalmi értékű olvasmányokra irányozza figyelmét. Fáy annyival hajlandóbb volt a taná-

[31] U. o.

csot követni, mivel Szemere már némi irodalmi tekintélyt vívott ki a baráti körben. A mint ugyanis megtanult németül, elméletekre hajló természeténél fogva a német æstheticusokat forgatta s a nagyobb költőket olvasta; minek folytán ízlése korán kifejlett s itélete remek példákon élesedett; s aztán 1802-ben már nyomtatva jelent meg első verse a *Magyar Kurir*ban. Jól fölismerte a Fáy igazi tehetségét is, mert ez később csakugyan comicus darabjaival aratott legnagyobb sikert; s ebben Szemerének tagadhatatlanul nagy érdeme van, a mit Fáy mindenkor hálával ismert el. Az ő tanácsának hatása látszik már azon füzetkében,[32] melybe Fáy az olvasmányaiban megtetszett helyeket írta össze. Vannak benne részletek: Schiller, Shakspere (persze német fordításban), Mathisson, Wieland, Klopstock, Lessing, Campe, Lafontaine, Salzmann munkáiból és néhány lap Voltaire *Henriade*jából eredetiben és Péczeli fordítása szerint. A római classicusok mellett Fáy később is legtöbbet a német irodalom termékeit forgatta, mert e nyelvet tökéletesen értette és beszélte; a francziából csak az értésig haladt. Mióta a francziákkal rokonszenvezők üldözést szenvedtek, s szigorúan tiltva volt könyveik és hirlapjaik behozatala, azóta mind kevesebben foglalkoztak a franczia nyelv és irodalom tanulmányozásával, melynek hatása csak pár évtized mulva, a romanticusok felléptével válik ismét érezhetővé.

A németnyelvi tanulmányok mellett szorgalmasan olvasgatta a magyar irodalom régibb és újabb termékeit is, sőt a szebb helyeket ezekből is kiírja vagy betanulja. Széles

[32] A negyedíves, megsárgult kézirati füzet czíme: «Aus verschiedenen Schriftstellern erlesene moralische Sentenzen. Ao. 1801. And. Fáy.»

körű olvasottságával oly figyelmet kelt, hogy e réven a nyelvtan- és szótáríró Márton József munkatársává lesz. Ez t. i. felkéri, hogy olvasmányaiból jegyezze ki a ritkábban előforduló szókat és kifejezéseket, melyeknek aztán Márton jó hasznát is vette a szótár szerkesztésében.[33]

Nemsokára oly dolgok történnek Pozsonyban, melyek Fáy figyelmét egészen lebilincselik. 1802. május 2-ra országgyűlést hirdettek. Már hat év óta nem tartottak, a nemzet bajai, sérelmei pedig tíz év óta nagyon felszaporodtak. Az ország közgazdasága, kereskedelme s pénzügye végkép alásülyedt, nehány rossztermő év s háborúk megdrágították az élelmiszereket, a kivitel meg volt nehezítve vagy egészen eltiltva, a papirpénzzel az ország úgy elárasztva, hogy érczet látni is alig lehetett. Midőn tehát 1801-ben megkötik a lunevillei békét, a nemzet méltán hitte, s a királyi meghívó levél is azt sejtette, hogy végre elérkezett az orvoslás ideje. De hamar csalódásra ébredtek. A kormánynak nagy érdekében állt ugyan, hogy a külföld előtt úgy tüntesse föl Magyarországot, mint a melynek segélyére bizton számíthat, s ezért József nádor a kedélyek megnyerésére néhány sérelem előleges teljesítését tanácsolta; az udvar azonban hallani sem akart engedményről, azt hitte, elég lesz egy kis kedvezés is. A király maga nyitotta meg a gyűlést, a királyné később is eljárt azokra, figyelmesen hallgatta a tanácskozást, egyeseket megszólításra is méltatott. Bármennyire hízelgett mind ez a nemzet hiúságának, nem bírta elfedezni a kormány czéljait. A kormány ugyanis az újonczállítás s adómegajánláson kívül egyéb tárgyalásra nem akart időt engedni, közegei által meg úgy

[33] Tóth L. «Fáy András emlékezete». (*Kisfaludy-társ. Evlapjai*, újf. II. 190. l.)

intéztette a két országgyűlési tábla végzéseit, hogy a határozatok elferdítve kerültek szentesítés alá.[34]

E rosszakarat elkeseríté a rendeket s az ellenzék nagyobb számban s oly élesen nyilatkozott, a milyen heves beszédek 1790 óta nem hangzottak országgyűlésen s azután sem jó sokáig. Ez az ellenzék még koránt sem volt szervezett párt, de sok tagot számlált, kiket a nemesi kiváltságok megvédésének közös érdeke fűzött össze. Egyesek ép a nemesi jogok tüzes védelmével váltak a nemzeti közérzület kifejezőivé s népszerű hazafiakká, kik a gyűlésen kívül is meggyőzőleg tudták bizonyítgatni, hogy a jobbágyok s az ország más lakóinak jóléte szintén a nemesség sorsától függ. A kormány később gondoskodott a főbb ellenzéki emberek lekenyerezéséről s a szabadszólás meggátlásáról, az ellenzéki szellem azonban oly gyökeret vert, hogy nem sikerült többé kiirtania.

Fáy e néhány hónap alatt többet látott és tapasztalt, mint addig egész életében. Az országgyűlési ünnepek, az udvar fénye, az ország legelső embereinek beszéde annyi látni s hallani valót nyujtottak, hogy alig tudott velök betelni. De legnagyobb volt öröme, ha feljuthatott a karzatra. Mélyen hatott rá az ország nyomorának s a kormány önkényének festése, melyeket a hazafiak oly ékesszólással tudtak előadni, hogy mindenkit meghatottak. A ki azt ismerte s ezt hallotta, annak velök kellett tartani. S mint a nemzet s főkép a középnemesség nagyobb része, velök érzett az ifjú Fáy András is, ki mind ezt most hallotta először. Minő mélyen bevéste lelkébe a hallottakat, a következő eset is bizonyítja. Egyik rokona, Ludányi Bay Ferencz,

[34] Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében.* Budapest, 1884. 103. l.

kir. táblabíró s később septemvir szintén az országgyűlésen időzvén, épen azon házban volt szálláson, hol Fáy. Mivel többször látta, hogy öcscse a karzaton mily elmerülve hallgatja a beszédeket, egyszer előfogja s kikérdezi a hallottak felől; de nem csekély meglepetésére oly pontos s szabatos feleleteket hallott, hogy már ekkor országos férfiút jósolt a tizenhat éves ifjúból.[35]

Fáy jól felhasználta a pozsonyi éveket. A német nyelv megtanulása mellett annyi tapasztalatot szerzett, mennyivel kevés hasonkorú ifjú dicsekedhetett. Az országos dolgok folyása s nagybátyja jóslata pedig fölkeltették benne a vágyat, hogy a hazai törvényekből, melyeket mint nemes embernek is kellett ismernie, szintén alaposan előkészítse magát jövő életpályájára.

III.

Jogi tanulmányok a múlt században. Fáy Patakra megy. Betegsége. A pataki tanárok. Kövy vármegyéje. Fáy jogi és theologiai tanulmányai. Kirándulások Kohányba és Szabolcsba; Fáy első szerelmi viszonyai. Személyes bátorsága. Kegyelete a főiskola iránt. Fáy törvénygyakorlati évei Pesten. Politikai közhangulat. A napoleoni háborúk hatása. Fáy tanulmányai; joggyakorlata Szluha László és Bay Ferencz mellett; első pohárköszöntője. Jurátus-élet; Fáy «Jurátus-dall»-ja. Az 1807-iki budai országgyűlés előzményei és lefolyása. Fáy levelei erről az idősb b. Wesselényihez. A *Bokréta* megjelenése. Ügyvédi vizsgálat.

Kazinczy korában — mint maga mondja[36] — «Patakon és Debreczenben még nem tanítának hazai törvényt, nem még magyar történeteket, különfogva a világ történeteitől.

[35] Szemere: «Pályaism. adatok» stb.

[36] Kazinczy Fer. «Pályám emlékezete». *Nemzeti könyvtár*, Kazinczy művei III. k. 44. l.

Az ifjú nem tuda egyebet, midőn iskoláit elhagyta, mint dogmatica és polemica theologiát. . . . Szülei patvariára adák, s ott a praxis és egy ízetlen iszonyú vastagságú Huszti csinálák oly prókátorrá, milyen philosophia nélkül a közönséges fejből válhatott».

1793. óta azonban Patakon volt Kövy, a «hazai törvénytudomány», s 1798. óta Rozgonyi a philosophia tanára, mindkettő oly hírű, hogy a tudományszomjas ifjak messze földről Patakra mentek előadásaikra. Fáy szintén előttök készült befejezni tanulmányait. A pozsonyi lyceum anyakönyve szerint: «1803. mense Julii discessus est Sáros-Patakinum pro jure.»

Szemere elbeszélése szerint[37] Fáy «a fölsőbb tudományok két oskoláját, a bölcsészetit és jogászatit 1803-ban és 1804-ben végezte Patakon»; de a pataki főiskola anyakönyve hitelesen tanúskodik arról, hogy Fáy az 1804/5-iki tanévet is Patakon töltötte. Sőt úgy látszik, hogy az 1803/4-iki iskolai évben keveset volt Patakon s tán épen e mulasztások miatt toldotta meg még egy évvel tanulmányait. E föltevés mellett nyomós körülmények szólnak.

Fáynak soha sem volt valami tartós jó egészsége, a mit első neveléstani munkájában leginkább a hibás nevelési rendszernek: a kora tanításnak s az érzékenykedés testromboló hatásának rótt fel. A sok éjszakázó tanulás s a lélekepesztő ábrándozás csakugyan sokat ronthatott különben is gyönge szervezetén, mely annál érzékenyebb lett, mivel lelkét is súlyos csapás éri. 1803. november 12-én halt meg édes anyja, kit oly gyöngéden szeretett. Talán ez alkalommal hűlt át s mindenesetre ezen iskolai év folyamán esett himlőbe, melynek nyers nyomai tűnhettek fel

[37] Szemere Pál «Pályaism. adatok». Id. h.

úgy Kazinczynak, hogy húsz év mulva sem feledhette. «Arczát elmocskolá a himlő — úgymond Guzmicshoz írt levelében 1824. decz. 13. — de szivén semmi himlő nem teve kárt, az tiszta.» Kazinczy ugyane levelében írja, hogy «húsz év óta» nem látta Fáyt; utolsó találkozása tehát ez időre esik. Fáy e betegségéről sehol sem szól, a minthogy a himlő nyoma pár év alatt úgy eltűnt arczáról, hogy később alig volt észrevehető. Mivel e betegség oly természetű, hogy az üdülés a betegségnél is hosszabb tartamú s a beteg még gondosabb ápolást kíván: könnyen érthető, hogy tanulmányaiban sokat mulasztott. Az 1803/4-iki évi tanulmányairól nincs is részletesebb adatunk; a következő éviről azonban az anyakönyv alapján tudjuk, hogy Szemerével együtt hallgatott első félévben: theologiát Porkoláb Istvántól, philosophiát Rozgonyi Józseftől, latin irályt Szombathi Jánostól, statisticát Kövy Sándortól; a második félévben: dogmatica theologiát Porkolábtól és magánjogot s politicát Kövytől.

A pataki collegiumnak fennállása óta nem volt oly kitünő tanára egy-egy szakban mint a most nevezettek. Ezek közűl is kivált Rozgonyi és Kövy. Amaz — a «Kant rostálója» — abban is fölülemelkedett társain, hogy legjártasabb volt a közdolgok ismeretében, beszélt több élőnyelvet, s megnyerő, tapintatos a másokkal való érintkezésben. Ezért, ha magas vendég látogatta meg az iskolát, ő kalauzolta; ha küldöttségre volt szükség, vagy felsőbb helyen képviselni kellett a collegiumot, ez a szerep is Rozgonyira várt. Az ifjúság előtt pedig annál kedvesebb volt, mert szemet húnyt apróbb kihágásaikra.[38]

[38] Szemere, «Pályaism. adatok», id. h. és Tóth L. «Fogarasi János emlékezete».

Kövyt szaktudománybeli roppant készültsége s tanítási modora tette nevezetessé egész Magyarországban; egyébként nyers, csipkedő természetű, s csak választottjai iránt barátságos. Könyvei, melyeket mindenütt használtak, sok kitünő jogászt képeztek, de előadásai s törvénykezési gyakorlatai könyveinél is többet értek. A törvénytudomány gyakorlati elsajátítása végett ugyanis tanítványai között vármegyét alkottatott, mely Patak egyik hegyéről «Pánczél» nevet nyert. A tanulók magok közűl fő- és alispánt, jegyzőt, szolgabírákat választottak, néhány tagból királyi táblát alkottak s ügyvédeket neveztek ki. Így megalakulván a megye és törvényszék, különféle költött ügyeket és pereket indítottak s itéltek bennök feljebbvitel útján is; a legfőbb döntő forum maga Kövy volt. Apróbb kihágásokért némi pénzbirságot is vetettek ki, s az így begyűlt pénzen szerezték be a papirosfélét. E gyakorlatoknak az a nagy hasznuk lett, hogy a jelesebb tanulók kész tisztviselők-, ügyvédek- és bírákként léptek ki az iskolából. 1813-ban a felsőbbség is megerősítette az iskolai megyét; de midőn utóbb (1823.) az igazi megyéket foglalkoztató kérdésekben ők is úgy nyilatkoznak, hogy az adó- és újonczajánlás az országgyűlés jogaihoz tartozik, végleg eltiltották a gyakorlatokat. Ezentúl csak szép idők emléke gyanánt maradt fenn a diákságnál, hogy egykor kardosan jártak fel Pánczél-vármegye gyűléseire.[39]

Fáy a szorgalmasak közt is kiváló, mind a két tanárnak kedvelt tanítványa volt, s általános osztályzata: eminensek sorában 4-ik (Szemere 8-ik volt). Kövy még azzal is kitüntette, hogy fölkérte, tartson correpetitiót néhány kedvelt tanítványával. A gyakorlatokon pedig társai egyhangú

[39] Fáy: «Sáros-Patak 1794. tájban». Id. h.

akaratával Pánczél-vármegye első alispánjául választatott, s Fáy a legterhesebb hivatalban derekasan megfelelt társai bizalmának.

Szint ily szorgalommal tanulta a theologiai tudományokat. A vallási viták országgyűlésen és irodalomban több mint egy század óta el voltak ugyan tiltva, de a protestáns embernek részt kellett vennie egyháza kormányzatában, s hogy ügyeit alaposan igazgathassa, s esetleg a felsőbbség ellen védhesse, egyháza jogain kívül hitelveit, rendszerét is kellett ismernie. Ezért a protestans iskolákon mind ez kiegészítő s kötelező részét képezte a tanulmányoknak. S Fáy semmit sem tett félig. Midőn negyven év mulva maga is tevékeny részt vesz egyháza ügyeiben és némelyek «laicus»-ságot vetnek szemére, ekkép adja elő theologiai tanulmányait:[40] «A kicsinylőket azzal kívánom megnyugtatni, hogy én a theologicumot nem kivonatokban, hanem egész terjedelemben, később pedig még a görögöt is hozzászámítva, valóban felvivém vala szinte a papi censuráig, s azokon két nevezetes férfiú: Porkoláb István pataki theol. professor, s általam örök hálával tisztelt jó nevelőm Kovács István,[41] cserépújfalusi prédikátor valának oktatóim. Épen laicus tehát és peregrinus in Israële nem vagyok.»

Kazinczyt tehát nem ok nélkül lepte meg az ifjú Fáynak szép lelke és képzettsége. Midőn fogsága előtt utóljára látta, még gyermek volt, s most meggyőződött, hogy nem túlzás a dícséret, mit eddig róla hallott. Kazinczy különben némi rokonságot is tartott a Fáyakhoz, mert — mint Guzmics-

[40] *Óramutató*, Pest, 1841. Előszó VIII. l.

[41] Kovács István csak 1799-ig volt nevelője, s tőle az elemek körül szerezhetett alapos ismereteket, mert a vallási dolgokat szélesen tárgyalták az alsóbb osztályokban is.

nak írja — a Fáy András: «hatodik nagyanyja az ő nagyatyja nagyatyjának, Kazinczy Péternek leánya volt.» Úgy látszik ekkor méltatta Fáyt azon atyai barátságra, melyre ez mindig büszke volt. De ezután nagyon sokáig nem találkoznak s csak levelezéssel tartják fenn a barátságot.

De ha a szorgalmi időt komoly munkával tölti, annál jobban esett a pihenés is. Közeli szülőföldjére a sok régi kedves emléken kívül az is vonzotta, hogy 1799 óta ott lakott Katalin testvérének férje Kandó Gábor, a vitéz insurgens ezredes. Fáy nagyon szerette sógorát, s ez viszont őt nemcsak szorgalmas tanulása, hanem társaságbeli élénksége- s később irodalmi műveiért.

A kohányi kirándulások Fáy előtt nem egy kaland miatt igen emlékezetesek maradtak. 1804. telén sógora, második nejével, Bernáth Zsuzsával járván jegyben, többször együtt rándultak át a menyasszonyos házhoz Miglészre. Rendesen jól elmulattak s csak vacsora után indultak vissza Kohányba, mely alig egy mértföldnyire feküdt Miglésztől. Egyszer azonban majdnem életökbe került e kirándulás. Erősen havazott, s mind a ketten némán, beburkolózva ültek a szánban, midőn a kocsis azzal a fölfedezéssel riasztja fel őket, hogy valami hét-nyolcz farkas jár nyomukban. Fegyver egyiköknél sem lévén, kurjongatással iparkodtak a vadakat távol tartani; de ez aligha menti meg őket a veszedelemtől, ha a vőlegényes jóvérű lovak el nem száguldanak, mert a farkasok így is csak a falu szélén maradoztak el.

A többszöri találkozásnál Fáy különösen jól mulatott a menyasszony testvérével, Bernáth Nánikával. Fáy alig volt 19 éves, a lány pedig 17, s e mellett szép és élénk kedélyű. Csak egy kis figyelem kellett a himlőhelyes, de nők körül ügyesen forgó pataki jurista iránt, s lángra

gyuladt. S e figyelem nem hiányzott, mert a lány egy kissé kaczér is volt. Fáy tehát beleszeretett s vallomását meg is írta neki Kohányból. A lány titkon elolvasta a levelet, de ha hízelgett is hiúságának a vallomás, nem a szivével gondolkodott. Közölte a levelet leendő sógorával, ki azt tanácsolta neki, hogy ne vonja el a szorgalmas ifjút tanulásától. Ilyen értelemben válaszolt a leány, kifejezvén Fáy iránt nagyrabecsülését, de egyszersmind figyelmeztetvén az időre, mely őt a házasodhatástól elválasztja.

Fáy kiábrándult. A ki ilyen választ ír, bizonyára nem szerelmes; s a leány a következő évben csakugyan férjhez ment Fáynak egy rokonához, Fáy Ferenczhez. Igen tisztelt asszony lett belőle, s híressé vált nagy lélekjelenléte-ről, melynek több fényes bizonyítékát adta, különösen az 1831-iki kolera-lázadáskor. Mint rokonok később gyakran találkoztak, s a nő mindig kitüntette és tisztelte egykori imádóját, sőt mint maga megvallotta neki, szerelmes levelét később is ékszerei között tartotta becses emlékül.

Szivének ez első csalódását annyival hamarabb elfeledte, mert nemsokára tartósabb szerelemre gyulad s ezúttal viszonzásra is talál. A pünkösdi szünetre ugyanis Bárczay Ferencz barátjával lement ennek szüleihez Szabolcs falujába. A Tisza áradásai miatt nemcsak a mezőség, hanem az erdő is víz alatt lévén, legfőbb mulatságuk a csónakázás volt, a miben Fáy ekkor úgy kiképezte magát, hogy visszatértével a Bodrogon is kedvvel űzte e mulatságot. A csónakázáson kívül igen kellemes perczeket töltött a Bárczay-lányok körül, kiknek legidősbike «a mintegy 16 éves, szép és kedves, szelid kedélyű Erzsike» nagyon megtetszett Fáynak, s a lányka is rokonszenvezett vele. Érzelmeiket azonban titkolniok kellett, mert a szülők inkább a középsőt szánták neki, ez pedig egy ízben a tü-

körből észrevevén, hogy a szerelmesek a másik szobában csókolóznak, azontúl nem a legjobb szemmel tekintett Fáyra. — A nyári vizsgálatok után Gombára indulván, ismét Szabolcs felé vonzotta szive, s nagyon kellemes napokat töltött a Bárczay-családnál. De Erzsike húga miatt sehogy sem szólhattak egymással; levélben akarta tehát kifejezni változatlan érzelmeit, azt meg elveszti; szerencsére újra megtalálja, s a vacsoránál titkon át is adja. Boldogan távozott s később komolyan készült arra, hogy Erzsikét nőűl veszi. Azonban egy kis dicsekvés, s egy kis pletykaság örökre elrontotta e terveket; pedig midőn a félreértés kiderűlt, mind a ketten nagyon bánkódtak. A lány férjhez ment, de kora haláláig szivében hordta Fáy emlékét, a mit ez aggastyán korában is kegyelettel említ. Hadd álljon itt e néhány sor, mint az igaz szerelemnek késő, de őszinte bizonysága. «Ez a kedves lányka — úgymond — kétségen kívül nőm leendett, ha Sz. Lászlónak aljas ármánya meg nem hiúsítja szándékomat, s vele kétségen kívül boldog is fogtam volna lenni. A lánka később férjhez ment, de — mint tudom, s maga is vallá, szivét kora haláláig én bírtam. Fájdalmunkat nevelte az, hogy később kiderült, miként csak egy meggondolatlan kérkedés gátolta meg boldogságunkat.»[42]

[42] Mind a két szerelmi történetkét maga Fáy beszéli el kiadatlan emlékirataiban, úgy mint ismertettük, előbb a miglészi s azután a szabolcsi történetet mondván el. Mindenesetre így történt; mind a kettő oly fontos volt Fáy ifjú életében, hogy az egymásutánban nem tévedhetett. De tévedett a szabolcsi történet évszámában, melyet 1804-re tesz, holott ennek 1805-ben kellett történnie. A miglészi kaland ugyanis télen s Fáy «jurista» korában történt; s ez a tél csak az 1804/5. közti lehetett, mert Fáy nővére 1804. febr. 23. halt meg, s így Kandó csak az 1804/5-iki télen járhatott újra

Fáy iskolai tanulmányai befejezése után is ellátogat néhányszor Patakra, midőn László öcscsét fölkiséri vagy haza hozza. Egy ilyen alkalommal személyes bátorságának is ritka jelét adta. A Patak előtti utolsó csárdában kocsisa jól felöntvén, a szembejövő lengyel szekereseket ostorával vagdalta, hogy térjenek ki előle. Ezek dorongot fogtak, s mivel tízen voltak, szomorú vége lehetett volna az összeütközésnek; de Fáy kezébe kapván töltetlen fegyverét, kocsisát leszidja, a szekereseket pedig tót nyelven azzal fenyegeti, hogy azonnal lelövi, a ki közeledni mer kocsijához. Az erélyes föllépés használt, s minden baj nélkül érték el Patakot.[43]

A főiskoláról, melynek annyit köszönhetett, mindig hálával emlékezett meg, s viszont az volt az első, mely egykori tanítványát később irodalmi érdemeiért ünnepélyesen megtisztelte.

Hogy jogi tanulmányait teljesen befejezhesse, még azon 1805. év őszén Pestre ment törvénygyakorlatra, az akkori megyei főügyész Szluha László [44] mellé.

Ép ez időtájt oly események tartják izgalomban a test-

jegyben. S mivel az egymásutánban lehetetlen volt Fáynak tévednie — mert a szabolcsi hosszabb viszony közben nem is történhetett volna a miglészi, — kétségen felül álló, hogy 1805-re kell tennünk a szabolcsi ismerkedést.

[43] Fáy maga beszéli el ez esetet kiadatlan emlékirataiban.

[44] Szemere Pál kétszeresen téved, midőn így ír «Pályaism. adatai»-ban: «1804-ben Pestmegye akkori főügyészének, *Szluha Jánosnak*, soroztatott legtágasabb nevezettel iródeákjai közé.» Ez a föntebbiek szerint egy évvel később történt, s Szluha János helyett csak azon *Szluha László* érthető, ki a pestmegyei levéltár bizonyosabb adatai szerint 1803. nov. 29-én neveztetik ki Kandó József helyére megyei ügyésznek, s e hivatalában az 1804. nov. 5-iki tisztújító gyűlés által erősíttetik meg.

vérvárost, melyektől a birodalom sorsa függött. Az október közepén Pozsonyban megnyílt országgyűlés első üléseit tartja, midőn megérkezik a rémhír, hogy a Rajna mellett táborozó birodalmi sereg letette fegyverét Napoleon előtt, ki ezután oly gyorsan közeledett Bécs felé, hogy az udvar nyakra-főre menekűlni volt kénytelen. Ferencz király és József nádor a nemzet hiúságainak hizelgő beszédekkel nyitották meg az országgyűlést, de kevés lelkesedést keltettek; a rendek keresztűlláttak a terven, s a sokszori csalódás által elkeseríttetve, csak kedvetlenűl ajánlották meg a nemesi fölkelést s a telek-katonaságot; némi kedvezésül azonban törvényczikket alkottak a magyar nyelv használatára. Alig oszlott el a gyűlés, november 12-ikén Napoleon elfoglalja Bécset, s rémületbe ejti az egész birodalmat.

József nádor, Magyarország teljhatalmú kormányzója, semlegesség által akarta a francziákat távoltartani hazánktól, Buda és Pest izgatott lakóit pedig kiáltványokkal iparkodott megnyugtatni, bár maga is közel állt a kétségbeeséshez, mert Magyarország képtelen volt minden védelemre, Budát kardcsapás nélkül foglalhatták volna el a francziák. A szent koronát tehát Munkácsra, a helytartóság levéltárát s a zálogház letéteményeit Eszékre szállíttatta, de Buda elfoglalása még így is nagy veszedelmet okozhatott volna. Itt volt felhalmozva a seregek számára minden élelmi szer és tábori készlet; s az élelem már úgy is módfelett megdrágult az előbbi inséges évek szűk termései következtében. Mivel a francziák már magyar földre léptek, mindenki a legrosszabbra volt elkészülve, midőn a deczember 2-iki austerlitzi vereség után Ferencz minden áron békét kért, s ezt néhány hét mulva meg is kötötték Pozsonyban.

Napoleon ismervén a nemzet elkeseredettségét, a semlegesség ajánlatában elszakadási szándékot látott, s izgatott is e mellett; de a nemzet hidegen fogadta kiáltványát. A nemesség közönyösen várta a következendőket, a franciákkal rokonszenvező democraták pedig, a mennyiben nem féltek volna a mozgalom-indítástól, a császárrá emelkedett Napoleonban nem láthatták azt a szabadítót, a kit tíz év előtt democraticus álmaikban óhajtottak. Forradalomkeltés helyett tehát táborba szállt a nemesség, s ezt félelmesebbnek tartotta Napoleon, mint valóban volt. A fölkelő sereg működésére azonban nem került a sor. Az uralkodó érzékeny vereséggel ugyan, de megszabadúlt veszedelmes ellenségétől s lassanként lecsöndesült az izgalom.

Fáy, — úgy látszik, gyönge testalkatánál fogva, — sem ekkor, sem később nem vett részt a nemesi fölkelés vitézi kedvteléseiben, de érdeklődését, figyelmét nem kerülte el semmi, a mi nyilvánosságra jött, s a mit az országgyűlésről hazatért követek útján úri körökben hallott. Sőt a hallomással sem elégszik meg, pontosan akarja ismerni az ország bajait, azért a rendek által legutóbb a nádor elé terjesztett sérelmeket lemásolja, mely ily czím alatt van meg hátrahagyott iratai között: «Gravamina Regni Hungariæ, occasione dietæ a. 1805. suæ Celsitudini R. Dno Regni Palatino fine procurandæ medelæ per status et ordines propositæ.»

A mit tizenhat éves korában maga látott és hallott, annak még nem szakadt vége; az akkori sérelmek nem nyertek orvoslást, s a czéltalan küzdelem nem sok lelkesedést kelthetett benne a közügyek iránt. De ekkor még azt hitte a nemesség, hogy a háborúk lezajlása után annyival bizonyosabban remélhet orvoslást, mert a nádor ismerte a bajokat, s szivén hordta az ország érdekeit. S Fáynak,

ha elfeledte volna is nagybátyja buzdító jóslatát, mint nemes embernek ismernie kellett a haza állapotát és törvényeit, s ez előtte elég ok volt a komoly tanulmányra.

Szluha László oldala mellett bő alkalma nyílt Pest leghíresebb ügyvédeinek: Bárczay András, Sárai Szabó, Tót-Pápay, Szathmáry Mihálynak beadványait tanulmányoznia. Fél év mulva már rokona, Ludányi Bay Ferencz kir. táblai ülnök irodájában dolgozott, ki a birói karnak egyik kitünősége lévén, tőle szintén sokat tanulhatott. Ez öcscse értelmes fejét már Pozsonyból ismervén, mint Kövynek is jeles tanítványát, az ügyvédségre akarta előkészíteni, melyen korábban maga is nagy sikerrel működött. Egy reggel eléje áll, s a gombai határvillongási per izmos csomóit a hozzá tartozó térképekkel együtt kezéhez adván, azzal bízza meg, hogy Gomba részéről gyökeres replikát szerkeszszen, természetesen latinúl. Fáy nem ijedt meg a nagy munkától, mint bátyja gondolta, hanem neki feküdt, s néhány hét mulva kész felelettel lépett főnöke elé. Ez átolvasva a replikát, alig akarta hinni, hogy öcscse munkája. Beszólítja Fáyt, s azzal akarja őszinte vallomásra bírni, hogy a munka minden sora elárulja a Tót-Pápay kezétfejét. De a míg a vallatás tart, Fáynak újabb argumentumok jutnak eszébe, melyekkel nem kérkedve is elárulja, hogy a maga feje főtt a replika egybeállításában, s meggyőzvén bátyját, hogy Tót-Pápay írásait sem hiába forgatta, az biztatólag veregette meg vállait, s homlokon csókolván, öcscsét mintegy törvénytudóvá avatta.[45]

Fáynak nagy és kitünő gyakorlata lévén bátyja oldalán, ott is maradt mindaddig, míg az ügyvédi vizsgálatot le nem tette. Bátyja iránt mind tudománya, mind jóindulata

[45] Szemere, «Pályaism. adatok». Id. h.

miatt nagy tisztelettel és hálával viseltetett, a mit egyszer nagyon is feltünő módon fejezett ki. Bay t. i. többször meghítta öcscsét vacsorára, a hol a királyi táblának néhány kitünő tagjával is találkozott. Így többek közt bátyja nevenapján. Fáy egyszer csak feláll, s úgy köszönti fel főnökét, mint a királyi tábla «legkitünőbb» tagját; a mit ez kartársaira nézve sértőnek találván, nyomban úgy tüntet fel, mint öcscse tartozó hálájának kifejezését, melyhez azonban a szavak nem jól voltak választva. Fáy nagyon restelte e kudarczot, s mint maga vallja, később is mindig elfogult volt az ilyen felköszöntésekben; ezért ha csak lehetett, szivesen elkerülte.[46]

Annál fesztelenebbül érezte magát patvarista- és juratustársai körében, a hol már nem tudományos készültségével, hanem szeszélyes ötleteivel, gazdag kedélyével vált kedvessé.

Pest ekkor még úgy lakosainak száma, mint politikai szereplése tekintetében alig volt több, mint bármely vidéki város, még ha Budát hozzá veszszük is. Itt van az egyetem, itt a főtörvényszékek, mindegyik egy csomó tudóst tart együtt, s egy sereg tanulót vonz a városba; de fővárossá csak később, akkor lesz, midőn a magyar írók csoportosulása azzá teszi. Most a sokféle nyelvű s nemzetiségű nép között egészen elvész a csekély számú magyarság, mely velök együtt szellemi élvezetet csak a német színházban, jó levegőt csak a Duna hídján, mulatságot csak a korcsmák- és kávéházakban talál; mert Pestnek nincsenek üdülő helyei, külvárosai csak most kezdenek népesedni, s azokon túl mocsárok terjednek. A fiatalság tehát

[46] Saját vallomásai az «Irodalmi és művészeti tarlóvirágok» 8. sz. czikkében. *Divatcsarnok* 1853.

egymásra utalva ott keres mulatságot, a hol tud. Fáy maga így ír ezen évekről: [47]

«A törvénygyakorlati pár év ú. m. a patvaristai és juratusi s kivált az utóbbi, csak még e folyó század elején is, varázsbájú korszaka volt a magyar nemes ifjú életpályájának. A vidoran pezsgő fiatal vér és nemesi kiváltság szabad tért nyitogattak előtte a víg szeszélynek és szinte korlátlanságig szökdelő kedvcsapongásnak; tréfák, bohóságok, kedélyes, de gyakran vaskos ingerkedések, sőt kisebb-nagyobb kihágások is, napirenden voltak nála; mik, minthogy többnyire a gondatlan fiatalság rovására történtek vagy a százakra menő s szoros barátilag összetartó juratusi testület közt ritkán valának kipuhatolhatók, annál kevésbbé korlátoltathattak, minthogy a curia tagjai is számos rokonokat számíthattak a jurátusi seregben. Innen a pajzán juratus Pesten félelmes és többek előtt, kik juratus-mája kóstoltak, gyűlöletes volt.»

Sok adoma örökíté meg a juratust és főnökét is; maga Fáy többet följegyzett emlékirataiban; [48] de legszivesebben a polgársággal űzték tréfáikat, melyeken a nemesség sokáig nevetett, a német polgárság pedig boszankodott, s a «juratus» név alatt nem csak kópéságot, hanem erőszakos hatalmaskodást, garázda műveletlenséget értettek. Sokra illett is e nevezet, arra a csoportra, mely elhanyagolva minden komolyabb foglalkozást, ez éveket arra használta, hogy mennél kalandosabb dolgokat kövessen el. Az ilyenek typusát rajzolja Fáy «*Juratus dall*» [49] czímű költeményé-

[47-48] Emlékirataiban, közölve: «Juratus-adomák» czím alatt *Vas. Ujság* 1886. 18. sz.

[49] Megjelent Fáy első munkájában: *Bokréta*, Pest, 1807. Ez az eredeti s hiteles szöveg; Szemere a «Pályaism. adatok»-ban csak emlékezet után közli, s több versszaka hibás.

ben, mely a mulató fiatalság gondtalan könnyelműségét, könyvkerülő örömeit, hetyke nagyratartását oly hiven fejezi ki, hogy a juratusok életrajzának tekinthető. Ez magyarázza meg hírét, közkedveltségét.

«Rövid az élet, míg hát lehet, örüljünk,» — úgymond; — «a szerelem az áldott szőllő nedve, miktől megjő a jurátus kedve.» Ha a marqueurt bankóval s bottal fenyegetheti, egymásutan kerül asztalra puncs, kávé csokoládé. Hadd pereljen más, neki csak a kancsóval lesz pöre, s ha ez «convincálja», lehajtja fejét, s másnap újra kezdi a processust. Maradhat a porlepte Verbőczi, ha jó bort ihatik, s kedvesét ölelheti. De ha pénze elfogy, akkor is parancsol — pipájába tüzet s egy pohár vizet, s ilyenkor még okoskodásra is kedve jő, leül tehát s olvas — újságot.

«Vigan pajtás! — így végzi. — Ne búsulj, gyere, mind üljünk egy [sorba,
Ha bús vagy, a vigságot vedd be jó magyar borba!
Kár az időt ifjonta hijjába vesztegetni,
Hadd legyen vénségünkbe együtt mit emlegetni!»

Ez volt a kalandok fő ingere, hogy legyen később mivel dicsekedni a «puhaságra serényebb» nemzedék előtt.

Volt azonban mindig olyan csoport is köztük, mely, ha részt vett is a mulatozásokban vagy egyik-másik csiny elkövetésében, nem feledkezett meg nemesebb törekvéseiről sem, s komoly tanulmányokkal készíté magát elő a jövendő élethez. Fáy mindenesetre e kevesek számába tartozott. A kinek eddig legfőbb szenvedélye a tanulás volt, az a legvigabb s legkönnyelműbb körben sem szakíthatott egyszerre múltjával, hajlamaival, egész természetével. A mi szabad ideje a hivatali munkán felül maradt, azon jogi tanulmányait gyarapította; pihenést szépirodalmi olvasmányokban s a zenében keresett. A híres Lavottától vett

a hegedűjátszásban órákat, s oly tökélyre vitte, hogy nem csak ügyesen játszott, hanem zenedarabokat is szerzett. De a zene csak új táplálékot adott érzékenységre hajló lelkének, melyet a csalódott szerelem keserűségei is gyötörvén, újra a divatos német regények és érzékeny költők olvasásába merült. Napokon és éjeken át kéjeleg a fájdalomban, mely rendesen egy-egy halálvágyó versben enyhűl meg némileg. Ily körülmények közt valódi jótétemény volt rá nézve az a vidám társaság, melynek mulatságaiból nem vonhatta ki magát, s mely annyira kigyógyította a kedélybetegségből, hogy utóbb itt is, mint egykor Pozsonyban, dévaj költeményeivel ő lett a vígság szerzője.

E közben ismét nevezetes dolgok vannak készülőben. A pozsonyi békét csak fegyverszünetnek nézte a bécsi kormány, s el lehetett készülve, hogy Napoleon hatalmi vágya újabb háborúba fogja keverni. Ezért a kormány nagyfontosságú tervvel kezd foglalkozni, azzal, hogy Magyarországot tegye a birodalom központjává, mivel a megfogyott örökös tartományok úgyis csak szegélyeit képezik ennek. Azt hitték, hogy így Magyarországot is tevékenyebb közreműködésre bírják, mivel ebben a magyarok régi vágyuk teljesülését fogják látni. Ferencz azonban nem tudott lemondani családi politikájáról, mely a Német- és Olaszország felett való uralmat kivánta. De Magyarországra is ki akarta terjesztetni az új honvédelmi rendszert, mely Károly főherczeg tervei szerint a nemesi fölkelésen kívül a telek-katonaságból kivánt gyorsan kiállítható csapatokat alkottatni. Mivel továbbá a háborúk mondhatatlan zavarba hozták a birodalom kincstárát, az adó fölemelését is szükségesnek látta; Magyarország azonban oly sanyarú helyzetben volt, hogy a közvélemény a sónak önkényesen fölemelt árát is nagy tehernek tartotta.

Ferencz tehát azzal akarja megnyerni e közvéleményt, hogy 1807-ben Budára hívja össze az országgyűlést, s a katona- és pénzügyeken kívül színleg egy-két régi sérelmet is kitűz tárgyalásra. Ezek felett azonban mindjárt kezdetben hetekig tartó viták keletkeznek, mert az alsó tábla ellenzéki tagjai Nagy Pál heves szónoklatai által vezettetve, előbb a többször elmaradt sérelmek orvoslását kivánták tárgyaltatni, a hazafiatlan főrendek pedig mindennek ellentmodva, az udvar iránt való alázatos hűségben versenyeztek. Így az országgyűlés ingerült hangulatban folyt, s nagyon keveset végzett: ajánlott segedelmű́l tizenkétezer ujonczot s az ingatlan vagyon évi jövedelmének hatod, az ingó értékének század részét; de viszont csak kevés engedményt bírt a kormánytól kicsikarni.

Fáy kiváló figyelemmel kisérte az országos tanácskozásokat. Ez most kötelessége is volt, mert — talán Bay Ferencz vagy Kazinczy ajánlatára — felszólította őt az idősb Wesselényi Miklós báró, hogy az országgyűlés folyásáról értesítéseket küldjön számára.

Fáy híven megfelel a kitüntető bizalomnak, s az april 5-től deczember 15-ig tartott országgyűlés tárgyalásait, három-négy heti időközökben, összesen kilencz levélben [50] közli a báróval. Hogy többet nem írt, annak két oka volt, mindegyiket megemlíti a levelekben, t. i. egyéb elfoglaltságai többször elvonták, másrészt a rendek czéltalan viták-kal töltötték az időt, melyekről Fáy annál kevesebbet írhatott, mivel kevés szivárgott ki belőlök a közönség közé. Mindamellett a viták minden nevezetesebb fordulatáról értesíti a bárót, megtoldva olyan hírekkel, melyeket nyilvánosságra hozni akkor, veszély nélkül, nem lehetett.

[50] Megjelentek a *Történeti Lapok*ban 1875. 35—39. sz.

A *Hazai Tudósítások* szerkesztője csak általában dicsér meg néhány szabadabb szellemű s buzgó hazafit, s ez is oly megütközést kelt, hogy híre a trónusig hat, s az uralkodó az alkanczellárt küldi ki egy bizottság élén, hogy vizsgálják meg, mi czélja volt ezzel a szerkesztőnek. Persze hogy semmi felforgató czélja nem volt, de a kormány a falevél rezzenésétől is félt. Ezúttal beérik a szerkesztőnek megdorgálásával, de szigorúan intézkednek, hogy jövőre az országos dolgokból a ceremoniákon kívül semmit se közöljenek a lapok; még a tárgyat sem szabad megemlíteniök, annál kevésbbé a szónokok nevét közölniök.

Ily körülmények közt, a ki értesűlni akart a közdolgok folyásáról, azt csak magán úton nyerhette meg. Fáy tehát igen becses szolgálatot tett Wesselényinek a fölmerült kérdések részletes közlésével. Értesıti először a királyi leirat hatásáról, a felelet pontjairól, a mint még a kerületi táblán voltak, s a mint a főrendekhez, innét pedig visszavándoroltak és sok huza-vona után fölterjesztettek; szól az adó- és katona-megajánlási vitákról apró részletekig, néha egész terjedelmökben mellékelve a le- és feliratokat.

Érdekesek továbbá e gyűlések apró történetei. Almási, az egyik követ, annyira nem tud magyarúl, hogy Nagy Pálnak egyik közmondását nevetségesen félreérti, s mikor a magyar játékszín pártolásáról van szó, attól fél, hogy «de már csakugyan elmagyarosodnak gyermekeink». Nagy Pál, az országgyűlésnek ünnepelt ifjú szónoka, kit semmi vesztegetési kisérlet nem bír eltéríteni elveitől, heves beszédei miatt királyi megrovásban részesűl; Vay Miklós pedig, mivel a főbb hivatalok megvásárolhatásától fél, hazafias aggodalma miatt elveszti tábornoki rangját, s csak a nádor közbenjárására és akkor nyeri vissza, midőn

a szabadszólás ily alkotmányellenes megsértése miatt a rendek fenyegető ingerültségben törnek ki.

Még a szállongó bel- és külpolitikai híreket, a király- és nádornak egy-egy kiszivárgott jellemző mondását is megírja. Szolgál azonfelül apró hírekkel: a királyné idétlent szült s nagy beteg; a király a bányákat, majd a bácsmegyei csatornát készül megnézni, azután a Balatonhoz rándul, nagyon megszerette Budát, híre jár, hogy a királyi palotát kibővítik; az ugocsai követet a sessióban ütötte meg a szél, Torontál főispánja is meghalt; atyja házának szomszédságában nagy tűz volt, a termés nagyon szegényes; a királyi lakodalomra a leggazdagabb gavallérokat küldik stb.

Minden levélben szól végül a magyar szinészekről, kiknek Wesselényi lelkes pártfogójok volt. Midőn ugyanis az első szinésztársaság 1796-ban eltávozott Pestről, végkép megszűnt volna a szinészet ápolása, ha Erdélyben a Wesselényi bőkezűsége föl nem segéli ügyöket. A régi és új tagokból jól szervezett társulat 1806-ban egy rajt bocsát ki Magyarországra, s ez az országgyűlés hírére Budára jő fel, s hetenként 3-szor—4-szer játszván, csakhamar közkedveltséget nyer, s nyolcz évig fentartja magát Pesten. A lelkes bárónak bizonyára nagy örömére szolgált a Fáy leveleiből megtudnia, hogy a szinészek, ha sokszor készületlenek is, folyton nagy közönség előtt játszanak, a magyar urak színe-java nézi előadásaikat, s a legmelegebb nyáron is olyan jól megy dolguk, hogy sokszor napokkal előbb nem lehet már jegyet kapni.

Fáy levelei valósággal egy hírlap hiányát pótolták a báróra nézve. Az utolsót 1807. deczember 17-én írja, melyben egyúttal megköszöni a báró bizalmát, s elnézését kéri, ha esetleg szándékán kívül téves híreket közölt volna.

Az 1805. és 1807-iki országgyűlés végzései között, bármily csekély vívmány volt, legtöbb hatása lett a magyar nyelv ügyében hozott czikkelyeknek. Az eszmék fejlődését másutt mondom el, itt az időrend kedvéért csak megemlítem, hogy ezen hazafias mozgalomban Fáy tollával is akar szolgálni a hazának, s összeírván ifjúkori verses és prózai dolgozatait, *Bokréta* czím alatt kiadja. Ez a könyvecske nyitja meg Fáynak későbben nagykörűvé lett irodalmi munkásságát.

Ily sokoldalú elfoglaltsága mellett azonban folyvást s szorgalmasan készül az ügyvédi vizsgálatra is, melyet 1808. elején «cum præclaro» állott ki. Ez képezi Fáy tanuló-korának záróköve.

MÁSODIK FEJEZET.

Fáy szolgabírósága. 1810—1818.

I.

Fáy ügyvédsége. Gazdálkodás Jobbágyiban. Leánynéző kirándulások. Nőnevelés a század elején. Fáy szerelme; családi ármány. Fáy kedélybetegsége. Az «Arany-szita». Fáyék Pesten.

Bármily jelesül állotta meg helyét az ifjú Fáy az ügyvédi vizsgálaton, úgy látszik, nem volt szándéka megmaradni az ügyvédi pályán, mert már 1808. május 4-én ezt írja Kazinczynak:[1] «Én most Pesten prókátorkodom; meddig, azt nem tudom. A juristitialis napokat Nógrád vármegyében, Jobbágyiban töltöm, a melyet lakásomnak *rendelt ki* uramatyám.» Újabb rendeletre aztán ott maradt a törvényszünet letelte után is.

Fáy az emberi jogokról inkább költői szívvel mint prókátori furfanggal gondolkodván, nem igen rajongott a perlekedő pályáért. Eleget tett a közkívánatnak, mely a törvénytanuló nemes ifjútól megvárta az ügyvédi oklevél megszerzését s ennél többet egyelőre atyja sem kívánt, még azt sem, hogy tudományát közszolgálatban értékesítse. A meddő politikai küzdelmek miatt a közélet úgy sem volt virágos mező, a hivataloskodás pedig csak sza-

[1] Fáy András lev. Kazinczyhoz; az akad. levéltárában.

badságát korlátozta volna; Fáy tehát annál készségesebben követi atyja rendelkezését, mivel tudta, hogy categoricus parancsaival szemben nem igen tűr ellenmondást. Ezúttal bizonyára még kevésbbé tűrt volna, mert okai voltak e rendelkezésre.

Fáynak ezekről sejtelme sem volt. Jobbágyi anyai öröksége lévén, birtokbavétele annyival természetesebbnek látszott, mivel bérlete épen akkor telt le. Hozzáfog tehát a gazdálkodáshoz, s mint egyéb dolgaiban, úgy itt sem elégedvén meg a nagyjában való tájékozódással, csakhamar ügyes s számító gazdává képezi magát. Új helyzetének ép úgy megtalálja kényszerű s csupán hasznos, mint költői oldalait. Ekkor ébred kedve a kertészet iránt is, melyet aztán öreg koráig szenvedélylyel űzött.

Atyja rendelkezése azonban a birtok átadásával nem ért véget. «Gazdaember háza — úgymond — nem lehet asszony nélkül, míg ő távol jár, a cselédség elől-hátul megcsalja!» — Fáy nem is kételkedett atyja szavainak igazságában; aztán olyan korban volt, midőn a szív legfogékonyabb az élet örömei iránt; de azért atyjának házasító terve, sőt sürgetése nagyon kedvetlenül érinté.

Kénytelen-kelletlen mégis csak elindult a leánynéző körútra, s a következő év folyamán Nógrád- és Gömörmegye lányos házait jóformán végiglátogatta. Itt a szomszédság, ott a régi ismeretség, emitt valami ősrokonság, amott a véletlen arra-utazás mindig jó ürügyül szolgált a bekopogtatásra. Külső megjelenése nem volt feltünő, de igen megnyerő. Egy ez időtájt készült arczképen:[2] életpiros arczczal, élénk kék szemekkel, kis oldalszakállal s

[2] Egykorú kis festett arczképe most a történelmi arczképcsarnok tulajdona. Másolatát közöltem a *Vas. Ujság* 1886. 22. számában.

természettől gyűrűs barna hajjal van ábrázolva; s ez az arczkép jóval később is csak annyiban változott, hogy az oldalszakállt rövidre nyírott bajusz egészíté ki. Termete alig középszerű, sovány alkotású, hangja, melynek ezüstcsengésére máig is többen emlékeznek, kellemes; társalgása majd érzelmesen gyöngéd, majd ötletekkel fűszeres, melyek elmondása közben szelid mosoly ül ajkain; modora szerény akár öregebb-, vagy előkelőbbel, akár magával egykorú vagy alantabb állóval érintkezik.

E tulajdonok miatt mindenütt szívesen látott vendég volt, s minden háznál kellemes emlékezetben maradt. Az öreg urakat tudományával és vagyona tekintélyével, a fiatalokat fel-fellobbanó jókedvével, a nőket pedig társalgó ügyességével nyerte meg. Az élettárs választása azonban nehezen ment, jobban mondva: sehogy sem sikerült. Neki is voltak föltételei, atyjának is; azonfelül mindegyikök rejtegetett valamit egymás előtt. Jellemző, mit e leánynéző útjáról Kazinczynak ír:[3] «Tíz hónapos ulyssesi vándorlásomból, melyben egy Penelopét kerestem és nem találtam, csak tegnapelőtt érkeztem haza (t. i. Gombára, az apai házhoz). Én a barbarus Gömörben kerestem azt a boldogságot, melyet kedves Urambátyám feltalált Sophiejában; de mit tehetek én róla, hogy az öregeknek más ideájok van a boldogság felől, mint nekünk ifjaknak, a kikbe a virgoncz életerő egészen más színnel festegeti a boldogságot. Ez az atyám és az én kinézéseim között való különbözés alkalmasint örök nőtlenségre fog engem kárhoztatni. Közönségesen az időnkbeli hajadonokban is — ide nem értvén azokat, a kiket nem esmerek — úgy látszik vagy épen semmi képzeletek nincs a házassági boldogság felől

[3] Fáy levele Kazinczyhoz 1809. decz. 26. (Id. h.)

vagy a qualificatiónak balmagyarázásából származott nevelés által meg van bennek vesztegetve. Megvallom, szeretnék e részben megczáfoltatni, de practice; és ha oly szívre akadnék, a ki idővel megczáfolna, mely örömest vonnám vissza vakmerő itélettételemet. Sokat nem kivánok egy személyben; mert a kinek jussa van sokat kivánni, sokat kell annak adhatni; de mikor kevés is kevésnél van, vagy szemérmes érdemével elvonja magát a kereső szem elől!»

Im a háztűznéző Fáy, ki nem a szívével, hanem az eszével akar szeretni! Neki a leánynéző valóságos tanulmányút volt, melyen arra a tapasztalatra jut, hogy a hajadonokat nem nevelik az életnek, igazi hivatásuknak: jó feleségnek. Csak általánosságban mondja ki itéletét, de így is van igazság szavaiban. Századunk elején a nőnevelés még nagyon el volt hanyagolva. Az előkelő világ fiait se nevelte magyaroknak, lányait még kevésbbé. A középnemesség pedig a két szélsőségbe esett. Az értelmetlenebb rész csak gazdaasszonyt nevelt a lányból, értelmileg elégnek tartván, ha a közmondásossá vált szavak szerint annyi esze van, hogy — ha eső esik, nem áll a csurgó alá. Tehetős és a társadalmi életben szerepvivő emberek is úgy gondolkoznak, hogy az asszonyi-nem erkölcsösebb, ha tudatlan. Berzsenyi, a míg sógorasszonyában, Takács Juditban örvendezve ünnepli a költőt, Kazinczynak azt vallja, hogy a nőkérdésben (a feleséget illetőleg) «kissé napkeletiesen» gondolkozik. Olvasni még csak megtanítják a lányt, hogy imádságos könyvét használni tudja, de írni nem, nehogy szerelmes leveleket irkáljon. A dunántúli Takács Terézia titkon tanul meg írni, a Szemere Pál felvidéki édes anyja pedig épen nem tud. A másik rész, a felvilágosultabb és gazdagabb, az ellenkező végletbe esett; beadta a lányt

valami nevelőintézetbe, a hol sok mindent tanult, csak azt nem, a mire az életben mint asszonynak és anyának szüksége lett volna. De beszélt németűl, egy kicsit petyegett francziáúl, s ha még öltözködni is megtanult, nem veszett kárba a nevelési költség. Nem csoda, hogy az 1825-iki országgyűlés rendei oly haragosan kelnek ki a nőnevelés ellen! Fáy az intézeti nevelés káros következményeit otthon is látta, a másiknak áldozatait pedig bőven megtalálta a nógrádi s gömöri lányos-házaknál. E tapasztalatokon alapul az a mély tárgyismeret s nemes buzgalom, melyekkel utóbb a nőnevelés javításán fáradozik. E tapasztalatok szolgáltatnak tárgyat a «Különös testamentom» czímű s egyéb elbeszéléseihez is.

Hanem a midőn ezeket írta, már nevetni tudott: a világ ferdeségein s a maga csalódásán, s e hangulat teremtette meg az első humoros beszélyt a magyar irodalomban. Mikor azonban Kazinczynak a föntebbi levelet írja (1809. decz. 26.), két nappal hazatérte után, még sok csalódás várt reá, s nagyon elkeseríti az apai akarat zsarnoksága. Atyja t. i. a szív jogait nem vévén számba, a szülők aggodalmas haszonnézésével s a maga családi büszkeségével mennél gazdagabb s előkelőbb nőt kívánt fiának feleségül szerezni; ez pedig készebb volt a családi élet örömeiről lemondani, hogy sem szíve vonzalmai ellenére olyan nőt vegyen el, kiben még esze is fedezett föl hibákat. «Az absolutismusnak — írja egy későbbi munkájában[4] — sem istennél sem embernél nem vagyok barátja.» Az apai absolutismusnak is ellenállt; jó ideig nem nősült meg, s akkor is egészen saját akarata és választása szerint.

E határozottságára, épen atyja ellenében, nagyobb okok

[4] *Óramutató.* Pest, 1841. 23. l.

késztették mint csupán az elvi különbségek. A Kazinczyhoz írt levélből úgy látszik, mintha annak széplelkű feleségét vette volna ideálúl. De ha nem talált is hozzá hasonlót Nógrádban, Gömörben, találhatott volna másfelé; e tapasztalat tehát, sőt az apai akarat szigorúsága sem igazolja azt a keserűséget, mely a levélen elömlik.

Ennek kulcsa abban van, hogy Fáy, mikor a leánynéző útra kényszerítették, már szeretett, de szerelmét titkolnia kellett. A leánynézőt csak arra használta, hogy érveket gyűjtsön atyja akaratának valósítása ellen. Keserűsége azonban akkor lett teljessé, mikor látta, hogy családja ármányának esett áldozatúl. S ez tette akaratát oly elhatározottá.

Nézzünk kissé körül a háznál; a gombai családi curia belső képe, azóta hogy utóljára láttuk, sokat változott. A fiúkból embernyi emberek, a lánykákból felnőtt hajadonok lettek, szelid lelkű anyjuk meghalt (1803.) s atyjuk is megváltozott, legalább annyiban, hogy még kövérebb lett. Mióta Zsuzsa lánya hazakerült a nevelőintézetből, ez vitte a háziasszonyi tisztet, inkább szeszélye mint hozzáértése szerint. Azon kezdte a rendelkezést, hogy mindjárt hat szobaleánynyal vétette magát körül: kettő vasaló, kettő takarító, egy öltöztető s egy mosó címek alatt állván szolgálatára. Atyja e személyzetet leszállítá ugyan kettőre, de kulcsárné, szakácsné, udvaros stb. címek alatt még sok cseléd forgott az udvarban. Az apa nehézkessége miatt szeretvén a kényelmet s leányát feltünő szépsége miatt is elkényeztetvén, a háznál «mindennek és mindenben Zsuzsa parancsolt».[5] Szépsége az udvarlóknak egész seregét vonta

[5] Szemere Pál levele Kazinczyhoz 1812. decz. 29. Szemere-tár III. k.

köréje, s ez hiúvá, kaczérrá tette. Ha Pesten szinházba mentek, — «a publicum felé hajladozott, suttogott udvarlóival, ékszereit mutogatta»,[6] — mit annyival bátrabban tehetett, mert az öreg úr úgy mint nőtestvére, kövérségök miatt nem szerettek a páholyok lépcsőin járni s földszint maradtak, a lány pedig őrző szem nélkül. — A fiatalabb Bora sokkal tartózkodóbb s szerényebb volt; lelkülete sokban hasonlított András bátyjáéhoz. Valamennyit felülhaladta azonban vígságban László öcscsük, ki jurátus-barátait Gombára is kihozván, sok vídám napot szerzett nőtestvéreinek.

Andrásunkat nem épen e mulatságok vonzották haza, de jó alkalmakul szolgáltak a gyakoribb látogatásra. A Fáyházban ugyanis egy fiatal árva leányka nevelkedett, kit még alkalmasint az elhalt s jószivű Fáyné vett a házhoz. Az öreg úr is szeretett ilyen jószivűséget gyakorolni. Andrásunk egy szegény iskolatársát, Déryt is megszeretvén vidám társalgási modoráért, évekig házánál tartotta s minden szükségessel ellátta.

Midőn András Pestről hazajárogatott, a lányka épen legszebb fejlő éveiben volt. S míg a szabolcsi csalódáson kesereg, egyszer csak azon veszi magát észre, hogy az árva leányba szerelmes. És elgondolván, hogy e romlatlan kedélyű s feltűnően szép ifjú lányban sokkal inkább feltalálhatná a családi boldogságot, mint akárhány műveltebb nőben, azért szerelmével együtt házasságot is igér a lánynak. Ha tudjuk, hogy Fáy később is ilyformán s egészen a maga ízlése és akarata szerint építette föl családi tűzhelyét, föl lehet tennünk, hogy igéretét, ha atyja életében talán nem, ennek halála után minden bizonynyal beváltja.

A viszony azonban nem maradhatott titokban a család

[6] U. a. 1813. apr. 15. U. o. IV. k.

előtt. S mennyire elborzadt az egész ház e merényleten. Egy Fáy-fiúnak, a királymentő Fáyak unokájának így elfajulni! egy szegény, s ha nemes származású is, de kegyelem-kenyéren élő lányt nőűl venni! Így meggyalázni a familiát! Mit nem okoz az a fölvilágosodás, azok a könyvek! — S haragjában az öreg úr fiát talán kitagadással fenyegeti, a szegény lányt pedig kitiltja udvarából; de a háznál Zsuzsa parancsolt, ő főzte ki a terv megsemmisítését, s előtte az öreg úr is meghajolt.

Andrást először is elküldik a távol fekvő Jobbágyiba, hogy ott gazdálkodjék; majd — a házasság sürgetése- s leánynéző tervekkel — gondoskodnak, hogy hamarjában vissza ne térjen Gombára. Ezalatt aztán Zsuzsa ügyes fortélylyal látott terve másik részének megvalósításához. Beszólítja a lányt, s a szeretet és bizalom hangján rajzolja eléje a férfiak ledérségét, hűtlenségét: Andris a tulajdon testvére s szelíd fiúnak látszik, de ő is csak olyan lesz mint a többi; ne higyjen neki, nem lesz a viszonynak jó vége. Andris majd kiábrándúl, ha észreveszi tévedését, s a szegény nőt magára hagyja késő bánatával; pedig akkor már az ő jóakaratukra sem számíthat, mert az ő és atyja kegyeit örökre el fogja veszteni. Majd keres ő neki hozzáillőbb, derék férjet.

A bizalmas tanács, egy kis fenyegetéssel is fűszerezve, csakugyan gondolkodóba ejtette a lányt, s mikor Zsuzsa kisasszony a csinos vőlegényt is elővezette egy néptanító személyében, hálátlanság nélkül tovább nem állhatott ellen a jó tanácsnak. Hiszen, ha oly nagyon szeretné őt Andris úrfi, nem maradna oly sokáig távol! — gondolta magában, s ráállt, hogy nőűl megy a tanítóhoz.

Andrásunk pedig ezalatt sorra járja a nógrád-gömöri házakat, s keresi, a kit nem is akar megtalálni, mert szíve

egészen titkolt szerelme- s képzelt boldogságával volt tele. Annál mélyebben érintette a csalódás, mely otthon várt reá. Hiába tépelődött az eset lehetetlenségén, megtörtént az, csak azt nem értette, miképen történhetett. Módját ejti, hogy találkozhassék a szép menyecskével s számon kérje hűségét; de mikor ez a Zsuzsa kisasszony által betanított szavakkal felel, hogy saját akaratából, szerelemből ment férjhez, e felelet végkép kiábrándítja. Ha sejtett is családja részéről ármányt, a leányt mégis ártatlannak hitte. Ebben is csalódott; hát a ki merő ártatlanságot hordozott arczán, annak lelkét is ármány lakja, s míg hűséget mond szája, csaláson töri a fejét!

E keserű tapasztalat annyira feldúlja az imént még szerelmi boldogságán merengő ifjú lelki békéjét, hogy az ármány szerzői is megijedtek munkájok sikerén. Sietve vitték be Pestre, hogy feledtessék vele bánatát. De Fáy a saját házukban lakni sem akart, hanem a Váczi-utczában egy Erdélyi nevű jómódú polgárnál bérelt szállást. Erdélyiné részvevő gondos ápolása, a városnak élénk zaja, a barátok szórakoztató társasága aztán lassanként begyógyították sebét, mely — úgy látszott — mindenkorra megsemmisíté házaséleti boldogságát.[7]

Mikor már a fájdalom enyhült, a meg-megújuló emlékektől egy-egy érzelmes költeménynyel szabadult, s a kik ezt tudták, s a kik az esetet hallották, mély részvéttel tekintettek a boldogtalan ifjúra. E viszonyra czéloz Kazinczy is, midőn Guzmics 1824-ben ismertető adatokat kér Fáyról. «Egy gátlott szerelem — írja többek közt[8] — elugrattatá

[7] Karacs Teréz k. a. szíves közlése alapján, ki az esetet Erdélyinétől és saját anyjától is többször hallotta.

[8] Kazinczy Guzmicshoz 1824 decz. 15. (*Kazinczy-Guzmics levelezése*, Esztergom, 1860. 73. l.)

vele a házasságot, s ez a baj színt ád minden sorának, a mit tolla ír. Vérei nem engedék, hogy egy nem alacsony, hanem csak nem fényes születésű leányt elvegyen. Fides et ingeni benigna vena est — ezt kellene írni képe alá.»

Atyja s nővére utóbb többféle kedvezésekkel iparkodtak jóvátenni az okozott keserűséget. Egyelőre különféle mulatságokba igyekeztek őt belevonni, úgy otthon mint Pesten.

Fáyék pesti háza az országút dob-utczai sarkán feküdt; sok szoba volt benne s valamikor vendégfogadó lehetett, neve is arra mutat, — «Arany szitá»-nak hívták. Ha Fáyék bejöttek Pestre, ide szálltak; pedig gyakran bejöttek, nemcsak vásárokra és bálokra, hanem a színi előadásokra is. Az öreg Fáy ugyanis nagy pártfogójuk volt a magyar szinészeknek, kik ekkor az országúti Hacker-szálában játszottak; a mikor tehette, mindig elment előadásaikra, többet közülök asztalához is meghívt. E szerencsében Déryné, az akkor ünnepelt énekesnő is részesült, náluk ismerkedett meg későbbi férjével is, sőt házasságuk után egy ideig az «Arany szitá»-ban laktak. Déryné hogarthi tolla érdekesen mutatja be ez időtájt az egész Fáy-családot; hadd álljon itt e lap egész terjedelmében: [9]

«E dolgok folytában sok pártfogóra találtam. Nevezetesen lakott Gombán egy igen gazdag nagy család, az öreg Fáy László úr két fiával és két leányával. Az egyik fia volt — ki ne ismerte volna a nagylelkű jeles írót? — Fáy András; a másik a kedves kedélyes fiatal Laczi. A két testvér nagyon különböző jellemű volt. András már oly fiatal korában is komoly, sőt csaknem búskomorságra

[9] *Déryné naplója.* Törs Kálmán jegyzeteivel. Budapest, 1879. I. 86—87. l.

hajló (már tudjuk, hogy miért!); a másik örökké vidám, lehet mondani, pajkos. Gyakran borult nyakába bátyjának, megfogta két kezével a fejét, úgy össze-visszacsókolta, hogy szegény András majd belefúlt. Az öreg úr pedig, az a kedves jó öreg úr, nagyokat kaczagott enyelgésükön, csak úgy tartotta bele a nagy hasát.»

«De volt két gyönyörű leánya is, valóságos két angyal. Az egyik volt Zsuzscsa, ki szépségével elbájolta fél Pest ifjúságát, egy nemes szívű, jó lelkű lény, de tömérdek udvarlója lévén, igen kokett, úgy hogy a ki körében forgott, azt az őrülésig el tudta kábítani. Ez ifjak közt voltak sok gazdag kérői; de ő nyíltan megmondotta, hogy ő nem megyen férjhez, mert ő neki a Dárius kincse sem volna elég. Ő legfeljebb ha egy roppant nagy birtokú öreg úrhoz megy nőűl, ki őt bíbor-bársonyba fulaszsza, ki bármennyit költsön is, soha ne sokalja s költekező kénye-kedvének ne szabjon határt. Csakugyan nagy pompát is űzött. Kevés viselő öltönyt lehetett rajta látni. Nehéz atlasz uszályos ruhában járt mindig, fehér rózsákkal, szalagokkal diszítve, nyaka, haja le a homlokig tele ékszerekkel, ujjai ragyogtak a sok brilliantos gyűrűktől s talán a hány szép szín van, mindegyikből volt nehéz selyem ruhája. Aztán hogy bánt a drága öltözékkel! Divánra nem ült, hanem fölvetette magát a vetett ágyra, ott szeretett ülni.»

«De Borcsa, a kisebbik, az maga volt a megtestesült szelidség, ártatlanság, egyszerűség. Gyönyörű bájoló nagy sötét szeme volt s kedves, barátságos arczvonásai, melyekkel leigézett mindenkit. Ezen ritkán lehetett egyebet látni egyszerű fehér ruhánál, diszítés és minden ékszer nélkül. Szép sötét fürtjei közé legföljebb ha egy fehér rózsát tűzött. Őt nem zsibongták körül az udvarlók, távol tartott mindenkit magától. Már el volt jegyezve még gyer-

mekkorában egy rokonával, Gábri Pistával. Hat évig szerették egymást és csakugyan össze is keltek.»

E rajzot csak azzal egészítjük ki, hogy Zsuzsccsa később csakugyan egy gazdag öreg úr, Lévai Koós István neje lett; Borcsa vőlegényét pedig Déryné csak hallomásból írja Gábrinak, mert tulajdonkép Gábrielnek hitták.

II.

Pestmegyei tisztújítás 1810 ben. Fáy szolgabirói működése, erélye, tekintélye. A megye mint a közélet központja; visszaélések. A gombai egyházkerületi gyűlés. Fáy tapasztalatai; sokoldalúságának forrásai.

«Most Nógrádba vagy Pestbe fogok keresni applicatiót, leginkább a notárián.» Így ír Fáy Kazinczyhoz 1809. decz. 26-iki levelében.[10] A terv azonban a közbejött események folytán egyelőre elmaradt. De mikor az új pestmegyei tisztújítás ideje közeledik, atyja kétszeresen sürgeti, hogy hivatalt vállaljon, egy felől — s ez lehetett a nyílt ok — hogy eddig szerzett tudományát közszolgálatban értékesítse, s másfelől, hogy a hivatali elfoglaltság majd kiragadja fiát a búskomorságból.

Andrásnak nem sok kedve volt a hivatalhoz, de engedett atyjának. «A szolgabírói hivatalt — így ír kiadatlan önéletrajzában[11] — csak atyám kívánságára fogadám el, mert szabadságommal, sőt természetemmel ellenkezett a hivatalviselés.» Jelölteti tehát magát, s az 1810. november 13-án

[10] Akad. kézirattár. L. fentebb.

[11] Önéletrajzi jegyzetek Szemere Pálhoz 1838-ból. Szemere-tár XV. k.

tartott tisztújító közgyűlés megválasztja Fáyt alszolgabíróvá.[12]

Pestmegye élére ekkor oly kitünőségek állíttatnak, mint Szentkirályi László (első alispán), ki később (1820.) nádori itélőmesterré lesz, és Ottlik Dániel (másodalispán), a tiszti szótár szerkesztője, ki 1817-ben már kir. táblai itélőmesterré neveztetik; a főszolgabírák ketteje pedig: Bárczay Pál és Kovács György később alispánokká választatnak. A megye még nem vívta ki magának az elsőséget, de tekintélyét már ekkor is nagyban emelte, hogy főbb tisztviselői ily országos hírű emberek, főispánja pedig maga a nádor főherczeg.

Fáy a pesti járásba Adonyi Mihály főszolgabíró mellé választatott; olyan kerületbe, mely mindig adott dolgot, s olyan főnök mellé, ki nem sokat törődött hivatalos dolgaival. Két év mulva kerületet cserélnek, a mennyiben egy megyei végzés szerint a szolgabíráknak kerületeikben kellett lakniok; Bárczay Pál váczi járásába tehát Adonyi Mihály tétetik át Fáyval együtt, s Adonyi helyébe Bárczay jön. Az előbbi helyzet azonban Fáyra nézve nem változott.

A szerepvivésre mindenesetre kicsiny állomás volt a Fáyé, de nem jelentéktelen; a szolgabírák képviselték a megye hatalmát, s ez adott jelentőséget a hivatalnak, melynek gyakorlásához nem volt elég a törvénytudomány, nagyobb szükség volt tekintélyes erélyre s nem egyszer eszélyes találékonyságra. Fáy kedvetlenül foglalta el a szabadságát korlátozó hivatalt, de a mint elfoglalta, úgy iparkodott annak megfelelni, mintha az itt szerzett érdemeken akarna feljebb hágni a megyei tisztségekben.

[12] Pestmegye közgyűl. jegyz. 1810. nov. 13. 3014. sz. Pestmegye levéltárában.

Az érdemszerzésre volt elég alkalom mindkét kerületben. Egyik-másik község valóságos orgazda-tanyáúl szolgált; a Duna-Tisza közén lopott holmikat mind oda hordták, a mit egy megyeileg elrendelt padlás-motozás eléggé bebizonyított. Másutt a zsidók üzleti dolgai, vesztegető kísérletei adtak folytonos dolgot, s fogas bírónak kellett lenni, ki az eléje hányt furfangot meg bírta lábolni. De valamennyin túltett Irsa község, melyet a szolgabírák purgatoriumának tartottak. A falut mintegy 130 közbirtokos lakta, kiknek nem csak a parasztsággal és zsidókkal, hanem egymással is sok bajuk volt, mert a két vagyonosabb család körül csoportosulva, Irsay- és Szabópártra szakadtak, s egyik a másikat, a hol csak tehette, megrövidítette. Fáynak sok kellemetlensége volt, míg a helyzetet kiismerte. Ha a Szabó-családhoz szállt, az Irsay-párti nem jelent meg, ha pedig Irsayékhoz szállt, akkor a Szabó-párti peres felek vonakodtak megjelenni, annyival inkább, mert csak a hajdú idézte be őket. Fáy megtudván a jegyzőtől, hogy a jegyzői ház valamikor a nemesek tanácskozó háza volt, erre a közömbös területre s a jegyző által parancsolta be az ügyes-bajos feleket. A fogás használt, többé egy sem maradt el.

Hanem ezzel nem ért véget az ügyködés, mert a nemesség, ha felperes volt, szigorú igazságszolgáltatást követelt a paraszt vagy zsidó ellen, ha pedig alperes volt, váltig nemesi szabadságaira hivatkozott. Néha sikerült a feleket kibékíteni, egyszer a nemesi büszkeség legyezgetésével, máskor némi fenyegetéssel; de ha fizetés volt szóban, nehezen ment a dolog. Fáynak hivatali főnöke ilyenkor úgy segített magán, hogy — ha szép szerével ki nem egyenlíthette az ügyet, félretette, s a felek évekig is hiába vártak az elintézésre. Főkép akkor tett így, ha valamely előkelőbb ember ügye forgott szóban, kinek barátságát nem akarta

koczkáztatni a kellemetlen végzéssel, mert az volt elve, hogy mindenkit jóakarójává, tisztelőjévé tegyen. Ezért aztán férfi és női társaságokban örökké udvarolt, s amazok körében annyival inkább feltűnt, mert vagyonos ember lévén, gavallér-hajlamainak megfelelő pazar költekezéssel élhetett. Előkelő társaságokba is ellátogatott, ha egyébért nem, névnapi vagy más alkalmi tisztelgésért, egy fél órára. Egyszer-másszor Fáyt is rábírta, hogy vele menjen ilyen üdvözlésekre, de ez csak fejét csóválta a szemfényvesztő viseletre; Adonyi pedig azzal dicsekedett, hogy ő fogta fel igazán az életet. Egy ideig sikerült is a világ szemébe port hintenie; az édes-üres társalgás azonban utóbb úntatóvá lett, a tisztelgés mind inkább hízelgés színében tűnt fel, s hozzájárulván a hivatali hanyagság, Adonyi lassanként egészen lejárta magát, s vagyonilag is tönkrement.

Fáy nem hízelgéssel vívta ki a közbecsülést. Mint a megye egyik gazdagabb családjának fia, hivatal nélkül is elélhetvén, könnyen függetleníthette magát. Mindenkinek megadta az érdemelt tiszteletet, de nem vadászta a nagyobbak kegyeit; itt ez önérzetes föllépés, a középrendnél igazságos erélye, az alsóbbaknál az a hír növelte tekintélyét, hogy «a hajdúját sem lehet megvesztegetni». Hivatalos eljárásaiban nem tűrhette el, hogy a sérelem megtorlás, a baj orvoslás nélkül maradjon. Ha szép szerével, egyezséggel nem egyenlíthette ki az ügyet, fölvitte a megyére, s ha soká késett a végzés, meg is sürgette. Ez szokatlan volt ugyan, a végrehajtás meg épen nehéz, de egy véletlen eset itt is Fáyt tette győztessé. Egyszer ugyanis az irsai nők a kath. templomban úgy összevesztek az ülőhelyeken, hogy pörlekedve czibálni kezdték egymást. A plébános békítés végett közéjök lépett, de arra is rátámadtak s reverendáját is megtépték. A botránynak per lett a vége, mely

hosszú ideig húzódott ugyan, de azzal végződött, hogy a főbűnös nőt három hónapi megyei fogságra itélték. Fáynak kellett az itéletet végrehajtania. Ez, hogy ünnepélyesebb színt adjon a dolognak, az esküdtjét s hadnagyait maga mellé vette, s a faluban megjelenvén, minden sírás és megütközés daczára az egész község láttára kísértette be az elítélt nemes nőt. A megye hatalmának ily fényes bebizonyítása megtette hatását az eddig fékezhetetlennek tartott irsai nemességre. Látták, hogy a megyére hiába hivatkoznak, az nem fogja pártjukat, ha nincs igazuk. A fiatal szolgabíró pedig csak tekintélyét növelte az erélyességgel. Az irsai nemesség ezentúl még jobban tisztelte, sőt báljára is meghítta, melyen megjelent ugyan Fáy, de vénségére sem feledhette el azt a gyötrelmes tánczot, melyet egy ötven körül járó izmos nemeskisasszonynyal, ennek felhívására, kellett járnia.

Ha szűk volt is Fáy szerepköre, neki elég arra, hogy belőle nagy hasznot: tapasztalatot, emberismeretet szerezzen. Hivatalos járásaiban s a megyegyűléseken alkalma nyílt megismerkedni a megye szerepvivő embereivel, bepillantani a hivatalos élet titkaiba, s mindenek fölött alaposan megismerni a megye viszonyait, a hiányokat és visszaéléseket, a nép életét és gondolkodásmódját, szükségeit és kívánalmait.

A megyéket az tette fontossá, hogy nem csupán a közigazgatás és igazságszolgáltatás ügyeiben intézkedhettek, hanem az ország minden ügyét tárgyalván egy-egy kis országgyűlés képét nyujtották. A nyomósabb politikai küzdelmek csak ez évtized végén kezdődtek, de a megyét mindig úgy tekintette a nemesség, mint az alkotmány vagyis saját kiváltságos szabadságának ótalmazóját. Ezért, ha nem mindig érdeklődött is a közügyek iránt egyenlő

buzgósággal, a tisztújitásokon az inkább becsületbeli mint jövedelmező főhivatalokba oly férfiakat ültetett, a kikre az alkotmányos jogok védelmét nyugodtan rábízhatta. De az érdeklődést is folyton ébrentartotta az a körülmény, hogy a megye volt mindenben az első és utolsó forum. A kormány rendeletei ide jöttek, az országgyűlési utasítások itt készültek, s a mire a társadalmi tevékenység kiterjedhetett, az mind a megyére tartozott.

De míg a központban a megye főbb emberei dicséretes buzgósággal működtek, addig a vidéken s a kisebb hivatalok körül sok visszaélés, sőt botrány történt. A vagyonosabb családok ugyanis nem vállalták el a kisebb hivatalokat, s ezekbe többször ismeretlen és szegényebb emberek kerültek, kik a hivatal előnyeit saját hasznukra igyekeztek fordítani. Hogy a szegény parasztnép forspontba hajtott lovait fél napig is váratták, s ezt be nem számították, s bálok-, mulatságokra is ilyen alkalmatossággal jártak, az a csekélyebb visszaélések közé tartozik, minőt főbb tisztviselők is elkövettek. Az ügyész a rabok körül csinált magának hasznot; elzáratáskor elszedte pénzöket, melyet soha sem láttak többé; a rabok kínoztatásával pedig ajándékot erőszakolt ki, s ha az ily önkéntes adomány kívánt módon folyt be, a főügyész úr oly nyomokra vezette a vizsgálatot, melyeken soha sem derült ki az igazság. Ha nemnemes, de gazdag család nemességre vágyódott, lepénzelte a hasonnevű szegényebb nemes-családot, mely aztán elfogadta amazt rokonul, s ha az ügyész is kellően meg volt kenve, ritkán történt akadály az új-nemesség elismerésében. A «fiskalis actió»-k pedig 20—30 évig elhúzódtak, úgy hogy a vagyon az intézők kezén akárhányszor elkallódott. — A subsidiumok és katonai portiók beszedésénél is tömérdek visszaélés történt. A biztosok, ha csak le nem kenyerezték

őket, válogattak a pénznemben, a portiókban, s ezer apró kellemetlenséggel boszantották az adózókat. A megyei biztos a szegénylegények dolgaiban, az útibiztos az utak készítésében volt elnéző, persze ismét csak viszonszolgálat fejében. Ha átmentek valamely falun, ennek rovására nagy vendégséget ültek a falu jegyzőjénél, s ez azokra annyi tojást, baromfit stb. szedett össze, hogy a vendégek távozása után még napokig abból élt. Még a hajdú is megkövetelte a magáét, minden faluban az itcze bort. Mindez a szegény adózó nép rovására történt, melynek sorsát mindig szánakozva emlegették, de érte keveset tettek. Volt eset, hogy a nemes ember a jobbágya földjéről is elvitette ennek búzakévéit, úgy gondolkozván, hogy ha a paraszt megszorúl, ura segíti; miért ne állhatna ez megfordítva is; ha az úr megszorúl, elveheti a jobbágyét![13] Im e bajok, s visszaélések siettették később a megyei önállóság s a nemesi kiváltságok bukását!

Fáy keveset tehetett e visszaélések megszüntetésére; de a saját körében üldözte a zsarolót, vesztegetőt, másutt meggyőzni iparkodott a rosszakaratú ellenségeskedőt. Egyebeket pedig jól megjegyzett magának, hogy alkalomadtán annál nagyobb hévvel küzdjön a bajok ellen.

Szolgabírósága alatt pillantott be mélyebben egyháza ügyeibe is. Atyja mint a kecskeméti tractus gondnoka, Gombán szokta tartani az egyházi gyűléseket, melyekre a főgondnok engedélyével a fiatal szolgabíró is megjelenhetett. Együtt voltak ilyenkor a kecskeméti és nagykőrösi, jászberényi és jászkiséri, pándi és gombai lelkészek és néhány világi ülnök. A fiatal Fáy figyelemmel hallgatta a

[13] Ez adatok nagyobbrészt Fáy kiadatlan emlékirataiból vannak összeszedegetve.

tanácskozásokat, melyeknek eredménye sokszor nem csak kedve, hanem meggyőződése ellen is volt. De hallgatnia kellett. Egyszer azonban nem állhatta a hallgatást. Valamelyik ecclesia egy képzett fiatal papot hívott meg, a ki sikeres próbaszónoklatot tartott, s az intézők mégis mindenféle ürügyet kerestek visszautasítására, de nem találtak elfogadhatót. Végre föláll az esperes, s hímezve-hámozva előadja, hogy: «már mi tűrés-tagadás, ily zsíros ecclesia bizony nem patakinak való.» Fáynak arczába szökött a vér, midőn iskoláját így mellőztetni látta; félrelökte székét s kiment a gyűlésből.[14]

A gyűlés tagjai a gondnoknál szoktak maradni ebéden is, sőt a helybeli s környékbeli közbirtokossággal szaporodtak. Az asztal felett természetesen ismét szóba került a fiatal pap ügye, s itt már szólhatott Fáy. Védelmére kelt a fiatal papnak, s a vita folyamán mindjobban neki hevülvén, olyan szabadelvű megjegyzéseket tett, melyek a zárkozottságukban elfogult papokat meg a buzgó vallásosságú apát meglepték.[15] Ez tehát titkon megbízta a gombai papot, hogy beszéljen néha a szolgabíró úrral, s oszlassa el szabad gondolkozását.

A gombai lelkészt Bártfai Szabó Andrásnak hívták, ki 1799-től 1831-ig volt a község papja, s az egyházi tudományokban tekintély hírében állt. A Fáy-házhoz hála is fűzhette, mert alkalmasint ezek hozták őt Patakról Gombára, öcscsét Szabó Pált pedig a szomszédos Pándra. Már csak pataki iskolázása miatt is bizalmasabban közeledhetett a pap a fiatal Fáyhoz, s ha nem sikerült is teljesen

[14] Fáy maga leírja e jelenetet az *Óramutató 1841.* 69—70. l.

[15] Szemere Pál «Pályaism. adatok»: «Némelyekben eltérő, nyiltabb gondolkozását sem rejtheté el a reform. orthodoxia felől» stb.

eloszlatnia ennek nyiltabb gondolkozását némely kérdésben, részint a beszélgetésekből részint a lelkész könyveiből sokat tanult Fáy egyháza hittételeinek értelmezése- s az egyházi kormányzat ismereteiben, a miket — kibővítvén velök ifjúkori tanulmányait — később szintén haszonnal értékesített egyháza javára. A tractus gyűléseire azonban, hol annyi előítéletnek s avas gondolkozásnak volt tanúja, nem járt el többé, tennie úgy sem lehetett még semmit.

Im így járja Fáy az élet iskoláját, tanulva mindenütt és mindenből, mert őt minden érdekelte, a mivel tapasztalatát bővíthette. S e tapasztalatokat később igen jól fel tudta használni; itt gyökerezik az az alaposság, mely irásait s felszólalásait másokéitól megkülönbözteti; innét sarjad fel az a használási törekvés, melyet társadalmi működésében, életrevaló terveiben, sőt irodalmi munkáiban is vezérlő elvűl tűzött maga elé.

III.

Fáy László halála; osztozás. Fáy András birtokai; saját tervű gombai háza. Magános élete. Mulatságok Veresegyházán, Gombán és egyebütt. Czigánynyelvi tanulmány. A *Pándi csuda* és a *Nyulak instantiája*. Nemesi élet falun. Vándor költők és tudósok. A *Próbatétel* és a *Friss bokréta* megjelenése.

Fáy, a míg a pesti járásban volt szolgabíró, Gombán az apai háznál lakott, és gyakran megfordult Pesten. Kerülete változtával azonban Veresegyházára költözött, hol a megye tulajdonát képező kis házban lakott. Mivel itt háztartásról is magának kellett gondoskodnia s Jobbágyi távolléte miatt ezt nehezen tehette, atyja bérbe adja [16] neki

[16] A bérleti szerződés 1812. május 10-én kelt, 1813. jan. 1-én kezdődő érvénynyel. András — így szól a szerződés — «hivatalja

löbi és csévi pusztáit, hogy — úgymond a szerződés — «egyszersmind hivatalja unalmai után mintegy mulató- s hasznosan gyönyörködtető helye legyen». Ezen intézkedésnek azonban már nem sok hasznát láthatta Fáy, mert a szerződés érvénye 1813. január 1-től kezdődött, atyja pedig 1813. május 12-én hirtelen halállal mult ki.

E körülmény nevezetes változást idézett elő a Fáy-családban. Borbála még azon évben nőűl megy régi jegyeséhez, Gábriel Istvánhoz az abaujmegyei Gibártiba; László Tisza-Roffról hozza feleségül Borbély Zsuzsánnát; a következő évben Zsuzsánna óhajtása is teljesűl s Koós Istvánhoz menvén nőűl, a gömörmegyei Jánosiba költözik. Csak András maradt egyedűl. A sokoldalú elfoglaltság jótékonyan hatott lelkére, de kevesebb idő mult még el csalódása óta, hogysem feledni tudta volna; egyelőre tehát lemondott minden nősülési szándékról.

Mindnyájan maguk szárnyára kelvén, megosztoztak a birtokon is, Andrásnak jutott Gombán harmadfél száz hold, továbbá Tetén, Locsodon, Dabon, Vasadon és a löbi pusztán kisebb-nagyobb darab föld, összesen ezer hold körül.[17] A gombai ősi curiát László kapta, váltig azon

miatt Pestvármegyében kényteleníttetvén lakni, Pesten pedig gyakran megfordulni, ottan konyháját Jobbágyi jószága távolléte miatt Nógrádból bajosan provideálhatja» stb.; ennélfogva az apa bérbeadja neki Löböt 160 frt. és 20 pulykáért, Csévet 400 frtért, még pedig amazt 6, emezt 3 esztendőre.

[17] Az 1814. jun. 17-én kelt, s Tóthfalusy Sámuel hites mérnök által kiszámított osztálylevél (vaskos füzet) a családi irományok közt maig is megvan. E szerint — csak az összegeket nézve — Fáy Andrásnak jutott: Gombán $241^1/_2$ hold (1200□ ölével) és két jobbágytelek, Tetén $21^1/_4$ h., Locsodon $95^1/_{10}$ h., Dabon $83^3/_4$ h. és két jobbágytelek, Vasadon $386^4/_5$ h., Löbi pusztán $123^1/_{10}$ h. Összesen 901 hold és 4 jobbágytelek.

törvényre hivatkozván, mely a legkisebb fiúnak rendeli a családi törzsházat. András tehát új lakóhelyet tervezett magának. A kastély előudvarán hosszú, kőből épült istálló-épület volt az udvarra néző kapukkal. Ő egészen külön, saját kedvteléseinek óhajtván élni, ezen istállókat alakíttatta át lakóházzá. Befalaztatta az istálló-ajtókat, az épület tulsó feléről kiköltöztette két jobbágyát, s a mennyire az épületekre dülő domb engedte, keskeny udvart is hagyott, a ház végiben pedig nagy kertet hasíttatott ki.

Az így elrendezett házba csak 1815. őszén költözhetett be; de azon túl, a mint csak szabadulhat hivatala terheitől, legszívesebben itt tölti idejét. Kedves otthonát meg is énekelte a «*Megelégedéshez*» című költői prózájában,[18] mely a háztáj leírásán kívül érdekes világot vet Fáy életmódja- s lelki állapotára is.

Egyszerű berendezésű a ház, termek helyett csak négy kis szobája van, de bőven elég az a szerény gazdának, — «mert — úgymond — béke lakja azokat s nyájasan fogadják csendes öleikbe biztos gazdájokat, a ki nem vágy Kis-Marton s Gödöllő délczeg sikátori közt kongani, s őket fel nem cserélné Buda fényes tornyaival. Azt véli ő, hogy ott van a ház ura otthon, a hol véle és egy-két jó barátjával megtelik a szűk szoba; a góth ablakú magas mennyezetek alatt pedig csak vendég a tulajdonos.»

A kertben nem külföldi kertész jár «gyilkos ollóval», üvegházi növények sem díszlenek benne, hanem hasznos gyümölcsfák, melyeket a fiatal gazda maga oltogat, nyeseget, s annál jobb ízűt eszik terméséből.

Földjei nem jövedelmeznek kamatra adható kincseket, de elégségesek arra, hogy szükséget ne lásson, s egy-két

[18] Megjelent a *Friss Bokréta 1817.* című kötet 113—119. l.

szegényen is segíthessen; bora is terem annyi, mennyit a jó barátokkal együtt sem győz elfogyasztani.

Hogyne volna hát elégedett! «Az ifjúkor zajos indulatjai» már elnyugodtak, — «nagyravágyás s hírszomja» sem háborgatják. Anyagi gondoktól fölmentve, szabadon élhet kedvteléseinek. Csak a hivatal nyügözi: de ennek is van szünetje, s akkor annál édesebben tér pihenésre, magányos hajlékába. Legkedvesebb pihenő helye a kerti lugas; itt hallgatja már kora reggel a madárdalt, itt keres enyhet a nap forró sugarai ellen, ide hozza ki kedvelt könyveit, melyekbe néha úgy elmerül, hogy csak a hivesedő éjjel emlékezteti, mily későre jár az idő. Kazinczy és Dayka, Szemere és Kis, Virág és Vitkovits, s főkép a mindenek fölött kedvelt Berzsenyi sok gyönyörűséget szereznek lelkének. A magányosság zavartalan csendjében néha maga is fölveszi rég letett lantját; visszatérnek a régi emlékek, egy könnyet hullat rájuk, de gyógyult sebeit már nem szaggatják föl. Szerelmi csalódásai után kárpótlást nyer a barátságban s megelégedetten éli napjait.

De néha mégis meglepi magát valamin. «Egy nem esmért titkos vágyás sóhajtni készti szorult mellemet... Elegem van s kívánok, bú nem epeszt és sóhajtok, nincs bánatom és könnyezek. Üreget, szörnyű üreget érzek szivemben, s az egész világ tág keblében egyedűl vagyok. Félig gyönyörködtet a fel-, félig a lemenő nap, mert magánosok nappalaim, magánosok éjjeleim. Van kedvelt barátom, érzeményeim sorsosa és mégis egyedűl vagyok! Ah érzem, hogy lehet még szivemhez rokonabb teremtés a barátnál! Ezen érzésemnek, ezen vágyamnak adj elébb lételt nyájas végzésem! S add mellém viszontlángokkal, a kiért epedek, lányomat, s megelégszem ekkor, mint lehet egy halandótól!»

Így végzi az elmélkedést! Gyógyulás jelére mutat, hogy oly keserű csalódások után is érzi hiányát annak, ki a legjobb barátnál is közelebb áll az ember szívéhez, érzi, hogy ha elégedett is, még sem boldog. Vajjon kire gondolt, midőn a leányt említette, a kiért eped! Bizonyára nem újabb ideálra; újabb viszony kötésére komolyan akkor sem gondolt, mikor szívsebei teljesen begyógyultak.

De ha szerette is a magányosságot, hová álmodásra hajló régi betegsége is csábítgatta, épen nem kerülte a társaságot, s koránt sem volt nőgyülölő. A megyében sok rokona, barátja és ismerőse volt, kiknek körében szívesen és vígan töltötte hivatalos elfoglaltságtól ment idejét. Sok kedves emlékű napot töltött Ónodyéknál Domonyban, Szilassy Lászlónál Pándon, Szemere Pálnál Péczelen, s a saját házánál Veresegyházán és Gombán. Domonyban lakott Adonyi Mihály, s mikor nála volt dolga, akkor szokott ellátogatni a «sárga ház»-ba is, hol a kecses s vidor Ónody Teréz lakott. A széplelkű leány körött rendesen talált társaságot is. Fáyt nem a szerelem vonta a házhoz, hanem e kellemes kör. Eltréfáltak, ingerkedtek, ő maga pedig hegedűt ragadva, a házi kisasszony «clavirkisérete» mellett játszott. Leveleket[19] is irt a kisasszonynak, a házi barát enyelgő hangján, — hol egy könyvet vagy kótát küldvén neki, hol egyéb megbizatásról adván számot.

A saját házánál leginkább a szüret és András-nap hozta össze a jó barátokat. «A szüretünk Gombán igen víg akar lenni — írja épen Ónody Teréznek. — A sógorasszonyom leányokat szed össze, én ifjakat verbuválok hozzájok, s több puskaport szándékozunk kilövöldözni, mint a mennyi a franczia háborúban elfogyott.»[20]

[19] 1817. máj. 5. *Figyelő* III. k. 309. l.
[20] 1817. szept. 7. U. o.

Veresegyházán se volt vendég nélkül. Hogy üdülő helye legyen, még az örökségi osztály előtt megvette — leginkább szép gyümölcsfáiért — a kántor szőllejét, mely 1814. kora nyarán emlékezetes perczek színhelye lett. Egyszer ugyanis Szemere és Kölcsey toppannak be hozzá. Ez utóbbi huzamosabban időzött ekkor Szemerénél, s Fáyval már előbb megismerkedett. Kölcsönösen a legőszintébb baráti szeretet és tisztelet fűzte egymáshoz mindhármokat. Még pályájok elején álló ifjak voltak, de már egyik sem ismeretlen az irodalomban. Szemere és Kölcsey épen akkor nagy munkába fogtak, hogy Kazinczyt megvédjék a hirhedt *Mondolat* gúnyos támadásai ellen. Természetes, hogy e napi kérdés képezte a beszéd főtárgyát. Majd kivezeti őket Fáy a szőllejébe, hol javában érett a cseresznye, s csak úgy mosolygott le a fákról. Pár percz mulva három egymás mellett lévő fán ül a három literator, s oly dévaj kedvre kerekedik, hogy a komolyabb kedélyű Kölcseyre alig lehet ráismerni. «A baráti véletlen találkozás, tanútlan fesztelenség, nyájas légmérséklet s gyermeki ártatlan örömeink visszasugárzása az ízes gyümölcs koppasztásában — fölnyitották a víg kedély ereit. Egymást űzte köztünk az élcz; a lelkes, de ártatlan évelődések s literaturánknak akkori vitái bő anyagot szolgáltattak a legmulattatóbb csipkedésekre és satirai megjegyzésekre, mik ezen napot legderültebbjeink egyikének varázsolták.»[21]

[21] Fáy «Irodalmi és művészeti tarlóvirágok» cz. emlékirati dolgozata 4-ik darabjában. *Divatcsarnok* 1853. 51. sz. Fáy itt 1815. évszámot említ, de a cseresznyézés csak 1814-ben történhetett, a mennyiben Kölcsey ez év május—juliusában tartózkodik Pesten, Pozsonyban és Péczelen, és ugyanekkor készült a *Mondolat*ra írt *Felelet* is; a következő év *nyarát* pedig jobbadán otthon tölti. V. ö.

Még vígabban, bor és zene mellett, folytak le az András-napok Gombán. 1815-ben többek közt ismét ott voltak Kölcsey és Szemere. Vidám tréfa és adoma fűszerezte a vacsorát, s csak hajnal felé kezdtek oszladozni a vendégek, midőn a zene elhallgatott. A hátramaradottak álmosan ültek szanaszét, mert a czigányprimás rosszul lett, s hiába adtak neki paprikás pálinkát, gyömbéres spanyolviaszt, s a mit csak kigondolhatott a mulatók szeszélyes ötlete. Szemere azt indítványozá tehát unalomüzőül, hogy üljenek sorba az asztal köré, s írjanak egy-egy strófa verset a megjelölt czím alá. A rögtönzet sok derültséget keltett, de csak egy versszak maradt meg belőle, a Kölcseyé, ki a *Kínok* czím alá ezt írta:

«Unalomból verset írni,
Lányt szeretni, de nem bírni,
Vonó nélkül hegedülni,
Tüzes gerebenen ülni.»[22]

Elmés társalgásáról s bizarr ötleteiről főkép Szemere volt nevezetes; de Fáy sem maradt mögötte. Tréfái azonban, ha elmések, sőt gúnyosak voltak is, soha sem váltak sértőkké, csak a szelid derültség körében maradtak. Eredeti, tréfás hajlamairól s egyúttal emberszerető jó szivéről tanúskodik az is, a hogyan a czigány nyelvet megtanulta. Az 1816-diki drága és szűk esztendőben három czigány-zsellére sehogy sem tudván kitelelni, Fáy halastavat ásatott velök kertjében, s hetenként pénzt és gabonát osztatott ki közöttök, szombaton még egy-egy meszely bor s

Kölcseynek Kállayhoz írt leveleivel. *Összes munkái* (Toldy-féle 1861. kiadás) VIII. k.

[22] Fáy «Irod. és műv. tarlóvirágok». 6-ik darab. *Divatcsarnok* 1853. 51. sz.

nagy tál túrós-metélt várta őket — nyelvmesteri jutalmul. Mert Fáy nemcsak a tavat ásatta velök, hanem maga is kiült a tó partjára s munka közben szavakat és kifejezéseket mondott eléjök, melyek czigányértelmét leírván, ezekből nemsokára egy kis szótárt és nyelvtant állított össze,[23] s annyira ment, hogy közönségesebb szóváltást értett s kimondani is tudott. Sok mulatságra adott aztán alkalmat, midőn egyszer Szilassy barátját, a ki a czigánytanulmányokról mit sem tudott, czigányverssel üdvözölte, s a verset Szilassy czigánya nemcsak lefordította, hanem égre-földre esküdözött, hogy azt csak czigány írhatta.[24]

Nem kevesebb derültséget szerzett azon alkalmi versekkel és prózai darabokkal, melyeket e baráti körök mulattatására írt. A férfitársaságok hangja, főkép vidéken, ma is szabadabb; századunk elején pedig előkelő körökben s nők jelenlétében sem volt épen kényes társalgási ízlés; elég a Gvadányi és Csokonai műveire hivatkoznunk. Fáynak rendesen a névnapok, keresztelők s más mulatságok szolgáltattak alkalmat ily darabok írására. Im egy a sok közül, mely hosszú ideig emlékezetben maradt. Teljes czíme: *Több egy fiú, mint száz leány, vagy a pándi csuda, mely történt 1817-ben.* Tekintetes pilisi és szilasi Sz. László úrnak, tekintetes Pest vármegye tábla- és akasztóbírájának több leányok születése után István nevű fia születvén,

[23] A «czigányszótár» négy-fogásos, 8-adrétű füzetke, de mindössze csak 32 levél van beírva s ez sem rendszeres; kérdések, feleletek, szólásmódok fordítása. A «grammatica» tulajdonkép egy kis példatár, hasonló alakú füzetben 10 levélkén, melyekben az előbbi szólásmódokból iparkodik egy kis szabály-félét levonni a névelőre, s a név- és igeragozásra. Mind a kettő megvan ma is özv. Fáy Gusztávné birtokában.

[24] Szemere «Pályaism. adatok», id. helyen.

csupán férfi barátjai számokra dalolta: jó barátja, Fáy András.»[25] A költemény, mely 192 sorból áll, így kezdődik:

«Egy pohár bort ide, szomjuzó Muzsámat
Hadd öntsem jól nyakon, míg kezdném nótámat,
Mert ..... nagy énekbe vágok!

Majd a férfinemnek előnyeit fejtegeti a nők felett, kiket boszankodás üdvözöl születésökkor; s mennyi bajuk van, ha szépek, ha rútak stb. Végül üdvözli a házi gazdát, hogy öt leánya után fia született:

«Tombolj — így végzi —
Örüljön veled Pánd és vigadjon Dános,
Mert a successió immár nem hiányos.
Tettesd az ujságba, hogy tudja a világ,
Hogy fiad született, olyan mint a peták.
En ugyan megvallom, előbb hittem voln' azt,
Hogy engem a megye püspökjének választ,
Vagy a Ganges mellett országokat bírok,
Koronázásomra czigány verset írok,
Mint hogy te neked fiad szülessen ...»

A költeménynek nincs költői becse, de az enyelgő előadás jól eltalálta a társalgási hangot; s e miatt a vers oly kedveltséget nyert, hogy másolata mindenfelé elterjedt s a Sz. fiút felnőtt korában is «pándi csudá»-nak hítták.

Mulatság-szerző alkalmak voltak a vadászatok is, a nemességnek ősidőktől kedvelt időtöltése, sőt kiváltsága. Ezért a vagyonosabb nemes háza tele volt válogatott fegyverekkel, udvara kopókkal, s a szegényebbnek is volt leg-

[25] Másolata gyűjteményemben.

alább egy jó puskája és jól betanított kutyája. Többször vehette hasznukat; a nagyobb birtokosok, sőt a megye is — farkas- vagy rókairtás ürügye alatt — évenként rendeztek az erdősebb tájakon hajtóvadászatokat, melyekre a kis nemesség is hivatalos volt. De ezekre se kellett várni, a nemes bárki földjén szabadon lövöldözhette a vadakat. Fáy nem sok kárt tett a vadakban, mert oly rövidlátó volt, hogy egyszer az első lovon ülő szűrös kocsist sasnak nézvén, majd lelőtte. De mindenki szerette, ha ő jelen volt a vadásztársaságban; ha vadászat alatt nem, utána bizonyosan hallottak tőle valami újat, a min aztán ismét hónapokig elnevettek. Így a P. Pál januárusi névnapján, a midőn vadászélményeit egy tréfás folyamodványba foglalta s vele oly népszerűséget szerzett, mint a *Pándi csudá*val. A darab czíme következő: *Tettes Nemes Nemzetes P. Pál úrhoz, mint főfő agármesterhez, alázatos instantiája a cserháti nyúlseregnek.*[26] A nyulak először alázatosan üdvözlik Pál urat nevenapján, s aztán előterjesztik kérésöket. Elmondják, hogy ők semmit se vétettek neki, a miért üldöztetést szenvedhetnének. «Vetésében kárt nem tettek, mert az rendszerint oly rossz, hogy se meg nem fekhetnek benne, se jól nem lakhatnak; oltványait el nem rágták,... kertjében csudafánál és bodzánál egyebet nem találnak, borából soha sem ittak, túrja ki a vadkan a tövit!» Majd bebizonyítják, hogy se húsuk, se bőrük nem okozhatja az üldöztetést, s úgy akarják a velök rokonbátorságú úr szivét engedékenységre bírni, hogy igérnek mindenfélét; végül agarainak donatiót vagy köszvényt óhajtván, arra kérik, hogy a tiszteletest is intse meg Pál úr, mert lövése

[26] Másolata gyűjteményemben; nyomtatásban sem ez, sem az előbbi nem jelent meg.

nem talál ugyan, de az ijedés is veszedelmes. — Az ilyen alkalmi czélzások s ártatlan évődések szereztek kelendőséget Fáy e fajta dolgozatainak, melyek kézről-kézre járva, csakhamar elterjedtek az egész megyében, sőt messzebb is, s szerzőjök nevét mindenütt népszerűvé tették.

Voltak a társas összejöveteleknek állandó mulattatói is, a régi nemesi házaknak azok a typikus alakjai, minőket már a gálszécsi Szemere-kastélyban láttunk, s a minőket Fáy gyakran szerepeltet szépirodalmi munkáiban is. Az a kiváltságos, gondtalan életmód termette őket, melyben a nemesség százados békéjét élvezte. A tehetősebb rész, a mennyiben érdeklődött a közügyek iránt, igazgatta szavával és befolyásával a megyét, otthon pedig parancsolt és mulatott; földjét bemunkálta a paraszt, adót meg nem fizetett, s így gond nélkül élhetett. Az ő kegyelmökön éldegéltek jórészt a szegényebbek is, kik apáiktól csak kiváltságokat, de vagyont nem igen örököltek, a hivatalvállaláshoz hiányzott a készültségök, a kézi munkát pedig a nemesi ranghoz illetlennek tartották. Mint gazdasági «tanácsosok», udvari «poéták», pályatévesztett «tudósok» rendes vendégei, sőt csapásai voltak egy-egy vidéknek, s főkép ha nagyobb mulatság készült valahol, a föld alól is előkerültek. Mivel jó mulatók s legtöbbször bohóczai voltak a társaságoknak, megtűrték őket, ők pedig jól érezték magukat a bő asztalnál, s ha éjjeli szállásuk az eresz alatt vagy a kert gyepén volt is, másik alkalomra újra visszatértek. Ilyenféle vándor vendégek voltak a literatus-fajtából: Száldobosi, Cserei Farkas András és Pósfay János. Ez utóbbi iskolázott ember volt, sőt papi censurát is tett, de hóbortjai miatt nem alkalmazhatták. Mindenki ismerte, s ha jól tartották, mindent tehettek vele. Volt egy szenvedélye: a szótárirás. A tintásüveg és toll mindig zsebében volt, s

úton-útfélen írta a munkát, melyben akadt több hasznos jegyzés, de egészben hű tükre a szerző kalandos észjárásának. Fáy jól ismerte az embert is, meg a szótárt is, s midőn egyszer rávették Pósfayt, hogy sajtó alá adja a nagy munkát, barátai nógatására Fáy írt hozzá előszót, mely miatt Pósfay évekig neheztelt Fáyra, de a melyet később egy kis borravalóért maga írt le másoknak. Az előszó jelmondata ez volt:

Pósfaynak minapában
Szóla Isten haragjában:
Készíts szótárt, tákozd, ékezd,
De azt soha be ne végezd.

Pósfay halála után Fáy ajánlotta az akadémiának a szótár megszerzését, melyben hasznavehető nyelvanyag is volt.

Így és ilyen körben élt Fáy hivataloskodása alatt. Csakhogy gyakran meg kellett magát a mulatozás örömeitől fosztania, hogy változó egészségét kímélje, sőt 1815-től kezdve évenkénti fürdőzésre volt szüksége, hogy vértolulásból eredt szédülései- s aranyeres bántalmaitól szabaduljon. E nyavalyáskodás nagyon elkeserítette, s mivel azt hitte, hogy ez a korán kezdő s érzékenységre szoktató nevelésnek káros következménye, erélyesen fölemelte szavát e nevelési rendszer ellen, ily című munkájában: *Próbatétel a mái nevelés két nevezetes hibáiról. 1816.* Írótársai azonban nem szüntek meg ostromolni, hogy a *Bokréta*-hoz hasonló költői darabokat is adjon. S a következő évben azzal lepi meg őket, hogy kiadja *Friss bokréta* című munkáját, melylyel aztán megalapítja írói hírnevét.

IV.

Tisztújítás 1818-ban. Korteskedés. Fáy lemond hivataláról; táblabiróvá neveztetik. «Restauratio» czímű verse. Fáy gazdálkodása Gombán. «Registruma» a családi leveleknek. Pesten házat vesz; megcsalják; pénzzavarok. Egészségi állapota. A Pestre költözés terve. Birtokait bérbe adja. Fáy viszonya bérlőihez és jobbágyaihoz.

E közben elérkezett az új tisztválasztás ideje. Fáy már «változó egészsége miatt» is szívesen lemondott volna a további hivatalviselésről; de barátai rábeszélik, hogy jelöltesse magát; szerintök Adonyi már annyira lejárta magát, hogy biztos bukásnak néz eléje. Fáy engedett. Így történt, hogy a váczi járás főszolgabirói tisztségére Adonyi Mihály mellé két alszolgabírája: Friebeisz István es Fáy András, sőt Dubraviczky Simon is jelöltettek. A választást azonban oly nagymérvű korteskedés előzte meg, melynek alacsony üzelmei Adonyit megerősítették hivatalában s Friebeisz és Fáy csak régi tisztségöket tarthatták volna meg mellette. De úgy látszik, Fáy csak azon föltétel alatt jelöltette magát, ha főszolgabiró lehet. Midőn ettől elejtik, nyomban írásbeli kérvényt nyujt be, melyben lemond eddig viselt tisztségéről, egyúttal pedig: mivel «szivének égő vágya, hogy a hazának s különösen e megyének, melynek állandó tagja is, szolgáljon és hasznára legyen, arra kéri a nádorfőispánt, hogy a rendek kegyes ajánlása mellett őt e megye táblabírái közé kinevezni méltóztassék».[27]

A lemondás elfogadtatván, Fáyt egyedül az a kárpótlás éri, hogy a nádor még azon gyűlésen kinevezi Pestmegye táblabírájává.[28]

[27-28] Pestmegye levéltárában 1818. közgyűl. 1140. és 1141. sz. a. Ugyanitt említtetnek a jelöltek, s egész terjedelmében közöltetik Fáynak a nádorhoz intézett latin nyelvű folyamodványa (1140. sz.).

Mindez 1818. márczius 31-én történt.[29]

Fáy méltó boszúsággal telt el, hogy épen azok ültették föl, kik legjobban biztatták; de mivel a hivatalvesztés miatt rég óhajtott szabadságát nyerte vissza, hamar belenyugodott az eredménybe s egy hét mulva már versekben írja meg a választás történetét. *Restauratio, dallotta jó kedvvel, mint kinek a háza ég és maga bennszorult. 1818.* Ez a czíme a kézirati költeménynek.[30] Öngúnyoló humorral «kicsapott» «quietált» «exszolgabírónak» nevezi magát, de másfelől oly csípős gúnynyal írja le a választás előzményeit, mely a szerző boszúságát lépten-nyomon elárulja. Éjjeli álmából riasztják fel a grátiák, hogy énekelje meg a választás lefolyását; hiába szabódik, hogy «a forró kása még szájában van, epe s méreg pennájában», de azok gúnynyal és szép szóval addig biztatják, míg hozzáfog a nagy munkához, ily megszólítással:

«Hatalmas restauratió! Te egy egész vármegye
Rugó tolla, sarkantyúja, hagymáz forró hidege,
Ki minden ínba és érbe tüzet öntesz és a vérbe
Új circulatiót kezdsz.
Te hív-barát ismertető! Te barátság próbája!
— — — — — — — — —
Te hatalmas toroknyitó, bor- s pálinkakorcsolya,
Traktaszerző, baráthalász, egészség és pénz molya . . .»

[29] Toldi azt írja a *Magyar költők élete* II. k. 196. lapján, hogy Fáy azért mondott le hivataláról, — «nehogy egy becses barátjának útját állja». A föntebb közölt hiteles adatok után ezen állítást tévesnek kell mondanunk; a lemondás csak a bukás után történt, s hogy Fáy nem a legjobb kedvvel tette, bizonyítja az alább ismertetendő «Restauratio» czímű verse. Lehet, hogy választóinak a maga helyére Szemere Pált ajánlotta, kit Beniczky Flóriánnal együtt jelöltek, de itt is kudarczot vallott, mert nem Szemerét, hanem Beniczkyt választották meg.

[30] Nyomtatásban közölte Aigner L. a *Figyelő* 1885. XIX. 74—78. l.

Majd sorba veszi a jelölteket. Egyik barátokat hajhász, ellenségét s a pórt is szivére öleli, eget-földet igér a másik, a harmadik tetteti, mily terhes rá a hivatal, de a közjóért mit meg nem tenne; a negyedik asszonyi pártfogást keres, az ötödik kávéházban itat; van olyan, ki könyvet ír, s ingyen osztogatja; más bajúszt növel, mert a fiatalság is hiba; egyik alázatosan hajlong, a másik már előre is büszke s koppasztja a csirkét stb. S mikor közeledik a választás napja, gyalog és kocsin, lépcsőn fel és le, járják a hatalmasok ajtait; aztán ég felé emelik a jelöltet, hogy ropog minden csontja, s ordítanak érte borízű hangokon. De mindez hagyján, csak más becsületében ne gázolnának; ilyen elől legjobb «resignálással» szabadulni, mielőtt «ebrúdon» kitennék az embert.

Ez az ötvenegy versszakra terjedő költeménynek tartalma; költői becse nincs, de kor- és életrajzi szempontból figyelemre méltó. Kiolvashatjuk belőle, mi buktatta meg Fáyt: a hűtlen barátok áltatása, a becsületében való irígy gázolás; sőt még az is hiba lehetett, hogy nagyon fiatal képű; hozzájárult aztán sok csúszás-mászás, hiú igéretek, etetés-itatás stb. Mind oly eszköz, minőkkkel Fáy nem akart harczolni, de a melyek miatt a személyes érdem szóba sem jöhetett. Visszavonult tehát, a sértett önérzet méltó keserűségével, és soha sem vállalt többé semmiféle hivatalt, melynek hiú fénye eddig sem izgatta.[31]

[31] Egyik beszélyében («Érzelg. és világfoly.» utolsó lev.) nyilván a maga életviszonyaira czélozva írja: «Hivatalviselésre csalogatsz, édes Józsim? Nem csodálnám, ha nem ismernél. Kinek emelkedés a hivatalok fokain, vágya, éltetője, ám tolakodjék! mert teljesületlen vágyak nyugtalanítnak; de a kinek lelke rejtőzés felé vonz, kinek a kegy-, pártfogás-, kedvezés-vadászások és dulakodás a vetélytársak vagy gyávák áskálódásai között, megannyi harczok magas lelkén — hagyd azt! Csonka szíve haza sír a fény közől is» stb.

. Meddő kérdés, többet nyert volna-e a társadalom, ha Fáy megmarad a hivatali pályán. Ha megválasztják, bár csak alszolgabírónak is, bizonyos, hogy továbbra is lelke egész buzgóságával tölti be helyét; de sokoldalú, munkás szelleme a hivatal nyügeitől kötözve csak korlátolt körben működhetett volna, míg amúgy függetlenségének, kedvteléseinek teljesen visszaadva, követte géniusát, s mind az irodalomban, mind a közélet terén oly munkát végzett, melyet más alig tudott volna hasonló eredménynyel végrehajtani.

Egyelőre annak örült legjobban, hogy idejét úgy osztbatta be, s arra fordíthatta, a mire akarta. Az a szerény berendezésű ház most még kedvesebbnek, még otthonosabbnak tetszett, mert nem kellett elhagynia. Most szabadon oltogathatta, nemesíthette kerti fáit, melyek már szépen növekedtek s a gazda örömére már első gyümölcseikkel kedveskedtek. Egész gazdaságában, melyet 1816-ban öcscse részének bérletével növelt,[32] legjobban érdekelte a kertészet, s ez időből fenmaradt nagy gazdasági jegyzőkönyve[33] jóformán kertészkönyvnek mondható, mert legnagyobb része virágok, dísznövények s különösen sokféle almafaj leírásával van telve, melyeket a Sickler *Deutscher Obstgärtner*-jéből jegyez ki, vagy a saját tapasztalatait írja le.

Ha belefárad a külső munkába, vagy az idő kedvezőtlen, akkor olvasgat, irogat vagy előveszi hegedűjét, s azzal mulat. A hivatalos működése alatt szerzett tapasztalatok-

[32] Az 1816. aug. 13. kelt szerződésben László átengedi Andrásnak haszonbérbe *három évre* a gombai és tetei birtokrészét. A családi leveles tárban.

[33] E nagy folio számadáskönyv 1815—1820-ig terjed. U. o.

ról most rá ér gondolkodni; a tapasztalat mintegy élet-bölcseletté szűrődik lelkében, ekkor kezdi nagyobb számmal írni a később oly nevezetessé vált meséket. Majd hozzáfog a család régi leveles-tárának rendezéséhez. Nem csekély munka volt ez, mert a XVI. századtól kezdve a családnak összes családi, birtok- s egyéb szerződései, levelei itt voltak, s úgyszólván az egész család történetét magukban foglalták. Nem időrendben, hanem a mint esetleg kezébe kerülnek, úgy veszi számba az egyes darabokat; de valamennyit átolvassa, s rövid tartalmukat kijegyzi. *Registruma a Fáji-familia némely leveleinek.* Ez a címe az ötvenkilencz ívrétű lapra irott jegyzéknek, mely I—XLIII. fasciculusra osztva mintegy kétezer darab levél vagy okmány kivonatát adván, jó szolgálatot tett a családnak, valahányszor régi okiratokra volt szüksége.[34]

Közben átrándult egy-egy ismerőshöz is, de a restauratio óta — «a midőn körülte sok barátság-abroncsok mint a korhadt hordó-abroncsok szétpattogtak»[35] — kiismerte néhány emberét, s óvatosabb lett, annyival inkább, mert egyebütt is érzékeny anyagi károkat szenvedett a barátság örve alatt. Lássuk ezt közelebbről, mert szorosan összefügg Fáy vagyoni állapotával.

Fáy 1815. jan. 6-án megvette rokonának, Fáy Mózesnek, illetve nejének házát, mely Pesten a Bálvány-utczában (143. sz.) feküdt, de még nem volt teljesen kiépítve.

[34] A «Registrum» ma is megvan, a leveles-tár azonban sok kézen menvén át, széthányódott, s bár még mindig sok érdekes anyagot tartalmaz, több darab hiányzik belőle. Egy részök a nemzeti muzeum, más részök özv. Fáy Gusztávné birtokában van.

[35] Egy pesti ügyvéd barátjához dátum nélkül (1819. értendő) írt, s a Farkas-féle pert megindító impurum-levélből. Családi leveles-tár.

Ha ez megtörténik, a ház igen jövedelmezőnek látszott a fejlődésnek induló új városrészben. E remélhető haszon fejében Mózes úr kemény föltételeket szabott az ilyes szerződésekben még járatlan Fáy Andrásnak. Ez átadta neki örök áron löbi és cserelöbi jószágrészét, veresegyházi szőllejét s ezen felül harminczezer váltóforint fizetésére kötelezte magát — szoros határidőkre.

Andrásunk, hogy a föltételeknek állhasson, két nap mulva (1815. jan. 8.) eladja László öcscsének a vasadi (336 holdnyi) jószágrészét húszezer váltóforinton; tavaszszal pedig (1815. márcz. 21.) egyik rokonának, Bernáth Györgynek tizenkétezer váltóforintért zálogba adja dabi jószágrészét, s ezen felül még ötezer forintot kölcsön is vesz tőle.

Így a gomba-tetei jószágrészen kívül csak Locsodon maradt még kilenczvenöt holdja, a többit mind elnyelte a pesti ház, sőt elég se lett rá. Ezért még azon év nyarán eladásról gondolkodott. Akadt is vevő nagyhamar, az újságíró Kulcsár István személyében, ki az 1815. július 21-diki szerződésben ötvenötezer váltóforintot igér Fáynak. Kulcsár csak hitelben vehette meg a házat, de Fáy bízott benne, mivel Kulcsár tekintély hírében állt s befolyásos ember volt; de csakhamar kitünt ravaszsága. A hitelben vett házat ugyanis még azon évben (1815. deczember 22-én) eladta egy Farkas János nevű deszkakereskedőnek oly feltétellel, hogy ez neki készpénzül fizet tízezer forintot, s átveszi az adósságot. Fáy beleegyezett az adóscserébe, mivel Kulcsár becsületszavával fogadta, hogy a tízezer forintnak felét átadja. De mikor az új adós elvállalásáról szóló levelet aláírta, Kulcsár hallani sem akart a fizetésről, sőt utóbb azt is tagadta, hogy valaha ilyesmit igért. Fáy haragra lob-

banva, «leszidta őt, miként iskolás gyermeket, s ott hagyta.» Kulcsár a jó haszon fejében eltűrte a szidalmakat, de Fáy érzékenyen károsodott.

Ez azonban csak kezdete volt a bajoknak. Míg ugyanis Fáy, Mózes bátyjánál már 1817-ben letisztázta adósságát, addig ő alig látott valamit pénzéből. Farkas János igen zilált viszonyok közt volt; 1818-ban már adós marad a részletfizetéssel, 1819-ben pedig se kamatot, se tőkét nem fizet. Hasztalan volt a kérés, sürgetés, Fáy csak per útján remélt valamihez juthatni. 1820-ban tehát megindítja a pert, s minden forumon megnyeri biztosítási igényét. Ettől kezdve teljes tizenöt esztendeig folyt a per, mert Farkas hol békés ajánlatával, hol kifogásokkal és halasztás-kérelemmel késleltette az ügyet, s Fáynak temérdek kellemetlenséget, s időnként súlyos pénzzavarokat okozott. S mennyi időt elvesztegetett a különféle beadványok s birói informatiók szerkesztésével, arra a családi levelestárban levő nagy nyaláb peres iratok elég bizonyságul szolgálnak. A per ugyanis csak 1835. január 31-dikén ért véget, oly formán, hogy Fáy mintegy tizenhétezer frtnyi veszteséggel, melyet Farkas fia részére engedett át, fölvett harminczötezer váltóforintot.[36]

Mikor Fáy e hosszú pert megindítja, sokszor kénytelen Pestre menni, részint informatiók, részint sürgetés végett. Egyéb körülmények is hozzájárulnak, hogy benne a Pestre költözés tervét megérleljék. Megúnta a gazdasággal való

[36] Az egyes számadatok e periratokból vannak véve; Fáy maga is leírja e bajait: «Fáy G. fiamnak, holtom után lehető tájékozhatására» czímű kiadatlan jegyzetében; ebben fordulnak elő a Kulcsárról szóló idézetek.

vesződséget, a hol egy-két rossz termő év s gyakori távolléte miatt szintén kisebb-nagyobb kárt szenvedett. Változó egészsége ugyanis minden évben szükségessé tette a fürdőzést, épen a legnagyobb mezei munka idején. A mikor hazatér, egy-két hónapig jól érzi magát, de aztán újra elő-veszik a régi bajok. Azt hiszi, hogy állandó orvosi segély mellett jobban helyreállna az egészsége. A budai fürdőket különben is ajánlották már neki. Aztán ott vannak író-barátai is, kik minden munkáját örvendezve fogadják s folyton újak írására buzdítják. Ez idő szerint úgy is egyedül az irodalom ápolásával tarthatják ébren a hazafias szellemet a csüggedő nemzetben; írni fog tehát ő is, s e mellett szabadon él kedvteléseinek. Pár év mulva megélénkül a költészet is, melynek mozgalmai szintén érdeklik; eszméivel, buzgóságával talán ő is tehetne valamit, — míg — «a falusi magányban s hosszas távolban az emberektől, elvadúl, elfajzik az ember, elveszti lelki erejét, szeszét, mint a puskapor, s lelki tehetségei elzsibbadnak, mint hosszas vesztegülésben a tagok, eltesped elme és tetterő, miként elrozsdásodnak a hosszasan nem nyitott ajtó sarkai» — írja egyik beszélyében,[37] nyilván a maga helyzetére gondolva.

A viszonyok ilyen összehatása s ilyen gondolatok közepett aztán elhatározza, hogy végleg beköltözik Pestre. Mivel az öcscsével kötött bérlet 1819-ben letelt, most a maga birtokrészét adja bérbe gombai jobbágyainak; a lakóházat és szőllőt azonban egyelőre megtartja a maga számára. Majd Pesten vesz magának házat s 1822. őszén bele is költözik. 1827-ben aztán mindenestül bérbe adja gombai

[37] «Érzelg. és világ folyása» (első lev.), melyet 1824-ben s így közvetlen Pestre költözése után írt.

birtokát[38] s csak 1849. őszén veszi ismét kezéhez, azért, hogy fiának adja át.

E különböző bérleti szerződések érdekes világot vetnek arra is, minő viszonyban volt Fáy jobbágyaival. Mindjárt az elsőben nagyon méltányos föltételeket szabott a feliben átadott bérletre; ennek tartamára elengedi jobbágyainak a dézsmát és robotot, szántás-vetéskor a saját lovait is kölcsön adja nekik, rétet, kukoriczaföldeket méret ki számukra, s csak egy «bagázsiás szekeret» kíván tőlök évenként Parádra vagy hasontávolságú helyre, de a lovakat ekkor is ő fogja tartani. Fáy általában jobbágyainak nem zsarnokuk, hanem jótevő atyjok volt, ki ismervén bajaikat, szorultságukban mindig szívesen segített rajtok. Így 1833-ban a bérlőt kötelezi egy pontban, hogy száz forintos kamat nélküli kölcsönt adjon jobbágyainak. Midőn később a takarékpénztárt megalapította, az 1841—43-ig, tehát három évre eső kilenczedjövedelmet pénzzé téve, jobbágyai számára a takarékpénztárba teszi, hogy ott 1850-ig kamatozzék, s aztán egyenletesen fölosztassék közöttük.[39] Jobbágyai érezték is e jótevő kéz áldását, s 1847-ben a legmélyebb hódolat és hála hangján köszönik meg

[38] A gombai és tetei birtokot 1819. aug. 22. kelt szerződésében hat évre gombai jobbágyainak adja feliben. 1821. aug. 14. új szerződést köt hét jobbágyával két évre, a belső telek és szőllő kivételével. 1823. szept. 8. megujítják a szerződést; a bér összesen 1400 frt. 1827. márcz. 23-án mind a belsőségeket, mind a földeket Tokody András veszi bérbe; 1833. jún. 26-án pedig Szoboszlai Márton Lajos évi 1500 vfrtért. Ennek leteltével 1839. szept. 16-án (1840—45.) évi 800 pforintért Puky Márton rokonának adja ki, 1846—48-ig pedig ugyanoly feltételek mellett Márton fiának: Györgynek.

[39] Az 1841. május 20. Pesten kelt adománylevél a családi levelestárban.

M. TAKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

urok többször tapasztalt kegyességét. Pedig ez időben a földesúri jogok már közel álltak megsemmisülésökhöz, s mivel ezt a nép is tudta, sok helyt meglazult a viszony. Fáyt azonban minden jobbágya szívesen vallotta urának, ki akkor sem feledkezett meg rólok, midőn életviszonyai miatt tőlök távol volt, jóllehet jövedelmei a maga háza fentartására is csak jól kiszámítva voltak elégségesek.

HARMADIK FEJEZET.

Fáy irodalmi működése. 1807—1828.

a) *Első kisérletek.*

I.

Politikai közhangulat a jelen század elején; nemesi ellenzék. A sérelmek szaporodása. Kényuralom, a megyék ellenállása, reménytelen kilátások. A magyar nyelv mint a nemzeti öntudat ébrentartója s a hazafiság élesztője. Révai és Verseghy nyelvészeti vitái; a nyelv ügye újra napi kérdés: országgyűlésen, megyén és irodalomban. Írói körök: Kulcsár és Vitkovics lakásán; Telekiék salonja. Fáy szereplése e körökben. Az akadémia eszméje s tervének megvitatása. Az első irodalmi alapítvány. A nyelvújítás térfoglalása.

A nyelve s még inkább alkotmányos szabadságának veszélyeztetése miatt felbőszült nemesség haragja II. József uralkodásának végső éveiben annyira ment, hogy sokan már alkudozni kezdtek a porosz udvarral. Midőn azonban Lipót alatt törvényeket alkothatnak sarkalatos jogaik biztosítására, a sérelmek s reform-munkálatok kidolgozására pedig bizottságokat választanak: annyival nyugodtabban térnek vissza tűzhelyeikhez, mert Lipót is fátyolt borított a multakra, jóllehet a porosz udvartól kapott névsorból egyenként ismerte az elégedetleneket. Úgy látszott, hogy ismét helyreállott az a kölcsönös bizalom, mely Mária Terézia alatt oly patriarchalissá tette a trón és kormánya meg a nemzet közt levő viszonyt. De e látszat hamar

eltünt. A kormány, mely egyrészt világháborúkkal volt elfoglalva, másrészt mert gyanakvással tekintett minden haladásra törekvő mozgalmat, egyik országgyűlésről a másikra halasztotta a sérelmek és reformok tárgyalását, minélfogva a rendek hangulata mind ingerültebbé vált. S ez csak növelte az udvar bizalmatlanságát, mely az elégületlenségben mindjárt hajlandó volt a franczia, trónfelforgató állapotok előzményeit látni. Pedig a magyar viszonyok merőben különbözők voltak.

Való, hogy az a szellem, mely a 90-es években a magyar alkotmány és nemzetiség érdekében oly határozottan nyilatkozott s a franczia események hatása alatt némelyekben cosmopolita szabadságvágyat ébresztett, nem halt ki, bár a külfölddel való érintkezés korlátozása s a szabadabb eszmék üldözése kiirtással fenyegette. De a kiirtás oly kevéssé sikerült, hogy egy, az 1802-diki országgyűlés alkalmából a kormány részére készített irat[1] annak folytonos terjedéséről szól s képviselőiűl a democraticus intézményű protestánsokat jelöli meg; ezek ápolják — úgymond — a nép között az olvasás-kedvet, a magyar nyelvért is ezek buzognak leginkább. József nádor fölterjesztése[2] is oly értelmű, hogy a protestánsok hozzák külföldi egyetemekről a szabad gondolkozást, melylyel itthon megrontják a népet és ifjúságot.

Ha nem is democraticus vágyaktól kisérve, de az elégületlenség megvolt másokban is: fő- és alpapok, főrendek és

[1] «Abriss der Fortschritte, welche der Neuerungs-Geist seit dem Jahre 1790 in Ungarn gemacht hat» 1801-ből. Idézve Wertheimer E. *Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében.* Budapest, 1884. 135. l.

[2] József főhg. jegyzéke a császárhoz a magyarországi hangulat felől. 1801. Idézve Wertheimer id. m. 137. l.

köznemesek, tudósok és írók, egy szóval a nemzetnek műveltebb s a közügyek iránt érdeklődő része annyira el van keseredve a kormány és az uralkodóház iránt, hogy némelyek legüdvösebbnek találnák az elszakadást, s «legjobbnak, ha egy követség által királyt kérnének Napoleontól».[3]

De e hangulat annál kevésbbé válhatott veszedelmessé a trónra, mennél jobban meggyőződött a nemesség a forradalmi szabadság féktelenségéről s Napoleon zsarnokságáról, melyek — a mit közegei által a kormány szorgosan hírlelt — ép úgy fenyegetik a fejedelmek trónjait, mint a nemesség kiváltságait. Így történt aztán, hogy a mikor Napoleon elszakadásra hívta fel a nemzetet, azzal felelt a nemesség, hogy királya s szabadsága védelmére — táborba gyűlt.

Valóban, el lehet mondani, hogy e kor emberei nem ismernek más s nagyobb nemzeti érdeket, mint az ősi alkotmány s ennek keretében a nemesi kiváltságok védelmét. A sérelmek csupán ezek ótalmára irányulnak, a reformokat is csak azok érintetlensége mellett óhajtják, a democraticus egyenjogúsításról meg épen hallani sem akarnak. Mind az országgyűlési, mind a megyei úgynevezett «ellenzék» folyton készletben tartotta a «circumvallare constitutionis compagem» kifejezést s másik szavában meleg humanismussal szólt a «misera contribuens plebs» szenvedéseiről; gyűlés után azonban a «misera plebs» forspontjain ment haza s könyörtelenűl beszedte a dézmát s megkövetelte a robotot. A szegényebb nemesség, az insurrectiók és subsidiumok következtében kimerűlve, szí-

[3] Horvát István naplójegyz. 1809-ből. Idézve: Grünwald *A régi Magyarország.* Budapest, 1888. 75. l. U. o. s köv. l. Eszterházy, gr. Dessewffy J., Kazinczy F., Cserey Miklós, Virág B. s mások nyilatkozatai.

vesen lemondott volna kiváltságairól, hogy a kötelezettségtől is szabaduljon, de a gazdagabb rész befolyásával még sokáig féken tartja őket.[4] A népfelszabadítás eszméje pedig oly időelőtti, hogy a midőn Nagy Pál az 1807-diki országgyűlésen szóba hozza, azzal hallgattatják el, hogy «ne eszelősködjék!» — bár sokan, ismervén a nép elnyomott helyzetét, zavaros időkben (1809.) jobban félnek a parasztoktól, mint az ellenségtől.

A kiváltságos alkotmány védelme annyira lefoglalta s kielégítette a hazafias törekvéseket, hogy a mellett a XVIII. század folyamán egymás után engedték a nemzet befolyása alól kisiklani a legfontosabb állami ügyek intézését, minők: a külügy, hadügy, pénzügy, közgazdaság és közoktatás; s viszont a királyi hatalom ezek által erősbödve, egyre merészebb lett a nemzet jogainak megnyirbálásában, s ha rövid időre megállította is törekvéseiben a nemesség féltékenysége, a 90-es évek biztosítékai daczára tovább folyt az önkénykedés. Sőt a beolvasztó törekvés is egyre kisért. Az uralkodóháznak ez időben legtehetségesebb tagja, Napoleonnak a harcztéren is kiváló ellenfele, Károly főherczeg 1802-ben azt ajánlja Ferencznek, hogy Magyarországot a birodalomhoz kell csatolni, s ha aztán «a fejlettség magasabb fokára hozva, sikerűl tevékenyebb közreműködésre bírni, úgy ezzel többet nyer a birodalom, mint egy új királyság elfoglalásával».[5] A kormány azonban, ha óhajtotta is a «közreműködést», a beolvasztó törekvést a nemesség féltékenysége miatt — legalább nyiltan — nem merte támogatni, a fejlődést pedig nem akarta előmozdítani. Folyt tehát tovább a régi önkénykedési eljárás; az

[4] József főhg. véleménye. Wertheimer id. m. 144. l.

[5] «Ernstliche Betrachtungen» 1802. Idézve u. o. 132. l.

ország anyagi helyzete a kizsákmányoló közgazdasági politika miatt végkép alásülyedt, a világháborúk költsége, majd a pénz értékének önkényes leszállítása pedig sok családot a bukás szélére juttatott.

A kormányzásnak e módja, ha az alkotmánynak külső keretét nem rombolta is le, mélyen sértette az ország érdekeit, de a nemesség nem tudott rajta változtatni. A törvények hű őre, a ki ismerte az ország helyzetét s szívén hordta fejlődését, József nádor, az udvari gyanúsítgatások miatt egyelőre elvesztette befolyását; az ország primása 1809-ben elhalván, helyét nem töltötték be; a legmagasabb hivatalnoki kar pedig nem képviselte a magyarság érdekeit. Ekkép a legfelsőbb helyen nem volt a nemzet bajainak szószólója, s hogy az országgyűlésen se legyen, arról is gondoskodott a kormány, melynek mind kényelmetlenebbé váltak az ellenzékies kifakadások, s ezért az országgyűlést, az 1811-diki eloszlatása után, nem hívta többé össze.

Mikor Napoleon legyőzésével a világháború véget ért, azt hitte mindenki, hogy a nemzet jogos sérelmei végre orvosoltatni fognak, annyival inkább, mivel az uralkodóház érdekeit a háborúkban erejökön felül való áldozatokkal támogatták. A béke megkötésével a nyugalom bekövetkezett, de szerzői Európaszerte a nemzetek szabadságvágyának s haladásának elnyomására szövetkeztek, s az önkényes uralom, főkép 1817-től kezdve, még féktelenebb lett, mint az előbbi évtizedekben. A bécsi rendőrség kiterjeszti hatalmát Magyarországra is, s az engedelmes kormányszékek útján a legkorlátlanabb rendeleteket bocsátja ki, melyekkel a fejlődést csirájában akarta elfojtani. Eltiltotta a protestáns ifjaknak külföldi egyetemekre járását, sőt nagy bajjal s ezer faggató kikérdezés után lehetett másnak is külföldi útlevelet szereznie. A külföldi irodalmi termékek

csak a legszigorúbb vizsgálat után, vagy sehogy sem bocsáttattak be; a hazai irodalmat a legönkényesebb eljárású censura nyügözte; a tanulói kézikönyveket előszabták, a tanítás anyagát, még az egyetemen is, korlátozták. «A tanulmányok — úgymond gróf Dessewffy József ez időkre czélozva[6] — a mi legsajnosabb, a tanulmányok azon magas polczról, melyen József hagyá azokat, a sokat-tudás ártalmasságának ürügye alatt leszállíttattak, míglen minden szomszéd nemzetek óriási lépésekben haladának elé a művelődésben. Ez által nemcsak a csinosodás csökkent meg nálunk, hanem még a tudás is, mely aristocraticai alkotmányos országban a törvényhozóknak felette szükséges, egészen kiment a divatból.»

Hogy a szabadabb eszmék szóval se terjedhessenek, behozatott a titkos kémkedés, mely egyenes összeköttetésben állt a bécsi rendőrfőnökkel, ettől vette utasításait s ehhez küldte jelentéseit. Jelentésre való pedig az általános elégedetlenség közepett elég volt. A nemzetnek — mely alatt ekkor még csak a nemesség értendő — országgyűlés nem tartása óta nem volt más foruma akarata nyilvánítására, mint a megye. Ennek gyűlésein öntötték ki a rendek hazafias keservöket, az önkényes s az alkotmány szellemével ellenkező rendeleteket «tisztelettel félretették», s a hol az ellenzék merészebb volt, felírtak a királyhoz. De ezzel csak a kormány haragját vonták magokra, mely dorgáló levelet küldetett le feleletűl, a merészebbeket pedig a király elé idézte, s a hol ez sem használt, administratorokat küldött a megyébe, kik a kényuralom minden eszközével iparkodtak megtörni az ellenállást. Tisztújítást éveken

[6] Gr. Dessewffy József emlékirata 1830. táján. Kéziratban Fáy hagyatékában.

át nem tartottak, hanem az üres helyekre engedelmes helyetteseket neveztek, a hiúkat czímekkel, adományokkal hallgattatták el, becsődítették az értelmetlen köznemességet, s ezzel szavaztatták meg a törvénytelen rendeletet, melynek tartalmát, irányát azok fel sem tudták fogni. S a veszély annál nagyobb volt, mert a hatalom emberei eddig nyílt támadást nem intéztek az alkotmány ellen, sőt színleg annak nevébe tudták burkolni eljárásukat. Midőn Ferencz király 1820-ban Budára jön, a kormány ezt mondatja vele egy üdvözlő küldöttségnek: «Most ismét veszélyek fenyegetőznek, az egész világ eszelősködik, s mellékczélokból ábrándos alkotmányokat hajhász, nem tudva, mit kíván. Szerencsések ti, kiknek őseitektől öröklött alkotmányotok van, melyet hogy szeressetek, akarom, mert én is szeretem azt, és valamint eddig megtartottam, úgy ezentúl is megőrzendem, s a maga épségében szállítandok maradékaimra.»[7]

Ily körülmények között, midőn az alkotmányellenes rendeletek kárhoztatása szinte felségsértéssé válhat, a megyegyűléseken pedig erőszakosan gátolták a szabadszólást: sokan elkedvetlenedve a czéltalan küzdés miatt, visszavonultak a köztanácskozásoktól s reménytelenül tekintettek a jövőbe. Az előkelő világ Bécs mulatságaiba merűlve, nem törődött a haza bajaival, s elfeledte nemzeti nyelvét is; itthon tétlen közöny és hazafiúi fájdalom vívódtak egymással.

Az elnyomatás e szomorú napjaiban egyedűl az irodalom nyujtott vigasztalást, erőt, lelkesedést és reményt a közeljövő küzdelmeire. Már az a buzgóság, melylyel az 1790-diki országgyűlés fölkarolta a nemzeti nyelv ügyét,

[7] Horváth M. *Huszonöt év Magyarország tört.* Genf, 1864. 29. l.

nem csupán a József erőszakos rendeleteinek volt következménye; ép annyi részök volt abban íróinknak, kik az előbbi évtized alatt különböző irányban, de egyenlő hévvel iparkodtak kifejteni nyelvünk szépségeit. Ők ünneplik tehát legjobban a 90-diki országgyűlés embereit, kik a nyelvtanítás szükségét az iskolákban — törvénybe iktatták. De a míg egy-két írónk munkájában ízléses fejlődésnek indul nyelvünk, tanítása elé nagy akadályokat gördít a nyelvtani alakok s helyesírás bizonytalansága. A bécsi magyar szerkesztők buzgósága létrehozza a «Debreczeni grammatikát», de ez a közbeszéd nyelvét vevén irányadónak, csak növelte a zavart, annyival inkább, mert legizgékonyabb íróink a Martinovics-mozgalomban rövidebb-hosszabb ideig fogságot szenvedvén, egy évtizedig számbavehető munkás nélkül marad az irodalom. Az újak meg jóformán ismeretlenűl dolgoznak. Kisfaludy *Himfyje* névtelenűl jelenik meg s hatása csak évek mulva vehető észre; Csokonai a baráti köröket mulattatja verseivel, s munkái csak halála után jelenhetnek meg; Berzsenyi titokban írja fenséges ódáit. A férfi-világnak az egyetlen hírlap, a *Magyar Kurir* Bécsből írja meg, mi újság Magyarországon; a szépnemet a kassai *Rózsaszíngyűjtemény* s a Kis János *'Sebbe való könyve* mulattatja, amaz átdolgozott silány szépirodalmi, emez erkölcsösen elmélkedő olvasmányokkal.

Ily körülmények közt ismét elülről kellett a harczot kezdeni, melyet a régi munkások indítanak meg. Kazinczy, mintha fogsága alatt teljesen megérlelte volna nyelvújító törekvéseit, nagy hévvel fordít; Verseghy is oly kedvvel adja ki egymás után «nyájas költeményeit», mintha csak tegnap hagyta volna félbe a munkát. Csakhamar azonban mindkettejök figyelme Révai nyelvtudományi vizsgálataira irányúl, ki egyetemi tanszékéről kérlelhetetlen támadást

intézett az írott és közhasználati nyelv romlottsága ellen, majd régi nyelvemlékeink alapján megállapítja a helyesírást s a nyelv szabályait. E korszakos munkákat kevesen olvasták, mígnem a fogságából kiszabadúlt Verseghy fölveszi a keztyűt, s *Tiszta magyarság* czímű munkájában védelmére kel a nyelvszokásnak, mire ismét Révai és tanítványai felelnek oly szenvedélyes hangon, melynek személyeskedő gáncsaiban mindenki megbotránkozott.

Vitkovits, e harcznak közel szemlélője, egy magán levélben[8] ismertetvén a heves vitát, így folytatja: «Mi vége lesz e harcznak, majd meglátandjuk. Ezt írtomban eszembe jut Rajnis mondása a *Kalauzi toldalék*ban: Öcsém uram, a grammatikus nép igen garázda nép! Úgy is van. Azonban Verseghyt, a kivel barátságban élek, jó kicsinosult ízléseért, szép poézisáért és érzékeny szíveért tisztelem, szeretem. Révait buzgó igyekezeteért, fáradhatlan literatori lelkeért kedvelem. Ez is jó emberem. Gyakran czivódunk egymással, mivel nem akarok véle mindenben kezet fogni. Ő pedig oly különös a grammaticatióban, hogy erőnek erejével követtetné magát mások által. De ez igen nehezen sülhet el.»

Valóban a nyelvtan és helyesírás sorsát jó ideig a rokonszenv és a kényelem irányozta. Révai tudós, nagy könyveit kevesen ismerték; Verseghy szabados irását a megszokás is ajánlotta. Révai ezenfelül kíméletlenül megtámadván az újságok, sőt az országgyűlési jegyzőkönyvek nyelvét, szinte közgyűlöletet von magára, Verseghy pedig ezalatt bejut a nádor kegyeibe, kinek magyar nyelvtani órákat ad, s utóbb hivatalosan rábízzák az iskolai nyelvtanok szerkesz-

[8] Vitkovits Mihály levele Povolni Mihályhoz 1806. jan. 6. *Nemz. könyvtár*, Vitkovits levelei 5—6. l.

tését is. Mindez sokáig hátráltatta Révai elveinek diadalát, melyeket csak Kazinczy tanítványainak sikerült utóbb kivívniok.

Ha a közönség elfordúlt is az éles vitától, ennek eredménye volt, hogy a közfigyelem ismét a nyelv ügyére fordult, s mivel a hazafiak a meddő politikai vitáknak nem látták hasznát, abban kezdtek reménykedni, hogy ha a magyar nyelvnek kivívják közhasználati jogát, ezzel nemzetileg is erősödünk, s így talán idővel többre mehetünk. Az 1805-diki országgyűlésen már magyar és latin nyelven terjesztik elő a felirásokat, s ennek állandósítását kimondván, törvénybe iktatják, hogy ezentúl a megyék is mind peres ügyeiket, mind a felsőséghez intézett irataikat magyarul szerkeszthetik.

Nem kötelező a törvény, csak jogot ad a megyéknek, de így is nagy hatása lett. Pestmegye még azon évben elhatározza, hogy ezentúl ne csak a jegyzőkönyvek, melyek már 1791 óta magyarul szerkesztetnek, hanem minden egyéb irományok magyarul terjesztessenek a megye elé. S e példát más megyék is követik. Támadnak ugyan ellenvetések, hogy a latin nyelv elhagyásával a tudományok virágzása fog szenvedni, hogy a latin alkotmányos nyelv, s elhagyásával az alkotmány is veszedelemben forghat, s végre hogy a magyar nyelv elégtelen is a hivatalos dolgok folytatására; de mindezekre hatalmasan megfelel egy 1806-ban latinul és magyarul megjelent kis röpirat.[9] Az utolsó pontra nézve mégis jobbnak látták a megyék országos bizottságra ruházni a szótárkészítést; a kormány

[9] «A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában.» De usu linguæ Hungaricæ in publicis negotiis. Pesten, 1806. Patzkó Fer. betűivel. Két nyelvű irat 1—51 l.

azonban eltiltja az összegyűlést, azért Pestmegye egymaga készítteti el a *Tiszti írásmódi szótár*t, s szerzőjét, Ottlik Dániel főjegyzőt megyeileg jutalmazza.[10] Kulcsár István pedig fölhasználván az országos érdeklődést, 1806. julius 2-án megindítja Pesten a *Hazai tudósítások*at.

Ily előzmények után fejtegeté Nagy Pál az 1807-diki országgyűlésen a nemzet kötelességeit nyelve s nemzetisége ápolásában, mert — úgymond — «a nemzetiség magánál az alkotmánynál is drágább kincs, mert az elveszett alkotmányt visszaszerezhetni, de a nyelvvel, nemzetiséggel együtt maga a nemzet is örökre sírba dűl, melyből nincs többé feltámadás». Ezek hatása alatt a rendek már azt is követelik a kormánytól, hogy a magyar ezredek vezényleti s hivatalos nyelve a magyar legyen, a minek nem lett ugyan sikere, de egy akadémia fölállítását legalább óhajtáskép törvénybe iktatják s Nagy Pál szavai lelkesítőleg járják be a két magyar hazát.

«A honi nyelv, Janim, csak a honi nyelv virágzása s elközösítése (értsd: általánossá tétele) hozhatja helyre hatvan esztendők ólta lett károsodásunkat — írja a rácz származású Vitkovits öcscsének.[11] — A honi nyelv szaporíthatja, erősítheti, világosíthatja nemzetünket. Talpköve ez Európában való további fenlételünknek. A többi akármi mód, bár leghasznosabb is legyen az, egyedűl dúsakká, sokakká, de nem magyarokká tehet. Járd be eszeddel honunkat végig, és a hol csorbaságot vagy károsodást veszel észre, azt a magyar nyelvtül való elrugaszkodás vagy annak megvetése fiazta.»

Ez a lelkesedés teszi divattá a magyar színészek párto-

[10] Pestmegyei levéltár 1806. jegyzők. 1108. sz.

[11] 1808. nov. kelettel. Szemere-tár I. k. 92. db.

lását is, s a kiket elkap a nemzeti hév, szívesen elképzelik, hogy még az épülő nagy városi színház is magyar lehet: «A Dunánál — így ír alább Vitkovits — nyakra-főre építik az új játszószínt. A német játszók erősen fenik rá fogukat. Hagyd abban, még ez meg is változhat.» Hogyne, mikor az alapkő érztábláira magyar fölirást vés a jó Karacs Ferencz: «A nemzet és a nyelv művelésére.»[12]

Úgy hitte mindenki, hogy kötelessége tehetsége szerint hozzájárulni a nemzeti nyelv ápolásához, s avatott és avatatlan meghozta áldozatát egy-egy könyv vagy legalább alkalmi könyv kiadásával. Ez a közlelkesedés bírta rá Fáyt is, hogy *Bokrétá*-jában (1807.) kiadja ifjúkori verses és prózai dolgozatait, a mivel hazájának kívánt «kedveskedni».

Ekkép lett az irodalom a hazafiság ébresztője s megszilárditója annak a meggyőződésnek, hogy csak nyelvünk ápolásával tarthatjuk fenn magunkat az ellenséges viszonyok közepett!

Nagy mértékben gátolta azonban irodalmi haladásunkat, hogy mindeddig nem volt oly irodalmi kör, hol íróink kicserélhették volna nézeteiket, s olyan központ is hiányzott, a hova az egész irodalom szálai összefutottak volna. A mult században egy-egy folyóirat szerkesztősége képezett egy kis központot, s ehhez képest egyszer Komárom, másszor Kassa, rövid időre Pest, s legállandóbban Bécs felé irányult íróink figyelme. Az utóbbi évek eseményei: a nyelvészeti viták, megyei végzések, országgyűlés s az új magyar hírlap mindinkább a testvér-város felé vonják a figyelmet. Itt volt ugyan már az egyetem, itt a főtörvényszékek, de Pest csak azután vált fővárossá, miután írói központtá lett.

[12] Karacs Teréz k. a. közlése hozzám intézett leveleiben.

Sok érdeme volt ebben Kulcsár Istvánnak. Kazinczy ugyan «poshadt ízlésű» embernek [13] nevezi, Vitkovits azonban «derék, buzgó hazafinak»,[14] a mit Kazinczy sem, s más sem tagadott, bár magán jelleme nem volt kifogástalan. Ahhoz nem volt tudománya, hogy az akkor folyó vitákba beleszóljon, sem tehetsége, hogy valamelyiknek elveit meggyőzőbbé tegye, azért egyik párthoz sem szegődve, mindegyikkel érintkezett, tudósokkal, költőkkel, művészekkel egyaránt, mert csak egy czélt ismert buzgósága, hogy nyelvünket terjeszsze, nemzetiségünket ápolja. S e czél elérése végett sem időt, sem áldozatot nem kímélt; jutalmakat tűzött ki a nyelvet és irodalmat illető kérdésekre, kinyomatta mások munkáit; midőn pedig Vida László visszavonult, a magyar színészetnek úgyszólván megmentője lett, gyűjtött pénzt, vásároltatott telket, lótott-futott és soha sem eredménytelenül. Élénk kék szemeiből oly lelkesedés sugárzott, mely elragadt másokra is, s oly nyughatatlan tettvágy, mely másokat sem hagyott pihenni. Nála érlelték meg a *Tudományos Gyűjtemény* eszméjét, s itt keletkezett utóbb az *Aurora* alapítási terve is. Ilyen izgékony emberre volt szükség, hogy az 1790 óta még egyszer föléledt tüzet ne hagyja kialudni.

A Kulcsárnál összegyűlt társaságot azonban csak a hazafiság egyesítette, másküllönben hiányzott a kapocs, mely házát irodalmi körré tehette volna. A tudósok nem értettek egyet a nyelvügyi vitákban, a költészet iránt csak annyiban érdeklődtek, a mennyiben hazafiság-élesztő eszközül nézték; némelyeket — mint Fáyt is — bántott a házi-úrnak a magánéletben tanusított eljárása, néha erőszakos-

[13] Kazinczy levele Kölcseyhez 1808. nov. 21. Szemere-tár I. k.
[14] Vitkovits levele öcscséhez 1808. nov. 4. U. o.

sága. Általában pedig hiányzott a nőtlen társaságban az az érzék, mely az ízlés nemesítésére tud hatni, s az a finomság, melyet egy kellemes nő jelenléte adhat a társaságnak.

A mi itt hiányzott, mindaz megvolt egy ifjabb körben, mely Kazinczy tanítványaiból alakult. A mester ugyanis mind merészebben hirdette a nyelvújítás elveit, s míg leveleivel izgatott, buzdított, fordításai- s epigrammáival példát nyujtott s ostorozta az ósdiakat. Ezek ugyan ellenségeivé váltak, de az ifjabb írók között oly ragaszkodó lelkesedést keltett ízléses finomsága s lebilincselő kedves társalgása, hogy ezek szövetsége biztosította utóbb elvei diadalát. 1808-ban Bécsbe utazván munkái nyomtatása végett, Pesten a már ismert s most még inkább megkedvelt Szemere Pál útján megismerkedik Vitkovits Mihálylyal, Horvát Istvánnal és Ferenczy Lajossal, a Fáy iskolatársával. Mikép hatott rájok a találkozás, csak ez utóbbi dilettans ifjú sorait idézzük:

«Fogadom, hogy számba, hazám szerelmének
Es a Kazinczy nevének —
Zeng az ének.» [15]

Majd egy hónap múlva így ír Szemerének: «Ne térjünk mi el arról a feltett szent útról. Kazinczy megérdemli, hogy sok, de minden lépéseinket az ő tiszteletébe, szeretetébe foglalatoskodtassuk. Én részemről nem fogok imádásába elfáradni.» [16]

A másik három ifjú nem kevesebb lelkesedéssel, de több készültséggel és tehetséggel szegődött a Kazinczy zászlajá-

[15] Szemeréhez írt levelében Kis-Kálna 1808. szept. 10. Szemere-tár I. k. 83. db.

[16] U. o. okt. 23. Szemere-tár I. k. 84. db.

hoz. A mit eddig a mesterek külön terjesztettek, azt a tanítványok egyesítették a körben: Horvát a Révai nyelvészeti rendszerét, Szemere a Kazinczy ízlés- és nyelvújító törekvéseit képviselte, Vitkovits pedig fölajánlta rendes gyűlőhelyűl a maga lakását, s a mindnyájokat lelkesítő hazafias érzésen kívűl összekötő kapcsa lett a kis társaságnak, melyet Kazinczy lelki gyönyörrel nevezett a maga «trias»-ának. Bizalma nem csalta meg. A kör nemcsak elfogadta, hanem a támadások ellen oly határozottan védte (*Felelet a Mondolatra*) Kazinczy elveit, hogy nemsokára félelmesekké váltak tagjai. Midőn oly tehetséges s izgató szellemeket sikerült körükbe vonniok, mint Kölcsey és Döbrentei, s oly kitűnő költők is fölkeresték a kört, mint Virág Benedek és Berzsenyi: ettől kezdve, úgyszólván, uralkodtak az irodalomban.

Vitkovits háza nem volt oly rideg, mint a Kulcsáré, élénkké tette a nők jelenléte s Vitkovits életvidor természete. Ott lakott Horvát jegyese is a Vitkovits neje házában. Ilyen körben tartotta a trias összejöveteleit, 1811-ben például oly sűrűen, hogy majd minden este együtt voltak. Fölolvasták az akkor eseményt képező sonetteket, melyeket Kazinczy és Szemere írtak s Horvát adott ki.[17] Ezek s egyes nyelvészeti kérdések heves vitákra adnak alkalmat, melyekről beszámolnak a mesternek, oly híven, hogy e levelek[18] nélkül a nyelvújítás történetét nem lehet megírni. Rendesen a nők vetnek véget a vitának, s ekkor kezdődik az a vidámság, mely felejthetetlenné lett mindenki előtt, a ki a körben valaha megfordult. A házi gazdának

[17] Hat sonette Kazinczytól és Szemerétől. Kiadta Horvát István 1812.

[18] Szemere-tár I—VIII. k. Innét vannak véve a föntebbi adatok.

az a «practica philosophiája» volt, hogy a hasznost összekösse a kellemessel, s maga járt elől a jókedv szerzésében. Ha Szemere kifogyott az élczekből, a gazda hallatta szép hangját, s ha ezt is keveselték, a Séni Péter cithera-játékában gyönyörködtek, s a jó egri bor mellett úgy eltelt az idő, hogy csak éjfél körül kezdtek oszladozni. Ünnepe volt a körnek, midőn Berzsenyi és Kazinczy Pestre jöttek s ennek nevenapján kívül megülték a Virág Benedekét is, ki szintén többször fölkereste a kellemes kört.

A trias tagjain kívül néha mások is voltak jelen, s ha Pesten járt, szívesen fölkereste a kört Fáy András is. Ő nem volt Kazinczynak egyenes követője, de ismerte, lelkesedést vett tőle, levelezett vele, s mindig hívének vallotta magát; a kör tagjai pedig jórészt barátai voltak vagy azokká lettek. Fáy csak a dilettans írók közé számította magát, hivatali elfoglaltsága s kedvetlen körülményei miatt pedig már abban hagyta a verselést is; ekkor Kazinczytól s e baráti körtől nyert újabb buzdítást. Kazinczy nemcsak leveleiben, de nyilvános bírálataiban is sok elismeréssel szól Fáy tehetségéről;[19] a kör tagjai osztoztak a mester itéletében, s a birálat megjelenésekor örömünnepet ültek Gombán.[20] A Vitkovits vidám körében Fáy is vidámabb lett, s főkép 1811-ben gyakran megfordult házánál. A vitákban ugyan nem vett részt, ahhoz való készültsége nem volt, de mindannyiszor lángot kapott, s újabb lelkesedést vitt magával az irodalom iránt. Ehhez járult még — mint önéletrajzában írja — az a körülmény, a mely «leginkább költögeté nála a literatorsági buzgalmat, hogy némely barátságos és atyafiságos körök számára írt alkalmi bohó-

[19] Lásd e fejezet II. szakaszában a 28—33. jegyzeteket.
[20] L. u. o. 34. jegyzet.

zatai nemcsak tetszést nyerének, de — mit óhajtania (azoknak síkosságok miatt) nem lehete — az egész országban hihetetlenül elterjedének, úgy hogy azokat jártában-költében nem várt helyeken, sőt nagyobb tekintetű urak kezei közt is találá.»[21] — Hiába tagadta már Vitkovitséknál, hogy ritkán, vagy épen nem ír; elhatott már ide is a *Pándi csuda*- meg a *Nyulak instantiájá*-nak híre s hiába szabódott, elő kellett adni a darabokat. S midőn fölolvasta, majd szétdültek a nevetéstől; s ha egyik-másik vendég hamarjában lekapott néhány sort, már azt se bánta, sőt tréfásan magasztalta a censura áldásos intézményét, mely az ő jó hírnevét legbiztosabban őrzi, nem kerülhetvén sajtó alá a fölolvasottak. A mint haza megy, aztán érdemesebb dolgokat ír. Midőn Kölcsey és Szemere kirándulnak hozzá Veresegyházára, nekik mutatja meg először újabb dolgozatait, melyeket azok lelkes örömmel üdvözölnek, s nem szünnek meg Fáyt írói működése folytatására buzdítani. «Így támadt a *Friss bokréta* 1818-ban (de egy évvel előbb iratott), melynek példányai korán elkeltek Trattnernél.»[22]

Az irodalom munkásai előtt megnyílt ez időben egy főúri salon is, a gróf Teleki Lászlóé, ki a század eleje óta nagy érdeklődéssel kisérte az irodalmi mozgalmakat. Rendes vendégei voltak a «Marczibányi-küldöttség» tagjai, majd a *Tudományos Gyűjtemény* dolgozótársai, különösen: Jankovits Miklós a tudós és gazdag régiséggyűjtő, Horvát István, Fejér György, s néha Virág és Kulcsár; míg ezek a tudós gróffal s eszes fiával történeti vagy hit-

[21] Fáy kiadatlan önéletrajzi jegyzetei Szemeréhez 1837-ből. Szemere-tár XV. 99. db. *a—d.*

[22] Fáy id. önéletrajzában.

tudományi dolgokról (a hitegyesűlés foglalkoztatta akkor az elméket) vitatkoztak, addig Fáy és Szemere, kik szintén többször megfordultak e körben, — «a ház asszonya melegítő és nemesítő szelleme sugaraiban lelték boldogságukat.» Itt költői és æstheticai dolgokról folyt a beszéd, s míg amott a házi úr és fia, itt a lelkes grófné mérsékelte a vitákat, — «biztos szépérzékével s kedélyes modorával mindig győztesen egyenlítvén ki az ellentéteket.» — «Soha nőben ennyi észt ily kedélylyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai culturával egyesűlve nem láttam; ez gazdaggá és tanulságossá tette társaságát, mely felett igénytelen könnyűséggel s nem keresve uralkodott, s ezért nem nyomasztó, hanem mívelő, nemesítő is volt», — írja az őt személyesen ismerő Toldy Ferencz.[23]

Míg e fenkölt lelkű nő a szellemi uralkodás művészetét gyakorlá, férje és fia megérlelték az akadémia eszméjét, s állást foglaltak a nyelvújítás mellett. Révai az 1790-diki országgyűlés elé terjesztvén a Bessenyei *Jámbor szándék*-át, egyéb ügyekkel ezt is bizottsághoz utasították, de az akadémia ügyében csak annyi történt, hogy 1808-ban (VIII. t. cz.) törvénybe iktatták a felállítás óhaját. Ez is az akkori irodalmi mozgalmak következménye volt. Kulcsár ugyanis még 1804-ben tűzött ki jutalmakat a magyar nyelv előmozdítását tárgyazó munkára, melyre nagy számmal érkeztek dolgozatok; de nyomósabb eredményű lett gróf Teleki Lászlónak pályázaton kívül kiadott *Buzgó esdeklések* czímű munkája (1806), melyben új s oly határozott kérdést tűz ki,[24] mely a később létesült akadémiának «egész

[23] Toldy «Irodalmi társaskореink emlékezete». *Kisfaludy-társ. Ed.* Ujf. X. k. 212—3. l.

[24] A kérdés így szól: «Micsoda intézet szerint lehetne Magyar-

eszméjét, valódi alaprajzát» magában foglalja. Fejér György feleletének itélték oda a jutalmat, s Teleki most újra hozzászólt a kérdéshez, német nyelven, hogy az érdeklett körök is olvashassák.

Ez 1810-ben történt; de az 1811. országgyűlés csak a magyar nyelv közigazgatási s törvényhozási jogosultságáról vitáz, eredménytelenűl. Ez után Jankovits Miklós az akadémia ügyrendjét is kidolgozza. Meg volt tehát irodalmilag vitatva, s részletesen kidolgozva a terv, csak az eszköz, a pénz hiányzott, de erre még egy évtizedig, a Széchenyi föllépteig kellett várni.

Egy jutalmi alapot azonban már nyert az irodalom. Az 1810. végén elhúnyt Marczibányi István végrendelete folytán 1815-től kezdve a múzeum évenként három nyelvügyi kérdést[25] tűzött ki, 100 forint jutalommal, egyéb tudományos munkákra pedig 400 forintot rendelt. Egy megyei bizottság itélt a munkákban, s a nádor a bizottság elnökévé Teleki Lászlót nevezte ki. A jutalmakat nagy ünnepélyességgel először 1817. nov. 2-dikán, másodszor 1819. szept. 13-án osztották ki, ez utóbbi alkalommal mindkét kérdés sikeres megoldásáért az ifjú gróf Teleki Józsefnek, László fiának, s az akadémia későbbi elnökének, itélték a jutalmat. S ez annyival nagyobb jelentőségű volt, mert az

országban oly tudós társaságot legkönnyebben felállítani s leghelyesebben elrendelni, a mely nem csak a magyar nyelvet és literaturát gyarapítaná, hanem a külföldi tudós dolgoknak megkivántató ismeretét is az országban a nemzet javára elterjesztené.» Szász K. *Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása.* 1880. 29. l.

[25] A végrendelet 2. pontja szerint: «a nemzeti muzeum minden esztendőben három kérdést bocsásson vagy hibás szók javítására vagy némely kétséges állítások megfejtésére, anyai nyelven, közre»; a legjobbnak jutalma 100 frt. L. idézve Sz. K. id. m. 32. l.

egyik kérdés (*A nyelvújítás elmélete s birálata*) megfejtésében határozottan a nyelvújítás javára nyilatkozott. A mit Kazinczy ez évtizedben munkái kiadásával s vitázó irataival czélozott, íme teljesedni kezdett, a nyelvújítás eszméje meggyőződést keltett, s ugyanazon körben, mely az akadémia eszméjének megvalósításáért is legtöbbet tett Széchenyi előtt.

Im e két eszméért vívott harcz tölti be századunk második tizedét, ébresztve, foglalkoztatva a közszellemet akkor, midőn a közügyekről nem lehetett szabadon vitázni, hitet, reményt keltve, mikor egyebütt már alig lehetett hinni. A nyelvújítás diadala még nem volt kivíva, de ez sem késett már soká. Kazinczy zászlaja alatt az ifjabb írói nemzedék állt, a tanultság s ízlés fegyvereivel, s midőn Kisfaludy Károly s Vörösmarty a megújított költői nyelven szólaltak meg, többé nem lehetett kétség az eredményről, s a megalakult akadémiába Révai nyelvtana s Kazinczy nyelvújítása már diadallal vonulhattak be.

Ilyen viszonyok közt lépett Fáy az írói s aztán a közpályára!

II.

Fáy első munkái: *Bokréta* és *Friss bokréta*. Fáy mint lyrai költő. A magyar kritika. Kazinczy utasításai; birálata a *Bokrétáról*. Fáy mint zeneszerző és fordító. A *Különös testamentum* az első társadalmi beszély; részletes méltatása. *Próbatétel a nevelés hibáiról*. Fürdőzés a jelen század elején; Parád leírása. Hazafiasság és használati törekvés Fáy munkáiban.

Fáynak első könyve, a *Bokréta* (1807.),[26] magában foglalja ifjú-, sőt részben gyermekkori kísérleteit, olyan

[26] Teljes czíme: *Bokréta, melyel (!) Hazájának kedveskedik F. F. A.* Pesten, 1807.

tarka változatosságban, mely híven visszatükrözi a forrongó, de némely fajban meglepően nyilatkozó költői tehetséget. A kötet két részre oszlik; első felében a hazához és Kazinczyhoz intézett ajánlatok után versek vannak: 1. eredeti versdarabok (köztök néhány Cserépi Károly barátjáé), 2. Fanni vagy a szerencsétlen szerelem, 3. Erzsi vagy a szerencsés szerelem, 4. Laura vagy a megvetett szerelem; a második felében Szemeréhez intézett ajánlattal: 1. eredeti purgomák és mesék, 2. két nagyobb terjedelmű fordítás.

A költeményeknek azonban csak az osztályozása változatos, mert úgy a bánat mint az öröm kifejezése nagyon is egyszínű. A bánat oka, egész lefolyása, kifejezése olyan mint akkor mindenkié, kire a kor érzelmes betegsége elragadt. Fáyt az búsítja, hogy a kit szeretett, azt eltemette, s a kit újra szeret, az megveti, e fájdalomra csak a sírban talál vigasztalást. De e fájdalom igazságáról nem tud meggyőzni; inkább leírja mint megszólaltatja, s mint hideg elmélkedés, száraz okoskodás hat az olvasóra. Nézzük példáúl az alakilag sikerültebb *Panasz* czíműnek gondolatmenetét. «Nékem már unalom élni!» — így hangzik a tétel. Minek is élne? az ember a szerencse laptája; az élet csalfa öröm és valódi gyötrelmek szövevénye, de a remény gondoskodik, hogy a sorsot ne mondjuk keménynek: híves forrást mutogat, s ha sok baj után oda jutunk, egy-két cseppet nyújt; mutogat két örömforrást is: egyik a barátság, másik a szerelem, de ezekből is több boldogtalanság fakad mint öröm, — ő ízlelte mind a két forrást, bárcsak feledni tudná, most nem könnyezne a bús emlékek miatt. Tehát: az élet csakugyan unalom, a mi bebizonyítandó volt. — Életbölcseletnek mondhatnók a tételt, de csak egy darab világfájdalom, egy kis sentimentalis életunalom,

mely kéjeleg a fájdalomban, de nem tud meggyőzővé, sem költőivé lenni. A «Laura» csoportban néha fordul elő egy-egy szenvedélyesebb versszak, mert a «megvetett szerelem»-nek volt némi való alapja, a többi azonban költött helyzet, mint a Fanni, Laura kedvelt költői nevek is.

Képzelt fájdalma nem tart soká, a «siralom völgyében» megtalálja az igaz öröm forrását is. Tulajdonkép amazok ép oly versgyakorlatok mint emezek; Mathisson, Hölty mellett népszerű volt Anacreon is, főkép mióta Csokonai sikerrel utánozta. De Fáy itt sem tagadja meg magát. A *Kölcsönös vallástétel*, a *Vigasztalás* ép oly kimerítő mint a *Panasz*, s míg ebben a bánat apologiáját halljuk, a *Vigasztalás*ban a jelennek élő öröm elméletét foglalja össze. Egyszer nyílik az életnek tavasza, ne töltsük el álmodozással, hanem bor és szerelem közt éljük át. Ez a könnyelmű életöröm hangzik ki a *Juratusdal*ból is, melyről már szólottunk. E derült hang jobban illik a költő ifjúságához, s nyilatkozata természetesebb, hatásosabb. Ezekben a nyelv is gördülékenyebb, bár a verses ruhában Fáy mindig nehezen mozog. A versalakok különben nagyon változatosak; nem a Kazinczy-iskola modern formái, hanem a népköltészetei, úgy a mint Amade és Horváth Ádám kiképezték.

Érdekesebb fele a kötetnek az «Eredeti purgomák és mesék» czímű szakasz. Ezt Szemere Pálnak ajánlja: «Mindég te voltál főünszolóm arra, hogy comicumot írjak. Akár tetszenek tehát teneked mesécskéim akár nem, magadnak köszönd.» Szemere éles szeme jól észrevette már az első kísérletekben, hogy Fáynak ezekre van igazi tehetsége. Ha a bölcselkedés kárára volt költeményeinek, itt egészen helyén nyilatkozott. Fáy nem nézi közönyösen a világ folyását; a mit lát, a mit hall, mind az nyomot hagy lelkében,

s mint életbölcselet tanulsággal együtt kerül elénk apró elbeszéléseiben. Még nem tisztúlt meg e bölcselet, de értelmi fensőbbséget bizonyít az a pajzán szeszély, melylyel az emberi gyarlóságokat és hibákat nevetségessé teszi.

Különös kedvteléssel csipkedi a nyelves nőket, s az oly házas életet, hol az asszony viseli a kalapot (*A híradás, A két kanári*), továbbá a részegeskedést és a rossz írókat: egyik bérbe adja kezét fej nélkül, másik panaszkodik, hogy szűk a magyar nyelv, s folyton fecseg, ismét másik a miatt nem bírja legszebb gondolatait kifejezni: «No ez hát a hiba, — úgymond — hogy nincsen gondolat írásaiba.» A *Tudósok harczá*ban az elmérgesedett nyelvészeti vitákra czéloz. Két gyermek semmiségen összekap, s mivel nem bírnak egymással, teleköpdösik egymás szemét, úgy hogy félre kell menniök. Mintha csak tudósok volnának, — mondja a «quietált major», ki tanúja volt a harcznak. Az önhittség, hiúság, élhetetlenség (*A fakír*), a kérkedő, (*A familiás*), a vizet prédikáló boriszák (*A róka és fia*), a hálátlan, a mások hiszékenysegéből élő stb. mind megkapják az érdemelt gúnyos mosolyt.

Az előadás formája egészen szabad. «A literatura ezen nemében — úgymond Fáy az előszóban — nemzetem közt nem volt kit kövessek. Azok a szoros határok pedig, a melyek a magyar írót mindenünnen megszorítják, nem engedik, hogy ő a Lessing vagy Pfeffel nagy lelkeiket csak majmolhassa is.» Igaz, hogy Péczeli óta senki sem művelte a mesét, s ez sem a Lessing modorában; de tulajdonkép úgy áll a dolog, hogy Fáy most is, később is nagyon keveset törődik az elmélettel, s inkább alkotó szelleme sugallatát követi. Ezért ép oly kevéssé köti magát Aesopushoz és Lessinghez mint Lafontainehez, bár mindegyiket ismeri. Amazok modorában ütött ki: *A szamár, A két kanári,*

Tudósok harcza stb., melyek egy kis cselekvényt adnak elő, s tanulságos végre sietnek; a Lafontaine színező, részletező modorában: *A philosophus, A familiás, A fakír, A róka és fia.* Mások csak tréfás történetkék vagy elmés ötletek, s akár versben akár prózában írattak, epigrammáknak mondhatók.

A legtöbb prózában van írva, s ezekben világosabb a gondolatfűzés, folyékonyabb a nyelv, bár nyelvtanilag ép oly szabálytalan mint a versekben. A kiejtés szerint ír, a mi annyival kevésbbé feltünő, mert az írók legnagyobb része így tesz, s Vitkovits nyelve, helyesírása (ekkor kelt leveleiben) ép oly szabados mint Pápayé, ki 1808-ban kiadott *Magyar literatúra esmérete* czímű nagy munkájában szintén a közszokást követi, bár jól ismeri a Révai könyveit is. Ez a szabadosság csak tíz-tizenöt év mulva kezd eltünedezni.

A *Bokréta* végén két fordított darab is van, a *Wieland sympathiái* közül négy darab és Lafontaine *Hárfaszigete*. Bizonyára jobb darabokat is lehetett volna választania, de Fáy a saját érzékenységre hajló ízlése szerint választ. Mint nyelvgyakorlatok, magyaros szófűzéseik miatt elég sikerűlteknek mondhatók.

E két fordítást «sympathizáló lelkeik zálogáúl» — J. D. (Jakabfalvy Dániel) és Cs. K. (Cserépi Károly) barátainak ajánlja, s úgy őket mint előbb Szemerét arra kéri, hogy baráti jóindulataik szerint ítélve ne legyenek szigorú bírálói a könyvnek. Kezdő írónál még igazolva látjuk e félelmet; Fáy félelme azonban később se csökkent, s mindig nagyon érzékeny volt a kritika megjegyzései iránt.

Félelme, érzékenysége nem volt alaptalan. Rendszeres kritika még addig hiányzott irodalmunkban, minden magyarul író embert hazafiúi örömmel üdvözöltek, s a szent

czél mindnyájokat bizonyos testvéries közösségbe vonta. Csakhogy ebből kevés haszon hárult az irodalom fejlődésére. Midőn pedig fölébredt a kritika, Révai és Verseghy polemiájába, Kazinczy *Töviscibe*, a *Mondolatos* perbe, Kölcsey és Bajza kritikáiba annyi pártszenvedély és személyeskedés vegyűl, hogy ez félelmessé, sőt gyűlöletessé tevé a kritikát. Szükséges volt a tehetségtelen kapaszkodást leszorítani a térről, a rosszakaratú tudatlansággal szemben néha a szenvedélyes támadás is jogos volt, de e modor néha kedvét szegte a jobbaknak is. Fáy szintúgy mint az érzékeny Berzsenyi meg voltak győződve a kritika szükséges voltáról, de elég különösen, oly ártatlannak óhajtották, a minőnek nem sok haszna lett volna.

Az első, a ki leveleiben, verseiben, s a hol csak lehet, kritikát gyakorol, maga Kazinczy,[27] ki másrészt minden rábeszélést fölhasznál az írók buzdítására. Így tett Fáyval is. Midőn ez megküldte neki a *Bokrétát*, azonnal válaszolt. «Ez volt Kazinczy első levele hozzám — írja Fáy.[28] — Ebben lehord, hogy stylem grammatikátlan s rossz orthographiájú; de sok ébresztéssel vegyítve.» A levél elveszett, de Szemere úgy emlékszik, hogy Kazinczy «a meséket és epigrammákat, a másnemű költemények közűl pedig a *Vigasztalás, Juratusdal, Kölcsönös vallástétel, Zálogosdi, Kettős tavasz* czíműeket örvendező és buzdító javallattal fogadta, de másrészről nyelvészeti és műtani figyelmeztetéssel lépett föl.»[29]

[27] «Örvendve hallám Vitkovitstól, hogy periodicus írást készít. Bár recensiók is jelennének meg benne. *A nélkül soha sem fog boldogulni literaturánk*», írja Szemeréhez 1808. okt. 29. Szemeretár I. k. 85. db.

[28] Fáy kiadatlan önéletrajza, id. h.

[29] Szemere «Pályaism. adatok». *Divatcsarnok* 1853. 3. sz.

Fáy hódoló tisztelettel fogadja a mester intéseit, s ígéri, hogy jövőre «tisztábban igyekszik meríteni Hippocreneből», s egyúttal ajánlkozik valami német vagy franczia munka fordítására.[30] Kazinczy viszont Szemeréhez írt levelében azt izeni, hogy «fordítsa le a Schultz aphorizmáit, mert szeretné, ha e munkára valamely *jó fej* vállálkoznék», továbbá azt ajánlja, hogy «ha æstheticát nem tanulgat is, mint a hogy ebben Szemere elöli magát, a Berzsenyi igen-igen igaz megjegyzése szerint olvasson igen sokat oly poétát, ki az ő geniusához leginkább hajlik, s kapjon tőle lángot.»[31] Midőn azt hallja, hogy Fáy hivatalos elfoglaltsága s kedvetlen körülményei miatt abban hagyja a versírást, így ír Szemerének:[32] «Nagyon sajnálom, hogy Fáy abban hagyta a versezést. Van neki poétai genieje, s csak a technicában s a nyelvben kívánnék neki több gyakorlást.» Majd, hogy Fáyt megtartsa és buzdítsa az irodalmi pályán, a következő évben bírálatot ír a Bokrétáról az akkori legjelesebb német kritikai lapba.[33] Elmondja, hogy egy szeretetreméltó fiatal ember első kísérletei ezek a tavaszi virágok, melyek némelyike az éghajlat zordonságának bélyegét viseli, mások koraszülöttek, de egészben oly kellemes illatú, színű virágok, melyek reményt keltenek, hogy a későbbiek még teljesebbek, üdítőbbek lesznek. «Kár — így folytatja, — hogy a szerzőt nem vezette gyakorlottabb kéz a kiadásnál; mert adott néki az anyatermészet élénk phantasiát, gyöngéd és meleg érzést. Nyelve

[30] Fáy levele Kazinczyhoz 1808. máj. 4. akad. kézirattár.

[31] Kazinczy lev. Szemeréhez 1810. máj. 12. Szemere-tár II. k. 70. db.

[32] Kazinczy lev. Szemeréhez 1810. máj. 12. U. o.

[33] *Annalen der Lit. und Kunst in dem oesterr. Kaiserthume.* Jahrg. 1811. II. Band. Wien.

a további gyakorlat által tisztúlni fog; már most is könnyen mozog, a mi nem csekély érdem a legtöbb magyar író és költő nehézkessége mellett.» Azután egyenkint ismertet és dícsér néhány darabot, különösen a *Panasz, Vigasztalás, Kettős tavasz, A fülemiléhez*, s a *Juratusdal* czímüeket, ez utóbbit méltónak tartván Csokonai tollára. Az epigrammák és mesék pedig a legszebb reményt nyujtják a szerző jövendő működéséhez.

Fáyra kétszeresen kitüntető volt, hogy e méltánylatot Kazinczy írta, ki 1811-ben már vezére volt a megindított nyelvújító mozgalomnak, sőt az egész magyar irodalomnak. Szemere nem is mulasztotta el e kitüntetést Fáyval együtt örömünneppel ülni meg, a mit Kazinczynak is hírűl ad.[34]

Kevés író mondhatja el, hogy első, félig gyermekkori kísérleteivel hasonló fogadtatásban részesűlt volna. Fáy mindamellett nem bizakodott el, csak előlegnek nézte a dicséretet, s maga legkevesebbet tartott munkáiról. Hogy meghálálja a mester jóakaratát, ennek «únszolására» fordítgat Schultz aphorizmái és Rousseau maximáiból. Ekkor fordíthatta le stylgyakorlatúl a Molière *Asszonyok iskoláját* is, melyet a *Magyar Színvilág* eredeti munkáúl tulajdonít Fáynak,[35] de a melyről ez sehol egy betűvel sem emlékszik meg. Szemeréhez intézett önéletrajza végén azt mondja e fordításaira, hogy «ezeket sógora Zsoldos Péter vitte el tőle sok ifjúi versezeteivel együtt». Valószínűleg ezek közt

[34] «Holnap reggel Gombára rándulok ki Fáy András barátunkhoz, s a Krisztus feltámadását (talán mennybemenetelét?) s a *Bokréta* keresztatyjának innepét együtt fogjuk megüdelni,» írja Kazinczynak 1811. máj. 22. Szemere-tár III. k. 368. l.

[35] *Magyar Színvilág* 1565—1872. Történeti és statistikai almanach a színművészet köréből. I. r. Szerkeszti és kiadja: Benkő Kálmán. Budapest, 1873. 41. l. első sor.

volt az *Asszonyok iskolája* is, melyről utóbb Fáy megfeledkezett. Az egész csomóval különben annál kevesebbet törődik, mert egyszer szinte végkép felhagy az írással. Hivatala is elfoglalja, s a Kazinczy irányjelölése sem felelt meg természetének. Sokkal erőteljesebb s eredetibb egyénisége volt, hogysem ezt idegen mintákhoz tudta volna idomítani. Annyi haszna még is lett az utasításoknak, hogy — midőn baráti buzdítás s saját léleksugallata után ismét tollat vesz kezébe, jobban ügyel a verselésre s választékosabb a kifejezésekben.

Ily előzmények után jelent meg a: *Friss bokréta*,[36] melynek nemcsak czíme hasonlít az első munkához, hanem tartalma is: van benne egy csomó vers, két prózai darab, egy fordítás, sőt mellékletűl egy zeneszerzemény is, a kötet pedig gróf Ráday Pál nejének, báró Prónay Ágnesnek van ajánlva.

A kötet élén *A hazához* czímű költemény áll; egy nagy körmondatban azt mondja el, hogy derűlni kezd az ég, a kiben van erő, tehetség, nem maradhat tétlen; a második a népszerű nádor fájdalmaiban osztozik, midőn nejét, Hermine herczegasszonyt eltemeti. A többi a költő szívügyeivel foglalkozik; a hangulat ugyanaz mint az első kötetben: egyfelől érzelmes életunalom, mely a szenvedések elől egyedűl a halálban keres vigasztalást, es enyelgő életöröm, mely néha könnyelműségbe csapong. Amazok közűl még leghangzatosabb *A hajdani boldog ifjúi korhoz* intézett. Átmenetet képez a *Választotthoz* czímű, melyben új szerelemre gyúlad, de nem tud hinni a boldogságban, —

[36] Az előszó 1817-ben kelt, de a czímlap szerint 1818-ban jelent meg a kötet, melynek teljes czíme: *Friss bokréta, melylyel hazájának kedveskedik Fáy András T. P. V. A. Sz.* (Tek. Pestvm. alszolgabirája). Pesten, 1818. Trattner János Tamás betűivel s költségével.

«minden új örömben új lestől fél», mert — mint a végén elég józanúl kimondja: «elmés kínzója önmagának.» Az anacreoni versek közűl sikerűltebbek a *Kettős szerelem*, *Csók*, *Csere* czíműek. A «Crede mihi stb.» jeligés Berzsenyi hatása alatt azt *fejtegeti*, hogy a fény és gazdagság mit sem ér, ha nincs barát és szerető, a kivel meg lehetne osztani az örömet.

Csak az élhet boldogúl, a ki a zajtól el van rejtve!
Én álpompáid megvetem;
Csak barátság s szerelem közt a világtól elrejtve
Folyhasson le az életem!

Általában ha kívüle eső tárgyról szól, elmélkedik, ha érzéseit kellene megszólaltatni, elemezi a fájdalmat. E tekintetben a második kötet nem mutat semmi fejlődést. Fáy nem lyrai költőnek született; több benne a higgadtság mint a nyugtalan hév, több az elmélkedő nehézkesség mint a játszi könnyűség. Mindössze a költemények nyelvén vehető észre némi haladás; az anacreoni versekben néhol megcsendűl egy-egy hangzatos versszak, de általában küzködik a kifejezésekkel. Költeményeiben Fáy nem több mint jószándékú műkedvelő. Érezte ő maga is, s még e kötetben megírja: *Hattyúénck*ét, s ezentúl legfeljebb tréfás alkalmi verseket ír.

A *Ne sírj lyánka* kezdetű költeményhez zenét is írt, mely a kötethez van mellékelve és sikerűlten fejezi ki a költemény hangulatát, az érzelmes, fájó lemondást. Csak a théma [37] Fáyé, de az a néhány ütem is eléggé bizonyítja a szerző zenei ismereteit és tehetségét. «A Mozart és Haydn

[37] Variations sur une thême de Mons. André de Fáy, variée et arrangée pour le piano-forte par Mr. Auguste Mohaupt. — Mohaupt akkor ismert zenetanító volt.

classicus formáiban, egyszerű periodusokban, harmonikus záradékokkal írja az áriát, s annyit legalább is elárúl, hogy ha alkalma lett volna nagyobb műveket írni, feltünő zeneszerző vált volna belőle.»[38] — Nyomtatásban nem jelent meg több zenedarabja, de írt még néhányat, melyeket baráti körben szívesen eljátszott, s melyek másolatban el vannak terjedve.[39] A zenei tehetség a Fáyakban úgy szólván családi tulajdon; ez lehet az oka, hogy egyszer a családnak czigányeredetét költötték, persze teljesen alaptalanúl.[40] Fáynkat az élet más térre szólította, hol zenei tehetsége parlagon hevert; hangszere azonban késő öregségeig mulattatta, fiát pedig utóbb zeneszerzővé képeztette ki.

A kötet többi darabja prózai előadású. Stylgyakorlatúl lefordította Engel munkáiból *Las Casasnak örömelragadtatását*, melyre elég dicséret, hogy nem érzik rajt a fordítás nehézsége; *A megelégedéshez* czímű, költői melegséggel írt elmélkedésről már az életrajz folyamán szóltunk.

Mindez, ha megfelelt is a kor elmélkedő hajlamainak s érzelgő divatának, korántsem érdemelte volna meg azt a tetszést, melylyel a közönség a könyvet fogadta. Azt *A különös testamentom* czímű «eredeti tréfa» vívta ki; de előre is kimondhatjuk, hogy több egyszerű tréfánál,

[38] Goll János zeneíró véleménye Fáy darabjáról, hozzám intézett levelében.

[39] A *Hová, hová barna kis lány, az erdőre* kezdetű megvan gyüjteményemben is.

[40] A *Magyar Néplap* (1856. 47. sz.) adomákat közölvén a régi időkből, Rugachot, a Fáyak ősét, czigánynak mondja. Ez ellen tiltakozik a *Vasárnapi Ujság* (1856. 51. sz.), kimutatván, hogy a czigányok később költöztek be, s bár a zenei hajlam megvan a Fáyakban, az legkevésbbé szolgál bizonyítékúl (a mit a *Néplap* felhozott) czigányeredetök mellett, hogy czímerökben a lovattartó ember veres ruhában van, mert ez tetszés szerint festhető.

első társadalmi beszélyünk, mely a magyar életből veszi tárgyát, alakjait, s míg bohó-történeteivel mulattat, szelid komolysággal bírálja állapotainkat.

Mindjárt az első sor közvetlenebb hatású mint valamennyi lyrai költeménye; már itt megüti azt az alaphangot, mely az egész elbeszélésen uralkodik, s mindjárt az első két lapon oly élénken domborodik elénk három személye, hogy rövidségénél fogva is ide iktatjuk, a legelső kiadás szövege szerint:

«Csörgey tanácsos egy nagyot prüsszentett — s megholt.

— Prósit! — kiált szives hangon az ágy fejinél ülő testvére, az öreg Csörgey óbester, a ki viszonköszönetet nem kapván, gondosan tekint öcscsére, s ennek merevedő szemein a halál zászlóját látván kiütve, ijedten ejti Bethlen Gábor-idejebeli izmos pipáját a lábainál hortyogó mopszlira.

— Kiszenvedtél tehát, édes öcsém! — szól fojtott hangon az óbester; befogja jobbjával testvére szemeit, bal kezével pedig baráz-dás orczáin rezegő könnyeit törli. — Menj békével, s készíts számomra is quártélyt, jó öcsém!

— Oda van szegény! — kiáltja elébe Margit kisasszonynak, a kit kedves mopszlija sikoltása lélektelen nyargaltatott a harmadik szobából elő. — Oda van szegény!

— Uram ne hagyj el! hát mi lelte? — kérdi visítva a kisasszony, s nagy sebbel szalad ölebéhez. — Már tudom megint az az átkozott nyolczágu sarkantyú —

— Frakk! — kiált boszankodva az öreg, ki ezen ruhanemet soha sem szivelhetvén, nevén szokott káromkodni, s ezen szó csalhatatlan jele volt haragjának. — Frakk! ez van oda! — az ágy felé mutatván.

— Ez is? — kérdé bámulva Margit, s szeme záporai megeredének. De hogy ezen könnyek a megboldogult tanácsosnak folytak-e vagy a pipamájat kapott mopszlinak? mindekkoráig titok a tudósok előtt.

Elég az ahhoz, hogy csuklások között síra, melyekre az orvos is, a ki az oldalszobában Don-Quichottot olvasá, berohana, s megértvén a tanácsos dicsőülését: lehetetlen! — felkiálta, s a pulsus-

hoz kapkod. — Ennek lehetetlen volt még meghalni! Az én számolásom szerint még két hónapig —

— Kőhordtát! tán csak nem gondolja az úr, hogy megfojtottam az öcsémet?

— Isten őrizz, domine illustrissime! de én meg nem foghatom, én mindent elkövettem ezen drága szövétnek élesztgetésén, s dicsekedés nélkül légyen mondva, már félesztendeje miólta ezen betegséggel a halált injuriázom. Méltóztassa azt nékem megengedni Nagysád, hogy én egy különös értekezésben megmutathassam azt világosan, hogy tanácsos úrnak még lehetetlen volt meghalni. A becsület elébb való.

— Isten hírével! — felelt boszankodva az óbester, s egy ablakba háttal fordult az orvosnak.

Nemsokára megszólaltak a harangok; az óbester sűrűbben törlé könnyeit; a kisasszony pedig a rendtartáshoz képest oly jajveszékeléshez kezde, hogy a cselédeken kívül még az udvari agarak is accompagnirozásra indíttatván, nemsokára az egész Csörgey-udvar oly képet öltöze magára, mint Trója lehetett megvétele alkalmatosságával.» [41]

Im a leggyászosabb jelenetbe is mennyi elevenséget önt az író humora! Szint ilyen a végrendelet fölbontása, melyet annál kiváncsiabban várnak, mivel Csörgey igen különcz természetű ember volt, s egyetlen fia lévén, a végrendelet írása fölöslegesnek tetszett. Nem is csalódtak, a végrendelet elég különös volt, a mennyiben a tanácsos, sokat szenvedvén három felesége mellett, csak azon feltétel alatt teszi Károly fiát általános örökössé, ha legfeljebb három év alatt megnősül, s olyan nőt vesz el, ki vagy szép, de hiúság nélkül, vagy tanult, fitogtatás nélkül, vagy gazdag, gőgösség nélkül.

[41] *Friss bokréta* 5—7. l. A későbbi szöveg (*Összes munkái* VII. Pest, 1844. s azóta több kiadás e szerint) csak némi styljavításban (régi s idegen szavak újszerűvé változtatásában) különbözik az eredetitől. Ekkor már a beszély czíme is: «Különös végrendelet»-re van változtatva.

Károly korántsem tartja a föltételt oly nehéznek mint atyja, főkép midőn a szép Ránky Klárcsival megismerkedik, kiben minden női erényt föltalál. Már a menyekzőhöz készül mind a két ház, midőn egy szeleburdi divatmajom a fekete szem dicséretével megsérti a kék szemű Klárcsit. A szórakozott Károly is igazat ad neki, s ezzel egyszerre elveszti a hiú leány kegyét, s kezét. — Károly fájó szívvel gondol atyja végrendeletére, s bár feledni nem tudja a szép Klárcsit, bátyja tanácsára később átrándúl Uporyékhoz. A szellemes Póli a legelső találkozáskor fölkelti érdeklődését, de hideg okoskodása s tudós hiúsága csakhamar kiábrándítja Károlyt. Margit nénje most a gazdag Lasztóczy Ninához utasítja, ki nyájas háziasságával igézi meg hősünket; de ez az igézet sem tart soká, mert Nina fényleni vágy, s egy bálban oly módon nyilatkozik gőgössége, mely nemcsak Károlyt, hanem mást is elidegenít tőle.

Ilyen tapasztalatok után találkozik véletlenűl a szép Klárcsival; kibékűlnek, s már a végrendelet daczára is egybekelnének, de letelt a három év, s fölbontják a függeléket, mely meghozza számukra a boldogságot is. Atyja ugyanis, ki három nejével boldogtalanúl élt, mert gyöngeségeik iránt nem tudott elnéző lenni, fölmenti őt a föltételek alól, melyeknek kitűzésével úgyis csak az volt czélja, hogy fia ne ábrándokkal házasodjék s aztán keserű csalódásra ébredjen, hanem «hogy józanúl tanúlja tisztelni minden hibái mellett is a nőnemet». Vegye el tehát azt, a kit szíve óhajt. Károly nem is vár sokáig, s harmadnapra már menyekzőjét üli Klárcsival, kiből «oly nő lett, milyet csak jutalomul nyújthat az ég az érdemnek».

A kalandoknak ilyen egymás mellé rakása bizonyára nem mutat valami művészi szerkesztésre; az elbeszélés mindamellett korántsem oly «vékony kísérlet», minőnek

Toldy Ferencz tartotta. Három-négy háznéppel ismerkedünk meg; mindegyiknek központja a házikisasszony, kiknek jó és rossz tulajdonai előre ki vannak jelölve, s az elbeszélés még sem veszt érdekéből, mert Fáy a részletekben ép oly találékony mint érdekes és új a különböző háztájak, s életmód leírásában. E különféleségben a főszemély tartja össze az egységet. A szerkesztő ügyesség azonban később sem erős oldala Fáynak; annál írigylendőbb tulajdona, hogy néhány vonással, egy-két szóval egész alakot tud elénk rajzolni, úgy hogy mindenki ráismer bennök a nemesi udvarok typicus alakjaira. Nőszemélyeiben elég változatosan mutatja be a női tulajdonokat, de nem elég művészien. Póli tudóskodása túlságig megy, s semmikép se feledkezhetik meg annyira nőiségéről, hogy a lélek lételét tagadja, s a szerelemről oly prózailag beszéljen. Nina sem vetheti szemére Zsuzsinak bálban, egy sereg fiatal ember előtt, hogy törvénytelen születésű. Ninának megszégyenítése is erősebb mint a mennyit a mai olvasó ízlése megenged.

De ezek nem csupán az író hibái. Bizonyos, hogy századunk elején mind a társalgás hangja mind a társas illem inkább őszinte mint finom volt. Fáy tehát olyannak rajzolta a helyzetet, az embereket, a milyenek voltak; a tükör nem mutathat szebbet, mint az eléje állitott kép. És Fáy tükröt akart az olvasó elé állítani, hogy felmutassa a kor hibáit, a nőnevelés hiányait. Ezért az erősebb színezés, jobban mondva a leplezetlen őszinteség.

E reális hűség okozhatta, hogy több jelenetben és személyben megtörtént dologra, élő alakokra ismertek. Fáy tiltakozik ez ellen, midőn így ír Kazinczynak:[42] «A Kü-

[42] Fáy levele Kazinczyhoz 1821. márcz. 16. Pest. Akad. levéltár.

lönös Testamentomnak mind külseje mind belseje igazán eredeti, de semmi megtörtént eseten nem épülnek, mint sokan vélekedtek. A satira vaktában szúr, de kivált nálam, ha emlékeztet is, bizonyos czélt az üldözésre nem veszen.» Való, hogy egyik-másik nőszereplő nagyon emlékeztet a Fáy ismerőseire, s bizonyos, hogy ez elbeszélésben leánynézői tapasztalatait dolgozta fel. De nem egyet másol a látottak közűl, hanem czéljához képest összeválogatja az itt is, ott is látott vonásokat, s ennyiben igaza is van, s eljárása is jogosult.

Fáy e beszély megírásával gyógyúlt ki teljesen régi szerelmi bánatából. A min pár év előtt még kesergett, most már nevet. S épen a saját keserű tapasztalásunkon fakadt nevetésből ered az igazi humor: ez a könnyes szemekkel való nevetés. A társadalom hű rajzán kívül ebben van a beszélynek másik fő érdeke. A korábban olvasott sentimentális regények hatása elvész, saját, érzékenységre hajló természetén felülkerekedik a józan életszeretet, az élettapasztalás által megerősödött derült világnézet.

Ez a józan derűltség uralkodik az egész elbeszélésen s e tapasztaláson épül a végmegoldásban nyilatkozó tanulság is, hogy «hiúság az asszonyi nem egyik főtulajdonsága, de a férfi nemé is az, csak kiütése módja és jelenségei különböznek», s e közös gyöngeség «kölcsönös türelemre» intsen bennünket!

De nemcsak ez a tanulság. Fáy többet akart, mint egykét női gyöngeségen mulattatni. Rámutat a bajra, s azt mondja, hogy ezeknek, valamint a sok szerencsétlen házasságnak okait «a két nem részéről ejtetni szokott nevelésbeli hibákban találta föl». Ezért a végrendeletben két «hóbortos» tervet ajánltat az elhúnyt Csörgeyvel, ki egy *nőnevelő intézetre* első alapul tízezer forintot hagy oly

kikötéssel, hogy abban, eltérve legtöbb leánynevelő intézeteinktől — «himzésen, varráson, czukros tésztasütésen, klavír- és guitarre-pengetésen, tánczon, s franczia tört petyegésen kívül[43] a leánykák főképen arra taníttassanak, hogy *mi módon lehessenek idővel jó feleségek, asszonyok és anyák?*» — A férfi-nemre nézve szintén tízezer forintot hagy alapítványul «egy tanítóra, ki a több oskolákat elvégzett ifjaknak az ó és új philosophia szőrszálhasogatásain kívül, *az élet philosophiáját* tanítsa; mert első és főtudomány: *élni tudni a világban!*»

Im a fiatal bölcs, ki nem a könyvekből meríti tudományát, hanem az élet nagy iskolájába jár tanulni, s éles szemével mind a két nem gyöngéit észreveszi, s a hibák okainak fölkutatásával az orvosszert is föltalálja: kijelöli mindkettőnek hivatását oly alapokon, melyeket ma sem lehet megdöntenünk. De ezen eszmék akkor még oly koraiak voltak, hogy Fáy csak a végrendelet hóbortjai közt merte közölni. Hatását azonban így sem téveszté el, a nevetve kimondott igazságot sokan megértették, de valósulásáig még sok időnek kellett elmulni!

A nevelés ügye általában nagyon korán érdekelte Fáyt, s még a *Friss bokréta* kiadása előtt egész könyvet ír, melyben a korabeli nevelés hiányait fejtegeti. Ez a *Próbatétel a mái nevelés két nevezetes hibáiról*[44] czímű munkája, melynek irására, mint kiadatlan önéletrajzában írja, «leginkább gyakori gyengélkedése adott mintegy ex

[43] A későbbi átdolgozásban (*Összes munkái* VII. k. 1844.) kihagyja a «varrást és tésztasütést», hanem a táncz után hozzá teszi még a: «divati öltözködést és hajfodrozást».

[44] További czíme: Szerzette Fáy András, T. P. V. A. Sz. (Tek. Pestvm. alszolgabirája.) Pesten, Trattner János Tamás betűivel. 1816.

voto alkalmat, minthogy ezt nagyrészben neveltetése azon megrovott két hibájának tulajdonítható».

Ismét a tapasztalás nyujt tehát neki anyagot; magán is tapasztalja, másokon is látja a divatos nevelés káros következményeit, melyeknek megszüntetésén sokat elmélkedik, elolvassa Rousseau, Campe s mások munkáit s mire hozzáfog munkájához, már annyira megalakultak eszméi, hogy «nyolcz hét alatt teljesen elkészül» művével.

Mielőtt a hibákat tárgyalná, előbb az embernek a természethez való viszonyát fejtegeti. Az embernek czélja — úgymond — a boldogság; elérése módja és törvényei a vallásban és természetben vannak letéve, tehetségeink pedig e törvények fölfedezése- s teljesítésére adattak. Annál jobban megközelítjük tehát a boldogságot, mennél jobban tökéletesítjük tehetségeinket. A tökéletesítés nemei: 1. *a kifejtés*, melyet a természet eszközöl, ennek a határa az élet 10-ik éve; 2. *a nevelés*, melyet az emberek adnak s a 20—22-ik évig tart, s 3. *az önformálás*, melyet öntapasztalásunk útján szerzünk.

Kifejtvén az emberi tehetségek (értelem, akarat, emlékező, képzelő, érző tehetség) működési körét, a nevelést kétfélére osztja: *cselekvőre* és *mulasztóra*, amaz tökéletesíti a tehetségeket, emez csak felvigyáz, hogy rossz irányba ne fejlődjenek; az értelem és akarat amannak körébe tartoznak, a képzelő erő és érzések emezébe. Általában pedig az összhangzó arányosságra kell törekedni. Legfőbb szükség tehát az alkalmas nevelő, kinek értelme kiművelt, ki ismeri a vallás és természet törvényeit, ki lélek- és emberismerő s általában olyan jellemű, hogy példaképül szolgálhasson. Nehéz ilyent találni, de nem lehetetlen; baj, hogy nincsen nevelőket képző intézetünk, pénzért fogadják s cselédszámba veszik a nevelőt, kit legjobb esetben valamelyik főiskolai tanár ajánlott a görög nyelv vagy mennyiségtan szorgalmas tanulásáért.

E baj következményei közül csupán kettőt tárgyal, — «melyek a múlt század közepétől fogva a pallérozottabb Európa lassú mérge s aqua tofanája». Ilyen 1. *az idejekorán való nevelés* vagyis a cselekvő nevelésnek idő előtt való megkezdése. Épen azon szülők esnek e hibába, kik gyermekeik boldogságát leginkább szivükön

viselik; azt mondják, hogy az ily gyermek jelesebb, kedvesebb, előbb végez s nagyobb rangra emelkedhetik. Sorban megczáfolja e véleményeket, s kimutatja a korai nevelés káros hatását. Mikor a gyermek szervei még fejlődésben vannak, már elvont fogalmakat tömnek bele, melyet nem ért, s tulajdonává nem tehet; elnyomják benne az önmunkásságot, s a képzelő erő korai foglalkoztatása által felbontják a tehetségek egyöntetű arányát is. A sok ülés miatt szenved a gyermek teste is, sok pedig megúnja, sőt meggyűlöli magát a tudományt.

2. Másik főhiba az *elérzékenyülés*, mely az érzéseknek cselekvő nevelése által származik. Az «elérzékenyült» ember beteges, ezért aztán elveszti életkedvét, elégedetlen, nem tudja élvezni az élet örömeit, változó kedélye miatt nem lehet kedves az emberek előtt, hivatalt keresni és viselni képtelen. A baj okai: *a)* az érzékeny, kényeztető bánásmód, mely csak szivreható pirongatással büntet; Fáy nem barátja a vesszőnek, de ez sem tesz annyi kárt, mint a szigorúság teljes mellőzése; *b)* a képzelő erő cselekvő nevelése, melynek eredménye az «andalgásra való hajlandóság» (ábrándozás); az ideális világért való lelkesülés nem baj, de túlságban, veszedelmes: óvni kell tehát a gyermeket a dologtalanságtól, az érzékeny regények, színdarabok olvasásától, sőt a zene s költészet nagy érzéssel üzésétől, s a gyermekszínházaktól; *c)* az éjszakázás (akár tanulás, akár mulatság miatt); étel-italbeli mértékletlenség, szóval mindaz, mi az idegeket gyengíti.

A nevelés e két főhibájának rójja fel Fáy a mai nemzedék satnyulását. Végül azután mintegy függelékül elmondja, milyennek óhajtaná ő egy egészséges születésű fiúgyermek nevelését. Szabadon nőjjön fel tíz éves koráig, mint a szarvas az erdőben, felette csupán a nevelő ereje legyen az önként elismert hatalom. Hagyná játszani egész nap, hadd legyen pajkos és gondatlan. Tíz éves koráig a betűt sem ismerné, de ismerne maga körül minden tárgyat; a vétek káros következményeit magán a gyermeken és másokon láttatná, s általában példaadása örök tükör lenne a gyermek előtt. Kilesné természeti hajlamait, s lassanként szedegetné el játékait, s aztán a vallás és természet tudományai velejével táplálná, de önmunkásságát el nem ölné. Tíz, legfeljebb tizenkét év alatt eleget tanulhat, s mikor a világba kilép, duzzadó erő, önbizalom, romlatlan szív s életkedv különböztetné meg őt a káros nevelés áldozataitól.

Fáynak ez első neveléstani munkája a legrendszeresebb, de csak annyiban, hogy míg később pusztán gyakorlati terveket fejteget, itt elméleti alapból indúl ki. Érezte maga is, hogy a szerkezet arányossága rovására nagy feneket kerít munkájának, azért az előszóban így mentegeti magát: «A nevelés hibái épen azon nézőpontok eltévesztéséből erednek, melyekből a nevelést és boldogságot tekinteni kell; meg kell tehát határozni, honnan és mint kellessen a boldogságot meríteni.»

E bevezető fejtegetésben látszik meg leginkább az idegen hatás, a nélkül mégis, hogy föltétlenűl ragaszkodnék valamely külföldi tudós nézeteihez. Campe hasonló tárgyú értekezést ír, de Fáy a részletekben egészen különbözik tőle s tapasztalatait hazai viszonyainkból meríti. A természetszerű nevelés elvét — úgy látszik — Rousseautól kölcsönözte, de annak alkalmazásában nagyon eltér tőle, sőt többször nyiltan czáfolgatja is. Rousseau (Contrat social) a keresztyén vallást csak az egyes emberre nézve mondja hasznosnak, de az államra nézve károsnak; Fáy Warburtonnal tart (ki a vallást az országok talpkövének nevezi), s azt mondja, hogy «a miben a természet mostohán hagyta az embert, abban a vallás a vigasztaló; a jelen élet szerencsétlenségeit a jövő szebb képeivel teszi elviselhetővé». S a boldogság elérése törvényeit is a «vallás»- és természetben találja. Nem helyesli Rousseaunak azt az állítását sem, hogy az ember társas állapota szemben áll a természettel (Émile); Fáy azt mondja, hogy épen ez a mi természetes állapotunk. Nem hivatkozik Rousseaura, de nyiltan az ő hatása alatt bizonyítgatja, hogy a tudományokkal való visszaélés az erkölcsök romlását vonja maga után. — «Kereskedés és szorgalmatosság (ipar) légyenek a nemzetnek mint nemzetnek első tökéletességei» — úgymond; —

a tudomány csak a választottaké legyen, kik vezetésre vannak hivatva; «de midőn a kofa, a szabó, a paraszt könyveket olvasgatnak, véleményem szerint ugyan a nemzet Ninive sorsához készűl». (147. lap.)

Míg tehát a kereskedelem és ipar fölvirágzását óhajtván, a divatos eszméknek hódol, a tudomány s általában a könyv hatásától avult előitélettel fél. Huszonöt-harmincz év múlva azonban a saját tapasztalata s a kor szükségei egészen más nézetre vezetik, s maga sürgeti legjobban a népnevelést. — Helyesen kívánja, hogy előbb kell a gyermeket a körülötte levő tárgyakkal megismertetni, mint a tengeren túliakkal; előbb magával a nemzetével, mint az idegennel. A gyermek első tíz életévét tisztán a test fejlesztésére szánja, s ezt azontúl is nagyon fontosnak s kivánandónak tartja. Általában a hol a gyakorlati életet festi hiányaival s kívánalmaival, ott erősen áll, mert a saját tapasztalása bőven nyujt hozzá anyagot.

Az akkori nevelésnek bizonyára volt több hibája is, de a tárgyaltak kétségtelenül főhibák, s midőn Fáy ezeket fölismeri, s káros hatásait mintegy elemezi a tulajdon teste-lelkén, ezzel az önismeretnek nehéz próbáját állta ki. Úgy tett, mint az orvos, ki előbb helyes diagnosist készít, s csak azután fog a gyógyításhoz. E munkával Fáy nemcsak magáról, de a korabeli nemesi házak nevelési rendszeréről olyan diagnosist készített, melyért kiváló hely illeti meg neveléstani irodalmunkban, mely sokkal később is csak bölcsejében szendergett. Különben mint Arany a Fáy necrologjában [45] találóan megjegyezte: «nem csekély dicsőségére válik a magyar nevelés akkori rendszerének — hibái mellett is — hogy oly valódi embert növelt, mint Fáy».

[45] *Koszorú* 1864. II. 5. sz.

Betegeskedése adott alkalmat egy másik értekezése megírására is, mely *Parád leirása több tekintetekből* czím alatt jelent meg.[46]

A fürdőzés ez időtájt még annyi akadálylyal járt, hogy a nagy elhatározáson kívül vagy jó mód, vagy nagy betegség kellett hozzá. Egy kocsira rá sem fért a sok holmi, — «bagázsiás szekér» is kellett, melyre ágyneműt, konyhas élelmi szereket raktak, mert a fürdőben a vízen kívül nem igen lehetett egyebet kapni. Bártfa, Vichnye, Füred már híresek voltak, s több-kevesebb kényelmet, sőt mulatságot is talált bennök a vendég, de a legtöbb még igen kezdetleges állapotban volt, bár gyógyerejű vizök megérdemelte volna a látogatást s a fölszerelést is.

Ez utóbbiak közé tartozott a hevesmegyei Parád is, melyet olcsóságánál és fesztelen egyszerűségénél fogva a középrend keresett föl, ez is csak kevés számmal. Ezért hívja föl rá a figyelmet Fáy, ki 1818. nyarán már harmadszor érezte a parádi fürdő és víz jótékony hatását. Munkája nem tárczaféle leírás, hanem tudományos monographia, melynek orvosi részleteihez Kitaibel vegybontása eredményeit használja föl, egyebekben pedig a saját többszöri tapasztalása után indúl. Leírja a szép vidéket, megismerteti a környék nevezetességeit, a forrásvíz elemeit, gyógyító hatását s az ottani életmódot.

Nem nagyít, nem szépít, hanem a valóság hű leírásával akarja e «csekély próbatétel»-ben a szenvedők figyelmét fölhívni a fürdőre, s tudósainkat serkenteni, hogy hazánk érczes forrásait mind megismertessék. E nemű munkánk akkor alig volt még egy-kettő, melyeket hasonlítani sem lehet a Fáy megbizható adatokból szerkesztett értekezéséhez.

[46] *Tudományos Gyüjtemény* 1819. VI. k. 3—25. l.

«A hazának használni oly édes adó, melylyel minden, ki benne született, tartozik neki» — így fejezi be a munkát. A *Próbatétel*-t is «a haza javára törekvő szándékból» írja; hazájának kedveskedik a *Bokréták*-kal is. Im e hazafias czél vezeti Fáy tollát, a használási törekvés ösztönzi tehetségét. Beszélyében mulattatva irányozza a közfigyelmet a nőnevelés hibáira, a *Próbatétel*-ben tudós értekezéssel akar meggyőzni a nevelés hibáiról; még fürdőzését is arra használja, hogy ott szerzett tapasztalásait másoknak javára értékesítse.

E két vonás: hazafiasság s ebből folyó használási törekvés jellemzi Fáynak összes irodalmi s közéleti munkásságát. «Használni! vala éltem minden törekvése, jelszava», — mondja ő maga egy később írt munkájában.[47]

[47] *Óramutató.* Jóakaratú hitfeleinek mutogatja Fáy András. Pest, 1842. 2. l.

NEGYEDIK FEJEZET.

(Folytatás.)

b) *Fáy írói népszerűsége.*

I.

Fáy András mint meseíró. Kiadás nehézségei. *Eredeti mesék és aphorizmák* 1820—25. *Újabb mesék és aphorizmák* 1824-28. Minő életelvek foglaltatnak e két kötetben? Fáy életbölcseletének lélektani alapja. A világrend felfogása. Az aphorizmák egybevetése La Rochefoucauldéival. A mesék tanulsága, cselekvénye egybevetve Phædrus és Lafontaine meséivel. A mesék személyei és fajai. Fáy dolgozás-módja; hibás és jeles alkotások. Miért írja a meséket prózában? Miért választja Fáy a képletes formát? A mesék irodalmi és társadalmi hatása. Kazinczy és Széchenyi itélete. Fordítások.

A *Friss bokrétá*-ban Fáy nem közölt meséket; nem mintha abban hagyta volna ezek művelését, hanem mivel már egész kötetre fölszaporodtak, s így önállóan készült kiadni. Szemere Pál volt az első, ki ilyenek írására buzdította, most is neki mutatta meg a kötetet. Szemere birálata az volt, hogy — «élni fog meséiben!» A kényes ízlésű s már ekkor kritikai tekintélynek örvendő Szemere itélete után nem is habozott volna Fáy a meséket közrebocsátani. De ez időtájt szenvedett pénzveszteségei miatt maga nem adhatta ki a könyvet; elvitte tehát Trattner Mátyáshoz. Ez három hétig magánál tartotta, hogy majd hozzáértőkkel megnézeti; meg is nézette, s aztán sajnálkozva adta

vissza Fáynak, mert — úgymond — «az efféléknek hazánkban nincs kelete». Pedig Fáy nem pénzt kért tiszteletdíjul, csupán húsz példányt a nyomtatott kötetből. Hiába, ilyen áron sem kellett; másnál persze még kevésbbé remélhetett boldogulást. Eszébe jut ekkor régi ismerőse, Márton József, kivel már kora ifjuságában irodalmi összeköttetésben állott. Nagyon tetszettek neki a Fáy ifjúkori meséi is, s ez méltán hitte, hogy a kéziratban levők még jobban fognak tetszeni. Elküldte hát a kötetet Bécsbe Mártonhoz, hogy adja ki akárminő föltételek alatt. Ez késznek nyilatkozott, hogy a saját költségén fogja kiadni. Próbaívet nyomatott, s ezzel rövid idő alatt annyi előfizetőt gyűjtött, hogy a harmadik ívet már ezer példányban kellett nyomatnia, holott csak 500-ra egyezett a nyomtatóval. Két év mulva újra ezeret nyomat, ez is elkel, s már most a harmadik kiadás jogáért is ád Landerer 100 forintot.

Ilyen vajúdások közt jelentek meg *Fáy András eredeti*, majd *újabb eredeti meséi és aphorizmái* (I—II.) 1820—1828-ig, s ezóta mindegyik kötet többször.[1]

[1] Az első kötet teljes czíme: *Fáy András eredeti meséi és aphorizmái.* Bécs, 1820. Pichler Antalnál Márton József tanár költségén. A második kiadás u. o. A harmadik Pest, 1825. Fűskúti Landerer Lajosnál. Mind a három kiadás teljesen egyező szöveggel. Czímképeűl: a meseíró költött arczképe s a lúd-mæcenás, szájában írótollal. — Ezt követte ugyancsak Landerernél: *Fáy András újabb eredeti meséi és aphorizmái.* Pesten, 1824. Czímképűl: «a meseíró hivatalos foglalatosságában». A második kiadás u. o. 1828. Ebben elmaradt 46 első kiadásbeli mese, de van helyettök 72 új, és 40 új aphorizma. Mind a két kötet újra: *Fáy András szépirodalmi összes munkái.* Pest, 1843—4. I—II. köteteiben, de ezek már tetemesen különböznek a korábbi kiadásoktól. Legutóbb a *Kis Nemzeti Muzeum* 25—26. köteteikép Budapest, Franklin-társulat 1874. Az I. k. az

Mind az első, mind a második kötet meséit bevezetés előzi meg. Az elsőben a nagymájú lúdhoz, mint Mæcenáshoz, intézett «ajánló levél» után megírja a maga és Mæcenása költött életrajzát, a másodikban utasításokat ad a festőnek hivatalos foglalatosságában, s ajánló levelet ír a könyvkötőkhöz, hogy könyvét — tartós kötéssel — halhatatlanítani segítsenek. Tréfás enyelgés mindegyik, társadalmi s irodalmi viszonyainkra vonatkozó gúnyos megjegyzésekkel. Bizonyos, hogy nélkülök is ellehetne mindkét kötet, mert semmi közük a későbbiekhez; Szemere és Kölcsey ezért mondhatták fölöslegeseknek.[2] Műtani szempontból igazok van; de Fáy gyakorlati érzékű ember volt, tudta, mit csinál. S ha már — a közszokás szerint — bevezetést írt a mesék elé, aligha írhatott volna hatásosabbat. E bevezetésekkel ugyanis előkészíti az olvasót a mesék furcsa világához, s megadja azt az alaphangulatot, mely az egész könyvön uralkodik. S mint ilyen alkalmi bevezetések mind tárgy-, mind hangra nézve jól illenek a mesék elé; egyik módja ez annak a szerző kilétét naivul leplezgető eljárásnak, mely régebben nálunk s a külföldön is divatos volt.

E bevezetések után van az első kötetben 244 mese és 70 aphorizma, a másodikban 271 mese és 63 aphorizma. Ez utóbbiak szorosan összefüggnek a mesékkel, a mennyiben úgy tekinthetők, mint csupa tanulságok, melyek elől elmaradt a mese; viszont ezek a tanulság kedvéért, ennek

eredeti mesék 1825., a II. k. az újabb mesék 1828-iki kiadásának hű lenyomata.

[2] Szemere véleménye Fáy kiadatlan önéletr. Kölcsey megjegyzése a «Komikum»-ról írott értekezésében. *Minden munkái.* Pest, 1860. III. k. 56. l.

szemléltetése végett irattak. Ily alapigazságok hirdetése lévén a főczél, vizsgáljuk közelebbről, minő életelveket hirdet Fáy a mese s hasonlat képletes formájában.[3]

«A jó quártély nem *haza* még, valamint a haszonért tanyázó sem hazafi.» (I. 39.) Sokan készek meghalni a hazáért, pedig a mézzel teli köpűre gondolnak. (I. 94.) Szivesen lelkesedünk a közjóért, az ősök dicső tettei is fölhevítnek; érezzük jóltevő melegét a tűznek, de fát nem teszünk rája, s a tűz elalszik. (I. 68. II. 18.) Hányszor kiáltottuk, hogy már hasad a hajnal, pedig mily lassan bír derengeni. (I. 19.) Hiú irigység tartóztat bennünket a haladásban. (I. 26.) Tiszteljük a régiségeket, de az avult mellett ne buzogjunk, hanem a régit alkalmazzuk bölcsen a jelenhez. (II. 91.) *Csalódás azt hinni, hogy a mi apáinknak, nagyapáinknak jó volt, nekünk is jó lesz.* (II. 139.) Új követelményekkel állunk szemben, *javítanunk kell* tehát, de óvatosan, mert a régi kályhát nem mozdíthatjuk úgy mint a többi bútort, ha össze nem törik is, bizonyosan füstölni fog. (II. 26.) — Sokan azzal a jószándékkal ártanak, hogy nagyon is kivánnak használni a hazának (I. 79.), de nincs nevetségesebb, mint midőn a kéz fej, az eszköz alkotó akar lenni (II. 43. I. 73.), s midőn bor és pipa mellett hánytorgatjuk a külországok bajait, a honit pedig nem ismerjük (II. 86.); tudatlan restség az ilyen hazaszeretet. (I. 69.)

A közéletben főkép a *hivatal* az, mely egynek a hatalomért, másnak a haszonért örök vágy-tárgya. (I. 86. II. 25.) *Csekély állással is használhatunk, csak jól betöltsük.* (II. 102.), a hivatalnokok megvesztegethetők (II. 86. II. 112.), s még akad, a ki azzal kérkedik, hogy 30—40 évig volt nyüg a hivatalon (II. 124.), pedig távozásakor is árt, belevezeti utódját a hivatal «titkaiba». (II. 64.) Valóban az ilyenek «a legnagyobb szörnyetegek e világon», csapásai az emberiségnek. S a jobbak? «Rováson tartják érdemeiket»; bizony napi béresek ezek is. (Aff. 42.) — Főkép az *igazságszolgáltatás* körül van sok visszaélés. A hatalmasok ellenében nem merik kimondani

[3] Az idézeteknél a hivatkozások az I. k. az 1820-iki s a II. k. az 1824-iki, tehát az első kiadásokra vonatkoznak. A római szám a kötetet, az arabs a lapot, Af. az I. kötetbeli aphorizmákat, Aff. a második kötetbelieket jelenti.

az igazat (I. 24. 25. II. 50. 64.); máskor meg húzzák-halasztják a pert, s jó, ha fülét-farkát megkerítik a veszendőnek. (II. 6. II. 18. 120.) De úgy kell nekünk, perlekedő kedvünk adja rá az alkalmat. (II. 68.)

A gyűlésekben sok a lárma, kevés a végzés. (I. 21. I. 41.) A legszájasabbak sokszor alig tudják, miről van szó (I. 76.) s miattuk az okos ember is alig jut szóhoz (I. 98.); sokszor fiatalsága miatt is letorkolják a szónokot. (II. 45.)

Alig volt még meseíró, ki az emberi gyarlóságokat, hibákat, szenvedélyeket kimerítőbben, mondhatnók, nagyobb változatosságban tüntetné föl, mint Fáy. Nézzük e körben is irányadó eszméit.

«Egy indulat sem vetkezteti ki — úgymond — annyira az embert természetéből, mint a nagyravágyás. Mennyi édes köteléket felbont, örök áldozatot kiván, s ki ez indulat rabja, még saját boldogságát is feláldozza.» (Af. 70.) Jobb örökre elfeledtetni, mint nemzetek és testek omladékain jutni halhatatlansághoz. (I. 76. II. 145.) *Csak az a valódi nagy ember, ki eltávolítja a csillogást és hizelgést, hogy annál jobban láthassa a czélt, a mely nem más, mint az emberek boldogítása. Csak a boldogító a nagy ember!* (II. 67.) Egyet a hír szomja (II. 137.), mást a vagyonszerzés űz merész tettekre. (II. 109.) A pénz nem tesz nagygyá senkit (II. 94.), szükséges, s egyik feltétele a jólétnek (II. 101), de áldást csak úgy hoz, ha mással is megosztjuk. (II. 135.) Nincs utálatosabb a fukarságnál (I. 61. 91. II. 116. Af. 5.), de a pazarlás is oktalanság (I. 53. Aff. 4.), s inség a vége. (Aff. 33.)

Az embereknek ellenállhatlan viszketegségük, hogy nagyobbaknak, fontosabbaknak tünjenek fel a valónál. (I. 21.) A kinek nincs vagyona, legalább származását, őseit hordja ajkain. (Af. 60. II. 69.) A ki meg alacsony sorsból emelkedett fel, megtagadja rokonait, s inkább idegent pártfogol. (II. 9. I. 74.) Nincs szenvedhetlenebb, mint a gőgös ember; «bukhat, sülyedhet s nyomoroghat szinte az életunásig, de gőgjét feltartja, mint a fűbe simuló kigyó taréjos fejét». (II. 88.) Észtehetségünk hatalmas fegyver, de hányszor nem áltatjuk magunkat azzal, a mivel nem birunk! (I. 21. 92. 99.) Mivel kiméletből nem vetik szemünkre hibáinkat, azt gondoljuk, nem is látja azokat a világ. (II. 59.)

«A hol az érdem s önérzés sántikál, hitvány kérkedés ott a mankó.» (II. 25.) «*A mai századnak betegsége látszani akarni*»: gazdagnak, tudósnak, becsületesnek, nagynak (II. 145. 122. Af. 25.); pedig épen ez erőlködés *boldogságunknak egyik ellensége.* (I. 21. Af. 46.) A külső sokszor csal (I. 18.), szerencse, hogy néha a durva héj alatt is akad színarany (II. 106.), de az ilyen *kis körben rejtezik szerénységével.* (I. 54.)

A gyáva nagyszájúság (II. 20. 63. 69.), az érdemetlen felkapaszkodás (I. 29.), a hízelgés (I. 65. 103.), a tányérnyaló alázkodás (I. 48. 55. II. 117.), az irígység (I. 26. 94.), a csalárdság (I. 62. 64. II. 30.), az alattomosság (II. 85.), a tolakodás (II. 52.), bosszú és harag rútságait is számtalan példában tünteti elénk.

Egyik legnagyobb hibául rójja meg az önzést: «*Kölcsönös haszonlesés a világ összekötő láncza*» (I. 51.), legszebb tetteinkhez ez szolgál magyarázatúl. (I. 40. II. 24. 90. Aff. 7.) Épen az önzésnek legyőzése az erény (Aff. 6.); csakhogy azt látjuk, hogy sok embernél az erény szeretete sem egyéb hiúságnál. (Aff. 1.) — *A ki jót tesz, ne várjon hálát* (I. 66. 98. II. 6. 32.); azt csak isten fizeti meg. (I. 34.) A jutalom ritkán van arányban az érdemmel; a világ jutalmazása vak (II. 61.), irígység, rágalom állják útját. (II. 116.) Az igaz, hogy a jutalmazni való is kevés, mert nem szeretünk dolgozni; pedig mennyi rossztól óvna meg a munkásság. (I. 50. 52.) A bölcs teremtő adott az embernek ép tagokat, erőt és észt, ezeket kellene előbb használnunk, mielőtt istent kérjük heverésünk pártfogójául vagy a hazának válunk terhévé. (II. 54.) — *A fényüzés is átka az embernek*, barátság, hűség, hazafiság mind veszendőbe megy utána (II. 121.), szükséget teremt, s mint a rokoni osztozás, csak békétlenséget, viszályt szül. (I. 68.)

Sok hiba van ifjainkban is! Szükséges, hogy legyen bennök tűz, csak vezérszerepre ne vágyódjanak e tűzzel. *Erő és munkásság az ifjúságé, tanács és tapasztalás a vénségé legyen.* (II. 42. 89. 129. II. 81.) Az ifjúságnak nyílik az élet öröme, de óvatosan kell a virágot szaggatni, mert hosszú az élet. (I. 22. 29. 31. II. 17. 45. 135.) — A lánynak meg nem a hiú csapodárság, hanem a tiszta erkölcs adja meg az igazi értéket. (II. 32. 29. 133.) A hiúság különben még legjobban elnézhető a lányban, ha kijátszotta magát, jó háziasszony, jó feleség lesz; nem úgy a férfi, ki ostromokhoz szokott, később sem örömest mond le a szabadabb életről. (Aff. 52.)

Erő a férfi, szépség a nő fegyvere, mely ha elhervad is, a könny és fortélyban nyer új fegyvereket. (I. 32. 43. 87. 97.) *Kölcsönös béketűrés egymás gyöngéi ellen a nyugalmas házasélet alapja.* (I. 72.) Fölfordult világ van ott, hol konty és kalap szerepet cserélnek. (I. 107.) A vigyázat nem óvja meg a nőt a félrecsapásoktól, a derék asszony maga őrzi magát. (II. 129.) Egyébként mindig csak ifjúnak való a házasság, mely épen megfordított hasznú a bottal: az ifjú kezében parádé a bot, támasz a házasság, öregnél támasz a bot, parádé a házasság. (Aff. 22.)

Barátokra is szükségünk van, főkép szerencsétlenségben; ez az igazi próbája a barátságnak. (I. 36. 69. 79. II. 3. 8. 34.) Baj pedig van az életben tömérdek, s a legnagyobb baj épen az, hogy nem jól fegyverkezünk ellene. (I. 36. 57. 100. II. 82.) Nem kell elutasítanunk az örömeket (I. 101.), de a jövőre tekintő, bölcs mérséklettel kell velök élni. *Épen ez a legnagyobb tudomány: élni tudni*, erre kell az embert megtanítani! (I. 24.) A nevelés nem teremthet új tehetségeket (I. 92. II. 81.), de a meglevő erőt és tehetséget fejleszti, műveli. (I. 92.)

Boldogság az élet czélja; az igaz boldogság pedig a szív nyugalmában s kölcsönös szeretetben áll. (II. 23.) Nincs teljesen boldog állapot, de vad sors sincs. (II. 37. 91.) Gyenge lélekre mutat a panaszkodás, s *csak a kislelkű* és gyenge elméjű vagy romlott vérű *embernek lehet terhére az édes élet.* (II. 139.) Úgy jó az élet, a hogy van, jóval-roszszal vegyest (II. 26.), s ha ártatlant és gonoszt egy sors ér, *azért ne csüggedjünk* (II. 42.); *ha minden elhagyott, vigasztaljon bennünket a túlvilági lét boldogsága, s az a tudat, hogy gondviselő kéz vezeti sorsunkat.* (I. 34. 45. 108.)

A *tudomány* úgy tiszteletes, ha az élet ösvényén szövétnekűl szolgálhat, különben több nála a tanulatlan józan ész. (II. 83.) — A vad kezében elveszti a tudomány szentségét s éles késsé válik a dühös markában. (II. 133. Af. 6. 58. és Aff. 13. 37.)

Többször kigúnyolja Fáy a középszerű költészetet, mely csak altatónak jó (II. 71.), s az olyan írót, ki nem magasabb czélért, hanem csak konyhára dolgozik. (II. 5. 8. 67. 71.) Nem kiméli az olyan gazdag írócskát sem, ki jó Mæcenás lehetne, s gyenge író lesz — hiúságból. (II. 75.) Részvéttel festi a magyar író sorsát, kinek sem borostyán, sem pénzbeli haszon nem igen jut. (I. 52. II. 12. Aff. 14. 20.) *Majd hevesen kikel a rossz birálatok ellen.*

Az író ugyan szereti önszülötteit (I. 92.); de bizonyos, hogy az ízlés is annyiféle, hogy mindenkit bajos kielégíteni. (I. 35. 63. II. 19. 22. 50. 55. 83. 141.) A félszegek vagy a nagyok kicsinységéhez alacsonyítják le a nagy elméket vagy vizsgálás nélkül bután imádják. (I. 26. 30. 83. II. 77.) Lenézéssel szól azokról, kik örökké az æsthetikai törvényeket emlegetik, — «*koporsó a genienek a szoros korlát*» (I. 31.), a kinek a természet ékes hangot adott, ne gyötörjük azt, hogy a sípláda után énekeljen. (II. 57.) A gáncsolkodóknak azt feleli: *tessék jobbat írni!* (II. 115. 147.)

Halad az idő, vele mi is, s velünk az ízlés és tudomány; helytelen következtetés tehát azt kivánni, hogy azon szavak és munkák mellett maradjunk, melyeket apáink s nagyapáink bámultak. *Haladnunk kell tehát itt is*, csak vakmerően ne történjék; ezért nem helyes, hogy mindenki kénye-kedve szerint fúrjon-faragjon a nyelv drágakövén. (I. 23. 76. 90. II. 124.) — Hiúság a halhatatlanságra-vágyás, mely csiklandozza az írót (II. 147. Aff. 63.); ne neheztel-jünk az utókorra, ha elfeled is bennünket, sőt örvendjünk, hogy oly óriási a haladás; *elég, ha egykor jó alapkövekül szolgáltak munkáink!* (II. 149.)

Im ez röviden a két kötetnyi mesékben és aphorizmákban nyilatkozó tanulság, több: Fáy életbölcselete, egész eddigi életének, tapasztalatainak gyűjteménye, apró pénzre váltva, mindenkinek hozzáférhetővé téve. A mit fejlődő gyermekkorától fogva látott: a családi élet, a nevelés, tudomány, hivatalos és magán élet terén, a hazafias és irodalmi küzdelmek körül; nemcsak a mit látott, hanem a miről gondolkodott, a miről tervet alkotott, s a mit meg is próbált, mind az itt van lerakva. E két kötet Fáy életrajza; számadás arról, mikép járta az élet nagy iskoláját. Nem járta be a nagy világot, de itthon azokban a körökben, a hol megfordult, többet látott, mint a ki országokat összebarangolt.[4]

[4] «Akár Aesopus modorát (ki valósággal megtörtént események alkalmaival költötte meséit) veszszük, akár az utána következett

Fáyt épen az az éles figyelő tehetség különbözteti meg már gyermekkorában a hasonkorúaktól, hogy semmi sem siklik el szemei elől észrevétlenűl. Mint gyermek egy érett ifjúnak, s mint ifjú egy tapasztalt öregnek fejével gondolkodik. Szinte fejlődése fokozatait sem látjuk. Tételeit oly higgadt nyugalom jellemzi, mely a szenvedély részrehajlásának, a vívódó küzdelemnek nyomát sem sejteti, oly megszűrődött, önmagával kibékült, tiszta bölcseség van bennök, minőt csak egy hosszú élet alkonyán várhatnánk. De Fáyban már ekkor megvolt mind annak föltétele, a mi őt ily meghiggadt elvek derülten nyugalmas hirdetésére képesíthette. Átélte a világfájdalom önemésztő kínjait, szeretett és csalódott, szerepelt a közélet és irodalom terén. Férfikora delét sem érte el, s már tapasztalatokban, élményekben gazdag mult áll mögötte, főkép egy befejezett lelki élet. Tudatára ébredvén lelki gyöngeségeinek, a baj gyökerét irtja ki, s a mi még kellett, azt megadta a minden bajok orvoslója, az idő, s a jó, a békés természet. Innét fakad egészséges humora. A csalódások nem ejtették kétségbe, csak fölébredt álmaiból, s mint a hogy rendesen szokott lenni, gyönyörködve tekint vissza az eltünt szebb világra. S innét fakad költészete. Költő tehát akkor is, midőn tanít, de csak annyiban, hogy szívből és szívhez szól; nem sóhajtoz az álmokért, hanem a való életre függeszti szemeit; a csalódásokra összébb szorúl a szíve, de érezni nem szünik meg; ha könnyek gyűlnek szemébe, azok nem

meseköltőkét, bizonyos, hogy a költő vagy maga élte eseményeit, vagy ha költöttet vesz fel, azon korokból és környezetekből veszi azokat, mikben él, és azon emberek előtt fejtegeti az azokból folyó igazságokat, kikkel él. Tehát a korabeli élet és emberek határoznak mindent.» Mondja Fáy hátrahagyott iratai közt: «Lessing Ueber den Aesopus» czímű csomóban.

a keserv könnyei, hanem szinte örömkönnyek, hogy oly csekély áron szabadulhatott meg a bajoktól. Nem vesztett annyit, hogy megtört volna, de eleget arra, hogy okulhatott belőle; erősebb lelkű, hogy sem csüggedni tudna, de jobb szívű, hogy sem egyéni bajai miatt az egész világra haragudjék.

Lelki életének ezen sajátos vonásaiból magyarázható meg Fáynak életbölcselete. Látja, hogy tömérdek gyarlóság, sőt vétek van bennünk, szinte több, mint a jó tulajdon; haszonlesés a legszebb tetteink rugója, nagyravágyás az ösztönzője, hiú csillogás meg vagyonszerzés a legtöbbnek életczélja; mind a mellett a *kivételek miatt* nem itéli el az egész világot, sem a fennálló világrendet, s a csalódások daczára nem veszti el életkedvét. *Örül a jónak, lelkesedik a szépért, becsüli a tudományt, barátja a haladásnak;* s emberszerető szívvel így jelöli meg törekvéseink irányát: *«élni tudni» a legnagyobb tudomány, boldogság az élet czélja, s az emberi nagyságot a szerint mérjük, ki mennyire boldogított! Csak a kislelkűnek van terhére az élet, s a csüggedő a vallásban keressen vigasztalást!*

Im e jóval-roszszal vegyített élet a valódi s Fáy ezt rajzolja ép oly változatosan, mint érdekesen. Szavainak hatása épen abban van, hogy látjuk a helyzetek valódiságát, s annál jobban érezzük szavai súlyát, igazságát. Meghordoz bennünket az élet változatos útjain, a meg-megújuló emlékek azonban nem zavarják föl lelke nyugalmát; más szóval: Fáy a maga tapasztalásait mondja el, de nem alanyi reflexiókban, hanem tárgyilagos képekben. Kiméletlenűl rámutat a bajokra, nemes haragra is gerjed, de haragját jogosultnak tartjuk; gúnyjával elevenünkre talál, de nem vérez meg; keserű csalódásokat éreztet, de szelid humorával elveszi kesernyés ízét a hatásnak. Egészben

olyan erkölcsbirókép áll előttünk, kinek jóakaró arczán elsimul a harag, s jószándékú figyelmeztetései elfelejtetik velünk, hogy büntető fegyver is van kezében. Mint előszavaiból kitünik, maga is hasonló hatásra számított; czélját tehát a legteljesebben eléri.

Ez az élet tűzpróbáján keresztülment s meghiggadt értelmi fensőbbség, az életnek ismerete s hű rajzolása, s végül ez a gunyorkásan szelid előadó-hang azon tulajdonok, melyek Fáyt oly kitünő s irodalmunkban máig is egyedűl álló meseköltővé teszik.

Nem lehet mondani, hogy Fáy tanulmány nélkül lett azzá, a mivé lett. Már első útmutatója, Szemere is rá irányozá figyelmét a tehetségét ápoló művekre. Ennélfogva Fáy a Rabelais, Le Sage, La Rochefoucauld, Lichtenberg, Schultz aphorizmáit mind ismeri, valamint a világ valamennyi jelesebb meseíróját Aesopustól Vitkovitsig. De semmi sem bizonyítja jobban tehetsége nagyságát, mint hogy mindezek mellett is eredeti tud maradni. Néhány példa legjobban fog bizonyítani. Nézzük előbb az aphorizmákat, csak La Rochefoucauldéihoz viszonyítva, kinek *Maximáit* a Kazinczy három nyelvű kiadásában ismerte.[5]

1. Nem vagyunk sem oly igen szerencsések, sem oly igen szerencsétlenek soha, mint véljük. (Kazinczy ford. 20.)

Nincs teljesen boldog állapot, de vad sors sincs. (Fáy II. 91.)

2. A virtusok úgy enyésznek el a haszonlesésben, mint a tenger árjában a folyamok. (Kazinczy 65.)

Kölcsönös haszonlesés a világ összekötő láncza. (Fáy I. 51.)

3. Az igazán becsületes ember, a ki tökéletesen ismeri hibáját s nem átallja megvallani. (Kazinczy 79.)

[5] Herczeg Rochefoucauldnak maximái és morális reflexiói, három nyelven. Németre fordította Schultz, magyarra Kazinczy Ferencz, Bécsben és Triestben. 1810.

Meg merni közhelyen vallani, hogy itéletünkben hibáztunk, bakütésünket palásttalan adhatni elő stb. stb. meg-megannyi glóriák a halandó feje felett. (Fáy Aff. 19.)

4. Legfőbb csudatéte a szerelemnek az, midőn a koketterieből gyógyítja meg az asszonyi szivet. (Kazinczy 138.)

A sziveket vadászó lánykáról, ha azt csak hiúság vezérli, ne ess kétségbe, hogy rossz feleség s háziasszony lészen. (Fáy Af. 52.)

Ezek a leghasonlóbb találkozások abból a könyvből, melyet Fáy legtöbbet forgatott. Ha van is bennök némi reminiscentia, kölcsönzésről vagy épen utánzásról szó sem lehet. Olyanok ez életigazságok, melyek legtöbbjét La Rochefoucauld előtt is elmondották, s melyek némelyikére találó közmondásaink is vannak. S a többiben még ennyi hasonlatosság sincs. La Rochefoucauld majdnem semmi jót nem lát az emberekben, a hibákat általában, mindenkire egykép kiterjesztve mondja meg (szerinte haszonleső, képmutató az egész világ!). Ugyancsak az élet fölfogása, a világnézet különbözteti meg Fáyt a kesernyés Le Sagetól.

Fáynak valóban nem volt szüksége ezek olvasására vagy épen utánzására; ezek nélkül ép olyan jól megírhatta volna munkáit. Ha megragadja is figyelmét egyik-másik megjegyzés, azt a maga gondolatvilágában egészen újra teremti, a mi viszonyainkra alkalmazza, s a saját egyénisége bélyegét nyomja rá. Nem oly csípős élű mint Rabelais, nem oly epés mint Le Sage, nem oly elmés mint Lichtenberg, s nem oly szabatos mint bármelyik; különbözik mindegyiktől, mert nem utánoz, hanem önmagából merít.

Így van a mesékkel is. Egy-egy eszme, élettapasztalás hasonlítani látszik más szerzőkéihez, azonban ez is csak olyan esetleges találkozás, minőt az aphorizmákban láttunk.

Őstapasztalat rejtezik bennök, mely naponkint megújul, s a figyelmes erkölcsbíró szemét ép úgy megragadja most, mint ezer év előtt. S ha még kölcsönzöttnek látszik is az eszme, egészen más a hozzáfűzött cselekvény. Hasonlítsunk össze ebből is néhányat.[6]

A farkas és bárány meséje meg van Aesopusnál (I. 1.), Phædrusnál (I. 1.) és Lafontainenál (I. 10.) egészen hasonlóan, egymásból fordítva. A farkas ugyanazon patakhoz megy mint a bárány s költött okokkal rátámad az ártatlanra. Phædrusnál azok kedvéért van a mese: «Qui fictis causis innocentes opprimunt»; Lafontainenál pedig ez a tanulság: «La raison du plus fort est toujours la meilleure». — Ez utóbbi hasonlít a Fáy meséjének tanulságához.

«Tegye fel a proclamatiót titoknok uram,» — parancsolja az oroszlán a medvének, — «háborúm lesz az elefánttal.»

«Kár ezzel fáradnunk uram,» — felel ez, — «ha győz felséged, az egész világ hinni fogja, hogy igazsága volt; ha veszt, senki sem fog ügyelni proclamatiójára. *Az igazság felséged körmeiben, nem az én pennámban vagyon.*» (Fáy I. 24.)

S mily különböző *A tolvaj* (Fáy I. 28.) és *A róka paczkázásai* (II. 64.) meséje, bár ez utóbbinak tanulsága ismét hasonlít: «Ó mi sok gyávákat láthatni e világon, kik az elnyomotton hetykén paczkáznak, s olyakat, kik a felsőbbek eránt porban csúsznak, a kisebbek eránt dölyfösködnek.»

Az Aesopus-Phædrus I. 5. Lafontaine I. 6. (*A tehén, kecske, juh és oroszlán* czímű) meséiben az a tanulság: «Nunquam est fidelis cum potente societas.» Fáynál az *Ökör és hattyú* (I. 42.), *Ölyv és galamb* (II. 13.) czíműekben a váltig különböző meseszövés után az tünik ki tanulságul, hogy a «*különböző természetűek közt* nem lehet állandó barátság».

[6] Az idézetek a következő kiadásokra vonatkoznak: «Ésope en trois langues ou concordance de ses fables avec celles de Phèdre, Faerne, Destillons, de Lafontaine et autres célèbres fabulistes françois.» A Paris, 1803. — Phædri Augusti liberti fabularum Aesopiarum libri quinque cum triplici appendice fabularum novarum. Von Dr. Otto Eichert. Hannover, 1865.

A dicsekvésre azt mondja Phædrus: «Ignotos fallit, notis est derisui» (I. 2.), Aesopusnál I. 9. Lafontainenál II. 19. *A vadászó szamár és oroszlán.* Fáy *A kígyó és több csúszó* czímű meséjében (II. 144.) nemcsak a dicsekvést, hanem egyben a fontoskodó begombolkozást, rejtezkedést is nevetségessé teszi.

Rokonság van az Aesopus IV. 3. *A majom és Delphis*, (Lafontaine IV. 7.) és Fáy *Az időjós* (I. 96.) czímű meséi közt. Csakhogy amaz hanyagsággal fedezi tudatlanságát, az «időjós» okosságot *tettet*, hogy tudatlanságát ne kelljen bevallania. *A vargából lett orvos* (Phædrus I. 14.) szélhámos csaló, ki mások jóhiszeműségét felhasználja, a Fáy *Borbélya* (I. 95.) szintén kuruzsol, de jóhiszeműleg, s csak tudatlan büszkesége vall kudarczot.

Eszmei rokonság van az Aesopus IV. 9. és Fáy *Castiliai nemese* (II. 109.) azon tanulságában, hogy a szerencsétlenségből legalább annyi hasznunk van, hogy óvatosabbak leszünk. Továbbá ezekben: 1. Egész életünk bú és öröm vegyüléke. (Aesopus II. 11.) — A ki az élet bajait nem bírja elviselni, mást nézzen, s mindig talál vigasztalást a magáéban. (Aes. II. 26.) — Ha egyik szemmel a nálunknál szerencsésebbet tekintjük, nézzünk a másikkal a szerencsétlenebbekre, s jót-rosszat egybevéve, rendesen nem örömest cserélnök el sorsunkat a máséval. (II. 57. Aff. 12. Fáynál.) — 2. Qui fraude agit, jure ipse fraude fallitur. (Aes. IV. 16. Fáy I. 62.) — 3. Üres kibeszéléssel akarjuk elütni képtelenségünk bevallását. (Aes. II. 2. Phædr. IV. Laf. III. 3. Fáy I. 63. Aff. 55.)

E helyütt nem lehet részletesebb összehasonlításokba bocsátkoznunk, de ez is eléggé bizonyítja, hogy Fáy egészen más viszonyban áll classicus elődeihez, mint Phædrus Aesopushoz, s Lafontaine mind a kettőhöz; mert míg Phædrus és Lafontaine valósággal lefordítják vagy legfeljebb átdolgozzák az Aesopus meséit: addig Fáy csak hatást vesz tőlük, s ha egy-két helyzetet s nehány eszmét a régi mese-tőkéből kölcsönöz, a földolgozásban egészen újjá lesz mindegyik. Fáy teljes joggal mondhatta tehát meséit és aphorizmáit «eredetiek»-nek!

Mint az aphorizmák és mesék tanulságaiban egészen ön-

álló gondolatvilág nyilatkozik, ép oly eredetiség tünteti ki a conceptiót és meseszövést. Nemcsak eredetiség, hanem változatosság és találékonyság is. A költő lelkében a gondolattal úgyszólván egyszerre születik meg a természeti világból vett példakép, hasonlat. Ezért oly természetesek és találók e hasonlatok, s ezért oly emlékezetbe nyomulók a mesék alakjai, helyzetei. Ilyenek az *I. kötetben:* a siket és a vak, kik a játékszínben ép abban itélnek, mihez nem értenek, hogy így tudatlanságukat eltitkolják; a hanton üldögélő ürge, mely azt hiszi, hogy szörnyű magasra jutott; az obeliszken dolgozó művészek, kik nem tudnak megegyezni s egymás munkáját tönkreteszik; az állatok törvényszéke, mely halálra itéli a gyáva nyulat, de nem meri elitélni a farkast; a kutya, mely a kocsikereket azért ugatja, mert az halad; a tolvaj, ki keményen megvallatja s halálra itéli a nálánál gyöngébb tolvajt; a gazda, ki úgy irtja a gazt, hogy az érett kalászokat tapossa; a gólya, mely azzal dicsekszik, hogy ő hozza a tavaszt; a hív kutya, mely szőrét nyírásra ajánlja; a verébgyűlés, hol sokat lármáznak, de keveset végeznek; az özvegy galamb, mely a vigasztalóknak azzal felel, hogy neki a könnyes szem igen jól áll; a majom-csoport, mely örül a tűznek, de elfelejt fát tenni rá; a részeg bíró, ki tizedeseivel kisérteti magát haza, de az úton fetrengőket összeszidja; az alvó juhász, ki a szegény szamarat üti, mivel a farkas meglopta a nyájat, pedig ő volt a hibás; az államszolgálatra ajánlkozó ökör, melynek csak erős szügye van a járomviselésre; a kolompos, mely a maga érdemének tartja, hogy az ösztatónál utána ered a nyáj; a fiatal daru, mely vezérségre vállalkozik, de a sebes haladásban maga fárad ki legelőbb; Icarus, kit szerencséjében bámulnak, s midőn lezuhan, mindenki talál benne gáncsolni valót. *A II. kötetben:* az

oroszlán udvaránál nagyra emelkedett kutya, mely legjobban morog a rokon kutyákra; az agár fiai, melyek fiatal hevökben előbb a katangkóró, majd a sas után futnak, s mikor a nyulat kellene üldözniök, már nincs erejök; a farkas, mely a nyúl és agár közt úgy lát igazságot, hogy annak fele húsát itéli oda, mert a másik fele az ügyességért őt illeti; a tót, ki egy petákkal zsebében úri früstököt akar élvezni, de addig válogat, míg utoljára is keletlen czipót és foghagymát vesz; az erdő vénei, melyek a fülemile ékes dalát csak azért nem akarják hallani, mivel a pehely is alig verődött ki tollai közül; a telhetetlen veréb, mely annyi tollat-szénát összehord az udvarból, hogy észreveszik és leverik fészkét; a hívek, kik azért kivánnak más papot, mert ennek beszédét a gyermek is megérti; a szamár, mely nagyon mély gondolkodást jelentő szótlansággal bámulja a maga árnyékát; a veréb, mely azzal fenyegeti a molnárt, hogy kiiszsza a patak vizét; a palócz, ki úgy akarja a dézsát a tolvaj ellen biztosítani, hogy tele önti vízzel; a csiga, mely a tisztújításon futárnak ajánlkozik stb. stb. Csak az alakot vagy egyetlen helyzetet, néha csak egy-két szót kell mondanunk, hogy fölidézzük vele az egész mesét. E körülmény erős bizonysága annak, hogy alak, helyzet és beszéd jellemzetesen vannak elénk tüntetve.

Nemcsak jellemzetesen, hanem változatosan is. Nincs a tanító irányú költészetnek faja, melyre ne találnánk példát Fáynál. Állatmese, parabola, paramythia, hasonlat s kiszélesedve allegoria — mind képviselve vannak, legnagyobb számmal természetesen az állatmese.

A mi e meséket ránk kétszeresen érdekessé teszi, az, hogy minden ízökben magyarok. Az érzés, gondolkodásmód mind magyar földből sarjad. A szereplők a mi embe-

reinket példázzák, a helyzetek a mi viszonyainkat tüntetik föl, sőt — csekély kivétellel — csak a miéinket, olyan nyelven, melyet közérthetőségénél fogva mindenki a magáénak vallott.

A mi már e mesék előadását illeti, e tekintetben Fáy a legszabadabban járt el. «Azok egyedül léleksugallatok, minden művész-öntudat nélkül» — mondja maga, Szemeréhez intézett önéletrajzában. Valóban, Fáy mint egyéb munkái, úgy meséi irásában sem indult elméletek után. Aestheticai munkákat csak később kezdett olvasgatni, s a subjectiv meghatározású, s így változó értékű szabályokról akkor is azt tartotta (mint már meséiben is kifejezte), hogy csak korlátozzák a szellem szabad fejlődését.[7] Tüzetesen tanulmányozta főkép Lessingnek a meséről s Aesopusról írt értekezéseit, melyekből részletes kivonatokat készít,[8] s a mondottak felett érdekesen elmélkedik; de látván, hogy Lessing elmélete nemcsak Lafontaine, Phædrus stb. meséinek nagy részét, hanem magának Aesopusnak némely meséit is elveti: arra a meggyőződésre jut, hogy «rendesen minden meseírónak van bizonyos túlnyomó iránya, színezete, melyet követ és használ»,[9] hogy ha megtartjuk is a «mese lényeges alkatrészeit, a régi, egyszerű formán lehet is, kell is változtatni»; mert a válto-

[7] «Átkozottúl silány valamely költői mű, ha nem egyéb, mint szabályszerű,» írja a Lessing tanulmányozása közben.

[8] Fáy hátrahagyott iratai között maig is megvan az a két, sűrűn írott negyedíves füzet, melyben e kivonatok és elmélkedések foglaltatnak.

[9] Azt mondja folytatásúl, hogy «Aesopus és Phædrus meséi alkalmiak, Gellertéi erkölcsiek, Lafontaineéi —, Lessingéi —; az enyéim élettapasztalatiak és nagyrészben hazaiak». Hátrahagyott iratai «Újabbak» czímű ívén.

zott ízlés követeli, s mert «lelkesség, erély a műben a fő és nem a forma». Ugyanígy gondolkodik harmincz év mulva is. E legutolsó nyilatkozatait, melyek egyúttal apologiái az ő irányának, érdekes lesz egész terjedelmökben megismernünk. «Meséimnek — úgymond [10] — mintegy kétharmada, ha nem csalódom, mindenkor némi nyeresége marad a magyar irodalomnak. Igaz, hogy meséimnek egy része nem igen felel meg Lessing theoriájának az æsopi meséről; de kérdem, szükség-e, hogy minden mese épen æsopi legyen? s áll-e az, hogy az első föltaláló egyszer fölvett modorának, theoriájának minden korokon, utódokon keresztül, változatlanul kelljen maradnia? Az æsopi mesék nyilvánosan az emberi nem és míveltség gyermekkorára vagy zsarnoki uralmak korlátoltságaira számítnak; azoknak tehát a haladottabb korokban és szabadabb mozgásokban, a régi modor mellett szükségképen ki kell avulniok, unalmasakká válniok s gyermekszobákba számüzetniök. Korunk a mesében is csattanó, olykor epigrammai élczet, élénkséget, finom gúnyt stb. követel.» Másutt pedig így nyilatkozik: [11] «Én meséimben a középútat láttam legjobbnak követni. Miután meséim legnagyobb részben sem a míveletlen tömeg, sem a gyermekek számára nem írvák, igénybe vevém a legújabb kor igényeit is, kerültem úgy Phædrus-Lessing száraz előadásait, mint Lafontainenak bár kellemes fecsegéseit. Telhetően ügyelve a præcisióra, élénkség, elmésség s olykor satirai él által némi csattanósságot kivántam adni meséimnek.»

Lessing theoriája ellenében a Lafontaine kiszínező köl-

[10] Fáy A. önéletrajzi levele Székács Józsefhez 1859-ben. Megjelent a *Kisfaludy-társ. Évlapjai*, új foly. IX. köt.

[11] 1861-ben írt s kiadatlan æstheticai jegyzeteiben.

tői beszélykéinek bizonyára ép oly jogosultságuk van, mint például a Lachambaudie epigrammai élű meséinek. A különböző előadásmódban határozottan nemzeti bélyeg nyilatkozik. Az Aesopus s Phædrus meséinek szabatos rövidsége ép úgy jellemzi az ó-kori classicusokat, mint az élénk, elmés, részletező előadásmód a szívesen beszélő s mindig szellemes francziákat. S midőn oly költői műfajok keletkezését látjuk, melyeket az ó-kor egyáltalán nem ismert, alig tagadhatjuk, hogy ugyanaz a műfaj is változhatik a különböző korok műveltsége, ízlése szerint. Nagy szellemek új szabályokat alkotnak műveikben, melyek egyenlő érvényűek a régiekkel, sokszor meg is szüntetik azokat. Az ó- és új-kori remekírók munkáiból a mese általános szabályait is meg lehet alkotni, melyek, a műfaj természetéből folyván, bizonyos fokig kötelező érvényűek.

Fáy — hiába készít apologiát meséi számára — nem e szabályok után írta meséit, hanem inkább, mint először mondta: «művészi öntudat nélkül» példák után indul, egyszer a Phædrus-Aesopus, másszor a Lafontaine példája után, ösztöne, «léleksugallata» szerint hol egyiknek, hol másiknak előadását követvén, legtöbbször pedig mind a kettőtől különbözvén. E gyakorlati mód jó mestere volt, de másrészt ez a korlátlan szabadság az oka, hogy néha túllép, vagy innen marad a mese határain. Némely meséje csak rövid párbeszéd, melyben semmi sem történik (A varjú és fülemile I. 17. Az oroszlán I. 25. A hiuz és róka I. 27. A lánczos medve I. 37. Cserebogár és méhek I. 46. A két veréb I. 83. stb.); másokban legalább elmés megjegyzés vagy gúnyos czélzás van, úgy hogy epigrammáknak vagy satiráknak mondhatók (A kandúr I. 24. Magyar vendégszeretés I. 27. Prometheus I. 32. Vőlegény és mátkája I. 33. Cerberus I. 34. Verébgyűlés I. 41. Az öz-

vegy galamb I. 43. Légy és szúnyog I. 52. A rigó és csóka II. 5. Az álmom II. 6. Hercules II. 7. Pán és Apollo II. 10. Árpád álma II. 13. A kasznár és paraszt II. 85. A festő tanácsa II. 118. stb.). Némelykor azonban a satira elmélkedéssé szélesedik (A tolvaj I. 28. Az én speculatióm II. 3. Az életunalom II. 10. A csudás álom II. 14. Az én álmatlanságom curája II. 71. A kalapos kalapjai II. 76. Egy fiatal fecske levele anyjához II. 98.); vagy ha elbeszélnek is valamit, nincs elég kifejező, elég csattanó tanulságuk (A kertészgyermek I. 17. A téglavető I. 26. A borjú I. 29. A hattyú és gólya I. 43. Alcibiád és barátja I. 49. A gyermek II. 26. Az én kocsisom II. 59. Hymen és Ámor II. 62. A nevetlen levélke II. 93. A molnár és fia II. 142. stb.).

Akár elfogadjuk a Lessing elméletét, akár nem, bizonyos, hogy ezek hibák, mert a műfaj természetéből folyó követelmények ellen vétenek s vagy többet, vagy kevesebbet adnak, mint a mennyi a mese keretében megfér. Nem lehet tagadni, hogy sok van ilyen, melyeknek egy részét maga Fáy elhagyta meséi újabb kiadásaiból, más része azonban az elmés megjegyzés vagy tanulság kedvéért megállhat a többi között. De vannak aztán nagy számmal olyan darabok, melyek minden tekintetben kielégítők, s néhány olyan, mely a világirodalom legjelesebb alkotásai mellé tehető. A jobbak közé tartoznak: A vak és siket I. 19. Az obeliszk I. 23. Az állatok törvényszéke I. 25. A majomcsoport I. 68. A juhász és szamara I. 77. A fiatal darú I. 81. A sas és a többi madarak I. 86. A szarvas és a nyúl I. 78. A varjú és pacsirta I. 99. A két igás ló II. 2. A galambok II. 5. A kutya és medve II. 9. A halász és gólya II. 15. Az agár és fiai II. 17. A kopók és süldisznó II. 19. Az agár és ura II. 32. A fészkelő veréb II. 58. A bagoly és denevér II. 84. című *állatmesék;* — A gondviselés csodálatos

útja I. 34. A barátság oszlopa I. 79. Az Abdul udvari bolondja I. 103. Az utazók II. 7. Az arabs és fogadott fia II. 73. A castiliai nemes II. 109. Vőlegény és atyja II. 135. A pap és paraszt II. 124. című *parabolák;* — Az igazság asszonya és Plutó I. 71. Ikar I. 84. Pygmalion I. 97. Apollo és Plutó II. 11. Jupiter és Mómus II. 35. című *paramythiák;* és — Az igazság temploma I. 41. Az isteni igazgatás I. 44. A bölcseség útja az életben I. 57. Boldogságunk akadályai I. 100. Az érdem utazása II. 116. A pompa és fényüzés II. 121. című *allegoriák.* Ezekhez vehető még az újabb mesék 1828-diki bővített kiadásából: Olympiai játék 40. Oroszlán s több állatok 59. Párducz és róka 65. Az érdem 81. Három testvér 88. Medinai út 132. címűek.

A külformára nézve még megjegyezzük, hogy az 1828-ki újabb mesék Művész lepke 76. című darabját kivéve valamennyi prózában van írva. Fáy érezte, hogy a verselésben nem elég erős, s a formának kénytelen lett volna többször a gondolatot is föláldozni.[12] Olvasói közűl azonban többen sajnálkozhattak, hogy mennyivel classicusabb becsűek volnának a mesék, ha versekben jelennek meg. Alkalmasint e vélemény kifejezése, hogy Fazekas Mihály, a *Ludas Matyi* írója, megkisértette a mesék némelyikét versbe önteni. Közölte ezeket Fáyval is, de ez lebeszélte szándékáról, mert a munkától nem várt sok «szerencsét és dicsőséget sem reá, sem magára nézve» — mondja kiadatlan önéletrajzában. A pongyola formában is bizonyára több becsök van, mint gyönge versekben.

[12] «Hogy a mesének elengedhetlen kellékét, a præcisiót biztosabban tarthassam meg, prózában írtam meséimet, *nem is bízván verselési ügyességemben.*» Hátrahagyott irományai «æsth. töredék»-eiben, 1861. jelzéssel.

Mindent egybevéve, ha Fáy nem éri is utól az Aesopus és Phædrus szabatosságát, s a Lafontaine színező erejét, a meséi összeségében nyilatkozó gazdag élettapasztalat, az életbölcseletében kifejezett való igazság, az alkotás változatos leleménye mind oly tulajdonok, melyekben Fáy bármely nemzet meseírójával versenyez.

Ezekben múlja felül a hazai meseírókat is. Nálunk t. i. a mese formája ép oly kevéssé volt új, mint a moralizáló irány. Mert ha a Pesti Gábor és Heltai Gábor æsopi meséit elfeledte is az olvasó világ, a múlt század végén s a jelennek elején, a modern irodalmak divatján, nálunk is akadnak művelői. Péczeli József tisztán franczia nyomokon halad s legnagyobb részt fordít; már ezért sem lehet tehát közvetlen hatású. A kevéssel Fáy előtt föllépő Vitkovits pedig a Lessing elmélete szerint írja meséit, s az æsopi tőkéből kölcsönözve, classicus elődeihez kiván hasonlítani, de sem eszméi nem oly mélyek és találók, sem élettapasztalása, sem leleménye nem oly gazdag, mint Fáyé, ennélfogva hatás tekintetében sem versenyezhet vele.

A moralizáló irányt szintén megszokta már a közönség; hiszen a mult században minden nyelvű irodalom tele volt elmélkedéssel, s a mi ébredező irodalmunkat is áthatotta, szinte elnyeléssel fenyegette. Fáy is szítta ezt a levegőt, de gyakorlatibb lévén minden előzőjénél, míg ezek a komoly erkölcsbíró hidegségével prédikáltak oly hosszadalmasan, hogy műveikből csak az unalom halászhatta ki a tanulságos igazságot: addig ő a mese rövid, részletes formáját választja, s tárgya igazságával, gúnyorkás modorával egyszerre meghódítja a közönséget.

A képletes formát a kor divata s a viszonyok kényszerűsége ajánlották. A mesék közt sok olyan van, melyeknek eszméit később s manapság egy-egy vezérczikk alakjában

fejtegetik; húsz-huszonöt év múlva, a *Pesti Hirlap* korában, már Fáy is ezt a formát választja gondolatai közlésére. De ekkor még szigorú censura nyügözte az irodalmat, s gátolta a szabadszólást; e miatt legföljebb az általános emberi gyarlóságokról lehetett volna nyíltan szólni; a haza s a társadalom sebeit pedig máskép lehetetlen volt érinteni, mint e képletes módon. Ezt a formát ajánlotta az a körülmény is, hogy közönségünk még semmiféle kritikához nem volt szokva, s ha az irodalmit is zokon vette, a társadalmi s hazai állapotok nyílt támadását annál nagyobb haraggal vette volna, mennél igazabb, mennél találóbb a czélzás s a viszonyok rajza.

Végül — a mit legelőször kell vala említenünk — a saját hajlamai is ezt a formát választották Fáyval. «Meséimet — úgymond az önéletrajzban — leginkább azon víg szeszély viszketege szülte, mely főkép satirai kitöréseimre legbiztosabb halászatot vélt lelhetni a mesék világában.» Az a víg szeszély ez, melylyel a jó barátok körében már azelőtt is annyi derült órát szerzett, bár rendesen az ő rovásukra nevettetett. E csipkedő hajlamát találóan jellemzi egyik beszélye alakjában, Mendeyben (Érzelgés és világfolyása): «Ő kaczag, de nem gúnyol, enyelgő, de nem könnyelmű, pajzánkodik, de nem sért, szeszélye senkit és semmit nem kimél, de addig nem üldözi a tárgyat, hogy neheztelést okozzon; kéjét leli abban, hogy valakit egyenességével ártatlan pirulásba hozzon.» A meséi II-dik kötete elé írt mottóban pedig ekkép ír: «A kis eb morog, mérgesen cseveg, fogat vicsorít, kapkod, harapdál, állait gyengén szorítja össze, de vért nem ereszt, pajzán kedv szökdécsel vele és ereiben — mit csinál? haragszik? irigykedik? dühös? — Nem! — játszik.» A mese képletes formája alatt szabadon nyilatkozhatott e játékos kedv, e

satirizáló hajlam, mely ha kérlelhetetlenűl tárja is föl hibáinkat, köz- és magánéletünk gyarlóságait, gúnyja soha sem válik sértővé. Egyszer a csalódás keserű mosolyával, másszor az erkölcsbíró erélyes komolyságával szól, most a sokat tapasztalt ember jóakaratú tanácsait, majd a gyarlóságokon, vétkeken fölháborodott igaz ember korholásait halljuk. Ostora érzékenyen sújt, de azt is érezzük, hogy ütését megérdemeltük, nevet, de nevetése nem káröröm, könnyeket törül ki szeméből, melyeket csalódása és emberszeretete csalt oda.

Öreg korában írt jegyzetei közt [13] többször tiltakozik az ellen, hogy meséit gyermekek kezébe adják, már azért se, mivel azoknak nem szabad képletesen, elburkolva adni az igazságot. Valóban e mesék ép oly kevéssé mulattató, mint ifjúsági olvasmányok. Nagyon komoly dolgokról beszél ott az író, a haza és társadalom sebeit tárja föl, melyeket a gyermek-ifjú nem mindig érthet meg.

De annál jobban megértette a nagykorú közönség. A hazai, társadalmi és irodalmi, köz- és magánéletnek minden baját, minden fontosabb kérdését felölelték a mesék. A szerző erkölcsi fensőbbsége, erélyes őszintesége, szabadelvűsége meggyőző erővel szóltak mindenkihez, előadói hangja ellenállhatatlanul hódított meg mindenkit.

Kisfaludy Sándor *Himfy szerelmei* s *regéi* óta nem jelent meg magyar könyv, melyet a közönség oly lelkesen fogadott, s mely reá oly mély hatást gyakorolt volna, mint a Fáy meséi. Ő épen a ranki fürdőben időzött 1820-ban,

[13] «Rousseau azt mondja, hogy a mese nem gyermeknek való. Lessing is azt tartja. Nevezetesen oly mesék, melyek élettapasztalatiak, nem nekik valók. Szorosan erkölcsiek valók gyermeknek.» S ismét: «Meséim nem alkalmasak gyermek kezébe, azok nagykorúaknak irattak.» Hátrahagyott iratai közt.

midőn az első kötet megjelent. Maga Fáy sem látta még. Báró Luzsénszky hozta oda az első példányt, mely kézről-kézre járva, rongyosra olvastatott. Füle hallatára magasztalták a könyvet s midőn megtudták, hogy ő a szerzője, azonnal ünneplés tárgya lett.

Hasonló tetszést nyertek a mesék másutt is, nemcsak a nagy közönségnél, hanem az irodalom embereinél is. Kölcsey és Szemere, koruk legműveltebb ízlésű emberei, «maradandó becsűeknek vallák a bennök levő genialitás miatt». Legelhatározóbb hatása volt Fáyra most is Kazinczy levelének, mely ez ideig kiadatlan s így teljesen ismeretlen lévén, ide vonatkozó szavait nem lesz érdektelen egész terjedelmökben megismerni. «Én — úgymond [14] — mint minden olvasója, a meséket el nem telhető gyönyörűséggel olvastam, akár a találmányt, akár a földolgozást, akár a megnemesített beszédet tekintjük, s csudáltam, mint most is csudálom, az Uramöcsémnek jutott ritka ajándékot, melyet oly gondosan nagyított és nagyít. Uramöcsém hamar elérte azt az irígyelhető szerencsét, hogy a *nemzet első korabeli írói közé számláltassék* s tekintetét több jussal érdemli, mint sokan, a kik vagy oda számláltatunk, vagy azt képzeljük, hogy oda számláltatunk. A ki ily tűzzel dolgozott eddig, nem fog elnémulhatni, s nékem Uramöcsémre nézve ez minden óhajtásom. Megbecsülhetetlen az az elevenség, a melylyel dolgozik s a mi íróink ezt nem merik, talán mert érzik, hogy az csak azoknak privilegiomok, a kiket Isten vezet, ők pedig csak magok mennek, a hogy mennek, minden vezér és Isten nélkül.

[14] Kazinczy levele Fáyhoz. Széphalom, 1821. márcz. 30. kelettel. A levél második részében érdekes nyilatkozatok foglaltatnak a Beregszászy-polemiára s általában a nyelvújításra. A családi levelestárban.

S Uramöcsém a genialitást összepárosítja a correctióval, mely nélkül a genialitás sokat nem ér.»

A mesék második kötete már természetesen nem lehetett ily meglepő, de tartalma miatt az elsővel együtt mohón olvasták mindenütt. Ugyancsak a második kötetet érte az a kitüntetés is, hogy az 1824-re eső Marczibányi-féle nagy jutalmat utóbb annak itélték.

Az általános hatásról s Fáy írói népszerűségéről tanúskodik a következő történetke is. Kandó Gábor ezredes és kamarás, Fáynak mostoha nénje után sógora, 1825-ben fényes lakomát tartott kohányi kastélyában. Ott volt Kazinczy is. Természetesen szóba kerültek az irodalom napi kérdései s Fáynak irodalmi sikerei, melyekről mindnyájan nagy elismeréssel szóltak; a házi gazda egyszerre fölemelkedik helyéről s tokajival tölt poharat vevén kezébe, a szomszéd szobába kéri a társaságot. «Uraim! — harsog szokott lelkesedéssel — honunk es irodalmunk egyik dísze, Fáy András e szobában született. Emeljünk poharat e lelkes férfiú egészségeért s hosszas életeért!» S a társaság egy szívvel-lélekkel koczczantgatta s ürítgette az áldomáspoharat.[15]

Kazinczy néhány év mulva (1828.) azzal is kifejezte Fáy iránt atyai barátságát és tiszteletét, hogy az akkor élő leghíresebb pesti festő, Richter által lefestette s ez arczképet a sárospataki collegiumnak ajándékozta, mely egykori, most már nagynevű tanítványának képét ünnepélyesen helyezte el a könyvtár-teremben.[16] Fáy viszont azzal fejezte ki háláját az intézet iránt, hogy a meséiért később

[15] Úgy ezt, mint a ranki fürdőben történteket Szemere Pál említi a «Pályaism. adatok» közt. *Divatcsarnok* 1853. 8. sz. Az utóbbit Fáy is érinti kiadatlan önéletrajzában.

[16] Az ünnepélyes elhelyezésről l. *Erd. Hiradó* 1828. 15. f.

(1834.) kapott 400 frtnyi Marczibányi-jutalmat a collegiumnak ajándékozta, mint magyar könyvek vételére szánt alapítványt.[17]

Hogy a mesék tartalma, haladó szelleme általában mily termékenyítőleg hatott, arra elég a nagy Széchenyi István grófot említenünk, ki Pestmegyének egyik gyűlésén (1838.) nyiltan bevallá, — «hogy a honi reform teendőire nézve az első eszmét, akaratot, önelszánást Fáy András meséi ébresztették föl benne!»

Nagyobb elismerés nem jutalmazhatta volna Fáyt, mint a nagy reformatornak e szavai. Mennyi része van Fáynak az újjáalakult Magyarország reformjai körül, arról a következő fejezetben szólok részletesen, itt csak azt említem még meg, hogy a meséknek a hazában lakó németségre is volt hatása, a mennyiben Petz L. 1825-ben lefordította az első kötetet.[18] Később olasz,[19] s újabban angol nyel-

[17] *A sárospataki főiskolai könyvtár története.* Szinyei Gerzsontól. Sárospatak, 1884. Alapítványok 6) alatt.

[18] *Originelle Fabeln und Aphorismen des A. F.* Aus dem ungarischen übersetzt von L. Petz. Raab u. Wien, 1825. A fordító csak akkor érintkezvén a szerzővel, midőn a munka már ki volt nyomtatva, több értelemzavaró hiba csúszott bele, pl. a «botolhatni» (fehlen können) kifejezést így fordítja: «mit Stock schlagen können».

[19] *Grammatica Ungherese ad uso degl' Italiani.* Roma, Philippo e Niccola de Romanio 1827. A 223—243. lpon vannak Fáy meséiből a következők: A költöző madarak, A magyar vendégszeretés, A tarka köntös, A medve, A hív kutya, A veréb és gólya, A macska és gazdája, A gyermek és macska, A palócz, Az óra és fürész, Columb, Az igazság temploma (allegoria), A bölcsesség útja az életben (allegoria). — *Grammatica Ungherese dell' avvocato Francesco Császár.* Pestino, stampata colle spese dell' academia ungarica. Itt a 244—248. lpon a következők vannak: A vak és siket, A szilfa és hernyók, A két rózsa, A veréb és csíz, Aphorizmák.

ven[20] is jelent meg belőlök néhány, s így Fáy írói hírneve — épen meséi révén — a haza határain túl is elterjedt.

II.

Kedvcsapongások I—II. 1824. Az *Elkésések* és Kisfaludy Károly *Sulyosdi Simon*ja; *A hasznosi kincsásás*, — *Érzelgés és világ folyása* tárgy, jellemzés, előadásmód tekintetében. *A régi pénzek* czimű vígjáték cselekvénye, jellemrajza; *A fösvény* Fáy, Molière és Plautus feldolgozásában; színpadi hatás; az 1844. és 1858-iki átdolgozás. A *Két Báthory* cz. szomorújáték elemzése: korhűség, jellemző erő; a szerkezet hibái. Kisebb művek. A *Hasznos házi jegyzetek* keletkezése, gyakorlati haszna.

Hogy Fáynak 1825-ben már országosan ismert írói neve volt, azt nem csupán meséinek köszönhette, hanem annak a két kötetes gyűjteménynek, mely *Kedvcsapongások* czím alatt az újabb mesékkel úgyszólván egyszerre jelent meg, s melyet a közönség — mint Fáy följegyzi önéletrajzában — oly «kitünőleg kedvezően» fogadott, hogy fél év alatt mind az ezer példány elkelt.[21] Az első kötet tartalma: *Érzelgés és világ folyása*, eredeti történet levelekben; *Az elkésések*, eredeti tréfa; a másodiké: *A régi pénzek* vagy *Az erdélyiek Magyarországban*, eredeti vígjáték öt fel-

[20] Az olcsó ebéd. The cheap dinner. *With an allegory and a few fables, by Fáy.* Translated by E. D. Butler. London, 1877. Le vannak fordítva Fáytól: Az isteni igazgatás, A róka és a nyúl, A macska és a sármány, A pergamen, A kökény, A szamár és a csikó, Az időpróféta, A gólya, A medvetáncz, Nagyok leereszkedése.

[21] *Kedv-csapongások.* Fáy Andrástól. I—II. 1824. Pesten. Füskúti Landerer Lajosnál. Mindegyik kötethez egy-egy czímkép van mellékelve, és pedig az elsőhöz: az *Érzelgés*ből vett utczai «Quarambole»; a másodikhoz a *Kincsásás*ból vett jelenethez Schlauch és Szováty várakozása a vár alatt.

vonásban; *A hasznosi kincsásás,* eredeti tréfa, melyet a második kiadásban *Kincskeresés*-nek nevezett. «Ezeknek főrészét — úgymond Fáy a Szemeréhez intézett önéletrajzban — pozsonyi mulatásában, annak szép mulatóhelyén írá vala.»

Legrégibb köztök *Az elkésések* czímű, 1822-ből. Egy nőtlen ember megúnván otthona egyhangúságát s gazdasszonya zsémbeskedéseit, már nősülési szándékot forgat magában, midőn a véletlen benépesíti házát. A lovak elragadják a nagynénjével és szobalányával utazó szép Tercsike hintaját, s a bent ülőket árokba döntvén, vadúl száguldnak. Szerencsére nem történt nagyobb bajuk, de míg hintajok javítása elkészül, szívesen elfogadják hősünk meghivását. A női csevegés, a szokatlanúl kellemes, éltető zaj közepett szinte nős embernek képzeli magát. Szívesen ott marasztaná vendégeit, mert beleszeretett Tercsikébe, s már épen vallomáshoz készül, midőn a szobaleánytól megtudja, hogy az már menyasszony. De van otthon huga. Valami ürügy alatt tehát elkiséri a hölgyeket hazáig; itt a képzeletben kirajzolt szépség helyett a divat és kuruzslás által elnyomorodott lányka lép eléje, ki két év előtt még szemefénye volt a társaságoknak. Itt is elkésett tehát; de annyi dicséretest hall a Petruska néni nevelt lányáról, hogy ide is ellátogat. Míg a néne kutyáit és madarait eteti, a kertbe lopózik, s ott meg is találja a szép Lujzát — egy katonatiszt bizalmas körében. A harmadszori elkésés meg a csalódás izgalmai annyira elbágyasztják hősünket, hogy a jó néne ágyba erőlteti s maga ápolja. Midőn ez kezét is felajánlja neki vigasztalásúl, megborzad, de vagyona miatt utóbb mégis eljegyzi az anyjának beillő özvegyet. Megtudván, hogy e vagyonnak csak romjai vannak meg, elillan, s bosszúságában elhatározza, hogy bemegy Pestre lakni; mert — úgymond — «a falusi lakás boldog családnak való, a szomorú nőtlen a szép természetben is csak néma kebelre talál».

Az elbeszélés tárgya — a leánynéző kalandok, valamint az előadás derült hangja egészen a *Különös testamentom* írójára vallanak. A nőtlen ember házi bajait eléggé ismerte Fáy a sajat tapasztalásából; s az elbeszélés történetéből

annyi vele is megtörténhetett, hogy a kit kedvére való feleségnek nézett ki, annál elkésett, a kihez pedig jókor érkezett volna, az meg neki nem kellett.

Az elbeszélés hőse, ki maga beszéli el élményeit, rokonszenves vonásokkal tűnik elénk; ébredező szerelme Tercsike iránt, majd izgatott zavara Juczika megismerése előtt — jól vannak rajzolva. Midőn azonban a vén Petruskát vagyonáért akarja elvenni, megcsökken iránta érdeklődésünk. E jellemzési botlás lényeges hibája az elbeszélésnek. Az az ifjú, ki eddig csak a legszebb fiatal hölgyekért epedett, pár nap alatt nem változhatik át annyira, hogy az eddig csak gúnyolva említett, rút özvegygyel váltson jegyet; a csalódás miatt érzett keserve ép oly kevéssé igazolja e lépést, mint nem menti az, hogy később is irtózattal közeledik az özvegyhez. Midőn pedig megszökik előle, egyszerű csalóvá sülyed. E hibákat az elbeszélés derült hangja sem képes ellensúlyozni.

Az 1842-diki kiadásban ezt írja Fáy az elbeszélés czíme alá: «Készült 1822-ben az első Aurora számára; *de körülmények miatt abban ki nem jöhetvén*, csak 1824-ben jelent meg.» Vadnai azt hiszi,[22] hogy e «körülmény» az Auróránál «lelkiismeretesen gyakorolt kritika» lehetett. Fáy azonban így ír önéletrajzában Szemeréhez: «*Az elkésések* sorsát tudod: *miként lopaték meg* ezen elbeszélésem». Bizonyosan a Kisfaludy Károly *Sulyosdi Simon*jára gondolt, mely szintén az elkésés motivumain épül. De egyéb hasonlóság nincs is a két műben. Kisfaludy Károly oly typust rajzol *Sulyosdi*ban, hogy ennek viszonyaiból ön-

[22] «Az első magyar társadalmi regény.» Székfoglaló, írta Vadnai Károly. Pest, 1873. *A m. tud. akadémia ny. és széptud. értek.* III. 4. sz. 15. l.

ként folynak az elkésések; de úgy az alak, mint a helyzetek festése váltig különbözők a Fáyétól, s maga a rajz egyike Kisfaludy legsikerültebb darabjainak. Fáyval csak a szerzői önérzet mondathatta, hogy meglopták. Igen közel járunk tehát a valóhoz, midőn azt állítjuk, hogy Kisfaludy olvasván a művet, figyelmeztette Fáyt annak szembetünő hibájára, s mivel ez talán nem akarta átdolgozni, maga használta föl a hálás elkési motivumot. Kisfaludy szerette a más hibásan kidolgozott tárgyát újra földolgozni (*Kemény Simon, Iréne*); ezt más s épen a legnagyobb költők is meg szokták tenni, s az irodalom — siker esetén — szívesen elnézi nekik a kölcsönzést. Fáytól csupán az alapeszmét kölcsönözte Kisfaludy, s ezt egyetlen kritikusa sem fogja lopásnak bélyegezni.

*A hasznosi kincsásás*ban szintén tréfás jelenetek vannak rajzolva. Mióta a peszmegi csárdát a Pestről leszármazott Schlauch bírja, minden utas betér, mert az élelmes fogadósnál jó borokat s ételeket talál. Meg is gazdagszik ez, bár ostobább a «kéthetes bagolyfiúnál», s ezóta félvállról beszél vendégeivel, kiket csak Lencsi lányának szépsége és nyájassága édesget vissza. Kérőben sem volt hiány, de Schlauch különböző ürügy alatt mind elriasztotta a háztól. Így legutóbb Szováty jegyzőt, kit a lány is híven szeret s ezért együtt szövik a tervet, hogy egymáséi lehessenek. Ugyanis palócz fuvarosok vetődnek a csárdába, kik a babonás és pénzvágyó Schlauch roppant érdeklődése mellett elbeszélik, hogy a szomszéd Hasznosvár omladékaiban kincs lappang, de fölvétele sok föltételhez van kötve, így: az illető hetedik gyermek legyen, jobb kezének kis körme vak legyen stb. Lencsi hasznára fordítja az érdeklődést, s kedvesével oly ügyesen szövi a tervet, hogy Schlauch maga keresi föl Szovátyt, kiben megvannak a föltételek. A megjelölt éjjelen el is indulnak, de a szellem nem tartja elég erősnek a köztök lévő kapcsot, s kárhozatosnak mondja Schlauch haszonleső életét. A következő határidőig aztán megtartják a lakodalmat, s a fogadós oly bőkezű lesz, hogy alig ismernek rá. Szováty most már különböző akadályok ürügye alatt akarja megúnatni Schlauchchal az éjjeli

kirándulásokat, de ez nem tágít. Ötödszörre tehát hozzájutnak egy rozzant nagy ládához, s csak otthon veszik észre, hogy cseréppel van tele s néhány pergamen-írással, melyekre az van írva, hogy Szováty elég kincset bír nejében, Schlauch pedig nyájas arczczal jó bort mérjen, s így ő is szerezhet kincset. Schlauch most már gyanakszik, de nem birván megfejteni a rejtélyt, inkább hallgat s megfogadja az óriás-szellem tanácsát.

Szemerének ez az elbeszélés tetszett legjobban. Nem ok nélkül. Mind a jellemzés, mind az elbeszélés kereksége figyelemreméltó. Schlauchban Fáy gúnyolja ki először a hozzánk beszármazott idegenek haszonleső élelmességét, kik ostobaságuk mellett is fölgazdagodnak s aztán fitymálnak bennünket. Később e tőkéből szívesen merítenek víg-játékíróink s a hálás tárgy színpadon is megtette hatását. Érdekessé teszi továbbá az elbeszélést az élénk előadás, mely a parasztok és az óriás szereplése alkalmával drámai formára változik; e párbeszédek szövése, a szereplők fölléptetése oly jellemző, hogy Fáy már ezekben nem közönséges drámaírói tehetséget árult el.

A leghosszabb a kötetben az *Érzelgés és világ folyása* czímű elbeszélés. Két jóbarát írja meg egymásnak élményeit. Az egyik, báró Zsóczay József, élénk kedélyű ifjú, ki örül, hogy elhagyhatja falusi magányát, hol «eltesped az elme és tetterő», s elemében találja magát a város zsibaja közepett. Barátja, gróf Nyarády Gusztáv, ellenben a természet szépségein andalog, ártatlan örömeit többre becsüli a nagyvárosi hamisított élvezeteknél. Emez fél örülni, s az életnek «csak árnyékos oldalait veszi», amaz úgy hiszi, hogy «a világ alakoskodásaihoz csak víg szerepek illenek», s általában az életet oly iskolának nézi, mely tapasztalásaival oktat bennünket «kitérni a véteknek s nem lenni zsákmányává a legelső veszélyes indulatnak».

Zsóczayt a véletlen egy vidám kedélyű órással hozza össze, kinek lányát megszereti, de büszkesége nem engedi, hogy magához emelje. S annyival könnyebben elfelejti, mivel nemsokára Rékasi septemvir szép és művelt lányába, Lottiba szeret, kinek érdeklődését egy

nemes tettével már korábban felköltötte. De nemsokára roppant féltékenység kínozza, mert Lotti nagyon kitüntet egy kapitányt. Vallomással akarja a kétes helyzetet tisztázni, de nem juthat szóhoz, s e közben a gyanús jelek egyre szaporodnak. Végre egy falusi lakodalmon, hova Rékasiék is elmennek, ő akarja féltékenynyé tenni Lottit, folyton mással mulatván. Így kínozzák egymást, míg a lány kedélyes nagybátyja ki nem egyenlíti a bajt, egyenesen választásra szólítván Lottit, s ez — Zsóczayt választja.

Nyarády Gusztáv ez alatt Bártfán gyönyörködik a szép természetben. Egy esteli sétáján sóhajtozó nővel találkozik, ki a résztvevő tudakozódásra megható színekkel festi a szánandó sorsot, melybe őt és gyermekeit egy nemtelen gróf üldözése kergette. Az érzékeny Nyarády minden betűt elhivén, készséggel segít rajta: kiváltja zálogba vetett ékszereit, kártyás fiának kifizeti adósságait s jó állást szerez neki, lányába pedig halálosan beleszeret, s elhatározza, hogy a szép Ninát nőül veszi. A fürdő-társaságoktól elvonulva, Klopstock *Messiás*át olvassák, s a fölrezzent madárkán is érzékenyen sajnálkoznak. Az érzékeny szivű Nyarádyt aztán még néhányszor jól megfizettetik, míg végre fölnyílik a szeme. A fürdőbálban ugyanis egy ismeretlen férfi jelenik meg, ki elől Nináék nyakra-főre menekűlnek. Nyarády most megtudja, hogy e család mesterségszerűen űzi a kerítést, s a feslett Nina már sok áldozatot tönkre tett vagyonilag. Ezért üldözik őket. A biróság előtt találkoznak újra, s ott Nina kihívó romlottsággal nevet Nyarády szemébe, s azt mondja, hogy a reá költött pénzt megszolgálta az unalmas turbékolással. Nyarády nehány ezer forinttal szegényebben, de tapasztalattal gazdagon megy haza. Átrándulván Zsóczay atyjához, barátjának ártatlan kedélyű nővérébe szeret, s megnyervén ennek vonzalmát, diadallal írja meg Józsijának, hogy kigyógyult érzelgéseiből. — «Mi bal csillagzat is hozta — így végzi levelét — korunk és emberiség veszélyére oly annyira divatba a gyáva érzelgést, nyomorú álarczát a mélyebb s valódibb emberi érzelemnek? Nem pityergő hitvány regényeink-e? Nem a hibás nevelés mételye-e? Ah, hiszen életünk nagyobbára csak az elhibázott nevelés foltozgatásaival telik el!»

Ime az alapeszme, melyért a mű íratott! A mit egyszer már a tudomány érveivel vitatott, most az élet viszonyai-

ban tünteti föl. A minek káros hatását magán és másokon is oly életpusztitónak tapasztalta, annak gyógyítására törekszik. Maga már szerencsésen meglábalta a bajt, az élet, a saját keserű tapasztalásai már megtanitották a helyes életelvekre, azokat hirdeti most is. «Az érzelgő — úgymond — szüntelen szélsőségeken szökdel s tündérlelkek gyanánt csak repkedve járdal a valódi világ felett; épen azért nem ismeri azt, bukdos, csalattatik minduntalan, s míg némely hitványságra nagy szájat tát, mellőzi a becsesebb és nagyszerűbb örömet. *Akként venni a világot, miként az áll, attól nemesebb örömünk sérelme nélkül annyi örömet lesni el, mennyit csak körülményeinkben nyujthat nekünk, — ez az élet józan feladata.*»

Ezen életelvek elég élesen vannak szembeállítva. Nyarádyt épen az imádott természet, a magány ölén éri a csalódás, mely annál keserűbb rá nézve, mert lelke egész hevével szereti a kalandor Ninát. Őt csak a leggaládabb csalás józaníthatja ki, csak a legerősebb szer gyógyíthatja meg, — mert már nagy betege a kor s a nevelés divatjának. A mikor kigyógyul, aztán boldog lesz. — Zsóczay egészséges természetű ifjú, ki nem jajgat a nagy világ bajain, hanem örül az élet örömeinek. Meg kell szenvednie, míg kedvesét elnyerheti, de van annyi derékség benne, hogy meg is érdemli.

Amott a mesterségesen ápolt, beteges érzelgés, hamis világ, emitt a való élet sokszínű változata látható. Valóban e mű egész kis világképet rajzol; a magyar társadalomnak egy darabját mutatja be eleven alakokkal, a viszonyok híven festett keretében. Mily kitünő alakok például — a főszemélyeken kívül — Mendey László, Zsóczaynak a józan élettapasztalásban mintegy mestere. Ragyavert, zömök emberke, parókával és rakott fogakkal, de egyenes

jelleme, határozott föllépése, vidor kedélye mindenkit megnyernek. Megtisztult nézetű, nyugodt vérmérsékletű ember; csak egyszer lobban haragra, midőn Lotti egy ideig őt is kétségben tartja, s egyszer lágyul el, midőn Zsóczaynak a házaséletet ajánlja, mert — úgymond — «alig van oly rossz házasélet, mely jobb ne lenne a legjobb nőtlenségnél». Általában ő a beszély legokosabb embere, ideálja Fáynak, ki ő vele mondatja el legfontosabb társadalmi észrevételeit.

Kisebb szerepök van: az egyenes jellemű s becsületére kényes Zárosy kapitánynak, ki Lottinak udvarol, a Zsóczayék egészséges gondolkodású számtartójának, ki az órás leányát veszi el. A Lotti atyja és anyja csak néma szereplők, de néhány vonással őket is találóan mutatja be Fáy, valamint a szelei vőlegényt, azt a «növényéletű, érzéki fogalmakon szorongó embert, ki csak azért néz az égre, hogy az időjárást lesse, azért nősül, mert apja, nagyapja is azt tevé!»

Az idealista Nyarádytól e földhöz tapadt, szinte gondolkodás nélkül élő realistáig mily változatos sora a férfivilágnak! Szintily változatos a nők jelleme. Valamennyi szép, de egyebekben mennyi árnyalat különbözteti meg őket! Ninában a romlottságot, Lottiban a kaczérkodó hiúságot, Stancziban a gyermeteg ártatlanságot, Julcsában az egyszerűséggel párosult erényt mutatja be érdekes helyzetekben. Ezúttal — Fáynál szinte kivételkép — még a pártában maradt Jusztinka is rokonszenves alak, s nem a kedvencz állatainak élő félszeg vén kiasszony.

Mindezek együtt olyan történeteket játszanak le, melyeknek minden helyzete az akkori társadalmi életből van véve. Az agarakkal népes Zsámboky-curia, a finomabb műveltséget is befogadó Zsóczay-kastély; a szelei lármás lako-

dalom, a Rékasyék salonja, a fürdői élet, a falusi magány és városi zaj stb. mind jellemzetes vonásokkal tűnnek föl előttünk. Még a helyek sem költöttek. Fáy rendesen oly helyeket választ cselekvénye színteréül, hol maga is járt, melyeket színről-színre látott, s így jól ismer. Innét a valószerűség minden művében.

Kár, hogy ez érdekes világ rajza nehezen élvezhető az előadás formája miatt. A mű ugyanis az akkor még divatos levél-formában van írva. A 21 (a 2-ik kiadásban csak 20) levél legnagyobb részét a két főhős váltja. A levélformának megvan az az előnye, hogy a lelki élet nyilvánulásai, a saját tapasztalás és saját közlés révén, sokkal közvetlenebbűl lépnek elénk; de nem kerülhető el a részletes hosszadalmasság. A két jó barát ugyanis birálja egymás gondolkodás-módját, tetteit, s e közben alkalma nyílik a szerzőnek — a szereplők ajkaira adva — a saját tapasztalásait bevinnie, melyek a kor balítéleteire, hibáira, a fővárosi életmódra, főkép pedig a szívéletre vonatkoznak.

Mint a *Friss bokrétá*ban a *Különös testamentom,* úgy most a *Kedvcsapongások*ban a *Régi pénzek* lepték meg legjobban a közönséget; mindkettő újság volt akkori irodalmunkban.

A darab teljes czíme: «*A régi pénzek vagy Az erdélyiek Magyarországban*, eredeti vígjáték öt felvonásban.» Tartalma következő: Báró Torday, szerelemféltő gyanúja miatt, elragadja nejétől ennek csecsemő fiát, s titkon az oláh Vaszil gondjaira bízza, vele adván a keresztelői emlékűl kapott hímzett zacskót, egy csomó római arany pénzzel. A Hóra-lázadásban Torday elvész, a szintén halálra keresett gyermeket azonban a jószivű Vaszilné a zacskóval együtt megmenti a dühöngők elől, bár maga sem ismerte a gyermek származását. Ez aztán Kolozsvárra vetődik s Mindszenti Károly név alatt egy professor neveli föl saját fiával, Tallósy Pállal. Károly iskolái végeztével guitár-leczkéket ad s így ismerkedik meg Tordayné

fogadott leányával, Málival, kibe nagyon beleszeret. Mikor ezek Pestre költöznek, Károly szerelmi bújában könnyelmű életre adja magát, melyből barátja, Víg Feri, menti ki egy-két párbaj árán, s e miatt aztán menekülniök kell. Itt kezdődik a vígjáték cselekvénye. Tordayné nyomtalanúl eltűnt fiáért búsong, Máli pedig a guitár-mester után sóvárog. Ezt is a szerelem epeszti, midőn barátjával, a legnagyobb nyomorban Pestre érnek; de Víg Feri humora messze űzi a kétségbeesést. Hogy a vámnál fizetés nélkül bejöhessenek, koldús-ruhába öltöznek. Így találkoznak a mérnökké lett Tallósy Pállal, ki megértvén Károly vágyait, azt ajánlja, hogy álljanak a koldusok közé, kiknek Tordayné, leányával együtt, épen az nap szokott alamizsnát osztani. Károly itt a Feri ügyessége útján meggyőződik, hogy Máli még mindig szereti. Majd ráismer nevelő-anyjára, kit házbér-tartozása miatt a szívtelen Kardos épen ki akar űzni házából. Hogy Vaszilnét kisegítse bajából, Ferivel be akarja váltatni kegyelettel őrzött római pénzeit, maga pedig nevelőnek készül beállni Kereszty fia mellé. A régi pénzekről azonban Tordayné ráismer fiára, s mind a kettejök boldogsága határtalan; Károlyét még tetézi, hogy Máli kezét is megkapja.

Ez a szerencsés végű történet képezi a főcselekvényt. E mellett foly egy szintén komoly mellék-cselekvény: Kereszty tűzvész által elveszti mindenét, még nejét is. A lelkész nemeslelkű segélyzése folytán Pesten kereskedést nyit, s megszedvén magát, szívesen leróná háláját, de a lelkész elhalt, egyetlen leányára pedig soká nem bír ráakadni. Végre egy Tallósytól kölcsönzött könyv a beírt név után nyomra vezeti. A könyv Julcsáé, ki Tordayéknál szobalány s Tallósy kedvese. Gazdag jutalomban részesíti tehát, s ez még boldogabb lesz, midőn Tallósy nőűl veszi.

A fő s még e mellékcselekvény is alapjában komoly s érzékeny folyású, olyan motivumokkal és szereplőkkel, minőket a század elején divatos érzékeny drámák használtak. Ilyen motivumok: az emlékűl adott pénzes erszény, a könyv, melyekről ráismernek a soká keresett személyre, a születési titok, az alacsony helyzetből való fölemelkedés stb. Ugyane körből valók a szereplők is: valamennyien hiba nélküli, jólelkű, becsületes emberek, kik

a sors üldözése miatt érdemetlenűl szenvednek, utóbb azonban mindnyájan óhajtott kárpótlást nyernek szenvedésökért.

Ennek az érzékeny történetnek azonban vajmi kevés drámai érdeke volna, ha a költő nem gondoskodnék olyan mulattató mellékcselekvényről s személyekről, hogy ezek érdekessége mellett a főcselekvény szinte mellékessé válik. Ezek: a már említett Víg Feri meg az uzsorás Kardos és gazdasszonya.

Víg Feri a megtestesült ügyesség, ki az élet semmiféle bajos körülményei közt sem jő zavarba, s soha sem veszti el kipusztíthatatlan humorát. Egy szabónak a fia, de azt tartja, hogy «ha az ember ép kéz-láb jött a világra, elég jó ágyból származott» és hogy «az okos ember — nemes ember: réven, vámon nem fizet». Ügyes találékonyságával, ártatlan csínyjeivel a legszorultabb helyzetekből is kivágja magát. Ügyességénél csak szíve nagyobb. Károlyt megszabadítja a kártyásoktól, aztán elkiséri Pestre, s itt barátját menyasszonyhoz és anyához segíti, Vaszilnénak pedig az uzsorástól tisztességes egyezséget erőszakol ki. Szegénysége mellett páratlanul önzetlen; midőn Vaszilné a nem remélt örökséget, Károly pedig titoknoki «sine curá»-t ajánl neki, mindkettőt visszautasítja, s Kereszty fia mellé nevelőűl ajánlkozik, igérvén, hogy belőle «fejcsüggesztőt nem formál s megtanítja őt a világi tárgyaknak, történeteknek a kellemesb oldalait fölkutatni, mely az élet hánykódási között — úgymond — nem kis nyereség!»

Im ismét az életnek az az okos fölfogása, a mit Fáy egyéb munkáiban is sürget. Víg Feriben ez életelvet oly módon testesíti meg, hogy belőle a legrokonszenvesebb alakot teremti, ki egyfelől derült humorral neveti a maga

bajait, s másfelől derültséget kelt Kardos és Orsolya rovására is.

Míg az eddigi szereplők a becsület és erkölcs útján haladnak, Kardos előtt ezek mellékesek, s szerinte csak annak valók, kinek már a pénz erszényében, a «nexus» nemzetségében van. Pénz és nexus előtte a legfőbb, ezek a «világ szekerének tengelyei». Mivel uzsorás munkáival már jól megszedte magát s nemességet is nyert, ennek valami ős család összeköttetésével akar fényt kölcsönözni. Előbb a gazdag Tordayékra veti szemét, anyja vagy leánya, mindegy, s ha egyik sem, hát az özvegy Kukovay ezredesné is jó lesz. Nyolcz háza van Pesten, de nem a magáéban lakik, hanem Tordaynéében, s épen a házbérfizetés idejét használja föl alkalmul terve keresztülvitelére. Bevezetésűl gazdagságát akarja fitogtatni, de Máli ingerkedésből azt mondja, hogy fizessen hát régi római aranyokban, a mit persze nem tud megtenni. Nevenapja lévén, egyszersmind meghívja Tordayékat, Kukovaynét, s néhány gróf és báró adósát uzsonnára; a szokatlan rendelkezéssel azonban gyanússá teszi magát Orsolya előtt, ki 29 éve szolgál nála nélkülözések közt, s bérét csak azért nem kéri, mert Kardosné remél lenni. Víg Feri épen az uzsonna alatt jön az aranyok beváltása végett, s hizelgéseivel úgy eszét veszi Orsolyának, hogy ez fenyegetések közt akarja Kardost odahagyni, ki — házassági terveivel másutt felsülvén — még örül, hogy Orsolyát maradásra birhatja.

A fösvény kigúnyolása oly régi, mint e szenvedély, s már Plautus (az *Aulularia*ban) és Molière (a *L'avare*ban) kitűnő alakításban dolgozták föl. Fáy azonban ezek mellett is eredeti tud maradni. Kardos még annyira sem hasonlít a Molière Harpagonjához, mint ez a Plautus Eucliojához; Kardos nem is jut azok helyzeteibe. Meg-

vannak benne is e szenvedély örök emberi vonásai: a pénzben való kéjes gyönyörködés, a gyűjtésre fordított bűnös erőszakosság, a haszonlesés, szívtelenség stb.; de e typicus alakot Fáy néhány jellemvonással (dicsekvés, gyáva félénkség, rangkóros hiúság stb.) egyénné s magyarrá teszi, kit egészen a mi viszonyaink neveltek föl. E tulajdonaival a darab folyamán többször felsül, de föl sem veszi; legérzékenyebben érinti az utolsó kudarcz, midőn rangkóros kapaszkodásai után megszégyenűlve, még a vén Orsolyáért is küzdenie kell.

Kardos története igazi vígjátéki anyag; alakjai, tettei oly nevetségesek, hogy méltán ő hordja a darab súlyát, ő a vígjátéknak tulajdonképeni főszemélye; comicus sorsa van még Orsolyának, a többi aztán nem is comicus alak. De a két szenvedőn (Tordayné, Vaszilné) kívül mindnyájan hozzájárulnak a derült hangulat előidézéséhez, mely a darab elejétől végeig uralkodik. Kitünő főkép a koldusok s a Víg Feri és Kardos jelenetei. Víg Feri úgy is érdekes, mint a drámai műfajokban ritka humoros alak. A comicus és enyelgő helyzetek hatását még fokozza az élénk párbeszéd, mely tele van találó ötletekkel: a társadalmi életre vonatkozó elmés czélzásokkal és életbölcseleti igazságokkal. Egy szóval, Fáy szerencsésen megmenekült a sentimentalismus veszélyeitől, melyek a főcselekvényben fenyegették.

A darab előadásakor azonban kitüntek gyengéi is: egy-egy fölvonás 2—3 helyen történik, nagyon hosszadalmas az érzékeny történetek elbeszélése, s igen is el van borítva jó ötletekkel.[23] De mindezen egyszerű törléssel könnyen

[23] Vörösmarty egyszer alkalmilag (az 1837. decz. 3-iki előadásról szólva) megemlítvén, hogy «Fáynak legtöbb eredeti ötletei vannak

lehetett segíteni, s így aztán kitünő tetszésben részesült a darab úgy a budai, mint később a nemzeti színházban. Elég annyit mondanunk, hogy Kardos szerepét Megyeri szokta játszani azzal a bravúrral, mely az ő alakításait oly feledhetetlenekké tette.

A színpad követelményeihez képest Fáy utóbb kétszer is átdolgozta e vígjátékot, először 1844-ben, másodszor 1858-ban.[24] Mindkettőben lényeges változtatások vannak. A Tordayné s Vaszilné szomorú története csak épen meg van érintve; Károly nem kérdezi ki Keresztynek fiát (a fiú most meg sem jelen) s nem énekel Málival; Tallósy Pál nem «földmérést tanuló ifjú», hanem ügyvéd, ki per útján nyeri meg Vaszilné követelését; az életigazságok kevesbítve, az idegen szók magyarokkal pótolva. Ezek folytán a cselekvény haladása gyorsabb, néhány új helyzettel a jellemzés teljesebb s a stylus magyarosabb lett. A második átdolgozásban a leglényegesebb változtatás az, hogy a IV—V. felvonás egygyé van összevonva: Kardos tehát a régi pénzeket megvételre ajánló Ferit nem uzsonnáló vendégeihez, hanem a bárónéhoz vezeti föl. Ekként a vendégek jelenete teljesen elmarad; egyebütt némi styláris módosítás van s egy kis monolog maradt el. A szerkezet így

minden magyar írók között», védelmébe veszi a *Régi pénzek* ötleteit is. «Azon észrevétel, — úgymond — hogy talán igen is el van borítva jó ötletekkel, mostanra nem áll, mert azokat a közönség méltányolni tudja, később, s ha úgy lehet szólani, jóllakottabb állapotjában, talán kevésbbé fog minden jó gondolatra figyelmezni; de akkor is kihagyni a sokból könnyebb lesz mindig, mint tenni a kevéshez.» Fáy utóbb sokat ki is hagyott.

[24] *Fáy András szépirodalmi összes munkái.* VI-ik köt. Pest, 1844. A második átdolgozás külön jelent meg a régi czím alatt, Pest, 1858. Magyar Mihálynál.

mindenesetre tömörebbé vált; a drámairodalom újabb termékei azonban művésziebb szerkezetre szoktatták a közönséget, hogysem állandóan színen maradhatott volna. Hosszú színpadi élete így is kétségtelen bizonysága többoldalú jelességének; a mivel az előszóban Fáy az átdolgozást igazolja, azt az irodalomtörténet is mindig készséggel fogja elismerni, hogy t. i. «jellemfestéseire, situatióira, hazai életből vett elménczségeire, tárgyára és nyelvére nézve» nemcsak megjelenése idején, hanem azon túl is jó ideig méltán számították a «legmagyarabb», sőt a legjobb magyar vígjátékok közé.

Fáy eddigi sikereit comicus muzsájának köszönhette. Ismerte tehetségét, mind a mellett megkisértette erejét a komoly dráma terén is. Alig csalódunk, ha azt hiszszük, hogy erre a két Kisfaludy bírta rá. Pesten ugyanis látta a Károly sikereit, Balaton-Füreden pedig maga Sándor buzdíthatta a drámaírásra. Ez t. i. ép ez időtájt alapította meg ott a színészetet, s maga is írt számára darabokat. Fáy engedett a rábeszélésnek. Így keletkezett: *A két Báthory* czímű szomorújáték öt felvonásban.[25]

Tárgya Erdély zivataros multjából, a Báthoryak fénykorából van merítve, midőn a családnak egyik tagja a lengyel királyi trónon ül, a másik bibornoki méltóságot nyer, más kettő pedig Erdély fejedelemségeért verseng. — A jezsuitáktól nevelt Báthory Zsigmond a törökök ellen Rudolffal akar szövetkezni. Erdély rendei azonban veszedelmesnek tartják e politikát, s oly hevesen kelnek ki Zsigmond ellen, hogy ez Kővárra menekül. Az elhagyott fejedelmi széket rokona, a nagyravágyó s vitéz Báthory Boldizsár foglalja el. Erőszakos uralma azonban nem tart sokáig. Zsigmond

[25] Teljes czíme: *A két Báthory.* Históriai szomorú játék öt felvonásban. Fáy Andrástól. Pesten, 1827. Füskúti Landerer Lajosnál. Czímképűl: Báthory Boldizsár arczképe.

megembereli magát s visszatér. Boldizsár és hívei most titkon a török kezére akarják Zsigmondot szolgáltatni, de levelök ennek kezébe kerül, s mivel Geszty ármányai s Gálfyné csábító izgatásaira erélyesen akar föllépni, az összeesküvőket mind elfogatja s kivégezteti. Ezután lelkiismeretének furdalásától s babonás hitétől üzetve, Zsigmond éjnek idején egy csillagjóshoz megy jövendője felől tudakozódni. Megtudja, hogy ármány áldozata volt, a jós pedig feltárja előtte sivár jövőjét. Ettől megrendülve s mindenkitől elhagyatva, megsemmisülten sóhajt föl: «Van-e, oh van-e oly nyomorult jobbágyom, ki éjszakáját megcserélné fejedelmével?!»

A két főhős egymásnak tökéletes ellentéte. Zsigmond ingatag, gyanakvó, hirtelen haragú, babonás, gyenge, kinek akaratát mások intézik, s gyáván félénk, mikor a következményekre gondol. Makacsul ragaszkodik a fejedelmi méltósághoz, melyre nem termett. Úgy bünhődik, hogy minden ellene fordul; gyöngesége ép úgy meggyűlölteti, mint kegyetlensége; a kikben legtöbbet bízott, mint Gesztyben és Gálfynéban, azok csalják meg legjobban; a honnét vigasztalást várt, a vallás a lelkiismeret nyugtalanságával, a babona a kétségbeejtő jövő rémeivel gyötri. Nem halállal lakol, mert csak eszköz mások kezében s így tetteiért csak félig felelős.

Zsigmond akarat nélküli tehetetlenségét még kirivóbbá teszi Boldizsár erőszakossága. Féktelen szenvedélye minden tulajdonát fokozva tűnteti föl: büszkesége dölyffé, bátorsága vakmerőséggé, nagyravágyása korlátlan uralommá, hév szerelme ledérséggé fajul. E szenvedélyek viharzása meglazítja erkölcsi érzületét; előtte a haza «csak szép hang», a barátság «a szív bábjátéka», s attól sem riad vissza, hogy nejét, a szép, de szende Máriát megmérgezze, s Zsigmond eladása után a magához illőbb Gálfynéval ülhessen a fejedelmi székbe. Jó tulajdonainál fogva nagyra lehetne hivatva, ármánya, elbizakodottsága

azonban ellene fordul, a másnak szőtt háló magát fogja meg. Még börtönében is egyre hisz, s halála óráiban megtérve, sokszor megbántott nejének egy új, örömekben gazdag életet igér. Annyi érdek megsértése azonban nem maradhat torolatlanul, meg kell halnia, mikor legjobban szeretne élni. Ő a darab legtragicusabb személye, de ő sem igazi tragicus hős; egyénisége néha imponáló, de nem rokonszenves; törekvése egyénileg még jogosult (mert ő a maga szemében alkalmasabb a fejedelmi székre), de küzdelme nem fölemelő, hibái nem tragicus vétségek, hanem közönséges bűnök, melyekért lakolnia kell, bukása azonban nem kelt szánalmat. Történelmileg általában igaz mind a két jellem, de költőileg egyik sem elég érdekes; cselekvényök híven megismerteti azt a vérben gázoló, erőszakos kort, de küzdelmök nem gyönyörködtet, hanem megborzaszt.

Ellentétes vonásokkal van rajzolva a két női szereplő: Boldizsárné és Gálfyné jelleme is. Amaz gyöngéd, a csendes boldogságot kedvelő; férjének ledérsége búsítja, de a világ előtt védi őt, első szerelme él szivében, de férjét önfeláldozóan iparkodik a börtönből s a halálból kimenteni. Gálfynét boszúja teszi érdekessé. Férjét s gyermekét a két Báthory miatt vesztette el, ezek ellen szövi tehát a hálót. Hódító szépségével mind a kettőt lebilincseli, s midőn Boldizsárt elfogatja, Zsigmondot méreggel akarja elveszteni, majd törrel leselkedik élete ellen. A boszú kéjes örömében fölfedi Mária előtt tetteit, de az elfordul a nőiségéből kivetkezett barátnétól. A jós szavait hallva, elégnek tartja az ég boszúját s kolostorba vonul.

A mellékszemélyek közűl legkialakultabb a Kendy Sándor alakja. Ő a törvényes rend és mérséklet embere; leányát is azért adja Boldizsárhoz nőűl, hogy ez megszeli-

dítse s így a rokonokat kibékítse. Egyik félhez sem szítván teljes őszinteséggel, mindegyiknek haragját magára vonja, s vérpadon végzi nemes életét. Elégületlenséggel párosult loyalis hűsége, hazaszeretete, egyenessége mintegy az ős magyar ellenzéki ember typusává teszik; alkotására befolyhatott *Bánk bán* Peturja is, melyet a Katona tragœdiájából Fáy mindenesetre ismerhetett.

A kor- és jellemfestés azonban annyi helyet foglal el a drámában, hogy szerkezete igen nehézkessé, túlterheltté válik. Igazán drámai, gyors és hatásos jelenetekkel váltakozó felvonás csak kettő van: a II. és IV.; amabban határozza el Boldizsár a Zsigmond vesztét, Gálfynénak mind a ketten szerelmet vallanak s ez ráveszi Zsigmondot Boldizsár elfogatására; az elfogatás, Geszty megmérgezése stb. pedig a IV-ikben van. Az első felvonás csupa expositio, Boldizsár és Zsigmond meg sem jelennek, a III. felvonást mellékcselekvények foglalják el, az V-dik pedig egészen elbágyad, főkép a csillagjós jelenetében. Valamennyi személy nagyon bőbeszédű, s rólok is el lehet mondani, hogy «tenni nem érnek rá a szavak árja miatt». Fáy maga is észrevette drámájának e hibáját, azért könyve utolsó lapján azt az utasítást adja a «két haza színjátszóinak», hogy «azon jelenések, melyek egyedül a characterek és történet elevenebb színezésére szolgálnak, a szinen kimaradhatnak»; s egyúttal minden felvonásban megjelöl egy-egy ilyen fölösleges jelenetet. Midőn azonban 1833. decz. 5-dikén Budán előadják, még rövidítve is négy óra hosszszat tartott az előadás; ezért a *Honművész* birálója[26] azt ajánlja, hogy a párbeszédeknek egy harmadrészét s még néhány jelenetet hagyjon ki a szerző. Ez alkalommal

[26] *Honművész.* 1833. 73. sz.

Zsigmondot Tóth, Boldizsárt Bartha, Gálfynét Kántorné, Máriát Pályné adták s a bíráló nagyon dicséri játékukat, a minthogy néhány igen hatásos jelenet van a darabban, melynek nyelve is patheticus s jól szavalható. Fáy utóbb (kiadatlan önéletrajzában) úgy nyilatkozik e drámájáról, hogy «szerencsétlen próba, mely egészen új dolgozást kíván». Bizonynyal megérdemelte volna e fáradságot, de Fáy talán érezvén, hogy a tragœdia mélyebb conceptiójával s szabatos szerkesztésével nem tud eléggé megküzdeni, sem ezt nem dolgozta át, sem több kisérletet e nemben nem tett. *A két Báthory* azonban mint könyvdráma a kor- és jellemrajz erőteljességére nézve első kidolgozásában is számot tesz akkori szegény drámairodalmunkban.

Ha még egy-két apróbb dolgozatát s egy gyakorlati irányú könyvét fölemlítjük, 1828-ig összes irodalmi munkásságát felöleltük.

A *Felső-Magyarországi Minerva* 1825-diki[27] folyamában jelent meg: *Mire szántam a fiamat?* czímű elmélkedő dolgozata, melyet ő maga «bohózat»-nak nevez. Bohókás hangon elmélkedik t. i. az életpályákról és sorba vévén a tudományos, művészeti és gyakorlati pályákat, úgy találja, hogy legszebb az asztalosé, s fiának ezt ajánlja. Irodalomban és költészetben ez az első hang, mely a gyakorlati kézmíves pályát elébe teszi minden másnak. Ilyesmit persze a kiváltságos nemesi büszkeség korában még csak «bohózat» alakjában lehetett hirdetni.

A *Hebe* 1826-diki kötetében szintén jelent meg egy «bohózat» jelzésű dolgozata: *Két jó tanács* czím alatt; ez

[27] Ugyanitt még egy dolgozata jelent meg Fáynak: «Levéltöredék Pestről», mely érdekesen mutatja be az akkori Pestet; adatait felhasználom a köv. fejezetben, itt csak annyit jegyezvén meg, hogy e dolgozat különösen tetszett Kazinczynak.

azonban még az előbbinél is komolyabb tartalmú elmélkedés, melyben a pénz- és egészségfecsérlő életmód pusztító hatásait rajzolván, a szenvedélyek mérséklésére oktat.

Fáy nemcsak a köz-, hanem a mindennapi élet szükségeit is éles szemmel figyelgette. Már atyja kedvteléssel gyűjtögette s gondosan följegyezgette a különféle betegségekre szolgáló orvosszereket, s a mit szép szóért meg nem kapott, megvette búzáért vagy pénzért. Fáy folytatta e gyűjtést, mert sokat gyengélkedvén, sokszor rászorult e szerekre, s különösen szolgabírói járás-keléseiben sok újat is hallott; de ő már nemcsak az orvosi, hanem a gazdasági s házi élet szükségeire vonatkozó tanácsokat is összeirogatta. Mivel azonban sok helyt tapasztalta, hogy ebből titkot csinálnak, a közrebocsátás pedig közhasznú lenne, összeállítja az eddig gyűjtött anyagot, külföldi munkák alapján megbővíti, s aztán kiadási szándékkal benyújtja a censorhoz. Ez az orvosi jegyzeteket nem engedte kinyomatni, — «minthogy laicus orvosi dolgokban nem kontárkodhatik», s így a házi szereknek ki kellett maradniok, de a többi is vastag kötetet adott, mely ily czím alatt: «*Hasznos házi jegyzetek* — gyűjté Fáy András», 1828-ban jelent meg először. Több száz hasznos utasítást tartalmaz a legkülönbözőbb esetekre; így megtanulhatjuk belőle a gyertyaöntés, sajtkészítés, szappanfőzés, gyümölcsbecsinálás módját, elmondja, mikép kell dohos hordót tisztítani, zsír- és tintafoltot kivenni; hogyan kell eleven sövénynyel kertet vagy udvart bekeríteni, kanári madarat tenyészteni, spárgát ültetni, mi a hasznos szer hernyók ellen, tyúkok döge ellen, megismerteti az olajütés, bőrcserzés módját stb. stb. Ezeknek legnagyobb része ma már a szakács, gazdasági s egyéb szakkönyvekben található föl, s a vegyi ipar haladásával sok bizonyára elavult dolog, de akkor irodalmunk-

ban hézagpótló munka volt, s ez elég érdeme. Hasznos voltát eléggé bizonyítja, hogy 1833-ban második, 1851-ben pedig harmadik kiadást kellett belőle Fáynak rendeznie, melyeket mindannyiszor megbővített a különböző vidékekről érkezett, s újabb szakmunkákban található adatokkal.

III.

Fáy itélete saját irodalmi működéséről. Széppprózai irodalmunk Fáy előtt. Népszerűségének okai: magyarosság tárgyválasztásban, jellemekben és nyelvben. Fáy álláspontja a nyelvújítási harczban; stylusának egyéni bélyegei: magyarosság és hasonlatokban dúskodás. Fáy hatása az egykorú s az ifjabb írókra; viszonya Kisfaludy Károlyhoz. Az *Aurora* és *Hebe*. Az öregebb és ifjabb írók külön törekvése, majd egyesülése az *Aurora* körül. Fáy viszonya Kazinczyhoz, Szemeréhez és Kölcseyhez. A *Házi rosta*. Fáy æstheticai és classicus irányú tanulmányai. Könyvtára.

«Én — írja Fáy 1859-ben [28] — azon korban (1807.) kezdtem írni és folytatni működéseimet, melyben még a nyelv és æstheticai ízlés hazánkban úgyszólván bölcsőkben feküdtek, sőt az utóbbi kotzebuei, lafontainei stb. sentimentalismus, lovagi és kisértetes regények által nem kevéssé volt megvesztegetve; oly korban, melyben Kazinczyn kívül alig mutathatott más honi írónk jobb ösvényt; oly korban, melyben magyar nyelven csak olvastatni is némi érdem volt. Hogy olvastattam és kedvezően fogadtattam, bizonyították rögtön elkelt munkáim. — Ifjúságomban még sötétség borította a magyar irodalmat; és sötét éjjel több egy pislogó mécs, mint fényes nappal a lobogó fáklya!»

[28] A Székácshoz írt önéletrajzi levélben. *Kisfaludy-társ. Évl.* (Új foly.) IX.

Bizonynyal több! Fáynak, írói működésében, épen ez képezi egyik kiváló érdemét. A jelen század első tizedeiben vezéríróink nyelvtani és nyelvújító vitákba mélyedve, jórészt csak egymásnak írnak, s a mennyiben szépirodalommal foglalkoznak, egyoldalúak. A költői műfajok közűl úgyszólván egyedűl a lyrát művelik, művészi formában, választékos nyelven; prózai munkát csak fordításban nyujtanak, classicus becsűt, de ezzel is pusztán a nyelvújítás ügyét szolgálják. Általában maguk is kijelentik, hogy mindez «nem a tömeg számára való», s a közönséget csakugyan inkább azok hatják meg, kik e körön kívül állanak: Kisfaludy Sándor, Csokonai és Berzsenyi, — a prózában pedig Fáy András. Nem lehet tagadni, hogy az a küzdelem nagyjelentőségű és nagy hasznú is volt, mert költői nyelvünk megalapítását eredményezte, melynek nyomán a következő évtizedben Kisfaludy Károly s főkép Vörösmarty diadallal járhattak. A nagy közönség azonban nem értette, s eleinte — conservativ hajlamánál fogva is — elfogultan itélte meg az újítók működését. Az írónak nem lehet föladata az a törekvés, hogy a közönség szájaízét mennél jobban eltalálja, de oly rangtartó sem lehet az irodalom, hogy a közönség óhajait teljesen számon kívül hagyja, mert irodalom és közönség egymást szükségkép föltételezik, egymás nélkül el nem lehetnek. A nyelvújítók harczosai úgy elhanyagolták a közönséget, hogy később szinte előlről kellett kezdeni annak az érdeklődésnek s olvasókedvnek fölkeltését, mely korábban megvolt.

Ez a közönség ugyanis már a mult században megjelölte a költészet nemét, melyet szívesen fogad, midőn mohó tetszéssel olvasta Dugonics *Etelkáját*, s a Kazinczy *Bácsmegyei*jén csodálta, hová fog fejlődni a magyar nyelv. A nagyobbra hivatott Kármán rövid működése már keve-

sebb hatást keltett, utána pedig egészen parlagon hever szépprózánk. A mi később e nemben megjelent, mint a Kis János *'Sebbe való könyve* s a Horvát István *Magyar dámák kalendáriomja* csak azt bizonyítják, mily kevéssé értették meg íróink a közóhajt.

A mit az írók nem tudtak adni, adtak a könyvárusok; Pesten és Pozsonyban vetekedve adják ki a névtelen szerzők kétes becsű eredeti elbeszéléseit, majd a fordításhoz nyúlnak, s a kezök ügyébe eső német irodalom érzelgős termékeivel hosszú időre megvesztegetik a magyar közönség ízlését.

Fáy, azon mohóságnál fogva, melylyel minden új, főkép irodalmi jelenség iránt érdeklődött, természetesen mind elolvasta e silány termékeket, s káros hatásukat mind testileg, mind szellemileg tapasztalta. Ezen időre czéloz Kazinczy, midőn Fáyról ismertető adatokat írván Guzmicsnak, így szól: «Csak azt sajnálom, hogy sok fabrikai románt és azt a szépen mázoló Kotzebuet olvasta sokat.»

Fáy azonban, ha egyszerre s teljesen nem tudott is szabadulni a sentimentalismus veszélyeitől, prózai munkáiban kezdettől fogva szerencsésen küzd ellene. Első beszélye (*Különös testamentom* 1817.) már egészséges világnézet és érzelem szülötte, s irodalomtörténeti szempontból azért is érdekes jelenség, mert vele nyílik meg újabb szépprózai irodalmunk, melynek Kármán elhunyta óta nem akadt hivatott művelője. Az a köztetszés, melylyel az olvasók üdvözöltek, bizonyította, hogy rég érzett hiányt pótolt, s e tetszés csak fokozódott, s Fáy írói neve országos hírűvé lett, midőn *Meséi és aphorizmái*, továbbá *Kedvcsapongásai* megjelentek, úgy hogy elmondhatjuk, mikép a húszas években, sőt egész a Jósika föllépteig — *Fáy András volt a legolvasottabb magyar író!*

E köztetszést műveinek tárgyával, alakjaival és nyelvével vívta ki.

Tárgyát ugyanis — mint a fejtegetés során láttuk — mindig a magyar társadalmi életből veszi, melyet minden ízében jól ismer. Nemcsak ismeri, jól is rajzolja úgy a viszonyokat, mint az egyes alakokat. Csak az első beszélyében is hány különböző házat mutat be jellemző sajátságaival; fölülmúlja ezt változatosságban az *Érzelgés és világ folyása*, de nem kevésbbé a mieink az *Elkésések*- s a *Hasznosi kincsásás*ban rajzolt állapotok. Az elparlagiasodott falusi nemes-háztól a városi salonokig, a csárdai korcsma életétől a fürdői nagyvilágig, a nőtlen ház csendjétől a nagyváros zajáig hányféle szokás, élet- s gondolkodás-mód!

S ez a legapróbb részletekig mind hű képe az akkori vagy közel-múlt magyar társadalmi életnek. Meséinek egyik kiváló érdeke is abban van, hogy a magyar társadalom áll folyton szeme előtt, s azt sürgeti, hogy a magunk kárán tanuljunk. Fáy előtt nem volt magyar író, ki életünket és viszonyainkat ennyire ismerte volna.

Szintily változatos és hű az egyes alakok jellemrajza, melyet szintén magyarosság bélyegez. Azelőtt elbeszélésben és drámában, akár a jelen életből, akár a történelemből vették tárgyukat, rendesen csak a nevek voltak magyarok és történetiek. Fáy a magyar társadalomnak valósággal létező s köztünk élő és szereplő typusait és egyéneit mutatja be. A nyugalmazott katonatiszt, a gazdálkodó nemesség különböző faja, a furfangos jegyző, az értelmes paraszt, a falusi és városi gavallér, fiatal és öreg ember számtalan változatban jelenik meg, valamint a fiatal lány is, az ártatlanság, háziasság, gőg, sőt ledérség különbözően jellemző vonásaival. Az idegeneket rendesen úgy mutatja be,

mint a jóhiszeműségünket s jó szivünket kihasználó élelmesség képviselőit. Mindez alakok tovább képezve s javítva-rontva sokáig kedveltjei voltak úgy a beszély-, mint a vígjátékíróknak!

A magyar életnek és alakoknak e találó rajza nemcsak a nagy közönség tetszését, hanem az írók méltánylatát is kivívta. Kisfaludy Sándor, Kölcsey s később Vörösmarty, Toldy és Bajza főkép ezt dicsérik Fáy műveiben.

Növelte még e művek érdekét az író fölfogása és előadásmódja. Saját tapasztalásai alapján alkotott világnézete szerint az élet nem oly elviselhetetlen, minőnek egy-egy csalódás vagy sorscsapás hatása alatt képzeljük, s általában több a jó, mint a rossz ember, s több az elégedett, sőt boldog, mint az elégedetlen és boldogtalan. Bajaink sokszor csak látszólagosak, melyeket nem annyira gonoszan szőtt tervek, mint inkább a véletlen összejátszása s ártatlan fortélyok okoznak, s előbb-utóbb jóra fordulnak, a mikor aztán magunk is szívesen megkaczagjuk vesződéseinket.

E derült világnézethez képest emberei inkább jók, mint rosszak s küzdelmeik ritkán emelkednek a szenvedély viharos harczáig, hanem az élet mindennapi bonyodalmaiból vannak szőve, melyek, ha alapjokban komoly vagy érzelmes összeütközésekre vezetnek is, nem kívánnak nagyobb áldozatot. — Általában szívesen gyönyörködik a patriarchalis életmód józan egyszerűségében, de másrészt mindenütt haladást sürget; gúnyolja a földhöz tapadt rövidlátást, az élet félszeg fölfogását, az egyoldalúságot, s másfelől diadalra juttatja a nemesszivűséget, a fölvilágosodottságot, a műveltséget. Minden művében érint egy-egy társadalmi kérdést, vagy legalább az alapeszmével igyekszik a tartalmat súlyosabbá, a művet érdekesebbé tenni.

Az életnek ilyen fölfogása- s tárgyalásából fakadt Fáynak derült humora, melyről már a meséknél szóltam. Az előadásnak ez az élénksége, gúnyorkás szeszélye kitünően illett annak a patriarchalis magyar életnek elégedettségéhez. Ez Fáy géniusának legigazibb nyilatkozata, mint ezt Szemere Pál már tanuló korában jól észrevette Fáyban. Mihelyt ezt megtagadva, a komoly pathosz hangján szól, nem oly közvetlen hatású se versben, se prózában.

Nem csekély mértékben fokozta a hatást az előadás nyelve, mely ha az első művekben nyelvtanilag nem mindig szabatos is, általában jellemzetes és magyaros. Mint Kisfaludy Sándor a verses költészetben, úgy Fáy a szépprózában a köznapi nyelvet használja, de finomítva, a gondolatok és érzelmek különböző árnyalatához alakítva; sőt szükség esetén új szók alkotásától sem riadnak vissza. A nyelvújításhoz való viszonyuk azonban nem egyenlő. Kisfaludy Sándor csak első műveiben újító, később pedig egyenesen szembeszáll Kazinczyval s az egész nyelvújítással. Fáy viszont pályája elején conservativabb s akkor használja merészebben a nyelvújítás vívmányait, midőn az akadémia s az egész irodalom elfogadta.

Fáy nem volt az elmélet embere; ismerte a nyelvújítás elveit, a józan újítást szükségesnek is tartja (v. ö. meséivel); de a gyakorlati alkalmazástól többet vár, mint a személyeskedő nyelvtani vitáktól. «Olvastam — így ír erről Kazinczynak [29] — a Beregszászi darabos pennaharczát, fájlalva kedves urambátyám vesződését. Ne mosson szerecsent. Úgy látszik, az æstheticai érzés különös érzés bennünk, s a szépnek akármint igyekszünk regulát szabni, ha

[29] Fáy levele Kazinczyhoz. Pest, 1821. márcz. 16-diki kelettel. A m. tud. akadémia kézirattárában.

a «fainer Takt» hibázik, s a Gratiáknak nem áldozhatunk, nem leszünk soha æstheticusok. A nyelvművelésnek nemesebb része a szavak formálása, mértéke, hangzása nem merő orthologust, grammaticust (mint a milyen Beregszászi), hanem az élő műveltebb nemzetek nyelveiket értő, józanon bátor és merő orthologo-neologust és æstheticust kíván. Valamint a németeknél Goethe, Schiller stb. többet decidáltak, mint Adelung: úgy a magyarban is — úgy vélem — originál jó darabok auctoritása által többet fognak elintézni, mint a számtalan grammaticai tusakodások, melyek nálunk többnyire personalisokra ütnek ki. Az kétséget sem szenved, hogy kedves urambátyám a magyar nyelv dolgában epochát csinált, nyelvünk napkeleti darabosságát a napnyugoti csinossággal sógorosítván, s bár ezer orthologusok vessék is össze vállaikat, nem idézik többé nyelvünket a Caucasus mellé vissza. Különös az, hogy leginkább a protestáns marja egymást. Én csak urambátyámat sajnálom, hogy e profanum vulgustól annyit szenved.» — Néhány év mulva ismét így ír:[30] «Itt az orthologia 1-o capite Kulcsár, az ex-jesuita, nagyon buzgólkodik. Szintúgy a féktelen neologia Kovacsóczi alatt vakmerősködik. Hogy kedves urambátyámnak itten számosak az ellenségei, gondolom, nem szükség említenem; de mondhatom, sokak velem tisztelői is.»

Im e szavakból Fáynak úgy Kazinczy iránt érzett kiváló tisztelete, mint a nyelvújítással szemben elfoglalt álláspontja határozottan kitetszik. Ez álláspont nagyrészben ugyanaz, mint Kazinczyé, ki ha elnézte is a féktelen neologia merészségeit, maga mérsékelt volt a szóújításban s inkább a stylusban újított. Abban mindenesetre igaza van

[30] U. o. Pest, 1824. szept. 8-diki kelettel.

Fáynak, hogy a mérsékelten, fegyelmezett ízléssel újító eredeti darab termékenyítőbb hatású, mint a nyelvtani vitatkozás. A Kazinczy s lelkes triasának működése aligha aratott volna oly kora diadalt, ha az Aurora-kör nagy tehetségű írói hozzájok nem szegődnek s munkájok eredményét példájokkal és tekintélyökkel nem népszerűsítik.

E népszerűsítésben kiváló része van Fáynak is; főkép pályája második felében. Az 1830-ig írt munkáiban inkább a saját természetes ízlése s egészséges nyelvérzéke után indul, mint az æstheticai és grammaticai elméletek után. A mily realis a cselekvény- és jellemalkotásban, melyek mind a hazai talajból sarjadoznak föl: ép oly biztos alapon áll a nyelvkérdésben is. Irányadója a közszokás; ép oly bátran használja a nép ajkán élő, bár tájdivatos szókat és magyaros szólásformákat, mint a közkeletű idegeneket. De amazok ép oly kevéssé teszik stylusát népiessé, mint emezek idegenszerűvé. Fáy stylusa mindenek fölött természetes és magyaros, mely néha költői szárnyalású és választékos (főleg a szívélet rajzaiban) s mindenkor jellemző erejű (szembetünőleg a párbeszédekben). Ez utóbbi egymaga is érdem akkori színtelen prózairodalmunkban.

Legegyénibb bélyege azonban Fáy stylusának a hasonlatokban, élettapasztalati igazságokban való dúskodás. «Talán nem hibázunk azt állítva — mondhatjuk Vörösmartyval [31] — hogy Fáynak legtöbb eredeti ötletei vannak minden magyar írók között.» — E tételes (sententiosus) írásmód különösen a hasonlatok tartalmával hatott, mert azok ritkán elvontak, hanem a köznapi, társadalmi, politikai és irodalmi jelenségeire s a szívéletre vonatkoznak,

[31] Vörösmarty a *Régi pénzek* 1837. decz. 3-iki előadásáról szólva. *Athenaeum*. 1837. II.

többször csípősek, de sohasem kesernyések s mindig találók, mert ugyanazon az éles megfigyelő tehetségen alapszanak, melyet már többször dicsértem Fáyban. Im itt néhány példa, mely stylusát általában is jellemezni fogja:[32]

«A nőtelen férjfi mint megannyi piócza a közönséges társaság testén.» (Az idejéből kihaladt nőtlen férfi önzésre hajlik s egyedűl maga világa magának.) *(Külön. test.)*

«A hajadon öreg leány (az öreg hajadon) valóságos nulla a számvetésben, mely magában semmit sem számlál.» (U. o.)

«Utazott ifjaink (visszatértökkel) hazánkban mindent keményen rostálgatnak; gáncs minden szavok, semmi sem tetszik nekik, s minduntalan honunk pallérozódásbeli (—) elmaradásán sopánkodnak. De épen ők javítanak legkevesebbet (azokon); vagy azért, hogy nem igazítni könnyebb s szóval épen nem lehet (gáncsoskodni és sopánkodni könnyebb mint igazítni, s a szó olcsóbb mint a tett); vagy hogy sok lévén szegény hazánkban az igazítani való, sokat javítani egyszerre elégtelenek, kevéssel kezdeni pedig restelik.» (U. o.)

«Mint a kit a vásárban a (Mint kit vásárban elillant) tolvaj helyett ártatlanúl pofoznak (ütlegelnek), bámul (—) s nem tudja, hogy jön ezen (miként jő e) megtiszteltetéshez, — úgy (akként) álla megmerevedve a mi Károlyunk —» (midőn t. i. Klárcsi arra kéri, hogy további látogatásától kimélje meg.) (U. o.)

«A születések közt talán legszerencsétlenebb az, midőn valaki gazdagnak születik s a nevelés legfeljebb gőgöt told hozzá.» (U. o.)

«Visnyai épen oly gondosan kerülgette ki ostromait (t. i. a vén Margitnak), mint a fizetni nem tudó vagy akaró adós kölcsönzője (hitelezője) látogatásait szokta.» (U. o.)

«A nőtelen ember csak páratlan keztyű, mit rendszerint félrevetünk (rendesen félredobunk).» *(Elkésések.)*

«Vesztekor érezzük leginkább a vesztett tárgy becsét.» (U. o.)

«A pompás equipage (fuvarzat) számos lányka előtt segítő lajtorja (hatalmas lépcső) a házasság elyziumához.» (U. o.)

[32] Az idézetek az első kiadásból valók, a zárójelek közt álló változatok Fáy saját javításai az *Összes munkák* 1844-iki kiadásában.

«Szép volt ő s mindenkor nyájas mint tisztviselő a választás előtt.» *(Hasznosi kincsásás.)*

«A szerelem találékonyabb az éhgyomornál.» (U. o.)

Schlauch beszéde leányához «ugyanazon egy némely iróinkéval, kik bevezetéseikben a helyett, hogy az olvasóközönség eszének bókolnának, önmagokét magasztalják.» (U. o.)

«Schlauch szíve kemény maradt, miként rossz-fövő lencse, bár hányszor tevéd is azt új láng elébe.» (U. o.)

«A láttatás (kitünés) vágya, a fénylés dühe itt (t. i. Pesten) számtalan bohókat szülnek (bohót idéz elő) s ezeknek sokféle (sokoldalú) álorczáik mulattatják a bölcset.» *(Érzelgés és világ folyása.)*

«Jóltevő mankóját ragadja az ki a koldús hónalja alól, a ki az emberiségtől a barátságot elbölcseli.» (U. o.)

«(Minden) nagy város zsibpiacza az emberi gyengeségeknek, hol az etiquette (társalgási illedék) az utolsó módi (divat) megszegése, (vagy) egy tartozó látogatás elmulasztása több (magánál) a véteknél, s az ember környülményei több (körülményei többek) mint az ember maga. Hol a pénz a rény (erénynek) bélyegét nyomja sok vétkekre, udvariság és világ tónja okos mínát (bölcseségét) sok bohóságokra, hol a világosodás (míveltség) csak vakító czifrázat (fényvesztő színfesték) a rossz épületen és hitvány (silány) udvariság az egyenes (nyilt) szív pótoléka.» (U. o.)

«Az oly kincs, melynek zavaros a kútfeje, gyalázatot viszen ki az utczára, büntető szívkopogást viszen be a rejtek-szobába.» (U. o.)

«A ki csak hivatala viselése közben bízik megkapni az ahhoz megkivántató ügyességet, hasonló azon házigazdához, a ki csak akkor kezdi tömetni a ludat vendége számára, mikor már ez az udvarára hajtatott.» (U. o.)

«A szerelem kölcsönös tisztelés nélkül festék-máz olaj nélkül; hó, eső, fergeteg korán lemossák azt.» (U. o.)

«A ki nagyra születvén, tunyán hever, hasonló a jegenyefához, mely magasra vonul ugyan fel, de sem árnyékot nem nyujt a vándornak, sem gyümölcsöt a gazdának.» (U. o.)

«A feleség olyan mint a hintó. Ritka, hogy a szíjjártó, lakatos, kerékjártó, lakkozó (fényező) és kovácsmunkák mind remekek legyenek rajta; de mennél több a jó munka, annál becsesebb a hintó. A szépség csak a lakkja, előbb lekopik mint a hintó tart;

M. TAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

a jóság paszománt oldalfogók, melyekhez csak akkor kap az ember, ha a hintó dőlni akar; pénz és nexus a tengelyek, ezek hordozzák a hintót.» (Kardos szavai a *Régi pénzek*ben.)

«Az emberség olyan az adósnál mint a szakáll, midőn kéri a pénzt, meg van nőve, midőn fizetni kell, már le van borotválva.» (U. o.)

«A kérőre, ha váltott fiú volna is, soha sem haragszik a leány, legalább volt módja egyszer kosarat adhatni, s ezt jövendőben áldozatúl számolhatja be férjének.» (U. o.)

«Fontos személy nőtlen háznál a gazdasszony! Ő a barometrum kénesője; ő mutatja a napfényt és borulatot. Különös dolog, hogy gyakran a legerősebb lelkeket is ily vékony hajszál-fonalak tartják fogva. Sok hős lelkű, ki képes lenne Brutusként állni a zsarnokkal szemben, otthon fennorrú kis feleségének vagy zsémbes gazdasszonyának papucsa alatt nyögdel.» (U. o.)

«Bő tanya ez a mi két magyar hazánk, sok ingyenélőt megszenved keblében.»

Ez a hasonlatokkal, példabeszédekkel fűszeres írásmód s általában az erkölcsjavító hajlam, a meseíró tulajdona, melyet Fáy akkor sem tud megtagadni, midőn másfajú művet ír. Az eddig írottak közűl legjobban meglátszik ez az *Érzelgés és világfolyásán*, s legjobban terhére van a *Régi pénzek*nek, mert a dráma legkevésbbé tűri az ily kitéréseket. De nem lehet tagadni, hogy e derült hangon oktató s magyaros nyelvű előadásmódnak szintén sok része volt abban, hogy a közönség oly kedvezően fogadá Fáy munkáit.

Nemcsak a nagyközönség, hanem az írók méltánylását is kivívta. Szemere és Kölcsey, s később Vörösmarty, Toldy és Bajza ép úgy dicsérik a magyar életnek és alakoknak találó rajzát, mint az előadás magyarosságát és az ötletek gazdagságát. Kisfaludy Sándor — mint Fáy megjegyzi [33] — «azon kétes becsű tulajdona» miatt magasz-

[33] «Irodalmi tarlóvirágok» Fáytól. *Szikszói Enyhlapok*. Pest, 1853.

MAGYAR KÖNYVTÁRA

talta, hogy «grammatikával és kritikával nem foglalkozván, *talpig magyar író* maradt». Magyarosságára célozva írta a műfordító Majláth János is: «Fáy's Werke sind mir unübersetzbar.»

Fáynak irodalmi működése, már ezen első szakában is, mindenesetre fontos nyomot jelöl irodalmunk történetében. A meseírásban felülmulta minden magyar elődjét, de őt máig sem múlta fölül senki; számottevő darabokat adott a drámában, s a mult századi félbemaradt kisérletek után egyenesen ő a megindítója eredeti beszélyirodalmunknak; e nemű munkáit már az egykorú kritika is kedvezőleg fogadta, az ifjabb írók pedig példaképűl vették.

Irodalomtörténetíróink mégis, bár fölemlítik, hogy Fáy a *Különös testamentom*mal megelőzte valamennyi beszélyírónkat, Fáyt rendesen a Kisfaludy Károly követői között tárgyalják; ennek életírója[34] pedig, jóllehet elismeri Fáynak «kiváló hivatását a prózára» s hogy «eredeti novella-irodalmunkat ő nyitotta meg», hatását Kisfaludyra tagadja, sőt azt mondja, hogy «példaadása észrevétlen maradt» a többi íróra is.

Valóban arra nincs adatunk, hogy Kisfaludy Károly egyenesen és kizárólag Fáy hatása alatt kezdte írni elbeszéléseit; de mivel Fáy épen arra adott példát, a minek írására Kisfaludyt Gaál barátja figyelmeztette s a szerkesztői szükség szinte kényszerítette, alig lehet hinnünk, hogy szem előtt ne tartotta volna Fáy beszélyeit, melyeknek elsejét már régebben, *Kedvcsapongásai*t pedig újabban oly tetszéssel fogadta a közönség. Az *Elkésések* motivumain épült *Sulyosdi Simon*on kívül Kisfaludy egyéb pró-

[34] *Kisfaludy Károly és munkái.* Irta Bánóczi József. Budapest, 1883. II. k. 297—8. l.

zai elbeszéléseinek tárgyköre s előadásmódja is emlékeztetnek Fáy elbeszéléseire.

Másként áll a dolog a vígjáték terén. Fáy azt írja ugyan önéletrajzában,[35] hogy «1824-ben jelent meg *Régi pénzek* című vígjátéka, tehát előbb, mint Kisfaludy Károly kezdte megírni vígjátékait»; de ez csak a vígjáték megjelenésére vonatkozhatik, mert színügyi adatok szerint Kisfaludy *Kérők* és *Pártütők* című darabjait már 1819-ben előadták a színpadon; bár igaz másrészt, hogy összes többi vígjátékait 1825-ön túl írta. Mind a mellett itt szólhatunk legkevésbbé hatásról. A vígjátékírás Kisfaludy tehetségének ép oly erős oldala s eredetileg és jellemzően nyilatkozó vonása, mint Fáynak az elbeszélés-írás. E téren mindegyik a maga útján, önállóan jár. Hatást abban vesznek egymástól, a miben gyöngébbek: Kisfaludy Fáytól az elbeszélésben, Fáy később Kisfaludytól a vígjátékban.

Az ifjabb írók pedig követik, sőt utánozzák *mind a kettejöket* úgy az elbeszélés-, mint a vígjátékírásban. Az *Aurora* munkatársai közől Kiss Károlyt és Paziazzit Kisfaludy buzdítja ugyan kisebb elbeszélések írására, de ebben nem az ő munkáit veszik példaképűl, bár igaz, hogy Fáyét sem; Kiss nagyobbára történeti rajzokat ád, a Walter Scott modorában, Paziazzi pedig német minták után indul. Hanem a következő években Kovács Pál és hozzávehetjük még Tóth Lőrinczet is, semmivel sem bizonyíthatják jobban, hogy Fáytól vettek hatást, mint midőn egyik-másik elbeszélésöket szakasztott úgy kezdik, mint Fáy a *Különös testamentom*ot. Fáynál: «Csörgey tanácsos egy nagyot prüsszentett s megholt.» Kovácsnál a *Lúd-*

[35] A Székácshoz (1859.) írt önéletr. lev. *Kisfaludy-társ. Évl.* IX. köt.

*czomb*ban: «Eszti koppantott s eloltá a gyertyát.» Tóthnál az *Esztiké*ben: «Eszti toppantott s azt mondá, hogy nem!» Ezenfelül Kovács a Fáy *Elkéséseire* írta a *Koránjárások*at. Ezzel magok is nyiltan rámutatnak mintájokra. De nemcsak nálok, hanem a 30-as évek valamennyi elbeszélésírójánál ki lehetne mutatnunk, hogy legalább is ép annyira állnak Fáy, mint Kisfaludy hatása alatt.

Kisfaludy érdemeit bizonyára nem csorbítjuk, csak tárgyilagosan igazságosak vagyunk, midőn mellette Fáynak is kijuttatjuk a maga részét a közönségre s irodalomra gyakorolt hatásból. Kisfaludy mindenesetre sok tekintetben fölülmúlja nemcsak Fáyt, hanem valamennyi kortársát, s így a pálma őt illeti. Fáy inkább ügyes dilettáns, ki megtalálja az alkalmas tárgyat, s kinek van érzéke a jellemzetes iránt; Kisfaludy fegyelmezett ízlésű művész, ki ugyanezen jelességekhez még szerkesztő ügyességet csatol; amaz csak jó nyelvérzéke után indul, emez használja a nyelvújítás vívmányait is. Szellemökben van rokonság, de annak nyilatkozási formájában mind a kettőt sajátos bélyeg különbözteti meg. A magyar társadalmi életből merít mindegyik, de Fáy inkább a patriarchalis vonásokat tünteti föl, alapeszméül valami gyakorlati fontosságú tételt vesz, s comicuma szelidebb; Kisfaludy jobban élezi a helyzeteket s jellemeket, melyekben ennélfogva a comicum is erőteljesebb, s ha érinti is a társadalmi bajokat és félszegségeket, mélyebb fejtegetésökbe nem bocsátkozik. Kisfaludynak ezenfelül oly széles dramaturgiai s színpadismerete van, hogy e téren senki sem versenyezhetett vele. Általában sokoldalú működése, vezérszerepre hivatott egyénisége, az erők összegyűjtésére szolgáló *Auroráj*a azt eredményezték, hogy mélyebb nyomot hagyott irodalmunkban. A 20-as évek derekáig osztozott vele Fáy a

népszerűségben, mert Kisfaludyt eddig csak színpadi sikerei után ismerte a közönség, víg elbeszéléseit pedig álnév alatt bocsátotta közre az *Aurorá*ban. Azontúl Fáyt a közügyek foglalván el, keveset ír, de munkáit később is a Kisfaludyéval vegyest olvassák, s mindenesetre Fáynak is van benne része, hogy a 30-as és 40-es években a víg elbeszélés a legnépszerűbb műforma, s az ifjabb íróknak legfőbb becsvágya, hogy az övéikhez hasonló sikert arathassanak műveikkel.

Kisfaludy föllépte megváltoztatta a régi irodalmi viszonyokat is. Míg a 10-es években Pesten a Kazinczy triasa volt irányadó központja az irodalmi törekvéseknek, a 20-as években sokat változott a helyzet. Szemere már 1821-ben ezt írja Kazinczynak:[36] «Úgy sejdítgetem magamon, hogy életemnek ismét új küzdés-periodja kezdődik: a literatori barátságtól való elszakadás. A pesti triasnak restaurálta-tását, hol néhány év olta Jankovits, Kulcsár és Horvát István a társak, s nem pedig Pista és Miska és én, fájdalmasan szenvedem. Döbrentei csodálkozva szemlélt bennünket s valóban csodálkozásra méltó történetecskék történgetnek.»

Néhány év alatt valóban sokat változtak a viszonyok. Vitkovits háza időnként még együtt látja az irodalom embereit, de a régi kapcsok mindinkább tágulnak, új emberek járnak a körbe, s a régiek is megváltoznak. Majdnem valamennyien járnak egyúttal a Kulcsár házához is, mely régóta oly közömbös terület volt, hol orthologus és neologus egykép találkozott. A két társaság vállvetve munkált azon, hogy a fejledező irodalomnak új teret nyisson. Így

[36] Szemere Pál levele Kazinczyhoz, 1821. febr. 24. Szemere-tár VIII. k.

indítják meg már 1817-ben a *Tudományos Gyűjteményt*, s ők alakulnak szövetséggé az *Aurora* kiadására is, melynek első kötete 1821. végén jelenik meg Kisfaludy Károly szerkesztésében. Az első kötet csak oly színtelen s iránytalan volt, mint a *Tudományos Gyűjtemény*, melynek, mint Vitkovits írja Kazinczyhoz [37] — «kezdettől fogva az a nem szerencsés sorsa volt, hogy sok volt az elsózó szakácsa . . . Csak azt hallhattad összegyűltünkkor: ennek a munkáját is be kell venni, mert pap, mert báró, mert pápista, mert protestans, mert professor, mert ifjú, mert tehetős, mert ennyi prænumeranst szerzett. Ily mellékes, ily nem literatori tekintetek szülték a sok holmit a *Tudományos Gyűjtemény*ben». Így készült az *Aurora* első kötete is, melybe nem-költők is írnak verseket, és nemírók — dolgozatokat. Együtt találjuk itt a régi gárdát szinte teljesen, mert inkább hazafiúi buzgóság, mint kritika válogatta össze a műveket. Kulcsár ír bele verses *Ajánlást*, a Füredet és Tihanyt ábrázoló képekhez leírásokat, Horvát István *Árpád Pannonia hegyén* című történeti rajzot, gróf Majláth János *Országunk czímeréről*, Schedius *A szépség tudományáról* értekezik; költeményeket írnak bele Kazinczy, Szemere, Kisfaludy Károly és Sándor, Döbrentei, Kölcsey, Szentmiklósy, Horváth Endre, Vitkovits, Takáts Judit stb. stb. Fáytól is van benne négy mese, melyeket később *Újabb meséi* közé vett föl.[38]

Kisfaludyra azonban kényelmetlen volt a «sok szakács», fölszabadítja magát befolyásuk alól, s a dolgozatokat meg-

[37] Vitkovits levele. Pest, 1819. ápr. 14. *Vitkovits vál. levelei*, kiadja Szvorényi József. Budapest, 1878. 173. l.

[38] Ezek: A házi úr és kályhája, A rosta, A nyirfa és gazdája, A galambnő és barátnéja. *Aurora*, 1822. 307—309. l.

válogatván, nemsokára határozottabb irányt ad évkönyvének. E válogatás természetesen nem tetszett az irodalom öreg urainak. «Kisfaludy az *Aurorát* önkényesen dolgozza — írja Vitkovits Kazinczynak.[39] — Kár benne, hogy a beavatottabbakkal nem szeret tartani. Igaz Sámuelt is nagyra becsülöm; őtet segítgetni munkácskáimmal fogom. A mi darabokat tőlem *Hebe*jébe felvett, azok Kisfaludynál hevertek, és *minthogy nála a próbát meg nem ütötték*, Igaznak küldém. Kisfaludy velünk, kik Pestet lakjuk, monopoliumot szeretne űzni. Ezt én soha sem kedveltem, mint a liberarum artium kedvelője.» Így tettek többen is Kazinczy régi hívei közől, s így tett Fáy is, ki az *Elkésések* visszautasítása után jó ideig semmit sem ír az *Aurorá*ba, míg az 1825-ki *Hébe* számára aphorizmákat, az 1826-ikba *Két jó tanács* czím alatt egy elmélkedést küld. Mind a kettő illett a *Hébe* keretébe. Ezt ugyanis Igaz Sámuel indította meg Bécsben, csekélylyel az *Aurora* előtt, melynek egy ideig versenytársa is volt. De csakhamar szétváltak; amaz Kazinczy befolyása alatt az elvont eszményiségnek hódolt, szerette a classicus vonatkozású tárgyakat s képeket; az *Aurorá*ban Kisfaludy mindinkább a nemzeties felé hajlott, a hazai történelemből vett költői műveket és képeket közlött, s az elsekélyesedett alkalmi költés korlátozása végett kijelentette, hogy élő személyekhez intézett költeményeket nem fogad el. Fáy boszankodva írja Kazinczynak:[40] «Kisfaludy *Aurorá*jába egy darabkát adék ily czím alatt: *Kazinczy Ferenczhez,* melyet szívem hálás tisztelete ada tollamra; s ezek, nem tudom, mi czélból, a czímet így másolák meg: *A tántoríthatlan hazafi.* Úgy

[39] Pest, 1823. jun. 14. Id. hely. 177. l.

[40] Fáy Kazinczyhoz. Pest, 1827. nov. 26. Akad. kézirattár.

látom, czél és monopolium van hazánkban mindenben, még a literaturában is.»

Míg az irodalom régibb munkásai így dohognak, az ifjabbak, kiknek még nem igen volt bátorságuk Kisfaludyhoz fordulni, az *Aspasia* czímű évlapot indítják meg, melyet a Kisfaludyra szintén neheztelő Szemere Pál is segít; de az *Aspasia*, mint Fáy Kazinczynak jelenti, — «igen szerencsétlenűl fogadtatott».[41] Szemere tehát, különösen Kölcsey sürgetésére megvalósítja régi tervét, melyre már 1808. óta készült, s a mihez már háromszor gyűjtött nagyobb számú dolgozatot; 1826-ban megindítja *Élet és Literatura* czímű folyóiratát, mely leginkább æstheticai s kritikai fejtegetéseket közlött.

Kisfaludy e közben mind elhatározóbb sikerrel szerkeszti az *Auroráit*, hozzácsatlakoznak az *Aspasia* tehetséges ifjú írói, mint Vörösmarty, Bajza, Toldy, lassanként visszaédesednek az öreg urak is, s nemsokára ő szab irányt egész irodalmunk fejlődésének.

Kisfaludy és köre, daczára, hogy több elvi tekintet választotta el őket, mesteröknek ismerték és tisztelték Kazinczyt, de fejöknek már csak Kisfaludyt vallották. Kazinczy viszont örömmel látta, — «hogy az egész új nemzedék a nyelvújítás zászlójához szegődik, hogy a régi ízlés hívei apadnak, de az új ízlésben valami olyat is látott, a mi már nem az övé. Csakhamar nagyon is nemzetinek találta költészetünket, mely tulajdonkép csak kezdett nemzetivé válni».[42]

Fáy a nyelvújításban csak mérsékelt követője volt Kazinczynak, de mindig tanítványai közé számította magát,

[41] U. o. Pest, 1824. szept. 8.
[42] Gyulai *Vörösmarty életrajza*. 85. l.

s mestere iránt a legőszintébb tisztelettel és hálával viseltetett. Már legelső munkájában úgy hivatkozott rá, hogy az ő hatásának és buzdításának köszöni, ha valamit alkothat irodalmi pályáján. A hányszor egy-egy újabb munkája megjelenik, soha sem mulasztja el, neki megküldeni, s róla itéletét kikérni, — «mely előtte — úgymond egyszer (1821.) — hizelkedés gyanúja nélkül legyen mondva, igen becses és fontos». Majd ismét (1827.): «Nyugtalanul fogom várni kedves Urambátyám itéletét róla (a *Két Báthory*ról), mert hazánkban úton-útfélen sziszeg ugyan a kritika, de mégis alig tudom, kitől megkérdezni, ha jól dolgoztam-e? Egy illetőnek javallatja nekem is több a profanum vulgus tapsainál».[43] Kazinczy kezdettől fogva érdeklődik Fáy munkássága iránt, s bár eleinte magánlevélben szigorúan itéli meg szabálytalan nyelvét, a nyilvános kritikában sok elismeréssel szól műveiről; s ha utasításaival nem hatott is Fáy fejlődésére, jóakaró buzdításával, s utóbb — mint a meséknél láttuk — magasztalásaival kétségkívül fokozta a kritika iránt érzékeny Fáy munkakedvét. Atyai barátságával szorosan magához csatolta Fáyt, s bár mintegy 25 éven át csak levél útján érintkeznek, ez valóságos fiúi bizodalommal nyilatkozik előtte magánügyeiről is. Megpecsételte a viszony bensőségét az a találkozás, midőn Kazinczy az akadémia szervezésekor Pesten tartózkodik. Iránta érzett háláját szépen fejezik ki azon emléksorok, melyeket ekkor (1828.) *Kazinczy Ferencz emlékkönyvé*be írt:[44] «Sokat küzdtél, szépen győztél ősz bajnok, s mely kény pályád végéről lát-

[43] Fáy levele Kazinczyhoz, 1821. márcz. 16. és 1827. nov. 26. Akad. kézirattár.

[44] Megjelent ugyane czím alatt az *Uraniá*ban (1829.) 147. l.

nod, hogy az ivadék biztosan hágdos a számára kivívott nyomokban! Ah, de a kény minden pályabéred! A harcz sebei fájni fognak, míg élsz és koszorúd virágiban irigy férgek dulandanak — csak ez egy pár leend óva rágásaiktól, melyet én és néhányak velem, kiket szivedhez kötél, fűztünk közé — a hála és szeretet.»

Kazinczyn kívül Szemere és Kölcsey voltak kiváló hatással Fáyra, ki pályája végén is hálával emlékszik rájok. Tudjuk, hogy amaz buzdította még ifjú korában a comicus dolgok írására, meséiben is ő fedezte föl először Fáy nagyságát. Ez később írt dolgozataira is mindig kikérte Szemere itéletét, melyről Kazinczy szintén sokat tartott. Kölcseynek is — úgymond emlékirataiban — sokkal tartozik. — «Ő vala az, ki időt és fáradságot vőn magának műveim megrostálására s magánlevelében figyelmeztete úgy erőimre, mint gyöngéimre.» Kár, hogy e levél elveszett, érdekes világot vetne Kölcseyre is, ki az érzékeny Fáyt megkimélte a nyilvános birálattól.

Szemere és Kölcsey barátságát Fáy mindig nagyra becsülte, s ez időtájt Kazinczyn kívül alkalmasint hozzájok fűződik legtöbb tisztelettel és szeretettel. Szemere arra is ráveszi, a mitől mindig félt, — birálatot írt a Szemere lapjába. A czikk már 1826-ban készen volt, s a kritikai állapotainkról mondott bevezetés után az *Élet és liter.* előbbi füzeteiben megjelent *Házi jegyzetek* czímű aphorizmákra tesz megjegyzéseket, melyek a literatori barátság, házasság stb.-re vonatkoznak.[45] De úgy látszik, Szemere így nem tartotta elég közérdekűnek, mert a *Muzá-*

[45] Fáynak eredeti kézirata: «Házi rosta» (Szemere jegyzése szerint 1826. decz. kelettel) a Szemere-tár IX. k. XLIII. *a—f* db. található.

rion 1829. IV. 74—86. lapjain megjelent *Házi rosta* czímű dolgozatban az előbbinek csak bevezetése és vége maradt meg, s a bevezetésben fölvett tárgyról elmélkedik tovább is. E kritikai elmélkedésnek több pontja jellemző a korabeli irodalmi viszonyokra s Fáy irodalmi elveire, azért érdemes lesz röviden belepillantanunk.

«Nem oldalog úgy a házi eb a felemelt bottól, nem a gyanakodó varjú a vadásztól, mint én oldalgék egész életemben a recensensektől; recensiók olvasására rendesen borsódzik vala testem, és íme — most én recenseálok! Erre apologia kell!» Így kezdődik a czikk. Ezután satiricus hangon elmondja, hogy nálunk a recensióval nem az ügy, hanem a recensens szokott nyerni, mert félelmessé teszi magát, s elhiteti a világgal, hogy ő különbet tudna írni, ha akarna, ha ideje volna stb. Nálunk általában mindenki ért a kritikához. Hazánkban minden nemes valamint született katona úgy született kritikus is, s ehhez úgy látszik némi némű jussa is van; mert ha nem literator is, de literatus, atyja, anyja, dajkája magyarok voltak, s így a magyar nyelvet érti s így mi kell több? A ki egy száz íves pört meg tud itélni, azt hiszi, hogy egy sonett vagy dráma megitélésén fenn nem akadhat; s «egy sok falus, egy rangos úr holmi szegény ördög firkálását esmerné horizonja felett valónak?» — A recensiókban «nem hideg fontolás és jóakarat, hanem pártos elmésség és alacsony gúny hordozzák a zászlót».

Ha a fentebbiekben találóan jellemzi az akkori állapotokat, a legutóbbi megjegyzés nem kevésbbé jellemzi az oly érzékeny írókat, minő Berzsenyi és Fáy voltak, kik nem akarták tagadni a kritika szükséges voltát: de oly gyengének óhajtották, minőnek akkor sem volt s ma sem volna sok haszna.

Majd áttér a maga æstheticai elveinek fejtegetésére. Azt mondja, hogy az élő írók birálatát az elfogulatlanabb utókorra kell bízni. Védelmébe veszi a megtámadások ellen Csokonait, kinek nagy érdeműl rójja fel, — «hogy a hazában minden rendtől és nemtől olvastatott». «Jól tudom én, — így folytatja, — hogy ezen divatosság (ha így szabad neveznem), nem mindég biztos mértéke az írói érdemnek; de azt is merem állítani, hogy soha sincs minden érdem nélkül, egy fejleni kezdő s veszőfélben állt nyelv literatu-

rájában pedig, s egy nemzetnél, melynek tekintetesebb része Nagy Ferenczként káros előítéletekkel, nem mondom megvetéssel viseltetett nyelve eránt, s melynek szép neme a német sentimentalis poeták s románok olvasására omlott, — nincs nagy érdem nélkül. A nyelv, ha formáltatásában nem is, bizonyosan nyer terjesztésében, s ez nem csekély nyereség nálunk, még korunkban is.»

Azoknál, — úgymond — «kiket a közönség nem ízelhet, legalább is a *nemzeti szamat* hibázik s a *kor lelke*. Ezen nemzeti szamat elmaradhatatlan társa az *eredetiségnek*.» Nem idegen írók s idegen kritika után kell tehát megitélnünk a hazait. Végül helyesli Kisfaludy Sándornak azt a megjegyzését, hogy «a zseni sok regulák közt kalitkába zárt oroszlán». Azt hiszi, a teremtő lelket elég «egy-két mélységre figyelmessé tenni», «az utat maga töri magának, s ezen bámulandó és nagy leszen, kimutatott ösvényeken pedig a kis hibákat kikerülvén, követővé szorul össze s csekély marad». — «Még az élet folyásában sem emberem az, ki mindenkor sclávja az *ízlés* és *józanság* szoros regulájának.»

Fáy nyiltan a maga álláspontját védi, a meggyőződés hevével, de nem teljes igazsággal. Mert ha igaz is, hogy a «kor lelké»-t «nemzeti zamattal» visszatükröző törekvés nem ellenkezik az æstheticai szabályokkal, sőt épen kiváló bélyege az eredetiségnek: másrészt bizonyos, hogy az æstheticai szabályok ép oly kevéssé képesek akadályozni a valóban nagy író fejlődését, mint nem nyomhatja el a legszigorúbb kritika sem.

A mint az irodalmi élet élénkebb lett, s a jószándékú munkásságot nem becsülték többé értékén felül, sőt a Kisfaludy Károly köre mind erősebb hadjáratot intézett a tehetségtelenek, s készületlenek leszorítására: Fáy is belátta, hogy szükséges tájékozódnia a külföld jelesebb termékei, sőt æstheticai irodalma iránt is. Maga így ír erről Szemeréhez intézett önéletrajzában:[46] «1828-tól, a mint

[46] Fáy kézirati önéletrajza 1837-ből. Szemere-tár XV. k.

az æstheticai viták, recensiók itt-ott megpendültek, eszmélni kezdtem, s több időt, szorgalmat fordítani mindinkább grammaticai és æstheticai olvasásokra. Kivált a német æstheticusokat nagyrészint megolvasám, s a német classicusokat.» Erről ma is tanúskodnak a hátrahagyott iratai közt levő nagy csomó kivonatok, melyek annál érdekesebbek, mivel közben-közben megjegyzéskép a maga véleményét is oda írja, mint ezt a mesénél láttuk.

De Fáy nemcsak a német æstheticusokat, hanem az ó-kori remek műveket is nagy szorgalommal olvasgatta, főkép miután Jankovits könyvtárában megismerkedett ezeknek legszebb s legjobb kiadásaival. Alig van nagyobb öröme, mint ha egy-egy jeles kiadású classicust megszerezhet. Ezért állandó összeköttetésben áll Burián Pál tudós antiquariussal, kitől részint készpénzen, részint saját munkái fejében folyton szerezgeti a jeles könyveket. Drakenborch Liviusa eredeti kiadásáért, mely ma is nagy becsben áll a tudós világ előtt, 100 ezüst forint értékű könyvet küld — Burián kívánsága szerint — a maga munkáiból. A mint ezt elküldi számára, egyúttal más classicusokat is kér.

«Most még ezeket óhajtanám, — írja Buriánnak.[47] — 1. Egy jó nótás *Juvenalist*, p. o. Schrevelius. 2. *Statiust* (Barthius vagy Stephens nótáival). 3. *Quintilianust* (Burman, Gibson). 4. *Lucanust* (Burman, Cortius). 5. *Silius Italicust* (Drakenborch). 6. *Persiust* (Grævius). 7. *Curtiust* (Snakenburg). 8. *Plautust* (Gruterus). 9. *Suetoniust* (Burman, Pitiscus). 10. *Eutropiust* (Havercamp). 11. *Phaedrust* (Hoogstrat). 12. *Gelliust* (Gronovius). 13. *Valerius Max.* (Thysius). 14. *Ammianus Marcell.* (Gronov). 15. *Avienus* (Pythacus). 16. *Julius*

[47] Fáy András három levele Burián Pálhoz. Pest, 1832. aug. 2. nov. 6. és 1833. febr. 18. kelettel megjel. *Figyelő irod. tört. közlöny* I. k. 120—122. l.

Obseq (Oudendorp). 17. *Claudianus* cum not. var. 80. 18. *Aur. Victor* (Pitisc). 19. *Terentius* (Bentleius). S más apróbb írókat (rómaiakat vagy cum versione latina, görögöket is contractiók nélkül). Cicerónak is Grævius és Davisius nótáival való munkáit, a mi még kapható volna.»

Burián megküldi a legtöbbet, persze ismét borsos áron, de Fáy megtartja, sőt pár hónap mulva sajnálattal írja neki, hogy nem találkozhatott vele; — «szerettem volna — úgymond — megtudni, ha nem akadtak-e azóta újabb szerzésű s jeles kiadású classicusai». Ezekkel s a modern, különösen német irodalom minden irányú: szépirodalmi, politikai, nemzetgazdasági, æstheticai, neveléstani s egyéb jeles termékeivel Fáy könyvtára oly gazdaggá vált, melyhez fogható akkor magán ember birtokában kevés volt.[48]

Mikor azonban Fáy classicusai körében mulat, idejének nagyobb részét már nem az irodalom, hanem a közélet foglalja el, melynek reformáló mozgalmaiban szintoly vagy még tevékenyebb részt vett, mint az irodalomban.

[48] Fáy halála után e könyvtár jó részét Zichy Antal úr vette meg, s annyira becsüli, hogy nem csekély fáradsággal maga készített róla betürendes lajstromot.

ÖTÖDIK FEZEJET.

Fáy Pesten. Föllépése a megyén. 1822—1832.

I.

Pest a 20-as években. A lakosság nemzetisége, nyelve, mulatsága. Miként válik fővárossá. Fáy háza és kertje a Józsefvárosban. Vendégei, mulatságok, dévaj költemények. Fürdőzés. Kinek kedvéért rándulnak ki az Orczy-kertbe? Fáy gyakorlati nőnevelése. Miként fogadja fel Sziráki Zsuzsát, hogyan neveli. Zsuzsa szépsége, műveltsége. Elkésett tanácsok. Előítéletek. Fáy családi érzelmei. Titkos esküvő. Neje mint házi asszony és hitves. Fáy kalaputczai háza. Vendégei, Kazinczy ott mulatása, Ferenczy, Berzsenyi stb. A ferenczvárosi kert; hogyan szentelték föl? A házikó felírásai. Az «Aurora-kör» mulatságai. Miért nem vált Fáy háza írói központtá?

«Hontalan elemek oáza, saharai sivatag közepett; csekély, kietlen provinczialis fészek. A Duna-sor a Nagyhíd-utczától fölfelé ronda pusztaság, lejebb még a régi bástyák omladékaival; nem a rom tragikai képe, hanem az elhagyatásé, a szennyes pusztulásé.»

Ilyen képet fest Kazinczy Gábor [1] az ország mai fővárosáról, — a 20-as években, midőn Fáy oda költözött. Pedig az egykorúak mennyi dicsekvéssel szólnak emelkedéséről s főkép jövendő fejlődéséről! Az újvásártéri (most Erzsébettér) piaczot Kulcsár István a velenczei sz. Márk-térrel,

[1] *Szemere Pál emlékezete* Kazinczy Gábortól. Olcsó könyvtár.

roppant vásárait Fáy Lipcse- és Frankfurtéival hasonlítja össze, bizonyára azért, mert egyikök sem látta e külföldi nevezetességeket. Több igazság van Pest akkori leirója, — Schamsnak megfigyelésében, ki azt mondja, hogy a népesség szaporodására csak Sz.-Pétervár tehető melléje, s csak az amerikai városok múlják fölül.[2]

Valóban, a lakosság szaporodása bámulatos. Az 1784-iki népszámláláskor csak 19 ezer lélek volt Pesten, 1802-ben már 29 ezer, az 1819-diki összeírás szerint pedig 47 ezer, a katonaság, idegenek és tanuló ifjúsággal együtt meg 58 ezer. Ilyen arányokban szaporodván a lakosság, jogos volt a remény, melyet fejlődéséhez fűztek, annyival inkább, mert azt szerencsés fekvése is megengedte. Míg Buda jóformán megállt fejlődésében (1780-ban 21 ezer, s 1819-ben is csak 25 ezer lakosa van): addig Pest külvárosaiban szabadon növekszik: a Terézvárosban már 15, a Józsefvárosban 10 ezer ember lakik, a Lipót- és Ferenczvárosban már 4—4 ezer.[3] E gyors szaporodás folytán természetesen alig van, a ki három nemzedékig fel tudja vinni családfáját; mert a legnagyobb rész idegen földről szakadt közénk. Fáy találóan jellemzi e lakosságot: «Marseille és Hamburg alig láthatnak — úgymond — többféle nemzeteket s különösebb egyveleget falaik közt mint a mely Pestet lakja és látogatja. Egy jó része lakosainak különbféle részekről leszállongott szerencsevadász, kit a boldog magyar haza, az olcsóság, a szelíd kormány, s a szerencse bizonyossága csaltak ide és otthoni szükség kergetett hazulról. Ha azon lakosokat, kik néhány tizeddel vándorbotocskával léptek

[2] *Vollständige Beschreibung der kön. Freystadt Pest in Ungarn*, von Fr. Schams. Pest, 1821. 107—8. l.

[3] *Vollständige Beschreibung der kön. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn*, von Fr. Schams. Ofen, 1822. 252. l.

be Pestre, s most ezek urai, kiszemelnénk, néptelenebbnek tetszenék városunk Barcellonánál, a sárga hideg pusztítása után. — A bizonyos, hogy legszebb épületjei Pestnek többnyire olyanoké, kiknek bölcsői a magyar hazában nem ringtak.» [4]

Im ilyen népből áll a lakosság zöme, a polgárság, ha úgy akarjuk; kívüle alig van összesen háromezernyi hivatalnok, honoratior és magyar nemes. Természetes, hogy e bevándorlott nép — legnagyobbrészt német, — magával hozta nyelvét és szokásait is. A kereskedésekben, kávéházakban, vendéglőkben, színházban és egyéb mulatóhelyeken, valamint a családi tűzhelyek körül oly általános a német nyelv használata, hogy inkább Németország valamely városában képzelhette magát az idegen mint Magyarország földjén. [5] A szerb kereskedők, a tót napszámosok szintén a maguk nyelvén beszélnek; a törvénykezés, felsőbb oktatás nyelve pedig a latin lévén, a tanultabb osztály ezen társalog, úgy hogy a magyart a csekélyszámú nemességen kívül csak az a lelkes kis kör beszéli, mely annak ápolására is legtöbbet tett az irodalomban. A német közönség túlsúlyát mutatja az is, hogy az egyesült *Ofner-Pester Zeitung*nak 2500 előfizetője van, a *Hazai és külföldi tudósitások*nak pedig csak 850, s ugyanennyi a *Tudományos gyűjtemény*nek is; de tudni kell, hogy e számot kilencz-tizedrészben a vidék szolgáltatta.

E kalandor nép, melynek minden czélja a meggazdagodás, természetesen keveset törődik azzal, — nincs is érzéke iránta, — hogy a város és környéke szépüljön s finomabb

[4] Levéltöredék Pestről, Fáy Andrástól. *Felső-magyarországi Minerva* 1825.

[5] Schams id. m.

élvezetekben se szenvedjen hiányt. Kevesen tekintették e földet hazájoknak, még akkor is, mikor meggazdagodtak, sőt akkor még kevésbbé, mert akárhányan tárczába rakván vagyonukat, Bécsben telepedtek le, mely mindenkép irányadó befolyású volt eddig is a város lakóira. Ez az oka, hogy Pestnek még csak a belvárosban van egy-két utczája, mely a kereskedelem központjakép is figyelemre méltó; ezek: a váczi-, úri-, és nagyhíd-utczák, melyek ki is vannak kövezve, de egyebütt por vagy feneketlen sár található. S milyen az a kövezet is! «Mint borsószem a rostában, úgy rázódol szekered oldalai közt, ha kocsizol rajtok. A külvárosokban pedig sok helyen kocsidöntő pocsolyák, kerékfogó sarak s undok szemétdombok vesztegelnek, mint akármely rossz faluban. Határa a töltés hiányában keresztül-kasul van utakkal szegdelve, s utczái az őszi esőzésekben és tavaszi olvadásokban majd járhatlanok, elesteledésekben pedig veszélyesek.» [6]

De van talán üdülő helye a városnak? Az sincs, pedig akár a budai akár a pesti oldal igen alkalmas volna nyári lakások és kertek építésére. A mai városligetnek megvan már a király-utczai fasora, de az erdőnek még csak terve készül, helyén most rét és posvány van. Az egy Orczy-kert az, a hová kellemes üdülés végett ki lehet járni. De a népnek nem is kell a jó levegő, jobban érzi magát a füstös kávéházakban s borgőzös vendéglőkben vagy «a kerteknek gúnyolt zugolyokban, hol több az ivóasztal mint a porlepte élőfa»; s ha kirándul is a budai hegyekbe, vagy a hosszú fasorba, alig várja, hogy asztal mellé ülhessen. Ezért van annyi korcsma és kávéház Pesten, melyekben megfér a legkülönbözőbb népelem.

[6] Fáy id. Levéltöredékében.

Van nagy színháza is a városnak; de abban nem a Schiller, Göthe vagy a nagyobb német költők műveit adják elő, hanem «tündéres s karikatúr darabokat, lokáltréfákat», melyek már a közízlés romlásáról tanúskodnak. Igaz, hogy Bécsben sem volt különben, Pestnek pedig ez az irányadója ízlésben, divatban, s vágya is az, hogy hozzá mennél hasonlóbb legyen.

Pest tehát német volt minden ízében, hol a magyarság, nem sokkal előbb is, még csak vendégkép időzött, s legföljebb a törvénytanuló ifjúság éreztette a német polgárság rovására elkövetett féktelen bravúrjaival, hogy itthon van. A magyarság jó ideig nem is adott egyéb életjelt magáról, s a czéltalan betyárkodás csak ellenségeinket szaporította. De az a lelkes kis csoport, mely Pestet irodalmi központtá iparkodott tenni, oly buzgó munkával fogott terve megvalósításához, hogy a társadalom is megmozdult, s Széchenyi fölléptével nemcsak az elmagyarosodás, hanem a teljes fölvirágzás is bekövetkezett. Valóban Pest első sorban a magyar íróknak köszönheti, hogy fölvirágzott, mert jóllehet sok föltétele megvolt a fejlődésnek, előbb lett irodalmi mint politikai s társadalmi központtá. Révay és Verseghy itt vívták nyelvészeti harczaikat, a Kazinczy triasa itt védte a nyelvújítást, itt szerkesztették a *Hazai és külföldi tudósítások*at, a *Tudományos Gyűjteményt*, s a 20-as években az *Aurorát*, mely a régibb és újabb jeles íróknak oly nagy csoportját gyűjti maga köré, hogy egész kis akadémia telt ki belőle. S mire az akadémia a Széchenyi nagylelkű kezdeményezése folytán létrejő, senkinek se jut eszébe, hogy más helyet jelöljön ki székhelyűl, mint az irodalmi központtá emelkedett Pestet, mely már székhelye volt az egyetemnek, főtörvényszékeknek s egyéb főhivataloknak. Midőn azután Széchenyi is ide költözik s társadalmi

reformjait, nagy alkotásait első sorban Pest emelésére intézi, hogy nagy urainkat hazacsalja külföldről, s midőn ugyanitt a megyegyűlések a Széchenyi és Kossuth szereplése miatt országos figyelmet keltenek: akkor kezd Pest politikai s társadalmi tekintetben is irányadóvá lenni. A negyvenes években Pozsony már csak az országgyűlés idején szerepel, ennek áthelyezésével pedig, a vérnélküli forradalom örömnapjaiban teljesen nagykorúvá lesz az ifjú főváros, mely a nagy árvíz után külsőleg is díszesebb képet nyert, s provincialis várossá többé akkor sem válhatott, midőn az egész ország önállóságát veszély fenyegette.

Senki sem szemlélte e fejlődést nagyobb lelki örömmel, mint Fáy, mert abban régi álmai teljesedését látta, melynek megvalósulásáért maga is sokat fáradozott. Az ő szeme már 1825-ben e jövő képen csügg, midőn a város leírása után így szól: «Óriási léptekkel halad előre Pest, minden év közelebb hozza Bécshez, minden év újat teremt benne.... De nagy még a haladni való pálya. A gázvilágosítást, bankot, állóhidat, redoutot, gyalogkövezetet, promenádot, s mindeneknek előtte az egész városban egyarányos s alkalmas kövezetet és dolgozóházat még most csak óhajtanunk lehet!» [7]

Mindez most még álomkép volt, melynek megvalósulására sokáig kellett várni. Midőn tehát Pestre költözött, úgy rendezte be otthonát, hogy valamennyire megtalálja azt, mit falusi lakásában élvezett.

1822-ben a város nyugodtabb felén, mondhatni végén, vett egy házat, a józsefvárosi Tavasz-utcza 644. sz. alatt,

[7] Fáy id. Levéltöredéke.

s még azon év őszén bele is költözött.[8] Egyszerű alház volt (megújítva ma is áll József-utcza 16. sz. a.), két szárnyépülettel és kerttel. Az épület nyugoti felében egy német nő lakott két leányával, hátul pedig Fáy irnoka. A keleti szárnyat maga lakta. Volt az utczára két kisebb, az udvarra egy tágas és két kisebb szobája. Két nőcseléd és egy udvaros alkották a szolgaszemélyzetet, mely a kevés igényű gazdának bőven elég volt.

A ház végében jókora kert terült el, mely Fáy gondozása folytán csakhamar kellemes külsőt nyert. Nyáron át, mint Gombán úgy itt is, legkedvesebb dolgozó helye a kerti házikó volt, melyhez jól ápolt szőllőlugas alatt vezetett az út. Az emeletes házikó felső szobájában szokott dolgozni Fáy, itt fogadta vendégeit is, s aztán kiült velök az oszlopos erkélyre. Alant jól ápolt virágokra, kerti veteményekre, s a nemesített fák mosolygó gyümölcsére esett a szem, de továbbra a kilátás nem volt valami elragadó. A kerten túl, a mostani Zerge- és Mária-utczák helyén, bűzös mocsár terült el, temérdek szúnyog- és békalakóval. De ezek csak alkonyatfelé kezdték zenéjöket, a szomszédbeli czipészlegények azonban reggeltől estig boszantották dalaikkal a munkás házi gazdát.

De ha messzebb feküdt is a várostól e lakás, szívesen felkeresték a jóbarátok, régiek és újak, városiak és vidékiek egyaránt. Legsűrűbben természetesen az írók. Többször megfordult nála Szemere, s egyszer különösen kedves ven-

[8] Az 1822. aug. 25-én, Pesten kelt szerződés szerint megveszi a Gergya János házát 12 ezer váltófrton; 1823. Sz. György napig a régi tulajdonos is benne marad ugyan, de Fáy számadási könyveiből az tünik ki, hogy ő már 1822. őszén beköltözött Pestre: ugyanekkor tette le a polgári esküt is. (L. 11. jegyz.)

déggel, Kölcseyvel, s a három jóbarát ismét felejthetetlen perczeket tölt együtt; régi emlékek, új törekvések, irodalom és politika képezték a tárgyat, ifjúi kedv szolgáltatta hozzá a fűszert. Más alkalommal meg Stettner (Zádor György, írói nevén Fenyéri) mutatta be neki az ifjú Vörösmartyt, s ajánlatúl el is szavalt néhány verset ennek készülő *Zalán futásá*ból. Fáyt kellemesen lepte meg az erőteljes sorok csengése, nem is sejtvén, hogy a szerény ifjúból egy évtized mulva a nemzet első dalnoka lesz. Jóakaró buzdítással vált el tőle, s e pillanattól kezdődik az a szíves barátság, mely őket későbben összekötötte. — Megfordult még néha Fáynál Vitkovits, Horvát István, Döbrentei s a pataki nyugalmazott tanár, Mokry Benjamin. Közel lakott, a szomszéd Ősz-utczában, a rézmetsző Karacs Ferencz derék magyar családja, kik szintén gyakori vendégei voltak; nem messze lett volna a Kulcsár István háza is, de vele az ügyes-bajos házeladás óta nem szívesen találkozott Fáy.

Legtöbb vendég András-napkor szokta megélénkíteni a házat; így különösen emlékezetes maradt az 1825-iki. Ott volt Fáynak gyerekkori barátja és rokona Jakabfalvy Dániel és ennek neje, ki egyúttal a háziasszony tisztét teljesíté, Patay Pálné, Sztrokayné leányaival, a Pukyak, Karacsék, Mokry, Vörösmarty, Igaz, Szentgyörgyi festő, Rózsavölgyi, a híres hegedűs s még sokan a mindkétnemű fiatal rokonságból. Vígan folyt az est, a házigazda felolvasta egyik dévaj költeményét, majd hegedűn játszott; aztán Rózsavölgyi vette kezébe a hangszert s néhány saját szerzeményű darabot játszott a vendégek nem csekély gyönyörűségére. Majd a fiatalság vette át a mulattatás szerepét; s mivel tánczolni ekkor még csak bálokban s lakodalmakon volt szokás, társas játékokkal töltötték az időt, oly vígan,

hogy csak a reggeli szürkületkor kezdett oszlani a társaság.[9]

Dévaj költeményt említettem. Fáy — a mily szívesen irogatott a kor divata szerint egy-egy érzékeny emlékverset vagy élettapasztalati igazságot a fiatal lánykák vagy barátai albumába, ép oly készséggel szerezte meg ez utóbbiaknak az élvezetet egy-egy régibb vagy újabb tréfás versének fölolvasásával. Sokáig kedvelt volt az *Asszonygyűlölő* című[10] négy versszakos költemény, mely tréfásan elmélkedik azon, hogy az is baj, ha szép az asszony, az is, ha rút, papucs alatt nyögünk miatta, s mégis csak jobb megházasodnunk. — Ha máshoz ment mulatságra, enyelgő tréfái oda is derültséget vittek, sőt néha új alkalmi vers is várta zsebében a felolvasásra kedvező pillanatot. Ilyen vers több is van gyűjteményemben.

Fáy több telek birtokosa s állandó lakosa lévén Pestnek, mindjárt beköltözésekor letette a polgári esküt,[11] hogy alkalomadtán megvédhesse jogait. De semmiféle hivatalt nem vállalván, rövidebb-hosszabb időre bármikor eltávozhatott; így gazdasági ügyekben többször, néha késő őszszel is kimegy Gombára vagy Löbre. Nagyobb kirándulásai nyárra esnek — rendesen fürdőzés végett. 1824-ben hosszabb időt (májustól — augusztusig) tölt Pozsonyban, családi ügyek miatt; 1825-ben Balaton-Füreden mulat, mely ez időtájt mintegy öt-hat vármegye nemességének volt kedvelt fürdőhelye. E nagy látogatottság szokatlanul megélénkítette az ottani életet; Fáy is mindenkor kellemesen emlékezett vissza az itt töltött napokra, mert majdnem

[9] Karacs Teréz kisasszony hozzám intézett adatai alapján.

[10] Megjelent a *Széplit Ajándék*ban. 1821. 36—7. l.

[11] Az esküvel ma is megvan hátrahagyott iratai közt, 1822. szept. 30. kelettel.

mind együtt találta a dunántúli írókat. Itt ismerkedett meg személyesen Kis Jánossal, Guzmics Izidorral, Pápay Sámuellel és Kisfaludy Sándorral. Fáy, munkáinak országos híre miatt, közfigyelem tárgya lett, s mindenkit meglepett szerény, figyelmes modora, — «gyengéd érzése, könnyűded, elfoglaló társalkodása, kiben a csípős meseírót senki sem fogta keresni.» [12] Különösen szivélyes volt Kisfaludyval való találkozása. Ezt akkor kedves szenvedélye, a balatonfüredi színház létesítése foglalta el, melynek számára épen színdarabjait írá, s a *Lelkes magyar leány*ból olvasott is fel vendégei előtt. Ezeket azonban inkább a szerző hazafiúi tüze mint a darab ragadta el, s legkivált adomáin mulattak, melyekben Kisfaludy kifogyhatatlan volt. Közben szórta gúnyjait Kazinczy s a grammatizáló írók és kritikusok ellen, s Fáyban is, — mint láttuk — «azt a kétes becsű tulajdont igyekezett kiemelni, hogy ezekkel nem sokat foglalkozik, s így talpig magyar iró maradt.» [13] Valószínűleg az ő rábeszélésének engedve fogott Fáy a *Két Báthory* című szomorújátékához is.

Később s mondhatni évenként a budai császárfürdőben szokott néhány hetet tölteni nejével együtt. Itt egyszer nagyon megjátszodtatta őt rövidlátása. Előfizetési pénzeket kapott vidékről, azzal az utasítással, hogy a munkákat a fürdőben tartózkodó M. nevű orvosnak adja át. Fáy hiába tudakozódott utána; a sétálók közt azonban egy őszbecsavarodott, szürke kaputos urat néz a keresett orvosnak, s meg is szólítja; de nem az volt. Délfelé egy zöld kaputos úr sétált ugyanott, Fáy most ezt nézvén az orvosnak, meg-

[12] Guzmics levele Kazinczyhoz 1825. szept. 29-éről. Id. gyüjt. 83. l.

[13] Irodalmi tarlóvirágok Fáytól. *Szikszói Enyhlapok*. Pest, 1853.

kérdezi: nem M. orvos úrhoz van e szerencséje? — Már mondtam önnek, hogy nem vagyok az, felelt boszúsan az úr, ki nem volt más mint a reggel megszólított. Másnap azonban meg volt győződve, hogy az igazi orvost fedezte föl egy kék frakkos, termetes úrban, ezt is megkérdezi tehát, hogy nem M. orvos úrhoz van-e szerencséje? — Hányszor mondjam még önnek, hogy nem vagyok az, szólt a kérdezett, s gyanúsan méregette tetőtől-talpig Fáyt, ki harmadszor is ugyanazt az embert szólította meg. Maga is boszankodva megy föl szállására, hol az idegen úr épen az ő nejének beszéli el, mint üldözi őt valaki folyton az M. orvossal. Persze, hogy jót nevettek, a mint a tévedés kiderült, s Fáyék azontúl kellemesen mulattak az idegen úrral, ki egy dunántúli megye főügyésze volt.[14]

Ha otthon tartózkodott, szép tavaszi vagy nyári napokon legkedvesebb üdülő és kiránduló helye az Orczy-kert volt. «Itt, a természet szép ölén ámulva pihenek, bájos csendjén felejtem a világi zajt, ártatlanságán békülök az emberek fonákságaival, s egyszerű kellemén tűnnek elmémből a sokféle álorczák, melyek a városban körülöttem zsibongnak. Szabadnak érzem magamat szabad barátom karján, s lelkem szendergésiben nem érzem vonódni utánam lánczaim s kötelékeim, melyek kit-kit kötve tartanak világi pályáján.» [15]

A kert valóban megérdemelte a dicséretet; magas fái, kedvesen csavargó útjai, jól ápolt bokrai, szőlleje, tágas rétje, tava, jó vize s főkép jó levegője s az onnét nyíló szép kilátás a két városra — kellemes pihenőt nyujthattak s megmagyarázzák Fáy költői ábrándozását.

[14] Fáy kiadatlan emlékiratai alapján.
[15] Fáy id. Levéltöredékében.

A kirándulás annál kellemesebb volt, mivel Fáy nem is egyedül ment, hanem fiatal lányok és fiatal emberek társaságában, kiknek enyelgéseiben, tréfás játékaiban maga is részt vett, nem épen jó kedvből, hanem hogy soha se hagyja felügyelet nélkül azt a *serdülő lánykát*, ki központja volt a mulatságnak, kinek kedvéért jöttek valamennyien, s kit Fáy idegenek előtt úgy szokott bemutatni mint — nevelt leányát.

Az is volt. Fáy ugyanis, midőn csalódásoktól megtépett szívvel a hivatalos pályára lépett, nemcsak a férfinem neveléséről gondolkodott; saját tapasztalásai arról győzték meg, hogy még több figyelmet érdemel a nőnevelés, melynek egy-két hibáját már a *Különös testamentom*ban feltűntette. Elhatározta, hogy gyakorlatilag fogja megmutatni, mikép a két véglet közt lehet úgy nevelni a nőt, hogy a gazdasszonyi dolgokban is jártassá tegyük s lelke művelését se hanyagoljuk el.

Veresegyházán lakott, mint segédszolgabíró, midőn a kísérletre elhatározta magát, s egy hat éves csinos paraszt lánykát fogadott fel. A lányka azonban hamar ráúnt a szokatlan úrias életre, s egyre azt hajtotta: «Nem akarok kisasszony lenni.» Fáy kénytelen volt visszaadni szüleinek, s a szép asszonynyá fejlődött nővel később is sokat kötekedtek társai, hogy nem akart kisasszony lenni. [16]

Az első kísérlet tehát nem sikerült; de Fáy nem mondott le kedvencz tervéről. A közeli Fót község ref. papja, Peterdy József, jó ismerőse lévén, úgy is mint szolgabíró, úgy is mint a lelkész barátja, többször megfordult a községben. Hivatalosan-e vagy csak magánérdeklődésből, egy-

[16] Karacs Teréz kisasszony közlése alapján, ki személyesen ismerte e nőt.

szer bement az iskolába. Ott egy fürge, csinos lányka vonta magára figyelmét. — Hogy hívnak édes lánykám? kérdé tőle. Megmondta értelmesen: Sziráki Judit; a tanító pedig elmondta azt is, hogy egy szegény özvegy asszonynak leánya. Fáy tehát mindjárt megkérdezte, hogy eljönne-e vele, fölnevelné. — El bizony — volt a lányka készséges válasza; anyja pedig annál szívesebben beleegyezett a tekintetes szolgabíró úr kegyes ajánlatába, mivel még három kisebb gyermeke volt. Három, s a második, Zsuzsika, még formásabb mint Judit. Ezt választá ki Fáy. Bánta is a szegény asszony, csak hogy egy gyermekének gondját olyan derék, jó úr vállalta magára.[17]

Sziráki Zsuzsika ekkor alig volt több hat évesnél, — (szül. 1809. febr. 3.) Fáy, hogy úgy ne járjon vele mint az elsővel, nem akarta egyszerre megkezdeni a nevelést. Hagyta kényére, hadd őrizze a kis libákat, hadd szaladgáljon kertben, udvaron.[18] A téli estéken aztán maga oktatta a betűk ismeretére, s lassan-lassan elvonta régi foglalkozása köréből, csinosabban öltöztette, s apró kedvezéseivel magához szelidítette. A mint nagyobbacska lett, pár évre egy ügyes nevelőnő kezére bízta, hogy a német nyelvbe s az ismeretek elemeibe bevezettesse. Látogatásai alkalmával mindjobban meglepte a lányka úgy fejlő kellemeivel mint értelmi nyíltságával.[19] Majd hazavivén, maga tovább folytatja a nevelést; megkedvelteti Zsuzsikával az olvas-

[17] Fóti szájhagyomány, Siposs Pál ottani ev. ref. esperes szíves közlése.

[18] Gombai szájhagyomány, Tóth Sándor ottani ev. ref. lelkész szíves közlése.

[19] Úgy látszik, e látogatásokra és Zsuzsikára gondolva írta 1824-ben az *Érzelg. és világ foly.*-ban: «Most Stanczi hugomat keresém fel, kit három év óta, mióta Pesten nevelőné kezén van,

mányokat; magával viszi fürdőzéseire: Parád, Rank, Füred, Pozsony szélesíték a lányka tapasztalásait. Ha társaság volt a háznál, a nevelt lányka szintén az asztalnál ült, s szépsége feltűnt mindenkinek, okos társalgása meglepett minden látogatót.

Mikor a józsefvárosi házból az Orczy-kertbe jártak, a kis Zsuzsika már fölserdült hajadon volt, 16—17 éves, az ifjúság minden kellemével fölruházva. Egy most is élő barátnéja [20] így festi le ekkori alakját: «Zsuzsi vonzó külsejű volt. Nefelejts-szín nyílt szemeit dús barna pilla árnyalá s felette finom szemöldök mint szivárvány; homloka széles, szépen domborúlt, dús haja majd térdig ért; telt nyak, szoborilag formázott karok, fehér bőr, piros arcz és kis száj egészíték ki bájait. Megjelenése mindig szerény, szende társalgása nyájas, közlékeny; szeme folyton ragyogott a vidámságtól, ajkáról ritkán tűnt el a mosoly.»

Im a ház éke-szépe, a kiért szívesen akadt társaság az Orczy-kert hűs ligeteibe. A szépség szinte családi örökség a Szirákiaknál; nemcsak Zsuzsika testvérei voltak ilyenek, hanem ezeknek ma is élő lányai s unokái szintén feltűnő barna-piros szépségek. Zsuzsikát azonban nemcsak külső kellem, megnyerő, kedves modor különböztették meg másoktól, hanem műveltsége is. Jártas volt a magyar, sőt a német irodalomban is, s ízlése, itélete utóbb annyira képzett, hogy Fáy mind beszélyeit, mind színműveit elol-

nem láttam. Repeső örömmel rohana a kedves lélek öleléseimre; meglepő örömmel szorítottam én is szivemhez s nem győztem megtelni szemlélésével: mint leve a gyermekből serdülő hajadon s miként folyt el a telő gömbölyeg tagokon bája az ártatlan viruló kornak.»

[20] Karacs Teréz kisasszony hozzám írt följegyzéseiben.

vastatta vele kiadás előtt, s akárhányszor módosított is rajtok Zsuzsika véleménye szerint. Ez a jártasság azonban csak a szépirodalomra terjedt ki, a tudományos irodalmat talán maga a nevelőapa nem adta kezeibe; hiszen oly méltán gúnyolta ki a tudákos nőt a *Különös testamentom*ban!

Fáy büszke lehetett művére. A mit eddig nőalakjaiban megrótt, attól alkalmasint ment maradt növendéke: a testi és lelki szépség megtestesült alakja.

De — épen e tulajdonok miatt — nemcsak az az ifjú környezet volt a fiatal lánykának bámulója; fejlő kellemeivel legjobban lebilincselte magát a nevelőapát. Im a kit hasztalan keresett, a testben-lélekben szép nő, kit a maga képére alkotott, s a ki csak ideig-óráig lesz övé! A fiatal lányka elég okos, hogy megértse, mennyi hálával tartozik nevelőjének, s elég művelt, hogy ennek ezer apró kedvezéseit tisztelő ragaszkodással, figyelmes szeretettel viszonozza. Annál rosszabb!

«Ki az, ki az életet mérsékelni tudja, bölcs legyen a bohóságok miriádjai, a kisértések szédítései között? indulati zajjain bátran evezzen a part felé,..... ereiben a forradozó vér a hideg ész kormánya után hüledezzen s merő értelem legyen testiség nélkül? Ah! az értelem a gyarló emberben egy pislogó mécs, melynek világa csak arra elég hogy öngyengeségét láthassuk nála; homályt űzni kevés, kalauznak biztalan!»

«Ki az, ki az életet, a jelen édes sajátját, az el-, de soha vissza nem röppenőt mérsékelni akarja? Az élet maga mestere magának.... Elsőbb felében erős a test, s makacsul parancsolja az örömet, a lélek gyenge azt megtagadni tőle s mikorra ez felibe erősödik amannak, eltűnnek az öröm ingerei, el az öröm velek!»

«Ki hát az, ki az életet, az örvényest mérsékleni tudja? — Senki! mert ha volna, régen ércz, kő, ének örökítené a félistent. Az a nyertes, ki legkevesebbet bukik vagy hullásiból legkorábban ugrik bokára.» [21]

Ime a bukás apologiája! Im az értelem elkésett tanácsa, a bűnbánó sóhaja!

Gyarlóság, mely lejebb szállítja az ember értékét; hiba, de helyrehozható!

De Fáy sokáig nem hozta helyre a hibát. A kit a világ okos embernek tartott s már-már bölcsnek keresztelt, kit mult szenvedései díjában tisztelő részvét környezett, elég gyenge volt hiú tekintetekre adni. Mit szólna a világ, ha nejévé tenné azt a fiatal nőt, kit maga annyi gonddal a széltől is óvott; ő, ki a világ előtt az által vált érdekessé, hogy csalódott szive bezáródott mint a jerikói rózsa. S mit szólna e frigyhez az a büszke rokonság, mely korábbi boldogságát is megsemmisítette.

Voltak pillanatok, mikor — mint egyik beszélyének hőse [22] — fogadkozott, hogy elveszi a lányt, — «ha minden őse lehull is termei szegéről, az élő rokonság pedig mind ragályos rekesz gyanánt kerüli is háza táját»; de máskor ismét az előítélet kerekedik felül. «A megrögzött és százados tekintélyű előítéletre — mondatja egy másik hősével [23] — maga az idő nyomta a maga megerősítő pecsétjét s főképen az ős-negéd és családi büszkeség olyan mint a makacs gyermek, kit rövid időre álomba ringathatsz ugyan, de ki annál pihentebb erővel akaratoskodik felébredtekor.»

[21] A «Két jó tanács» bevezető soraiból, iratott 1824 vagy 1825, megjelent *Hebe* 1826.

[22-23] Az *Érzelgés és világ folyása* 8-ik és 9-ik levelében; iratott 1824.

A gyermek tehát dajkakézen nőtt ki a pólyából; de első lépéseit már az apai házban tevé, mint nevelt fiú, kinek számára az irnoktól kölcsönöztek nevet. Nagy Gusztávnak hítták a gyermeket, s e néven kezdette járni iskoláit is. A családnak csupán legbizalmasabb emberei tudták a titkot. A gyermek és anyja jövőjét az apa egyelőre úgy akarta biztosítani, hogy reájok iratta tavaszutczai, s később kalaputczai házát, azt hivén, hogy ezzel a lelkiismeretnek is elég van téve.

Ez az egyetlen árnyék a Fáy tiszta jellemén. A kinek lelkéből annyi nemes gondolat kelt, a kinek szívében annyi nemes érzés honolt, a ki oly bőven pazarolta embertársaira mindkettőt: a saját családi tűzhelye felépítésében volt kénytelen megtagadni magát — előítélet nyűge, álszégyen pírja miatt!

Pedig mélyen érezte az apai örömet s a családi boldogságot. «Alásan köszönöm — írja Kazinczynak [24] — kegyes emlékezését rólam és Guszti fiamról. Ez naponként többtöbb örömmel áraszt el, s képzelheti kedves Urambátyám, mely boldog érzéssel esheték tegnapelőtti examenben hallanom a professor azon közönségesen tett nyilatkozását, hogy Guszti a legjobb gyermek oskolájában. A szülői érzelem, bizonyos, a legtisztább, legsalaktalanabb érzelmek egyike!» — Korábbi s későbbi munkái is telve vannak a házas élet dicséretével. «Alig van — úgymond egyszer [25] — oly rossz házasélet, mely jobb ne lenne a legjobb nőtlenségnél. Én mondom ezt, ki érzem is a szót, a mit szólok. Hát a szerencsés vagy csak tűrhető házasság

[24] Fáy Kazinczyhoz, kelet nélkül (valószínüleg 1831-ben) írt levelében. Akad. kézirattár.

[25] Az *Érzelgés és világ folyása* 15-ik levelében.

is! Menny ez a földön, és kútfő, melyből legnemesb örömeink, érzelmeink és kéjeink csergedeznek. Édes megszokása egymás gyöngeségeinek, kölcsönös kímélés, aggodalom egymásért, kölcsönös ápolás, közösen leélt örömek, bajok, s a természetnek legszebb lánczszeme — a gyermek nyájasan fonják egymásba a két szívet, stb. stb.»

E két érzelem aztán megtörte az avas előítéletet, s csak alkalom kellett, hogy fiának anyját törvényes nejévé tegye. Siettette elhatározását az a körülmény, hogy Zsuzska nővére, özvegy Koósné († 1832), «Fáy Gusztávra» hagyta végrendeletileg pesti házának harmadrészét, s az ártatlan gyermeket törvénytelensége miatt könnyen elüthették volna az örökségtől. Az öreg Karacsnak még egy ostroma ledöntötte végre az utolsó gátat is. Azt tanácsolta Fáynak, hogy menjenek ki sógorához, a szadai paphoz, s ott feltünés nélkül megesküdhetnek. Igy történt meg az elkésett esküvő Szadán 1832. október 18-án.[26] Pest vármegye alispánja fölmentvén őket a hirdetés alól, azonnal megtörténhetett az esküvés; Ferenczy István szobrász és Nagy Benjamin táblai ügyvéd voltak a tanúk. — A véletlen azonban megboszúlta Fáyt e titkolózásért. A megye évnegyedes ülésén a megyebeli papok időszaki jelentése is felolvastatván, a szadai házasultak közt a Fáy neve is előfordult. Ez meglepetve sietett ki a teremből, hogy a hallgatóság szíves üdvözletei elől meneküljön.

Pedig nem volt oka tettét megbánnia. Neje ezután is az maradt, ki eddig volt: hű nő, ki életczélját abban találta, hogy férjének támasza, ápolója legyen. A háztartás gondjait már korábban is ő vitte; de sokszor meggyűlt a baja, mert a pénzzel nem igen tudott bánni. Nem mintha pa-

[26] Az eredeti esküvevél a családi levelestárban.

zarló lett volna, hanem mivel jó szíve sugallatának nem tudott ellenállni. Ha azok a szegény fóthi rokonok bejöttek, nem elégedett meg a megvendégelésökkel, egyiknek is másiknak is volt szüksége egy kis pénze. S a jó testvér, a jó néne soha sem tudta megállni, hogy meg ne oszsza konyhapénzét szegény atyjafiaival. E miatt aztán többször oly zavarba jött, hogy fia segítette ki zsebpénzével, ha pedig már összetorlódott a kisebb-nagyobb adósság, töredelmesen megvallá zavarát a ház urának. Ez mérgesen fölpattant, zsörtölődött, nem a jószivűség, hanem a rendetlen pénzkezelés miatt, mert szűkös jövedelmei mellett csak kiszámítva élhetett, s azt hitte, hogy neje egyebekben is meggondolatlanúl szórja a pénzt. De az a fellobbanás nem sokáig tartott. Senki sem tudott Fáy kedélyéhez úgy alkalmazkodni mint neje; akár ő, akár más okozta a mérgelődést, szelíd kedveskedéseivel hamar el tudta azt oszlatni. Ha pedig baja lett Fáynak, senki sem volt önfeláldozóbb ápolója. Baja pedig gyakran volt; ha egy-egy délután bort kellett lefejtenie, három napig is megfeküdte; ha kissé átfújta a szél, napokig kínozta a fuldokló köhögés; aranyeres bántalmai pedig sohasem szűntek meg. S ilyenkor az a gondos nő dehogy engedett volna egy pohár vizet is cseléddel hozatni, mindent maga végzett férje körül, sokszor egész éjjeleken át ágya mellett virrasztott, hogy annak szenvedéseit könnyítse. A hitvesi kötelesség ily hű teljesítése közben sokszor maga is annyira áthűlt, hogy életének még javakorában köszvény kezdte gyötörni, s ez nehezítette meg öreg kora napjait is.

Mindez azonban már nem a józsefvárosi ház fedele alatt történt, hanem a kalaputczai házban, hova 1827. őszén költöztek át. Fáy ugyanis megúnván a télen sáros, nyáron szúnyogos környéket, ezen év tavaszán megvette a bel-

városi Kalap-utczának akkor 251. (később 207.) számmal jelzett házát, mely a később ott megfordult nagy férfiak s a tulajdonos miatt is történelmi nevezetességű lett volna, ha Fáy halála után le nem rombolják. Ma nagy két emeletes ház áll helyén (16. sz.); Pest városa azonban gondoskodott a ház külsejének megörökítéséről, s a lerombolás előtt lefényképeztette.[27]

Fáy a földszintet bérbe adván, maga az öt szobából s egyéb mellékhelyiségekből álló emeletet lakta. Dolgozó szobája a kapu feletti legszélső szoba volt, kiugró félkör ablakkal és a folyosóra külön kijárattal. Itt fogadta férfivendégeit, s ez volt rendes tartózkodó helye, mert itt volt felhalmozva minden fegyvere. Nem különböző korokból eredő gyilkos szerszámok, hanem nagy polczokon heverő gazdag könyvgyűjtemény.

Vendégei a rokonságon kívül ez időtájt még itt is leginkább író- és művészbarátai voltak. Mikor magyar szinészek jöttek a városba, első útjok Fáyhoz vezetett, mint kinek családja a század eleje óta buzgó pártfogójok volt. Midőn az első magyar szobrász, Ferenczy István hazajött külföldről, ugyancsak Fáynál talált legmelegebb fogadtatásra és barátságra. Ahhoz nem volt elég vagyona, hogy munkát adjon a művésznek, de senki sem volt munkásabb ennek jó hírét terjeszteni, mint épen Fáy, ki a művészben az embert is megszerette, s mindannyiszor meghítta magához, valahányszor író, szinész vendégeket várt, kik szivesen fogadták őt körükbe.

Ünnepe volt a háznak, midőn Kazinczy mint az akadémia szervezésére összehitt bizottság tagja 1828. tavaszán

[27] Erről készült az a fametszet, mely a *Vasárn. Ujs.* 1873. 22. sz. jelent meg.

Pestre érkezett. Több mint húsz éve nem látták egymást; s csak levélben tartották fenn az ismeretséget, de kölcsönösen tisztelték és szerették egymást, s e találkozás által még bensőbbé lett viszonyuk. Fáy ugyanis ösmervén atyai barátja kedvteléseit, mindenre fölhívta figyelmét, a mi Pesten művészileg nevezetes volt. Kazinczy magasztalólag ír[28] egy ilyen kiránduló napjukról a Péczelen levő Szemerének: «Először a Richter festményeit bámultuk;... ekkor Fáy elvive Szentpétery nevű ötvöshöz s megismertete a Delfin föltalálójával; délután pedig a muzeumban tekinténk meg a Ferenczy márványleányát s a seminarium épületében két Zrínyi-képet és a coronatiót. Gyönyörű nap! A Széchenyi képe a muzeumban elragada. Nem képzelhetni szebbet. Feljebb van minden magasztalásnál.» — A kellemes napok emlékeűl s Fáy iránt való tisztelete jeléűl ekkor festette le Fáyt Richter által s ezt a képet küldötte el a sárospataki iskolának.[29]

Kazinczy ezután még kétszer volt Pesten, 1829-ben és 1831-ben. Állandó tartózkodó helye tulajdonkép Péczelen volt, Szemere házánál, kivel ekkor dolgozza át a *Pályája emlékezetét* és *Pannonhalmi útját*; de ha bemennek Pestre, mindkettejök legszívesebb otthona a Fáy háza volt. Egy ilyen alkalommal az ő tiszteletökre meghívta Fáy író- és művész-barátjait, köztök Ferenczyt is. Kazinczy széttekintvén a társaságon, a még ismeretlen Ferenczyhez lépett, s a leírás után gyanítván kilétét, megölelte s bókokkal halmozván el művészeti alkotásaiért, barátjává fogadta. E kitüntetést a művész még azon este viszonozta. Élénken

[28] Kazinczy levele Szemeréhez. Pest, 1828. ápr. 17. Szemere-tár X. k. 12. db.

[29] L. IV. fej. 16. jegyz.

folyt irodalmi, művészeti és politikai ügyekről a társalgás, melyben Ferenczy kevés részt vett; de különben is kevés beszédű lévén minden feltünés nélkül távozhatott el a szobából. Csak szomszédjai tudták, mi járatban van. Vissza térvén, — «egyszerre felszökik ültéből, s ezen szavakkal üdvözli Kazinczyt: Barátom! Rómában laktomban úgy tapasztalám, hogy az írói vagy művészi osztályokban kitünő érdemek meg szoktak koszorúztatni. Engedje meg ismeretes szerénységed, hogy mi is hasonlót tegyünk veled! — ezzel hirtelen, mielőtt az öreg föleszmélhete, fejére övedzé zöld koszorúját, melyet — más zöld lomb nem találtatván közelben — a vármegyeháza udvarának közepén állott szomorúfűz gallyából fona össze. A meglepett irodalmi hősnek könny szökék szemébe s kedves zavarában sorba ölelé a társaság tagjait.» [30] — Vidáman folyt tovább a mulatozás és senki sem gyanítá, hogy a szomorú fűzzel koszorúzott vezért még azon évben örökre elveszítik.

Az akadémiai közgyűlések is több régi és új ismerőst hoztak Pestre, s a Fáy házához. Szemere egyszer (1832-ben) egy zömök termetű s szerény megjelenésű embert vezet el hozzá, azzal a megjegyzéssel, hogy találja el, ki tiszteli meg látogatásával. Dehogy találta volna el, hogy Berzsenyi Dániel, kit versei után rég óta tisztelt, de arczképe után termetes alakban képzelt. Fáy végtelenül örült vendégének, s míg ez Pesten tartózkodott, sokat voltak együtt,

[30] «Irod. és műv. tarlóvirágok» Fáytól. *Divatcsarnok.* 1853. 20. sz. Kazinczy föntebbi levele meg Fáy ezen elbeszélése közt némi ellenmondás van, de könnyen összeegyeztethető a két adat. Kazinczy 1828-ban láthatta Ferenczy művét, a nélkül, hogy a művészszel találkozott volna; de lehet, hogy a megkoszorúzó jelenet korábban történt. Az évszámban 25 év mulva könnyen tévedhetett Fáy, a jelenet emléke azonban híven megmaradt.

s alkalma nyílt megismerni Berzsenyinek jó szívét, egyszerű természetességét. Kevés beszédű, de annál mélyebb érzésű volt, s a czigányzenét annyira szerette, hogy barátai asztalától elfordulva szinte elmerült a bús hangok élvezetébe. Őszinteségére jellemző, a mit Szemere, Kiss és Fáy többszöri ünszolására ennek emlékkönyvébe írt: «Hirtelenében nem jut egyéb eszembe mint a nevem. Berzsenyi Dániel.» [31]

Még azon évben megfordult Fáy házánál a Berzsenyi szigorú kritikusa, Kölcsey is, kit amaz csak egyszer látott, de túlságos érzékenységében legnagyobb ellenségének tartott. Ha most alkalmuk lett volna találkozni, bizonyára engesztelődve nyujtanak egymásnak békejobbot; így Kölcsey csak megható emlékbeszédében mondhatta el sajnálatát ifjúkori túlbuzgósága felett. — Kölcsey a pozsonyi országgyűlésre sietett mint Szathmármegye követe, s mivel ekkor már Fáy is szerepelt a megyén, élénken beszélgettek a közeljövő politikai kilátásokról, Széchenyiről, a reformkérdésekről, s általában a szabadelvű eszmékről, melyeknek mindketten hívei voltak.

A város közepén fekvő kalaputczai ház kényelmes otthont nyújtott Fáynak; de nyáron át hiányzott a megszokott üdülő hely, a szenvedélyes kertésznek — a kert. Volt ugyan két nagyobb kerti telke a Serfőző- és a Malom-utczában, melyeket még 1822-ben vett. Spekulálni akart velök; azt hitte, hogy az egyre terjeszkedő város hamar reászorul a telkekre, s jó áron adhatja el házhelyeknek. Akadt is csakhamar jó vevő, de Fáynak sok baja lett a telkekkel; csak hosszú huza-vona után bírta a maga nevére iratni, s így az eladás is egyre késett. Utóbb kisebb részletekre

[31] «Irod. tarlóvirágok» Fáytól. *Szikszói Enyhlapok.* 1853.

osztva adogatta el a telkeket, az utolsó darabot, melyen kertje állt, 1840-ben. [32]

Fáy szenvedélyes virág- és fatenyésztő lévén, a Ferenczvárosban fekvő malomutczai telket mindjárt a vétel után beültette a gyorsan növő akáczczal, utóbb gyümölcsfákat, szőllőlugast, s virágokat is tenyésztett. Midőn a Kalap-utczába költözködik, oly módon rendezi be a kertet, hogy a nyári hőség elől állandó pihenő helye is legyen; 1829 tavaszán építtet bele egy kis házikót, csak egy kis szobával s konyhával. A nyár elején víg lakomával ülték meg a fölavatást, melyről maga így ír Kazinczynak: «Én, az én kis paradicsomomat ez előtt egy pár héttel, itt lévén Koósné hugom is, szenteltem föl. Mintegy ötven igen szép vendégem volt, s valóban szép fejér nép. Éreztük a kedves Urambátyám hibázását s ittunk becses életeért. Most kis kertem szebb is, nemesebb is.» [33]

E kert később is sok kedélyes mulatságnak volt színhelye, a házikó pedig valóságos nevezetességgé lett. A két öles szobácskának falai hű tükrét képezték a tulajdonos gondolkozásának, lelkületének. Rajzok és felírások voltak ott, pajzán szülöttei a kedélyes házigazdának, melyek akkor is beszéltek, ha ő nem volt jelen. Im itt néhány belőlök.[34]

Egy pompás hintót hivatalvadászók állnak körül és így elmélkednek:

A. Mily ragyogó fény ez! Látszatnom benne be szép lesz!
B. Engem aranyjának vonz inkább szép ragyogása.

[32] Az összes adás-vevési szerződések a családi irományok közt.
[33] Fáy levele Kazinczyhoz. Pest, 1829. jul. 20. Akad. levéltár.
[34] Az itt következő felírások Fáy Gusztáv által írva a hátrahagyott irományok közt. Legnagyobb részök megjelent a Szemere «Pályaismert. adatai» (*Divatcsarnok.* 1853. 8. sz.) és Tóth Lőrincz «Emlékbeszéd»-ében. (*Kisf. társ. Évl.* új f. II. k.)

C. Hogy följebb hágjak, jó lesz fölhágni reája.
D. Hogyha magam szaladok, ám álljon veszteg a hintó.
E. Törjék bár azután, csak alattam még le ne törjék!
F. A járt vágásból ki ne menjen, bárha mi rossz is.
G. Hát urak! a szekeren mind ültök, s vonni ki fogja?

A másik képen társas pipából, külön-külön száron többen dohányoznak, alája pedig ez van írva: «Közintézet!»

Jóizű füstjét kiki szárán szivogatja,
S közjóra mi marad hátra? Silány hamuja.

Egy fa alatt oroszlán, a fán pedig majom; a kép alatt e sorok

A magyar ez volt, mig szeretettel lakta hazáját;
Müveltségében, félek, a fára siet.

Odább egy fényes öltözetű férfiút két idegen bámul:

A. Oh, be nagy úr lehet ez! Gazdag köntöse be játszik!
B. Gondolom, az, pajtás, törve beszél magyarúl.

Két tisztviselő, pohos ügyvéd jelenlétében, ökröt húz föl a csigán; alatta ez áll:

Föl vele, collega, föl! lesz faggyú kenni csigánkat.

A biró a napra néz föl, míg a perlekedő fél hátulról zsebét duggatja:

Két szemem a becsület fényére mereng csak előre;
Mit tudom én, hátul dugdosod-é zsebemet?

Kijut a gúnyból azoknak is, kik a tudománynyal vagy kritika hatalmával visszaélnek. Így egyik képen egy elmeháborodott házat gyujt fel:

A tudomány szent tűz, de ha szállott gazra, bolondra,
Ez s az, tűzhely helytt gyújt vele épületet.[35]

Egy legény virágos fát ráz, s a másik így szól:

A mi gyümölcsnek eredt, nem rázhatod azt le, recensens!
A mi nem arra virult, hagyd te, magába lehull![36]

Egy ifjú lámpát süt a másik szemébe, s alatta e két sor:

Felvilágosítál, vedd köszönetemet,
Jó recensens! szépen kisütéd szememet!

[35-36] E két epigramma egykorú nyomtatásban is megjelent; amaz az *Urania* 1830. 20. l., emez u. o. 1831. 27. l.

A mennyezeten is volt kép, melyen a füles bagoly az éji sötétségben beszédet tart az apróbb madaraknak, mondván:

Napfény hasznáról fogok elmélkedni, barátim!
És denevérekből, ha figyeltek szómra, czitálni!

Kora tavasztól késő őszig itt lehetett legbiztosabban megtalálni Fáyt. Reggel fái és virágai közt foglalatoskodott, aztán kis szobájába tért, s itt dolgozott, a nagy cholera idején is oly bámulatos nyugalommal, mely környezőit is meglepé. A délutáni órák a vendégeknek voltak szánva, mert ritka nap múlt el, hogy egy-két író vagy művész, vagy más jóbarát föl ne kereste volna az árnyas ligetet, hol barátságos otthont találhatott mindenki. Rendes vendégek voltak itt a 30-as években: Vörösmarty és Zádor, Bajza és Ferenczy, kik a napi kérdések megbeszélése s vidám adomázás után szinte gyermeki kedvteléssel futkostak a lapda után, s azt a pohár aludt tejet, melylyel a szép háziasszony kínálta meg őket, nem adták volna bármily dús uzsonnáért. Őszre telvén az idő, megszüretelték a lugast, melynek savanyú termését úgy édesítette meg a kedélyes gazda, hogy puttonszámra hordatta a tőkék alá a Fóton termett szőlőt.[37]

Bármennyien látogatták azonban a Fáy vendégszerető házát, ez sem korábban, sem most nem vált olyan köz-

[37] A családi irományok közt van egy laikus kéz által, irónnal rajzolt kép, mely Fáy kertjét, házát ezzel a szűkebb, s legbizalmasabb baráti körrel mutatja be. Balra a házikó áll, mely előtt asztalnál ülnek Vörösmarty, Fáy András és Fáy Péter kapitány, odább egy csoportban Ferenczy, Bajza és Bugát beszélgetnek valamennyien pipaszóval. A kép közepén kút, melyből épen vizet húz egy cseléd, jobbra a kis Fáy Guszti s egy másik vendég-fiú lapdáznak; hátteret a kert fái alkotnak. Érdekes volna e vázlatot felhasználva megörökíteni e társaságot és kertet.

ponttá, mely irányadó befolyást gyakorolt volna irodalmunkra. A hol az irodalomnak s később a közéletnek legelső emberei találkoznak, ott bizonyára sok olyan eszme kerül szóba, mely termékenyítve száll tovább; de e továbbszállásban nem volt ráütve sem a kör, sem a házigazda bélyege, mely eredetét a világ előtt igazolta volna. Pedig csak ez tette volna a házat központtá. A látogatások nem voltak rendszeres összejövetelek, mert Fáy gyakran huzamosabb időre elhagyta a várost, s ő maga, szerénységében, csak dilettans írónak vallotta magát, ki 1825-től kezdve valóban többet foglalkozik a közügyekkel mint az irodalommal. Alig volt vendégei közt egy is, kinek fejében több reformeszme keletkezett, s ennek keresztülvitelére több gyakorlati ismeret lett volna; de ha egyik-másik eszméje érdekében szívesen izgatott is köztük, a keresztülvitelre csak úgy vállalkozott, ha más nem tette, vezérszerepre pedig sohasem vágyódott. Ez összejövetelekhez nem fűződnek oly irodalmi tervkovácsolások sem, minőket korábban a Vitkovits és Kulcsár házánál megérleltek; de midőn ezek már visszavonúltak vagy elhúnytak és az irodalom és művészet embereinek nem volt oly helyök, hol egymást megismerve, gondolataikat kicserélhették volna: akkor a Fáy háza és kertje sokat pótolt reájok nézve. Ez az oka, hogy a kik megfordultak, évtizedek mulva is bizonyos kegyeletes lelkesedéssel emlékeznek meg az ott töltött napokról. S viszont Fáy legnagyobb örömét lelte abban, ha vendégei jól érezték magukat házánál. Ezért, mikor a ferencvárosi kert széleit lassanként házhelyeknek adogatta el, s a társaság már-már kiszorult, vagy a szomszédság által feszélyezve lett volna, új tanyáról gondoskodott — fóti szőllejében. E családias mulatozás szintén jellemző tulajdonsága annak a kornak!

Fáy ferenczvárosi kertje a házikóval együtt az 1838-iki nagy árvíznek esett áldozatul. Most az üllői-úti kaszárnyának déli belső szárnya áll felette.

II.

Közállapotok 1825. előtt. A megye mint az «alkotmány védbástyája». A kormány politikája. Közvélemény a reformok iránt. A köztanultság alacsony színvonala. Fáy hirdeti először a reformeszméket: meséiben. Reformeri munkaterve: a megyéhez benyujtott emlékiratban. (1825.) Ennek tartalma és méltatása. Kik és miért ellenzik az akadémia felállítását? Avúlt nemzetgazdasági eszmék. Fáy gyakorlati reformtervei; conservativ reformer; megelőzi korát; jövő életczélja.

A közéletnek az a nyomasztó helyzete, melyet a harmadik fejezetben vázoltam, épen akkor volt átalakulóban, midőn Fáy állandóan Pestre költözött, sőt az átköltözésre egyebek közt az is sürgető ingert szolgáltathatott, hogy a megélénkült megyei küzdelmeknek tanúja legyen, s azokban maga is részt vegyen.

A nápolyi és piemonti forradalmak könnyű leverése ugyanis annyira elbizottá tevé az önkényes kormányt, hogy a nemzet legsarkalatosabb alkotmányos jogainak megsértésétől sem riadt vissza. 1821. ápril 4-dikén udvari parancsban rendelteti el a királylyal az 1813. és 1815-ki újoncz-hátralék kiállítását; 1822. aug. 13-án pedig elrendeli, hogy az eddig váltópénzben fizetett hadi adó nov. 1-től kezdve ezüstben vagyis harmadfélszer nagyobb menynyiségben fizettessék. E rendeletek a legnagyobb fölháborodást keltették a megyéken, fölrázták a tétlen közönyt, és sorompóba hívták a félrevonultakat. Már az elsőt is csak fenyegetések közt tudták végrehajtani; a második

rendeletnek végrehajtását azonban a királyi biztosok több helyt csak katonai karhatalommal, számosak befogatásával s a törvénytelenségek hosszú sorozatával birták kimondatni. S ezzel nem szünt meg a makacs küzdelem; ha pillanatra győzött is az erőszak, jövőre annál fenyegetőbb ellenállást lehetett várni, mert az egész társadalom megmozdult, s az irodalom, mely eddig is egyedűl virrasztott a nemzet dermedtsége s képzeleti jövőn csüggő álmai felett, a régmult nagyság képeivel lelkesített s ébresztgette a nemzeti öntudatot.

A kormány végre is attól tartott, hogy e küzdelem kiszivárgó híre külföldön megingathatja az uralkodó s népei patriarchalis egyetértéséről ápolt jó véleményt, mely egyik támasza volt a birodalom nagyhatalmi állásának. Másrészt a legfőbb intézők belátják, hogy a monarchia érdeke a magyar alkotmány mellett is megóvható. Metternich herczeg tehát — mint egyik bizalmas emberének maga írja [38] — «nem az alkotmány ellen sánczolja el magát, mint azelőtt tette a kormány, hanem a császárral az alkotmányon belől foglaltat el erős állást». S a megyék feliratai kban magok is kifejezik, hogy «a magyar nemzet országgyűlésen kívül csökönyösen ragaszkodik jogaihoz, de a diétán életét és vérét kész fölajánlani hazájáért, szeretett királyáért».[39] Már 1824. elején elhatározzák tehát Bécsben s 1825. szept. 11-re csakugyan összehivatják a rég óhajtott országgyűlést Pozsonyba. A politikai rendszer még vagy két évtizedig a régi marad, a gyűlés kihirdetése azonban jobb reményeket s nagy örömet keltett,

[38-39] Mind a két idézet közölve Marczali Henrik «Az 1825-iki országgyűlés egybehívása» cz. tanulmányában. *Nemzet*, 1889. 21. sz. melléklet.

és módfelett növelte a megye politikai szerepének fontosságát.

E szerep korábban is nevezetes volt. A követi utasítások által már régóta befolyt a megye az országos ügyek intézésébe s mint a közakarat nyilvánításának egyetlen foruma, országgyűlés nem tartása esetén is állandó teret nyujtott az ősi alkotmány védelmére s ekként folyton ébrentartotta a nemesi hazafiságot. E védelem ugyan csak annyira szorítkozhatott, hogy a megye fölírás alakjában orvoslást sürgetett a sérelem ellen s jegyzőkönyvbe vétette elégedetlenségét; a rendeletet azonban rendesen végrehajtotta, s csak néhol bátorodtak föl a rendek annyira, hogy mint törvénytelen intézkedést félretegyék.[40] Ez az ellenállás, az ú. n. «passiva resistentia» II. József korától kezdve mintegy félszázadon át folyt küzdelmek során többször megnehezíté a főhatalom erőszakos kisérleteit, s arra kényszeríté, hogy az alkotmánynak legalább külső formáit megtartsa. A küzdelemnek ilyen sikere miatt vált hazafias cultus tárgyává a megye, melyet az «alkotmány védbástyájá»-nak szeretett nevezgetni a megyei autonomiára büszke nemesség.

Mint 1790-ben, úgy most is oda irányult — megyén és országgyűlésen — minden törekvés, hogy az alkotmányt biztosítsák s ennek kapcsán orvosolják mindazt a sérelmet, mit az önkényes uralom a nemzet kiváltságos szabadságán ejtett. E kivánságban egyesült az összes fő-,

[40] A megyéknek azt a jogát, hogy a kir. rendeletek ellen felírhasson, a helytartótanács számára 1802-ben kiadott utasítás is elismeri; de azt félre tenni s végre nem hajtani nem volt jog, csak merészebb szokás, mely az ellenőrzés akkori nehézségei miatt történhetett meg. L. bővebben: Grünwald B. *A régi Magyarország.* 449. s köv. l.

közép- és alnemesség vágya, sőt a nem-nemeseké is, mert amazok úton-útfélen hirdették, hogy a nemesi szabadság veszélyeztetése a közszabadságot is veszélyezteti s a nép nyomorát szaporítja.

A kormány, hogy a rendeket szándéka őszinteségével áltassa (hogy t. i. ezentúl nem lép le az alkotmány ösvényéről), azon reform-munkálatok tárgyalását is kitűzetni óhajtotta, melyeket az 1790-diki országgyűlés bizottságai alkottak s melyek tárgyalását a következő országgyűlések annyiszor kivánták. A rendek azonban csak többszöri sürgetésre tűzték ki napirendre s ekkor aztán az ügy «fontosságának» ürügye alatt a következő országgyűlésre halasztották a tárgyalást, különböző bizottságokra ruházván az előtanulmányozást.

E vonakodásnak nem csupán a régi munkálatok elavultsága s a kormány iránti bizalmatlanság voltak okai; hanem egyfelől az általános készületlenség, másfelől bizonyos elégedett nyugalom. Az önkényes uralom alatt felnőtt nemzedék, elzárattván a külföld művelő hatásától, s korlátoztatván taníttatásban és szellemi érintkezésben, nem léphetett nyomába a régibb országgyűlések törvényhozóinak, a külföld államtudományi előhaladásától meg épen messze elmaradt. «A tudás — úgymond Dessewffy József[41] ez időre czélozva — mely aristocratiai alkotmányos országban a törvényhozóknak felette szükséges, egészen kiment divatból; historia, műtudomány, statusgazdálkodás tudománya nem hogy elmaradt, sőt visszafelé ment, — úgy hogy mostani ifjaink, hacsak külön útakon nem művelték magokat, mind e tárgyakat egyedűl névről és újságlevelekből ismerik.» A megyéken a szóvivők tudománya is alig

[41] Ez idézet folytatása a III. fej. 6. jegyz. közlötteknek.

terjedt túl Verbőczy *Hármas könyvén*; hazafiságuk beérte azzal, hogy őrködjenek az alkotmány sánczain s gyanakodva tekintsenek mindent, mi fölülről jön. Ha a szűk eszmekörű vitákban fölvillan is néha egy-egy reformterv, lezúgja a korlátolt előitelet, mely nem a korszerű javításokban, hanem a régi állapotok sértetlen föntartásában látta s kereste a maga üdvét, annál csökönyösebben, mennél kevésbbé teljesítette a kiváltságok föltételét: a vérrel szolgálást. E kiváltságok révén adót nem fizetett, földjét minden befektetés nélkül megmunkálta a paraszt; ő csak parancsolt, mulatott, s legföljebb a megyegyűlésekre járt ez aranyszabadság felett őrködni.

Az 1825-diki országgyűlés tehát nem lép a reformok útjára; a rendeknek csak egy kis része megy haza azzal a meggyőződéssel, hogy a közügyek némely ágában a javítás kikerülhetetlen, anyagi érdekeink kifejtése pedig égető szükség. A reformok útja-módja s eszközei iránt azonban ezek közt is teljes tájékozatlanság uralkodik s ez mindaddig tart, míg Széchenyi István föl nem lép, s irányt nem jelöl a haladni kivánóknak.

De Széchenyi, mint egyszer már említők, az igazi nagyság szerénységével nem restelte később nyilvánosan, Pestmegye közgyűlésén (1838.) bevallani, hogy — «a honi reform teendőire az első eszmét, akaratot, önelszánást *Fáy meséi* ébresztették föl benne».

Valóban, Fáy csak eddig ismertetett munkáiban is több korszerű s életrevalóbb eszmét penditett meg, mint a mennyi köztanácskozásainkban eladdig fölmerült, s őt már ez okon is *legelső reformerünknek* kell tartanunk. Születése, neveltetése, későbbi életpályája, barátsága, kedvtelései mind közreműködtek, hogy azzá legyen. A szülők és rokonok házánál a nemesi szabadságot még virágzása tel-

jében látja, de már mint gyermek észreveszi annak némely féktelenségét. Oly korban élte le gyermek- és ifjúkorát, melyet a fölvilágosultság szele érintett, s mely a létező és lehető állapotokról sokat elmélkedett. Az elmélkedő hajlam Fáy jellemének is alapvonása, melynek folytonos táplálékot nyujtott minden iránt érdeklődő természete. Mint tanuló szorgalomban fölülmúlja minden társát; jogi tanulmányaival ügyvédi oklevelet szerez, egyházi tanulmányait szinte a papi censuráig fölviszi. Műveli az irodalmat és zenét, gazdálkodik. Az országos dolgokat már ifjú korában nagy figyelemmel kiséri; sokat tanul az élet iskolájában, főkép szolgabirósága idején. Hivatalos és magán érintkezéseiben s a megyegyűléseken bő alkalma nyilt közvetlen szemlélet alapján megismerni a megye viszonyait, a hiányokat és visszaéléseket, a nép életét és gondolkodásmódját, szükségeit és kivánalmait. Őt minden érdekelte, a miből tanulhatott, s minden eszmélkedésre ingerelte, a mi bármikép lekötötte figyelmét.

Egyelőre azonban, a szabad vélemény-nyilvánítás korlátozása idején, csak képekben szólhatott; de úgy szólt, hogy mindenki megértette. Fáy meséi, aphorizmái és elbeszélései hirdették nálunk legelsőben a reformeszméket, s nagy részök van abban, hogy ezeket utóbb a közvélemény oly hamar befogadta a politikai s társadalmi átalakulás terén is.

A viszonyok változtával azonban csakhamar megjött az idő, hogy Fáy nyiltan is fölléphetett. Az országgyűlés kihirdetése után (1825.) ugyanis Pestmegye hivatalosan fölszólítja[42] a területén lakó táblabirákat, hogy az ország-

[42] Az 1825. jul. 18-án Bárczay Pál alispán által kiadott s u. a. év kisasszony-hava 11-iki gyűlésére szóló nyomtatott meghivó Fáy hátrahagyott iratai közt.

gyűlésre küldendő követek megválasztása, s a nekik adandó utasítások elkészítése végett megjelenni, s ekként «a közdolgot elősegélleni ne terheltessenek». Itt szokták előadni az évek óta felgyülemlett sérelmeket s mind azt a tárgyat, mire országos intézkedést kivántak.

E fölszólítás jó alkalmul kinálkozott Fáynak, hogy mindazt előadja, a mit hazai viszonyaink s a műveltebb külföld életének tanulmányozása közben tapasztalt, a minek szükséges vagy hasznos voltát belátta, s a mi mint reformterv élt lelkében. Hogy a megye korábbi kivánságairól alaposan értesüljön, a megye levéltárából lemásoltatta a régibb követi utasításokat is.[43] Tanulmányai eredményét aztán egy *öt ívnyi emlékiratban*[44] terjesztette a megye, illetve a követi utasításokat készítő bizottság elé. *E dolgozat Fáynak valóságos reformeri munkaterve.* Nem valami nagyszabású államirat, de sok olyan van benne, a mit eddig még senki sem mondott, sok olyan, a minek emlegetését nem szívesen hallgatták a rendek, s egészben véve úgy Fáyra, mint a kor viszonyaira s törekvéseire nézve több tekintetben nevezetes; mindenesetre megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele.

A bevezetésben szerényen elmondja, hogy fölszólíttatván — «ő is mint hazája javáért lángoló hazafi ugyan, de a kinek a politikai osztályban való fényleni vágyás soha gyengéje nem volt, nem tanács, hanem csak emlékeztetés végett bátorkodik jegyzéseit alázatosan előadni», — hogy azokat a követi utasításokba fölvegyék vagy pótló utasítások alkalmával fölhasználják. Az egyes pontok rövid tartalma következő:

[43] Egyéb országgyűlési irományokkal összekötve, Fáy hagyatékában.

[44] U. o. kétszeri kidolgozásban.

1. Az adózó népet nagyon terheli a termesztmények és feldolgozott áruk közt levő visszás arány, melyet a czéhek mozdítanak elő. Ezért jön hazánkba annyi idegen, s míg ezek felgazdagodnak, a földmívelő nép alig élhet. *El kell törülni a czéhrendszert* vagy legalább árát szabni az első szükségletű czikkeknek.[45]

2. Sürgetnünk kell, hogy hazánkban a magyar nyelv legyen mind tudományos, mind törvényes köznyelvünk. *De sem nyelvmívelő, sem tudós-társaság még most nem kell*, sőt egyenes veszedelme lenne a magyar irodalomnak; vallás-, politika-, tudomány- és nyelvbeli szakadások többet ártanának, mint használnának.

3. Országgyűlési végzéssel törüljék el azt a nemzetgyalázó adót, melyet a magyar színészet az ország szivében a németnek fizet, s rendeljék el, hogy míg állandó színháza lesz a magyarnak, a német színházban játszhassanak. Az építés végett pénzalapról kell gondoskodni, s egyebek közt a *kalendárium s egy nemzeti folyóirat jövedelmét* is erre kellene fordítani.

4. A pénzügyekre[46] nézve két fő elvűl kellene kitűzni: a «*hazai szorgalom» (ipar) pártfogását és a hitelező s adós viszonyának szabályozását*, mert a sokszor változó pénzérték temérdek zavart okozott. Egybe kell állítani, mennyit lehetett venni a kölcsönzött pénzen akkor és mennyit az adósság lefizetésekor. Ha a kölcsönpénzen vett jószág megvan, a hitelező ezt is visszavehesse pénz helyett stb. Egyébkor hadd legyen irányadó az árfolyam. A papirpénzt el kell törülni.

[45] Régi törvény (1659. 71. tcz.) értelmében időről-időre megszokták a megyék határozni az élelmi s egyéb első-szükségletű czikkek árát; Pestmegye legutóbb 1812. decz. 14. közgyűléséből nagy terjedelmű iratban apróra meghatározza minden mester-czikk árát. — 1813. ápril 6-ikán a kormány is adott ki egy, a czéhek visszaéléseit korlátozó szabályzatot, mely a kormánynak ellenőrző befolyást biztosít. De úgy látszik, mind a két intézkedésnek kevés foganatja lett, mert a panaszok ezentúl sem szünnek meg.

[46] A pénzügyekről már az 1811-iki országgyűlésen is heves viták folytak, mivel a kormány az absolut intézkedéseknek Magyarországon alkotmányos úton akart érvényt szerezni; de a rendek ebbe nem egyeztek bele, a király tehát eloszlatta az országgyűlést, a kormány pedig, különösen az 1816. jun. 1. patensével kezdte meg a pénzügyek absolut rendezését.

5. A peres forumok és új törvények hozatalát illetőleg, ha állandósítják a táblabirák sedriáját,[47] *ne ugyanazon s ne fizetéses birák legyenek*, mert így a vagyonosabbak (a csekély bérért s gazdaságuk elhanyagolásával) nem vesznek benne részt, s a peres fél előre ismervén biráját, megvesztegetheti; oszszák be heti vagy kétheti sorrendbe a táblabirákat. Az egész ország nagy kárát vallja a *váltótörvény hiányának*, ezt tehát sürgetni kell; ha nem sikerül, legalább gyorsítsák a peres eljárást, mert a huza-vona hitelünk rovására történik. Egypár visszaélés ellen az actiónak új nemét kell behozni, így: a *nemesi szabadság s a hivatalos közegek visszaélései ellen.* A szándékos csődöt szigorúan kell büntetni, mert az csalás. *A fényűzést korlátozni kell*, s ebben a követek menjenek elő jó példával, drága öltözékeket nem öltvén magokra. Általában nem az a bajunk, hogy nem volnának jó törvényeink, hanem hogy azokat nem tartjuk meg.

6. A fenyítő törvénykönyv alkotásánál óhajtandó, hogy a büntetés, példaadás végett, nyilvános legyen; a *börtönökben kevesebb henyélés s több egészség eszközöltessék.* — *Az állat-kínzás ellen* is törvény hozassék. A magyar termények hamisítói mint hazaárulók legyenek büntetve; a kártyázás szenvedélyét korlátolni kell. A papirpénz nem törvényes, de míg forgalomban lesz, hamisítóit szigorúan kell büntetni.

7. Mind a polgári, mind a fenyítő *törvényeket szó és betű szerint kell venni*, mint Angliában; úgy sok visszaélésnek elejét veszszük. Jó, ha mindenki előre tudja, hogy a bűnnek milyen büntetése lesz.

8. A közrendet (politia) illetőleg, vármegyénként *gabnatárakat kell állítani*, a koldulást korlátozni, minden helység gondoskodjék a maga szegényeiről. *Ő felsége évenként adjon ki míveseinknek bizonyos mennyiségű aranyat és ezüstöt* mint Bécsben, s szint oly hiteles vegyészti mértéket használjanak hazánkban is.

9. Az adózó népen való könnyítés bizonyára fő gondja lesz az országgyűlésnek; alkalmas eszközök: az adónak és a só árának leszállítása,[48] a termesztmények és mesteráruk közt való helyes

[47] Kormányrendelet (1817.) szabta meg, hogy csak a megye székhelyén lakó táblabirák üljenek széket, s működésökért napidíjat kapjanak.

[48] A só árának leszállítását már a cancellária is ajánlotta a kormánynak.

arány megállapítása, s mindenek fölött *az adónak helyes és pontos kivetése.* Ez utóbbi körül történik a legtöbb visszaélés. A szolgabiró és jegyző önkényesen végzik; a nagyobb helységek nem vallják be lelkiismeretesen vagyonukat, sokan pedig, nemesség ürügye alatt, kivonják magokat az adó alól. Ezen úgy kellene segíteni, hogy egy — birtokosok, tábla- és szolgabirák, esküdtek és adófelügyelőkből álló bizottmány vesse ki az adót minden harmadik évben az egész megyére; az ellenőrzést aztán a szolgabiró és esküdt végezzék. A kincstár, katonaság és tisztviselők részére adott termesztmény vagy fuvarozás haladék nélkül kifizettessék. Pontosan határoztassék meg a jobbágy-szolgálmány. A közpénzeket sikkasztó a kártérítésen felül büntetésben is részesüljön. *A táblabiró ne kapjon napidíjat,* mert az tiszteletbeli hivatal; a tisztviselők váltó czédulában és ne ezüstben[49] kapják fizetéseiket. Az adózó nép rovására vendégségeket, ünnepélyeket ne adjon a vármegye; ha ád, a rendek erszényéből fizessék. A házi szükséglet (építés stb.) *felsőbb ellenőrzés* mellett történjék. A legelőhiány s egyéb urbarialis baj egy év alatt orvosoltassék. A pénztelenség okait el kell hárítani, így pl. a felség néha közöttünk lakjék, a főurak ne külföldön költsék el vagyonukat, a hazai terményeket feldolgozó gyárakat serkenteni kell stb. Népszerű könyvek irattassanak, hogy abból a nép megtanulhassa az okszerű gazdálkodást.

10. A polgárjog elnyerésére legalább huszonöt évi ittbenn-lakás kelljen; a ki jószágot szerez, fizesse le az indigenatusi taxát.

«*Némely projectumok*» czím alatt még egy-két terv egészíti ki az emlékiratot:

1. *A színházi pénzalap* előteremtésére nézve azt ajánlja, hogy a ki új hivatalt vagy kitüntetést nyer, *önként ajánlott összeget* fizessen a színházalapra, s válaszszanak *megyénként* egy-egy «serkentőt», ki az illetőket felszólítsa és nyilvántartsa. A ki sorsjátékon nyer, váratlanúl örököl, szintén így tehetne. Végül: a külföldön mulató nagyurak, hogy valami hasznost mégis nyujtsanak a hazának, váltsák meg e mulatságot bizonyos összeggel.

[49] Midőn a kormány az adónak ezüst pénzben való fizetését elrendelte, egyúttal megengedte, hogy a hivatalnokok is ezüstben kapják fizetésüket, a miért Békésmegye *hálafeliratot* intézett a kormányhoz.

2. *Egy arany és egy fekete könyvet* kellene készíttetni, s megyénként megszavazni, ki irassék az egyik vagy a másikba.

3. Az erkölcstelenségnek, főkép a szegényebb osztálynál, egyik elősegítője, hogy megtakarított keresményével nem tud mit tenni, mert ha kölcsön adja valakinek, bizonyos pert von nyakára, s pénzét is elveszti. Ennek elejét veendő, egy *aprós-cassa (Sparkasse) állítassék fel*, legfeljebb 300 frt. betételekkel, s azt egy megbízható kereskedő vagy a megye kezeltesse.

4. A *gyümölcsfa-nemesítés* terjesztése végett a vármegyeház mellett *oltványos kertet* kellene tartani; a munkát elvégeznék a rabok, kik a bánásmódot megtanulván, kiszabadulásuk után is hasznot tehetnének.

5. A szegedi fenyítőház helyett, mely nem felel meg czéljának, *javítóház és Magdalénák fogadója* (nők számára) állíttassék. Szükséges volna továbbá *egy-egy ház a bolondok és talált gyermekek számára*. Ha az ország nem tehetné, mágnásokat kellene serkenteni.

6. A múzeum számára *minden iró és könyvnyomtató* egy példányt tartoznék beküldeni. Végül

7. A művészetek fölserkentésére minden három évben «*mívmustra*» (műkiállítás) *rendeztessék* a múzeum udvarán; a legjelesebb darabot minden nemből vegyék meg s jutalomban is részesítsék és helyezzék el a múzeumban, hogy itt e művekből idővel *magyar iskola* képződjék.

Im ez rövid tartalma a Fáy emlékiratának. Feltünő lehet első tekintetre, hogy a míg kisebb bajokat hosszan, részletezve ad elő, a legnagyobbakról, minő az újonczszedés, önkényes adókivetés, a censura nyüge, a tanulmányok korlátolt függése, — egy szóval sem emlékezik meg. A mellőzésnek azonban egyszerű okai lehettek. Fáy bizonyos volt abban, hogy az alkotmánysértő pontokat úgy sem hagyja el az utasító bizottság, hiszen azok orvoslása végett hívták össze az országgyűlést, melynek figyelme minden sérelemre ki fog terjedni. De méltán tarthatott, hogy egyéb bajaink nem részesülnek hasonló figyelemben; pedig égető szükség követeli tárgyalásukat.

Feltünő lehet az is, hogy míg a nemzet régi óhajait: a magyar nyelv általános használatát, a színészetnek mint nemzeti közügynek biztosítását — nagyon sürgeti, s ezek valósítására módokat jelöl: addig a nyelvmívelő akadémia fölállítását különböző viszályok elkerülése végett még most nem ajánlja. Annyival feltünőbb ez, mivel az akadémia fölállítása szintén régi vágy volt, tervét az irodalomban többen vitatták s Fáy maga is munkás tagja volt az irodalomnak. De tudnunk kell, hogy most, a midőn sokfelől rebesgették, hogy az országgyűlésen egyebek közt az akadémiáról is tanácskozni kell, épen az irodalom vezérférfiai: Kazinczy és szorosabban hozzáfűződő tanítványai — nem akarták annak fölállítását. «Túl a Duna (vagyis az orthologusok) arról gondolkozik — így ír Kazinczy Szemere Pálnak [50] — hogy ha diéta lesz, — «académie Hongroise»-t fog alkotni. Azt az udvar nem ád, s minek volna az! Mihelyt azt a húrt megpendítik, *én egyenesen vágok közéjek.* Azt hiszik-e ők, hogy az «académie Hongroise» mellett is elhallgatnak a nyelvtörők (vagyis nyelvújítók)! Nem azok, soha! Nagy vakság nem látni, mely sok jót adtak ők.» Im itt a nem-akarás oka! Nyilván attól fél, hogy az akadémia az orthologusok kezébe kerül, s készebb lemondani a rég óhajtott akadémia megvalósításáról, mintsem hogy ez tekintélyével emelje az ellenpárt győzelmét. Kazinczy megjegyzése aztán szinte közvéleményt csinált tanítványai körében. Szemere még az akadémia megalakulása után, 1830-ban is azt írja: [51] «Én senkit sem tettem volna taggá, ki az akadémiát óhajtá a nyelvre

[50] Kazinczy kiadatlan levele 1824. okt. 23. kelettel. Szemere-tár VIII. k.

[51] Szemere Pál levele Kölcseyhez 1830. decz. 27. Szemere-tár X. k.

nézve.» Ha elnémultak is t. i. a korábbi szenvedélyes tollharczok, volt okuk félni, hogy a nyelvújítás ügyét, melyért annyit küzdöttek, az orthologia új erővel fogja megtámadni. — 1824-ben Fáy óvakodása sem volt alaptalan. A «hazában uralkodó tekintetek» csakugyan sok akadályt gördítettek a fölállítás elé, akkor is, midőn már a valósulás útján haladt. Az aulicus főpapok és főrendek ugyanis szintén tetemes összeget ajánlottak, de nem a Széchenyi s más hazafiak által óhajtott nyelvmívelő s irodalmi és tudományos társaságra, hanem a Szepessy püspök által tervezett nyelvterjesztő (iskolák, tanítóképzők s tankönyvek által) intézetre, melynek fölállításával amannak megsemmisítését czélozták.[52] Szó volt arról is, hogy az akadémiát a nemzeti múzeummal kellene összekapcsolni; s jóllehet, az alapítólevél ellentmondott ilyen tervnek, a negyvenes években újra fölmerül,[53] de az alapítók akaratán meghiúsult.

Az emlékirat egyéb részében Fáynak a papirpénz-, nemes ércz- s fényűzésről, szabadiparról való fölfogásában, az idegenek versenyétől való félelmében, a külföldieske-

[52] Széchenyi 1842. akad. megnyitó beszédében egyebek közt így szól: «Akkor, midőn akadémiánk születék, nem egy, mást eszközlő, félrevonó javaslat gördíttetett előnkbe, s mi minden megmutathatás nélkül csak úgy győzheténk azok nagy tömegén, hogy t. i. mi sem mást mint philologiai társaságot, sem többet mint belterjűlég működőt állítani nem akarunk, sőt ajánlatainkat visszahúzni vagyunk inkább készek.» V. ö. még: Szász K. *Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása.* Budapest, 1880. 121. l.

[53] Fáy jegyzetei közt (1843—4.) fordul elő ezen észrevétel: «Attól a palatinus sem idegen, hogy használásban és meggazdálkodásban (azonban ügyelet és pénztár egyesítése nélkül) múzeum és tudóstársaság egyesíttessenek. . . . Azonban az akadémia fundatorai nem akarnak egyesítést.»

dők elitélésében stb. bizonyára sok avult s téves nézet van kifejezve. De ezen ne ütközzünk meg, nem csupán Fáy tévedései azok, hanem még inkább a koréi; mert az ő erős fajszeretetén kívül többnyire a kor előitéleteire s a nemzetgazdasági eszmék fejletlenségére vezethetők vissza. Az a közgazdaságilag súlyos helyzet ugyanis, melybe nemzetünket az osztrák politika következményekép: a kiviteli kereskedelem elnyomatása, a nagy vám, másfelől a nagy háborúk költségei, a papirpénz elszaporodása s a czélszerű reformok folytonos halasztgatása — döntötték, már évtizedek óta elkeseredett panaszokra adott okot úgy az országos, mint a megyei gyűléseken. A bajok orvoslatát a kereskedelem és ipar fölvirágoztatásában keresik. Csak az a különös s egyszersmind nemzeti bélyege e kor közgazdasági törekvéseinek, hogy a midőn a rendek a szabadkereskedelemről szólnak, mindig csak a kivitel szabadságát értik, s nem tudják méltányolni azt a nemzetgazdasági igazságot, hogy a kivitel csak ott virágozhatik, hol a bevitel is szabad. Sürgetik a czéhrendszer eltörlését s a szabad ipart is, de ismét csak azért, hogy a nemesség olcsón szerezhesse be szükségleteit, s jó áron adhassa el terményeit. Hogy a kormány és országgyűlések később is folyton a kereskedelem fölvirágoztatásában látják nemzeti boldogulásunk föltételeit, annak oka jó részt abban keresendő, hogy régebben az osztrák Sonnenfels mercantil-rendszerű könyvét tűzték ki az összes főiskolákon tanítás végett. Ez az eljárás hosszú időre megakasztotta a közgazdasági eszmék fejlődését, s a már-már köztekintélyre vergődött Smith-Say-féle rendszerek megismerését; ez okozta egyebek közt, hogy átalakulásunk oly nehezen indulhatott meg, s annyi előitélettel, középkorias eszmével és szűkkeblűséggel kellett küzdenie, mikor a külföldön mindezt

már megszüntette a fejlettebb nemzetgazdasági eszmék elterjedése.[54]

Fáyt azonban nem abból kell megitélnünk, a miben nem kerülhette ki korának hatását. Ő nem az elmélet, hanem a gyakorlat embere volt s ennélfogva dolgozatának is az a becsesebb része, melyben a gyakorlat terén mozog. «Ki magyar életre kíván hatni — úgymond egy később írt munkájában[55] — javaslatinál magyar földön, magyar éghajlat alatt, földiei közt járjon, és ne üvegházi növényekkel kinálgassa a jó magyar hazát. Csak botor nem tudja, mi volna jó a világon; de okos is ritkán s csak tapogatva tudja, mi volna hazánkban jó, mikor, mennyiben és miként?» Fáy mindenesetre ez okosak közé tartozik, kinek minden során meglátszik a közvetlen szemléletből szerzett tapasztalat. A mit a földmívelés érdekeinek megóvása, a kölcsönügy elintézése, a peres ügyek vitele, az adószedés, a rabok foglalkoztatása, a gyümölcsnemesítés stbre vonatkozólag mond és ajánl, mind azt bizonyítja, hogy nagyon jól ismeri a bajok forrásait s viszonyainknak megfelelő segítséget is tud nyújtani.

Hogy a színészet fölsegélésére egyebek közt a kalendáriumok hasznát ajánlja, az nem oly csekélység, mint első tekintetre látszik. Fáy följegyzi egyik jegyzőkönyvében, hogy Pesten magánál Landerernél egy év alatt elkel 16 ezer magyar, 10 ezer tót, 30 ezer német kalendárium;

[54] Sonnenfels könyvét Beke Farkas (1807.) fordította le latinra s ez szolgált sokáig tankönyvül. A Smith-Say-rendszerek hatása azonban irodalmilag már szintén korán nyilatkozik, Berzevitzy (1797.) s Horváth Mihály (1806.) munkáin már észrevehető. L. bővebben: Kautz Gy. *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon.* Pest, 1868. 236—240. l.

[55] *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban.* 1841. 12. l.

Győrött elkél: 72 ezer német, 32 ezer magyar; Komáromban: 45 ezer, Szegeden 21 ezer magyar. Im ezek is adatok s bizony elég szomorúan jellemző irodalomtörténeti adatok. Hiszen a kalendárium sokaknál még ma is egyedűli irodalmi szükséglet.

Az arany- és fekete-könyvet maga Fáy is gyermekesnek mondja. Azt akarta velök állandósítani, a mit a nemzet úgy is megtett: megbélyegezte a nemzeti ügy ellenségeit s bálványozta a kitartó s megvesztegethetetlen harczosokat.

Az *állatvédelem*, *javító-* és *lelenczház* építése, *műkiállítás*, *takarékpénztár* alapítása, *váltótörvény* alkotása mind oly eszmék, melyek a külföld nagy elméit is sokat foglalkoztatták, s Angol- és Francziaország már áldásait is élvezte ezen intézményeknek. Fáyé az érdem, hogy ezen eszméket nálunk először pendítette meg vagy élesztette föl, sőt nevéhez fűződik utóbb a dicsőség több javaslat megvalósításában is.

Az emlékirat, mint látjuk, nem foglalkozik politikai kérdésekkel; de *házi bajainkat*, a társadalmi és közélet szükségleteit egész terjedelmökben felöleli. Nem az államböles korszakos eszméit, hanem a gyakorlati embernek a mindennapi életre vonatkozó terveit halljuk tőle. Fáy — paradoxon állítással — *conservativ reformer*, ki, mint meséiben láttuk, s egyéb munkáiban látni fogjuk, kegyelettel tekint az ősi alkotmányra s a századok által megszentelt hagyományokra; de elég fölvilágosult, hogy észrevegye a haladó állapotokat s a haladás szükséges voltát is. Mikor még mindenki elégségesnek tartja az alkotmány sánczainak védelmét s azt hiszi, hogy azokon belől az ősi kiváltságok párnáin kényelmesen heverészhet: Fáy már bajainkra figyelmeztet, melyeket kevesen akarnak látni, költögeti az

aludni vágyókat, haladásra nógatja a tétlenűl ácsorgókat. S ez időtájt nincs senki a hazában, ki e szerepre több joggal vállalkozhatott volna; több előkészülettel, jobb szívvel, önzetlenebb hazafisággal s gyakorlatibb érzékkel alig lehetett volna az akkori körülmények közt megjelölni a megélhetés, boldogulás és józan haladás viszonyainkhoz mért föltételeit, mint a hogy ő megjelölte irodalmi munkáiban és emlékiratában.

S e javaslatokból mégis nagyon kevés mehetett be a megyei utasításokba, melyek Pestmegyénél ép úgy, mint másutt, leginkább az alkotmányt sértő rendeletekkel s a régi sérelmekkel foglalkoznak. Fáy javaslatait a rendek részben nem tudták, részben nem akarták megérteni. A nemesi szabadság korlátozása, a szegény népről való túlságos gondoskodás, a rabok sorsának enyhítése s erkölcsös javítása — nem voltak népszerű eszmék; költői ábrándoknak tüntették föl, a miknek megvalósításában az önzés a nemesi szűz vállak megterhelésétől félt. A javaslatok egy részére pedig nem érett meg a kor.

Fáy azonban nem csüggedt el. Munkaterve meg volt állapítva, a czél tisztán lebegett előtte s annak elérésére szentelte egész életét. Hogy eszméit népszerűsítse, egy-egy elbeszélés érdekes cselekvénye keretében hintegeti el; köz- és magánérintkezéseit is arra használja, hogy azokat megismertesse, s felőlük helyes meggyőződést keltsen. És nem sikertelenűl. Fáradhatatlan buzgósága, munkás erélye általános bizalmat kelt, a kor is mindinkább megérik eszméi befogadására, s Fáy egymásután valósítja meg kedvencz eszméit. Valamennyinek keresztülvitelére természetesen nem vállalkozhatott, de valamennyiért izgatott; soknak valósítását meg is érte, de van javaslatai közt

néhány, mely még ma is a jámbor óhajok közé tartozik. Ez mutatja legjobban, mennyivel megelőzte Fáy e reformterveivel a saját korát!

III.

A megye mint az összes társadalmi tevékenység foruma. Pestmegye központi helyzete. Tanácskozási mód; táblabirói «ezermesterség». Fáy fellépése a megyén, működésének általános jellemzése. Miként szerepel a sedriákon, választmányokban és küldöttségekben. A Jankovits-gyűjtemény átvételénél országos ellenőr. Megyei könyvbirálat: Kyss Sándor nyelvészeti fölfedezései, Fáy birálata. Fáy mint hagyatéki gondnok: Kisfaludy Károly és Vékony István vagyonánál. Egyéb megbizatások.

A megye az újabb évtizedekben legnevezetesebb szerepet játszott ugyan, mint politikai joghatóság; de nem csekélyebb jelentőségű volt egyéb helyi működése, melylyel eredeti s tulajdonképeni hivatását teljesítette. Eléje tartoztak a közigazgatás összes ügyei, kezében volt az igazságszolgáltatás, s ezeken kívül eléje került minden, a mire csak kiterjedhetett a társadalmi tevékenység. A kinek baja volt, a ki valamit tervezett, az a megyére vitte ügyét; a ki érdemeket akart szerezni, annak a megye nyujtott alkalmat, a ki már szerzett, azt a megye dicsőítette meg; a ki dolgozni akart, itt mindig talált dolgot. Sőt azt lehet mondanunk, hogy a megyét semmikép sem lehetett megkerülni, támogatásával sokat, nélküle majdnem semmit sem lehetett megvalósitani. Ez az oka, hogy emlékiratában Fáy annyiféle ügyre-bajra a megyénél keres orvoslatot, s hogy szépirodalmi munkáiban is mindennemű közügyi szereplést a megyén játszat le. A megye volt a régi nemes embernek «foruma». Itt gyakorolta kiváltságos

jogait, itt elégítette ki nagyravágyását, itt érvényesítette vagyona s tekintélye súlyát; s némelyik csakis itt s csakis a maga megyéjében, melyeknek határain túl nem igen terjedt működésének sem köre, sem híre.[56]

Csak Pestmegye képezett kivételt. A 20-as években még nem játszott ugyan vezérszerepet; de nagy terjedelme s egyéb tekinteteknél fogva már most is kivált a többi közől. Az ország nádora volt a főispánja, Budán székelt a helytartótanács, Pesten a főtörvényszékek, itt volt az egyetem, itt lakott az irodalom és tudomány legtöbb munkása, vásárai országos hírűek, kereskedelme fokonként élénkülő. Mindez bizonyos központi jelleget adott Pestmegyének. Midőn aztán Széchenyi is Pestet választja működése központjául s a megyén indítja meg az országos színházés lánczhídra vonatkozó izgatásait, midőn Fáy itt fejti ki hasznos közéleti tevékenységét, utóbb Kossuth és mások szintén itt szerepelnek, Pestmegye mindinkább emelkedik jelentőségében, határozatai lassanként irányadókká, szereplői nevezetesekké válnak az egész hazában.

Az ügyek tárgyalásában az volt a rendes eljárás, hogy — mielőtt közgyűlés elé bocsátották a tárgyat, előbb egy küldöttség által vizsgáltatták meg, s ennek véleményes jelentése alapján történt a határozás. Fontosabb ügyek tárgyalására állandó választmányt neveztek ki; ez dolgozta ki a javaslatokat, sürgős esetekben pedig — a közgyűlés utólagos jóváhagyása mellett — érvényesen határozott is. Ilyen

[56] A régi megyei életre vonatkozólag találóan mondja Grünwald Béla: «A nemes ember nem hazájában érezte magát jól, hanem megyéjében. Másutt nem ismerték, nem volt súlya és tekintélye. Az emberek ambitiója oly szűk térre szorítkozott, mint a kör, mely életök színhelye volt» stb. *A régi Magyarország.* Budapest, 1888. 121. l.

állandó választmány készítette országgyűlés előtt és alatt a követi utasításokat, ilyen működött a magyar nyelv és színügy dolgában. Törvénylátásra pedig beidézték a táblabirákat, s ezek a «sedriá»-n sokszor nagy jelentőségű s bonyolódott perekben itéltek.

Természetes, hogy e mindenhez-értésnek sokszor lett az eredménye felületesség, egyoldalúság, sőt félszegség, s ezért a táblabírói «ezermesterség» politikai nagykorúságunk idején nem minden alap nélkül vált gúny tárgyává. De el kell ismernünk, hogy ez ingyen, vagy csekély napidíjért, legtöbbször csupán becsületért, hazafiságból dolgozó táblabírák működése általában jószándékú, s az akkori viszonyok között hasznos volt. Némelyeket épen a sokféle ügyben szereplés képezett sokoldalú emberekké, másoknak e sokágú ügyködés szolgált kivánt alkalmul nagy ismereteik s gazdag tapasztalataik értékesítésére.

Ez utóbbiak közé tartozott Fáy András is. Midőn táblabíróvá neveztetését kérte (1818), azt mondta folyamodványában: «Szivének égő vágya, hogy a hazának s különösen megyéjének szolgáljon és használjon.» Feje telve volt életrevaló eszmék- s társadalmi javítást eszközlő tervekkel, keble hazafiságtól s emberszeretettől duzzadott, a megélhetés gondjaitól menten, függetlenül élhetett: oda ment tehát, hol munkaszerető lelke legjobb alkalmat, legnagyobb, szinte egyetlen teret talált a működésre.

Mindjárt Pestre költözése után szorgalmasan járta a megye gyűléseit, hol mint birtokos nemes és táblabíró kétszeres joggal ülhetett; de többször és huzamosabb ideig lévén távol, első megjelenéseit inkább csak megfigyelésekre fordította. Irodalmi sikerei már föllépteкor reá irányozták a figyelmet, de egyszersmind akadályúl szolgáltak tervei valósításában, melyeket — mint láttuk — a

szűkkeblűség szeretett költői álmokként föltüntetni. Azonban a köztanácskozásokban elárult eszmegazdagsága, értelmi fensőbbsége és sokoldalúsága hamar kivívták számára a közbizalmat. 1825-ön túl sűrűen találkozunk nevével a megyei jegyzőkönyvekben; beválasztják a legkülönbözőbb, s utóbb a legfontosabb küldöttségekbe és választmányokba. S lelkiismeretes buzgósága, roppant munkaereje, széles ismeretei s hatásos szónoklatai mindenütt kellő eredményt vívnak ki az ügyre s köztiszteletet a maga számára. Óhajához híven, valóban sokat «szolgált» és sokat «használt» nemcsak megyéjének, hanem az egész hazának, s a következő évtizedekben a táblabírák mintaképeül tekintették.

Nézzük már e szereplés részleteit előbb a szűkebb megyei élet körében.

Mint táblabíró részt vesz, mindjárt föllépése elején (1825.), a főügyész által indított Szentál-féle nagy bűnper tárgyalásában, mely évekig tartott. Milyen munka várt itt Fáyra, arról elég tájékozást nyujtanak az itélethozatalra szóló meghívónak ezen szavai:[57] «A mennyiben pedig ezen pernek temérdeksége nagy, úgy eshetik, hogy annak átolvastatása és fontolgatása huzamosabb időt fog kivánni, azért egyéb foglalatosságait oly karban méltóztasson hagyni, hogy a revisión, ha úgy kivántatna, *három hetekig is jelen lehessen.*» — Ezentúl többször is szerepel, legutoljára, alkalmasint 1834-ben, egy gyilkossági perben. Milyen lelkiismeretes volt az itéletben, arra fölös bizonyítékot nyujtanak hátrahagyott iratai, melyekben a legkörülményesebb adatokat gyűjti össze az illető ügyre.

[57] Az 1826. febr. 12-én kelt s márcz. 1-re szóló meghivó Fáy hátrahagyott iratai között.

S nem elégszik meg régebben szerzett törvénytudományával s a jogszokások ismeretével, hanem figyelemmel kiséri s összegyűjti a felsőbb bíróságok elvi jelentőségű határozatait (curialis decisio), hogy ezeket irányadóul vehesse az itélethozatalnál.[58]

Egyéb ügyekben is hasonló buzgóságot tanúsít. Egyszer (1827.) egy dohánygyári társulat van alakulóban, s a tervező a megyéhez fordul a dohánytermelésre vonatkozó adatokért; másodszor (1828.) elhatározzák, hogy más megyék példájára Pestmegyében is árverés útján szerzik be a szolgák ruháihoz és egyébhez szükséges szereket. Természetesen mindkét ügyet deputatió intézi el, melyekbe Fáyt is beválasztják. — Majd egy özvegy folyamodik (1827.) a megyéhez, hogy a férje vagyonára támadó rokonok ellenében védelmet nyujtson. A megye készséggel kinevezi a békéltető bizottságot, melyből Fáy annál kevésbbé maradhatott ki, mert esetleg az özvegy is egy Fáynak volt neje.[59] Tagja volt azon fényes küldöttségnek is, melyet a megye a Ludovica alapkő-letételének díszes ünnepélyére (1830. jun. 28.) választott a maga képviseletére.[60]

Nagyobb jelentőségű azonban a Jankovits-gyűjtemény átvétele körül kifejtett munkássága. Ugyanis Jankovits Miklós, a szenvedélyes régiség- és ritkasággyűjtő, attól tartván, hogy halála után nagybecsű gyűjteménye árverésen szétoszlik vagy épen külföldre vándorol, a nádor fő-

[58] Ezek gyüjteménye u. o.

[59] Valamennyi a megyei jegyzőkönyvek alapján.

[60] Az alapkövet József nádor tette le. Ezen ünnepélyre a megye részéről: Jankovits Miklós, Mérey László és Fáy voltak kiküldve. A tisztikart Kovács és Dubravitzky alispánok, Szögyényi főjegyző és Zlinszky főszolgabiró képviselték. Fáy jegyzőkönyve alapján, melylyel megegyeznek a megyei jegyzőkönyvek adatai is.

herczeg útján megkinálta vele a múzeumot. A nádor, szivén hordván mindenben a magyar érdeket, készséggel pártolta a tervet; előbb azonban a gyűjtemény megtekintésére a megye által Szentkirályi Lászlót, a hétszemélyes tábla bíráját és Fáyt küldte ki. Ezeket 1830. aug. 30-diki látogatásuk alkalmával meglepte a gyűjtemény nagyszerűsége s értékben és régiségben álló becse. Olyan jelentést adtak tehát a látottakról, melynek folytán a nádor az országgyűlés jóváhagyása reményében Jankovitscsal szerződést kötött. E szerint Jankovits a szerződésileg elengedett 50 ezer pfrtot nem számítva, 100 ezer pfrtot kapott 10—20 ezer frtos részletekben. Az alkut (1832. nov. 6.) bejelentvén a nádor Pestmegyének, ez «hálás szívvel fogadta a hazafias gondoskodást» s nem csak a megye követeinek adta utasításúl, hanem a többi megyét is fölhívta, hogy az ügy pártolására hasonló utasítást adjanak követeiknek. A nádor a gyűjtemény átvételére Horvát Istvánt, a tudós történetbúvárt, éremrendezőnek Vezerle József egyetemi tanárt, országos ellenőrnek pedig a megye részéről ismét Fáy Andrást nevezte ki.

Mivel a nádornak a deczemberben megnyiló (1832/6-ki) országgyűlésen sürgős szüksége volt a Dalmátiát illető oklevelekre, legelőször is, mindjárt novemberben (1832.) az oklevelek rendezéséhez fogtak. *Hét teljes hónapig* tartott e munka; a min nem csudálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a gyűjtemény tizennégyezer oklevelet tartalmazott, s Horvát István a rendezésben és másoltatásban ép oly aggodalmasan pontos volt, mint Fáy minden egyes darab tartalma iránt érdeklődő. S ha még hozzáveszszük, hogy a nagymennyiségű régiségeken kívül huszonegyezer kötetből állt a könyvtár, a classicusoknak majdnem teljes kiadásával és számos ősnyomtatványnyal, — elképzelhetjük,

mennyi fáradsággal s mennyi időveszteséggel járt az átvétel munkája.

Időveszteség? fáradság? Korántsem. Fáy nem ismerte e két szót. Neki nem volt fáradság, ha a közügynek szolgált, s nem volt időveszteség, ha tanulhatott. S itt jó alkalma volt a tanulásra, melyet föl is használt. Maig is meglevő nagy csomó jegyzet tanúskodik arról, hogy nem csupán érdeklődött a gyűjtemény tartalma iránt, hanem valósággal tanulmányozta azt. A régiségek és ritkaságok kiváló példányait leírja, legalább megjegyzi, a classicusoknak valamennyi jelesebb kiadását s egyéb könyvek czímeit följegyzi, s az érdekesebb oklevelek tartalmából kivonatokat készít. A két tudós tanár érdekes magyarázatával kapcsolatban mindez oly tanulmány volt Fáyra, minőt sehol sem lett volna alkalma megszerezni. Ez alkalommal tanulta bámulni különösen Horvát István roppant olvasottságát s széles, bár nem kritikán alapuló történeti ismereteit. Az oklevelek magyarázatai közben is többször rátért kedvencz eszméjére, mely szerint az ó-világ minden jelesebb népében magyarokat látott.[61] Fáy azonban, ha sajnálkozott is magában e tévedéseken, mindenkor békével hallgatta ki a tudóst, kinek tudományánál csak ábrándos hazaszeretete volt nagyobb.

[61] Fáy említi jegyzőkönyvében és kiadatlan emlékirataiban, honnét ez adatokat merítettem, hogy előtte Horvát komolyan állította, mikép szent Pál magyar volt, a szamaritai asszony palócz, a siciliaiak székelyek, a parthusok, kik később maurusoknak is neveztetnek, kúnok voltak és így Lucanus sokat beszél a magyarokról, miért is Lucanust 16-szor átolvasta. Egyszer meg Teleki József gróf ebédjénél, melyen Horvát is jelen volt, Széchenyi István legutóbb Angliában tett útjáról beszélgetvén, azt mondá, hogy ő Angliában oly jól érezte magát, mintha itthon lett volna. — Tudja-e

Fáy általában értett ahhoz a nagyon nehéz mesterséghez, melynél fogva bárkivel s bármily kényes ügyben érintkezett, mindig jó barátként váltak meg egymástól. Társalgási modorában volt valami figyelmes udvariasság, mely lekötelező volt s nem engedte személyéhez férni a tiszteletlenséget, és úgy tudott kényes ügyeket elintézni, hogy senkit sem sértett, ha keserű igazságot mondott is. A tudós különczködés iránti figyelemre annyival nagyobb szüksége volt, mert Jankovits is gyakran adott alkalmat a nevetségre, ha egyébbel nem, hanyag kifejezéseivel, elszólásaival; mert tudós kedvtelései mellett nyelvünket elhanyagolta s az újabb irodalmat is kevéssé ismerte.

Volt a megyének még egy embere, ki úgy rhapsodicus tudománya nagyságával, mint különcz természetével rendkívül hasonlított Jankovits- és Horváthoz, s velök méltó triast alkotott volna. Ez nagygerezdi Kyss Sándor tápiósápi birtokos s több megye táblabírája volt. Fáy még atyja házánál ismerkedett meg vele, s később szolgabíró korában, ha a környéken járt, rendesen ellátogatott hozzá. S az öreg úr mindenkor nagyon szívesen látta Fáyt; becsülte benne a literatus embert, s szerette, mivel ez őszintén csodálta az ő nagy tudományát, s türelmesen hallgatta fölfedező dicsekvéseit, hogy neki «sikerült kitalálnia az universalis nyelv hanglétráját s a hangvonzás

Nagysád, mi ennek az oka? kérdé tőle Horvát mosolyogva. — Nem biz' én, felel meglepetve Széchenyi. — Mert az angolok valóságos magyarok, mondá Horvát; az angol és magyar nemzet egyeredetűek. Széchenyit természetesen még jobban meglepte e felelet, s Horvát távozta után sajnálkozva mondá, hogy a jeles férfiúnak rögeszméje van. Horvát ezt megtudta, s nem hogy kigyógyult volna abból, hanem még jobban neheztelt Széchenyire, ki őt már előbb az akadémiai titkárságnál is mellőzte.

örök és változhatatlan törvényeit». E fölfedezéseit két nagy munkájában fejtette ki, az egyik latin nyelvű, a másik magyar, de nyomtatásban egyik sem jelent meg.[62] Halála (1829.) előtt végrendeletileg kérte föl a tápió-sápi plébánost, hogy kiadás végett mind a kettőt nyujtsa be a megyéhez.

Míg nem volt akadémiánk, addig a táblabírák tudós hírének megalapítására szinten a megye nyujtott teret. A megyén tartották a Marczibányi-féle jutalmazó ünnepélyeket is, a nádor vagy helyettesének elnöklete alatt, oly fénynyel, mint valamely főispáni beiktatást. De voltak hétköznapjai is a megyei tudós-törekvéseknek. Alig mult el év, hogy egy-egy műkedvelő táblabíró elő ne állt volna valami technicai találmánynyal (kör négyszögesítése, örökmozdony), vagy rengeteg papircsomókban összehalmozott szótáranyaggal, vagy egyéb tudományos vizsgálat eredményével, s nem egyszer kifogtak táblabíró-collegáik mindentudásán. Hanem a bizottság — mert az irodalmi ügyet is az szokta elintézni — éberen őrködött a megye tekintélyén, s ha tagjai esetleg nem érték is föl a szerző tudományát, józan itéletökkel vagy ürügyek alatt rendesen megvonták a megye pártfogását a különcz munka kiadásától.

[62] Amannak czíme: «Organia Sermonis et Scripturæ universalis per Scalam et Attractionem-gravitationem vocalem evidenter et mathematice determinata»; a magyar nyelvűé: «A magyar nyelv felsége». Az elsőn Schedius és Stahly egyetemi tanárok saját pecsétjök alatt bizonyítják (1816.), hogy «ideam novam certe ac felici ingenio prognatam esse» vagyis hogy az eszme új s szerencsés elmeszülemény, a minek több tudományban nagy hasznát lehet venni. A másiknak czímlapján 1826. évszám van; úgy látszik, ekkor fejezte be. Mind a kettő Pestmegye levéltárában.

A tápió-sápi plébános már előzőleg akart tájékozódni és Fáy Andrást meg Földváry Gábor főszolgabírót kérte föl Kyss magyar munkájának megbirálására; a latin nyelvűn elég nyomósnak látszott a két egyetemi tanár birálata. Fáynak ugyan soha sem volt ínyére az ilyen foglalkozás, a nyelvészkedéstől meg épen irtózott, de azért nem utasította vissza a kérelmet. Átolvasta a munkát s írt róla «*magányos vélemény*» czímen egy rövid birálatot. Azt mondja ebben, hogy Kyss S. «tagadhatatlanul egy volt a magyar föld ritkább geniejei közűl; de excentricitása arra makacsította, hogy az afféle előkészületeket (külföldi tudósoknak hasonló irányú vizsgálatait) megvesse; nem örömest akart valamit tanulni mástól, s magából akart meríteni mindent; merített is, de sokat hibásan.» Úgy látszik — mond tovább Fáy — hogy Révait sem ismeri; fejtegetései telve vannak etymologiai s nyelvtani tévedésekkel, stylusa pedig ismétlésekkel, kitérésekkel stb. A könyv második, «mathematicai» részét nem volt elég ideje áttanulni, de ismervén Kyssnek latin munkáját, többnek tartja «merő elmefuttatásnál» s csodálja a föltaláló éles elméjét. A munkát tehát, mely — ha nem rendszeres is — «hasznos matériálékat tartalmaz egy következhető nyelvtudós számára», — méltónak tartja a kinyomtatásra.[63]

Földváry véleményének nincs nyoma; úgy látszik, nem írt semmit, mert a plébános csak a Fáy birálatát mellékeli Kyssnek a megye elé terjesztett munkáihoz. A közgyűlés, bővebb tájékozást óhajtván szerezni a munkák értékéről: «vajjon a kinyomatásra méltók legyenek-e és prænumera-

[63] Fáy birálata a pestmegyei levéltárban. Egész terjedelmében közölte Székely József: *Vas. Ujság* 1886. 2. sz.

tiónak foganattal leendő kinyitását reményleni lehessen-e?» — a véleményadást küldöttségre bízza, mely Jankovits, Horvát István és Földváry Miklós zeneszerzőből állt. Jelentésökről azonban mitsem tudnak a megyei jegyzőkönyvek, sem a levéltár; alkalmasint azzal mentették föl magukat a kelletlen munkától, hogy legjobb lesz az akadémiához benyujtani. A mint ez megalakult, valóban sokat kellett vesződnie a táblabíró-tudósok találmányaival, mert azontúl nem a megyét, hanem az akadémiát ostromolták munkáikkal.

Fáy többször nyert a megyétől megbizást egyes hagyatéki ügyek rendezésére is. S ekkor különösen jó hasznát vette békéltető természetének. A «gondnokok» ugyan nem a legjobb hírben állottak s maga Fáy is ilyenek láttára írta tréfás szeszélylyel, hogy egy-két gondnokság gondtalan életet biztosítana számára. De mikor arra került a sor, hogy maga legyen gondnok, épen pontosságával és lelkiismeretes hűségével vívta ki az érdeklettek becsülését. Így említést érdemel a Kisfaludy Károly s a Vékony-féle hagyaték rendezése körül kifejtett buzgósága.

Kisfaludy Károly 1830. nov. 21-én halt meg. Mivel végrendeletet nem hagyott hátra, a fiscus foglalta le holmiját. Midőn azonban kitűnt, hogy az elhúnyt költő adóssága több, mint vagyonának értéke, a fiscus elállott, s ekkor a vármegye Fáyt tette a vagyon gondnokává. Átvevén a gondnokságot, összegyűjtötte az adóssági adatokat, melyek szerint a költőnek mintegy tizenötezer váltóforint adóssága maradt hátra s ezzel szemben a megmaradt *Aurorák*, festmények és rézlapok kevés értéket képviseltek. A költő halála előtt négy héttel húnyt el annak legszeretettebb testvére, kinek vagyonából $^1/_5$-öd rész a költőt illette. Fáy megkereste tehát Győr- és Vasmegyéket, s

több évi levelezés, egyezkedés után sikerült az ügyet tisztáznia. A testvérek megvették a költő birtokrészét háromezer frton, Fáy pedig pénzzé tette a hagyatékot s egyezkedett a hitelezőkkel. Az ő buzgóságának eredménye, hogy az 1834- s 1840-ben a megyéhez benyujtott számadásokban[64] mintegy kilenczezer frtnyi bevételről tehetett jelentést, s mindenesetre az ő érdeme, hogy Kisfaludy hitelezőit kielégítvén, megvédte a kegyeletlen támadásoktól a költő nevét, ki a míg irodalmi munkáival s vállalataival maradandó érdemeket szerzett, az akkori sanyarú irodalmi viszonyok közt vagyona maradványaival sem menekűlhetett volna meg a bukástól. Haszna e hosszú munkából egy emléktárgy volt: Kisfaludy Károly cserép tintatartója, melyet Fáy kegyeletesen használt egész haláláig.

Mire a Kisfaludy-hagyaték rendezésével elkészűl, ismét másikkal bízzák meg, az 1842-ben elhúnyt Vékony István, előbb somogymegyei szolgabíró, halálakor nyugalmazott helytartósági számtiszt, vagyonának rendezésével és végrendelete végrehajtásával. Fáy iratai közt megvan a jegyzék, melyben a Vékony-féle hagyatékot a legutolsó ruhadarabig s rozsdás borotváig mind számbaveszi s értékesíti. Milyen pontos lelkiismeretességgel járt el a reá bizottakban, elég egyetlen bizonyítványra hivatkoznunk. Midőn a debreczeni collegiumot értesíti a neki hagyott 1600 váltófrtnyi hagyományról, a főiskola hálás köszönettel említi Fáynak «a hagyományról tudósító, s a pénz haladéktalan átadására nemcsak készségét jelentő, hanem annak minél előbbi átvételét még szorgalmazó — mit

[64] E számadások eredeti darabjai a megyei levéltárban, másolatai (Fáy hagyatékából) a Kisfaludy-társaság levéltárában. — V. ö. még «Kisfaludy K. hagyatéka.» Balogh Gyulától. *Vas. Ujság* 1885. 6. sz.

bizony nem minden testamenti executor tesz — nagybecsű levelét».

Egyéb kisebb jelentőségű ügyködést mellőzve, a közbizalom és tisztelet kifejezését kell látnunk a megyének azon intézkedésében, hogy Fáyt a legfontosabb állandó választmányok tagjai közé sorozza. Így szerepel a magyar nyelv és szinügy előmozdítása körül működő s az országgyűlési utasításokat készítő választmányokban, sőt reá bízzák a megye pártfogása alatt játszó színészek igazgatását s a visszahívott Péchy Ferencz helyébe megválasztják országgyűlési követté. Fáy munkássága e körökben olyan eredményeket vívott ki, hogy szereplése országos érdeküvé lesz, s így mindegyikkel külön és részletesen kell megismerkednünk.

HATODIK FEJEZET.

Fáy mint színigazgató és országgyűlési követ. 1830—1839.

I.

Széchenyi tervei a társadalmi s egyesületi téren. Bizalmas viszonya Fáyhoz; ennek alvezéri szolgálatai. A színészet mint nemzeti közügy, viszontagságos vándorlásai. Fáy mint a színügyi bizottság tagja. Széchenyi terve egy országos színház iránt. Fáy terve, az akadémia által jutalmazott feleletben, a színészet állandósítására nézve. A kassai társaság Budán. A pártfogoló megye Fáyt nevezi ki igazgatóvá; ez Döbrenteit kéri társul. Miként rendezik a társaság ügyeit? A műsor és könyvtár. Mikép oktatja Fáy a színészeket? A társaság főbb tagjai; életmódjok. Jövedelem. Fáy megszerzi a Grassalkovich-telket. Széchenyi és Földváry összetűzése. Döbrentei cselszövése. Fáy lemond az igazgatásról. A színészek ragaszkodása. Széchenyi utasításai Fáyhoz. Zavar. A színészek terve. Pestmegye megkezdi az építést. Széchenyi terve az országgyűlésen megbukik. Fáy gyűjtése a színészek javára. A pestmegyei színház megnyitása. A dráma és opera harcza. Elégedetlenség. Fáy későbbi szerepe a színház körül. Maradandó érdemei; félreértések helyreigazítása.

A 30-as éveket az irodalomban ép oly jellemzőleg nevezhetjük az «akadémia korá»-nak, mint ennek alapítójáról a politikai s társadalmi állapotokat «Széchenyi-korá»-nak, mert az ő nagy nevéhez fűződik Magyarország újjászületése, mely ez évtizedek folytán minden téren az ő vezéreszméi után indul meg.

Széchenyi nagy ősök ivadéka, de nevén és nagy birtokain kívül, a mivel bírt, mindent magának köszönhetett.

Ifjúságát a katonaságnál harczok izgalmai s élvezetek közt tölti, majd beutazza Európa minden művelt államát, előbb szórakozásból, aztán önkénytelenül is komolyabb tanulmányra gerjedve, s midőn hazatér s a tapasztaltakon elmélkedik, akkor látja csak, mennyire el van maradva a magyar. Midőn az akadémiát megalapító nagyszerű ajánlatával föllép, már tisztában van jövőjével: hogy minden erejét Magyarország újjáalkotására fordítandja. Kilép a katonaság kötelékeiből, megkezdi munkáját, s csakhamar mindenki által elismert vezérévé lesz a megindult mozgalomnak, szervező, alkotó, iránytjelölő vezér, ki fölkelti hosszú álmából a szunnyadozó Magyarországot, s delejező hatásával képessé teszi a nagy küzdelem kivívására.

Czélja elérésére Széchenyi nem a szokott útakat választja. A mint ugyanis kiismerte törvényhozásunk szövevényes útjait, gyakorlati érzékével azonnal belátta, hogy reformatori terveit gyorsabban keresztülviheti társadalmi s egyesületi úton, mint az országgyűlésen, melynek kezét megkötik a megyei utasítások. Egyik-másik terve érdekében fölvéteti ugyan magát Pestmegye táblabírái közé, hogy a «műhely»-ben is legyen joga megjelenni, de sem itt, sem az országgyűléseken nem visz vezérszerepet olyan értelemben, hogy egy fegyelmezett párt élén állott volna. Ilyen szerep mind meggyőződésével, mind vérmérsékletével ellenkezett, s annál kevésbbé lehetett volna állandó, mivel Széchenyi anyagi vállalatai érdekében többször s huzamosabb időn át volt távol az országgyűlés és megye székhelyétől, sőt néhányszor hazájától is.

Annál többet tett a társadalmi s egyesületi téren. Meghonosítja a lóversenyeket, melyek nyomán az állattenyésztő s a gazdasági egyesület keletkeztek; megalapítja

a nemzeti casinót, hogy legyen a főúri világnak s az értelmesebb osztálynak találkozó helye; majd a hazai nyelv terjesztése végett, s másfelől, hogy a hazacsalogatott főuraknak legyen mulatóhelyök, egy díszes nemzeti színház létesítését tervezi; ezt követi a testvérvárosnak állandó híddal való összeköttetése, a dunai s tiszai hajózás biztosítása stb.

E tervek előkészítése s megvalósítása körül senki sem tett Széchenyinek nagyobb szolgálatokat, mint Fáy András. A közöttük levő viszony úgyszólván egykorú mindkettejök közéleti szereplésével. Széchenyi mély benyomások közt olvasta Fáy meséit s hallgatta megyei fölszólalásait, s ezekkel korán megnyerte a gróf «kedvezését és bizalmát». Fáy viszont határtalan tisztelettel tekintett föl a nagy úrra, kinek első szava s nagylelkű adománya a nemzet régi vágyát segített megvalósítani. E kölcsönös tisztelet alapján korán történhetett megismerkedésök, mert Széchenyi 1828-ban már «barát»-jai közt említi [1] Fáyt. «Híveit» értette e szó alatt, de ha szokott értelmében veszszük is a «barát» nevezetet, nem lesz sok annak a kölcsönös becsülésen alapuló nemes viszonynak jellemzésére, mely őket összekötötte. E viszony ugyanis annál bizalmasabb lett, mennél jobban megismerték egymást s mennél inkább meggyőződtek, hogy közös czélért, egyenlő buzgósággal küzdenek. E meggyőződés egyesítette nagy lelkök törekvéseit. Midőn Széchenyi kitűzi a reform zászlaját, Fáy a legelsők közt csatlakozik táborához, s viszont ennek alvezéri szolgálatait senki sem méltatta őszintébben, mint maga Széchenyi.

[1] *Gróf Széchenyi István naplói.* Összeállította Zichy Antal. Budapest, 1884. 336. l.

Legjobb hasznát vette e szolgálatoknak Pestmegyénél, hová egyenesen Fáy által vezetteti be magát. Széchenyi t. i. mind a színházépítés, mind az állóhíd tervét a megyére vitte, hogy innét utasítás alakjában az országgyűlés elé kerüljön. S míg maga az Al-Dunánál vagy az országgyűlésen, vagy Bécsben, esetleg Angliában tartózkodik, az alatt a *megyén terveinek leglelkesebb pártfogója, sőt szándékainak szinte egyedűli letéteményese, beavatott munkatársa Fáy volt.* A gyűléseken a legnagyobb odaadással küzd a gróf tervei mellett, azokon kívül izgat, fölvilágosít, meggyőződést kelt: másrészt egy-egy hosszabb levélben közli Széchenyivel a végzetteket, az ellenfél törekvéseit s a maga véleményét. Mert a gróf szándékai érdekében csak addig küzd, míg azok meggyőződésével egyeznek; függetlenségét, cselekvési szabadságát mindig megőrizte, sőt, mint lesz alkalmunk látni, — ellenkező véleményét Széchenyivel szemben másoknál is őszintébben kinyilvánította s fentartotta. Széchenyi soha sem vette rossz néven ez önállóságot, mert csak barátságra s nem szolgahűségre számított Fáyban, ki iránt soha sem szűnt meg bizalma. Levelei kitünő tanúságot tesznek e fokozódó bizalomról. Előbb csak látogatását jelenti be, vagy viszont kéri — tanácskozás végett; majd terveibe avatja, titkos szándékairól értesíti, s egynek-másnak keresztülvitelével egyenesen megbízza, s minden ügye-bajáról, még a családiakról is oly őszinteséggel szól, mint csak legbizalmasabb barátokhoz szokás.

Nézzük először is a színügyet, mely téren Fáynak a Széchenyi részére tett szolgálatokon kívül is nagy érdemei vannak: akadémai jutalmat nyert értekezésében kimutatja az állandósítás legczélszerűbb föltételeit, mint színigazgató kitünő színészeket képez, s végre helyet szerez a későbbi állandó lakásra.

A jelen századi magyarságnak nyelve s ezáltal nemzetisége biztosítására az akadémia megalapításán kívül legfőbb vágya volt a nemzeti színügy állandósítása s fölvirágoztatása. Nem ok nélkül. Ha ez más nemzeteknél is több mint mulatság és nemes fényűzés, nálunk épen szükség és így *nemzeti közügy* volt; mert mielőtt a magyar nyelv a törvénykezés, közigazgatás és tanítás terén visszavívhatta jogait, addig a színészet volt leghatalmasabb terjesztője. «Menjenek és hirdessék a magyar nyelvet és terjeszszék, mint hajdan az apostolok, az egy igaz hitet», — mondá Kulcsár a színészeknek, midőn 1815-ben ismét el kellett Pestről távozniok. Szava mintegy a közvéleményt fejezte ki, mely a követi utasításokban is akkép nyilatkozott, hogy «a játékszín, mint a nemzeti nyelv és csinosodás hatalmas eszköze, szoros kapcsolatban áll a nemzeti múzeummal és tudós társasággal».

E fontosságot korán fölismerték a rendek, s mondhatni, ép oly hosszú küzdelem árán alakult meg a nemzeti színház, mint az akadémia. 1790 óta minden országgyűlésen sürgetik a «nemzeti theátrom» fölállítását; az 1825-diki pedig majdnem valamennyi megye utasítása alapján «előleges sérelmei» közt említi, mikép a magyar színészet szerte vándorol a hazában, a német pedig oly veszedelmesen virágzik Pesten, hogy legfőbb ideje ez áramlatnak állandó magyar színház megalapításával vetni gátat.[2]

Valóban, midőn a rondella lebontása után (1815.) színészeink a német városi tanács szűkkeblűsége miatt egész Pesten nem bírnak játszó helyet kapni, ismét kiszorúlnak a fővárosból. És vándorolnak megyéről-megyére, városról-városra, sőt falura, küzdve nyomorral és előítélettel; mert

[2] *Acta Comitiorum* 1825. Fol. I. 164.

ha itt-ott melegebb pártfogásban részesülnek is, legtöbbször csak az apostolok buzgó lelkesedése óvja meg őket a szétzülléstől. Ha néha megfordulnak Pesten, egy-két mutatványra, a jóakaró közönség ezek gyöngeségeit is hajlandó elnyomott helyzetökből magyarázni; midőn 1827-ben az erdélyi énekes társaság a nagy német színházban föllépheett, oly rokonszenvvel találkozott, hogy «magyarjaink arczán örömkönnyek peregtek, az idegenajkúak pedig kezdtek féltékenyek lenni a közönség kegyére».[3]

Az ily esték annál óhajtottabbá tevék az állandó színházat, mennél jobban érezték annak képző erejét a színészek, s hiányát a drámairodalom. Pestmegye, mely a színészet ügyének kezdettől fogva áldozó pártfogója volt, tett is már erre lépeseket. Kulcsár István *Hazafiúi javallás*ára[4] még 1815-ben megvette a Hatvani- és Szép-utczák sarkán (a mai nemzeti casinó helyén) fekvő üres telket; de a színház fölépítésére annál kevésbbé lehetett gondolni, mert a közadakozásból a telek ára sem került ki, sőt a hátralék után fizetett kamat, s a telek-adó még terhet vont maga után.[5] A megye tehát eladja a telket, s fölír az országgyűléshez a színügy pártolása ügyében. De ennek sem lett sikere. Végre Fáy és Széchenyi föllépése egészen új fordulatot ád az ügynek.

[3] Fáy: «A nemzeti színészet viszontagságai.» *Magyar Színházi Lap.* 1860. 46. sz.

[4] «Hazafiúi javallás magyar nemzeti theátrom építéséről» stb. 1814. Kulcsár Istvántól.

[5] A telek ára 45,772 frt 22 kr. A színügyi bizottság jelentése szerint 1828-ban már 37,488 frt 19 kr. teher volt rajta, a színházi pénztárban pedig készpénz 521 frt 55 kr., 4000 frtról szóló kötelezvény, 6 arany és egy két frtos tallér. L. Pestmegye 1828. febr. 4. közgy. 330. sz. Pestm. levéltárában.

Fáy érdeklődése a színügy iránt már 1807-től kezdődik. Úgy ő, mint családja, buzgó látogatója lévén a színháznak, s a jelesebb színészeket személyesen is ismervén, korán s alaposan megismerte úgy a magyar, mint a német színészet viszonyait, a miről a megyéhez benyujtott emlékirata is tanúskodik; színdarabjai pedig drámairói tehetségét mutatták be előnyösen. Pestmegye rendei e sokoldalú szakismeretet méltányolták Fáyban, midőn 1828. január 15-én őt is kinevezik azon tizenöt tagú bizottságba, mely a megye legelőkelőbb embereiből állt, s melynek föladatául az tűzetett ki, hogy nyilatkozzék a telekeladásra nézve s találjon módot a színészet állandósítására. Ettől kezdve állandó tagja a színügyi bizottságoknak, s nemsokára jelentős nyomot hagy szereplése. Midőn e bizottság 1831-ben újra megalakúl, Széchenyi István gróf azzal a kéréssel tünteti ki, hogy ő is szeretne résztvenni a bizottság működésében; egyúttal elmondja a színház fölállítására vonatkozó terveit, s megmutatja neki a nevezetesebb külföldi színházak rajzait, melyeket e czélra hozatott. Fáyt meglepte e nagy érdeklődés, bár az akadémia nagylelkű alapítójától már csak nagyot lehetett várni minden téren. Széchenyi óhaja itt is a siker reményével kecsegtetett, azért Fáy örömmel javasolta a bizottság legelső ülésén, hogy hívják meg maguk közé Széchenyit. Nem ment ellenmondás nélkül, de Széchenyi a megye táblabírájává neveztetvén ki, azontúl akadály nélkül fölvehették a bizottságba. Itt aztán legelőször is rábírta a tagokat, hogy mondják ki alapelvül, mikép az állandó színház alapítása egyedül részvényes társaság útján lehetséges, s nyomban megigérte, hogy a részletes tervet ki fogja dolgozni. A megyei közgyűlés (1832. jan. 15.) elfogadta a bizottság határozatát, majd (1832. jun. 15.) albizottságot küldött ki a Szé-

chenyi terveinek megvizsgálására. Széchenyi s a bizottság elnöke (Dubravitzky első alispán) nemsokára az országgyűlésre mentek; egyéb akadályok is merültek föl, minek folytán az ügy lassabban s nem akként fejlődött, a mint várni lehetett, de többé nem aludt el. Széchenyi munkája a *Magyar játékszínről*[6] napirendre tűzvén a kérdést, az akadémia arra hírdet pályázatot: «Miképen lehetne a magyar játékszínt Budapesten állandóan megalapítani?» Majd a kassai színész-társaság érkezik Pestre, melyet a megye pártfogásába vévén, a közérdeklődés oly általánossá lesz, hogy nemsokára állandó födél alá kerülhetnek a sokáig vándorló apostolok.

Az akadémia pályázatára tizennyolcz munka érkezett. Az öttagú biráló bizottság «csak azt nézé tisztének, hogy azon pályairatot válaszsza ki, mely az ajánlott javaslat czélirányosságát, kivihetőségét fölhozott okai és fejtegetései által leginkább hihetővé tette. És figyelmében tartotta a küldöttség azt is, hogy a tudóstársaságnak e jutalomkérdéssel észképek gerjesztése, gondolatok cseréje, a tárgy több oldalról fejtegettetése volt egyik főczélja, minélfogva ki a felelők között e czélra is szerencsésen dolgozott, ki legtöbb józan nézeteket legalaposabban támogatva terjesztett elő, azt hitte a küldöttség érdemesnek megkülönböztetésre».[7]

Ily bírálat alapján nyerte meg a harmincz darab aranyat Fáy András munkája, mely: *Magyar játékszíni jutalmazott feleletek* összefoglaló czím alatt 1834-ben jelent meg a Kállay Ferencz és Jakab István dicséretre méltatott feleleteivel együtt.

[6] *Magyar játékszínről.* 1832. Intézve Pestvármegye rendeihez.
[7] *Magyar játékszíni jutalmazott feleletek.* 1834. Előbeszéd III. l.

Fáy 51 lapon, 24 fejezetben tárgyalja a tételt, s összes eddigi tanulmányait s tapasztalatait értékesíti. Fejtegetése korrajzi érdekű, ezért is megérdemli, hogy kissé részletesebben vizsgáljuk a munka tartalmát. Kifejtvén a játékszín fontosságát, mint «nemzeti nyelvünk terjesztésének legnyájasabb, legsimulóbb, minden erőszakot leginkább kirekesztő módját», fölveti a kérdést, miért hogy eddig mégis oly kevésre mehetett a színművészet? Ennek okai — úgymond — 1. hogy a legtöbb társaság vándor, melynek a megélhetés gondjaival kell küzdeni, s így magasabb érdek nélkül a közönség ínyére dolgozni; 2. a színigazgatók haszonlesése, kik cassadarabok előadásán fáradnak; a színész pedig, ha valamit ért a dologhoz, a maga kezére dolgozik, igazgató lesz s szaporítja a nyomorgók számát;[8] most 14 társulat van, de két jó alig kerülne ki belőle, 3. akadálya a kifejlésnek, hogy nincs színészképző intézetünk, a színész magára van hagyatva, s nem értvén a szerepet, túlságokban keresi a hatást; 4. a szegénység is akadály; ha nyugdíjra számíthatnának, jelesebb műveltségű ifjak is lépnének a pályára; 5. az előítélet a színészek erkölcse s foglalkozása ellen, de amaz csak a zilált élet következménye; azt az ellenvetést pedig, hogy a magyar nem született komédiásnak, legjobban megczáfolja az ellenséges körülmények között is feltünően kifejlett néhány művészünk példája mind a két nemből.

Ezek alapján azt javasolja Fáy, hogy a megalapítandó magyar játékszínnek: 1. állandónak kell lenni; 2. nem egyes vállalkozó, hanem közügyelet alatt álló igazgatóság kormányától függnie; 3. színészképző és nyugdíjintézetet kell székhelyéül tenni, mert csak itt számíthat tömegesebb látogatásra s műveltebb izlésű közönségre.

Valóban ezek voltak az akadályok s ezek a fölvirágzás föltételei; a mily mértékben szüntek meg amazok, s létesültek a föltételek, oly mértékben fejlődött színészetünk is.

[8] «Mily szerencsét tehet — úgymond Fáy — ily kezekben a művészség, melyek közt néhány deszka a színpad, egypár olaszfal a díszítmény, 10—20 avult színdarab a könyvtár, egy láda rongy a ruhatár, s tán faluhelyen egy itcze ázalék a bemenetdíj — könnyű elgondolni!»

A legelső s legfontosabb, sőt legsürgősebb föltétel természetesen a színház fölépítése volt. Fáy végigtekintvén a csekély eredményeken, melyeket eddig Pestmegye s az országgyűlés elért, részletesen kifejti a színház szükségleteit és költségeit. Kulcsár István (1815-ben) 300 ezer vfrtra, Széchenyi legújabb munkájában 100 ezer pfrtra számítja az épület költségeit; Fáy «egy nem pompás, de díszes színházra» 150 ezer pengő forintot kíván. De ez még csak épület; hol van a föntartási alap? mert ilyen is kell, segély nélkül nem állhat fenn az intézet másutt sem, nálunk még kevésbbé. Alapos számítás után[9] évenként 24 ezer váltóforintnyi hiány várható; ennek tőkéje 400 ezer váltó, vagyis 160 ezer pengőforint, ennyi kell föntartási alapúl. A színészet fölvirágzása szükségessé tenné egyéb tőkék alkotását is, hogy a szavalati tanítót, táncz- és vívómestert fizetni lehessen.[10] Gondoskodni kellene továbbá új darabok szerzéséről. Eredeti darabért 50—100 frtot, fordításért 12—15 frtot lehetne adni; nem sok, de — úgymond, s ezt nálunk Fáy javasolja először — «az eredeti darabokra nézve lehetne első mutatványi quótát is rendelni a szerzőnek». Két embert kellene fordítóul, s egyet nyelvmesterűl

[9] A pesti német színháznak, mely 628 ezer vfrtba került, összes személyzete (1820-ban 202, később valamivel kevesebb) havonként 10—12 ezer vfrt fizetést kapott. Az épen ekkor Budán játszó magyar társaság cselédestől, mindenestől 65 személyből állt, s havonként 3100 vfrtot kapott; később, ha énekesekkel is nagyobbodik a személyzet, átlag hétezer vfrtra veszi Fáy a havi kiadást. De számbavéve még a díszítmény, ruhatár, világítás stbre szükséges költséget s a bevétel arányait, nagyobb színházban havonként kétezer, évenként tehát 24 ezer vfrt lesz a hiány.

[10] Fáy a mimikai s szavalati oskola tanítójának fizetésére (600 pfrt) 10 ezer, a tánczmesterére (240 pfrt) 4 ezer, a vívómesterére (360 pfrt) 6 ezer pfrtnyi tőkét vesz föl.

fogadni. Mind ennek évenkénti költsége ezer forint, tőkéje 16 ezer; végűl a nyugdíj-intézet tőkéjeűl egyelőre kellene harminczezer forint. Összesen az építés, fentartás stb. költsége 376,666 pengőforint s negyven krajczárnyi tőkét kivánna.

Roppant összeg olyan országra nézve, melyben a pénz legkevesebb! Ennek előteremtése tehát igen fontos kérdés. Fáy sorban birálat alá veszi az eddigi terveket, melyek részint irásban, részint szónoklatokban előadattak: 1. Széchenyi részvénytársaság által kivánja a pénzt megszerezni; 2. az 1825-diki országgyűlés úgy tér ki a pénzkérdés elől, hogy a magyar színészek a német színházban fölváltva játszszanak; 3. mások sorsjátékot ajánlanak; 4. ismét mások azt, hogy mindenki fizessen egy pengő garast, nyolcz millió lakos után ez már kerek 400 ezer pengőforint; 5. egyes családok örökösen váltsanak meg erkélyeket, páholyokat; 6. a külföldön élőket meg kell adóztatni stb. Fáy mind e tervek sikerét részletesen megczáfolván, azt hiszi, hogy «országos, a haza minden törvényhatóságaiban gyűjtendő *önkéntes adakozás*, segedelmek» útján maga a nemzet vethetné meg legbiztosabban a színészet alapját; csakhogy a gyűjtést az eddiginél rendszeresebben kellene intézni.[11]

A jövőre nézve ajánlja, hogy a színészintézmény kor-

[11] Fáy ajánlata szerint egy «országos színészi bizottság»-ot kellene alkotni (egy elnök, egy tanácsnok a helytartóságtól, egy szakértő a kormánytól, négy tag Pestmegyétől, kettő-kettő Pest és Buda városától), mely a haza minden törvényhatóságát felszólitaná adakozásra. S nemcsak a szolgabirónak, hanem vele egy buzgó táblabirónak is kellene mennie, egyelőre csak ajánlásokat gyűjteni, melybe nem csak pénzt, hanem építési s egyéb felszerelési anyagot természetben is el lehetne fogadni.

mányzását úgy, mint pénzügyi kezelését Pestmegyére bízzák, mely közgyűlésileg kinevezett állandó bizottság által gyakorolná jogait. Végűl a jegyárulás- és pénzkezelésre nézve ad részletes terveket, melyeknek nagy részét később jó haszonnal alkalmazták. A munka egyéb részeit is épen a gyakorlati érték, a kivihetőség különbözteti meg versenytársaitól.

Hogy Fáy a színházépítésre és fölszerelésre nézve ily gyakorlati hasznú tanácsokat tudott adni, annak is köszönhette, hogy ekkor már ő volt megyeileg kinevezett igazgatója a Budára telepedett színésztársaságnak, s így naponkénti tapasztalat győzte meg egynek czélszerűségéről, másnak szükséges voltáról.

1833 nyarán ugyanis a kassai társaság jött Pestre. Jó híre megelőzvén a társaságot, midőn Pestmegyéhez folyamodik pártfogásért, a megye készséggel jár kezökre, minélfogva az épen üresen álló budai játékszínt 1835. husvétig ingyen megkapják. S hogy szükséget ne szenvedjenek, az 1833. aug. 30. közgyűlés 900 váltóforintot utalványoz a «statusok cassájá»-ból, s fölszólítja a testvérváros s a megye közönségét adakozásra s bérletre. Az ajánlások még a gyűlés folyamán megkezdődnek s általában nagy a lelkesedés, hogy az állandósítás első lépése meg van téve. Ugyane gyűlés nevezi ki a társaság igazgatójává Fáy Andrást, de ez a téli közlekedés megszakadása miatt még a Budán lakó Döbrentei Gábort kéri maga mellé, s így kettejöket bízza meg a gyűlés, hogy «a színésztársaságot a darabok előadása és megválasztása tárgyában tanácsok által elősegítsék», s egyúttal «meghatalmazza, hogy az alkalmatlan tagok helyett újakat vévén föl, amazokat elbocsáthassák».[12]

[12] Pestmegye közgyűlési végzése, 1833. — 4042. sz. a.

A társulat, melynek vezértagjai Pály, Megyeri, Telepi és Bartha voltak, jó anyagot hozott magában, de körulményei szánandók voltak. Néhány viseltes rongyból állt az összes ruhatár és díszlet, egy-két kiavúlt darabból és silány fordításból a könyvtár, s ezen felül a tagok összesen és egyenként oly szegények voltak, hogy csak napról-napra élhettek.

Az igazgatóknak tehát tág terök nyílt a működésre. Legsürgősebb volt a pénzkérdés. A megye engedélyével «felszólítások, megkeresések és buzdítások által» mind a ketten gyűjtéshez látnak, melynek nyolczezer váltóforint lett az eredménye, s ezen felül az előadások sikere a nagyszámú bérletek által biztosítva.

E közben megállapítják a «játékszíni törvényeket» (1833. szept. 27.), a «rendezőség foglalatosságait és kötelességeit», sőt az igazgatóság «munkálkodása módjai»-t. Ez utóbbi jegyzék szerint, az igazgatóság minden két hétben (szükség esetén többször is) tart igazgatói ülést, melyen értesítés végett a négy vezér tag is jelen lehet. E gyűléseken állapították meg két hétre a műsort, s itt intézték el a társaság minden fontosabb ügyét.[13] A gyűléseket rendesen délelőtt ½10—1-ig tartották, nyáron fölváltva a két igazgatónál, télen egyedül Döbrenteinél. Egyébként minden intézkedés a két igazgató tudtával történt, nevök aláirásával jelent meg minden hirdetés, meghivás s bármely rendelkezés; szintúgy mind a kettejöknél megvolt a tagok fizetési jegyzéke, a befizetett bérletek és ajánlkozá-

[13] A gyűlések rendes tárgyai voltak: a műsornak két hétre megállapítása, melyre nézve a vezértagok és az akadémia küldötteinek észrevételeit is meghallgatták, az új darabok vagy fordítások iránti rendelkezés, azok bemutatása, nagyobb költségek meghatározása, új tagok fölvétele, elbocsátás stb.

sok, továbbá a napi bevételekről való számadás, hogy bármelyikök mindenkor képes legyen a «vármegye urait» a helyzetről értesíteni; a rendes jelentések negyedévenként történtek.

Fáy maga osztotta így ketté igazgatói tisztségét, mindennek daczára úgy a közönség, mint a tagok Fáyt nézték tulajdonképeni igazgatónak, a mint hogy legtöbbet is tett a tagok kiképzése- s általában a színügy fölvirágzására. Előre is kimondhatjuk, hogy minden jelentősebb változás akár a szellemi, akár az anyagi gyarapodás tekintetében, Fáytól eredt, ő szabott irányt a működésnek, ő képezte ki, s végűl ő vezette állandó födél alá a társaságot.

Nagy gondot adott különösen a műsor összeállítása. A társulat szerződésében ki volt kötve, hogy csak oly darabokat szabad előadni, melyek 1793 óta a bécsi udvari színházban legalább két előadást értek; az új szerzeményeket pedig előbb a censor elé kellett terjeszteni, sőt a hirdetéseket és az úgynevezett «rögtönzéseket» is előre be kellett mutatni.[14] A magyar drámairodalom még jóformán bölcsőjében ringott. Kisfaludy színművein kívül alig volt néhány előadható darab. Színészeink tehát abból a forrásból merítettek, mely legközelebb volt; lefordították vagy átdolgozták azt, a mi a német színpadon tetszett. Így történt aztán, hogy a Kisfaludy hazafias drámái mellett a német érzelgősség is hódított, sőt, mivel ez időtájt a német színházban az alsó comicai bohózatokat művelték, ezek utánzatával hosszú időre megvesztegették a magyar közönség ízlését is. Ezen állapoton az akadémia jutalmazásai is

[14] Az 1833-ban kötött szerződés 15. pontja. A szerződés Fáy irományai közt «Színészeti ügyek» czímű folio-kötetben. Zichy Antal úr birtokában.

keveset változtattak, mert a pályázat oly terméketlen maradt, hogy a négy első évben a nagy jutalmat csak egyszer, a mellékest kétszer adhatták ki.

A Fáy igazgatása alatt működő társaságnak még e kevésből sem volt elég készlete. Fáy tehát megveszi a Pály és Fáncsy színi könyvtárát, kiválogatja a javát, előkeres néhány használható régi darabot, újakat fordíttat, s valamennyinek nyelvét kijavíttatja az akadémiával. Ekként 1834-ben már 351 darabból áll a társulat könyvtára.[15] Ott vannak Kisfaludy Károly és Sándor, Vörösmarty, Kovács Pál darabjai s Fáy *Régi pénzei*; a többi azonban majd mind fordítás, legtöbb Kotzebuetól, ki még mindig legnagyobb kedvencze volt a közönségnek.

A műsoron kívül legnagyobb gondot kellett fordítania Fáynak a színészek képzésére. Az irodalmi kritika is alig másfél évtized óta kezdett fejledezni s még mindig nagyon népszerűtlen volt; színi kritika pedig vagy épen nem, vagy nagyon elnéző s részrehajló volt, a minek megvolt az oka, de nem maradt el okozata sem. A színészek előtt vándorlásaikban a megélhetés, a tetszésvadászat lévén a főczél, a művészi érdek mindig másodrendű maradt, s különben is minden eszköz és mód hiányzott a bővebb kiképzésre. A színész a maga erejére, tehetségére volt utalva, a kezdő még a híresebb színészeken is modoros feszességet és olynemű könnyedséget látott, mely a szerep nem tudását rögtönzésekkel iparkodott elütni. Kiejtésök magán hordta azon vidék bélyegét, melyen az előadó született, vagy eltanulták a német színészek idegenszerű, modoros hangsúlyozását. A társulat tagjai közt csak Kántorné volt bevégzett tehetségű hős-szerepű nő, Megyeri minden ügyes-

[15] A könyvtárjegyzék Fáy hagyatékában. U. o.

sége mellett alig gyaníttatta még, hova fog fejlődni, Barthának csak harsány hangja volt, Telepi a társulat ezermestere, Pály meg született pénztárnoka, de gyönge színészek; Lendvayné, Laborfalvi Róza még csak kezdők.

Nagyon elkelt tehát az útbaigazítás. S Fáy nem sokalt semmi fáradságot. Minden egyes előadásról részletes kritikát írt, melyet a másnapi próba előtt fölolvasott; a próbákon pedig utasításokat adott nemcsak a szerep fölfogására, hanem az előadásmód apró részleteire is. Ha jelesebb színész lépett föl a német színpadon, kieszközölte, hogy az ő emberei ingyen nézhessék meg; a látottak aztán ismét élénk megbeszélés tárgyát képezték. Egyben-másban hibás fogalmakat észlelvén, ellátta a tagokat a színészet és dramaturgia körébe vágó elméleti könyvekkel; így kezökbe adja: Lessing *Hamburgische Dramaturgie*, Tieck *Dramaturgische Blätter*, Engel *Mimik*, Wötzel *Theaterschule*, Immermann *Die Verkleidungen* czímű műveit stb.[16]

Fáy egy később írt értekezésében [17] részletesen kifejti a színészek előadására vonatkozó elveit, melyek közben többször hivatkozik saját igazgatóságára. S valóban, itt előadott nézeteit úgy kell tekintenünk, mint a melyeket már akkor sürgetett a vezetése alatt álló társulat előtt. Néhány idézet meggyőz bennünket, mily magas fogalmai voltak Fáynak a színmüvészetről, melyben nem tartotta elégnek a tehetséget és színpadi gyakorlatot (routine), hanem mindenek fölött nagyfokú önképzést s komoly tanulmányt kivánt.

«A hivatott színésznek — úgymond — a maga szerepe

[16] A könyvtárjegyzék hátsó lapján maga följegyzi, kinek minő munkát kölcsönzött.

[17] «Hogyan kell megitélni a színészt.» *Magyar Színházi Lap.* 1860. 3. sz.

jellemét mind psychologice, mind összefüggésben a darabbal és többi szerepekkel, gondosan tanulmányozni kell»; a szenvedély kitörésének fokozatait «hangban és mimikában kellőleg kiszámítani és meghatározni», mert ez az illető személy jelleme, állása, műveltsége szerint különböző. A néma jelenetekben is játszani kell, egy szóval *egyénítésre* törekedni, s «mindazt kiemelni, a mit a költő a jellem festésére és a darab kifejtésére használt». — «Ovakodjék a színész bármi mozdulattal elárulni a nézők előtt, miként ő érzi, tudja, hogy csak szerepet játszik, s nem ugyanazonítja annak személyével, nem ámult be annak jellemébe, körülményeibe, mert ez esetben vége a közönség ámulatának is. Ezen maga elárulása a színésznek leginkább vígjátékokban tapasztalható ... Emlékezem, hogy az 1833. évi budai színésztársaságnál többször kelle figyelmeztetnem a víg szereplőket, hogy ne bohóczkodjanak.» — «Az indulatok legzajosabb kitöréseinél sem szabad feledni a színésznek, hogy a színpad nem tűr semmit, mi a szemet vagy a fület sérti. Nem tűri az a rikoltást, ordítozást, tagok torzítását, szemfelforgatásokat, kezek szilaj hadarását, hajtépést, haldoklói erőszakos csuklást, hörgést, földön hempergést stb., mikkel a színész a túlprózai élethűséget, valódiságot igen is hatásossá tenni kívánja.» Az érczes férfi-, s a kellemesen csengő női hang ép oly előnyök, mint az ízléses öltözködés, főkép ha ez utóbbi nem tetszelgés következménye. A tájszólást kerülni kell, mint a szavalásban a monotoniát, a hamis pathost, a párbeszédekben pedig «csak nemesíteni kell a fesztelen társalgási hangváltozásokat». A sikeres előadásnak mellőzhetlen föltétele a szereptudás, mit a közönség iránti tisztelet is megkiván. «Szerepnemtudással lépni fel a valódi szemtelenségek sorába tartozik.»

Im ezekből jó részt megismerhetjük a társaság gyenge oldalait s a Fáy utasításait. Ezek hasznáról a tagok hamar meggyőződtek, s szintoly szívesen fogadták a tanácsokat, mint a könyveket, melyek tartalmát néha tüzes vitákban fejtegették. Ez az iskola növelte nagygyá Megyerit, Lendvaynét, Laborfalvi Rózát s nagy részét azon jeleseknek, kikkel a nemzeti színházat utóbb dicsőséggel nyithatták meg. «Megyeri — úgymond Fáy [18] — például szolgálhat színészeinknek arra, mennyire emelheti gyakorlat és tanulmány a művészetet. Ő jól kezdte meg színészetünkben azon szerep-egyénítést, melynélfogva az egyénített szerepszemély alakját, mozgását, arczjátékát nem bírjuk feledni soha.» — Lendvayné még mint fiatal lány, csinos alakjával, élénk kedélyével kedves jelenség volt, de csak elrecitálta szerepét s nem tudott hatást kelteni. Fáy jóakarattal figyelmeztette játéka ürességére, s a tükör előtt való gyakorlást ajánlá neki. Lendvayné megfogadta a tanácsot s kevés idő mulva már zajos tapsokban részesült, s ettől kezdve «szakadatlanul haladt előre, mígnem kedvencze lőn a magyar közönségnek s ritka gyöngye a magyar színművészetnek», kihez később a nemzet első rangú költői lelkes verseket írtak elragadtatásukban. — Egyedül Bartha nem vette hasznát a tanácsoknak; ő egészen természet fia volt, ki fölöslegesnek tartotta a tanulmányt. Deli alakja, a Wesselényiével versenyző harsány hangja magában is hatott. «Ő remekelt és tévesztett, a kedély és tapintat sugallatai után», gyakran túlozott, de a művészietlenebb közönség ilyenkor is tapsolta.

Nagy hasznát vette Fáy Telepynek és Pálynak. Olyan

[18] «A magyar színészet múltjáról.» Fáytól. *Nemz. színházi nyugdíjintézeti naptár 1858-ra.* 24. l.

sokoldalú tagja kevés társulatnak volt, mint Telepy: «Ő festész, decorateur, gépész, építész, requisiteur, tűz- és fényárnyjátékos volt, ügyes és takarékos; mindezek mellett főkép az alsóbb comicai szerepekben kitünő ügyességű színész.» — Pály mint színész csak szükséget pótolt s kevés hatással játszott; de annál kitünőbb volt mint pénztárnok és gazda. Ha Fáy már előadás alatt tudakozódott a jövedelem felől, csak széttekintett s gyakorlott szemmértéke után szinte forintig megmondta a bevételt, melynek kezelésében buzgó és hűséges volt, s mint gazda is oly takarékos és számító, hogy javaslatai rendesen jól ütöttek ki. — Ez a két ember volt Fáynak valósággal jobb és bal keze; velök értekezett legtöbbet, s az ő hasznos készségök vezette sikerre a terveket.

A tagok közt általában összetartás, egyetértés s főkép a primadonnák iránt bizonyos kegyeletes figyelem uralkodott. Növelte önérzetöket az a tudat, hogy mindjobban megérvén az állandó színház terve, ők voltak annak előre kiszemelt tagjai. Ezért minden tag igyekezett magában és másokban egyúttal a társaság tekintélyét emelni, s a jobb jövő reményében szívesen nélkülöztek is. Mind a becsvágyra, mind a nélkülözésre szükség volt, hogy csekély fizetésökből[19] megélhessenek s a közönség érdeklődését fentartsák. Olyan közönsége volt ekkor a magyar színháznak, minőt bármely nagy színház megirigyelhetne. Egy 1834-ki jegyzék szerint a testvérvárosban lakó összes elő-

[19] Egy hiteles jegyzék szerint (Fáy hagyatékában) 1834-ben az öt vezértag kapott egyenként havi 120 frtot, a többiek 50—80 frtot. Igaz ugyan, hogy ekkor a pénz értéke nagyobb volt, ezt mégis csekélynek kell mondanunk, mert ruhatár hiányában nekik kellett jelmezeikről is gondoskodniok, az igazgatóság csak a tömeges szereplőket látta el ruhával.

kelőségeket — a főherczeg nádortól a megyéig — a bérlők közt találjuk (Fáy a földszinten bérel négy helyet); nem maradt el a nagy közönség áldozatkészsége sem. Alig kezdték meg (1833. szept.) az előadásokat, nagy tömegekben tódul fel a közönség Budára, pedig az út az őszi sárban ép oly kellemetlen volt, mint a nyári hőségben; sőt abban is pártfogolta a társaságot, hogy szívesen kölcsönzött bármely fölszerelési kelléket, s a tagokat örömest vendégelték meg előkelőbb családok is.

Ilyen pártfogás mellett az előadások anyagi sikere eleinte igen kedvező lett, a mennyiben 1833. decz. végén mindennemű kiadás levonása után még másfél ezer frt a pénztári maradék. Midőn azonban fölszedték a hajóhídat, s megkezdődött a jégzajlás, a két város el volt szakítva egymástól, s ennek kárát a színésztársaság érezte meg legjobban. 1834. januárban húsz előadás közűl tíz a napi kiadást (mely 30—90 frt közt váltakozott) sem fedezte, s a többi is kevés haszonnal járt.

Nem igen javúlt a helyzet tavaszszal sem. Fáy mindenféle módon iparkodik az estéket változatossá tenni, előszedeti a társulat legjobb darabjait, hírneves hegedűművészeket léptet föl, de csak nem akar szaporodni a közönség, melyet a tavasz kellemei másfelé vontak. Ekkor lefordíttatja Telepyvel a német színen nagy tetszéssel adott *Lumpaczius Vagabundus* (Nestroy) czímű bohózatot, mely a sikerült fordításban s a Megyeri és Telepy ügyes alakításaival jó ideig csakugyan szép jövedelmeket biztosított. — A közönség előkelő része azonban valami egyebet óhajtott: balletet. Fáy egy ideig nem mert e költséges vállalatba ereszkedni, de utóbb már annyit hangoztatták, s igazgatótársa is annyira sürgette, hogy végre felküldték Pályt Bécsbe tánczosnőkért. Wirdisch és társainak

első föllépései újszerűségöknél fogva tetszettek is, de mivel sem alkalmas balletmester, sem tánczdarab, sem jó zenészek nem voltak, a költség pedig nagyon fölszaporodott, nem sok haszon lett az eredmény.

Mind e mellett az 1834-ki ősz ismét szépen jövedelmezett (a nagyobb jövedelmű esték 350—428 frtot), az 1835. január és a tavasz azonban roszabb volt a mult évinél is (némely estén 8—16 frt volt a bevétel), úgy hogy csak a megyei segélylyel tarthatták fenn magukat. E bajokhoz még belső surlódások is járultak, melyek a közönség előtt sem maradtak titokban, s a tagokat is elkedvetlenítették. Ily körülmények között csak az tartotta még a lelket a társaságban, hogy napról-napra közelebb tünt föl a remény, hogy végre valahára mégis lesz állandó telepe a fővárosi magyar színészetnek.

Midőn ugyanis 1834 tavaszán folytonos deficittel küzködött a társaság, Fáy a vezértagokkal azt tervezte, hogy a téli hónapok előadásainak biztosítása végett átjönnek Pestre. Egy szabad napon nyakukba vették a várost, hogy valami alkalmas udvart vagy pusztatelket keressenek, hol ideiglenesen fölüthessék Thalia sátorát. Akadtak is néhányra, de a tulajdonosok hallani sem akartak a bérbeadásról. A kutatásnak azonban mégis lett eredménye; mind a hárman (Fáy, Megyeri, Telepy) epedő szemeket vetettek a Hatvani-kapú előtt álló Grassalkovich-féle magtárra és telekre. Fáy nem bírt megválni többé az óhajtól, hogy ezt a magtárt kézrekeríthesse. Épen a megszerzés módjáról gondolkodva megy föl a megyegyűlésre, melyen a másod alispán, Földváry Gábor elnökölt; megpillantja aztán Grassalkovich herczeg jószágigazgatóját is. Egyszerre készen lett Fáy terve. A herczeget ép ez időtájt nagyon szorongatták hitelezői, a megye azonban vonako-

dott végrehajtani az ellene hozott elmarasztaló itéleteket. Remélni lehetett, hogy a herczeg a megye iránti hálából kész lesz viszonszolgálatra. Úgy is történt. Még a gyűlés alatt megkéreti Földváry által Bujanovits jószágigazgatót a terv keresztülvitelére, ki néhány nap múlva meghozza az örömhírt Fáynak, hogy a herczeg átengedte az üres telket. (Ezen áll a mai nemzeti színház.) Fáy előadván, hogy a szeglettelek a rajta levő magtárral képezi az óhajtás tárgyát, Bujanovits ennek kieszközlését is megigérte; de Földváry, nem tudván az egyezkedésről, sietett a megye nevében megköszönni a herczegnél a szíves adományt, s ezzel útját vágta a további kérésnek.[20]

Az adományt az 1834. jun. 11. közgyűlésen jelenti be az alispán, s mivel Telepy a színésztársaság nevében egy ideiglenes 13—16 ezer frtba kerülő színházi tervet nyujt be, nyomban elhatározzák a rendek, hogy az épületet részvénytársaság vagy sorsjáték útján építik fel. A felsőbbség azonban egyiket sem engedte meg.

Széchenyi értesülvén e tervekről, maga is lejött Pozsonyból, s legelőször is Fáyval értekezett.[21] Elmondta neki, hogy az általa tervezett színház számára már két évvel azelőtt megigérték a harminczad-telkét vagy valamely díszes telket a Dunaparton, s ennek birtokba vétele csak a szépítő bizottságtól függ. Nemcsak Fáyt, hanem másokat is sikerült meggyőznie terve kivihetőségéről, s midőn az aug. 26-iki közgyűlés mégis ellene nyilatkozott, Széchenyi egy csípős beszédben kelt síkra a maga terve mellett, s azt

[20] Fáy saját elbeszélése alapján: *Magyar Szinházi Lap.* 1860. 47. sz.

[21] «Kegyeddel igen vágyok találkozni» írja neki aug. 8-án, s idő és hely kitűzését kéri, hogy meglátogathassa. A casinoban történt a találkozás. Széchenyi levele a múzeumban.

mondta többek közt, hogy «a kik a Grassalkovich-telken akarnak színházat építeni, a nemzet egyik legbecsesb palladiumát szemétdombra kárhoztatják». Földváry magára érté e megjegyzést, s majdnem párbaj lett a vége.[22] A heves vita annyiban mégis Széchenyi részére dőlt el, hogy a közgyűlés kimondotta, mikép pénz és terv híjján az építést egyelőre elhalasztják 1835. tavaszáig, s ha ekkor sem lesz költség, 1836. tavaszán okvetlenül megkezdik az építést.

Földváry alispán ritka erélyű, s ha valamit föltett magában, szinte a makacsságig szilárd jellemű ember volt. Mint katona az utolsó nemesi fölkelés idején merész vitézségével, mint solti főszolgabíró a Duna szeremlei átvágásával (melylyel szakemberek is hiába próbálkoztak) híresűlt el. Fáynak régi jó barátja volt, de Széchenyi iránt kezdettől fogva nem sok rokonszenvvel viseltetett, mert azt tartotta róla, hogy «a hazai vállalatokat monopolizálni kivánja, s mintegy rájok feküvén, közülök csak azokat pártolja, miket maga indítványoz és tervez».[23] Ezért nem igen volt barátja a Széchenyi színházának sem, de ellene csak ezen heves (aug. 1834.) közgyűlés után munkált s mivel Fáy a Széchenyi pártján állott, iránta is meghidegűlt.

A gyűlés után Széchenyinek mint biztosnak a Vaskapuhoz kellett lemennie, majd ismét országgyűlési teendői gátolták a személyes megjelenésben. Ez idő alatt a megye színügyi tárgyalásaiba előbb Fáy, utóbb Ráday Gedeon által folyt be. E befolyásra annyival nagyobb szükség volt,

[22] «Széchenyi István pestmegyei működése.» Fáytól. *Budapesti Szemle*. 1862. XV.

[23] U. o.

mert Földváry s vele a grófnak néhány titkos ellensége mindent megtettek, hogy a Széchenyi által tervezett nagy színházat, melyet gúnyosan mindig «palais»-nak neveztek, megbuktassák. E szövetkezés a budai színésztársaságot is majdnem bukás szélére juttatta a nem várt következmények által. Döbrentei hiúságát t. i. régen bántá, hogy a színészek úgy, mint a közönség Fáyt tartják tulajdonképeni igazgatónak, s ezenfelül a tisztelet és szeretet minden jeleivel csak őt veszik körül. Döbrentei tehát Földváryékhoz csatlakozik olyan boszuló munkára, minővel — mint majd látni fogjuk — az akadémiánál is meggyűlöltette magát.

Október 15-én ugyanis a budai tisztviselők özvegyei javára játszottak a színészek. Fáy azt tanácsolá egy tisztviselőnek, hogy hívják meg az alispánt. Ez csakugyan megjelent családostúl két páholyban, s párthívei közől is többen ott voltak. Fáy örült, azt hitte, elsimúl a korábbi ellenségeskedés; pedig ez már kicsinált terv volt. Október 20-ára gyűlést hirdettek diétai tárgyak ügyében, melyre Fáyt is meghívták. Ez, megúnván a hiábavaló vitatkozásokat, ezúttal nem ment el; hajdút küldtek érte, majd egy irnokkal kerestették fel. Elment. A gyűlésen ott volt az egész ellenfél. A színház ügye kerülvén szóba, fölolvassák Pest városának levelét, melyben egy alkalmas, ha nem is pompás színház építésére ajánlkozott. Egyértelműleg magasztalják érte a várost, s elhatározzák, hogy Pest vármegye ennélfogva teljesen fölhagy az építés tervével. Fáy átlátott a szitán, s előadta, hogy «Pest vármegye önmagával s előbbi végzéseivel ellenkezik, hogy a haza nem csupán pesti, hanem központi nemzeti színházat óhajt» stb. Feleletűl hímeznek-hámoznak, s végre is abban maradnak, hogy «bízzuk ezt Pest városa ismeretes hazafiúi buz-

góságára». Ekkor Döbrentei, ki eddig egy szót sem szólt, fölállott s panaszkodott, hogy «ő a directió dolgaiban Fáy által gyakran compromittáltatik, ez a tagoknak hozzáhajlásánál fogva fölötte elsőbbséget arrogál» stb. Fáy csak bámult a gyermekes panaszkodáson, de a bizottság észrevételeiből látván, hogy ő van czélba véve, s másrészt meggyőződvén, hogy további szereplésével becsülete s a színésztársaság ügye van veszélyeztetve, azonnal lemondott az igazgatói tisztségről. Erre, úgy látszik, nem voltak elkészülve, s megfordítva a szót, dicsérni kezdték Fáy hazafiúi szolgálatait és tízszeri lemondása után is egyezőleg tartóztatták s nyilatkozatát nem akarták jegyzőkönyvbe venni. Fáy azonban megmaradt szava mellett, s másnap elbucsúzott a társaságtól, melynek tagjai sírva váltak meg tőle, mert előre féltek Döbrentei s a vele tartó bizottság bánásmódjától. Nem is akarták ezt bevárni, hanem elmentek Fáyhoz s kijelentették, hogy ők inkább maguk kezére veszik át a színházat s lemondanak a megyei segélyről.

Fáy, ki mindezt részletesen leírja Széchenyihez intézett levelében,[24] meghatva a ragaszkodás ilyen jeleitől, megnyugodva mondja, hogy ez reá «nem kis elégtétel vala». «A mint gondolom — így folytatja önérzettel — az ellenfélnek ez (a lemondás) nem épen ínye szerint esék, mert tudja, hogy a közönség előtt nem maradhat titokban, miért kelle resignálnom s hízelkedem magamnak azzal, mint tapasztalom eddig is, hogy a lelkesebb közönség ezt nem szívesen veszi. Én hiúság nelkül érzem azt, hogy a társaság æstheticai formáltatásában s számos volt előité-

[24] Fáy levele Széchenyihez. Pest, 1834. október 21-iki kelettel. Közölve a *Pesti Napló* 1873. 176. sz.

letei legyőzésében nem kis befolyással voltam, s még sokkal többet tettem volna, ha Döbrentei igyekezeteimet nem paralyzálja.» Végűl arra kéri a grófot, hogy egy-két főúr közvetítésével eszközölje ki, hogy a színészek a régi föltételek mellett maguk vehessék át a várostól a színházat, s másrészt véleményét kéri, ráhagyják-e Pest városára az építést vagy országossá tegyék az ügyet. Fáy ez utóbbi mellett volna, de — úgymond — «e részben a gróf itélete s nézete határoz el mindent, mert itt is, mint sok másban, nem ugyan pénzbeli, hanem moralis segedelmet majd egyedül tőle vár a jobb haza. A többi óhajt, akar, de zsebébe dugja kezét s morog, hogy nem ad sikert a magyarok istene!»

Széchenyi pár nappal előbb még azt írta[25] Fáynak, hogy a színház dolgában valami nyilatkozatot küld Pestmegye közgyűlésére, de kéri, hogy «mindez maradjon szorosan közöttök, nehogy az ellenfél dolgozzék ellenök», s másrészt megbízza, hogy értekezzék valamely építőmesterrel, ki a Grassalkovich-telekre ingyen építsen ideiglenes színházat a jövő nagy színház építése reményében. Széchenyi megkapván Fáy legutóbbi levelét, azt írja vissza,[26] hogy nem küld nyilatkozatot Pestmegyének, s kéri Fáyt, hogy a színházügyet hozza a legnagyobb zavarba, így majd könnyebben lehet elintézni. A levél végén «legőszintébb barátsággal nyujtja jobbját» Fáynak pestmegyei s akadémiai ügyekben való közös s egyértelmű cselekvésre.

A nov. 11-iki közgyűlésig a bizottság megröstelte leg-

[25] Széchenyi lev. Fáyhoz a suppaneki vesztegházból 1834. okt. 17.

[26] Széchenyi lev. Fáyhoz Orsováról 1834. okt. 29. Az előbbi, valamint ezen levél is az akad. levéltárában.

utóbbi vonakodó határozatát, s a közgyűlés elé azt terjeszti óhajtáskép, a mit az augusztusi gyűlés elhatározott, hogy várjanak 1836 tavaszáig. Úgy látszik, a közvélemény nyomása alatt tevék ezt, mely nem szívesen hallotta a Fáy lemondását sem, bár ez kétszer ismétli, s utoljára az alispán és főjegyző is marasztalják — mintegy kényszerűségből. Fáy kijelenti, hogy tapasztalásból tudván, mikép sikerrel csak egy igazgató működhetik, Döbrentei vigye az igazgatást, míg neki tetszik, s ha lemond, ő ismét elfogadja. Ez megnyugtatta a közönséget, de nem a színészeket, kiknek főbbjei másnap elmentek az alispánhoz, s kijelentették, hogy Döbrentei alatt semmi esetre sem fognak szolgálni. Fáy ezt már méltán sokalta, mert oly gyanút kelthetett, mintha ő bujtogatná a társaságot, pedig ellenkezőleg, csitította őket, bár tudta, mint Széchenyinek meg is írja,[27] — hogy «Döbrentei csak makacsságból sem fog lemondani, s készebb leend szétoszlani hagyni a bizony szépen haladt társaságot».

A vége az lett a csúnya fondorkodásnak, hogy Döbrentei 1835. márczius végén «meddigre — úgymond igazgatói jelentésében — az igazgatói tisztet 1833-ban elvállalta», — lemondott, s helyébe a színügy körül eddig is sokat buzgólkodó Simoncsics János főszolgabírót választották meg. Ezzel a személyi ügy el volt intézve.

A színházépítés ügye annyiban a gróf kedve szerint fejlődött, hogy csakugyan nagy zavar volt körüle. Fáy talált egy jó építőmestert, ki Széchenyi kivánságára szívesen felvállalta volna a kis színházi terv ingyen elkészítését; de az volt a baj, hogy a Grassalkovich-telek még mindig

[27] Fáy lev. Széchenyihez. Pest, 1834. nov. 19-iki kelettel. Közölve a *Pesti Napló* 1873. 177. sz.

nem volt a megyére írva, s ez csak sok utánjárásra 1835. október 22-dikén sikerült. Ez alatt a város mélyen hallgatott a színházépítéssel, a szépítő-bizottság pedig nem határozott a Széchenyinek igért díszes telek iránt.

Fáy maga sem igen bízott már e régóta huzódó ügy kedvező kimenetelében; de legnyugtalanabbúl nézték a színház-ügy ilyen vajudását a színészek, kik újra szerződnek ugyan 1836. husvétig, hanem addig már biztos födél alatt óhajtanának lenni. Fáy ajánlatára tehát olyan ideiglenes színház építését tervezik, melyet könnyű szerrel át lehessen conservatoriummá alakítani, ha idővel csakugyan sikerülne a díszesebb telket megnyerni s azon a nemzet méltóságához illőbb épületet emelni. «Ezen színházacska — így ír Fáy Széchenyinek 1835. nyarán [28] — nagyot ugyan nem rugtat hazai művészetünkön, de hiszem, az érdeket iránta mégis fenn fogja tartani fővárosunkban; a vármegyére nézve pedig egyetlenegy út-mód becsülettel kibúvhatni ügyetlenűl vitt pártfogása alól. A publicumra nézve is azért hiszem jónak, hogy szívesebben be fogja várhatni így a város nagyobb építését.»

E tervet az ügyes kezű Telepy készíté, előbb 20, majd 43 ezer váltóforintra számítván a költségeket, s egyúttal társai nevében azon hazafias ajánlatot terjesztvén elő, hogy ha az építést megkezdik, készek lemondani a jövő husvétig a megye segedelméről (havonként 1500 váltóforint). A rendek meghatva a társulat önfeláldozó ajánlatától, másfelől pedig fontolóra vevén a színészek helyzetét s Széchenyi terve reménytelenségét, az 1835. aug. 26. közgyűlésen elhatározzák, hogy az ajánlatot nem fogadják el,

[28] Fáy levele Széchenyihez. Pest, 1835. aug. 2. A magy. tud. akad. levéltárában.

hanem az építést a benyujtott terv alapján azonnal megkezdik, hogy a tavaszig be is fejezhessék. Ennek keresztülvitelét pedig a színügyi választmányra s különösen ennek elnökére, Földváry alispánra bízzák. A közgyűlésből kimenet Földváry úgy nyilatkozott szomszédaihoz az «ideiglenes» szóra: «Már azt majd én látom meg, ideiglenest építek-e vagy valami mást!» Az építéshez szeptember 28-án csakugyan hozzáfogtak, s Földváry sürgetése folytán nagy erélylyel folytatták egész télen át. A közönség végre valahára látván az emelkedő falakat, tehetségéhez képest áldozott pénzt, fát, követ; sőt a szegényebb osztály néhány napi ingyen napszámmal segité elő az ügyet. E közlelkesedés mutatja, mily fontos nemzeti ügynek tartá nálunk mindenki a színészet állandósítását. Ilyen segítséggel s a Földváry erélyével biztosan lehetett számítani a sikerre.

Fáy az 1835. augusztusi közgyűlés folyamán országgyűlési követté választatván, ezóta a Pesten történtekre közvetlenül nem folyhatott be. Ő értesítette Pozsonyban Széchenyit a megye legutóbbi határozatáról. Ezt nagyon elkedvetlenítette az eset, de novemberben végre megnyervén a dunaparti telket, úgy a megyén mint az országgyűlésen, szóval és irásban[29] izgat terve mellett, sőt aláírást bocsát ki, melyet maga tízezer pengő forinttal nyit meg. Mivel a nádor is a két terv egyesítését óhajtotta, annyit sikerült elérnie, hogy 33 megye (köztük Pest is, az 1835. nov. 17. közgyűlés utasításából) utasításúl adta követeinek a négyszázezer pengőforint országos megajánlását egy díszes színházra, sőt az ügy eldöntéséig — négy hétre — felfüg-

[29] «Nehány szó a magyar játékszín körül.» *Társalkodó* 1835. okt. 31. 87. sz.

MEGYEI KÖNYVTÁRA

gesztették Pesten az építést;[30] de a főrendek közönyén megtört Széchenyinek minden jóakarata s mivel ekkor szavaznak meg a múzeum számára ötszázezer frtot, a színház ügye végkép elbukott.[31]

Mondanunk is fölösleges, hogy Fáy annál buzgóbban harczolt Széchenyi terve mellett, mivel utasítása is ilyen értelmű volt. Nem feledkezett meg a hozzá annyi ragaszkodással viseltető színészekről sem. Értesülvén ugyanis, hogy a tél beálltával ismét nagyon szorult helyzetbe jutottak, egy kis gyűjtést rendez a követek és főrendek közt, így is fokozni óhajtván a közszellemet, melyet ez időtájt a színügy foglalkoztatott. 1836. jan. 1-én a budai színésztársaság nevében újévi köszöntést intéz a rendekhez versekben. «Sírunk — így kezdődik —

«Sírunk, ha multra száll tekintetünk . . .

(midőn t. i. hontalanúl kellett vándorolniok a hazában)

Midőn feledve mintegy önmagát,
Nagy nemzetünk futá a nemzetit,
S nyelvben, szokásban külhont majmola.

[30] Pestmegye rendei az 1836. febr. 29-iki közgyűlésből rendelik el, hogy négy hétre felfüggesztik az építést, míg t. i. a színházra nézve az országgyűlés valamit határoz. Ez természetesen csak kibúvó ajtó volt, mert ennyi idő alatt az országgyűlés két táblája abban sem egyezhetett meg, vajjon országos ajánlás vagy részvények útján építtesse-e fel a színházat. A négy hét letelte után csakugyan fokozott buzgalommal folytatják az építést.

[31] «E főtábla némi tagjai — írja Széchenyi titkárának 1836. febr. 23. — rosszabbak, kajánabbak, mint a szomszéd legaljasbja. Ezeket semmi sem viszi jobb útra mint a végbiró, t. i. a halál.» Mivel a múzeum ügye miatt megoszlott az érdek, Széchenyi húsvétutánra halasztja a színház ügyét, de e fogás sem segített. A püspökök mind ellene voltak, Czirákyt maga a nádor sem tudta

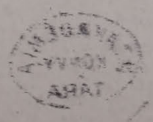

A nemzetek, szintúgy mint egyesek,
Szendergik olykor zsibbadt álmukat,
De felriad a nagyra alkotott.
Mint felriadt immár hatalmasan
A szunnyadott magyar hős nemzet is,
S késést erőben pótolván, siet
Nemzethez illő éltet vívni ki!
Mosolyra nyilnak volt siralmaink.» —

így folytatja tovább, mert remény száll kebleikbe, ha a szebb jövőre s a lelkes pártfogókra gondolnak. Végül áldást kiván a honatyák tanácskozásaira, a hazára, királyra s egyetértést kiván, hogy századokon át viruljon szép Hunnia!

Az aláhúzott hazafias sorokat a censura nem engedte kinyomatni,[32] s így az üdvözlet azok nélkül, élét veszítve, csak szerény könyörgésképen jelent meg; de így is lett hatása. A maga és Dubravitzky — pestmegyei követek — aláírásával ellátott füzetekben, melyek első lapján a felszólítás olvasható,[33] sok kisebb-nagyobb adomány van: követektől, országgyűlési ifjaktól, de mágnás kevés, főpap is csak három látható az adakozók között; pénz helyett azonban ott vannak a jellemző feleletek, melyeket a gyűj-

rábeszélni, számosan pedig távol maradtak. Mikor az ügy elbukott, azt írja titkárának: «Színházi ügyem eldűlt, csaknem megsirattam.»

[32] Mind a fogalmazvány, mind a nyomtatvány Fáy hagyatékában.

[33] Mind a két füzetke megvan a Fáy hagyatékában. Az első lapon «alásan és bizodalmasan felszólítja a honi nyelv és hazai művészség barátait, hogy a budai nemzeti színésztársaságot, mely a dunai közlekedés korai megakadása miatt az idén keresetének nagy részétől elesett, bármily csekély új esztendei ajándékkal kegyesen fölsegélni méltóztassanak».

tőknek adtak, a lap végén a gyűjtő gúnyos megjegyzésével: «translatum: 00 frt 00 kr».[34]

Mind e mellett mintegy ezer váltóforintot gyűjtött Fáy s leküldte a személyzet számára. «Nem volt ez ugyan derék eső a nagy szárazságra — mondja ő maga[35] — de mégis némileg élesztő harmat.» Még élesztőbb volt rájok: látni minden nap, miként emelkedik a ház, mely nemsokára befogadandó lesz a hontalanokat.

A közönség adakozása s Földváry buzgólkodása folytán 1837 tavaszán már annyira haladt az építés, hogy a színügyi választmány a bérlet kiírását is elhatározta. Mint az állandó színügyi választmány tagja, Fáy szerkeszti meg a bérlet, belfölszerelés, igazgatás és helyárakra vonatkozó tervet, a melyet aztán a választmány is elfogad. De mivel a pályázatból más hasonló intézet bérlőjét kizárták, május 1-ig senki sem jelentkezik. Most tehát elhatározzák, hogy három évig részvénytársaság által fogják fentartani. Mindjárt a gyűlésen aláírnak 65 részvényt (Fáy 2½-et írt alá), s a további terv kidolgozását egy albizottságra ruházzák, mely helyett ismét Fáy dolgozott. Munkálatát a közgyűlés (1837. jun. 14.) elfogadván, Földváry elnöklete alatt egy öttagú (Ráday G., Fáy A., Simoncsics János főszolgabíró, Ilkey Sándor) részvényes választmányra bízza a szín-

[34] Gr. Károlyi Lajos aláírt 2 frtot, de ilyen megjegyzéssel: «Már micsoda módi ez? én itt, ők Budán és fizessek?» — Gr. Cziráky ilyen kifogással utasítja el a kérőt: «Fiam, most sok dolgom van!» Gróf Pálffy Fidél: «Én soh' sem járok életemben magyar theátrumba.» Marics scuttarii püspök: «Az istenért, de hogy adok én komédiásoknak!» Pyrker egri érsek: «Ich lasz mich bedanken!» Gróf Károlyi György: «Ich zahle nichts!» Jordánszky tinnini püspök: «Másnak adok, de komédiásnak nem!»

[35] «A magyar színészet multjáról.» Fáytól. Id. h.

ügyi felügyelést, melybe utóbb az igazgató, Bajza József is fölvétetett hatodiknak. Juliusban megfogadja a választmány a színészeket, s intézkedik a megnyitásról, mely aug. 22-én meg is történt.

Eredeti drámairodalmunk oly szegény volt, hogy a Vörösmarty prologja mellett fordított darabbal kellett a színházat megnyitni. Érezték a hiányt íróink is, s a megalakúlt Kisfaludy-társaság legelső æstheticai tételűl azt a kérdést tűzi ki: «Mi befolyása van a drámai literaturának a nemzet erkölcsi életére? s miért nálunk magyaroknál oly kevés az eredeti drámai munka?»

Az eredeti drámák szaporodásának egyik legfontosabb akadálya az állandó színház megnyitásával, sőt a budai színésztársaság pár évi működésével már megszűnt, mégis azt látjuk, hogy e körülmény kevéssé termékenyíti meg drámairodalmunkat. Már az első hónapokban hangzik a panasz, hogy nincsenek íróink, színészeink hanyagok, az igazgató — szigorúsága daczára — tehetetlen, s mind követelőbben lép föl az óhajtás, hogy ha az új színházat a bukástól meg akarjuk menteni, operát is kell előadatni. A választmány engedett a közkivánságnak, s 1837. november 7-én megbízta Fáyt és Bajzát, hogy Schodelnét iparkodjanak oly áron hazaszerződtetni, a minőt külföldön kap.[36] Bajza pedig, nehogy szigorú kritikája riaszsza el az írókat, 1837. decz. 28. Fáy Andrást és Rosty Albertet kérte maga mellé birálókúl.

De ezzel nem szűnt meg a baj, sőt valósággal csak ezután kezdődött. Ha mindenütt zavarja egymást a dráma

[36] Schodelné négyezer pfrtot kapott, férje pedig énekmester czímen ezer pfrtot, úgy szólván semmittevésért. Ez s a magas fizetés akkor sok elégedetlenségre adott alkalmat a színház drámai személyzeténél.

és opera, nálunk annyival kevésbbé lehetett összebékélniök, mert színészetünk a művészeti czélnál inkább, vagy legalább is oly mértékben szolgált hazafias czélt; az operaénekesek pedig vagy épen nem beszélték nyelvünket, vagy feltünőleg hibásan. S a jövedelem nagy részét mégis a felkapott opera nyelte el, sőt elnyomással fenyegette a drámát. Bajza ezt kezdettől fogva rossz szemmel nézte. Az lévén elve, hogy «nekünk mindent alá kell rendelnünk ezen főeszmének: nemzetiség, s mindent s így a művészetet is ennek gyarapítására használnunk», — 1838. jun. 5-én lemondott az igazgatásról, s vele együtt Fáy és Rosty a birálói tisztségről. Ezután oly választmány vette kezébe az ügyet, mely Schodelné szeszélyeinek hódolva egyedül az operáért lelkesült, erre fordított minden költséget, bár még sem a ruhatár, sem a szertár nem volt kellőleg fölszerelve; e mellett a drámát egészen elhanyagolta, a miért a színészek is kedvetlenűl, hanyagúl játszottak.[37]

Fáy, jóllehet nagy kedvelője és hivatott művelője volt a

[37] Ez elégedetlenség eredményei azok a kézirati színlapok, melyeken a drámai tagok a kegyelt énekesnőt és férjét meg az igazgatót gúnyolták. Ím egy-kettő: 1. 1838. aug. 9. Jelentés. A tegnapelőtt hirdetett új siralmas dalljáték, ú. m. az «*Üldözött művész*» nem adathatik, mivel Egressy Gábor szerepét elvesztette; helyette «*Párthad a magyar színházban*» régi hist. dalljáték stb. Személyek: operakirálynő, allegóriai személy: Schódelné; udvarnokok, országnagyok: Túrki; a színjáték csábítója és operának felesküdt ellensége: Bajza József; Rágalom, Armány, Hazugság szövetségesei: Fáncsy, Szentpétery, Telepi stb. 2. Schódl János pesti naplopó jutalmául: «*A nagyreményű igazgató* vagy *A szerelem ereje.*» Siralmas opera. Személyek: Nyergesy szoknyavitéz: Szentkirályi; Nadályiné — Schódelné; Férje — a magyar színház heréje; Egy üldözött művész: Egressy Gábor stb.

zenének, megbotránkozva nézte s hallotta, a mi az annyi áldozattal fölépített szinházban történik. Egy, Vörösmartyhoz intézett, s úgy látszik, névtelenül kiadásra szánt hosszú levélben [38] keserűen elitéli az állapotokat. Úgy szól a levél, mintha egy vidéki táblabíró látogatna föl a fővárosba, s egyebeken kívül természetesen a színház látása képezi legfőbb vágyát. Épen *Zampá*-t adják. Elhangzik az ismert nyitány, s azontúl vendégünk csupa szem, fül és — bámulás. «Hideg veríték ütött ki homlokomon, s dörgöltem ártatlan szememet, fülemet, vélvén, hogy nem hallok, nem látok jól, s hűtelen érzékeim csalogatnak. Egy tót-magyar adá Dandolót, német-magyar Zampát, s ugyanolyan Alphonsót. Ne véld, hogy itt születést kivánnék feszegetni, vagy hogy éretlen magyarkodás bánt; tudom, hogy a művészetnek nincs, vagy mindenütt van hazája, s hogy a magyar operában arra, hogy ámulják, csak magyar nyelvre, nem magyar születésre van szükség; de, Miskám, a magyar nyelv igen is elkerülhetetlen szükség, nélkülözhetlen föltétel a magyar operában. Oly galimathiász-nyelv, mint ezen *Zampá*ban, bizonyossá tehetlek, Miska, nem beszéltetett, mióta Babylon-tornya építését bevégezték!» Szólván még arról, milyen exoticus növény nálunk az opera, hogy eléje vágtunk a sietéssel a természetes fejlődésnek, így végzi a levelet: «Im láttam tehát a magyar középponti színházat, egy félszázad teljesült óhajtását, azt a nagyszerű tárgyat, mely magához von minden szót, fecsegést, rágalmat a hazában, s cselekszi, hogy van miről szólanunk, vélekednünk; . . . láttam ezt a nemzeti szövőszéket, melyen annyi szép cselek szövetnek, ezt a rossz hintót, mely javítás, rontás végett, a mint jő, egyik gyártó kezé-

[38] Pest, 1838. júl. 27-iki kelettel. Fáy hagyatékában.

ből a másikéba bujdosik; . . . ezt az idétlen gyermeket, melynek oly sok a bábája, oly számos a hivott és hivatlan orvosa» stb.

Valóban egymást váltogatták az igazgatók s egyik így, a másik amúgy akart segíteni a bajokon, de egyben valamennyi megegyezett, hogy az operát pártolni kell. E miatt a bajok oly rohamosan nőttek, hogy Bajza 1839-ben már a legkeserűbb panaszokban tör ki.[39] «Az opera — úgymond — már eddig is sok kárt tett és lassanként még többet teend.» «Azelőtt színészeink iparkodóbbak voltak, mint ma, s színdarabjaink közönsége buzgóbb s talán nagyobb számú is.» (32. lap.) «Ha — így szól más helyen (26—27. lap) — nekünk a magyar színházban csakugyan az opera a fődolog, nem pedig a színmű, akkor ezen színház nem érdemli, hogy fölsegélésére még most a nemzet csak egy fillért is adjon, — mert országos czélt nem érünk el vele, nem terjesztjük sem a nyelvet, sem a nemzetiséget.»

Az országos segély azonban mind szükségesebbé vált, mert az adakozás nagymérvű volt ugyan, de az építés meg a fölszerelés is alig telt ki belőle, a föntartást pedig kérdésessé tette a folytonos veszteség, melylyel a színház az opera miatt működött. Nem volt más menekvés, mint országos segélyhez fordulni.

Az országos színi küldöttség véleménye alapján a nádor átír a megyéhez,[40] hogy «Pestmegye megelőzvén a közóhajt oly színház építésével, mely egyelőre megfelel a czélnak, újnak építésével fölhagy, inkább a meglevőnek országos támogatásáról gondoskodik». Széchenyi némi keserűséggel indítványozta, hogy hát el kell adni már

[39] «Szózat a pesti magyar színház ügyében.» 1839.
[40] 1838. nov. 13. közgy. 5502. sz. a.

most a dunaparti telket, mint fölöslegest; de Fáy s többen ellene nyilatkoztak, s Széchenyinek jól esett tapasztalnia, hogy még van, a ki hinni tud tervében. De a Széchenyi országos színházából semmi sem lett, mert a megyék utasításai alapján az 1839/40-diki országgyűlés megszavazta az országos segélyt, s ezzel a megye pártfogása alatt épített színház «nemzetivé» lett. Pár év mulva aztán, új drámaírók fölléptével, oly virágzásra emelkedett az intézet, hogy a túlságos látogatottság miatt néhány lap már azt indítványozta, hogy «a nemzeti színház szűk, ki kellene bővíteni!»

Fáy, mióta Bajzával együtt lemondott a színház tényleges vezetéséről, csak mint az országos színi küldöttségnek s az utasításokat előkészítő megyei bizottságnak tagja folyt be a színház jövőjére; de iránta érdeklődni, egy-két eszmével javítására törekedni — soha sem szűnt meg.

Az 1840. 44. t.-cz. által kirendelt országos színi választmány többségének kevés gyakorlati ismerete levén az ügy körül, Fáy a *Pesti Hirlap*ban [41] néhány eszmét vet föl tanácskép: az országos választmány munkaköréről, az igazgató munkálkodásáról és az intézet fölvirágzásáról. Azt mondja, hogy az igazgatói fontos állást nem pályázat, hanem választás által kell betölteni; sürgős szükség: növendékek képzése, nyugdíjalapúl tőkepénz szerzése, s a drámai úgy, mint a zenei költemények jutalmazásának rendezése. Az igazgatónak mindenek fölött jó törvények alkotását s ezek szigorú megtartását ajánlja. Az intézet fölvirágzására nézve pedig azt tanácsolja, hogy a tagok legyenek feddhetlen életűek, készületlenűl ne lépjenek föl, s ne legye-

[41] «Nyilt szó az országos színház ügyében.» *Pesti Hírlap* 1841. 19—20. sz.

nek túlkövetelők, ha rájok szükség van; a közönséget pedig arra kéri, hogy ne tüntesse ki az érdemetleneket. — Néhány évvel később ismét fölszólal a *Pesti Divatlap*-ban,[42] s egy-két apró kényelmi újítást javasol, s néhány visszaélést és hibát ró meg, melyek kijavítása kétségkívül javára szolgált az intézetnek.

Ez utóbbi czikk még azért nevezetes, mivel Fáy újra szóba hozza Széchenyinek már-már elfelejtett színházi tervét. A nemzeti színház — úgymond — már is szűk, ha pedig elkészül a lánczhíd, a budai közönséget alig fogadhatja be, s ettől nem is lehet kívánni, hogy őszszel és télen oly messze fáradjon. Arra figyelmeztet tehát, — «hogy a Dunaparton díszes színháztelekkel bír a nemzet, s az építésre mintegy 420 ezer pengőforintja van; nincs messze az idő, midőn a mostani színházat conservatoriumra, próbákra, szertárra stb. kell használni, s a díszesebbet fölépíteni». — A közfigyelem azonban ekkor már teljesen a nagy politikai kérdések felé fordult, a következő években pedig a nagy nemzeti catastropha vetette vissza az ügyet.

Im ezekben határozódik Fáy működése a színügy körül. Fáynak mindenesetre nagyon sokat köszön a magyar színügy, melynek egy évtizedre terjedő legfontosabb szaka szorosan összefügg nevével. Az ő buzgósága tette lehetővé a színészek megélhetését Budán, s igazgatása nagyban emelte a művészet színvonalát. Birálatai, útbaigazító tanácsai, könyvei valósággal pótolták a színészképző-intézet hiányát. Színészeink addig csak természeti képességeik szerint játszottak; Fáy fölébresztette bennök a művészi

[42] «Apró figyelmeztetések nemzeti színházunk körül.» *Pesti Divat lap* 1846. 16. sz.

öntudatot, s a tanulmány, önképzés szükséges voltát meggyőződésökké tette. Valóban, a nemzeti színház kitünő tagjainak egész sorát Fáy nevele, mert a budai társaság úgyszólván csak helyet cserélve költözött be az állandó színházba.

Az ő fáradozásai nélkül bizonyára későbben s nehezebben teljesedett volna a nemzet régi óhaja. Ő jelölte ki a Grassalkovich-telket s a módot annak megszerzésére, s a fölépítés körül is vannak érdemei. E téren kifejtett működését némelyek úgy tüntették föl, mintha mind a tervre, mind a pártolásra nézve ellenzékben állott volna Széchenyivel. Okmányokon épült előadásunk ugyan eléggé kiemelte a valóságot, de külön is kell jelentenünk, a mit Fáy is többször kifejezett, hogy ha a részletekben eltért is Széchenyi tervétől, — «a nemes gróf zászlajához fogytig hű maradt». A dunaparti telek megnyerésében már alig hitt valaki, midőn Fáy a Grassalkovich-féle telekre irányozta a figyelmet, mert másoknál jobban ismerte a színészek küzdelmeit, s mert oda csak *ideiglenes* színházat akart építtetni, mely addig is megfeleljen a szükségnek, míg a nagy színház fölépül. A Széchenyi színházáért küzd a megyén s az országgyűlésen is; sőt maga a megye is ily értelemben határozott, s csak Földváryn múlt, hogy nem ideiglenessé lett az építmény. Fáy Pozsonyból visszatérvén, «a színházat már félig fölépültnek találta, s a nemzeti színészet ügyét ezen színházra reducáltnak és fektetettnek látván, ezt mind szellemi, mind anyagi tekintetben telhetően pártolni, rendezésében, emelésében munkás részt venni hazafiúi kötelességének tartotta.»[43] Széchenyi is

[43] «Gróf Széchenyi István pestmegyei működése» Fáytól. *Budapesti Szemle* 1860. XV. k. 99. l.

értette és méltányolta Fáy törekvését, s őt soha sem számitotta a Földváry pártjához, bizalma pedig ép ez időtájt volt iránta legteljesebb, mi aligha történik, ha a színházi tervének bukása miatt elkeseredett gróf őt is az ellentáborban látja.

Hiú kérdés vitatni, melyik színháznak létesítése árasztott volna nagyobb hasznot nemzeti színügyünkre, s általában közművelődésünkre. Bizonyos, hogy a mai nemzeti színház, melynek fölépítését Földváry áldozó buzgósága és személyes, Széchenyivel vetélkedő becsvágya eszközölte, — legalább tíz-tizenöt évet nyert meg a nemzetiség s a magyar színészet ügyének; s ez, főkép az átalakulás azon éveiben, jelentékeny nyereség volt. Ez elvitázhatatlan érdeme Földvárynak, annyival inkább, mert a színház úgy a színészekre, mint a közönségre elég otthonos s ügyes berendezésű volt, s jó ideig teljesen megfelelt a czélnak. Másrészt meg kell vallanunk, hogy Széchenyi dunaparti nagy színházát épen az buktatta meg, hogy amaz többnek épült, mint ideiglenesnek, s ezzel a nagyobb, díszesebb színháznak építését meghiúsította. De ha Széchenyi közénk jöhetne, s látná, milyen rajokat bocsát ki magából az első művészi kas, ha látná, hogy egyre díszesebb, sőt fejedelmi fényű színházaink emelkednek, ha látná, hogy a dunaparti telken végre is az ő első nagy alkotása, az akadémia épült: megnyugodnék nagy lelkének «feltámadt indulata», mert teljesülve látná jó részét annak, mit a színészek kiképzése, társadalmi állása s művészi színvonalára nézve Fáyval együtt oly buzgón óhajtott

II.

Közhangulat az 1830-diki országgyűlésen. Széchenyi irodalmi izgatásai a reformokra nézve: *Lovakrul*, *Hitel*, *Világ*, *Stadium*. Széchenyi reformterveinek ismertetése; anyagi vállalatainak sikere. Az országgyűlési «ellenzék». Wesselényi Miklós mint Széchenyi ellenfele; törekvések, czéljok különbözősége. Sérelmi politika az 1832—6-iki országgyűlésen. Fáy politikai működése. Az utasításkészítő bizottság fontos szerepe; a nádor véleménye az utasításokról. A törvényalkotás nehézkes módja. Az 1832—6-iki országgyűlés kezdete és folyamata; kiválóbb szereplők. Pestmegye követei. Péchy Ferencz elveszti a bizalmat; helyébe Fáyt választják követül. Fáy szereplése az országgyűlésen; nevezetesebb beszédei: a nemesi fundus megadóztatása, katonatartás, papi tized, szólásszabadság, magyar nyelv ügyében. Beszámoló a megyén. Fáy politikai hitvallása. Népszerűsége az országgyűlésen.

Az 1825-iki országgyűlés által kirendelt országos bizottság a nádor elnöklete alatt két évig (1828—9.) tanácskozván a rendszeres munkálatokon, nagy nehezen elkészült velök az 1830-iki országgyűlésig, melyre ezek voltak előre (1827. VIII. tvcz.) tárgyul kitűzve. Mire azonban ezen országgyűlés összeült, külföldön nagy események történtek. A juliusi forradalom Párisban feldönti a Bourbonok trónját s megindul a lengyel forradalom. Mindkét esemény egész Európát foglalkoztatja, s Magyarország is érdeklődéssel kiséri a fejleményeket. Ily körülmények közt bármily szerény természetű reformmunkálatokhoz fogni, nem látszott tanácsosnak. Ki tudja, mivé fejlődnék az itt-ott már erélyesen nyilatkozó reformáló kedv! Nyugodt állapotok kellenek oda és sok idő. A kormány tehát úgy szerkeszti a királyi meghívó leveleket, hogy — miután a munkálatokat a követeknek adandó utasítások végett először úgyis a megyéknek kell tárgyalniok, ezeket a következő 1831. okt.

2-ra összehivandó országgyűlésre halaszszák; most csak két kívánság teljesítését kéri az országgyűléstől: a trónörökös megkoronáztatását és újonczok állítását, mit Európa háborgós állapotai tesznek szükségessé.

A külföldi események iránt azonban most is olyan volt a közvélemény mint a század elején; míg egyfelől óhajtották a rendek, hogy a szegény lengyel nemzet visszanyerje régi szabadságát s részvéttel szóltak a nép sorsáról, másfelől féltették ősi alkotmányukat a franczia democratia szelétől. «Alkotmányunkat nyolcz száz év óta nem fenyegette akkora veszély mint jelenleg, mondja aggódva felsőbüki Nagy Pál; . . . . minden el van telve a democratiai elvekkel; napról-napra tovább terjednek azok, mint a tűzár, s végveszélylyel fenyegetik aristocratiai rendszerünket.» Ez aggodalomra nemcsak a külföldi események adtak okot, hanem az a mozgalom, melyet a reformkérdések körül az aristocratiának egy tagja, az akadémia, a casino s az állattenyésztő társaság tevékeny alapítója, gróf Széchenyi István keltett a gondolkodni szerető elmékben.

Midőn az anyagi felvirágzásunkra czélzó tervek még mint forrongó eszmék éltek a nagy reformatorban, nagy hiányát érezte olyan organumnak, melynek útján terveit megismertesse, s iránt ok figyelmet, lelkesedést keltsen. De az akkori körülmények közt egy czéljainak megfelelő napi lapot indítani a lehetetlenségek közé tartozott. «Eszméi egy részét forgalomba hozhatta az őt környező mágnások, s országgyűlési vagy megyei jelességek körében, ezeket úgy a hogy összegyűjthette a lóversenyek, vásárok, megyegyűlések alkalmával, a casinókban, az akadémiában. De az ilykép elhintett magvak legnagyobb része kárba veszett, mindaddig, míg a nagy közönséget nem sikerült életre ébreszteni, közreműködésre indítani. Erre Széchenyi csak

egy módot látott maga előtt: könyvet vagyis röpiratot írni. Igy kelle pótolni s egyúttal előkészíteni a napi sajtó működését, mely a dolog természeténél fogva nyomban követte.»[44]

Első röpirata a *Lovakrul* írt könyve volt 1828-ban. Ebben nemcsak katonai szolgálata s külföldi utazása alatt szerzett tapasztalatait rakja le, hanem, mint maga mondja, gondja volt rá, hogy «igen unalmas és az istálló szagátul egészen ellepve ne legyen». Már itt érinti a hely, idő s körülményekhez mért újításnak s a nemzetiség megóvásának fontosságát, sőt helyenként alkalmat vesz magának, hogy jól oda suhintson a minden újítás ellenzőinek «gyűlöletes» fajára, mely csak rontani s a forró hazaszeretetre hideg vizet önteni tud.» A könyv tárgya azonban szakszerű közönségnek szólt; mérhetetlenűl nagyobb hatást keltett második könyve, az 1830. februárban megjelent *Hitel*, a mely valósággal munkára hívó harsonája a reformkorszaknak. «Hatása tűzhez hasonlít, melyet a Mózes égő tüskebokrának, egy istenség nyilvánulásának néznek egyesek, pusztító erejétől félnek s elfojtani igyekeznek mások.»[45] E hatást egyrészt azon merész ostromnak köszönhette, melyet az avúlt intézmények ellen intézett, másrészt a lelkesedésnek, melylyel egy boldogabb jövő képére irányozta a figyelmet. Széchenyi megtámadta a magyarországi feudalis birtokrendszert, mely megköti a gazda kezeit s csak szegénységet jövedelmez, az adóssági törvényeket s a nemesi szabadság kártékony kinövéseit, a robotrendszert s közlekedési vonalak elhanyagolását. Ezzel valósággal kiemelte sarkaiból a régi nemesi alkotmányt, sőt lerom-

[44] *Gróf Széchenyi István naplói.* Összeállította Zichy Antal. Budapest, 1884. 194. l.

[45] U. o. 220—1. l.

bolta a félszázados közvéleményt, mely hátramaradásunk okát a kormány rossz indulatában, a magyar dicsőséget pedig a múltban kereste, politikusok és költők szavaiban egyaránt. Széchenyi merészen szembeszállt e véleményekkel, kifejtvén, hogy a viszonyok megváltoztatása tőlünk függ s a gyökeres reformok nyomán be fog bizonyúlni, hogy a magyar nem «volt», hanem «lesz».

Ezek az eszmék sokakat meghódítottak, bár a merész hangtól eleinte a haladás barátai is megijedtek; az ősi jogok féltékeny őrei azonban hallani sem akartak a régi állapotok fölforgatásáról. Többhelyt megégetik a könyvet, Dessewffy József gróf, a conservativek egyik legkiválóbbja, pedig szigorú bírálat alá veszi a *Taglalat*ban, s csakhamar egész irodalma lesz a *Hitel*nek. Ez alkalmat ád Széchenyinek a *Világ* megírására, melyben nemcsak czáfolja, hanem valósággal megsemmisíti Dessewffyt, s még teljesebben kifejti eszméit, különösen a reformmozgalmak központosítását. E szerint az *anyagi központ* a széppé s gazdaggá teendő testvér főváros, melyet állóhíddal kell összekötni, s a vasutak és vízcsatornák által kereskedelmi csomóponttá tenni; a *szellemi központ* ő maga és barátai; *eszközökül* az ő iratait s a különböző egyesületeket jelöli meg, *hatáskörül* pedig: országgyűlésen a főrendek alkotmányos ellenzékét, azon kívül a vélemények előkészítését s az előkelő társas élet magyarosítását.[46]

Stadium czímű munkájában egyenesen megjelöli a közelgő országgyűlés teendőit. Czélja, mint maga mondja:[47] «Hunnia minden lakosinak polgári létet adni — akkép,

[46] V. ö. Dessewffy Aurél czikksorozatával a *Világ*ban 1841. a Széchenyi *Kelet Népe* által keltett vitákban.

[47] *Stadium*. Írta gróf Széchenyi István. 1833. Előszó végén.

hogy az által nemcsak a fejedelemtül lefelé mindenkinek sajátja ne koczkáztassék, vagy csorbittassék, hanem mindenkinek, a privilegiáltnak mint az a nélkülinek, valódi haszna nagyobbíttassék s biztosíttassék is.» Ezt csak józan törvények eszközölhetik, mostani körülményeink közt szerinte a következők: 1. a hitel haszna és kára mindenkit egyenlőn ér; 2. az ősiségi jog örökre el van törülve; 3. a magszakadástul származó fiscalitások örökre megszünnek; 4. Magyarországban mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot; 5. mindenki egyenlőn áll a törvény ótalma és súlya alatt; 6. a nemtelenek is választanak magoknak megyei pártvédet; 7. a házi pénztár s országgyűlési költségekhez idom szerint mindenki fizet; 8. a vizek, utak s belvám elrendelése mindenkit egyenlőn ér s országgyűlési tárgyak; 9. monopoliumok, czéhek, limitatiók s egyéb ilyes a közszorgalmat és concurrentiát akadályozó intézetek örökre eltörültetnek; 10. Magyarországon csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, itélet kötelez; 11. minden törvényhatóság csak a helytartó tanács közbenjárása által hallja a fejedelmi szót; 12. itéletek mint tanácskozások csak nyilvánosan tartatnak.

Im a nagy reformator eszméi szerint újra alkotott Magyarország, melynek a régi romjain kell épülni! Magyarországnak — úgymond — okvetlenül át kell mennie egy «tisztitó krízisen», — ez bizonyos; s ő ekkor «*egy szelíd s convulsió nélküli reformatiót kíván*».

A könyv későn (1833.) jelent meg arra, hogy eszméi az 1832-iki országgyűlésre mint meggyőződés és közkívánat utasításkép adathattak volna; de hatása nem maradt el, s már a hosszú országgyűlés (1832—6.) második szakában mondott beszédeken nagyon is érezhető, bár a követeket a szoros utasítások nagyon megkötötték nyilatkozataikban.

Még jobban hódított Széchenyi az országgyűlésen kívül. Megkezdvén anyagi érdekeink előmozdítására irányzott tervei keresztülvitelét, nagyobbnál nagyobb eredményekkel lepte meg a kételkedőket. A Duna hullámait már az általa szervezett «Duna-gőzhajózási társulat» hajói szántották; majd a hajózás biztosítása végett az Al-Dunán sziklákat repesztget, itthon egy díszes színház érdekében izgat, melynek terve elbukik ugyan, de sikerül a testvérvárost összekötő lánczhíd terve, melyen nagy vívmánykép — mindenki fog vámot fizetni! S ezeken kívül a gazdasági, ipari s kereskedelmi érdekek mellett küzd különféle egyletekben, részvénytársulatok s vállalkozások által; mindenütt ő jár elől, s puszta neve elég a siker biztosítására.

Míg e vívmányok jól megérdemelt népszerűséget szereztek nevének, ellenfelei sem nyugodtak, sőt a különböző érdekek megsértése miatt mindinkább szaporodván, utóbb pártot formáltak ellene. Az aristocratia saját «fészke bemocskolójá»-nak tartotta, a köznemesség, mely ősi kiváltságait féltette tőle, «parasztlázítónak» nevezte Széchenyit, kit annál könnyebb volt megtámadniok, mivel ez pártot nem alakított maga körül, mely mindig készséggel védte volna, s mivel anyagi vállalatainak érdekében többször kereste is a kormány kedvezéseit, a mit az ellenzék soha sem tudott neki megbocsátani.

Ez az ellenzék még csak annyiban volt párt, a mennyiben mind oda számitották magukat, kik a kormány alkotmánysértő önkénykedései ellen dörögtek az ország- vagy megyegyűléseken. De ezek közt a legtöbben az ősi alkotmány fentartásáért küzdvén, hallani sem akartak olyas reformokról, minőket Széchenyi sürgetett, s a melyek a régi kiváltságok megszüntetését czélozták. Ezek nem Széchenyit, hanem ennek ifjukori barátját, az ifjabb báró

Wesselényi Miklóst ismerték vezérökül, zajosan ünnepelték, szabadszólásáért csodálták, s szerették összemérni Széchenyivel, bár ezt államférfiúi bölcseségben meg sem közelítette.

Kossuth, Széchenyi *Kelet Népére* felelvén,[48] úgy állítja fel rólok az akkori közvéleményt, hogy Széchenyi «közvagyonosság útján akart vezetni közszabadságra, Wesselényi pedig közszabadság útján vagyonosságra». A Széchenyit pártolók azt hozták fel okúl, hogy gazdag nemzettel nem paczkázhat a kormány, a másik párt pedig a történelemre hivatkozott, hogy a mit kegyelem nyújt, tartós jóllétet nem szűl, s a szabad szellem csudákat mível az anyagon is. Még gyanúsabbá tették ezek Széchenyi politikáját, midőn ez a nemzet és kormány közti bizalmat sürgette, s ennek elérése végett némi engedménytől sem idegenkedett. Az 1836. országgyűlés végén az adómegajánlásról levén szó, hosszas vita támad e kifejezés fölött: «három évre és nem tovább»; Wesselényi határozottan kijelenti, hogy ő és barátai nemzetünk anyagi jólétét akarja ugyan; de nem minden áron, azért anyagi engedélyért jogot áldozni soha sem fog! Annyira ment e tartózkodás, hogy a házszabályok készítésétől kezdve, minden indítványtól, mely közjogi változtatásokra vonatkozék, különösen irtózott.

Még találóbban fejezi ki a két vezér politikájának különbségét a mélyre tekintő Kemény Zsigmond, kinek idevonatkozó szavai kiegészítik rajzunkat:[49] «A ki Wesselényi és Széchenyi közt az utolsó különbségeket akarja keresni, inkább onnan indulhat ki, hogy Wesselényi a régi alkot-

[48] *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak.* Kossuth Lajostól. Pest, 1841. 24. s köv. l.

[49] Széchenyi István jellemrajzában. *Tanulmányai.* Pest, 1870. I. 345—6. l.

mány védelmi positióit kívánta híven megtartani és félt a köz- és magánjogi nagyobb reformoktól mindaddig, míg Ausztria absolutistikus irányúnak marad, s míg az örökös tartományok is alkotmányt nem nyernek. Ellenben Széchenyi szükségesnek tartá, hogy az «Ausztriával való vegyes házasság» alatt is folytonosan és azon eszközök által, melyek lehetségessé teszik, gyűjtsük anyagi és erkölcsi erőnket, reformáljuk viszonyainkat oly téren, hol legtöbb eredménynyel lehet; neveljük értelmi súlyunkat; egyesítsük a néposztályok érdekeit, s így igyekezzünk alkotmányunkkal és anyagi előállítási tehetségünkkel gazdálkodni, hogy hangadók lehessünk a birodalomban minden nagy fordulatpontnál, s akár az absolutismus, akár a szabadság uralkodik Bécsben, mi helyzetünk sajátságaiból a legtöbb kamatot legyünk alkalmasok hazánk számára kivonni.»

Széchenyi európai színvonalon álló politikáját csak kevesen értették át; a legtöbben csak azt látták, hogy a régi Magyarországot le akarja rombolni, s helyébe egy újat építeni. Wesselényi politikája egyszerűbb volt, folytatása a régi «passiva resistentiá»-nak, s ezért mindenki által érthető. Ő és párthívei sem tagadták a haladás szükséges voltát, de egy-egy sérelmet mindig fontosabbnak tartottak mint a reformokat, s a kormánynak egy-egy önkényes cselekménye jobban foglalkoztatta, izgatta a kedélyeket, mint a hitelügy rendezése, a vámmentesség eltörlése, a törvény előtti egyenlőség stb.

A kormány önkényes hajlamai valóban még mindig időszerűvé tették a sérelmi politikát, mely nélkül az 1832/6. országgyűlésen több erővel s mindenesetre nyugodtabban foghatnak vala a rendek a reformok tárgyalásához, annyival inkább, mert már sokan óhajtották a józan reformokat

s néhányan a Széchenyi merész átalakításaitól sem riadtak vissza.

Megjelölvén ezekben a harminczas évek irányadó politikai eszméit, nézzük, milyen működést fejt ki azok szolgálatában Fáy András.

Fáynak tulajdonképeni politikai működése onnét kezdődik, midőn a megyei dolgokban évek óta kitüntetett buzgósága s a köztanácskozásokban tanúsított értelmi fensőbbsége elismeréseül 1830-ban beválasztják a legfontosabb állandó választmány: a követi utasításokat előkészítő bizottság tagjai közé. Ettől kezdve 1840-ig, újkori történetünk e nevezetes, politikai s társadalmi átalakításunkat előkészítő korszakában, a megyei autonomia legfényesebb napjaiban, közvetlenűl befoly az országos dolgok intézésébe, a mennyiben újra és újra választva, tíz éven át tagja a bizottságnak, az 1832—36-diki országgyűlés végén pedig követe Pestmegyének; s e szereplésével oly népszerűséget szerez nevének, hogy az ellenzék legünnepeltebb vezéreivel együtt emlegetik s köztisztelet övezi nemcsak a megyében, hanem az egész hazában.

A megyét, mint politikai joghatóságot, az a küzdelem tette nevezetessé és népszerűvé, melyet a kormány önkényes törekvései ellen majd félszázadon át vivott az ősi alkotmány érdekében. A megye politikai súlyát azonban állandóan biztosította az a körűlmény, hogy ott készítették a követi utasításokat; más szóval: hogy a politikát nem az országgyűlésen, hanem a megyén csinálták. Ezért volt oly fontos az a bizottság; a közgyűlés tudniillik ennek véleménye alapján határozta meg, hogy az egyik országgyűléstől a másikig fölgyülemlett sérelmek közűl melyiket vegyék föl, s melyiket ne, miben kívánnak javítást vagy változtatást, mire áldozzanak s mire ne, egy szóval: mind

azt, mit az országgyűlésen tárgyaltatni kívántak. Fontosabb ügyekben úgy csinált a megye közvéleményt, hogy körlevélben szólította föl a többi megyét valamely indítvány pártolására. Ha pedig országgyűlésen a királyi leirat egyéb, az utasításokban nem foglalt ügyeket is tűzött ki tárgyalásra, vagy valamelyik megye vetett föl új kérdést, akkor a követek megküldték megyéjöknek a leiratot vagy a fölmerült ügy részletes rajzát s utasítást kértek, mikép nyilatkozzanak. Így tettek akkor is, midőn a már ismert ügy új fordulatot vett a tanácskozások folyamán vagy a királyi válaszok következtében. Ha sürgős volt a dolog, futárok vitték az izenetet s feleletet is, mert az utasítást készítő bizottság ilyenkor közgyűlés nélkül is érvényesen határozott. A közlekedés akkori nehézségei miatt azonban így is eltartott a várakozás néha egy, néha két hétig is. S addig állt a tanácskozás; az utasítást nélkülöző követek legföljebb hallgató részt vehettek a vitákban, vagy pedig — az utasítások megérkeztéig — más ügyet vettek elő.

Ekként az országgyűlésre küldött követek csak szájai voltak a megyéknek, hű kifejezői a megyei közönség akaratának, melytől egy hajszálnyira sem volt szabad eltérniök. Az első utasításokban még az is meg volt határozva, hogy az országgyűlés helyére megérkezvén, kikhez s milyen sorban menjenek tisztelegni.

Bizonyos, hogy ily módon a közönség képviselete tökéletes volt, de rendkívül meg volt nehezítve a tárgyalás. Ezért, midőn az 1825-diki országgyűlés két évi tanácskozás után is alig tudott véget érni, a nádor-főherczeg kifogyván türelméből, az utasításokat védő trencséni követ beszéde után egyszer határozottan kijelentette,[50] «hogy többé ily

[50] Fáy András egyik jegyzőkönyvében beszéli el ez esetet; innét valók a nádor és személynök idézetei.

idővesztő instructiók mellett diætát tartani nem kíván», s egyben meghagyta a követeknek, hogy ezt küldőikkel is tudassák. A személynök sietett a nádor szavait azzal nyomatékosítani, hogy hamarosan kikeresett egy régi törvényt, mely szerint «legislatio competit Regi et SS. et OO. in diæta congregatis» vagyis, hogy a törvényhozás joga az országgyűlésen egybesereglett királyt és rendeket illeti — tehát nem az otthon-maradtakat. De azért így sem lett sikere a megjegyzésnek; mert a hol megmondták is a nádor izenetét, a megyék ezt rögtön előjegyezték sérelemnek a jövő országgyűlésre. A rendek pedig annál büszkébben emlegették alkotmányunknak ezt az ősi szokáson alapuló jelességét, mivel az 1830-diki országgyűlésen maga a kormány is javukra szólt, azon ürügy alatt halasztván el a reform-munkálatok tárgyalását, hogy a követeknek erre nézve nincs utasításuk.

A változtatás szükséges volta azonban annál érezhetőbbé vált, mennél jobban összetorlódtak a sürgős teendők s a reform-kérdések, melyeknek tárgyalása ily módon majdnem lehetetlenné vált. Pedig az utasítások csupán egyik akadályát képezték a törvényhozási tanácskozásnak. Volt több is. Mennyi időbe került, míg csak abban megállapodtak: minő sorrendben tárgyalják a kérdéseket. Aztán kezdtek tanácskozni, előbb a kerületi, utóbb az országos ülésekben. S ha itt valamiben nagynehezen megállapodtak, a végzést izenetkép átküldötték a főrendekhez. Ezek, ha egészen el nem vetették, annyi s oly módosításokkal látták el a törvényjavaslatot, hogy új tanácskozás vált szükségessé. Ezután újra átküldötték az izenetet s onnét újra vissza, úgy hogy némelykor a végső kifáradásig folyt az izenet-váltás, s a főrendek akaratán akárhányszor végkép megtört a rendi tábla határozata. Ezért mondta Fáy egyik beszédében,

hogy a főrendek valóságos veto-jogot gyakorolnak. A másik veto-jogot meg a kormány gyakorolta, nemcsak abban, hogy a közmegegyezéskép fölterjesztett törvényjavaslatot visszavetette, hanem főkép abban, hogy a fölterjesztésekre egészen önkényes időközökben adott választ. Így az 1832—36-diki országgyűlésen a magyar nyelvi fölterjesztésre csak harmadfél év mulva kaptak a rendek választ, az úrbérire hét hónap múlva, az adó tárgyában pedig harmadnapra, sőt az országgyűlés végén három-négy válasz érkezett naponként, úgy hogy a rendek az idő rövidsége miatt — mert már ki volt tűzve a berekesztés napja — kénytelenek voltak vagy félretenni az egész ügyet, vagy belenyugodni a kedvezőtlen módosításokba. A törvényjavaslatnak a fölirathoz mellékelése ez országgyűlésen már üdvös újítás volt, de abból most is csak a «concertatio» után vált törvény. A szöveg megállapítása végett ugyanis egy országos választmányt küldtek ki, mely az udvari cancellariával együtt tanácskozott, s itt gyakran megesett, hogy a föliratok s válaszok félreértése vagy félremagyarázása miatt más szándékú törvényt szerkesztettek, mint a minőt a rendek a királyi válasz által már biztosítottnak hittek.

Valóban, nálunk nagyon «nehéz-születésű gyermek volt a törvény», mint Fáy beszámoló beszédében megjegyezte; de míg a kormány s a vele szövetkezett főrendek ármányait látták a rendek, annál kevésbbé voltak hajlandók saját jogaik föláldozása árán változtatni a helyzeten, mert eddig is a merev ellenzés kitartó küzdelmével biztosíthatták csak jogaikat. E sikeres küzdelem miatt vált hazafias cultus tárgyává a megye, melyet az «alkotmány védbástyájá»-nak szeretett nevezgetni a megyei autonomiára büszke nemesség; s e küzdelem emléke és dicsősége gyökereztette

meg a nemzetben az ellenzéki érzelmet, melyet — haladásunk rovására — folyvást élesztett a kormány politikája. Mert ez, ha 1825-ön túl kényszerült is megtartani az alkotmánynak külső formáit, másfelől minden alkalmat és eszközt megragadott a közszabadság megnyirbálására. Ekként a nemzet megszokván, hogy bizalmatlanúl, gyanakodva fogadjon mindent, mi fölűlről jön, utóljára a féltékenyen őrzött alkotmány merev védelmére irányúlt minden törekvés, s e korlátolt körben merűlt ki az összes hazafiúi tevékenység. Ez az oka, hogy nemcsak az 1825-diki, hanem az 1832—36-diki országgyűlés is még mindig sérelmi politikát űz, s a hazafiság jóformán a szerint méretik, ki mily hevesen támadja meg a kormányt. Ezért volt oly zajos a Wesselényi népszerűsége, főkép midőn perbe fogatott, s ezért vált gyanússá Széchenyi eljárása, midőn a kormány iránt engedékeny volt, a sérelmekkel pedig keveset látszott törődni.

Az 1832-diki országgyűlésen a vita egy szabad országgyűlési újság követelésével kezdődött, s midőn a kormány ezt nem engedte meg, Kossuth előbb kőnyomatú, s ennek lefoglalása után *Országgyűlési tudósítások* czím alatt egy levélformában írott íven közölte a beszédeket, s a gyűlésen történteket. Az annyival kelendőbb lett, mivel se a hírlapoknak, se a hivatalos *Acta comitiorum*nak nem volt szabad a szónokok nevét közölni. Kossuthnak kitünően szerkesztett lapja hű képet nyújtván a távollévőknek is a gyűlés folyamáról, e nyilvánosság kétségtelenűl emelte a tanácskozás színvonalát, s terjesztette az ellenzéki szónokok hírét s népszerűségét.

Mert hatásos szónoklatokra később is bőven volt alkalom. Az újság-kérdés után arról támadt vita, vajjon melyik ügyet tárgyalják előbb. A királyi előterjesztésekben először az

úrbéri, aztán a jogügyi s végre az adó- és tagosítási ügyek voltak kitűzve tárgyalásra. A rendek azonban attól tartottak, hogy ez ügyek elintézése után az országgyűlést fölosztatják, s a sok egyéb kérdés ismét elintézetlen marad. Hosszú vitatkozás után abban állapodtak meg, hogy előbb az úrbéri s aztán a kereskedelmi s tagosítási ügyeket együtt tárgyalják, s a mint készen lesz az úrbéri törvény, mindjárt fölterjesztik szentesítés végett. Míg az erre kiküldött bizottság dolgozott, addig a rendek a magyar nyelv, a vallás, Erdély s a lengyelek ügyét tárgyalták.

Míg Wesselényi a főrendeknél oly hevesen hirdeti az ellenzéki eszméket, hogy a nádor előbb meginti, majd a király elé idézteti: addig a rendi táblán Kölcsey, Klauzál, Beőthy, Palóczy, Balogh, Bezerédj tünnek ki mint ellenzéki szónokok. Ott van még Nagy Pál is, a magyar alkotmány öregedő bajnoka, s megjelent már Deák Ferencz is, az új bajnok, ki nagy törvény-tudományán kívül bámulatos értelmi erőt, erős nemzeti érzelmet, de nagy mérsékletet s mindenek fölött oly meggyőző erejű szónoki tehetséget hozott magával, hogy csakhamar mindnyájok fölé emelkedik. — Széchenyi anyagi vállalatai miatt ritkán van jelen, Wesselényi utóbb Erdélybe megy, Kölcsey pedig megyéjének új utasításai miatt távozik; de az országgyűlés ellenzéki szelleme nem változik, s midőn a szólásszabadság megsértésével előbb Wesselényit, majd Balogh Jánost s másokat idéznek perbe, egyre hevesebbé válik a tanácskozás, melyet csak Deák tekintélye mérsékel valamennyire.

Pestmegyét ez országgyűlésen Dubravitzky Simon első alispán, ezúttal másodízben, és Péchy Ferencz táblabíró képviselték. Utasításuk szerint «a magyar nyelvet, a hol csak annak legkisebb módját látják, mindenkor szemeik előtt kell viselniök». Pestmegye e tekintetben mindig buzgó

volt; hogy csak legutóbbi tettét említsük 1831. 313. sz. végzése szerint mind a közigazgatás, mind a törvénykezés ügyeiben kizárólag a magyart használta hivatalos nyelvűl. Mivel az áldozó-nép ügye legfontosabb, azért a rendszeres munkálatok közűl először «az urbariale, azután a contributionale, commissariaticum s úgy a commertiale operatum»-ot kívánják tárgyaltatni. A papirpénzt törüljék el; a só árát szabályozzák; Jankovits gyűjteményét vegyék meg a múzeum számára stb.

Ezek vannak az első utasításokban, melyeknek szelleme ellenzéki ugyan, de mérsékelt, sőt loyalis. Az utasításokat készítő bizottság azt is kitűzte, hogy az országgyűlési naplóban ne csak a megye, hanem a szónok neve is tétessék ki; de a közgyűlés ezt mellőzi. Szintúgy a követek iránt való bizalomból mellőzi azon pontot, hogy ha nincs utasításuk vagy ellenkező a véleményök, azonnal a megyéhez fordúljanak. Amazt az országgyűlés is hiába sürgette, emitt pedig a megye nemsokára saját kárán okúlt.

A pótló utasításokban egyebek közt azt kívánják a megye rendei, hogy ez országgyűlés költségeit mindenesetre a nemesség fizesse, nehogy e miatt idő előtt eloszlassák a gyűlést. 1833. május 13-dikán már panaszkodnak, hogy az országgyűlésen nem dolgoznak elég serényen; ezt a következő években is emlegetik, mert a késedelem miatt a törvénykezés szünetelése sok kárt okozott. A kerületi gyűlések eltörléséről hallani sem akarnak; a főrendek ellentállásaira nézve pedig azt ajánlják, hogy az országgyűlés coordináltassék. Az állandó híd, színház s egyéb közhasznú intézetek pártolását általában ajánlják.[51]

[51] Mind az első, mind a későbbi utasítások hiteles másolatban Fáy hátrahagyott iratai között.

Mennyi része van ez utasításokban Fáynak, nem lehet kimutatni; de ismervén eddigi működését, kételkednünk nem lehet, hogy a mennyiben nem ő indítványozta, bizonyosan pártolta mind azon ügyeket, melyek egyfelől az alkotmány s ősi jogok épségben tartására, a jobbágyok sorsának javítására, másfelől a magyar nyelv s a közművelődés ügyének előmozdítására vonatkoztak, ha ez utóbbi talán a nemesség megterheltetésével járt is. S míg ezeket a meggyőződés erejével ajánlhatta s védhette, nem kevesebb melegséggel szólhatott egy-egy korszerű újítás érdekében, melyek a megye házi életének javítására s a társadalmi jólét emelésére vonatkoztak.

Ilyen irányú működésére annál bizonyosabban következtethetünk, mert ugyanezen eszmékért küzd nemsokára az 1832—36-diki országgyűlésen is, mint Pestmegyének követe, s bár az országgyűlésnek csak végére jelenhetett meg, szereplése nem tűnt el nyomtalanúl.

Fáy működésének ez a része inkább eredményeiben, mint részleteiben ismeretes, mert beszédei az *Országgyűlési tudósítások* kézirati ívein, meg az *Acta Comitiorum* hasábjain (itt névtelenűl) vannak eltemetve. A részletesebb vizsgálatot azonban annyival inkább megérdemlik, mert Fáy főkép e politikai működése s az országgyűlésen föltüntetett szónoki sikerei következtében emelkedett a harminczas évek végén Pestmegye vezérférfiai közé.

Megkülönböztető volt már tüntetésszerű követté választása is, melyben nemcsak eddigi közéleti működésének elismerése, hanem főkép az utasításokat készítő bizottságban kitüntetett politikai magatartásának helyeslése is foglaltatik.

«A követnek — úgy mond Fáy egyik jegyzőkönyvében — az a kötelessége, hogy az instructiójához a sessiókban kö-

römszakadásig harczoljon, s ha ki nem viheti azt, iktassa be ressensusát a diariumba pro sui legitimatione. Ha egyik követ hallgat s társát nem elidálja, úgy tekintetik, mint ki amabban megegyezett.»

E szavakban az utasítások természetéből folyó s a hosszú gyakorlattól megszentelt szokás van kifejezve, mely iránt a megyék annál érzékenyebbek voltak, mennél szükségesebbé vált a kormány önkényes törekvéseivel szemben az ősi alkotmány fölött való éber őrködés. Ez az oka, hogy a pótló utasításokban Pestmegye rendei többször megjegyzést tesznek követeik magatartására is; így nem helyeslik, hogy a királyi leíratot a kormány óhajtása szerint válasz nélkül kívánták hagyni, hogy a Wesselényi ügyében Balogh Jánostól mondott beszédet különbözően adják elő stb. E megjegyzések éle a megye második követét, Péchy Ferenczet illette, ki utasításai ellenére nyíltan a kormány felé hajolt s ezzel mind az országgyűlésen, mind a megyén ellenszenvet keltett maga iránt. Az 1834. január 3-iki kerületi ülésben már felállásakor oly zajongás támad, hogy ennek erőszakos lecsendesítése után is csak annyit mondhat, mikép ő sem akar a leiratra választ. Utolsó fölszólalásában, 1835. szeptember 7-dikén, szintén a kormány érdekeit védte, midőn a többség a kisebb sérelmek orvoslását sürgeti, ő pedig szükségtelennek tartja a sürgetést. Mire azonban e nyilatkozata az *Országgyűlési tudósítások*ban megjelent, Pestmegye már megfosztotta őt követi állásától. Működésével ugyanis végkép elvesztvén a megye bizalmát, az 1835. augusztusi közgyűlés elhatározta, hogy helyébe új követet választ, s erre szeptember 9-dikét tűzte ki.

Péchy, úgy látszik, ismerte az ellene irányuló közhangulatot, mert mentegetőző levelet küld a rendekhez, melyben tagadja, hogy eltért utasításaitól, mind a mellett lemond

a követségről. A rendek elfogadták a lemondást, azzal a hozzáadással, hogy «a múlt gyűlés határozata értelmében úgy is visszahívták volna». Az elnöklő alispán most fölszólítja a jelenlevőket, hogy válaszszanak új követet. «A rendek azonban azon határtalan bizodalomtól lelkesíttetvén, melylyel magát a köztanácskozásokban mindenkor kitündököltetett lelkes polgártársok, megyebeli táblabíró Fáy András úr eránt mindenkor viseltettek és most is viseltetnek, egyes (értsd: egyhangú) fölkiáltással kijelentették, hogy teljes bizodalmukat egyedűl csak most említett táblabíró úrba helyezhetik s egyedűl csak őtet kívánják országgyűlési követjöknek.» Fáy — így folytatja a megyei jegyzőkönyv — «szokott szerénységével» kijelenti, hogy «jóllehet ezen közbizodalmat olyan mélyen tiszteli és ezen megbecsültetését oly érzékeny háladatossággal veszi, hogy szavakat alig találhat annak kimagyarázására», mind a mellett kéri a rendeket, hogy «gyönge egészsége s egyéb házi környűlállásaira» tekintvén, mentsék föl; de, bár többször ismétli a lemondást, a rendek megmaradnak kívánságuk mellett, s többször is kijelentik, «hogy bizodalmukat épen most, a midőn a diæta vége felé járván, a dolognak legfontosabb része most fog megállapodás alá jönni, következőleg érett megfontolásra és lelkes hazafiúi állhatatosságra most lészen leginkább szükség, ezeket pedig ezúttal egyedűl csak a táblabíró úrnak mindenkor tapasztalt ügyességében, a dolgokban való jártasságában és lelkes hazafiúságában találják föl».

Fáy tehát engedni kénytelen.[52]

Fokozta az ekként nyilatkozó közbizalom súlyát, hogy

[52] Az 1835. szeptember 9-dikén tartott közgyűlés 3759. számú végzése. Pestmegye levéltárában.

azt a megye legtekintélyesebb egyéneiből álló gyűlés mondotta ki. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ugyanis jelen voltak az egyházi rend részéről: Ocskay püspök, Wagner kanonok, a főrendek részéről: gróf Keglevich Gábor koronaőr, gróf Károlyi Lajos és György, gróf Dessewffy József és Aurél, gróf Széchenyi István s többen a Ráday, Beleznay, Prónay, Podmaniczky, Szilassy, Lónyay, Jankovits, Madarassy, Patay, Halász, Bohus, Okolicsányi családokból, továbbá a megyei tisztikar, több város küldöttei s számos nemes ifjúság.

Szóba kerűlvén, hogy régebben s néhol most is, föl szokták a követeket eskettetni, Fáy ezt magára nézve annál inkább kéri, mivel meggyőződése szerint mindenkor meg kell a követet hiteltetni. Előkeresik tehát az 1790-diki eskü-mintát, melyet a jegyző nyomban lefordít, s Fáy leteszi az esküt, mely azzal végződik, hogy az országgyűlés befejezése után hat évig, a rendek beleegyezése nélkül semmiféle «hivatalt, tisztséget, kedvezéseket és adományokat» el nem fogad. Az első követet, Dubravitzky Simon első alispánt, «a benne helyezett határtalan bizalom s tántoríthatatlan hazafiságánál fogva» nem hiteltetik meg, de jövőre mindenkire nézve kötelezőnek mondják ki az eskü letételét.

Fáy ezek után úgy rendezi el ügyeit, hogy a tavaszig távol maradhasson, mert Pozsonyból télvíz idején még akkor sem igen jöhetett volna haza, ha az országgyűlés korábban véget ér. Fölviszi magával nejét s tanuló fiát is, s pesti házában csak egy régi hű cselédjét hagyja.

Szeptember 24-ikén jelenik meg először a kerületi ülésben, hol épen arról folyt a tanácskozás, hogy a jobbágytelket megszálló nemesek minő közterheket tartozzanak viselni. Midőn belép a gyűlésterembe, a rendek «hangos

éljennel» üdvözlik az irodalmi s közügyi szerepléseiről már általánosan ismert új követet. Tovább foly a vita, a kerületi ülésben október hatodikáig, országos ülésben egész április 20-dikáig, s ekként Fáynak is elég alkalma volt hozzászólni a kérdéshez.

Első fölszólalása — a szeptember 28-diki kerületi ülésben[53] — a nemesi jogok tüzes védőjeűl mutatja be. Azt mondja, hogy a rendeket vezérlő elv («az adózó fundus épségben föntartassék ugyan, de a jobbágytelket mívelő nemes saját tulajdonától s külön szorgalma gyümölcsétől ne adózzék») helyes s főbb pontjaiban utasításaival is megegyezik; de mint magán ember «óhajtotta volna, hogy a nemesség adófizetésre bár ne kényszeríttessék». Ezt pedig nem «aristocratiai vakbuzgóságból» óhajtaná, hanem mert aggódik a jövő miatt. «Ő» — úgymond előbb itt s utóbb a november 25-diki országos ülésen — «a nemességet ekkorig alkotmányos létünk egyedűli védbástyájának tekinti, melyet megosztásokkal gyöngíteni s mintegy közfalak vonásával egymástól elválasztani mindenkor veszedelem a hazának.» A méltányosság nevében azt indítványozza tehát, hogy «a jobbágyi viszonyokra nézve adó alá vetett nemesek, kivévén a személyes kiváltságoktól elválaszthatatlan nemesi fölkelés kötelességét, minden egyéb nemesi terhektől, névszerint a subsidiumok viselésétől fölmentessenek». A többség azonban ezt természetesnek s külön fölemlítését mellőzhetőnek tartja, épen úgy mint a puszták megadóztatását ellenző véleményét is. Bebizo-

[53] A kerületi ülésekben mondott beszédeket s egyéb adatokat Kossuth *Országgyűlési tudósításai*ból merítem, az országos ülésekben történteket pedig a Kovachich által kiadott *Collectio Diariorum Diaetalium incl. Regni Hungariae* czímű országgyűlési jegyzőkönyvek XII—XIV. Pozsony, 1832—36. köteteiből.

nyítván ugyanis, mily hibás az 1723-diki összeírás, azt kéri, hogy ne ezt, hanem az 1764-ikit vegyék a megszállás alapjául s legalább három évi időt engedjenek, de a többség ismét az eredeti szöveg mellett szavaz. — A katona-tartásra kerűlvén a sor, úgy a kerületi mint (a november 25-iki és április 20-iki) országos ülésekben élénk színekkel rajzolja a nyomasztó terhet, melyet a katona-élelmezés ró az adózó népre; örökös vesződség ez a törvényhatóságokra s valóságos veszedelem az országra nézve; a mi eredetileg adófizetési könnyítés czéljából volt behozva, most a legsúlyosabb materialis teherré, a legkárhozatosabb moralis mételylyé vált. Utasítása értelmében tehát azt kívánja, hogy a katonatartást úgy a jobbágyra mint az adózó nemesre nézve okvetetlenűl szüntessék meg, vagy ha ezt el akarják halasztani, halaszszák el az egész törvényczikket, mert ha a legnagyobb tehertől nem mentjük föl az adózókat, az egész úrbéri törvény sem fog megfelelni a nagy várakozásnak. Nagy Pál is azt mondja, hogy «napokig tudna beszélni a megváltás jótékonyságáról», Deák s mások is meggyőzőleg beszélnek ez ügyben, de a királyi válasz az idő rövidségét adván okúl, a rendek az ügy bővebb tárgyalására országos bizottságot választanak s a tárgyat a jövő országgyűlésre halasztják.

Fáy e tanácskozások folyamán oly tűzzel védi a nemesség jogait, hogy egyszer (október 16.) Zsedényi (akkor még Pfannschmied) Ede, szepesmegyei követ, szemére veti, mikép a nemtelen jobbágyoknak engedményt adván, ezekért nem kívánt a kormánytól kedvező választ, midőn pedig a nemes jobbágyokról van szó, ilyent kíván kárpótlásúl.

Dubravitzky és Deák sietnek Fáy védelmére. «Mikor — úgymond Deák — a földesurak hasznairól volt szó, Fáy nem kívánt semmi concessiót, mert akkor maga volt kész

adni; ellenben most, mikor leginkább az adózó terheltetéséről van a kérdés, akkor a kormánytól kíván concessiót. Nemde nemesebb ösvényen jár e követ, midőn részrehajlás s önhaszon-vadászás gyanúja nelkül sürgeti annak könnyebbítését eszközöltetni!»

Dubravitzky azt mondja, hogy «követtársa nemcsak a nemesekre, hanem a jobbágyokra is egyaránt kívánta a deperditákat megszüntetni, következésképp az adózó népen is kívánt segíteni».

Való, hogy Fáy a nemesség érdekeit mindig szívén hordta, de nem feledkezett meg soha a jobbágyok sorsáról sem, s mint igaz nemeshez illik, jóakaró pártfogójok, gyámoluk volt mindig; a maga jobbágyait pedig — mint láttuk — korábban s később is minden módon, még pénzbeli kölcsönökkel s adományokkal is segítette, bár jövedelmével magának is takarékoskodnia kellett. — Az országgyűlés folyama alatt is nyílt még alkalma kifejezni, hogy a nép sorsa szívén fekszik. Midőn az 1836 február 27-diki kerületi s a márczius 24-diki országos ülésben az adó-megajánlásról volt szó, az adó lejebb szállítását nemcsak elvben kívánja, hogy a jog megóvassék, hanem kiemeltetni óhajtja a föliratban azon körülményeket, melyeknél fogva az adózó nép nehezen fizethet. Majd azt mondja: «ha ő saját magányos véleményét és meggyőződését követhetné, tudná pártolni, sőt pártolná is nemcsak azon elvet, hogy az adózó népnek az országgyűlésen képviselője legyen, hanem még azt is, hogy az oly sok anomaliával járó házi pénztárt és a nemes testőrző sereg föntartásának költségét is valahára már ne az adózó nép viselje». Ez mindenesetre oly nyilatkozat, mely mérsékelt voltában is eléggé bizonyítja Fáy szabadelvű gondolkozását.

Hasonló buzgalommal védte a nép, különösen a protes-

táns nép érdekeit a papi tized kérdésénél, mely épen oly terhes volt, mint a katonatartás. A november 27-diki országos ülésben már a törvényjavaslat fölolvasása előtt heves vita keletkezik annak eltörlése mellett. Ugyanily czélból szólal föl Fáy, s úgy tudományos készültség, mint az argumentumok ereje s ezek elrendezése tekintetében kiváló beszédet mond. A tized eredetét vizsgálván, kimutatja, hogy az csak kedvezésből vagy szolgálatok fejében került a papsághoz, de különben az államhatalom szabadon rendelkezett vele s többeket föl is mentett alóla. Bebizonyítja, hogy ez legkárosabb neme az adózásnak, mert nem a tiszta jövedelemből fizetik; s ha még a földesurának fizetné a nép, ki neki pártfogója, bírája s szükségben segítője, de idegennek fizeti, még a protestáns is, holott a rácz, ruthén, oláh föl vannak mentve. A gyűlöletes beszedés árt az egyház tekintélyének is, s mennél kártékonyabb, annál inkább kell sietnünk eltörlésével. Filangieri szavaival végzi beszédét: Elvesztett csaták és tartományok csak ideiglenes csapások az országokra; de egy politikai vagy törvényhozási hiba gyakran századok nyomorúságának vetheti meg talpkövét. Azt ajánlja tehát, hogy végkép törűljék el, vagy legalább a protestánsokat mentsék föl alóla, a többire nézve pedig engedjék meg az örök váltságot. Utóbb a márczius 3-diki országos ülésben még egy-két argumentum kíséretében újítja meg indítványát; de hiába volt minden ékesszólás, minden argumentum, a főrendek ellenzése útját állta az alsó tábla minden igyekezetének. Midőn az 1836. április 23-diki kerületi ülésben utolszor veszik elő az ügyet, Fáy azt tanácsolá, hogy «legalább a már egyezséget nyert 1. §-t, mely a kilenczed beszedése módjának a tizedre is alkalmaztatásáról szól, terjeszszék a fejedelem elé». Deák azt mondja, hogy «maradjon a rossz egész mez-

telenségében, annál bizonyosabban hordja magában vesztének magvait», Nagy Pál is hasonlóan nyilatkozik; — a törvényt mind a mellett Fáy tanácsa értelmében szerkesztették.

Hazafias tűz és erélyes hang tünteti ki az 1835. november 2-diki kerületi, s még inkább a november 24-diki országos ülésben a magyar nyelv ügyében tartott beszédeit. Arról volt szó, hogy ezentúl a törvényeket és föliratokat magyar nyelven szerkeszszék, mely iránt még 1833. márczius 30-dikán intéztek fölterjesztést a királyhoz, választ azonban csak 1835. október 5-dikén kaptak, mely a jogos kívánságot félrevetette. Az elkeseredés általános volt. Nyolcz országgyűlésen át — úgymond Fáy — nagy áldozatok árán bírtuk kiküzdeni a magyar nyelvnek eddigi kedvezményeit, s ha nem egyébért, legalább szájédesítőűl kellene megadni most is az újabb kedvezményt, a mit «kérni s meg nem nyerni egész Európa előtt szégyenünk». Minden nemzet lerázta már a latin nyelv igáját, csak mi nem tudunk tőle szabadúlni; pedig — «míg nyelvünk nem országos, addig nemzet sem vagyunk, hanem csak azon egy fejedelem s törvény alatt élő külön népcsoportok, nem díszes és állandó épület, hanem csak egy kőrakás, minden összefogó czement nélkül, mely első rezzenésre összeomlással fenyeget». Egyenként megczáfolja aztán a fölhozható érveket, hogy a magyar nyelv nem elég művelt, hogy általánossá tételével a veszedelmes fölvilágosodás terjed, s hogy felekezeti vakbuzgóságból majd a hazában divatozó többi nyelvek rovására terjesztik. Gúnyosan feleli ez utóbbira, hogy talán a tót nyelvet tanúljuk, hogy «a napkeleti óriás nyelvével egyesűlhessünk», vagy a németet, hogy a provinczíává levést elősegítsük, vagy a holt rómait, hogy csak az iskolázottak értsék törvényünket? «A ki — így folytatja —

nem látja, hogy itt nemzeti függetlenségről, saját typusú nemzetiségről, az ország külön népeinek a legbiztosabb eszköz által egy nemzetté lehető olvasztásáról van szó, s így a hazai nyelv pártolása nem felekezetességnek, hanem a legtisztább hazafiúskodásnak sajátja és szüleménye, ki azt nem érzi, hogy a nyelv a nemzetnek egyik becsülete s legédesebb kötő-láncza hazájához, ki ezeket nem látja és nem érzi, azt semmi okok meggyőzhetni nem fogják.» A rendek meg levén győződve, hogy «nyelv és nemzetiség kifejlődését parancsoló hatalommal gátolni fejedelmi jussok közé nem is tartozhatik», elhatározzák, hogy ismételni fogják a föliratot, de ezentúl törvényt csak magyar nyelven szerkesztenek, mert ezt törvény nem tiltja. A főrendek azonban egyiket sem fogadták el s utóbb csak nádori közbenjárásra bírták kicsikarni azt a királyi választ, hogy «már ez országgyűlésen alkotandó törvényczikkelyek magyar és latin nyelven szerkesztessenek, de a támadható kétségek esetében az eredeti magyar szerkezet legyen elhatározó». A rendek, nehogy a jövő fejlődésnek útját szegjék, csak az utóbbi részt iktatják törvénybe, s kiküzdvén még, hogy a királyi tábla előtt is magyarúl lehet a pereket kezdeni és folytatni: ennyiben a hosszú küzdésnek lett mégis némi eredménye. Semmi sem mutatja jobban, mily sanyarú állapotban volt nemzeti ügyünk, mint az, hogy e csekély eredményt is hála- s diadalérzettel emlegették a hazatért követek. Mennyi küzdelembe került, míg a törvénykezés, közigazgatás s tanítás minden ágában kivívhatták a magyar nyelv elsőségét!

A szerencsésen fejlő körülményeken kívül ezt leginkább azon állhatatos buzgóságnak kell tulajdonítanunk, melylyel a rendi tábla a nemzetiség fejlődését előmozdító minden ügy mellett harczolt. Így e folyó országgyűlésen majd-

nem valamennyi megye utasítása alapján nagy összegeket szavaznak meg a nemzeti múzeum és színészet fölsegélésére, de csak az előbbinél értek czélt. Fáy mind a kettő ügyében izgat. A színészet körűl kifejtett működését már ismertettem; itt tehát csak azt említem meg, hogy jóformán az ő meggyőző beszédére szavaznak meg a rendek a múzeum új épületére 500,000 pfrtot s rendelik el a kimerítő catalogus készítését; mind a kettőnek szükséges voltát az 1836. január 30-diki kerületi ülésben bizonyítgatta. Ugyanekkor lévén szó Horvát Istvánnak évi járulékkal való megtiszteltetéséről, Fáy nemcsak ezt pártolja, hanem ötvenezer forintot kíván nemzeti alapúl, hogy abból állandóan fizethessenek egy nemzeti történetírót. A rendek azonban csak a Horvátnak adandó kétezer forintnyi tiszteletdíjat szavazzák meg.

Mellőzvén Fáynak a *kisajátítási* s *közös haszonvételi egyarányosságról* szóló törvényjavaslatok, továbbá a *törvényszerkesztő gyűlések* tárgyában mondott kisebb jelentőségű fölszólalásait, melyekben mindig a nemzeti érdekekért s a rendek kellő befolyásának érvényesítéseért küzd: nézzük azt a tárgyat, mely körűl legtöbb szónoki babért szerzett. Ez a *szólás- és közszabadság!*

Fáy mind a kettőt tűzzel, sőt szinte elkeseredetten védi úgy a főúri közöny mint a kormány önkénye ellen. Első beszédét (az 1835. október 12-diki országos ülésen) a békési sérelem fölött tartja. Békésmegye ugyanis egy körlevelet küldött a megyékhez, melyért alkotmányellenes dolgok ürügye alatt vizsgálatot indítottak egyesek ellen is. Fáy kifejti, hogy a magyarnak alkotmányos szabadsága törvényekben gyökerezik, de holt betűvé válik a törvény, midőn minden lépten-nyomon megsértetik szabadságunk. Önkény gátolja a szabadszólást, s nem tudjuk, meddig

terjednek határai, így a gyáva félelem közt «lassú sorvadásban hal el a nemzeti Génius!» Fölvétetni kívánja tehát az izenetbe, hogy az ily sérelem annál nagyobb fájdalommal tölti el a rendeket, mivel csak félszázad óta is számos jelét adta a nemzet áldozatkészségének, bizalmának és hűségének a trón iránt. — Később (1835. november 23.) ismét szóba kerülvén az ügy, az elnök azt mondja, hogy a fölségnek törvényben gyökerező joga volt Békésre biztost küldeni, annál inkább, mert a főrendek is csakugyan lázítónak mondják a körlevelet. Fáy erélyesen felel, hogy a főrendek válasza nemcsak Békés alkotmányos állását, hanem a rendi tábla méltóságát is sérti; mert a józan logika szerint akkor lázító a panaszttevő békési közgyűlés, s a panaszt pártoló rendi tábla is.

«Általában — úgymond — akkép van szerkesztve a főrendi válasz, hogy igazolja Franklin véleményét, ki soha sem tudta megfogni, mi végett jó s szükséges a két kamara.» — Az elnök tiltakozik a fölfogás ellen, de a rendek, felháborodva, helyeslik Fáy szavait s az izenetet változatlanúl meghagyják. Logikus gondolatmenet, erély és hazafias hév tüntetik ki Fáynak azt a beszédét is, melyet az 1835. okt. 31-iki kerületi ülésen a szólásszabadság ügyében mond, midőn a 10-dik izenetváltás történt. Ennek éle is a főrendek ellen van intézve, kik váltig ellenezték a fölterjesztést. Gyámság alatt vagyunk — úgymond — ha csak azt lehet fölterjeszteni, a mire a főrendek ráütötték tetszésök bélyegét. Törvényhozói befolyásukat nem vonja kétségbe, bár nélkülök is hoztak már törvényeket; de ők korlátlan vetót akarnak gyakorolni, különösen a kifárasztás systemáját követvén, hogy a rendek végre is fölhagyjanak vele. De ez nem oly kérdés, hogy félre lehessen tenni, «ennek éjjel-nappal virrasztani kell, hogy alkotmányunkat

védeni, hazánk boldogságát, kifejlését előmozdítani segítse. Isten óvjon, hogy alkotmányunknak e palladiuma az országgyűlés eloszlásával bizonytalanságban maradjon.» Mivel pedig a főrendekkel aligha fognak egyértelemre jutni, azért maguknak kell határozni. A rendi tábla képviseli a nemzetet, tehát a főrendeket is, s így általa maga a nemzet nyilatkozik. Szükségesnek véli tehát kijelenteni — «hogy ha a jelen országgyűlés a sérelmek orvoslása nélkül kényteleníttetnék eloszlani, a karok és rendek kénytelenek lesznek a szólásszabadság iránt időközben érkezendő kormányparancsokat törvényteleneknek tekinteni.» Újra átizennek tehát a főrendekhez a hozzájárulás végett, de ismét hiába. — Időközben a közszabadság ellen elkövetett újabb sérelem is merül föl Pesten. Bod János nemes ügyvéd ugyanis valami német újságból egy czikket másol le, s drabant lakótársa föladván, puszta gyanúra elfogják, tíz hónapig börtönben tartják, honnét elméjében megháborodva kerül ki. Az 1836. január 2-ikán tartott kerületi ülés foglalkozik az ügygyel, melyet Fáy oly élénk színezéssel ad elő, hogy az *Országgyűlési Tudósítások* szerint, «a rendek mély figyelemmel, s itt-ott eleven illetődés nyilatkozásával hallgaták az egyszerűségében borzasztó előadást». Fáy az ily eljárást a despotismus legborzasztóbb nemének mondja — «mely magát mysticismussal övezve, a szabad ország szabad polgárainak legbecsesb kincsét, szabadságát, életét, becsületét megtámadja». Majd a kormány «gyakorta alacsony lelkű» emberei ellen fordúl. «E suttogó férgek — úgymond — kiket a hivatalvadászásnak, ön-haszonlesésnek gyáva indulata minden hazafiúi, emberi, polgári érzésből kivetkőztetett, kik a nemzet és fejedelem közti bizodalmatlanság magvainak szórogatásával fitogtatják hűségöket, ott, hol ilyen hűségre sem szükség, sem alkalom, e suttogó

férgek teszik nemzetünk szerencsétlenségének alapját, e kútfőből ered minden baj, s nem is szünik meg, valameddig orozva öldöklő hatásuk s különösen a királyi fiscusnak önkénye meg nem zaboláztatik.» A rendek természetesen pártolják Fáyt. Midőn január 16-dikán országos ülés elé kerül az ügy, ismét fölszólal s párhúzamot vonván az angol és magyar nemes közt, arra a meggyőződésre jut, hogy a magyar nemesnek háza és udvara nem képez oly biztos várat és bástyát, mint az angolé. Hivatkozván még a múlt századi franczia állapotok hasonló visszásságaira, határozott törvényt óhajt az elfogatás lehetőségére, különben a magyar nemes minden szép szabadsága mellett csak «lombos fán ülő madár, melyre minden órán vonva a vadász fegyvere!» A fölírást és izenetet ismét elfogadják, de hiába való volt minden fölháborodás az igaz ügy mellett, annak hullámai megtörtek a főrendi ház szűkkeblűségén s hazafiatlanságán, melynél fogva nem akarván sértést látni se a közszabadság, se a szólásszabadság ellen elkövetett önkénykedésekben, meggátolták, hogy a rendes orvoslást kérő fölirat a királyi szék elé juthasson. Midőn tehát az országgyűlés utolsó napjaiban, 1836 április 20-dikán, kézhez veszik a rendek a főrendi táblának a szólásszabadság 16-dik, s a békési sérelem 8-dik izenetét, s kerületi ülést tartanak, Fáy hazafiúi fájdalmában «a nemzet átkával átkozza meg mind azt, ki hallgatni fog és szabadon nem emeli szavát mindig és mindenütt, hol a nemzet java, dísze, boldogsága megkívánja a szabad szót!» Erélyesebb szó, merészebb fenyegetés kevés hangzott el az országgyűlésen, mint Fáynak e szavai. Mintha megérezte volna, hogy a valódi küzdelem még csak ezután következik, s annak megkezdése előtt elkel ily bátorító, lelket erősítő szózat!

A követi működésökről szóló jelentést, Pestmegye 1836. június 13-diki közgyűlésén, követtársa, Dubravitzky Simon, terjeszti elő, ki az országgyűlés kezdetétől fogva képviselte a megyét. A beszámolót a rendek akkép fogadták — «mint újabb zálogát annak, hogy követeik mind azokat, miket a közügy előmozditására czélirányosnak láttak, híven teljesítették». A fölolvasás után nyomban fölkel Fáy s vizsgálván a hosszú országgyűlés eredményét, míg egyrészt örvend néhány új törvény alkotásának, el nem nyomhatja hazafiúi fájdalmát azon, hogy a haza hozott csekély eredmény se a honfiak nagy várakozásának, se a hosszú tanácskozásoknak meg nem felel. Ennek okát nem akarja egyedül a kormány befolyásának s a kedvezőtlen leíratoknak tulajdonítani, hanem a törvényhozás módjában s az e körül támadt visszaélésekben keresi a fő okot. Nálunk — úgymond — «nehéz-születésű gyermek a törvény» — s ezért «nagy megbecsülésre s gondos megóvásra méltó» az a kis eredmény is, a mit ki lehet vívni. Azután mintegy jós lélekkel így végzi szavait: «A lefolyt országgyűlésnek legjótékonyabb, legidvesb sikere azon erkölcsi hatás, mely a honfi-keblekből ki nem alszik többé soha, s mely gondosan ápolva, fáklyaként fog még a késő maradéknak is világítani azon ösvényre, mely sokban elmaradott nemzetünket virágzásra, erőre s méltóságra fogja vezérelhetni; a mikben a lefolyt országgyűlés sikert nem eszközölhete, azokat kifejtendi majd az idő, a század szelleme, s jövő diætáink lelkessége!» [54]

Valóban a rendi táblának az országgyűlésen vívott harcza csak kezdete volt a későbbi küzdelemnek, mely az

[54] Fáy beszéde közölve a Kossuth *Törvényhatósági Tudósítások* czímű kézirati lapja első számában (1836. július 1.).

országgyűlés berekesztése után azonnal megindúl a megyéken. A viták jellege, a gondolatkör a harminczas évek végeig még nem változik, de e lelkes vitákban készítik elő a társadalmi, majd a politikai átalakulás talaját, melyen a következő évtized munkája épült. E küzdelemben jelentékeny része volt Fáynak is, sőt Pestmegyében egyenesen ő indítja meg a vitát, a midőn mindjárt a követi beszámoló után erélyesen emeli föl szavát a szólásszabadság ügyében, s azontúl is ő az ellenzéknek egyik legkiválóbb szónoka s legnépszerűbb embere. Mielőtt e működésére térnénk, nézzük először országgyűlési működése eredményét s hatását.

Bár az utasítások általában korlátozták a követek nyilatkozatait, Fáy politikai egyénisége határozottan letükröződik országgyűlési beszédeiben, mert a hol egyetértett utasításaival, a meggyőződés heve is kiérzik szavaiból, a mikor pedig némi árnyalatban eltérő volt a saját véleménye, ezt sem titkolta el. Ezekből Fáy politikai hitvallása határozottan ellenzékinek tünik föl: erélyesen küzd az ősi alkotmány föntartásáért, de befogadja a szabadelvű eszmék hatását is. Gyermek- és ifjúkorát a százados hagyományok által megszentelt kiváltságok közt, ősrégi nemesi család és rokonság körében töltvén, annál kevésbbé szakíthatta ki magát e kör befolyása alól, mennél figyelmesebb szemlélője volt a közéletnek. Már az 1802-diki országgyűlésen mélyen hatnak lelkére a sérelmeket panaszló szónoklatok, s azóta évtizedeken át közvetlen tanúja lévén a kormány önkényes kísérletei ellen vívott harcznak: erős meggyőződésképp gyökerezett meg benne is a hit, hogy az ősi alkotmány megtartásával szoros kapcsolatban áll nemzetiségünk fönmaradása, ezért annak kegyeletes óvása s másfelől erélyes védelme a nemesi becsületből folyó kötelesség. E meg-

győződésből fakad hazafias heve, s általában a nemesség és ősi intézmények cultusa. — Bölcseje fölött azonban már a fölvilágosodás szele is lengedezett. Elmélkedő hajlamának korán táplálékot nyújt a «változások» titokban hallott óhajtása s még ifjúkorában megismerkedik a múlt századi angol és franczia philosophusok eszméivel. Ezek egyfelől szabadelvű érveket szolgáltatnak neki a nemesi jogok védelmére, másfelől korán fogékonynyá teszik a reformok iránt. Midőn a főrendek egyszer — kisajátítási üzenetökben — a fölség fölügyeleti jogát vitatva, azt mondják, hogy a nemes csak a fejedelemnek van alávetve, s ő a kiváltságok kútfeje, Fáy egészen ama philosophusok (főkép Sidney) szellemében utasítja vissza e «veszélyes» elveket, mert — úgymond — fejedelem és nemzet fölött áll a törvény; a jog csak a nemzet összességében található föl s a fejedelemnek csak annyi joga van, mennyit a nemzet reá ruházott. — Másrészt ismervén köz- és magánéletünk bajait, a nemesi kiváltsággal űzött visszaéléseket s társadalmi szükségeinket, senki sem volt, ki megelőzte volna őt e bajok orvoslása s általában a haladás sürgetésében. A «honi reform teendőire» — mint láttuk — maga a nagy Széchenyi is Fáytól, az ő meséiből vesz lelkesedést, s «önelszánást». S valóban úgy a mesékben, mint 1825-ben a megye elé terjesztett *Emlékirat*ában ő hirdeti nálunk először, a meggyőződés hevével, a korszerű reformeszmék szükséges voltát.* Ő azonban a reformokat a régi alkotmány keretében óhajtotta. «A magyar alkotmány — úgymond a *Bélteky-ház*ban — terepély százados tölgy, vén derék új sarjadékokkal; ám forogjon fejszéd dísztelen, csonka és akadékos ágai közt, de tisztes vén derekát ne bántsd.»

* V. ö. IV. fej. I. és V. fej. II.

Ő sem bántotta; úgy a megyén, mint az országgyűlésen és irodalmi munkáiban jórészt a társadalmi reformok ügyében izgat; politikai szabadelvűsége legföljebb annyira megy, hogy a jobbágyok terhén országosan kíván segíteni, s viszont a nemesség vállaira szívesen elvállal némi terhet. Többet tenni — nem engedte az az ősi alkotmányára féltékeny nemesi hazafiság, mely az alkotmánynyal együtt nemzetiségünk megőrzését is magának rótta föl érdeműl, s másfelől az akkori viszonyok közt Fáy előtt sem látszott czélszerűnek.

Ilyen meggyőződésben, bár rokonszenvvel üdvözölte Széchenyi nagy reformterveit, megvalósításukat egyelőre korainak tartotta; szerinte előbb a kormány önkénykedései ellen kell magunkat biztosítanunk, s azután, ha a most fölébredt lelkesség továbbra is megmarad közöttünk, lehet csak nagy átalakításokról gondolkodnunk.

Fáy tehát politikai pályájának ez első felében a Wesselényi iskolájához tartozik, az ellenzék azon árnyalatához, mely erélyesen védte ugyan a nemesi szabadságot, de korszerű reformoktól sem idegenkedett. A közvéleménytől a vezérek elveiről fölállított anyagi (Széchenyi) és szellemi (Wesselényi) különbséget illetőleg egy későbbi munkájában [55] így nyilatkozik: «Én az anyagit nem teszem soha ellentétbe a szellemivel, mert tudom, hogy e kettő majd ok, majd mint okozat, kölcsönösen hat egymásra; s miután a szellemi szükség már természeténél fogva nem jár oly nyomasztó öntudattal mint az anyagi, mely naponként zsarolja a magáét, nem tekintek magasról lenézve az anyagiakra is. De én testestől-lelkestől szellemi alaprai fektetés mellett buzgok.»

[55] *A Jelenkorban megjelent összeállítások a hon legközelebb teendői körül.* Pest, 1846. 15. l.

Így buzgott már az 1832—36-diki országgyűlésen is. Mint szónokot részletesebben megyei működése határán, szónoki képességei teljes kifejlésében jellemzem, de követi működésére visszatekintvén, már itt megjegyezhetjük, hogy beszédeit általában erélyesség, hév jellemzik. Elvein kívül tehát e szónoki előadásmódban is rokon Wesselényi híveivel; néha szinte csodálkozunk, hogy a szabad szó üldözése idején oly merész őszinteséggel fejezvén ki érzelmeit, elkerülhette a felsőbbség zaklatásait.

Fáy — beszámoló beszéde végén — nem ok nélkül mondotta, hogy díszes állásáért s a közbizalomért örökre hálás lesz. Valóban élete alkonyáig legkedvesebb emlékei közé sorozta az országgyűlésen töltött néhány hónapot, s legnagyobb kitüntetései közé a megválasztást, mert a követi állást úgy tekintette mint a polgári erények és hazafiúi szolgálatok jutalmát. Megválasztását is, családi körülményein kívül, leginkább annál az önbizalmatlan szerénységnél fogva habozott elfogadni, mivel a követi állásról igen magas fogalmai voltak. Egyik vezérczikkében[56] azt mondja néhány év múlva, hogy: az országgyűlési követ legyen a politikai s államtudományokban jártas, szabadelvű haladás, elvek embere, kinek apróra kell ismernie a haza jelen körülményeit s múlt történeteit, hogy ezek alapján tudjon betekinteni nemzetünk jövőjébe; legyen józan tapintata, hogy a lehetőségek, kivihetőségek közt tudja, mi a legjobb s egyszersmind átalakulási rendszerünkbe illő; ne legyen se hiú, se önző, hajlékony és mégis szilárd; szíve és esze egy nyomon járjanak.

E követelmények közül több már a haladottabb (1843.)

[56] «Követi pálya.» Vezérczikk a *Pesti Hírlap* 1843. 272. számában.

viszonyokra vonatkozik s Fáy nem is magáról vett mértéket az idealis követ testére, sőt úgy nyilatkozik[57] a maga országgyűlési szerepléséről, hogy mindig csak «gyakorlási szak»-nak tekintette és «csak később vergődött föl némi politikai készültségre s belőle, úgy lehet, csak más, következő diætán vált volna készültebb, hasznos követ».

Igaz, hogy ekkori beszédei a régi eszmekörben mozognak, s bennök mélyebb államtudományi fölfogásnak nem igen találjuk nyomát; de szerény nyilatkozata ellenére el kell ismernünk, hogy a történelem és hazai törvények, valamint az ország akkori körülményeinek alapos ismeretében alig múlta őt fölül valaki az országgyűlésen; ezenkívül a szabadelvű haladás és elvek embere volt, nem hiú, se nem önző, mérsékelt, de szilárd, kinek szíve és szája mindig együtt járt. Nem előzte meg korát, de a meggyőződés erejével, hévvel küzdött mind azért, a mitől maga s kortársai is jövendő boldogulásunkat várták; s kötelességének ily buzgó teljesítésével szolgálatot tett megyéjének s hasznára vált hazájának.

E tulajdonoknál fogva Fáyt már kortársai az országgyűlés legkiválóbb emberei közé sorozták. Az országgyűlésnek csak végére jutott föl, de azért jutott számára többféle országgyűlési megtiszteltetés. Nem említvén, hogy egyik kerületi ülésben, hol a követek fölváltva szoktak elnökösködni, Bárczayval ő is ült (1835. deczember 2.) az elnöki széken; hogy deczember 28-dikán az országos ülés izenetét a főrendekhez vivő s 1836. márcziusában a nádort nevenapján üdvözlő díszküldöttségek tagja volt, csak azt jegyezzük még föl, hogy beválasztják a 26-dik törvényczikk által

[57] Fáy önéletrajzi levele Székács Józsefhez. *Kisfaludy-társaság Évlapjai.* Új folyam, IX. k.

rendelt országos hídválasztmányba, s mint ilyen utóbb másfél évi munkát vett vállaira.

Országgyűlési szereplése s egyéni tulajdonai továbbá megszerzik számára a legkitünőbb emberek barátságát, annál hamarabb, mivel ezek már előbb is tisztelték őt irodalmi s közéleti, országosan ismert, érdemeiért. Széchenyivel s Wesselényivel már korábban megismerkedett; de itt tanúlta ismerni Deák Ferenczet, ki utóbb pesti házának s fóti szüretjeinek is rendes vendége lett, s kölcsönös tiszteleten alapuló barátság fűzte őket össze. Pozsonyban ismerkedett meg Kossuthtal is, s mint Deák és mások, úgy ő is nagyrabecsülte őt kiváló tehetségeiért. Ennek kifolyásakép akarta később akadémiai tagságra ajánlani; e tervről Széchenyi ellenzése miatt lemondott ugyan, de Kossuth ügyét, a hol lehetett, mindig szívesen előmozdította.

Fáy népszerűségét az országgyűlésen eléggé bizonyítja az az ív is, melyet nevenapja alkalmából Vay a kerületi gyűlés alatt köröztetett, ilyen fölírással:[58] «Fáy András barátunknak sokszorozott boldog névnapokat kívánunk.» Harmincnyolczan írták alá, köztök: Beöthy Ödön, Palóczy László, Zsedényi (Pfannschmied), Marczibányi, Borsitzky István, Nagy Pál, Hertelendy Károly, Pázmándy Dénes, Deák Ferencz és mások. Őt kérték föl arra is, hogy az országgyűlés végén a jeles tollú Palóczy László jegyzőnek készített billikomra, melyet követtársai emlékűl adtak át neki, egy alkalmi verset készítsen. Fáy 13 epigrammát írt,[59] melyek közűl ezt választották és vésették a billikomra:

«Szíved, eszed, tollad honnak vala szánva Palóczynk;
Erte barátidnak vedd ezen hála-jelét.»

[58] Az aláírási ív maig is megvan Fáy hátrahagyott iratai között.
[59] Valamennyi egy ívre írva ugyanott.

Az országgyűlésről hazatért követek meg a Kossuth *Tudósításai* elvitték Fáy hírét az ország minden részébe. Szatmármegye rendei, kiknek a Kölcsey, Wesselényi s mások erélyes szavain volt alkalmok lelkesedni, Kölcsey indítványára, őt egyenesen «országgyűlési működésének javallásából» egyhangúlag táblabíráik közé sorozták.[60] S a hol ezt nem tették, ott is tisztelettel említették nevét, s e tisztelet még növekszik, midőn Pestmegye gyűlésein hasonló szellemben folytatja működését. E közelismerés mindenesetre azt mutatja, hogy Fáy jól eltalálta a közérzés kifejezését.

III.

Fáy működése az állandó híd tervezése körül; a vám kérdése. Az országos választmány működése; Fáy különvéleményének elvi jelentősége; érdeklődése az építés iránt. Fáy működése a megyén 1836—40-ig. Viharos gyűlések a szabadszólás ügyében. A megyei élet fénykora. Pestmegye közgyűléseinek képe és közönsége. Liberalis elv-licitatio. Fáy mérséklete. Szónoki pályája a megyén és országgyűlésen; beszédeinek jellemzése. Fáy népszerűsége.

Mielőtt Fáyt az országos híd-választmányba beválasztották, már tevékeny részt vett a megyén a Pest-Budát összekötendő állandó híd tervezgetésében; sőt megválasztását épen e körülmény ajánlotta a rendeknek.

Pesten ugyanis, Széchenyi izgatására, már 1832 elején megalakúlt a híd-egyesület, mely a nádor pártfogását s a

[60] Fáy Pest, 1837. október 10-dikén kelt levelében köszöni meg Kölcseynek baráti figyelmét, s egyúttal elküldi neki a rendekhez írt köszönő válaszát. Ő is megkísérlé Pestmegyén a Kölcsey ajánlását, de itt a nádor-főispán a kinevezést oly kizárólagos jogának tartotta, hogy senki sem merte sürgetni az ügyet. — E kiadatlan levél: Szemere-tár XV. k. 91. db.

két város segélyt igérő szavát megnyervén, serényen hozzálátott a vízmérési munkálatokhoz s a valósítás egyéb föltételeihez. 1832. június 12-dikén Andrássy György és Széchenyi Pestmegyéhez folyamodnak, hogy pártolja az ügyet, s ajánlja a többi megyéknek is. Ezt készséggel megtette a megye, az ügy további tárgyalását pedig a rendszeres munkálatokkal foglalkozó bizottsághoz utasította, melynek Fáy is tagja volt. Így lett hozzászólása az ügyhöz.

E bizottságnak Széchenyi is tagja volt ugyan, de ez még korántsem biztosította az ügy diadalát, mert hamar szétfutott a hír, hogy Széchenyi az új hídon mindenkit meg akar fizettetni. Mennyire fölkavarta a nyugalmat ez a hír, eléggé kitűnik egy előkelő megyei tisztviselő azon nyilatkozatából, hogy — «inkább Paksra kerűl le átkelni a Dunán, ha Budára menni leend kénytelen, mintsem nemes ember létére hídvámot fizessen». Ki hitte volna ekkor, hogy e szép nemesi kiváltságok napjai már meg vannak számlálva!

A hír nem volt alaptalan. Széchenyi a választmány legelső űlésén tapintatosan ugyan, de határozottan kijelentette, hogy «ha olyasmi üdvöst, szépet, nagyot és dicsőt kívánunk előállítani, minő a híd fölállításának eredménye lesz, bizony kissé szögre kell akasztanunk kiváltságainkat, zsebünkhöz nyúlnunk és vámot fizetnünk az új hídon». A választmánynak tetszett a szép és hasznos eredmény, de a fizetés semmikép sem. Az egyik tag attól félt, hogy ha egyszer nyirbálni kezdjük a nemesi szabadságot, majd folytatjuk is; a másik a szokásos kibuvóhoz fordúlt: subsidium, só árának fölemelése; a harmadik legföljebb egykét évre volt hajlandó elfogadni a fizetést. Csak néhányan voltak, kik a meggyőződés egész hevével védték Széchenyi tervét, köztök Fáy is, ki a gróf által fölhordott előnyökön kívül még újakat hoz föl a híd hasznáúl, beszéde végén

pedig «kárhoztatja a kiváltságos osztályok rögzött idegenkedését minden közteherviseléstől, mely a polgári állam és élet egyik elválhatatlan föltétele». Azt hitte, mindenkit meggyőzött érveivel, de csalódott; szónoki hevét egy közelében ülő öreg táblabíró ekkép hűti le:

— Nem hittem volna, hogy öcsémuram ennyire megúnta légyen azt a kis nemesi szabadságát!

Mélyen hatott Fáyra ez észrevétel, mert egyenes jellemes alkotmányos érzületeért nagyon tisztelte s szerette az öreg urat.

— Majd megértjük mi, urambátyám, itt is egymást! — szólt hozzá engesztelve.

— Soha! — felelt az, s a vita tovább folyt, s már-már elsekélyesedett volna, midőn Széchenyi ahhoz a fogásához fordúlt, melylyel máskor is elsimítá a tanácskozások ingerültségét:

— Aludjunk rá, tisztelt urak![61]

Úgy lett; másod-, harmadnap egyebekről tanácskoztak, mialatt magánúton iparkodtak meggyőzni az ellenfélt, s negyednap csekély módosítással csakugyan elfogadták Széchenyi tervét. A bizottság határozatát a közgyűlés is elfogadta, s később követeinek is ily értelmű utasításokat adott.[62]

[61] Úgy a föntebbi, mint e beszélgetéseket Fáy maga jegyezte föl «Széchenyi pestmegyei működése» czímű emlékirati munkájában. *Budapesti Szemle.* XV. Pest, 1862.

[62] Először az 1833. június 4-iki közgyűlésből, majd 1834. június 10. és 1835. január 12-dikén. Az állandó híd tervét oly módon kívánták valósítani, hogy a költségek egy, az ország pártfogása alatt álló társaság által viseltessenek, ez pedig az országgyűlés által előre meghatározandó árszabály szerint személy- és rangkülönbség nélkül mindenkitől szedhessen vámot a költségek teljes megtérüléseig; továbbá Pest és Buda számára kárpótlást kívánnak.

De ezzel még korántsem volt az ügy befejezve. A hídvám a két várost illetvén, az országgyűlés bizottságot küldött ki egyezkedés végett; de ezt a megye sérelmesnek találta. Újabb (1835 márczius 17-dikén kelt) utasításában tehát pontos meghatározását kívánja annak: mennyibe kerül a híd, mi lesz a jövedelme, s meddig kell vámot fizetni; azután pedig ne a városé, hanem a nemzeté legyen a híd. Az országgyűlési rendek nagy többséggel pártolták Széchenyi tervét, s 1835 utolsó napjaiban mind a kerületi, mind az országos űlésen átment az ügy s ebben Fáynak is van érdeme; a főrendek azonban Cziráky vezérlete alatt ebben is meg akarták buktatni Széchenyit, s ennek a legnagyobb erőfeszítésre volt szüksége, hogy az ügyet megmentse. Miután 1836 márczius 28-dikán mind a két táblán keresztűl ment a kisajátítási törvény, ez megkönnyítette a lánczhíd dolgát is, melyet április 24-dikén intéztek el végleg, s május 1-én kapták meg reá a megerősítést.

Az országgyűlés által kirendelt «országos híd-választmány»,[63] melybe Fáyt is beválasztották, 1837 június 9-diktől 1838 szeptember 24-dikéig tanácskozott, s összesen tizenkilencz űlést tartott a casino kisebb termében. Úgy a megyei, mint az országos bizottság tagjai vajmi keveset értettek a híd-építéshez. Egyedűl Széchenyi volt szakava-

[63] Az 1836. XXVI. t.-cz. 12. §-a szerint az országos híd-választmány elnökségét maga a nádor főherczeg vállalta magára; tagokúl a következők «neveztettek» ki: Palugyai Imre, kassai püspök, Szilassy József, koronaőr, báró Révay János, Túróczmegye, gróf Batthyány Imre, Zalamegye, Gyürki Pál, Krassómegye főispánja, gróf Széchenyi István, gróf Andrássy György, Németh György, kanonok, Végh Ignácz, ítélőmester, Niczky János, a kir. tábla birája, gróf Draskovich János, horvát követ, Dubravitzky Simon és Fáy András, Pestmegye követei, továbbá Bencsik János, Szucsics Károly,

tott; többszöri útja alkalmával személyesen tanúlmányozta Angliában a hídakat, értekezett ottani jeles építészekkel, gépészekkel, meghozatta a nevezetesebb európai és amerikai hídak tervrajzát, s ő volt a tolmács a választmány és Clark építész között, ki csak angolúl értett. Fáy itt sem állhatta a teljes tudatlanságot, hanem valósággal leczkéket vett Vásárhelyi Pál, híres mérnöktől, s ennek hídépítészeti elméletét le is másolta.[64] E szerint a gyűlésen nem vett pusztán hallgatag részt, hanem többször gyakorlati észrevételekkel folyt be a tanácskozásokba.

A választmány végre megkötötte báró Sina Györgygyel a szerződést, melyet a tizenhetedik űlésben olvastak föl. A jegyző e szavakat toldván közbe: «a legfelsőbb jóváhagyás kikötése mellett» — Fáy, Bács és Veszprém megyék követeitől pártoltatva, e szavak elhagyását kívánta, mivel a felség már a törvény alkotásakor megadta beleegyezését, s a választmány teljes hatalommal ruháztatván föl, csak az országgyűlésnek felelős. A többség azonban elfogadta a jegyzőkönyvet. Fáy ekkor kijelenté, hogy különvéleményt fog az országgyűlés elé terjeszteni. Ötödnapra, szeptember 23-dikán, volt a tizennyolczadik űlés. Ennek megkezdése előtt Széchenyi oda lép az ablakmélyedésben álló Fáyhoz, s kérdezi: «vajjon áll-e még föltétele a különvélemény

Széll Imre, Horváth S., Szalopek János, Pfannschmied Ede, Szirmay Antal, Roskományi Gábor, Makay Sándor, Kövér János, Vay János, Tossoni Ágoston, Paziazi Mihály, Szánthó Mihály, Markovics Antal, Gyurikovics György — mint különféle megyék és városok követei. Az elnöki tisztet a gyűlések megkezdésekor a nádor betegeskedése miatt gróf Batthyány Imre viselte.

[64] E másolat, mely egyik jegyzőkönyvének majdnem felét elfoglalja, szintén érdekes bizonysága Fáy lelkiismeretességének a reábizottak pontos elvégzésében.

iránt?» Fáy igennel felelt, sőt — úgymond — «már meg is fogalmazta azt».

— Úgy nem lesz hídunk, a separatum votum zajt ütend, s gátot vetend a híd létesítésének! — szólt Széchenyi, oly keserűen, hogy Fáy elgondolván, mily hosszú fáradság eredményét szüntetheti meg ekkép, csakugyan gondolkodott, mikép lehetne a nehézséget kiegyenlíteni.

Végre is maga a gróf egyenlíté ki a vitát oly formán, hogy a választmány jegyzőkönyvébe tegyék oda, mikép a felsőbb jóváhagyást a választmány szélesebb értelemben nem vette, mint a törvény. Fáy e módot nem találta ugyan kielégítőnek, de hogy az ügy fejlődését ne gátolja, elfogadta az ajánlatot, s elállt különvéleményétől.

Az országgyűlésen azonban új fellegek tornyosúltak. Alig nyílt meg az 1839/40-diki országgyűlés, az a hír kezdett szárnyalni, hogy Pestmegye megváltoztatja a híd tárgyában adott régi utasításait. Széchenyi attól tartott, hogy régi ellenségei csak Pestről távozását várták, s miután dunaparti színházát megbuktatták, már most a lánczhíd ügyét akarják megbuktatni. Ezért 1839. november 8-dikán e mindkettőjöket jellemző, bizalmas sorokat [65] írja Fáynak: «Nem akarom hinni, igen tisztelt barátom, de nagyon rebesgetik, mikép Pest megyéje a híd dolgában ismét meg fogná változtatni végzését, s ez iránt pótló, az előbbivel ellenző utasítást adni, — nb. most legelső gyűlésében. Ez igen szomorú volna, s valóban velem megbánatná, hogy nem léptem inkább bécsi sybarita pályára — sok másokkal együtt — a hazafiúi helyett. Kilencz évi munkámat önnek pártfogása alá ajánlom! Kérem, mentse meg honunkat e szégyentől és engemet a keserű serlegtűl! Tudom,

[65] A nemzeti múzeum levéltárában.

hogy most kevesen vannak Pesten az ügyet pártolandók, s ekkép önnek Horatius-Cocleskedni kell. De hiszen mily sokszor kell tennünk ezt, s ha valaki, ki viselheti e szerepet sikeresebben, mint ön, ki minden résznek kedveltje.»

Deczember 14-dikén Széchenyi ismét ír e tárgyban Fáynak s Ráday Gedeonnak is. Fáy készen is állott a védelemre, de nem volt rá szükség, mert a megye hű maradt régi utasításaihoz. Annál komolyabb akadályok merültek föl az országgyűlésen. Az ellenzék ugyanis az 1840 márczius 17-diki ülésben az országos választmány kisebbségével egyértelműleg nyilatkozott, a mi kétségtelenül bizonyítja Fáy különvéleményének fontosságát. Most a kérdés annál fenyegetőbbnek tűnt föl, mert az ellenzékhez csatlakoztak mind azok, kik különféle ürügyek (általános fizetés, szerződési évek nagy száma, nem hazai építészek részvétele stb.) alatt különböző akadályokat gördítettek a törvénybe iktatás elé. Csak hosszú vita után, — «a haza becsületének és hitelének megóvása tekintetéből» hagyták jóvá, s terjesztették a felség elé a Sinával kötött szerződést. És itt történt a második elismerése Fáy jogos fölszólalásának; a felség maga is törvényen kívülinek tartotta a fölterjesztést s csak egyszerűen tudomásúl vette. De e húzás-halasztásnak mégis lett egy haszna, a mennyiben Sina a szerződésben kikötött kilenczvenhét évből tízet elengedett. Minden akadály elháríttatván, végre 1842. augusztus 24-dikén ünnepélyesen letették a lánczhíd alapkövét.

A míg építették, Fáy úgyszólván mindennapos szemlélője volt, mert minden iránt érdeklődött, a mi a híd körül történt. Ez időbeli jegyzőkönyve tele van azon különböző észrevételekkel, melyeket alkalmilag az intézőktől hallott. Tudja, hogy a hídon 36,000 mázsa vas lesz, hogy egy zárgátba 13,000 czölöp szükséges, melyeket Szlavoniából

hozattak, a fenyőszálak és szürke gránitkövek pedig Ausztriából valók. Ismeri a Vásárhelyi Pál által a Szerémségben fölfedezett hydraulikus mészszel való bánást; tudja, mikép rakják le a köveket, s miért úgy és nem másképp; hogy a téglák pestiek és igen jók, a híd járása a Nákó-ház első emeletével lesz egy vonalban stb.

Míg a lánczhíd ügye ekkép megvalósúlhatott, azalatt nevezetes dolgok történtek, melyek nemcsak Pestmegyét, hanem az egész országot élénken foglalkoztatják. Az alkotmányos jogok merész védelmét s másfelől a szabadabb szellem terjedését már a legutóbbi országgyűlésen sem nézte jó szemmel a kormány, s mivel az itt elmondottakat úgy törvényhatóságok, mint egyesek a meggyőződés erejével pártolták, a szabadelvű szónokokat pedig léptennyomon kitüntették, elhatározta, hogy e szellemet mindjárt csírájában elfojtja. Mivel Reviczkyben nem talált elég készséges eszközre, Pálffy Fidélt neveztette ki főkanczellárrá. Ez, hogy az ellenzéket megfélemlítse, először az országgyűlési ifjúságra csapott le, elfogatván néhányad magával ennek vezérét, Lovassy Lászlót, ki már a Balogh ügyében is izgatott a kormány ellen, legutóbb pedig a Wesselényit ünneplő fáklyásmenet alkalmával mondott heves beszédet. A törvénybe ütköző elfogatás és vizsgálat, melylyel minden áron felségsértést akartak az ifjakra bizonyítani, annyival inkább fölháborítá az egész ország közvéleményét, mert még nagyon élénk emlékezetben voltak a Balogh és Bod ellen elkövetett sérelmek is. A következő hónapokban, sőt években minden törvényhatóság e kérdéssel foglalkozik; de sehol sem volt annyi s oly heves beszéd hallható, mint Pestmegyében, hol az legelőször hozatott szőnyegre, s épen Fáy András által, ki a szólás- és személyes szabadságnak mindenkor leglelkesebb védője volt.

Mindjárt követi beszámolója után, (az 1836. június 13-iki közgyűlésen) hazafiúi fájdalommal említi föl az ügyet, mint újabb jelét a nemzet iránt tanúsított, de nem érdemelt bizalmatlanságnak. Törvényeinkre hivatkozva kimutatja, hogy a kormánynak nincs joga felségsértés ürügye alatt önkényes befogatásokra s katonai őrizet alkalmazására; ezúttal annyival kevésbbé, mivel az ifjak bűne alig lehet egyéb, mint «koraikkal járó heveskedés és gondatlanság». Azt indítványozza tehát, hogy írjanak föl a királyhoz «tisztelő, mint hív jobbágyokhoz, de egyszersmind nyílt egyenességgel nyilatkozó hangon, mint szabad alkotmányú magyarokhoz illik, s kérjék meg, hogy az ifjak azonnal bocsáttassanak szabadon, s ha csakugyan vétkesek, a megyék vagy hazai törvényszékek által ítéltessenek el». De ismételve kéri, hogy «a nyilatkozások szabadelműséggel, de józan mérsékléssel is történjenek», mert csak így érhetnek czélhoz. Az indítványhoz többen is hozzászólnak, s a gyűlés végzésileg kimondja, hogy fölírást küldenek a nádornak, kikérik pártfogását s a megyéket körlevélben értesítik a végzésekről. — E kérdéssel kapcsolatban azt indítványozza még Fáy, hogy Pozsony s más megyék példájára változatlan szerkezetben terjeszszék a felség elé azt a fölírást is, melyet a rendi tábla a szólásszabadság ügyében alkotott, de mely a főrendek ellenzése miatt föl nem mehetett. Az indítványt csak másnap (június 14-dikén) tárgyalhatta a közgyűlés, s rövid vita után ezt is elfogadta.[66]

Az ifjak dolgában az augusztus 30-diki közgyűlésig sem érkezvén királyi válasz, Patay József küldöttség indítását javasolja. Fáy is hozzájárul, mert «bús érzéssel» töltik el

[66] A gyűlés egész folyamata leírva a Kossuth *Törvényhatósági Tudósításai*ban I. lev.

az újabb sérelmek; a helyett, hogy a bajt orvosolnák, a törvényes szokások ellenére, titokban tárgyalják az ifjak peres ügyét, kikerűltetvén ekkép a nyilvánosság — «mely személyünk s vagyonunk bátorságának őrangyala, s mely egyedűl lenne képes megnyugtatni az aggódó nemzetet». Hosszabb vita után megválasztják a felséghez indítandó tizenegy tagú küldöttséget;[67] de Bécsbe utóbb csak heten mentek föl.

E küldöttség október 11-diken jelentkezett a kanczellárnál, de a felség elé juthatást nem bírván tőle kieszközölni, végzés nélkül hozta vissza az ifjak ügyében küldött fölirást. Midőn a november 15-diki közgyűlésen beszámolnak útjokról, a kanczellár megjegyzéseit a rendek zúgással s hangos rosszalással fogadják. A jelentés fölolvasása után mindjárt elsőnek Fáy András szólal föl, s hazafiúi fájdalommal elemezi a hallottakat; aztán elkeseredetten mondja, hogy ha kiderűlne, hogy az újabb sérelmek a fejedelem akaratán kívül történtek, — «a megbántott nemzet ismerni fogja a maga jussait, a maga törvényes hatalmát, s az 1507. VII. törvényczikkelylyel fölfegyverkezve, szigorú büntetésre fogja vonni azon honáruló hűtelen tanácsosokat, kik fejedelmünk szívét hű magyarjaitól elidegeníteni, a király és

[67] A küldöttség tagjaivá a *Törvényhat. Tudós.* VII. levele szerint ezek választattak meg: Károlyi István, Teleki Sámuel, Ráday Gedeon grófok, báró Bánffy Pál, Jankovits Miklós, Fáy András, Patay József, táblabírák, Andrássy József, abonyi plébános, Tahy Károly, főszolgabiró, Szentkirályi Móricz, tisztb. főjegyző; a küldöttség vezetésére s egyben szónokául Földváry Gábor másodalispán kéretett föl. Midőn a küldöttség a nov. 15-iki közgyűlésen beszámol útjáról, a *Törvényhat. Tudós.* XII. levele ismét felsorolja a küldöttség Bécsben járt tagjait, de hiányzanak az előbbi névsorból: gróf Teleki Sámuel, Jankovits Miklós, Fáy András és Andrássy József; mi akadályozta őket a megjelenésben, nincs megemlítve.

nemzet közötti bizodalom kötelét megszaggatni s panaszos fohászaink előtt még a királyi lak ajtaját is elzárni nem iszonyodtak». — Újabb fölirást kíván az újabb sérelmek elsorolásával. S ezt a fölháborodott rendek általános helyesléssel határozzák el.

Még viharosabb volt az 1837. márczius 21-iki közgyűlés, midőn már közhírré vált, hogy Lovassyt tíz évi nehéz börtönre ítélték. Már a gyűlés elején is nagy ingerültség támadt az első fölszólalás jogáért. Patay szóhoz jutván, az igazságtalanúl ítélő bírák s más, az elfogatások körűl vétkesek megbüntetése végett, az országgyűlés haladéktalan összehívását kéri, s ha erre kedvező válasz nem érkeznék, Csanádmegye azon indítványát pártolja, hogy minden megye küldöttséget rendeljen, s ezek egy napon, egyszerre járuljanak kérelmökkel a trón elé. — Dercsényi több mérsékletet s a politikai ügyek mellőzését ajánlja, de alig hallgatják szavait. Annál szívesebb figyelemre talál Ráday Gedeon, ki heves beszéde végén annak ünnepélyes kijelentését indítványozza: hogy a haza veszedelemben van. Fáy is országgyűlést kér; óhajtja, hogy a tanácskozást mérséklet díszítse, de azt is, hogy kötelességünknek megfelelve, ne tűrjük némán a törvénytelenségeket; utasításúl kívánja adatni, hogy ezek megtorlása előtt a követek még a királyi leirat tárgyalásába se bocsátkozzanak. — Kubinyi Ferencz pártolván Ráday véleményét («a haza veszélyben van»), ünnepélyes protestatiót kíván a váczi káptalanba tétetni, hogy az ítéletet törvénytelennek tartják, végrehajtásától mindenkit eltiltanak; a királyi fiscus ellen pedig tálio büntetését kéri.

Ily hangon foly a tárgyalás, melynek közlése miatt utóbb (május 4. és 5-ike közt) Kossuthot elfogták. Kossuth tudni illik az országgyűlés eloszlása után is folytatta levélformá-

ban írott közléseit, most *Törvényhatósági Tudósítások* czím alatt. Ebben a megyék működéséről s az egyes szónokok beszédeiről híven számot adván, az ellenzék küzdelmét nem csak ismertté, hanem rendszeressé is tevé. Minden esetre nagy része van abban, hogy az ifjak ügyét a megyék oly lelkesen fölkarolták s oly izgatottan tárgyalták. A kormány már az *Országgyűlési tudósítások* hatását sem örömest szemlélte, a *Törvényhatóságiak*at tehát mindjárt az elején betiltatta a nádor által. De mivel ez a megye mellőzésével adta ki tilalmát, az eljárást sérelmesnek találták a rendek. Fáy már az 1836. június 15-diki közgyűlésen fölszólal ez ügyben, s azt indítványozza, hogy írjanak föl, s a szerkesztő tettének törvényességét azzal tüntessék ki, hogy az írott lapot rendeljék meg a megye számára, s a többi megyét is szólítsák föl annak pártolására. Később is (november 15.) melegen ajánlja az ügyet. «Pestmegye — úgymond — úgy tekintethetik, mint a nemzet egyik fő kincsének, a szabad levelezésnek őrje», tettleg kell tehát kimutatni a pártfogást. S mint előbb a fölirást, úgy most az előfizetést végzésileg mondják ki a rendek.

Így tett a többi megye is, s Kossuth zavartalanúl szerkeszthette a *Tudósítások*at egész 1837. május elejéig. Ekkor a kormány Kossuthot magát támadta meg, elfogatta, bebörtönöztette; továbbá vizsgálatot indított a márczius 21-diki gyűlés hevesebb szónokai: Patay József, Kubinyi Ferencz, Ágoston József és Ráday Gedeon ellen is.

Fáyt is megidézték, de csak tanúkép. Mielőtt tulajdonképeni vallomására térne, kifejti azon meggyőződését, melyet a megyei s az országgyűléseken többször ismételt, hogy köztanácskozások alkalmaival mondott szavak mind természetöknél, mind emlékezetből könnyen kireppenésöknél fogva egyedül csak rögtön rovathatnak meg s élő

törvényeink is csak ily rögtöni büntetések iránt rendelkeznek; kijelenti továbbá, hogy mind az elfogatások-, mind a vallatásoknál mellőzték a törvényes formaságokat s hogy a vádlottak ketteje (Patay és Kubinyi) rokona lévén, nem is tartoznék vallani: mindamellett balmagyarázatok elkerülése végett leteszi az esküt s vallja: hogy ő «Kossuth Lajos úr felől föl nem teheti azt, hogy ő, számos bizonyságait adván a legközelebb lefolyt diæta alatt szerkesztetése hitelességének, valami olyat iktatott volna *Tudósításai*ba, mi nem úgy mondatott volna a szónokok által»; ezeknek szavaira azonban nem emlékezik tisztán; annyi idő óta a maga szavaira sem emlékezhetik határozottan, az említett szónokok beszédét pedig, a terem túlsó felén ülvén, csak töredékesen hallhatta, mivel csúzos bajai miatt gyapottal szokta füleit bedugni. — Vallomása azonban, a Kossuth hű tudósítása mellett szólván, úgy is terhelő volt a vádlottakra; de ennek kijelentését lelkiismeretlenség vádja nélkül el nem hallgathatta.[68]

Kossuth perével egyidejűleg folyt a Wesselényi Miklósé is, kit erdélyi szereplése s Szatmármegyében a jobbágyi örökváltság védelmére (1834 végén) mondott beszédeért már korábban idéztek perbe, de ennek eldőltéig szabad lábon hagytak. A bíróság törvénytelen s erőszakos eszközöktől sem riadván vissza, mind a két vádlott ellen annyi terhelő adatot gyűjtött össze, hogy a fölmentő okok halmaza ellenére úgy őket, mint az ifjakat több évi fogságra vagy börtönre ítélték. Ez eljárásnak teljesen ellenkező eredménye lett, mint a mire a kormány számított; a helyett, hogy megfélemlítette volna az ellenzéket, népszerűvé

[68] Az 1837. julius 14-ikén kelt vallomás-levél Fáy hátrahagyott iratai között.

tette az elítélteket, fokozta a közügyek iránt fölébredt érdeklődést s siettette a reformeszmék diadalát. Mert a szólás-, írás- s közszabadságnak ilyen lábbal tapodása az egész ország jogérzetét fölháborítván, mind tömegesebben szálltak síkra azon eszmékért, melyeket az emberi jog s a haladás kívánt; ezek megvitatásával aztán előkészítették s tetemesen megkönnyítették a következő országgyűlések munkáját.

Ez eszmék hirdetésében Pestmegye vitte a főszerepet. Elsőségét már korábban is több körűlmény biztosította, vezérszerepét a kiváló társadalmi állású emberek ott működése s jeles szónokai szerezték meg. A közgyűlések rendesen összeestek a pesti országos vásárral s már ennél fogva is sokan jelentek meg, minden rendű és rangú emberek, kik közt sokféle érdek és pártvélemény volt képviselve. A kormány hivatalnokai érdemszerzés, az ügyvédek informálás végett, a táblabírák és birtokosok köz- és magánérdekből, az idegenek kíváncsiságból, az ifjúság zajongás végett, a nők divatból lepték el a gyűléstermet és karzatot. Az érdeklődés utóbb annyira ment, hogy sok megye képviselőket küldött a pesti közgyűlésre, hogy irányúl vegye ennek határozatait. Úgy hogy e gyűlések nem csak a politikai viták s a szónoklatok emelkedettsége, hanem a jelenlevők nagy száma és sokféleségénél fogva egész országgyűlés képét nyújtották. Valóban ez volt a régi megyei életnek utolsó ugyan, de legfényesebb korszaka, főkép Pestmegyében.

E nagy érdeklődés azonban sokaknak olcsó dicsőségszerzésre nyújtott alkalmat. A karzati közönség természeténél fogva a divatos eszméknek hódolván, minden beszédet a szerint mért s tüntetett ki tapsaival, a mennyire telítve volt szabadelvűséggel. Hogy az 1837 márczius

21-diki gyűlés oly izgatott hangulatú, a kifejezésekben oly nagyzó s végeredményében oly gyászos lett, abban szintén sok része lehetett a közönségnek. Mint a *Törvényhatósági tudósítások* XXI. levele mondja e gyűlés bevezetésekép: «A terem s karzatok tömvék valának megyebeliekkel s vidékiekkel. Barsmegyének Balogh János vezérlete alatt a fenséges nádorhoz küldött követsége épen most járván el tisztében, a gyűlést meglátogatá, s beléptekor szűnni nem akaró éljen-kiáltásokkal üdvözöltetett; Békés-, Bihar-, Fejér-, Gömör-, Hont-, Nyitra-, Sáros-, Somogy-, Zemplén-stb., sőt még Mármaros megyeiek is voltak a gyűlésben.» — Tudniillik ez is épen vásári alkalom volt.

Ha a kiválóbb szónokok sem menekűlhettek a közönség hatása alól, a kisebbek s hiúbbak még kevésbbé. Hogy a közönség szabadelvű ízlését s tapsait megnyerjék, oly korai vagy túlzott kívánságokkal álltak elő, melyeknek megvalósítását maguk sem óhajtották. Így egyszer (1839. június 1-sején) az egyik a zsidók teljes egyenjogosítását indítványozta, föl a legfelső fokig. Pompás szónoklatokat lehetett hallani, s zúgott az éljen, meglett a határozat, hogy ezt is ajánlják az országgyűlésnek. A gyűlést követő alispáni lakomán Fáy oda szól a nap hőseinek:

— Öcsém uraimék, mactarunt beneficiis machabæos; annyi nagylelkűséggel valának irántok, miként tartok tőle, hogy e miatt a kevesebbet sem kapják meg. Ki sokat akar markolni, keveset szorít. A zsidóknak egyébre van szükségök, hogy a czéhekbe, kereskedői testületekbe fölvétessenek és legalább a városokban birtokot szerezhessenek. Egyelőre elég lett volna ennyit kívánni a diætán.

— Nem tesz semmit, urambátyám — volt az indítványozó szónok felelete; — mi nem várunk sikert, de legalább Pestmegyének jutott a dicsőség, hogy egyikét

a legliberálisabb eszméknek Pestmegye hozta legelőbb szóba.[69]

Az ábrándos liberális eszméknek egész raja lepte el főkép az utasításokat előkészítő választmány üléseit. Fáy, mint magáról mondja,[70] — «mindenkor a mérsékelt oppositióhoz tartozott és rendesen a kivihetőségek mellett harczolván, természetesen mint kevesebbet ígérő, vásár nélkül maradt a magyar elv-licitatiónál».

De a leszavaztatás nem csüggesztette el; ha most nem fogadták el indítványát, várt kedvezőbb alkalomra, míg az idő s a körülmények jobban megérlelik a kérdést, s akkor újra előállt vele. Résen állt mindig, de a legnagyobb érzelemviharban is meg tudta őrizni nyugalmát, mérsékletét. Midőn az 1836-diki országgyűlésen alkotott törvényeket kihirdetik,[71] mindjárt megragadja az alkalmat, hogy egykét teljesedésbe nem mehetett óhajt megyei végzéskép határoztasson el. Így a magyar nyelvi czikkelynél: hogy az anyakönyveket ott is magyarúl vezessék, hol csak minden harmadik-negyedik vasárnap van magyar szentbeszéd; az úrbéri törvénynél: hogy a jobbágyok könnyítésére — úgy mint eddig — ne ezüstben, hanem váltópénzben szedjék be a kazánpénzt; hogy a tisztviselők büntető hatóságáról szóló törvényjavaslatot, mely a főrendek ellenzése miatt nem válhatott törvénynyé, végzésileg hozzák be. A többség ezúttal különféle kifogások alapján mellőzte az indítványokat; két-három év múlva pedig már annyit változott a közvélemény, hogy keveselték is.

Mint az országgyűlési utasításokat előkészítő bizottság

[69] Fáy maga beszéli el ez esetet kiadatlan emlékirataiban.

[70] U. o.

[71] Kossuth *Törvényhat. Tudós.* 1836. július 4-dikéről. III. és IV. levél.

tagja,[72] a szabadabb szellem terjedésével, már több korszerű eszmének nyerhetett többséget; de a mily buzgón küzd ezekért, oly óvakodva tartóztatja a megfontolatlanúl rohanókat. Fáy a tapasztalt harczos taktikájával lépésről lépésre akarja megvívni a sánczot, ha lassabban is, de biztosan óhajt előre haladni. Hogy az 1839/40-iki országgyűlésre szóló utasítások oly erélyesen nyilatkoznak a szabadszólás s egyéb sérelmek ügyében; hogy a nemzeti múzeum rendezését, a pestmegyei színház országossá tételét, az elmebeteg és rabdolgoztató intézetek fölállítását s egyéb korszerű javítások eszközlését sürgetik: annak kivívásában Fáynak van legtöbb érdeme. A legközelebbi országgyűlés ugyan még nem alkot mindegyikre törvényt, de ezentúl a kérdések napirenden maradnak; a rabdolgoztató intézetet maga a megye — statutárius jogánál fogva — 1845-ben tényleg fölállította.[73]

1840-en túl Fáy mind ritkábban járja a megye gyűléseit. Változó egészségi állapota s különösen aranyeres bántalmai miatt terhére válik a hosszas űlés s a nagy zaj; másrészt rendkívül elfoglalják egyéb dolgai, különösen a takarékpénztár és a protestáns egyház ügye. Ha nevezetesebb tárgy van szőnyegen, meg-megjelen, de ezentúl inkább hírlapi czikkekben s röpiratokban bocsátja közzé eszméit. Mielőtt ezek tárgyalásához fognánk, itt lesz legalkalomszerűbb mintegy összefoglaláskép, végig tekintenünk Fáy szónoki működésén, mely ez időtájt jóformán véget ér.

[72] E bizottság 1838. aug. 22-dikén nyert megbízatása alapján, 1839. tavaszán tartotta gyűléseit (február 21-ikétől április 13-ikáig hetet); a végzéseket az 1839. ápril 15. és 17-ikén tartott közgyűlés elfogadván, a bizottság azontúl is együtt marad a pótló utasítások megadása végett.

[73] Pestmegye levéltára; 1845. 1316. jegyzők. sz.

Midőn a megyén szerepelni kezdett, saját magán tapasztalhatta azt, mire meséiben czéloz, hogy a szónoknak legszebb tehetségei, legsúlyosabb tartalmú beszédei kárba vesznek, — ha különben fiatal ember. «Higyétek el barátim — így szól a *Róka fortélya* czíműben — nem azonegy a tanács minden szájban; tapasztalám, hogy nyer fontban és sikerben, a mint adója nyer hasban, testben és hatalomban.» — Bizonyára sokat határoz a szónok külseje s kora; Fáy azonban később sem ezeknek köszönte sikereit.

Középtermetűek közt is alacsonynak mondható, vézna s egész megjelenésében szerény ember volt, kinek beteges külsejéből senki sem nézte ki a nagy szellemet és lelki erőt, s még kevésbbé a hang terjedelmét. Hangja nem volt oly velőt rázó hatalmú, mint a Wesselényié, sem oly félelmesen lekötő s változatos, mint a Széchenyié, nem oly nyugodt, mint Deáké, sem oly varázshatalommal behízelgő, mint a Kossuthé, — de mindegyikéből volt benne valami. Fáynak alapjában csengő hangja a beszéd tartalma, az indulat árja szerint egyszer nyugodtan tanácskozó, máskor szinte erejét fölülmúlva dörgő, változatosságában mindig érdekes és kellemes. A kik hallották, mind tanúságot tesznek szónoklatának külső kellemeiről.

Beszédei, ha nem versenyeznek is a legnagyobbakéival, számot tesznek, s rólok beszélni csupán azért nem szokás, mivel nincsenek összegyűjtve. Ha tovább szerepel mint országgyűlési követ, s közvetlen részt vesz a következő évtized politikai küzdelmeiben, mindenesetre nevezetesebb nyomot hagy maga után. Egyik kortársa így is nem alaptalanúl írja, hogy Pestmegyében «ő volt Kossuth föllépteig az ellenzék ékesszóló s okokban dús előharczosa».[74]

[74] *Újabbkori ismeretek tára.* Pest, 1851. III. k. 189—90. l.

Végig tekintvén országgyűlési s megyei beszédein, szónoki sikerét először is a tárgyaknak kell tulajdonítanunk. Midőn első ízben szólal föl országos űlésben, azzal kezdi beszédét, hogy «hazafiúi és szónoki kettős örömmel ragadná meg az alkalmat, ha nyájas és hazát örvendeztető tárgyakban tehetné fölszólalásait, hogy a kebel öröme és a tárgyak nyájas ingerei támogathatnák gyönge szónoki tehetségét».[75]

Bizonyára nem közönyös dolog a sikerre nézve, hogy miről beszél a szónok; de ha az ország- s később a megyegyűléseken szóban forgó tárgyak nem voltak is nyájasak és örvendeztetők, mindenesetre hálásak, mert az egész nemzetet érdekelték. Hanem épen ennél fogva, midőn Fáy az országgyűlésre kerűlt, már minden nevesebb szónok megpróbálta volt rajtok erejét, s ezentúl legföljebb a régebben mondottakat ismétlik. Fáynak tehát csak új okokkal, új fordulatokkal lehetett a különben közérdekű tárgy iránt új érdeklődést kelteni. S beszédei nem is szűkölködnek azokban. Nagyobb törvénytudományi készültséget kevés beszédben találunk, pedig akkor jóformán ebből állott a politikához értés. Fáy nem csak kidolgozott, hanem rögtönzött beszédeiben is egész sorát képes idézni a törvényeknek, sőt a jogszokásokat magokban foglaló curialis decisióknak; s ha ez érvekből kifogy, történelmi ismeretei s közéleti tapasztalata oly kincses-házat képeznek, hol mindig van néhány tartalék-argumentum úgy a maga állításának bebizonyítására, mint az ellenfél véleményének megczáfolására. S e belső erő annál nyomatékosabb, mert kifejezésbeli erélylyel párosul. Az ő beszédei soha sem sülyednek úgynevezett «táblabírói szónoklatok»-ká, melyek bizonyos, folyton készletben tartott alkalmi szóözönből

[75] *Acta comitiorum*, id. h. 364. orsz. ülés, 1835. okt. 12.

s virágos kifejezésekből alakultak. Fáynak mindig van mondanivalója, s a mit mond, az emelkedettebb helyeken is egyszerű. Nem külsőségekben keresi a hatást, sőt a szívhez is ritkábban szól; mint Deák, úgy ő is a meggyőzött értelmen át hat az akarat elhatározására. S e czélját annál inkább eléri, mert beszéde logikus menetű, világos szerkezetű s könnyen megérthető; stílusa pedig, ha a művészibb numerositás nem mindig ékíti is, a védett ügy igazsága s a szónok hazafias heve által is meggyőzőleg tud hatni.

A maga szónoklati elveit mondja el, sőt a maga korábbi beszédeit jellemzi, midőn a *Bélteky-ház*ban Rónapataky megyegyűlési beszéd-modorát írja le: «Nemesb s hasznosb mesterségnek tartá ő, kevés szóban sokat, mint sok szóban keveset mondani; innen a szónoki erőt és fortélyt nem sokra becsülte. Gyakran kikelt, gyűlésben vagy azon kívül is, a sújtásos szónoklatok, jóakarat-kapkodások, hízelgések, már mondottak ismétlései és haszontalan, tárgyra nem tartozó szóterjengések ellen. Nekem — úgymond — csak azon szónoklat becses, mely szerényen maga előtt ereszti a gondolatot, s magát szolgaként amaz után szabja, csak addig terjedez, a meddig amaz, annyit ad elő, mennyi elegendő, köntöst adni a gondolatra, hogy ez illően jelenhessék meg a nélkül, hogy hasztalan piperével kivenné azt egyszerű formájából. Én megvallom, óhajtanám a szónoklati mesterkélést kiküszöbölni a főbb tudományok sorából; a valódi szónoklatnak pedig a logika mögött nyújtanék helyecskét, honnan ezt szólatnám vele: tartsd lelked előtt tisztán a gondolatot, s megtalálandod az illő szavakat hozzá. Az indulatgerjesztés, a szívhez szólás veszedelmes fegyver volt már a régi görögöknél és rómaiaknál is, s az ma is, mert így könnyen határozhat győződés helyett föl-

lázadt indulat, ok helyett rábeszélés, igazság helyett szónoki erő és ügyesség. S aztán az az egyszerű okkal győzés nyakát szegné azon álszeméremnek is, melynél fogva sokan átallnak szólni közhelyeken csak azért, hogy nyelvök nem óhajtott folyó vagy előadásuk nem az ékesszólásé. Hány jó gondolatot veszít el ekként a közügy!»

Ilyen meggyőződés s a közhaszon érdeke vezette Fáyt fölszólalásaiban, melyek, ha nem piperések is, mindig tartalmasak s ezért soha sem voltak hatástalanok. Indítványait sokféle körűlmény gátló hatása alatt nem mindig fogadták el, de beszédeit mindig szívesen hallgatták. A kik közpályája elején kora, külseje után nem sokat, költői működése után pedig kevés gyakorlati eredményűt vártak tőle, azokat hamar megczáfolta a reábízottakban tanúsított buzgó munkássága, a köztanácskozásokban föltűnt sokoldalúságával, értelmi ereje s szónoki ügyességével, úgy, hogy mint a megyének legmunkásabb s leghasznavehetőbb táblabírája már követté választásakor közbecsülésben részesűlt, az országgyűlésen s Pestmegye életében kifejtett működése után pedig oly népszerű embere lett a megyének, kit a legnagyobbak is tiszteltek s a legkisebbek sem gyűlöltek.

Fáy valósággal ekkor állt hatása tetőpontján! S mivel tizenöt év óta nagyot változott a gondolkozásmód, s mind általánosabb lett társadalmi bajaink orvoslásának vágya: ezt az időpontot vélte legalkalmasabbnak több régi terve, különösen kedvelt eszméje, a takarékpénztárnak megvalósítására. Ez azonban, bár szintén a megyéből indúlt ki, s Fáy megyei működésének koronáját képezi, sokkal fontosabb, hogy sem vele röviden végezhetnénk.

HETEDIK FEJEZET.

Az akadémia kora az irodalomban. Fáy szépirodalmi munkái. 1832—1844.

I.

Nyilvános társulás; irodalmi nagykorúság. Az Auróra-kör vezérszerepe. Szépirodalmi s egyéb folyóiratok. A *Bélteky-ház* keletkezése; Széchenyi *Hitelének* hatása. A regény tartalma, szerkezeti hibái. A cselekvény szövése; a szereplők. A régi Magyarország: Bélteky Mátyás, Uray, Gyomay, a főispán, báró Regéczy, Porubay, Halkó és Leguli jellemrajzában; a reform emberei: Káray, Rónapataky, Valkay; hogyan élnek, minő elveket hirdetnek? Szembeállítása a két világnak. Miért életrajzalakúak a Fáy jellemrajzai? A jövő Magyarország szereplői: Bélteky Gyula és barátai. Milyen hatásuk volt ezen eszméknek? Bajza és Fáy itélete a regényről. Elterjedése, irodalomtörténeti értéke.

Az az év, mely meghozá az írók és hazafiak régi óhajának teljesedését: az akadémia megalakulását, új korszakot derített a magyar irodalomra úgy külső megjelenésében, mint otthonában. Az író, ki sokoldalú képzettségénél s személyi tulajdonainál fogva utolsó központja volt a magán társulásnak, Kisfaludy Károly, épen az akadémia megalakulásának küszöbén húnyt el. A nyilvános társulás végét szakítá az írói patriarchalismusnak; ennek utolsó emléke a Kisfaludy szellemi örökösei s barátai által alakított társulat, mely csak ennyiben volt még szűkebb,

baráti kör, működése azonban kezdettől fogva nyilvános volt, s egyre nagyobb arányokat öltött.

E nyilvánosság által lett irodalmunk nagykorúvá. A jószándékú dilettantismus többé nem lehetett elég, — «való vocatio jeleit» kívánták, igazi hozzáértést követeltek a tudomány s költészet minden művelőjétől. Ennek erélyes kifejezése volt a legnagyobb haszon az Aurora-kör által a Döbrentei s társai ellen indított conversations-lexiconi irodalmi perből; s a kik azt kivívták, méltán lettek az egész irodalom vezéreivé, tehetségök, műveltségök, szorgalmuk egyaránt képesítette őket, hogy irodalmunkat európai színvonalra emeljék.

Míg az *Aurora* továbbra is gyűjteménye lett a legjobb szépirodalmi termékeknek, addig a *Kritikai Lapok* őrködött az egész irodalom felett. Sőt, ha Kisfaludy néhány hónappal tovább él, az ő kezökbe kerül az első politikai hírlap is. A megélénkült közélet ugyanis szükségessé tette ilyennek alapítását, s jelentősége annyival nagyobb leendett, mivel Széchenyi közlönyéül volt tervezve. Kisfaludy lázas sietséggel dolgozik az előkészületeken; kieszközli a felsőbb engedélyt, szerződik a kiadóval, s hirdeti az előfizetési föltételeket;[1] de mielőtt a lapot megindíthatta volna, meghalt. Vörösmartynak volt szánva a szerkesztés, Helmeczy azonban elütötte kezéről. A *Jelenkor* jobb lett a régi s még mindig élő *Hazai és külföldi tudósítások*nál, de elsősége csak addig tartott, míg Kossuth megindította a *Pesti Hirlap*ot, az első tulajdonképeni politikai lapot.

A 20-as évek irodalma, főkép az *Aurora*, már teremtett

[1] A Landererrel 1830. szept. végén kötött szerződés, valamint a nyomtatott előfizetési nyugtatványok, Fáy hagyatékából, a Kisfaludy-társaság kézirattárában.

egy kis olvasó közönséget, mely szaporodott, midőn az akadémia napi kérdéssé tette az irodalom ügyét, a politikai és társadalmi mozgalmak pedig mind szükségesebbekké tették az értesülés közegét. Így keletkezik: 1833-ban a *Regélő* — «szépművészeti első magyar folyóirat», a *Honművész* című melléklappal, Róthkrepf (Mátrai) Gábor szerkesztésében; 1835-ben a *Rajzolatok* «a társas élet és divatvilágból» — Munkácsi János szerkesztésében, ki mivel lapját nem mondhatta «első»-nek, magát nevezte «első magyar humoristá»-nak. Állt még egy ideig a vegyes tartalmú *Felső-Magyarországi Minerva* Kassán, továbbá a *Jelenkor*nak, *Hazai és külföldi tudósítások*nak és a *Tudományos Gyűjtemény*nek is volt egy-egy szépirodalmi melléklapja; a közgazdaság különböző ágainak művelésére pedig szakfolyóiratok keletkeztek.

Az ekkép megszaporodott közönség ízlésére már nem lehetett eléggé hatni egy évenként egyszer megjelenő, bármily jeles almanachchal s a szintén kötetenként közrebocsátott *Kritikai Lapok*kal; sőt ez nem is elégíté már ki a fölébredt olvasó kedvet. Az Aurora-kör vezértagjai tehát megindítják az *Athenaeum*ot és *Figyelmező*t, amazt tudományos és szépirodalmi, emezt kritikai közlönyűl, hetenként kétszer, mint a hogy a *Regélő* és *Rajzolatok* megjelentek. Mivel a szerkesztők (Schedel, Vörösmarty, Bajza) már első rangú tekintélyek voltak az irodalomban, s az ifjabb nemzedékből minden tehetségesebb írót magukhoz vonzottak, a két lap szerkesztősége olyan irodalmi areopagot képezett, mely nálunk először gyakorolta a sajtó hatalmát. Kezdő írónak alig lehetett nagyobb becsvágya, mint hogy dolgozata ott jelenjék meg.

Az almanach-irodalom folytatásakép jelent meg az *Emlény;* s az 1838-diki árvíz után az első jótékonyczélú

album: az *Árvízkönyv* négy kötetben, báró Eötvös József szerkesztésében. Mind a kettő, s főkép ez utóbbi, a legjobb írók társaságát gyűjtötte össze.

Im ezekben foglalhatjuk össze a 30-as évek fontosabb időszaki irodalmát, melyek jelesebbjei Fáy Andrást is szorgalmas munkatársokul számíthatták.

Fáy t. i. azonfölül, hogy ez évtized folytán rendkívül nagy tevékenységet fejt ki a megyei és országos közéletben, s buzgón működik az egyesületi téren, ráért még arra is, hogy régi kedvtelését tovább űzze, hogy művelje a szépirodalmat. Ő tulajdonkép e munkával is a közügyeket szolgálta, mert a művészeti czélt rendesen valami gyakorlati eszme népszerűsítésével kapcsolta össze, sőt amazt ennek érdekében néha egészen figyelmen kívül hagyta.

Nézzük mindenekelőtt legnagyobb terjedelmű szépirodalmi munkáját, a *Bélteky-ház*at, mely szintén, sőt kiválólag gyakorlati czélzatú, s a mennyiben először foglalkozik mélyebben társadalmi bajainkkal, körében elsőnek s nevezetesnek mondható.

Alig csalódunk, ha azt mondjuk, hogy a *Bélteky-ház* a Széchenyi *Hitel*ének hatása alatt keletkezett, mely 1830. februárban jelenvén meg, valósággal munkára hívó harsonája lett a reformkorszaknak. Rendkívüli hatását, mint láttuk, azon merész támadásnak köszönhette, melyet a nemesi nemzetnek hagyományos intézményei, avult balvéleményei ellen intézett, s a költői lelkesedésnek, melylyel az új jövő képeit a közel jövőben feltüntette. E támadás riasztotta föl a nemzetet aléltságából, innét kezdődik az átalakulás nagy munkája.

A Széchenyi reformterveit s mindjárt *Hitel*ét alig olvasta valaki nagyobb elragadtatással, mint Fáy András, ki hátramaradásunk okairól maga is sokat elmélkedett, a ki tár-

sadalmi bajainkat nemcsak észrevette, hanem azok gyógyítását tűzvén ki élete feladatául: előhírnöke volt, majd lelkes munkatársa lett a nagy prófétának, ki első föllépével is már egy félszázad óhajtását teljesíté.

De Fáy tapasztalván a megyén, hogy még kisebb reformtervei is mily ellenkezéssel találkoztak, alig hihette, hogy a Széchenyi teljes alkotmány-felforgatást czélzó eszméi sikert arassanak, már azért sem, mivel nagyon sokan meg sem értették rhapsodicus fejtegetéseit. Az ellenfél támadásaiból pedig azt látta, hogy a mennyiben megértették, némelyek hajlandók félremagyarázni a gróf szándékait, melyek tisztaságáról, bár a gróffal nem értett mindenben egyet, ő ép úgy meg volt győződve, a mily őszintén óhajtotta a reformoknak egész társadalmi életünkre való kiterjesztését. De elve volt, hogy «ne akarjunk egyszerre sokat, nehogy a keveset is elveszítsük», s hogy «a gyöngeségeknek inkább baráti orvosai, mint itélgető bírái legyünk». Ehhez képest oly módon akarja a maga s a Széchenyiéivel rokon eszméit terjeszteni, hogy mennél többen hozzáférhessenek s megérthessék; nem heves támadással, nem elvont fejtegetésekkel, hanem a mindennapi élet körülményeiben, küzdelmeiben mutatva föl a régi intézmények, szokások, életmód bajait, hátrányait, s másfelől a műveltségen, tanultságon, elfogulatlan szemlélődésen alapult hasznosabb, kényelmesebb, boldogabb életet, hogy amannak elhagyására, emennek követésére indítsa olvasóit.

Im ilyen czéllal készül *A Bélteky-ház* czímű két kötetes regénye,[2] melynek nagyobb részét az 1831-diki nagy cho-

[2] A regény teljes czíme: *A Bélteky-ház.* Román. Fáy Andrástól. Pesten, Fűskúti Landerer betűivel, 1832. Ajánlva: «Ferenczi István-

lera idején, ferenczvárosi kerti házikójában írta. A munka oly kelendő lett, hogy egy év alatt összes példányai elfogytak, a mi egymagában elég bizonyíték hatása mellett; tartalmával, irányával s értékével tehát bővebben kell megismerkednünk.

Lássuk mindenek előtt a regény tartalmát.

Bélteky Mátyás korán árvaságra jutván, szinte őrizetlenűl nő fel izmos vasgyúróvá, kinek csínyjeiről, dulakodásairól sűrű panaszok hallatszanak. E tulajdonai miatt katonának szánják, de utóbb a szigorú fegyelem látása elveszi kedvét a vitézi élettől; s miután két iskolából már kitiltották s az otthoni tanításnak sem lett foganatja, elhatározza, hogy «itthoni katona lesz, s mindenben magyar vitéz, a veszélyektől kiválva». Átveszi szép örökségét, bajúszt, szakállt növel, sarkantyús csizmát s kucsmát visel, s vadászat, lovaglás, pipázás s borozgatás közt osztja meg idejét, s folytatja goromba csínyjeit. Szerette, ha «igaz véres, Bendegúz-fajú magyarnak» tartották, maga pedig büszkén emlegette, hogy hosszú köntöst nem viselt, «sváb ételt» nem kóstolt soha. Majd megnősül, de nejének lelki fensőbbsége nyomasztó rá nézve s mind inkább kerüli. Fiának születése egy pillanatra új ingert ad családi életének, de aztán ismét folytatja szeszélyes dulakodásait, melyek miatt pörbe keveredik. Hogy ennek útvesztőjében el ne tévedjen, maga mellé veszi a félelmes ügyességű Leguli ügyvédet, kinek szárnyai alatt ezentúl szabadon űzheti kedvteléseit. Gyula fiát is magához hasonlónak nevelné, de felesége korán kivonja az ő köréből s Káray bölcs tanácsai nyomán intézi nevelését. Az apa ennélfogva jobban szereti víg és csíntalan leányát, ki az ő czimborái közt mulat. Időtelve mind a kettő iskolába kerül, hol Gyula szorgalmasan tanul, Birinek azonban, — mint maga írja levelében, — a franczia nyelvnél jobban

nak, hazám lelkes művészének, barátomnak.» I. k. 395. l. II. k. 342. l. Az első kötethez mellékelve czímlapúl: Klárcsi arczképe, a 2-ikhoz az a jelenet, midőn a rablók az erdőszélen megtámadják Porubay professort. Második kiadásban három kötetre osztva, s ily jelzéssel: «tanregény», Fáy *Szépirodalmi összes munkái* 1844. III—V. köteteiben jelent meg.

tetszik a fiatal zongoramester. Apja ügyet se vet rá, nagy gond fúrja fejét: mikép tűnjék fel a főispáni beiktatón. Sikerül is az úton megbámultatni magát, de az ünnepélyen több apró szégyen éri, miért sógora folyton evődik vele. E miatt nejére is haragszik, kit a Leguli ügyes kezű rokona egy idő óta a gazdaasszonyi teendőkben is háttérbe szorít. A búsongó anyát csak hazatérő fia vigasztalja, kinek tudós s művész hajlamait viszont az apa nem nézi jó szemmel. Gyula ezután a főispánhoz megy törvénygyakorlatra; itt szerelemre lobban a ház egy rokon lánya iránt, de midőn észreveszi, hogy barátja, a főispán fia, szereti őt, lemond, s Regéczy barátjának nővére körül forgolódik. Majd külföldi útra kel a főispán fiával, oly czélból, hogy az ott szerzett tapasztalatokat hazájok javára fordítsák.

Hosszú távollétök alatt sok minden történik itthon. Klárcsit a gőgös főispánék visszaküldik apjához, Regéczy Póli férjhez megy érdekből, Gyula anyját sírba viszi a sok bánkódás. Egy-két hónapra Béltekyt is bú lepi meg, mert sajnálja jó nejét, de aztán egészen Leguliék hálójába kerül. Léni asszonya lesz az özvegyi háznak, bátyja, Leguli pedig elveszi a szomszéd Valkay egyetlen leányát. Gyula férfiasan kifejlett alakja, műveltsége mindenkit meglep az apai háznál. Az apát azonban feszélyezi az ő jelenléte, terhére van tanultsága is; Léni pedig szemet vet a deli ifjúra, a mit ez húgától tud meg, ki viszont a vén Legulival ledérkedik. Gyula tehát elmenekűl hazulról s álnév alatt nevelőnek áll be az Uzay-házhoz. Kedvvel fog a munkához, de midőn a magába vonult Uzay ismét megnősűl, minden megváltozik. Neje, Laura, szereti a társaságokat, Uzay a magányt; de neje kedvéért mindenről lemond. Még rosszabb napok várnak Gyulára. Komolyságát félreértik, tetteit félremagyarázzák, ismeretlen származása miatt lenézik, úgy, hogy örűl, midőn ura ügyeiben pár hétre elmehet hazulról.

Útközben találkozik Vinczével, a főispán fiával, kit szerelmi bú gyötör; szülei ugyanis beleegyeztek, hogy végre megkérje Klárcsit, most azonban ennek büszke apja utasítja el, s férjhez adni készűl az öreg Rónapatakyhoz. Midőn ez értesűl a fiatalok viszonyáról, maga jár kezökre, s a sértett önérzetű apát vendégével, egy uralkodó házbeli herczeggel kéreti meg Vincze számára, kinek boldogsága határt nem ismer. — Uzay házánál ezalatt két ledér hajlamú ifjú forgolódik Czilike körül. Gyulának sikerűl tanítványa szivét

mind a kettőtől távoltartani, annyival könnyebben, mert a lányka titkos ideálja maga Gyula, kit végtelenül tisztel, s utóbb ábrándos szerelemmel övez. Legjobban felháborodik ezen Laura; de nem sokára úgy fejlődnek a viszonyok, hogy hálával tartozik Gyulának, ki két ízben menti meg a rablóktól. Majd új szomorúság éri őket, Uzay meghal, Kornél pedig, Laurának ledér bátyja, egy komédiásnőt készül elvenni. E nő nem más, mint Biri, s így kiderül Gyula származása is. Laura ezentúl más szemmel nézi Gyulát, s midőn ez újra megmenti a rablóktól, s miatta meg is sebesül, ápolása közben észreveszi a nyakában hordott arczképről, hogy Gyula nem Czilit, hanem őt szereti, sőt annak kezét megkéri Ongay barátja számára.

Az öreg Béltekyt ezalatt szélhüdés éri, s Gyula csak végső napjait enyhítheti atyjának, ki érzékeny panaszokban tör ki, hogy Léni mennyire elhanyagolta. Végrendelete szerint első neje mellé temetik. Az osztozásnál Leguli és Kornél napokon át czivódnak az örökség felett, melyet Gyula akkép dönt el, hogy Léni vigyen el annyit, a mennyit egy nap elvihet, s özvegyi tartáspénzül kap még tízezer frtot. Így megszabadulván tőlök, boldogan siet Laurájához a szintén boldog Vinczével együtt. De boldogságukban sem feledkeznek meg utazásuk előtt tett fogadásukról, hogy hazájoknak fogják erejöket szentelni. Hozzájok szegődik Ongay barátjok, a most kilépett huszárkapitány, bárha «főben» elmaradt is tőlök; de Gyula megnyugtatja, hogy «a hazának nem kevésbbé van szívre szüksége, mint főre». A három nő pedig arra fog kezet, hogy férjeiket segíteni fogják szép czéljok elérésében.

Ez a regény vázlata.

Már Bajza megjegyzi,[3] hogy «a regény épülete hibás, nem teszen összefüggő egészet, hanem egyvelegét számtalan biographiai töredékeknek, melyek csak külsőleg függenek össze, s történetesen, nem belső szükségből». — Az akadémia hivatalos birálója, Pázmándi Horváth Endre, a regény némely részére oly megjegyzéseket tesz, hogy csak

[3] Bajza «A regényköltészetről». *Összegyújt. munkái.* Pest, 1862. IV. k. 137. l.

laikus olvasó-számba megy, a szerkezet hibáit azonban ő is észreveszi, hogy t. i. «a főactio háttérbe szorúl, s hogy az olvasó a hosszú unalom után románoś catastrophát vár, de megcsalatkozik».[4] — Valóban, a *Bélteky-ház*nak szerkezete igen kezdetleges. Azon kezdődik, hogy Gyula (mostohája szerelmei elől) elszökik az apai háztól s egy ismerőse ajánlatára elmegy Uzayékhoz nevelőnek; itt részletesen megismerteti Fáy a háztájat, Uzay és barátja nevelési elveit s Gyula módszerét. A 34-dik lapon aztán ott hagyja az Uzay-házat s Bélteky Mátyás történetét kezdi elbeszélni gyermekkorától kezdve házasságáig, majd leírja családi életét s Gyula neveltetését egész a külföldi útról hazatérteig. Csak a kötet végén (367. lap) folytatja ismét az Uzay-háznál történteket. A 34 lapnyi bevezetés azonban annyira elébe vágott az eseményeknek, hogy a figyelmes olvasó is kénytelen újra átlapozni, különben nem érti meg a további helyzeteket. Az elbeszélés ezután sem halad egy mederben. A tulajdonképeni központ a Bélteky-ház, főeseménye pedig Bélteky Mátyás és Gyula sorsa; de Fáy, bár sokat foglalkozik velök, minduntalan háttérbe szorítja őket új meg új alakjaival, kiknek történetét egyenlő terjengéssel ismerteti születésöktől fogva egész addig, míg szerepelnek. Így megismerkedünk a Bélteky-családon kívül a Valkay, a főispán, báró Regéczy, Gyomay, Uzay, Rónapataky

[4] «Kivonat és vélemény ily munkáról: A Bélteky-ház stb.» Horváth Endre rendes tagtól. 1—54 írott lap. Szemere-tár XVIII. k. 56. db. A bevezetésben német æstheticusok alapján előbb elméletét adja a regénynek, s aztán fog a bírálathoz. Némely kicsinyes észrevételei daczára egy-két helyen jól megjelöli a regény hibáit (bonyodalmas cselekvény, túlságos áradozás, sok tanítás) s jó oldalait is (különösen a nagy ember- és világismeretet, számtalan jeles aphorismát).

és Létay családok ügye-bajával, egész élettörténetével. Ennyi történetet bizonyára nehéz összefüggeszteni, jó részök fölösleges is. Fáy azonban megelégszik a külső kapcsolattal, s rendesen ott akasztja meg az eseményt az új beszövéssel, hol az új név először kerül tolla alá. — Mily keveset törődik Fáy az érdekgerjesztés művészi követelményeivel, abból a szerkezeti hibából is kitünik, a hogyan a regényt befejezi. A midőn már eltemették az öreg Béltekyt, Gyula új tűzhelyet alapít s valamennyi személynek sorsa el van intézve, még akkor fog hozzá a főispánné atyja, Létay tábornagy házának leírásához, s hatvanhárom lapon át beszéli el az egyik lánynak történetét, ki könnyelmű viszonyt szőtt egy festővel; e miatt a család eltaszítja, árva leányát pedig utóbb Porubay exprofessor veszi nőül.

Ilyen tárgyalási móddal bizonyára nehéz lekötni az érdeklődést. Hogy a regényt mind e mellett oly nagy érdekkel olvasták, azt Fáy ismét régi írói erényeinek köszönhette, melyeknél fogva a különböző viszonyokat és embereket változatosan s híven rajzolja. E hűség miatt vált rajza változatossá is, mert nem a képzelet szabad csapongása után indult, hanem a sokszínű való életből merített. A sokféle történet egymással kevéssé függ össze, de önmagában mindegyik érdekes, s egy csomó eszmének képviselője, melyek ma is figyelemkeltők, a viszonyok rajza pedig határozottan korrajzi érdekű.

A regény hősei nem küzdenek nagy czélokért, nagy szenvedélyekkel, csak a mindennapi élet körében maradnak s a szív jogaiért küzdenek több-kevesebb sikerrel. Legérdekesebb a Vincze és Gyula szerelmi küzdelme. Amaz két nagy akadálylyal: saját családja rangkóros kevélységével s Klárcsi atyjának nemesi büszkeségével

küzd, míg hű szerelme czélhoz jut. Gyulának pedig Laura lenézését kell érdeklődéssé, majd tiszteletté s szerelemmé változtatnia, hogy nejévé tehesse. Vincze szerelmi bánatának rajzához a saját életéből is vesz vonásokat. A mint ez atyja kivánságára hivatalt vállal, s a kötelesség buzgó teljesítésében keres enyhületet szerelmi bája ellen, a mint fölhasználja állását a köznép állapotának kitapasztalására: mindez szinte szó szerint a Fáy önéletrajza. Szintúgy a maga gyermekkorát rajzolja a Bélteky Mátyás katonásdi játékában s egy-két csínyében, továbbá Gyula tanulói pályája rajzában.

A mint a különböző házasságokat s általában a szerelmi viszonyokat köti s bontja, ebben is az életnek nem annyira regényes, mint való tükrét látjuk.[5] Jellemző, hogy majd mindegyikbe belejátszik kisebb-nagyobb érdek s a körülmények józan fontolgatása, épen mint az életben. De az egyének szerint mind ez különbözőkép nyilatkozik. Leguli a legaljasabb számításból nősül, Bélteky Mátyás nem számít, hanem úgy esik gazdaasszonya hálójába, Uzay sok küzdés után, nehezen határozza el magát, Rónapataky pedig engedékeny természeténél fogva le is mond, mielőtt egy fiatal párt boldogtalanná tenne. A fiatalok

[5] A *Bélteky-ház*nak egy kitünő birálója, Vadnai Károly (munkáját l. id. IV. fej. 22. jegyz.), e könnyű bontás-szövés okát egyebek közt úgy magyarázza, hogy Fáy ekkép könnyebben összeköthette a regényben szereplő sok család és személy sorsát, hogy a szerelmi viszonyok különféleségében többféle gondolatot törekedett visszatükrözni, s általában arról kivánta meggyőzni fiatal olvasóit, hogy az ép kedélyű, egészséges észjárású magyar lányok nem oly gyönge idegzetű teremtések, mint Lafontaine és Clauren kisasszonyai stb. Nem lehet tagadni, hogy mind erre is jó szolgálatot tesz a regény, de Fáyt alkalmasint csak egy czél vezette: hogy híven mutassa be a magyar társadalmi életet.

szerelmében szintén a váló életnek ezt a változatosságát találjuk. Egyedül Vincze és Klárcsi szenvednek, s kitartásukkal győznek; a többiek, ha nem felejtenek is, a viszonyok józan számbavételével cselekesznek, akár férfiak, akár nők. Pólit a kényelmes élet, Angelikát a hála vezeti, Czili bús lemondással, Laura meggyőződésből megy férjhez. A házaséletben aztán mindegyiknek oly mértékben jut ki a boldogság, a mint kiki rászolgált. — Valószínűtlenséget s beteges érzelgést csak egy-két nagy szenvedélylyel rajzolt mellékszemély (Olmay, Ozory, Jusztinka) viszonyaiban találunk; de ez sokkal kevesebb, hogy sem a regény levegőjét megrontaná, mely mindenek fölött egészséges. Nem a hold bágyadt, ábrándos fénye világítja meg a tárgyakat, hanem a verőfényes nap, melynek vidám sugarai örömet hintenek az egész természetre.

E derült ég alatt az emberek sem lehetnek rosszak; hiba vagy legalább gyengeség mindegyikben található, ép úgy mint az életben, de különben szinte kivétel nélkül rokonszenves alakok.

A regény főalakja, *Bélteky Mátyás*, a régi nemesi házak olyan «kis király»-t játszó ura, minő századunk első tizedeiben még elég nagy számmal volt hazánkban. A jóléthez és cselekvéshez megvan eszközűl a nagy vagyon, de tanultság s tapasztalás híjjában nem tudja, mikép használja. A középkori harczias magyar az ideálja, s mivel a csaták ideje lejárt, nem tudván, mitevő legyen, otthon él — czéltalanúl, foglalkozást, örömet egyedül a vadászat-, féktelen mulatozás- és betyárkodásban keresvén. Gyűlöli a tudományt és művészetet, s ellensége minden újításnak. A közéletnek is csak zajos oldala érdekli; hazafiságát csak viseletben és étkezésben tünteti ki. Életmódjával magára haragítja szomszédait, nejét kora sírba dönti, fiát száműzi

s így az egész világtól elhagyatva, a ravasz Leguli és nővére körmei közé kerül. Ezek aztán kizsákmányolják jó szivét, szabadságát még zajoskodásaiban is korlátolják. Halálos ágyán érzékenyen panaszkodik fiának, de ez már csak végső napjait enyhítheti. Jó szíve az egyedüli tulajdon, mely miatt részvéttel vagyunk iránta, s midőn szemét örökre lezárván, megszünik zajoskodni, azt mondjuk: ím egy elhibázott élet, a bölcsőtől a sírig; mi más ember lesz vala belőle, ha nem árván, saját kénye s rossz példa hatása alatt nő fel, hanem gondos nevelő kéz vezeti!

Egészen más ember *Uzay*, de az ő élete is kárba vész. Születése, vagyona, tudományos képzettsége szép jövőt biztosítanának számára, de ő magában bizalmatlanúl, félrevonul falusi magányába; pipaszó és sakkozás mellett koronként el-elvitáz a pappal a világ fogyatkozásai felett, javításukra terveket is kohol, de ezek megvalósítására épen nem gondol. A cselekvőképesség annyira hiányzik belőle, hogy a háznál a legutolsó cselédnek is több akarata van. Annál erélyesebb a hatszázados nemességére büszke, pörhajhász *Gyomay*, szintén egyik typicus alakja a régi magyar társadalomnak. Atyjának még szép vagyona volt, de a nagyját elpörösködte, fia pedig a maradékot is elhanyagolja, mert idejét a levéltárakban rokonsági adatok gyűjtésével s szintén pörösködéssel tölti. Sértett büszkesége miatt már leánya, a szép Klárcsi boldogságát is föláldozná, midőn az uralkodóházi herczeg megjelenése kiengeszteli. A boldog Klárcsira a megnyert pörök folytán utóbb szép örökség száll.

Másnemű a *főispán-septemvir* (nevét nem említi Fáy) büszkesége. Ez mindenkit rangja szerint mér; fölfelé szerény, alázatos, lefelé feszes, rangtartó. Kedves beszédtárgya a rangbeli előléptetés; gyanítgat, jósol, s a hol

remény csillog, előre megkülönböztető. Különben jártas a törvényekben, jó szónok s nincs emberismeret híjján, de házi életében is szertartásos, mert neje — egy udvarmesterné leánya — maga is szereti e feszeskedést.

Báró Regéczy finom epicureismussal az öröm élvezetét tekinti életczéljának. Háza örökös vendégfogadó. Könnyelmű élete miatt egymás után veszti el birtokait, de életkedve, humora ekkor sem hagyja el. Nevelőit okozza, hogy a számolásra jobban meg nem tanították. Ha még egyszer nagy vagyonhoz jutna, szívesen alapítana oly intézetet, hol «*a világ folyását, élet philosophiáját, a józan háztartást s pénzköltés hasznos mesterségét tanittatná*». Jó szíve volt oka bajainak, de ez vigasztalja akkor is, midőn örömének osztályosai elhagyják.

Kiegészítik e társaságot a tudós *Porubay* és a víg *Halkó* kitünően rajzolt alakjai. Mind a kettő typicus vándormadara a régi nemesi házaknak: az élősdi tudós s a jó falatokért mulattató koma. Porubay egész ifjúságát örömtelenül, éjjel-nappali tanulásban töltvén, végre tanár lesz; de egészségi állapota s az előljáróssággal folyt vitája miatt lemond állásáról. Magán tapasztalván t. i. a félszeg nevelés káros hatását, azt sürgeti, hogy az *iskolát közelebb hozzák az élethez*, s az *ifjak mulatságaira, testgyakorlataira is fordítsanak gondot;* az előljáróság azonban mind ezt szükségtelennek tartja. Porubay tehát világgá megy. Csak most látja, hogy a classicusokban való roppant jártassága daczára mily keveset tud, mert az élő világban szinte gyermekiesen járatlan. Viselete félszeg, kifejezései, tettei esetlenek; tudja ő maga is, hogy nevetséges, de nem képes másképp cselekedni. Mikor Rónapataky jegyzővé teszi s megházasítja, egészen új élet nyílik előtte, melyet nagy tudománya s nemes szive miatt meg is érdemel. — Tőké-

letes ellenképe a másik vándor: *Halkó*, a *Régi pénzek* Víg Ferijének szakasztott mása. Mint önéletrajzában maga mondja: születése «magas és fényes» volt, mert villámfénynél, toronyban született; atyja t. i. harangozó volt, ki őt papnak szánta, de korán árvaságra jut s kóborlásaiban gitárja s víg kedélye tartják el, melyek miatt minden háznál szívesen látott vendég. Míg Porubay az élhetetlenség, ez az élelmesség embere; mellékszemély mind a kettő, de a regény elejétől végeig szerepelnek, s ha a cselekvény fejlődésére nincs is befolyásuk, nem fölösleges személyek, sőt kiegészítői a kor képének.

Fontosabb szerepe van *Leguli* ügyvédnek, ki mint az árnyék követi Bélteky Mátyást. Eszes, élelmes s szinte félelmes ügyességű «pörkertész», ki azt tartja, hogy «nincs rossz ügy jó prókátornak, s kit kerékbe törének, csak abban vétett, hogy ügyészét nem választá meg». (I. 64.) Az ő védő szárnyai alatt tehát szabadon cselekedhetik Mátyás, kinek zajoskodásaiban mint víg czimbora maga is részt vesz, s kinek nincs oly ügyetlen tette, mit ő meg ne tudna védeni. Mikor Bélteky a főispáni beiktatón általános kaczaj között úgy végzi pohárköszöntőjét, hogy nestori évek helyett stentori éveket kíván neki: még akkor is bebizonyítja, hogy Stentor jó tüdejű ember lévén, okvetlenül hosszú életű is volt, s így a «stentori» szó tulajdonkép egyértelmű a «nestori»-val. Egészben véve alacsony lelkű, haszonleső ember, ki mellett a Bélteky tudatlan jószívűsége szinte erényszámba megy.

De nemcsak elhibázott, czéltalan életet, félszegséget s haszonleső alacsonyságot találunk e régi magyar társadalomban. Van ott tudományos készültség, józan értelem, munkás erő s tudatos törekvés is. Ezeknek képviselői: Káray, Rónapataky és Valkay. Az első mintegy az elmé-

let, a harmadik a praktikus élet embere, a középső pedig mind a kettőt szerencsésen egyesíti. E három ember szájába adja Fáy a maga érzéseit és gondolatait, ők hordozzák a regény terhét. Nézzük tehát közelebbről, mit tesznek, mit beszélnek s hogyan élnek.

Káray egy fiatal mágnásnak volt nevelője, s aztán kis tőkepénzén egy nemesi jószágocskát vévén zálogba, függetlenül él, üres óráiban válogatott könyveket olvasva. Mint tudós polyhistor, ki szorgalmával széles ismereteket gyűjtött és sokat tapasztalt. Ezek folytán meggyőződik a *nevelés nagy fontosságáról*, s erősen hiszi, hogy *egyedül ez adhatja meg az ember érdemét, boldogságát*. Ezért a rosszul-nevelőkre s a nevelést mellőzőkre szigorú törvényeket óhajt; a nevelés közellenőrzésére pedig minden megyében az árvaszéknél egy-egy *nevelői őrt* kíván rendeltetni. (Im a tanfelügyelői intézmény megújított indítványa, megújított, mert a József-kori intézkedés rég feledésbe ment.) Tapasztalván szerte a hazában a sok hiányos nevelést, mintegy apostolként járja be az országot, hogy tanácsot adjon, irányt jelöljön, s intsen, dorgáljon, hol szükségét látja. Ő volt Béltekyné tanácsadója is Gyula nevelésében, s iránta még az öreg Bélteky is tisztelettel viseltetik. A művészetkedvelő bárónál azt fejtegeti, hogy a *hazai művészet tökéletesítését* úgy lehetne eszközölni, hogy ha — addig is, míg az eredetiek beszerzésére pénzünk lesz, jeles európai művészektől jó másolatokat s mintázatokat szereznénk az ó- és új-kor remekeiről. Elő is számlálja, melyekről. (E terv megvalósításáért később maga Fáy is küzdött!) A művészet sülyedésének főokául nem a pártfogás hiányát tartja, hanem úgy nálunk, mint másutt is a század uralkodó szellemét. «Úgy látszik — folytatja — mintha századunkban mindenben, életben, tevés-

ben, irodalmi, művészi és mívesi dolgozásainkban bizonyos felületesség, bizonyos futólagosság volna sajátunk... Futólag szemnek, szívnek tetszeni — fővágy és czél már ma művészeinknél.» (I. 232.) A mit tovább a 233—243-ik lápokon a művészetről, költészetről s általában az æsthetikáról mond, az ép úgy bizonyítja Fáy olvasottságát, mint határozott elveit s magas véleményét a művészeti termékekről s az irodalomról.

Vincze és Gyula, külföldi utazásuk előtt fogadást tesznek; amaz, hogy példaszerű tisztviselő lesz, s megmutatja, mint kell kis körben is a haza javára működni; emez, hogy «a szorgalom és művészet gátjaival megismerkedvén, el fogja hárítani az akadályokat, s divatot, becset szerez mindkettőnek hazánkban.» Káray azt feleli ezekre, hogy szép mindkét pálya, de «szabadabb kezet s többoldalúságot enged» a Gyuláé. «Egy *vagyonos magyar birtokos házi élete* — úgymond — igen tág mező; sokat tehetni a hazáért, sokat leróhatni fogyatkozásaiból, sok jót s hasznos újat terjeszthetni el maga körül, legalább sok hibás előítéletnek szeghetni nyakát. Gazdasága folyása, gyermeknevelése, ház- és cselédtartása, jobbágygyal bánása, kalmárkodó szemlélődései — mind követendő mustrák lehetnek és világító fáklyák, a nélkül, hogy elzárnák őtet a tudományoktól és szépmesterségektől, mikben mæcenasi, művészi vagy legalább értői mellékszerepeit használva, serkentve viheti.» (I. 312—313.) A magyar — úgymond más helyt — különösen ragaszkodik ősi szokásaihoz, azért itt «példaadás a legjobb eszköz, ha javítni akarunk. Mi sem győzi le sikeresebben az előítéleteket». A modorra nézve azt ajánlja, hogy «kimélettel, tűrő szeretettel kell föllépni, hogy makacsságot és rögzést ne okozzunk, halkkal, hogy ne riaszszunk». *Kitűrés legyen paizsa a gyomirtónak, a*

javítónak.» Mint az ifjak Mentora, velök megy külföldi útjokra, s így természetesen csak jó haszonnal járhatják az idegen országokat.

Káray eszméi részben megtestesedve jelennek meg *Rónapataky* és Valkay házánál. Amannak jelszava: «használni ismereteinket magunk s embertársaink javára». Nem tudományos, de nyílt fő, ki, a mit lát, hall, olvas, azt könnyen fölfogja, fontolgatja, s munkássága és szép jövedelme lehetővé teszik, hogy a mit jónak, hasznosnak vél, létre is hozza, mert neki «minden tapasztalása és tudása kifolyó és tettbemenő». A külföld intézményeiből, szokásai- s találmányaiból is jól ki tudja választani, a mi éghajlatunkhoz s népünk természete s műveltsége állapotához való. Mint katona, oly jó szolgálatokat tett fejedelmének, hogy midőn sebesülten nyugalomba vonúl, egy kis uradalmat nyer jutalmul. Itt él most, — «leányának, a közjónak és jobbágyainak szentelvén életét». Forró, de józan honszeretete volt egyik polgári erénye; a haza virágzása, s a közjólét lelkének legfőbb vágya, s ezt elősegíteni munkás rugója igyekezetének. *Kárhoztatja azokat, kik mint személy vagy osztály külön válnak,* s «már a seregnél tüzesen ostromlá azon tiszteket, kik ezen önzésből, éllel állának a polgári rendek ellenében». Különösen üldözi az önzést, mint minden közjó akadályát, s azokat, kik untalan panaszkodnak, gúnyolódnak hazánk fogyatkozásai ellen, de semmit sem tesznek. Ellátogat a megyegyülésekre, mert azt tartja: «jó gondolat érhet minden józan, minden használni kívánó férfiút». — «Hogy őt is érte jó gondolat, megmutatta a következés. *Rabok dolgozóháza, fogházak czélszerűbb rendezése, megye oltványos és epres kertjei, pontos rendet tartó árvaszék, útra, töltésre, hídakra szánt tőkepénz* s több e félék mind az ő kivitelei valának a

megyében», — mert a hol kellett, sem munkásságát, sem pénzét nem vonta el s intéseit «kimélő nyájassággal» tudta előadni. Kevés beszédű: «sok szó, kevés tett!» — szokta mondogatni. Esküdt ellensége a szónoklatoknak, s többször nyíltan is kikel a sujtásos szóáradat ellen, melyben «a gondolatok apró halacskákként úszkálnak». Ázsiai pompaszeretetünkből eredezteti e beszélő kedvet és módot, de olyannak tartja, mint a katonai parádékat, azért csak ünnepélyes alkalmakra kivánja fentartatni. *Barátja az újításnak, csakhogy ez óvatos legyen.* Vagyonát mintaszerűen kezeli. Elszórt *földjeit tagosítja*, az erdőket vágásokra osztja, a réteket s földeket javítja, *váltógazdaságot űz*, az útakat szorosan kijelöli, úgy hogy rövid idő mulva egy tenyérnyi használatlan földje sincs. Jobbágyait is rászoktatja az *okszerű gazdálkodásra.* Kiválaszt egy ügyes, fiatal gazdatisztet, ezt utaztatja itthon és külföldön, s ellátja utasításokkal. Azután tizenkét fiatal jobbágycsaláddal egy kis gyarmatot alapít, s ezek csakhamar meggyőződnek urok jóakaratáról s a munka hasznáról is. Tiszta házaikat gyümölcsfák körítik, kertjeikben méhek dongnak, földjeiken dús kalász reng, ólaikban «vakart marha és velős ló». Csak arra tudnak nehezen szokni, hogy nyári munkájokat józanon feloszszák s télen a marhaetetésen kívül egyébbel is foglalkozzanak. A generális ebben a magyar nemzeti bélyegét látja, ki «nem borzad az óriási tettektől, nagyszerű munkáktól, csakhogy azok tartósak s hosszas kitüréssűek ne legyenek». De neki erre is van gyógyszere. A legügyesebbet megtaníttatja *kosárfonásra*, kitől az egész gyarmat eltanulja, az asszonyok pedig a fonásban, szövésben tökéletesednek, úgy hogy néhány év mulva «a kis telep valódi példánya lőn a parasztszorgalomnak, vidám jólétnek és tehetőségnek». Mulatságokat is rendeztet, s

jutalmakat oszt a gyarmaton, honnét a másvidéki nép bámulva és sokat tanulva tér haza. Majd *közélétárakat* építtet a szükség ellen, s *kórházat* a szegénység számára. Működésének híre nemcsak a hazában terjed el, hanem a trónig feljut, mi elégült örömmel tölti el a generálist.

Nem ilyen művelt s ideális törekvésű, de józan gazda *Valkay* is. Körülményei folytán katona lett s őrmesterségig fölvitte, de itt is lépten-nyomon kitört belőle apjától öröklött kereskedői hajlama: csere-berélt, adott-vett, s a hol lehetett, pénzt gyűjtött. Elhagyván a katonaságot, a Regéczy birtokára kerül s katonai pontossága, kereskedői ügyessége, szorgalmas gazdálkodása miatt példánya lett a gazdatiszteknek. Csinos tőkét gyűjtvén, a báró bélteki jószágrészét vette zálogba. Így került Béltekyék szomszédságába. Kis birtoka csakhamar mintagazdaság lett. Földjei a «legjobb munkában állanak», kertjében, melyet válogatott szőllő- s gyümölcsfajok diszítenek, kőmederből foly szét az öntözésre szánt csatornavíz; ólában hízott marhák, jó paripák, hogy öröm rájok nézni. Nála pontos rend szerint történt minden munka, s józan fontolás, biztos tapintat vezette termékei értékesítésében. Télen olvasgatott, s tervezgetett, elmélkedett. Így a köznép szorgalmára nézve igen sorvasztónak tartja, hogy öregségére zsugorgatott pénzét hitel hiányában nem tudja biztosan elhelyezni. Ezért könnyen elpazarolja ismét, mitől a külföldön már széltében virágzó *takarékpénztárak* megmentenék. A báró, kinek ezt fejtegeti, csak «jámbor óhajtat»-nak nevezi a tervet. Másra is kevés hatása van Valkaynak, mert felsőbbsége érzetében elbizakodott, modorában éles, kiméletlen.

Im a főbb eszmék, melyekben Fáy a jövő Magyarország teendőit feltünteti! Mert az a czélja, hogy a tespedő mul-

tat s az ébredő jelent bemutatván, a jövőre irányozza a figyelmet, s ebben rokon Széchenyivel. Fáy is azt hirdeti, a mit e nagy reformator, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz! De míg ez meggyőző okoskodásaival csupán az észhez szól, Fáy a maga módja szerint kedélyes képeket rajzol a régi Magyarországról, a németalföldi festőiskola realis hűségével. A műveletlen magyarság czéltalan vitézkedése — Bélteky Mátyásban, a műveltebb főúr finom epicureismusa — báró Regéczyben, a kapaszkodó nagyravágyás — a septemvirben, az elvonult tétlenség — Uzayban, az ősi büszkeség és pörösködő hajlam — Gyomayban, a tudomány élhetetlensége — Porubayban, az avval való visszaélés — Leguliban, az ingyenélő jovialitás — Halkóban, oly mesteri ecsettel van föltüntetve, melynél fogva e régi világ minden ízében ismeretessé válik előttünk: szokásaival, gondolkodása- s életmódjával, összes gyarlóságas szeretetreméltóságával. Igen, szeretetreméltóságával is! Mert Fáy nem a satiraíró gúnyos modorával mutat a hibákra, hanem, épen mert használni óhajt, azzal a szelid, tapintatos, jóakaró modorral, melylyel Kárayt jellemzi. Az a régi magyar világ tele téves eszmével, tétlenséggel, egyoldalúsággal, de mind ebből csak hibák, gyarlóságok erednek; megmosolyogjuk vagy sajnáljuk e gyámoltalanságot, de jóindulattal vagyunk iránta, mert alapjában mindenütt jó szivet találunk. A ruha szabása el van hibázva, de a posztó jó minőségű.

S ezt a hibás szabást Fáy szinte kivétel nélkül mindenütt a *hibás nevelésnek tulajdonítja.* Valamennyi személye ennek hatása alatt fejlődik hibás emberré, s úgy tetszik, mintha az írónak legfőbb czélja az lett volna, hogy a különböző nevelési rendszer eredményeit mutassa föl. Ez az oka, hogy személyeit életrajz alakjában jel-

lemzi, mert így fejlődésökben mutathatja be tulajdonaikat. Legteljesebben látjuk a hibás nevelési rendszer következményeit az öreg Bélteky életében, melyhez nagyon sok hasonló volt a régi időkben. A többinek is valóságos élő alakok szolgálhattak mintákul, kiket a nagyapai háztól kezdve — sokfelé jártában-keltében — látott, csak összegezi a vonásokat. Innét az élethűség a rajzokban. E vonások találó összeválogatásában van Fáy írói művészete!

Káray, Valkay és Rónapataky szintén e régi világ emberei, de őket velök született hajlam, józan értelem, fontoló eszmélkedés, szerencsés körülmények egészen másokká teszik. Ők mintegy átmenetűl szolgálnak az új korhoz. Káray már ez újkor eszméinek apostola; Valkay még csak ösztönszerűleg, Rónapataky már tervszerűen jár el mindenben. Különösen ez utóbbiban sok oly tulajdon van, mely őt az író ideáljává avathatná, így közügyi szereplése, mintaszerű gazdálkodása, finom modora; de hiányzik rendszeres, tudományos képzettsége, s nincs érzéke a művészetek iránt.

Az lesz tehát az újabb társadalmi élet, a jövő Magyarország embere, kiben mind ez megvan. S ez nem más, mint *Bélteky Gyula*. Káray tanácsa szerint, a legjobb anya neveli, iskolai pályája folyamán tudományt s a festészetben ügyességet szerez; szive fogékony minden jó és szép iránt, s keblét komoly törekvés, buzgó tettvágy tölti el. Éles szeme eddig is sok gyöngéjét fedezte föl a magyar társadalmi életnek. Tudja, hogy nálunk a gazdálkodás tudománya alig terjed tovább egy jó béresgazda tapasztalatán, s a kényelmes henyeséget csak a jó föld, jó idő, meg a jó Isten fordítja áldásra; de másképp állna a dolog, — így felel a gazdálkodást s a tudós pályát lenéző septem-

virnek, — «ha mívelt tudományos férfiak választnák körüknek a gazdálkodást, kik saját hasznukkal párítni óhajtnák az egészét, s ne csak szükségűzést, hanem kedvtelést is tennének nemes czélul benne». — «Hasznos példaadást is csak ily férfiaktól várhatunk, csak ezek bírhatják józan fontra vetni a külföld haladásait, s előítélet nélkül megállapítni: mi való azokból hazánk körülményeihez; csak ezek bírnak új ösvényt törni, mert szorongó elme nem meri ki szabad térre magát.» (I. 184—185.) — A mi nevelése befejezéseűl még szükséges, azt megszerzi külföldi utazásán; bejárja a művelt nyugot országait s világlátottan, tapasztalatokkal, tervekkel gazdagon tér haza. Az apai házban még nem tehet semmit; az idegen háznál is egyelőre csak tudományának s emberismeretének veheti hasznát; de itt egy, a szenvedélyek zajlásai közt megnemesedett szivű hölgyet vesz feleségűl. Csak apja elhunyta után nyer szabad kezet sorsa, körülményei intézésében. E ponton Fáy befejezi a regényt; itt már az új Magyarország élete kezdődik. Ezt részleteiben nem rajzolja, de a mint Rónapataky házát s Gyula előkészületeit, elveit megismertette, ezzel már munkásan hatott az olvasó képzelmére s meggyőzőleg értelmére. Új világ lesz az, mely gondolkodás, életmód tekintetében nemcsak különböző, hanem jobb is lesz a réginél, ha szereplői nem mindnyájan oly sokoldalúan képzettek is, mint Gyula; Ongay csak épen hazafisággal pótolja barátai készültségét, de kezességnek ez is elég. Feltünteti a jövendőnek sejtett árnyoldalait is Regéczy Kálmánban, ki a tudományt a jóhiszeműség és hiúság kizsákmányolására használja, s Kornélban, ki a családi életbe nagyvilági ledérséget visz.

Mindez csak rámutatás a megújuló társadalomra, a jövő Magyarországra, melynek harczosai majd a meggyőzött

olvasók közűl fognak támadni. A mit a régi társadalmi élet biráló ismertetésében a házi és iskolai nevelésről, a történelemről és classicus irodalom tanításáról, a művészet, irodalom fejlesztő eszközeiről, az orvosi tudomány-, szónoklatról, hivatalviselésről, gazdálkodás- és katonáskodásról, az igazi hazafiságról, az utazás hasznáról, a szerelemről és házasságról s általában az úri és paraszt nép életéről alkalmilag mond: mind abban oly számos életrevaló terv, emberiséget boldogító eszme, nagy ember- és világismeret, roppant olvasottság s mindenek fölött hosszú tapasztaláson s eszmélkedésen megszűrődött helyes életelv van lerakva, hogy ezekből meg lehet alkotni az új világot.

A regény szerkezetének azonban módfelett terhére válnak. Fáy, úgy látszik, ahhoz alkalmazkodott, a mit ez időtájt æstheticai munkák tanulmányozása közben följegyez magának:[6] «Morális reflexiókat, czélzatos eszméket nem szabad külön fejtegetni, hanem a személyek szájába kell adni.» Csakhogy nála épen e beszédek s az ily kitérések válnak gyakoriakká, s túlságos hosszúakká, a mivel nagyon tartóztatja a cselekvény haladását s nehézzé, bár igen tanulságossá teszi a regény olvasását. A viszonyok és alakok élethű rajzán kívül mindenesetre e reflexióknak köszönhette hatása legnagyobb részét. A hova a Széchenyi könyvei el nem jutottak, a ki meg nem értette az ő magas szárnyalású, nagy eredményekre törekvő eszméit: oda eljutott a Fáy könyve, az megértette, hogy az a patriarchalis élet szeretetreméltósága daczára sem állhat fenn tovább, pusztulását kívánja, sürgetve követeli jövendő boldogulásunk. E boldogulás föltételeit senki sem jelölte meg találóbban, érthetőbben s egyúttal jobb móddal, mint Fáy

[6] Fáy jegyzőkönyve 1830 körül. Hátrahagyott iratai közt.

András. Az ő *Bélteky háza* mindenesetre sok olvasót gerjesztett eszmélkedésre, és sokakat tett a haladás, a békés reformálás barátjaivá azok közűl is, kik a Széchenyi könyvein a kiméletlen modor, a teljesen felforgató szándék miatt fölháborodtak. Kevés könyv dicsekedhetik ily hasznos, hazafiúi szolgálattal, mely a könyvnek valóban nagyobb érdeme, mint művészi becse.

Elősegítette a regény elterjedését az a mód is, a mint az olvasók kezéhez jutott. Fáy maga adta ki a munkát, melyből 10—20 példányt szétküldött az ország különböző vidékein lakó ismerőseihez, kik aztán ajánlották vagy nyakára is küldötték rokonaik- s barátaiknak vagy a kikről föltették, hogy a könyvet nem csak elolvassák, hanem meg is veszik. Akkor ilyen volt a colportage! Szatmármegyére Kölcseyt «nevezte ki collectorává» — mint ennek tréfásan írja.[7] «Óhajtottam volna — így folytatja — előbb, míg kijönne (t. i. sajtó alól a *Bélteky-ház*), veled közleni dolgozásomat. Ez, reménylem, jobb lesz a többinél. Ebben inkább objectivus író vagyok, nem mint eddig, subjectivus, s ha szinte utálom is regulákkal körülövezni magamat, vigyáztam mégis az æsthesis kívánságaira.»

Ezt a kivánságot s vigyázást legfőkép a jellemzésre kell értenünk. Bajza a következő évben a regényírásról írt töredékei végszavában megrójja Fáy regényének szerkezeti gyöngeségeit, de fejtegetései során maga is a jellemzésre kivánja a fősúlyt fektetni. Bizonyos, hogy a cselekvény jó elrendezése ép oly fontos, mint a jellemzés, de Fáy körül Bajzáék alkalmasint korábban is sokszor hallattak olyféle fejtegetést, hogy a jellemzés előbbre való, s ez is oka lehet, hogy egyéb munkáiban is könnyebben föl-

[7] Fáy levele Kölcseyhez. Pest, 1832. jan. 19. Szemere-tár XII. k.

menti magát a szerkezeti, mint a jellemzésbeli gondtól. A közönség azonban, melynek műérzéke még nem igen volt kifejlődve, keveset törődött e hibával, s jobban meghatotta a minden lapon elhintett új eszmék áradata, a jellemekben letükröződő élethűség s a rajtok elömlő «nemzeti szín és sajátság», a mit Bajza is dicsérettel említ — «annál inkább, minél ritkább jelenés ez komoly íróink műveiben», s óhajtja, hogy Fáy megmaradjon a regény- és novellaírói pályán, — «mert mindazok között, kik nálunk a költés e nemében dolgoztak, minden hibák mellett is az ő *Bélteky-ház*ában látszik legtöbb oly tehetség, melyet komoly regények írójában föllelhetni szeretnénk».[8] Érdekes e dicsérettel szembeállítani Fáynak későbbi, a föntebbinél tárgyilagosabb önbirálatát, melyet Szemeréhez intézett önéletrajzában ír:[9] «Korszakom mételyeitől, e közt főkép a sentimentalismustól teljesen nem bírék, érzem, megválni. Sokat ártott æstheticámnak az is, hogy a politikai pályába bevitt tüzem-e vagy tévedésem, nem tudom, s így közelebbről megismervén hazám hiányait, csakhamar tele lettem azokkal, s azoknak lehető orvoslásaival, s ezt átvittem gyakran literaturai életembe is. Sok dolgozatomban, mint p. o. a *Bélteky-ház*ban, *szembeötlő a használni akarás tendentiája.* Kétlakivá lettem, s a sokféle mesterember ritkán lehet nagy valamiben. Mind a mellett Béltekym fogadtatása ellen nem panaszkodhatom. Egy év elvitte annak minden példányát.»

A regény csakugyan nagyon elterjedt s becsben tartatott. Vadnai azt mondja,[10] hogy gyermekkorában — a regény megjelenése után 10—12 évvel is — «sok úri háznál

[8] Bajza: «A regényköltészetről». Id. h.

[9] E többször idézett önéletrajz 1837-ből a Szemere-tárban.

[10] Id. munkája 59. l.

látta a díszesen bekötött *Bélteky-ház*at és *Himfy szerelmei*t, majd olyan becsben tartva, mint a családi bibliát».

Valóban az is volt, az új, a szabadelvű társadalmi reformeszmék bibliája! Irodalmunk történetében még azért is becses, mert első kisérlet volt nemcsak a társadalmi, hanem, a mennyiben Dugonics regényei s Kármán kisérletei rég feledésbe mentek, általában a regényírás terén. Bizonyára a világirodalom sem igen mutathat föl példát arra, hogy valamely új műfajban egyszerre tökéleteset alkottak volna; előzők botlásain épűl a tökéletesebb. A szerkezet arányos egységében, egy-egy társadalmi eszme szembeszökőbb feltüntetésében, a képzelet szabadabb csapongásában később többen fölülmulták Fáyt, de élethűség, magyaros íz, eszmei gazdagság tekintetében a *Bélteky-ház* sokáig páratlanúl állt, s ma is figyelemreméltó olvasmány, sőt korrajzi tanulmány.

II.

Fáy elbeszélései a folyóiratokban: *A tétényi éjszaka*, — *A jó szív is bajjal jár; Ész- és szívkalandok* — Széchenyi védelme, zsidók társadalmi helyzete, takarékpénztárak népszerűsítése; *Az öreg Bakonyszegi és barátai.* — *Sió*, tündéres rege; *A velenczeiek*, — *Szádvár és vidéke*, történeti hátterök. Fáy nem a szenvedélyeket, hanem a mindennapi élet derültebb helyzeteit, s jól ismert alakjait rajzolja legszerencsésebben. Hogyan alkotja meséit, alakjait a megtörtént dolgokból? Modelljei. Jegyzőkönyvi vázlatok. *A külföldiek* és *Közös ház* cz. vígj. Előadásuk a nemzeti színházban és főúri műkedvelők által. Fáynak egy félbenmaradt, ismeretlen vígjátéka: a személyek rajza, a felvonások vázlata. *Szépirodalmi összes munkák* I—VIII. k. Elrendezés, átdolgozás. Fáy nyelvének, stylusának méltatása ez új kiadásban. Fáy mint nyelvújító és szóalkotó.

Azt az érdeklődést, melyet Fáy korábban kisebb szépirodalmi dolgozataival keltett, a 30-as évek folyamán —

soknemű elfoglaltsága közepett — is ébren tudta tartani egy-egy újabb elbeszélésével vagy vígjátékával, melyeket a közönség és kritika mindig kitünően fogadott. Így jelennek meg az 1834-diki *Aurorá*ban: *A tétényi éjszaka*, az 1835-dikiben a *Jó szív is bajjal jár*, az 1836-dikiban a *Sió* czímű elbeszélései. Midőn az *Aurora* helyett az *Athenaeum* indúl meg, ebbe írja 1837-ben *A velenczeiek*, 1838-ban az *Ész- és szívkalandok* czímű dolgozatait. 1839-ben két elbeszélése jelenik meg; az *Emlény*ben az *Öreg Bakonyszegi és barátai* s az *Árvízkönyv* első kötetében a *Szádvár és vidéke* czímű. Színre kerülnek végül: *A külföldiek* és a *Közös ház* czímű vígjátékai.

A tétényi éjszaka tárgya egy leánynéző kaland. A fiatal Szilvay Bálint nagybátyjával, az öreg Orbayval, egy hideg téli napon indúl Téténybe. A Hangácsy-udvarban szívesen látják őket; éjszakára azonban a didergő Orbay számára iszonyúan befűtenek, a mit a szobáját bátyjával elcserélő Szilvay nem birván kiállani, a szomszéd szobába menekűl s a sötétben a sütőteknőbe telepszik. A szobaleány fölrettenésére belép a háziasszony; Szilvay később egy tizesbankóval akarja megvigasztalni a lányt, most meg leendő menyasszonya lepi meg, s annál gonoszabb gyanúba keveredik, mert bankó helyett az Évikének szánt szerelmes levelet adta oda. Ezt csak másnap, a kelletlen távozás után, veszi észre; rögtön visszafordulnak, s a felvilágosítás után megtörténik a jegyváltás.

A jó szív is bajjal jár czíműben szintén egy vőlegény szerepel, de ennek az eljegyzés után akad sokféle kellemetlensége. Olyan átkos napja van, minőt a régiek «dies nefastus»-nak szoktak nevezni. Bevásárlások végett indulván Pestre, menyasszonya egyéb külföldi holmik közt flórenczi szalmakalap vételével bízza meg. Kerek száz forintot kell érte adnia, s a mint hazafelé indúl vele, megesik a szíve egy szegény gebén, melyet gazdája kegyetlenűl ütlegel. Megveszi a lovat, de a besározott kalapot vissza kell cserélnie 40 frt ráfizetéssel, ezt meg éhes lova harapja ki. Mivel a ló egyéb bajt is szerez neki, eladja, de visszahozzák, majd elajándékozza, de még így is kellemetlensége van vele. S mikor végre hazasza-

badúl, menyasszonya azzal fogadja, hogy a harmadszor vett kalap nem flórenczi, hanem velenczei, kalandjaiért pedig még ki is nevetik.

Az első csupán a comicus helyzetek leírásával s a jól festett alakokkal mulattat; a második ezen felül azt a gondolatot fejezi ki, hogy *az élet vásári zajában kinevetik az idealistát*, ha idejét s módját nem találván el, jószivű akadékoskodásaival fel akarja tartóztatni annak rendes folyását, s egyszersmind alkalmat vesz Fáy, hogy hősével — ki maga beszéli el kalandját — megrovassa az akkori nőkben az idegen készítményeken kapó divatot, mint a hogy a fényüzést is mindig erősen ostorozza.

Mind a két elbeszéléshez alkalmasint egy-egy közelében történt eset szolgáltatott anyagot; Fáy, mint láttuk, mindig szerette valami bizonyosból szőni meséit s ismert tájakon szerepeltetni hőseit, kikben szintén ismert egyéneket rajzol. Most is így tesz. *A tétényi éjszaká*ban rajzolt téli tájkép — a bundába burkolt juhászszal, ki botjára támaszkodva s pipálgatva egykedvűen bámul a repülő szánra — szinte szó szerint megvan egyik ez időbeli jegyzőkönyvében. A falánk Gábor pedig szakasztott párja annak az esküdtnek, kit emlékirati jegyzeteiben jellemez. Az Orbayhoz hasonló zsémbes öreg úr, ki folyton a régi jó idők egyszerű erkölcseit dicsőíti s még ruházatában is a régi divathoz ragaszkodik, szintén nem egy volt akkor. A személyek általában híven rajzolt alakjai a régi nemesi házaknak; a második kaland pedig ép oly hű életképet nyujt a régi Pest útczáiról.

Ez az élethűség teszi oly igazakká a Fáy által rajzolt házi viszonyokat s embereket; s ebben volt mindig hatásának egyik főoka. Az *Ész és szivkalandok*ban már annyira megy, hogy egyenesen magát teszi egyik szereplővé, illetve a

maga élményeit szövi kis történetkékké, hogy valami társadalmi félszegséget ostorozzon vagy eszméit népszerűsítse.

A három, egymással össze nem függő, élmény elseje a *Hírnév* című. Otthon «kis barna neje» nagy-takarítást rendez, ő tehát sétára indúl s egy népes kávéházba vetődik. Egyik asztalnál hevesen vitatkoznak — Széchenyiről. Egyik megrójja, hogy a maga kedvteléseit: lófuttatást, casinót tevé első helyre sok szükségesebb helyett; gőzöseivel pedig elvonja a szegény nép eddigi keresetét. A másik az állandó híd tervét tartja korainak, míg jó utaink nincsenek; a harmadik azért kel ki ellene, hogy a hazait mellőzi a külföldiért stb. Egyikök megkísérti a gróf védelmét, de társai túlkiabálják; s mindegyik a maga rőfével méri a nagy gróf tetteit. Fáy avval vigasztalja őt, hogy ekkép «a férgecskék még életében kirágcsálják magokat nevén, s majdan nyugalmas fényben ragyogand az, — míg az igazságosabb maradék a gróf híjját érezve, — sóhajtani fogja, hogy oh adj ég nekünk több hozzá hasonlókat!»

Őszinte lándzsatörés ez a nemes gróf mellett, ki ellen ez időtájt «az előitélet, kajánság, irígység és tespedésnek ólomvitézei élethalálra vívtak», s kinek birálatához olyanok is jogosultaknak tarták magukat, kik nagy czéljait fölfogni sem bírták. Fáy sokaknál jobban ismervén a gróf terveit, ez okon is joga volt a kicsinyes gáncsoskodást kávéházi tereferévé silányítani.

A második élménynek czíme: *Salamon.* Épen a tavasz szépségein andalg kertjében, a mint eléje áll a megtestesült prózaiság, ki mindent csak a haszon szempontjából néz s becsül, a házi zsidó, ki «szintoly szükséges szerszáma a magyar nemes-udvarnak, mint a harapófogó, melylyel ügyesen kiránthatunk minden szeget, mit helytelenül üténk be». Eszeágában sincs eladni gabonáját, de Salamon ékesszólása ráveszi. Majd elkéri nejének egy ócska ruháját s megvallja, hogy még soha sem volt testén új ruha, de apjáén s nagyapjáén sem. Ez a megjegyzés aztán elmélkedésre indítja: mily érzéketlen, önző, haszonleső e faj, bár vannak tisztes kivételek; de irígylendő tulajdona valamennyinek a mértékletesség;

hontalan, de hálából iparkodik megtanulni új hazája nyelvét. Majd az emberszeretet résztvevő hangján kérdi: «csirázhatnak-e nyomasztásnak, gúnynak, megvetésnek nyomaiban jónak, szépnek és nemesnek magvai?» Végül azt a hitét fejezi ki, hogy «a népek nemesebb szívű atyái megértik már a szelid emberiség szavait».

Valóban megértették nemcsak külföldön, hanem nálunk is. Fáy legalább úgy az irodalomban, mint a megyén, mindig emberszerető szívvel sürgette *a zsidók társadalmi helyzetének javítását.*

A harmadik a *Felszólítás* című, melyben a *takarékpénztárak szükséges voltát* bizonyítja be gyakorlati példákban. Találkozik egy nehéz munkát végző asztalossal, kinek megtakarított pénzét kicsalták kamatra s ott veszett, a maradékot pedig kártyán szedték el tőle; egy szobalánytól régi gazdája vonta el bérét, most tehát piperére költi pénzét s kaczérrá lesz; a férfi-cselédség pedig eliszsza fölösleg bérét, főkép ha a kölcsönzéssel szintén megjárta. E bajoknak elejét veendő, ajánlja Kegyesy barátjának a takarékpénztárak felállítását, melyek fölélesztik népünkben a szorgalom szikráját.

Ugyan-e szögre üt Fáy az *Öreg Bakonyszegi és barátai* című elbeszélésével. Bakonyszegi, mint árva fiú, egyik iskolatársa mellett tanítóskodik s így maga is kitanul. Majd egy grófi családhoz kerül nevelőnek, de a tíz évi szolgálatért kikötött összegnek alig felét bírja megkapni, ezt pedig egy kereskedő ismerőse csalja ki tőle jó kamatra. A kereskedő bukása megfosztja mindenétől. Órák adásából tengeti családját; békével tűrik a nélkülözést, sőt ismét kezd valamit félrerakosgatni. Egyszer meglátogatja egykori iskolatársa mint huszárkapitány, s elszökteti fiatal nejét, ki ott hagyja neki csecsemő lánykáját, de magával viszi a megtakarított pénzt. Újra küzd, s lánykája már szép hajadonná serdül; ezt pedig grófi tanítványa csábítja el. A lány megőrül a gróf esküvője láttára s az árvízbe hal, az öreg Bakonyszegi pedig embergyűlölő komorsággal várja halálát, mely nem sokára meg is menti a küzdelmektől. — Ismét egy jószívű, munkás tagja a társadalomnak, kit hiszékeny bizalma s az emberek nem ismerése juttat csalódásra, s pénzének el nem helyezhetése koldusbotra. Ha biztos helyre teheti pénzét, sem a kereskedő, sem neje meg nem csalhatja.

Im így játszik bele Fáy szépirodalmi munkáiba közéleti foglalkozása, így népszerűsíti eszméit, melyekért a közpályán küzd. Az *Ész- és szívkalandok*ban az elmélkedés czélzata nagyon is szembeszökő s a kis mese csak keretűl szolgál; de az öreg Bakonyszegi becsületes bizalmának kijátszása, nejének s utóbb leányának behálózása lélektani vonásokkal van rajzolva, s bár nem ment az érzelgés beteges nyögéseitől, mint elbeszélés is egyike Fáy jobb alkotásainak. Míg a kalandok derült előadásával csak mulattatni akart, emezekben az életből vett példákkal főre s szívre egyaránt hatott, s nagyban hárítgatá azon akadályokat, melyeket pl. a takarékpénztári intézmény meghonosítása elé a bizalmatlanság és közönyösség gördítettek.

Van még ez időből két történeti hátterű s egy népmesei tárgyú elbeszélése. Ez utóbbi a *Sió* czímű «tündéres rege».

A kies Tihanyban lakik az öreg Rohan két leányával; Horka, az idősebb, parancsoló természetű s rikácsoló hangú, az ifjabb, Helka, nyájas és szép, miért a kérők mind ehhez pártolnak. Atyjok azonban előbb Horkát akarja férjhez adni s ez kihirdetteti, hogy ahhoz megy nőül, ki hangját meggyógyítja. A kincsvágyó Thúz herczeg, a Balaton tündérének, Siónak, ajánlatára a remete gyürűjével csakugyan megygyógyítja s elveszi Horkát. Hiába kéri jutalmát Sió, s gyürűjét a remete, mind a kettőt kigúnyolják s egy czigányasszony tervei szerint cselt szőnek Helka elvesztésére s vagyonának elragadására. De a tervek egymásután meghiúsulnak, sőt ellenök fordulnak. Azon ürügy alatt, hogy atyjok szemét akarják meggyógyítani, elhozatják Helkával s kedvesével: Kelénnel, a balatoni aranyhalat, majd a vadkantól őrzött cserfáról a harmatot; mind a kettőt Horka használja, s testén pikkelyek meg varjútollak nőnek. Végre a sírvirágok harmata meggyógyítja Rohan szemét, s midőn a bosszús Thúz aranyszőrű nyáját küldi a sírvirágok lelegelésére, a nyáj belerohan a Balatonba, Horka pedig

AKADÉM. KÖNYVTÁRA

halva rogy össze. Amazok körmeit hányja ma is partra a Balaton, s Horka szava visszhangzik a sziklából. Helkát hű kedvese, Kelén herczegfi veszi nőül s frigyök áldást hoz a vidékre.

Fáy e cselekvényt szerencsés leleménynyel alkotja a népmesék módjára; a viszonyok és személyek rajza, az érzelem és gondolatvilág mind megfelel a népmesék jellemének, a mi annál nagyobb érdeme Fáynak, mivel ez időtájt még kevés ilynemű termékünk volt ismeretes. Jól illenék hozzá a következő évtized népiesen naiv hangja, de 1834-ben még e nélkül is szívesen fogadták s íróink közöl többen utánozták.

A velenczeiek czímű elbeszélése a XVI. században játszik. A gazdag Thurzó György, hogy megtanulja, mikép kell a rézből kiválasztani az aranyat, álruhában közmunkásnak áll be a köztársaság olvasztó műhelyébe; de fölfedezik s szolgájával együtt fogságba kerül. Megmenekülését egy nagy ősökkel dicsekvő, de elszegényült olasz nőnek köszönheti. Tulajdonkép ennek története képezi a főcselekvényt. Egész Velencze őt tekinti már a doge leendő nejének, de a csapodár doge elfordul tőle, ez pedig bosszúból kiszabadítja az ifjú Thurzót, ha vele szökik s őt Magyarországban nőül veszi. De Thurzó itt sovárgó nejét s gyermekét öleli szívére. Angelica megbocsát Thurzónak s feldúlt szívvel megy tovább; végre egy német lovag nejévé lesz. — A mit régebben az olasz romantikához tartozónak véltek, mint: ármányok, átöltözködések, titkos zárú ajtók, föld alatti rejtett szobák — az mind feltalálható itt is; de van néhány jellemző kép Velencze régibb életéből, a jelenetek élénkségét pedig növeli az előadásnak nagyobbrészt drámai formája.

Sokkal sivárabb hatású a *Szádvár és vidéke* czímű elbeszélése, mely szintén e viharos századból meríti a tárgyat. Egy féktelen szenvedélyű urat, Bebek Györgyöt, mutat be, ki a rossz példa hatása alatt úgy nő fel, hogy előtte semmi sem szent; dúl, rabol, csal, önkénykedik mindenfelé, s szerencsétlenné tesz mindenkit, kivel összehozza sorsa. Mivel fia nem születik, meggyűlöli erényes nejét is, s szerte kalandoz. Miksa végre megsokalja Bebek féktelenkedéseit és sereget küld ellene. Már csak Szádvár marad kezén,

melynek fölmentésére egy zsoldos csapattal siet haza. Mivel azonban egy régi szolgája ravaszúl elrágalmazza nejét, elszéleszti csapatát, s a fölmentés helyett neje megbosszúlására készül. El akarja csábítani a gyanúsított ifjúnak szép kedvesét, de nem sikerül, midőn pedig Dezsőt saját leányával találja együtt az erdőben, felbőszül s az ifjút kihallgatás nélkül dobatja a mély kútba. Most aztán kiderül, hogy Dezső az ő ifjúkori vétkes viszonyából származott fia, kit titkon saját neje neveltet s lányát azért bízza rá, hogy egyik, szerelmét ostromló vitéz elől megmentse. Bebek rettentő lelkimardosás közt bujdosik el, s benne kihal családjának férfiága.

Fáy képzelemvilágában ez a legsötétebb pont, melynek alkotásában ép úgy geniusa ellen dolgozik, mint a *Két Báthory*ban. Bebek György még annyira sem tud rokonszenvet, érdekeltséget kelteni, mint Báthory Boldizsár; tetteiben csak a szenvedély féktelenségeit látjuk, mely jóformán emberi voltából is kiforgatja; miatta Dezső, Hedvig, annak anyja s a maga neje is ártatlanúl szenvednek. Nem elég erős az indokolás, s hibás a szerkezet is; közvetlenűl a végkifejlés előtt (már a Dezső kútba vettetése után) beszéli el Bebek gyermek- s ifjúkorát és lakodalmát, melynek örömeit megcsalt kedvese, Dezső anyja, zavarja meg; csak most tudjuk meg Dezső viszonyát is a vár asszonyához, kinek tilkolózása férje gyermekének rejtegetésével nincs megokolva.

Általában a nagy szenvedélyek viharos küzdelmeit sem a drámában, sem az elbeszélésben nem sikerül biztosan rajzolnia, s történelmi hátterű műveiben jobbak a genreképi mellékalakok és jelenetek. Fáy ott érzi magát igazán elemében, hol fiatal szivek kelő érzelmeit, a szerelmesek búsongó epedését, lemondását vagy boldogságuk apró örömeit és az életben látott s jól ismert viszonyokat, embereket rajzolhatja, mindennapi körülményeikben, me-

lyeknek egyhangúságát az ő leleménye teszi változatossá, s komolyságát az ő derült humora enyhíti. Ha főszemélyeivel komoly küzdelmet vívat is, mellékszemélyei rendesen bő, comicus anyagot hordanak magukban, melynek kifejtésében Fáy nagyon szerencsés. Ezek rajzában s jellemzésében nyilatkozik legkitünőbben Fáy költői szelleme. Figyelmes szemét-fülét minden vonás megragadja, mely bármily tekintetben jellemző. Nemcsak olvasmányai vagy hallomásai termékenyítik meg képzelmét valamely alak vagy helyzet továbbképzésében, kialakításában; sokat maga fedez föl gyakori járás-kelése és sok emberrel való találkozása közben, néha egyenesen az utczáról szedi modelljeit és elbeszélései vagy vígjátékai magvát. Szokása volt sétái alkalmával egy kis pihenőt tartani valamelyik félreeső padon. Szerény s bizalmat gerjesztő külseje másokat is fölbátorított, hogy melléje telepedjenek. S a két pihenő hamar beszédbe is elegyedett. Hazatérve, sokszor egész élettörténeteket mondott el családjának, miket sétatéri szomszédjaitól hallott. Az öreg Bakonyszegivel is ott találkozhatott, s szomorú történetének alapját is ott hallhatta.

A mit az életben megfigyelt vagy hallott: emberek jellemző vonásait, helyzetek, sőt egész tájképek rajzait, egy-két szóval, vázlatosan mind följegyzi magának. Jegyzőkönyvei a legváltozatosabb gyűjteményét képezik a különböző társadalmi állású férfi és nő, ifjú és öreg, szegény és gazdag alakoknak, melyeket aztán tovább képezve munkáiban felhasznál; jórészökre azonban nem is került rá a sor. E közvetlen szemlélet miatt oly hívek Fáy rajzai és személyei.

Im itt az említetteken kívül egy-két példa e jegyzőkönyvekből: «Német, vén, nagy orrú muzsikus, mily egy-

kedvűséggel, mily gépiesen játszik az orchestrumban. Pauzák alatt tubákol, hideg arczán elfagy az æsthetica». — «Földesúr haszonbérlői kis nyugtatványt ír. Előkeresik a kalamárist, de pókhálós. Vízzel föleresztik; azután tollat hajhásznak, az ispánt keresik, ki megcsinálja, falrul vakarnak rá porzót» stb. — Ha cselekvényvázlatot alkot, először rendesen a szereplők jellemét körvonalazza, néha csak egy-két szóval, vagy egy-egy találó jelenet érintésével; máskor valamelyik ismerőse nevének odajegyzésével utal személye jellemére, pl. «Rendetlen, pontatlan, feledékeny, halasztó, mint J. Gy., ki elfelejti, hogy vendégeket hív, s akkor süttet kenyeret.» Vagy: B. J.-forma nagy papucshős;» «olyan, mint F. F. bátyám.»

A mindennapi élet apró félreértései, megjátszodtatásai szolgáltatnak tárgyat vígjátékaihoz is.

Ilyenek: *A külföldiek* két, és *A közös ház* egy felvonásban. Amannak tartalma a következő: Szilvásy tanácsos már régebben elhatározza Gedey ezredes barátjával, hogy gyermekeiket összeházasítják. Az ifjú Gedey Lajos azonban egész ifjúságát külföldön töltvén, azt úgy megszereti, hogy itthon mindenben csak hibát lát. Midőn tehát Bodor Kálmán barátjával, egy magyaros érzelmű huszárkapitánynyal átmegy Szilvásyékhoz leánynézőbe, Szilvásy, hogy Gedeyt kigyógyítsa külföldies bajából, leányát, Ilkát, egy angol barátja leányának adja ki s szolgaszemélyzetét is csupa idegen származásúaknak mondja, unokahugát, Julcsát, pedig saját leányának. A csel sikerűl. Gedey el van ragadtatva a szép Ilkától, de ez tartózkodik tőle, mivel — úgymond — a nemzete iránt oly szigorú Gedey aligha lehetne kiméletes az ő nemzeti hibáival szemben. E kifogással csak még jobban felfokozza Gedey vágyait. A huszárkapitány, ki a nyelvújítás által divatba hozott s nem értett új szavakon mérgelődik, szintén sikerrel ostromolja meg a magyar érzésű Julcsa szívét. A cselédség összetüzése aztán kideríti, hogy a Gedey inasa sem, meg a Szilvásy szakácsa, szobalánya sem idegen, hanem valamennyi magyar, s midőn Ilka is valódi alakjában mutatja be magát, Gedey szégyenkedve ismeri be elfo-

gultságát s megfogadja, hogy «hazáját, Ilkáját becsülnie, szeretnie lesz ezentúl legszentebb érzelme szívének».

A közös ház cselekvénye hasonló motivumokon épül. Toronyai, megyei főügyvéd és Réti Gáspár, nyugalmazott főhadnagy, szintén egymásnak szánják gyermekeiket. Az eljegyzés előtt azonban egy csinos ifjú jön látogatóba Rétinek az emeleten lakó öcscséhez, Károlyhoz, beleszeret Erzsikébe, s minden tilalom ellenére oly veszedelmesen udvarol neki, hogy Réti Gáspár elszedeti a közös ház lépcsőit. Erzsike váltig nyugtatja nagynénjét, a pártában megőszült Reginát, ez meg bátyját, hogy nem szereti Sándort; de nem sok rábeszélés kell, hogy a betegséget színlelő kedveshez létrán is fölmenjen. Tűvé teszik az egész házat, hogy a leánynézőbe jött Toronyainak bemutassák fia leendő feleségét; Erzsike helyett levél érkezik az emeletről, melyben a szerelmesek pártfogója, Károly, azt írja, hogy csak a lépcsők visszarakása után hajlandó kiadni a fogoly-leányt, az utóiratban pedig a szerelmesek összeadásukra kérnek engedélyt. Réti Gáspár rettentő haragra gyúlva fegyverkezik s párbajra hívja a csábítót, Toronyai közbevetésére azonban beleegyezik, hogy előbb kihallgassák a bűnösöket. A vallatásnál kiderül, hogy Sándor nem más, mint Toronyai fia, ki előbb ismeretlenül akarta látni a neki szánt leányt. Így aztán minden jó véget ér, csak Regina nincs megelégedve a mai fiatalság sietve kötött viszonyával.

E vígjátékok személyei nem új alakok; a külföldieskedő uracs, a hirtelen haragú, nyugalmazott katonatiszt, a szenteskedő s gyógyvizeket készítő vén leány, a bohóskodó szerelmesek, az ügyes inas, a nyelves szobaleány — már mind megtalálható Kisfaludy Károly vígjátékaiban s Fáy régibb elbeszéléseiben; de Fáy mindegyikhez tud még ezúttal is jellemző új vonásokat adni. Az általok lejátszott cselekvény, ha motivumaiban s egész szövetében nem emelkedik is felül a cselvígjátékok szokott körén, a régi magyar családi élet hű festésével, az élénk jelenetek- s az elmés párbeszédekkel, melyek a kor- és irodalmi viszonyokra vonatkozó ötletekkel, találó hasonlatokkal vannak átszőve, sikert aratott a szinpadon.

A *Külföldiek* 1837. szept. 12-én, a *Közös ház* 1838 május 22-én került színre először. Ez utóbbi egészen Fáyest volt, a mennyiben együtt adták mind a két darabot, s közben Fáynak fia, a 14 éves Gusztáv zongorázott, Thalbergnek *Don Juan* thémájára írt phantasiáját adván elő. A közönség zajos tapssal üdvözlé mind a fiatal művész játékát, mind az apa színdarabjait, melyeket a kritika is dicséretekkel halmozott el, kiemelvén amabban «a magyar életből s körülményeinkből merített észrevételeket», emebben «az érdekes bonyodalmat és kifejletet». Az első alkalommal Szilvait Megyeri, Gedei Lajost Egressy Gábor, Ilkát Laborfalvi Róza, Bodor Kálmánt Szentpétery (2-odszor Bartha), Julcsát Lendvayné, a *Közös ház*ban Erzsit szintén ő, Toronyai Sándort László személyesíték, kik nagyban hozzájárultak az előadások sikeréhez.[11]

Pár év mulva az a kellemes meglepetés érte Fáyt, hogy a *Közös ház* czímű vígjátékát egy főúri műkedvelőkből alakult társaság adta elő. 1841. márcz. 23-kán az «Angol királyné» nagy termében volt az előadás, melynek első szakaszát Fáy vígjátéka, a 2-ikat egy franczia vaudeville, a 3-ikat hat «ábrázolat» (élőkép-csoportozat) képezte. Ez alkalommal Réti Gáspárt Eckstein Rudolf pestmegyei szolgabíró, Károly öcscsét báró Orczy István, Erzsit Almásy Pálné (szül. Batthyány grófné), Reginát gróf Károlyi Györgyné (szül. Zichy grófné), Toronyai Ferenczet gróf Teleky László, Sándort báró Bánffy Albert, az inast gróf Andrássy Manó személyesíték.[12] — A jelenvolt Fáynak «legfeszültebb várakozásait is meghaladta, kivált a

[11] *Athenaeum* 1837. II. 25. sz. *Honművész* 1837. II. 75. sz. és 1838. I. 42. sz.

[12] Az ezen alkalomból kiadott s fínom angol velin-papiron kőnyomattal irt műsorból.

dámák csinos játéka s szép kimondásuk», s lelkes örömmel ünnepli e napot az előadás ismertetője, P. Horváth Lázár is, hogy főúri hölgyeink végre magyarul beszélnek. Ha tudjuk, hogy társaséletünk még csak most kezdett magyarrá válni, főúri köreink pedig, főkép a hölgyek, alig értették nyelvünket s alig érdeklődtek irodalmunk iránt: akkor nem sokaljuk ez elragadtatást (melyre még visszatérünk), mint a jobb idők örvendetes jelét.

Fáy ezután mintegy húsz évig nem ír újabb vígjátékot; jegyzetei közt azonban számos vígjátéki anyag: jellem, helyzet, sőt egy részletes: felvonásokra és jelenésekre osztott vázlat van, melyet élete végső éveiben újra elővett s új jellemvonásokkal egészített ki, de már ki nem dolgozhatott. A darabnak még nincs czíme,[13] a mesét sem lehet tisztán kivenni, mert a cselekvény helyett csak egyes töredékes helyzetek, jellemző szólások vannak följegyezve, melyeket Fáy munka közben dolgozott volna ki teljesen. De mivel teljesen ismeretlen, érdekes lesz belőle legalább egy-egy részletet megismerni.

Im itt a személyek rajza a későbbi vázlatban:

Csókay Jonathán gazdag, nőtlen prókátor Pestről, kijő aratási törvényszüneten falusi jószágára, Bodzásra. Charactere: goromba, igazmondóság czíme alatt, különösen jurátusát szekírozza. Öreg nőknek nem barátja. Nőtlen maradt. Egészen prókátor.

Csókaynak gyámleánya *Tercsi*, testvérének árva leánya. Elmés, víg, Ulrikával enyelgő.

Ulrika távolas rokona Csókaynak, ki a gazdasszonyságot viszi. Rangot tartó. Egy nagy úr elődjére büszke.

[13] Hátrahagyott írásai között egy elsárgúlt íven találtam. Czím helyett a külső lapra ez van írva: «Egy elkezdett, de abbahagyott vígjáték töredéke. Régi.» A személyek újabb rajza, az írásból ítélve, Fáynak legutóbbi éveiből való.

Keszeg Pista — jurátus, ármányos, csalfa, eleven eszű.

Börbönczey Máté — ispán, urát húzó.

Kondorfalvai és galagonyási *Bogár Antal*, bodzási földbirtokos. Atyja gazdag volt, de maga nőkre, nővére piperére elköltötte vagyonát.

Bálnay Gyula — jeles, képzett ifjú, egykori jurátusa Csókaynak, mult évben hagyta el a juratériát. Szerelmes Tercsibe. Nagy agarász.

Bálnay Ambrus — amannak atyja, simándli, igen phlegmatikus. Volt híres orvos. Nagy emberbarát. Herbariumot csinál. Nagy füvész. Könyvön dolgozik.

Kisbérczy Emerentia — neje, éles, tüzes, büszke.

Bertók — Csókay inasa. *Náni* — Bálnay szobaleánya.

A régi, első fogalmazású vázlatban az első felvonás kilencz, a 2-ik tizenkettő, a 3-ik öt jelenetre van osztva. Ím ebből is egy kis mutatvány:

I. felv. 1. jel. Tercsi és Bálnay szerelmeskednek. Bejő Csókay, hosszú kopott mentében, háromszegletű kalapban, nádpálczával, utána Bertók hozza nagy tajték-pipáját, hosszú szarvasbőr zacskóját, Zsámboky (erről a későbbi vázlatban nincs szó) és Keszeg jurátusok egy bőrládát hoznak ketten, melyen egy pár skatulya. Leteszik; de savanyú képet csinál, mint az ördög a jó cselekedethez. Bertók nyomósan tekint rájok. A kocsisnak van borravaló, nekem nincs! Ulrika gúnynyal szól hozzájok. Az öreg elküldi a többi podgyászért. Domine spectabilis, tán az inas — etc. Rendelést tesz.

I. felv. 6. jel. Tiszttartó (később ispánná van téve) jő; beszéli, mennyi baja van az árendással. Csókay: Hallom, megházasodott kend? Ide ne hozza a feleségét. Ezt a pár fehércselédet is restellem. Nem nagyon is táplálom-e kendet Dne Börbönczey? igen elhízott kend. Okai a nőtlenségeknek. Fehérnép haszontalanabb a tojáshajnál. Ételnek is ízetlen a vén kakas. Majd lesoványodik kend, ha megházasodott. De íme, hogy ne lopjon kend, megjavítom a fizetését, mert a felesége, tudom, kiviszen, nem behoz.

Mint látjuk, a cselekvényből alig van valami jelezve, s inkább csak egy-két helyzetet s párbeszéd-részletet ád a vázlatban. A mint azonban e töredékekből is látható, több új alak van fölvéve, kikkel a régi társadalmi életet érde-

kesen jellemző helyzeteket alkotott volna, s ha nem emelkedett volna is fölül a cselvígjátékok rendes körén, csak sajnálnunk lehet, hogy Fáy nem dolgozta ki.

1840-től kezdve idejének legnagyobb részét a takarékpénztár, protestáns egyház- és iskolai ügy, politikai és nevelési ügyek, s különböző társulati működés foglalván el, újabb szépirodalmi munkát nem ad ki, hanem sajtó alá rendezi eddigi műveit, melyek: *Fáy András szépirodalmi összes munkái* czím alatt nyolcz kötetben jelentek meg.[14] A munkák azonban nem időrendben, se nem műfaj szerint következnek egymásra, hanem — úgy látszik — a szerint, a mint átdolgozásukkal elkészült. Sőt el sem készülhetett valamennyivel, s az újabb munkák csak tíz év mulva (1853.) jelentek meg *Buzavirágok és kalászok* czím alatt, mely két kötet a mostani nyolcz kötetet tízre egészíti ki.

Az az átdolgozás valóban fárasztó munka volt, mert Fáy jóformán egyetlen darabját sem adta sajtó alá úgy, mint először megjelent, hanem szigorú kritikát gyakorol maga ellen. A *Bokrétá*ból semmit, a *Friss bokrétá*ból csak a *Különös végrendelet*et vette át, sokat elhagy a mesékből is, s ír néhány újat, melyek szerkezetre nézve a legjobbak közé tartoznak. (A közélet, nevelés stb.-re vonatkozókkal

[14] Pesten, 1843—4. Geibel Károly sajátja. Az I—II. k. mesék és allegoriák; III—V. k. *Bélteky-ház*, tanregény; VI. *Régi pénzek, Közös ház, Hasznosi kincskeresés;* VII. k. *Különös végrendelet, Elkésések, Sió, A jó szív is bajjal jár, Mire szántam a fiamat?* VIII. k. *Érzelgés és világ folyása, A velenczeiek, Ész- és szívkalandok.* — A folytatásúl (IX—X. k.) szánt *Buzavirágok és kalászok*ban jelentek meg (1853.) I. k. *Szádvár és vidéke, A külföldiek, Öreg Bakonyszegi és barátjai;* II. k. *Tétényi éjszaka, Eszmeburkok és szikrák* (régi és új aphorismák).

utólag még megismerkedünk.) A *Régi pénzek*et — mint már láttuk — egészen s lényegesen átdolgozza, az *Érzelgés*ből kihagy egy fölösleges levelet, a *Bélteky-ház*ból pedig néhány alkalmi verset. És valamennyi megváltozik annyiban, hogy stylusa az irodalom újabb követelményeihez s divatához van alkalmazva.

Mivel ez a legáltalánosabb s igen jellemző változtatás, kissé részleteznünk kell, mert összefügg Fáynak a nyelvújításhoz való viszonyával. Pályája elején, sőt még a *Bélteky-ház*ban is, a nyelv használásában nagyon conservativ volt. Elméletileg, mint Kazinczy híve, s tanítványainak barátja, ő is pártolja a nyelvújítást, mint általában minden téren barátja a haladásnak; gyakorlatilag azonban — a saját munkáiban — ha előfordúl is itt-ott egy-egy *bájremény*, *bájfűszer*, *bájvidék*, nem igen alkalmazza a nyelvújítók új szavait. Nyelve ennélfogva működése első felében a sok régi és népies szó és szólás, általában a köznapi nyelvnek használata miatt magyarosnak, sőt némi tekintetben népiesnek mondható, melyet egy csomó közkeletű, de idegen szó tarkít, s mely a nyelvtani alakok (főkép az ikes igék) használatában ép úgy, mint a helyesírásban szabálytalan is.

Midőn azonban az akadémia a Révai rendszerét fogadja el, a legkiválóbb írók pedig a nyelvújítás diadalát is kivívták, s a munkák, valamint a hirlapirodalom révén a közéletbe is átmentek az új szavak, s az irodalmi úgy, mint a művelt társalgási nyelv, ízlésesen finomodott: többé senki sem zárhatta el magát annak hatása elől. Fáy pedig annyival készségesebben szegődik az új irány szolgálatába, mivel annak — bár mérsékelten — eddig is híve volt. Hogy a követelmények iránt teljesen tájékozódjék, áttanulmányozza a főbb nyelvészeti munkákat, s különös

figyelemmel kiséri az akadémia határozatait. A nyelvtani és szótári ügyek tárgyalásánál szorgalmasan följegyezgeti a megállapodásokat: egy-egy jó új szót, helyesírási és nyelvtani példákat, melyekkel telve vannak ez időbeli jegyzőkönyvei. S a mit az akadémia elfogadott, vagy a mi jobb íróink révén közkeletűvé lett vagy tetszetős volt, azt maga is használja munkáiban, sőt új szók alkotására maga is fölbátorodik.

Ehhez képest dolgozza aztán át régi munkáit, melyek tehát az összes munkák új kiadásában nyelv tekintetében tetemesen különböznek az első kiadásoktól. Mindenekelőtt lehetőleg megtisztítja az idegen szóktól. A hol az első kiadásban testamentom volt, most végrendelet van, óbester helyett ezredes, copiroz helyett másol s így tovább: kispionolta — kileste, fröstök — reggeli, módi — divat, symptoma — kórjelenség (Külön. végrend.); berukkolás — megszállás, fonák symptomák — visszás jelenségek, extract — kivonat, lajtorja — lépcső (Elkésések); plánta — növény, humor — kedély, fertályóra — óranegyed, virtus — erény, mustrára — szemlére ereszteni, donatio — adománylevél, héroszi — hősi, rukkol — szökell (az ára), butelia — palaczk, embermasszák — tömegek, pantomime — jelJáték, etiquette — társas illedék (Érzelgés és világfoly.); patika — gyógyszerárús, truczczolni — daczolni, instrument — hangszer, musikalisch — hangabarát, jus — jog, rukkol — felszökken (az ára valaminek), conto — árjegyzék, antichambrirozás — előszobázás, ispotály — kórház, equipage — fuvarzat (Mire szántam a fiamat); puska — lőcső, forma — alak, restauratio — tisztválasztás, viceispány — alispán, voks — szavazat, legpallérozottabb — legműveltebb stb. (Bélteky-ház). — A régies és népies szólásokat úgy mint az idegen szókat szintén

újakkal váltja fel; im ezekből is néhány példa: orczapirosság — arczpír, foglalat — tartalom, giríny — görény, inneplő — ünnepélyes, áhétatosan — áhitattal, nyakkötő — nyakláncz, fülönfüggő — fülfüggő, könyörületesség — könyörület, (könyv) nyomattatás — nyomatás, szép testállás — deli termet, leülnek — ülést fognak, külső országok — külhon, bútyor — bútor, tulajdonság — tulajdon (Kül. végrend.); leve — lőn, lárma — csatázás, asszony — nő, néha — olykor, külön nem — nemi különbség, önszeretet — önzés, mint hintené be — miként fogná elönteni, viszonindulat — viszonérzelem, drágamiváros — ékszeres vagy ékszerárús, merően néz — meredt szemmel, tündér — nemtő, van — létezik, helyhetém — helyezém, helyhetésű — fekvésű (Elkésések); esztendő — év, bolyong — tévelyeg, anglus — angol, lágy gondoskodás — gyöngéd aggodalom, törzsökünk — fajunk, társas élet — társaság, örömvadászat — örömінger, haszonlesés — haszonvágy, palást — lepel, hempelyegtet — hullámoztat, láttatás — kitünés, rény — erény, vakító czifrázat — fényvesztő színfesték (Érzelg. és világfoly.); vendéglés — lakoma, szívélelem — szívnek éleménye, az urak (megszólításban) — önök stb. stb. (Bélteky-ház.)

Hogy változott stylusát is megitélhessük, vegyünk még néhány összefüggő mondatot legrégibb dolgozatából, a *Különös testamentom*ból. Az első kiadásban így ír:

«A Tanácsos, a kinek halálán három egymás után szerencsétlenűl választott feleségek öszvevetett válakkal munkálódtak, leggazdagabb embernek tartatott a maga környékében.» — A 2-ik kiadásban: «A boldogúlt tanácsos, kinek elhalását, egymás után három szerencsétlenűl választott nő folytonos működése készíté elő, leggazdagabb embernek tartatott a maga vidékében.»

Az első kiadásban: «Ha valaki Magyar Festőink közzűl ezen Prágai, vagy, mivel magyar származású, Pesti Nénikét copírozni kívánná; számára egy két ecsetvonást ide ragasztok.» — A 2-ik kiadásban: «Ha valamelyike honi festészeinknek, ezen prágai, vagy mivel magyar származású, pesti nénikét lemásolni kívánná, ezennel némi utasításokkal szolgálok.»

Az első kiadásban: «Bámúlva nézték ezek a készületeket, Terenyei csínos mosolygással óltotta el a gyertyákat, Margit pedig észrevévén tévedését elveresűlt, hogy fülei is lángolának belé.» — A 2-ikban: «Ezek csodálva nézték a készületeket, Terenyei fínom mosolylyal oltá el a gyertyákat, mire Margitnak, tévedtére eszmélvén, pipacs-színt öltöttek arczai, s abban lángolának még fülei is szégyenében.»

Az elsőben: «Egy olyan drága kincs, mint az Úr szíve, sok fekete szeműeket harczra buzdítana, s én tűz és élet nélkül való gyáva kék szemeimmel kivánjak-é velek megvívni?» — A 2-ikban: «Oly drága kincs, mint az Ön szíve, számos fekete szemű hölgyeket fogna harczra buzdítani, s én tűz- és élet-nélküli gyáva kék szemeimmel kívánjak-e velök megvíni?» [15]

Végül, mint említém, nem idegenkedik új szók alkotásától sem, de első kisérleteivel ép oly kevéssé szerencsés, mint a későbbiekkel, egyik sem válik közkeletűvé, bár némelyik helyes és szükséges alkotás lett volna. Így első munkáiban a *status* szóra *karzat*-ot, a *fixirozás*-ra *szemszegzés*-t használ, amazt azonban az új kiadásban már a közdivatú «álladalom»-mal váltja föl. Az *Óramutató* czímű munkájában így ír: «Sejtém ingerült *szemvillaikat*» tekintet, pillantás, értelemben. Később a *Szutyogfalviak*ban a Verschlagra ezt alkotja: *szegesz*, a Vorwitzre ezt: *hurgyaság*, gloriára — *fénykörzet*; *Sárospataki* emlékiratában

[15] Összehasonlításúl szolgálhatnak még azok a példák is, melyeket a IV. fej. III. szakaszában aphorizmái, hasonlatai közűl idéztem.

gravitasra ezt: *tartály*, feszes tartású, nyomatékos járású értelemben. Egyszer pedig — rövidke értekezéssel — beleszól egy szóalkotó vitába is. Midőn ugyanis 1855-ben Jókai a *bál*-t *dalidó*-nak akarta nevezni, Fáy az *estély* analogiájára a *lejtély*-t ajánlja, mert a *lejt* szót már úgyis használjuk *tánczol* értelemben; de nyomban megvallja, hogy ő «a szófaragásban még a dilettansok közt is csak lógósnak tartja magát».[16] Valóban, ha mások helyes alkotásait készséggel népszerűsíté is munkáiban, maga aránylag igen keveset alkotott s ezt is szívesen elejté, ha más jobbat ajánlott helyette.

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy Fáy műveinek nyelve s egész stylusa az új kiadásban annyira különbözik az elsőktől, hogy régi jellemvonásai majdnem teljesen megváltoznak. Míg az első kiadásokban a sok régies és népies szólás erőteljessé s magyarossá tette stylusát, melynek értékét egy-két nyelvtani szabálytalanság s néhány idegen szó se nem kisebbíté, se jellegét meg nem változtatá: addig az új átdolgozásban az idegen szók kiküszöbölése daczára nem lett magyarosabbá a nyelv, sőt inkább az új szók és szólásformák (germanismus is akárhány van köztök) használatával némileg idegenszerűvé lett. De egyszersmind szabályosabb, választékosabb és finomabb is, s mindenesetre ez új átdolgozásnak köszönheti, hogy művei, melyeket a régi alakban és nyelven avultaknak kellene tartanunk, most is élvezhetők, noha negyven-ötven év választ el megjelenésöktől s így több kifejezés s az egész írásmód azóta szintén sokat változott.

[16] Fáy: «A bál- és táncz-szavakról». *Divatcsarnok*, 1855. 13. sz.

III.

Az akadémia megalakulása. Választási elégületlenségek. Fáy tiszteleti tag lesz. Az akadémia munkássága. Fáy sokoldalú működése. A munkafelosztás czélszerűsége. Fáy *Nézetei a magy. tud. társaság dolgairól.* Döbrentei multja, jelleme, befolyása, ármányai. Az Aurora-kör és Fáy pártállása. Döbrentei bukása. Az Aurora-kör diadala az irodalomban és az akadémiában. Fáy későbbi szerepe; az 1847-iki nagygyűlésen ő helyettesíti az elnököket. A Marczibányi-intézet; jutalom-osztás 1834-ben. Fáy nagyjutalmat nyer, az ünnepélyes gyűlésen hatásos beszédet mond; résztvesz a biráló-bizottság munkáiban. A Kisfaludy-társaság alakulása; első igazgatója Fáy András 1837—1840-ig.

Nem lenne teljes Fáy életrajza, ha kihagynók az irodalmi társulatokban kifejtett, bár csekélyebb jelentőségű működését.

Láttuk, milyen akadályokkal kellett küzdenie a felállítandó akadémiának, még akkor is, mikor Széchenyi és mások örök emlékű adományából a legfőbb akadály, a pénzkérdés el volt intézve. Az országgyűlés végére azonban mégis törvényczikket (1827. XI. t. cz.) alkothattak a felállítására, mely czikk a «tudós társaság» székhelyéül Pestet, pártfogójául pedig a nádor főherczeget rendeli. Ez aztán nem is késett a szervezéssel. Még azon évi novemberben kinevezte az alakító bizottságot: elnökül gróf Teleky Józsefet, tagokúl a négy első alapítón kívül még huszonkét kiváló tudóst és írót,[17] kik 1828. tavaszán egy hónapi

[17] Ezek a következők: Bartal György, Bene Ferencz, Budai Ezsaiás, Bitnicz Lajos, gr. Dessewffy József, Döbrentei Gábor, Ercsei Dániel, Fejér György, Guzmics Izidor, Horváth Endre, Horvát István, Horváth János, Jankovich Miklós, Kazinczy Ferencz, Kis János, Kisfaludy Sándor, Kövy Sándor, Kulcsár István, Med-

tanácskozás után befejezték a reájok bízott munkát; de ez csak 1830. július 7-én nyert királyi megerősítést. Az igazgató-tanács aztán nov. 17-én megválasztott huszonhárom rendes tagot; 1831. febr. 14-én, az első nagygyűlésen pedig választottak tiszteleti, levelező és költagokat, s ezzel az akadémia véglegesen meg volt alakítva.

A választások azonban mindjárt eleinte új és sok elégületlenséget okoztak. Különböző tekintetek miatt beválasztották mindenféle társadalmi állású és vallású embert, s mellőztek néhány érdemes írót. Így a szervező bizottságnak minden tagja ilyen vagy olyan tag lett később, csupán Szemere Pált hagyták ki. Nem volt az először választott rendes tagok közt Fáy sem. E választás hírére írja Kazinczy Guzmicsnak:[18] «Pali és Fáy András ki nem maradhatnak a 2-ik kineveztetéskor; de félek, hogy mostani kimaradásuk nekik fájni fog». Szemerét, úgy látszik, csakugyan bántotta a figyelmetlenség, mert bosszúsan írja Kölcseynek:[19] «A mi az akadémiánál történt, íme tudom. Legnagyobb csodálkozásomra van, hogy Schedelnek hely adatott s talán nem kisebb örömemre, talán nem kisebb reményemre». Midőn azonban az első nagygyűlésen Kölcsey ekkép szólalt föl legjobb barátja mellett:[20] «Pirulnék itt ülni, ha tudnám, hogy Szemere Pál nem lehet tagtár-

nyánszky Alajos, Schedius Lajos, Szemere Pál, Vitkovics Mihály. Ezek közűl Kövy, Kulcsár, Vitkovics nem érhették meg a társaság megalakulását, mert 1828—9. folyamán elhúnytak.

[18] Kazinczy Guzmicsnak, Ujhely, 1830. decz. 5. *Levelezések*, Esztergom, 1860. 245. l.

[19] Szemere Kölcseynek 1830. decz. 27. Kiadatlan. Szemere-tár X. köt.

[20] «Szemere Pál emlékezete» Fáytól. Emich G. *Nagy képes naptára 1862-re.*

sam!» — helyreütötték a hibát, s nemcsak Szemerét, hanem Schedelt (Toldy) is megválasztották rendes tagnak. Bajza, Czuczor levelező tagokká lettek egy csomó olyan emberrel, kik inkább irodalompártolók, mintsem tudósok vagy írók voltak.

Ilyenekből s kiérdeműlt tudósokból kerültek ki a tiszteleti tagok is, kik nagyobbrészt előkelő társadalmi állásúak lévén, díszt hoztak a társaságra. A 16 tag közt volt: két gróf, két báró, három főpap, két egyetemi tanár stb. Ezek közé választották be Fáy Andrást is, miután a rendes taggá jelöltetést nem fogadta el, azt adván okúl, hogy közéleti elfoglaltsága miatt úgy sem felelhetne meg kellőleg a társaság által reá bízott munkáknak. De e szavakat csak a szerénység mondatta vele. Fáy — mint tudjuk — sohasem számította magát a czéhbeli írók közé, s ha eddig is csak műkedvelőnek vallotta magát, ezentúl, közéleti munkássága mellett még mellékesebb foglalkozásnak tartotta irodalmi működését. Az is befolyhatott elhatározására, hogy tisztán az irodalomnak élő fiatalabb erőknek akart tért juttatni, kikre irodalmunk akkori viszonyai között nagyon fölfért az a kis fizetés, a mi a rendes tagsággal járt. Így került Fáy a tiszteleti tagok közé, s bár köztök életkorra nézve legfiatalabb volt, megválasztását méltán tarthatta mindenki eddigi irodalmi működése elismerésének.

Az akadémia, meg lévén alakítva, mindjárt az első nagygyűlésen megkezdé működését, a mennyiben négy bizottságot küldött ki: 1. a grammatika és szótár ügyében, 2. az évkönyvek kiadása elintézésére, 3. a folyóirat szerkesztésére s 4. a jutalmazásra nézve.

Csakhamar sürgő munkásság indúl meg mindegyikben; egymás után jelennek meg: a Révai rendszerén összeállí-

tott helyesírási s ragozási szabályok, a különböző szótárak s a *Tudománytár* czímű folyóirat. — Midőn a kassai magyar játékszínre ügyelő abaujmegyei küldöttség «a magyar játékszínnek jó darabokkal elősegítése iránt» fordúl az akadémiához, ez készséggel mozdítja elő ekkép is a nemzeti nyelv ügyét. Így indul meg 1832-ben a *Külföldi játékszín* a jelesebb idegen darabok fordításával s 1835-ben az *Eredeti játékszín*, az akadémián jutalmat vagy dicséretet nyert darabokkal. Még több gyakorlati haszna volt annak az intézkedésnek, hogy a színen levő darabok nyelvét kijavította az akadémia, s hogy jó példával járjon elő, állandó bérlője lett a magyar színházaknak.

Nem csekély dolgot adott az akadémiának a kiadás végett beküldött különböző tárgyú munkák átvizsgálása, miket a táblabíró tudós világ termelt, s a mikkel azelőtt a megyét szokták fölkeresni. Ebből látszott leginkább, hogy eleinte írók és közönség mily kevéssé ismerték az akadémia igazi feladatát és anyagi erejét.

E tömérdek munka s főkép a dolgozás czélszerűtlen elrendezése roppant sok dolgot adott a lelkiismeretes tagoknak, annyira, hogy mindjárt az első évben elhatározták, hogy: «az osztályok nem teljes száma miatt a tiszteletbeli és levelező tagok is lennének segédekűl».[21]

Fáy, mint tiszteleti tag, e felszólítás után szívesen juttatott időt az akadémiai munkára; szorgalmasan eljár az űlésekre, tanácskozik, kivonatokat készít, bírál. E működésnek jó hasznát is tudta venni ismeretei gyarapítására. Akadémiai nyelvtanulmányait már említettem. Az ekkori kritikai viták, másrészt a köteles bírálói szerep vihették rá

[21] *Vázlatok a magy. tud. akadémia félszázados történetéből.* Budapest, 1881. 8. l.

arra is, hogy a jelesebb külföldi æstheticusok műveit s főkép a széppprózára s dramaturgiára vonatkozó szabályokat áttanulmányozza. Hátrahagyott iratai között nagy csomó kivonatok vannak Lessing és Jean Paul széptani fejtegetéseiből, melyek annál érdekesebbek, mivel a maga megjegyzéseit is rendesen hozzájok fűzi: vagy figyelmeztetésül magának vagy saját munkáiban követett eljárásának igazolására. Alkalmilag többször idéztem már belőlök.

Bírálatokat készített az akadémia számára: 1831-ben Kazinczy *Pannonhalmi útjá*ról, 1832-ben Lencsés Antalnak és Zádor Eleknek németből fordított *Az aranybánya vagy a tapasztalt tanácsadó* című (az ő *Hasznos házijegyzetei*hez hasonló) munkájáról, 1834-ban Sztrokay Antalnak *A zsidójog, honalkat és szertartások* című könyvéről, P. Horváth Lázárnak *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című három kötetes regényéről, 1833-ben Nágel Jakabnak *A hármas menyegző* című eredeti színművéről és az Iffland műveiből fordított *Vadászok* című öt felvonásos rajzolatról, 1839-ben Kovách Lászlónak *A müncheni dologház* című értekezéséről stb. véleményét mindegyikről rövidebb-hosszabb jelentésben terjesztvén az akadémia elé.[22]

Mint színműíró s utóbb mint színigazgató kezdettől fogva tagja a drámabíráló s a színművek nyelvét javító bizottságoknak; és a színészet állandósításáról írt munkájával — mint láttuk — megnyeri az akadémia pályázatán a 30 aranyból álló jutalmat, melyet azonnal a színészet fölsegélésére adományoz.

Im így működik Fáy, egyéb sokrendű elfoglaltsága közepett, az akadémiában. Nem nagyjelentőségű, napszámosmunka; de a buzgóság annál figyelemreméltóbb, mivel az

[22] E jelentések és bírálatok az akadémia levéltárában.

első években nagyon megbénítá a tagok működését a választási elégedetlenségek, szervezeti hiányok, s főkép a titkár, Döbrentei ellenszenves ügyködése miatt támadt súrlódás.

Fáy jól ismerte e belső bajokat, melyek orvoslására legjobb alkalmúl kínálkozott a remélhető személyváltozás a titkárságban. Az 1835-diki nagygyűlés előtt tehát egy kis emlékiratot szerkeszt, melyet barátjaival is közölvén, megküldött az Al-Dunánál tartózkodó Széchenyinek, hogy egy-két pontra fölhívja figyelmét. «Sok elfoglaltsága közepett — úgymond a kisérő levélben [23] — csak futtában tette föl» e megjegyzéseket, de a grófnak alkalmat nyujthatnak a «bővebb s bölcsebb kifejtésre».

Az emlékirat: [24] *Nézetek a Magyar Tudós Társaság dolgaiban* czímet visel s kilencz pontot foglal magában. Az első pont tárgyilagos elismerés az akadémia működése iránt: «Ha szinte a Magyar Tudós Társaság a hazának nem tudományos, hanem csak írói intelligentiáját foglalván magában, csak olyan, a milyen a magyar írókból telt, s ha szinte csekély készületű literatoraink még csekélyebb készületű magyar publicumot találtak is: tagadni nem lehet, hogy a Magyar Tudós Társaság már is négy év alatt, mind közvetve, mind közvetlenűl tömérdeket hatott a hazára, s annak literatúrájára; készületei pedig további nagyobb munkálatokhoz valóban nevezetesek, s olyanok, miket magányos ember nem eszközölhet.»

Még inkább sikerülnének — úgymond tovább — a társaság munkálatai, ha azok némely tekintetekben czélirányosabbakká tétetnének. Eleinte politikai tekintetek s

[23] Fáy levele Széchenyihez 1835. aug. 2. Akad. levéltár.
[24] U. o. I. csomó 69. sz.

irodalmunk gyenge állapota miatt nem volt a választás szigorú. Azt ajánlja, hogy ezentúl csak olyan tagokat válaszszanak, kik dologtevők (s lehetőleg helybeliek) s *kiknek gondolkozásuk nem a régiben tespedésre, hanem haladásra hajlik.* Ha ilyenek nincsenek, inkább várni kell. Csak ilyen választás s a tagok fizettetése lesz képes élénk munkálkodást és buzgóságot eszközölni.

Mindenesetre előmozdítaná ezt, mert — s ebben Fáynak teljesen igaza van — «törvény vagy intések által kötelezni a restebb tagokat dolgozásra vagy írói pályában járatlanokat s csak politikai tekintetekből tudósoknak kereszteltetket fogni munka alá teljes lehetetlen». Korlátoztatni kívánja a levelező tagok számát, mert különben annyi értéke lesz mint a nógrádi táblabíróságnak, melyet mindenki megkap, a ki kéri s posztónadrágot visel. Ha Schedel titoknokká lesz, helyébe ajánlja Czuczort, — «ki — úgymond — benedictinus ugyan, de kinek köntösén kívül semmije sem fekete». Óhajtja továbbá, hogy legalább a fővárosi rendes tagok valamennyien kapjanak fizetést, mert őket terheli majdnem minden munka. Hogy a fizetésekre több pénz jusson, különböző megtakarításokat ajánl, s egy nyomda felállítását, mely a tagok fizetését könnyen kikereshetné. Még egy-egy csekélyebb ügyrendi javítás után óhajtja a corpus juris magyarra fordítását.

Látni való, hogy itt — mint Fáy maga is mondja — «nem a rendszabások, hanem csak a munkálkodások folyamatjának igazításáról van szó». Nem kívánja tehát a szervezet gyökeres átalakítását, mely nagy bontakozással járna, hanem csak a naponként ismétlődő bajok orvoslását, mely mindenesetre érdekében állt volna az akadémiának. Szigorúság és szabadelvűség a választásban, a munkakedv élesztése, a munka czélszerű felosztása, a jövedelem

fokozása — égető szükségek voltak, melyeken Fáy javaslatai némileg csakugyan segítettek, de még egy évtized felhalmozott bajai s egy erélyes titkár kellettek hozzá, hogy gyökeresebb javítások eszközöltessenek.

Fáy az emlékiratban nem említi a titkár-változást, mert — mint a kísérő levélben írja — ismeretes a gróf előtt azon nézete, hogy «mindeneknek előtte e változás lenne legóhajthatóbb. Ez tagadhatatlanúl leginkább elősegítné a társaság idves amalgamisatióját, s elenyésztetné vagy legalább sikeretlenné tenné azon pártot, mely most sok jónak ellene szegűl».

Döbrentei kezdettől fogva szálka volt az Aurora-kör szemében. Eleinte papnak készült, majd Kazinczy ajánlatára gróf Gyulai Lajos mellé került nevelőnek. Döbrentei erdélyi tartózkodását szerencsésen fel tudta használni a maga s az irodalom javára, a mit Erdélyben is, Pesten is szívesen méltányoltak. Hozzájárult, hogy itt is csakhamar sikerült beférkeznie a főúri körökbe, összeköttetései folytán 1824-ben a budai kerületben tartományi másod albiztos lett. Mint ilyen, Végh István koronaőr kísérőjekép részt vett az 1825-iki országgyűlésen; itt ismerkedett meg Széchenyivel, kinek bizalmát megnyervén, reá nagy befolyást gyakorolt. Főuraink eddig keveset érintkeztek az írókkal, s így Széchenyi, s mások is mindenről Döbrentei útján szereztek tudomást. Ez, tagadni nem lehet, forgolódásaival jó szolgálatot is tett az irodalmi érdekeknek; de az írókat egyéni rokon s ellenszenve szerint ismertetvén meg, némelyekről épen nem hízelgő véleményt terjesztett.

Az írók t. i. nagyon hamar kiismerték Döbrenteit. A gyakoribb társalgás közben kitűnt, hogy ismeretei sokneműek ugyan, de felületesek, finomkodó modorán pedig minduntalan keresztülcsillog a pöffeszkedés, sőt nyerseség is, mely

többekre sértővé vált. Nősülési terve is árnyékot vetett jellemére. Természetes, hogy ily módon nagyon megcsökkent iránta a korábban nyilatkozott tisztelet, a miért aztán Döbrentei nemcsak régi barátain, hanem jótevőjén, Kazinczyn is alattomos híresztelésekkel állt bosszút.[25]

Az Aurora-kör tagjai tehát kapva-kaptak a legelső alkalmon, hogy őt kellő értékére szállítsák. Ez az alkalom az *Esmeretek tárá*nak megindítása volt, mely iránt előbb Zádor szólalt föl, de Wigand és Döbrentei megelőzték az Aurora-kör tervét. Másfél évig tartott a heves tollharcz, mely emezek javára dőlt el, s szenvedélyességével megdöbbentette Kölcseyt is, de azt nem tudta megakadályozni, hogy Döbrentei el ne nyerje az akadémia titkárságát, melyre Kazinczy vágyott.

A titkári hivatalt, bár képességek tekintetében messze mögötte maradt Kazinczynak, mindenesetre ruganyosabb erővel teljesítette mint a fiatal kedélyű, de elaggott mester. Sokoldalú ismeretei, fürge mozgékonysága szintén előnyére váltak, s azokra nagy szüksége volt a hivatalnak. Nem is e tulajdonok, hanem a többi ellen volt kifogás; mert Döbrentei mint titkár folytatta a régi bosszúló munkát, s tagválasztásoknál, jutalmak odaitélésénél, s a hol csak lehetett, megrövidítette ellenfeleit. Ez a pártoskodás nagyon megbénította az akadémia működését, azért mindenki örült, midőn Döbrentei 1834. tavaszán tartományi első albiztossá neveztetvén ki, oly értelmű rendeletet kapott, hogy a titkárságról mondjon le. E hírre az Aurora-kör azonnal Schedel (Toldy) jelöltsége mellett foglalt állást; Szemere fölveti Kölcsey jelölését s midőn ez hajlandónak mutatkozik, Toldy készségesen visszalép.

[25] Kazinczy és Guzmics lev. Eszterg. 1860. és Fáy emlékirati jegyz.

Fáy mindenben velök tart s munkás részt vesz Döbrentei megbuktatásában, ki neki a színügy körül is sok kellemetlenséget okozott. Megírja a dolgokat Széchenyinek is.[26] Ennek «mindegy, akár Schedel, akár Kölcsey, csak senki más» ne legyen.[27] A választásokra nézve pedig, mivel Döbrentei — Fáy értesítése szerint — ismét egy csomó «baglyot» készült beültetni, azt az utasítást adja Fáynak, hogy — «legyen ébredt, rendelje el embereit, s reméli, a jók győzve, jókat fognak választani megint».

Az éberségre szükség is volt, mert az akkor folyó országgyűlés miatt sokan elmaradtak a nagygyűlésről, — «Döbrentei cselszövései pedig — mint Fáy másik levelében[28] írja Széchenyinek — talán soha oly munkások nem valának mint ebben». De hiába erőlködött; az elnök, Teleki gróf, is az Aurora-körhöz hajlott, s miután Kölcsey visszalépett a jelöltségtől, a következő évi nagygyűlésen Toldy mint egyedüli jelölt választatik meg titkárrá. Ő és pártja aztán az akadémiát csakhamar fölvirágoztatták s tekintélyessé tették, mert tehetséggel és munkakedvvel dolgoztak s buzgó munkásságuk nyomán kiváló eredmények jelentkeztek.

Fáyt ezentúl mind jobban elfoglalják a közügyek, de a miben lehet, ezentúl is előmozdítja az akadémia ügyét. Sokoldalú érdemei elismeréseül 1845-ben, titkos szavazás útján, az igazgató tanács tagjává választják;[29] 1847-ben

[26] Fáy levele Széchenyihez 1834. okt. 21. *Pesti Napló* 1873. 176. sz.

[27] Széchenyi levele Fáyhoz 1834. október 29. Orsováról. Akad. levéltár.

[28] Fáy levele Széchenyihez 1834. nov. 19. *Pesti Napló* 1873. 177. sz.

[29] A megválasztást tudató hivatalos értesítés 1845. jún. 10-iki kelettel és Széchenyi aláírásával Fáy hátrahagyott iratai közt.

pedig az a kitüntetés éri, hogy az akadémia nagygyűlésén elnökölhet. Teleki és Széchenyi t. i. az országgyűlés miatt nem jöhettek le Pestre, s ez utóbbi 1847. nov. 14-én felszólítja Fáyt, hogy helyettök végezze el az elnöki teendőket. Széchenyi felszólítása Fáyra nézve — mint feleletében [30] mondja — «valamint hízelgő, úgy egészen váratlan volt. Oly nagy férfiak elnöki székét, habár csak órákig is elfoglalni, annyi sok más jelesebb és erélyesebb tehetségek között megdöbbenti még a nem szerényt is.» Széchenyi felszólítását azonban parancsnak vette, s készséggel elvállalta a tisztet; decz. 17-én tehát ő nyitotta meg s vezette az akadémia XVI-ik nagygyűlését, s e napra később is mindig szívesen emlékezett vissza. Megnyitó beszédében [31] a tudományról szól általában, s fejlődése akadályairól hazánkban; régebben a háborúk, utóbb a reformkérdések foglalták le a közfigyelmet, s ez utóbbiak a hírlapirodalom kifejlését eszközölték, a mi szintén szükséges volt. Az akadémia első feladatúl nemzeti nyelvünk kifejtését tűzte ki czéljáúl, hogy a tudományos vizsgálatokban alkalmas eszközűl szolgáljon; nem versenyezhet tehát rögtön a külföldi akadémiák sikereivel, a mi csak hosszas küzdés s vizsgálódás eredménye lehet. A magyar akadémia tesz annyit — így végzi — mennyit körűlményeiben, korlátolt eszközeivel tehet, s ezen erős hittel nyitja meg a nagygyűlést.

Fáy, akadémiai működése korában, még két más irodalmi intézet munkájában vett részt, t. i. a Marczibányi-intézet és a Kisfaludy-társaságéban.

Marczibányi István alapítványának kamataiból 1815-től

[30] Fáy levele Széchenyihez 1847. nov. 21. Akad. levéltár.

[31] Beszéd, melylyel a m. tud. társ. XVI. közülését megnyitotta. *A m. tud. társ Evkönyvei.* VIII. 59—63. l.

kezdve évenként 500 frtot osztottak ki, magyar munkáknak jutalmazására. Az első ünnepélyes jutalmazás 1817-ben, a második a nádor jelenlétében 1823-ban történt. Ezentúl azonban a politikai események miatt hosszú ideig szünetelt a bizottság működése, s csak 1834-ben volt ismét jutalmazás. Ekkor nagyjutalmakat (400 frt) nyertek 1823-ra: Szlemenics *Magyar polgári törvénykönyve*ért, 1824-re Fáy András *Újabb eredeti meséi*ért, 1825-re Vörösmarty *Zalán futása*ért, 1826-ra Kisfaludy Károly az *Aurora* szerkesztéseért, 1827-re Bitnicz Lajos *Magyar nyelvbeli előadása*ért; mellékjutalmakat (100 frt.) nyertek még többen pályamunkáikért. A kik már elhaltak, azoknak örökösei kapták meg a jutalmat.

Sárközy Imre megyei főjegyző már egy hónappal előbb értesíti Fáyt, hogy a nádor Végh István koronaőrt nevezvén ki képviselőjévé, az ünnepély 1834. június 5-én d. e. 9 órakor Pest megye nagyobbik termében fog megtartatni s felszólítja, hogy e «polgári ünnepnek becses jelenlétével való diszítése» s másrészt a neki itélt jutalom átvétele végett jelenjék meg. [32]

A jutalmazottak magyar dísz-ruhában, kardosan szoktak megjelenni, s nagyszámú közönség hallgatta a beszédeket. A nagyobb jutalom nyertesei nevében most Fáy tartott beszédet, melynek «hatását — az egykorú tudósítás szerint [33] — különösen emelte az előadás lelkessége és melegsége». Fáy azokat czáfolja beszédében, kik még mindig túlságnak tartják, hogy anyai nyelvünkön akarjuk a tudo-

[32] Az értesítő levél Fáy hátrahagyott iratai között.

[33] *Tudománytár* 1834. I. k. 241. U. itt 241—3. közöltetik Fáy beszéde egész terjedelmében. A többi ünnepi beszéd is megvan *Tudom. Gyüjt.* 1834. XI. k. 99—103. l.

mányt művelni. Igaz, hogy a tudomány közbirtok, de holt birtok, mihelyt üdvét az életre s az emberiségre ki nem áraszthatja. «Szóljon — úgymond — a história, szóljon a tapasztalás! Nem saját anyanyelvén mívelte-e ki a tudományokban magát minden nagyra haladt nemzet? S a melyik e végre idegen nyelvet használt, mutathatott-e csekély kivétellel, egyebet elő, mint néhány szobatudóst közmíveltség helyett? Nincs különben! Az idegen nyelven mívelt tudományok örökké idegen részek maradnak a nemzet testében, miket az teljesen, saját vérévé nem emészthet soha!» Dicséri tehát a Marczibányi-család hazafiságát, hogy a tudományok hazai nyelven művelését pártfogolja, s jutalmaival munkára serkent. Végül sajnálattal említvén Kisfaludy elhúnytát, megköszöni a jutalmat, melylyel nem érdemöket, hanem igyekezetöket tüntették ki.

A tartalmas beszéd méltán megérdemelte a tapsot, mely még nagyobbodott, midőn a szintén jutalmazott Simon és Jerney beszédei után Horvát István, mint a bíráló bizottság jegyzője azt jelenti, hogy Fáy az egész jutalmat a sárospataki collegium könyvtárának ajánlotta alapítványúl, hogy kamatait magyar könyvek szerzésére fordítsák.

Fáy ezentúl a bizottság munkálataiban is részt vesz. Midőn ugyanis az 1836. szept. 26-án gróf Cziráky Antal elnöklete alatt tartott gyűlésen betöltik az elhalálozás folytán megüresedett bírálói székeket, Fáyt is megválasztják s báró Perényi Zsigmond főispán és Ocskay Antal püspök társaságában a törvénytudományi munkák bírálásával bízzák meg. A bizottság azonban 1840-ig nem tart újabb gyűlést, s ekkor újra alakítják az albizottságot, melyben Fáy mellé Dercsik János püspököt, Dubravitzky Simon alis-

pánt és Jankovich Miklóst nevezik ki bírálókúl. 1841-ben azután hozzáfognak az 1828 óta megjelent munkák összeírásához, legalább Fáy valóban összeírja a munkákat évrendben, de a további munka, talán a politikai események miatt, ismét késett.[34]

Ilyen működés mellett bizonyára kevés hatása lehetett a jutalmazásnak, mely az akadémia felállítása után ennek szerepében osztozván, némileg czéltalan volt. Czélszerűbbnek látták tehát az alapítványt az akadémia kezelésére bízni, a mi 1845-ben meg is történt. Ezóta az akadémia ezen, a család által újabb összegekkel gyarapított tőkéből hirdeti a «Marczibányi-jutalmak»-at.

Résztvett még Fáy a Kisfaludy-társaság első munkálataiban is. Kisfaludy Károly halála után (1830. nov. 21.) tíz barátja összeáll, hogy érdemei méltánylatáúl neki emléket állítsanak s munkáit kiadják. Toldy eszközli a kiadást s Ferenczy készíti el az emléket, melyet az épülő múzeumnak ajánlottak fel. Ennek díját (10,500 frt) kifizetvén, még 4,475 frt. maradt; azt határozzák tehát, hogy ez összeg kamataiból évenként jutalmat tűzzenek ki széptani fejtegetésekre és költeményekre, mi végett 1836. november 12-én Kisfaludy nevével társulattá alakulnak, s a hatra olvadt tagok számát kilencz újjal, köztök Fáyval szaporítják.

A tulajdonképeni alakuló gyűlés 1837. febr. 6-án volt, melyen helybenhagyták az alapszabályokat s az első három évre igazgatóvá a már köztiszteletnek örvendő Fáy Andrást választották meg. A társulat működése még nem terjed többre, mint pályakérdések hirdetésére s a beér-

[34] Fáy hagyatékában megvannak úgy az összeírás, mint az előbb említett gyűlések jegyzőkönyvei.

kezett művek megbírálására, mi végett az első évben csak három ülést tartanak. Az első közgyűlés 1838. február 6-ikán volt számos hallgató jelenlétében. Fáy megnyitó beszéde[35] után Toldy előadja a társaság történetét s aztán bemutatják az első jutalmazott munkákat: Tarczy Lajos széptani fejtegetését: *A dráma hatása és literaturánk drámaszegénysége* s Pap Endre és Kazinczy Gábor balladáit.

A 2-ik és 3-ik közgyűlés ugyanígy folyt le. Ez utóbbin (1840. febr. 6.) letelvén a tisztviselők megbízatása, Fáy lemond az igazgatóságról s kijelenti, hogy — «bokrosodott foglalatosságai miatt tovább semmi esetre sem» viselheti tisztségét. A tagok tudták, hogy ez nem üres mentegetőzés. Csak egy hónappal előbb nyitotta meg Fáy a takarékpénztárt s ugyanakkor nagyjelentőségű munkákat végez a protestans egyház és iskola ügyei körül, nem is említvén egyéb társulati s közügyi elfoglaltságait. Elfogadták tehát a lemondást; s új igazgatóvá a regényeivel csak imént feltűnt és népszerűvé lett Jósika Miklóst választották meg.

A társaság működése csak ezentúl, a munkakör szélesbítésével válik jelentősebbé; de hogy ez oly hamar megtörténhetett, a szilárd alapvetésnek, az első munkások buzgalmának volt köszönhető, s ebben nem csekély érdeme van az első igazgató, Fáy Andrásnak.

[35] «Beszéd, melylyel a Kisfaludy-társaság I. közülését megnyitotta.» *Kisf. társ. Évl.* I. 27. l. A 3-ik beszéd u. o. II. 160. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Fáy publicistikai működése. 1840—1847.

I.

A Pálffy-kormány bukása. Kibékülés az 1840-iki országgyűlésen. Programm és vezér hiánya. Széchenyi zárkozottsága. Deákkal egyezkedik. Wesselényi «polgári halott». Kossuth föllépte. A *Pesti Hirlap* vezérczikkei, hatása. Fáy viszonya Széchenyihez és Kossuthhoz. A «Honért honfiakhoz» cz. vezérczikke s az «Indítványok indítványa» a megyén. Szabadelvűség a megyegyűléseken (Fáy levele Dessewffyhez). Miért bukik el Fáy indítványa? Egy kis polemia. A «fontolva haladók» kigúnyolása; Széchenyi véleménye.

A szólásszabadság üldözése miatt a személybiztosságon ejtett sérelmek annyira fölháborították az egész országot, hogy végre magok a kormány hívei, a legbefolyásosabb conservativek ajánlották a kormányváltozást, mint a mely nélkül alig lehet sikert várni a legközelebbi országgyűlés működésétől. Így történt, hogy első magyar udvari cancellárrá Pálffy helyébe gróf Majláth Antalt, Cziráky helyébe országbíróvá Majláth Györgyöt, Somssich helyébe személynökké Szerencsy Istvánt nevezték ki, kiket ismert alkotmányos érzelmeik s hazafiasságuk miatt az egész ország rokonszenvesen fogadott.

Mind a mellett az 1839. június 6-ra összehívott országgyűlés nagyon ingerült hangulatban nyílt meg s folyt mind végig. A rendi tábla kimondotta, hogy addig semmi-

féle törvényjavaslatot nem terjeszt a király elé, míg a szólásszabadság miatt elitélteket szabadon nem bocsátják, s a pereket meg nem szüntetik; de a közben szorgalmasan dolgozott a váltótörvényen, az örökváltság s egyéb korszerű reformokon. Végre tíz hónapi vitatkozás után Deák Ferencz fáradozásainak [1] sikerült a rendek és a kormány engedékenysége folytán egyezséget hozni létre; a már kész törvényjavaslatokat tehát fölterjesztették, a kormány pedig teljesítette a rendek kivánságát.

E kölcsönös kibékülés s a hozott szabad szellemű törvények azt a reményt keltették a haladni vágyókban, hogy ez alapon közös erővel és rendszeresen megindulhat a már általában szükségesnek tartott átalakítás.

Csak hogy a rendszeres munkához szervezett párt s ennek élére vezér kellett volna! Sokan hitték, hogy — «a kibékülés után a diéta lelkesebbjei szét nem oszlandanak Pozsonyból a nélkül, hogy egymást értesítve, legalább a főbb teendőkben ne központosuljanak, s az előkészítő szerepek ki ne osztassanak».[2] S ha már kiosztattak, a vezérszerep sokak meggyőződése szerint senkit sem illethetett több joggal, mint Széchenyi Istvánt, ki eddig legtöbbet tett az általa hirdetett boldogabb jövő kivívására. A mit czélúl tűzött ki, kezdett megvalósúlni minden téren: a Duna hullámait gőzhajók szeldelték, az amerikai városok módjára népesülő testvér-főváros az akadémia megalakulása folytán szellemi, majd kereskedelmi központtá kezdett válni, az országos színház ügye elbukott, de Budapestet nemsokára a lánczhíd forrasztja egygyé, a

[1] Wirkner Lajos, *Élményeim 1825—52-ig.* Pozsony, 1880. 107—110. l.

[2] Fáy: *Kelet népe nyugoton.* Pest, 1841. 2. l.

lóversenyek a gazdasági életre, az aldunai sziklarepesztések a kereskedelemre, a casino a társas életre volt nagy befolyással. Mindez a Széchenyi műve volt, a mit az általános haladással együtt lehetetlen volt ellenfeleinek is észre nem venniök és méltányolniok.

De a mód, a miként haladt, nem volt alkalmas az ő vezéri szerepének kivívására és megtartására; pártot nem alkotott s a pártvezérlet mind vérmérsékletével, mind meggyőződésével ellenkezett. Czélja volt: irataival erős meggyőződést kelteni a reformok szükséges volta iránt, ellenfeleit czáfolni, s a kormányt legalább megnyugtatni, hogy tervei nem ellenkeznek a birodalom érdekeivel. Híressé vált szavaiban megjelölte a logikai egymásutánt: «szabad, biztos birtok, ezt megelőző jó törvény, ezt megelőző elmesurlódás, ezt megelőző összpontosítás, ezt megelőző kedvessé tétele a hazának s a haza központjának»; de midőn fölrázta az alvókat s eszméi iránt nemcsak érdeklődést, hanem közlelkesedést keltett, akkor részletesebb programmot szerettek volna tőle hallani, hanem erre hiába vártak.

Fáy, kiadatlan emlékirataiban — kétségkívül a gróf bizalmas nyilatkozatai alapján — jóformán megfejti e tartózkodást. Széchenyi, úgymond Fáy, már 1832-ben idejét s alkalmát látván, hogy egy-két anyagi vállalata tervét a diétán kivitelre érlelje, s mellette egy-két szellemi haladásnak is alapját vethesse meg, ezekre nézve közmegegyezést óhajtott létesíteni, nehogy a korábbi tapasztalatok szerint eltévedjenek a sok teendő körül s elágazzanak a sokféle vélemények. E központosítás végett magánértekezleteket tartott, mikre, hogy a kormány gyanúját föl ne keltse, meg szokott híni néhány kormánypárti embert is; ezeknek pedig legelső dolguk volt mindent — sokszor

elferdítve — besúgni a nádor-főherczegnek. Noha az értekezlet nem volt clubbszerűen szervezett, nagyon kellemetlenűl hatott a grófra e tapasztalat, s azontúl szorosabban elzárkozott terveivel.

E zárkozottság miatt most annyival inkább panaszkodnak hívei, mivel az 1839/40-diki országgyűlés épen az ő *Stadium*ának hatása alatt már a reform útjára lépett, s hogy többet tegyen, csak szervező kézre, jelszóra volt szüksége. Széchenyi látván híveinek elégedetlenségét s másrészt a kormány jószándékú zavarát a reformokkal szemben, néha kisértésbe jön ugyan, hogy mégis maga áll a reformpárt élére; de ismét erőt vesz rajta a régi meggyőződés, s eszméivel továbbra is elzárkózik. A legutóbbi országgyűlés végén Deákra veti «sóvár tekintetét», ki a régi alkotmány szabadelvű védelmével a két utóbbi országgyűlésen nagy népszerűséget szerzett, s mindenekfölött a mérséklet embere volt. Még az országgyűlés végső napjain értekezik vele a haza jelene s közel jövőjéről, s egyetértenek abban, hogy «most nem kell agitatio». Széchenyi tehát megnyugodva írja naplójába: «Deák lesz a mi vezérünk, a mi centrumunk! Félre minden irígységgel, hazámfiai! Adjuk neki az elsőbbséget».[3]

S hol van a 36-diki országgyűlés népszerű ellenzéki vezére, az árvízi hőstetteiért Vörösmarty által megénekelt Wesselényi? Hogy Széchenyi nem gondolt vetélytársára, az még érthető. De hová lettek hívei? Nem feledték el, de hosszas távolléte alatt leszorulván a cselekvés teréről, a

[3] *Gróf Széchenyi István naplói.* Összeállította Zichy Antal. Budapest, 1884. 395—6. l.

[4] «A két Wesselényi Miklós» Kemény Zsigmondtól. *Tanulmányai.* Pest, 1870. I. 122. l.

közvélemény megszokta, hogy mások szavára hallgasson; «nevét, mint a holt Szolimán testét, a harczban csak azért hordozták szét a többi vezérek, hogy egy illusió által lelkesítse a tömeget».[4] Elhagyatottságát gräfenbergi számüzetésében maga is mindjobban érzi; 1843-ban megjelent *Szózat*ában már «polgári halott»-nak nevezi magát; csak az vigasztalta, hogy a közvélemény bálványa az lett, kit maga is, mások is az ő tanítványának tartottak, s a kin ő különös kegyelettel csüngött, mígnem a forradalom zajában ebből is fájdalmasan kellett kiábrándulnia.

Széchenyi korán észrevette s Deákkal együtt nagyrabecsülte Kossuthnak fényes tehetségeit, ki azonban szabadon bocsátása után mindjárt nagy dolgokat forgatott agyában. 1840. nov. 18-án történt Pestmegye gyűlésén, hogy Széchenyit a közönség szünni nem akaró tapsai közt a «legnagyobb magyar»-nak nevezte el, s szava stereotyp és történelmileg elfogadott jelzője lett Széchenyinek, ki azt nyugodtan hallgatta s szerényen köszönte meg. Kossuth a rokonszenvnek e tüntető nyilvánításával még vissza akarta hódítani a kormányhoz közeledő Széchenyit a forrongó ellenzékhez, melynek programmjával maga már tisztában lehetett. S mihelyt ezzel föllépett s megindult a vita, hogy mily úton, meddig s mikép haladjanak, oly szakadások keletkeztek az alakuló pártban, melynek többé sem Széchenyi, sem Deák nem lehetett vezére, hanem az, ki a megindult mozgalmat nem tartóztatni, hanem vezetni kivánta.

Kossuth oly fegyvert vett kezébe, melynek forgatásához jobban értett bármely elődjénél. Engedélyt kért s kapott egy politikai lap szerkesztésére, mely *Pesti Hirlap* czímen 1841. januártól fogva hetenként kétszer jelent meg.

Az eddigi politikai lapok közül a *Jelenkor* csak azért

vált ki, mivel Széchenyi közlönye volt, legalább annyiban, hogy néha-néha itt közölte hírlapi czikkeit. Különben a censura gátlása miatt egyik ép oly kevéssé fejtegethetett politikai kérdéseket, mint a másik, s mindössze a társulatok s megyék életét írhatták le, a külföld életéből pedig azt, mit a bécsi lapokban találtak. A politikai s társadalmi kérdések megvitatása, a bajok orvoslása, az új eszmék megpendítése a megyéken történt, melyek levelezés útján teremtettek egy-egy országgyűlés előtt közvéleményt. A mit a megyék évenként csak párszor, közgyűlések alkalmával tehettek, azt most Kossuth hetenként kétszer tette hírlapjával, mely iránt a censura is elnézőbb volt. A Majláth-kormány t. i. némi szabadelvű engedménynyel akarta megnyerni a közvéleményt, azt gondolván, hogy mindenkor módjában lesz a lapot megszüntetni, mihelyt reá nézve veszélyessé válik. Így történt, hogy Kossuth egymás után vehette elő a legégetőbb napi kérdéseket, s azokat a legszabadabb szellemben fejtegethette. Vezérczikkei — e nevet is ő adta czikkeinek — kedves olvasmányai lettek a közügyek iránt érdeklődőknek. «Epedve várták, mohón olvasták, kézről-kézre adták, szájról-szájra terjesztették, magyarázták,» — mond egy egykorú olvasó, — s a míg a régihez ragaszkodók meghökkenve birálgatták, addig a fiatalság egekig magasztalta értök Kossuthot. Ime néhány vezérczikk czíme: Pénz szűke, Nyelvünk ügye, Nemzeti színház jövendője, Betyárkodás, Pálinka-mirigy, Szelid tortura, Nyilvánosság, Birtoktalanság, Gyermekgyilkolás, Pesti ref. főiskola, Örökváltság, Hivatás, Műipar, Kisdedóvás, Nemzeti veszély (hevesi gyűlés), Halottas házak, Ősiség, Bot, Vessző, Erdély és unio, Iparegyesület stb. A megyék és egyesületek napi kérdéseivel foglalkozik a lap többi czikke is, élénken vitatván meg

a szóban forgó ügyet. Mindent körébe tartozónak vélt s mindenről gyorsan s bámulatos dialektikával tudott szólni. Kossuth ezzel megteremtette nálunk az újkori hírlapirodalmat, s ez oly érdeme, melyért az irodalomtörténet is koszorút tesz fejére.

Nagyobb hatása volt azonban politikailag. Előfizetői eladdig hallatlanúl fölszaporodván, sokfelé hirdette a szabad szót, s erkölcsi bátorságával, eszméinek tetszetős fejtegetésével roppant tetszést aratván, oly közvéleményt teremtett, mely keveselte már a Széchenyi s mások óvatos haladását, hanem lehető gyorsan óhajtott eljutni a Kossuth lángoló szava s költői képzelme által rajzolt új állapotokhoz.

Erre bő alkalmat nyujtott a Wesselényi és Kossuth által is bálványozott megye, melynek önkormányzati szervezeténél fogva joga volt saját kebelében érvényes oly határozatokat hozni, melyek a törvényekbe nem ütköztek. Láttuk, hogy a divatos szabadelvűség már az előbbi években is miként fényeskedett szóban és elv-licitatióban. Ezek száma a *Pesti Hirlap* hatása alatt még inkább megszaporodván, a gyűléseken egymást érték a szabadelvű újítások, melyeknek lehetett haszna kis körben, de kiszámíthatlan a kára nagyban, az egész országra nézve.

Fáy, ha nem értett is egyet mindenben Széchenyivel, kezdettől fogva törhetlen bizalommal viseltetett iránta. Láttuk, mikép küzdött a megyén s azon kívül is a gróf tervei mellett, ki viszont a legnagyobb bizalommal viszonozta Fáy szolgálatait s tisztelte az irányában is fentartott független véleményét. Ez időtájt írt levelei közül az utolsó 1840. jan. 5-én kelt[5] Pozsonyban; lássuk ennek néhány

[5] Széchenyi kiadatlan levele Fáyhoz. A n. múz. kézirattárában.

sorát, hogy a közöttök levő viszonyt teljesen megérthessük. «Boldog újévet kívánván Fáynak és tisztelt családjának,» a közeli casinói gyűlés s választás dolgában kikéri működését. «S pedig azért szólítom Önt fel nézeteim megfontolására, mert hiszem, hogy Ön minden hazai vállalatnak kifejtését szivén hordozza, s mert Önnek jól érdemlett népszerűségénél fogva módja is van kivinni azt, mit czélirányosnak tart, mikép nézeteim sikerét is remélhetem annyiban, mennyiben Ön azokat osztaná.» Közölvén tervét, így végzi be a levelet: «Kérem, tartsa a mondottakat annyiban titokban, hogy tőlem jőnek, mert ez, tudom, sokaknál ok volna: épen azért is ellenkezőt cselekedni. Ha pedig lehet, sürgesse azok teljesítését, mit Ön bizvást tehet, ha nem is fog tökéletesen velem kezet, s pedig, mert tudom, bennem bízik». — Valóban kevés ember volt, ki Széchenyi tiszta szándékában s hazafiságában oly őszintén bízott volna, mint Fáy, már azért is, mivel a gróf szándékát s terveit másoknál inkább ismerte. De épen ezért maga is óhajtotta volna, ha Széchenyi kibontja a vezéri zászlót; az ő nagy neve s ismert mérséklete biztos kezesség lett volna a helyes irányban való haladásra. Wesselényi iránt nem sok rokonszenvvel viseltetett, főkép a Széchenyivel szemben elfoglalt szerepe miatt; de annál többel Kossuth iránt, ki elhatározott híve volt a szabadelvű eszméknek, s fényes tehetségeivel jó szolgálatokat tehetett a haladás ügyének. Ezért, midőn megindítja a *Pesti Hirlap*ot, szívesen munkatársai közé áll, s politikai, úgy mint társadalmi czikkeivel nagyban előmozdítja a lap tartalmasságát. Azt ugyan nem tartja helyesnek, hogy a szerkesztő mindenféle ügyet lapja körébe von s néha nagyon is hevesen tárgyal, de egészben nem látja ezt oly veszedelmesnek, mint a megyén történteket.

Fáy már korábban is küzdött a megyén divatozó szabadelvűség túlkapásai ellen, mérsékletre, megfontolásra intvén a hevesebbeket. De tekintélyes szavának sem igen lett foganatja. Most tehát egy indítványnyal akarja útját állni a hevesség következményeinek s azt, mielőtt a megyén előadta volna, előbb a *Pesti Hirlap*ban[6] közölte mint vezérczikket, *Honért honfiakhoz* czím alatt. «Ébredésünk után — így kezdi — haladásainkban egy kissé mohón sietünk, tán olykor zajlunk is.» Égető szükségnek mondja a haladást, de «legyen az *józan fontolgató*». Aggódva említi, hogy némely szónok «emésztetlen eszmékre kíván testet adni» s úgy meglepi a közönséget, hogy ez már csak azért sem szól, nehogy illiberalisnak tartsák. «Legyünk kisebbek, uraim, hogy a haza legyen nagyobb!» Azt indítványozza tehát a közügy érdekében, hogy «semmi oly indítványt, javaslatot, mely hon és megye dolgaiban bármi reformot vagy létesítendő új tervet foglal magában, ne vegyenek azon közgyűlésen vitatás és határozat alá, melyen az bárki által megpendíttetik».

A megye júniusi közgyűlésén[7] szóval is előterjeszti az indítványt, s ennek gyakorlatát magán akarván kezdeni, a jövő közgyűlésen kéri azt tárgyaltatni. A jelenlevők vegyes érzelmek közt veszik tudomásúl. A hevesebbeket bántja a tartóztató szándék, az óvatosabbak azonban előre is örvendenek a mérsékletnek. Ezek közé tartozott az agg Dessewffy József is, ki a hírlapi czikket olvasván, levelet ír[8]

[6] Megjelent a *Pesti Hirlap* 1841. 43. sz. május 29-én.

[7] 1841. jún. 9. közgy. 2789. jegyzőkönyvi sz. a.

[8-9] A két levél közűl csak a Fáy felelete van meg, az akadémia kézirattárában, Pest, *1841. jún. 17.* kelettel. A kéziratok rendezője, nem tudván megállapítani, kihez szól a levél, hozzávetőleg ráírta:

Fáynak, s helyesli tervét. E levél alkalmat szolgáltat Fáynak, hogy véleményét elmondja az akkori politikai helyzetről, főkép a megyei politizálásról. Fáynak e felelete [9] még sehol sem jelent meg; mivel nemcsak világot vet az indítvány keletkezésére, hanem érdekes bevezetésűl kinálkozik a nemsokára bekövetkezett harczokhoz, egész terjedelmében ide iktatom, csak a végső sorokat hagyván el.

«Édesen lepett meg — így szól Fáy — Nagyságodnak hozzám intézett nagybecsű levele, melyben «Honért honfiakhoz» czímű hírlapi czikkemet oly kegyesen méltatá. Valóban azon féltékeny aggodalom iratá velem annak sorait, melyeknél fogva

«gróf Gyulai Lajoshoz». De Fáynak e gróffal soha sem volt közelebbi ismeretsége, s így föl sem tehető, hogy hozzá írta volna. Ellenben Dessewffy Józsefnek van egy Fáyhoz intézett levele: *1841. jún. 8.* kelettel. Tudván, hogy ők korábban is jó ismeretségben voltak, s ismervén a gróf conservativ politikai hitvallását, alig lehet kételkednünk, hogy az ő levele értendő, bár tartalmilag ismeretlen. Fáynak ugyanis hátrahagyott tömérdek iratai között egyebeken kívül van egy ily czímű is: «Fáy Andráshoz írt és tulajdonát képezett levelek jegyzéke». Úgy látszik, Fáy halála után készült s nem épen irodalom-ismerő ember keze által (Frankenburgot — Frankenbergernek, Szvorényi Józsefet — Jánosnak írja); de érdekes tájékoztató, mert 170 levélről ad számot, datumok szerint. Az irodalom és közélet majd minden jelese előfordúl a jegyzékben, egy vagy két levéllel képviselve. Aranynak 2, Deáknak 1, Egressynek 3, Ferenczynek 9, Kazinczynak 8, Kisfaludy Sándornak 2, Nyáry Pálnak 3, Széchenyinek 9, Tompának 2, Toldynak 4, Wesselényinek 4, Vörösmartynak 5 levele van felsorolva. Bizonyos, hogy nem teljes a jegyzék, mire nézve elég annyit mondanunk, hogy Szemere Páltól és Kölcseytől egy sincs megemlítve; mindamellett e levél-tárcza rendkívül sok és érdekes adatot nyújtana az 1825—1860 közti időszak politikai, társadalmi, irdalmi és művészeti törekvéseihez. Sajnos azonban, hogy a becses gyűjtemény, Fáy halála után, elkallódott. Csak néhány darab van meg a múzeumi és akadémiai könyvtárban.

hazám jövendőjét még szellőjétől is az ártalomnak biztosítottnak óhajtom. Helyesen jegyzi meg Rochefoucauld, hogy elhaladni a czél mellett sokkal veszélyesebb, mint innen maradni rajta. S időszakunkban, a forrás stadiumában, amaz nem ritka eset kezd lenni közöttünk! Nincs megyei közgyűlés, melyen több indítványok ne rántatnának szőnyegre, jók és rosszak, emésztettek és emésztetlenek, idvesek jelennek és jövőnek, de gyakran olyak is, mik csak feltételesen lennének elfogadandók. S többnyire elfogadtatnak minden kiszámítás és feltétel nélkül, mert szabadelműség szamatja érzik rajtok s a szabadelműség most — divat. Szent divat ugyan, mely alapja józan haladásunknak is; de minden divat némi felületességet is hordoz magával, s ez az, mitől én félek.

«Szabadelmű embereinket hazánkban én három osztályra osztom:

«1. Első osztályba tartoznak azok, kiknél fő és szív egyaránt szabadelműek, kik testté-vérré változtatták magokban a szabadelműséget s úgy éreznek, cselekesznek, mint beszélnek.

«2. Második osztályba tartoznak a szabadelmű elv-kergetők, kiknél a fő felvilágosodott ugyan és szabadelmű, de a szív tespedt s önzéshez tapadt; kik beszélnek, de nem tesznek, sőt gyakran megborzadnának, ha szabadelmű javaslataik, mikkel fényleni törnek, rögtön életbe léptetnének; mert könnyebb beszélni áldozatokról, mint önzsebünkből szedni ki azokat.

«3-ik osztályúak a divatűzők, kik megtapsolják, éljenezik a szabadelmű nyilatkozásokat, miket egész lényökben, kiágazásaikban felfogni, hazánk környülményeivel egybevetni nem képesek, mikről tán olvastak külföld könyveiben, de nem gondolkoztak mélyebben soha; mert divat szabadelműnek lenni, s egy míveltségnek, lelki emelkedettségnek jele.

«Ezen utóbbi osztályúak szintoly számosan vannak, mint kevesen az elsők, s ha a két utóbbi osztályúak valamely közgyűlésen együvé akadnak, nem bír velök semmi józanság, nem az első osztálynak bármi jóakaratos erőködéseik. Ilyenkor nincs mérséklésről szó; az a nyertes, ki a szabadelműségben legtúl-

ságosabbat igér. Ezért javaslám elhalasztását az indítványoknak s időnyerést józan megfontolásokra. Élénken s legtöbbektől javalva fogadtatott Pesten is javaslatom és mégis — ám legyek rossz jósló — hiszem: nem fog az elfogadtatni Pestmegye közgyűlése által, melynél azt múlt júniusi közgyűlésünkben már megpendítém, de úgy, hogy saját példaadásommal támogatva azt, felette csak aug. közgyűlésen határozzanak a rendek. Azon ürügy alatt nem fog a liberalisoktól elfogadtatni, mert, úgymond, csak rögtöni meglepetésnek köszönhetjük eddigi liberalis haladásunkat is. De fő ok az, hogy senki sem száll le örömest és önkényt azon paripáról, mely őt oly kényelmesen, oly szépen hordozá. Most 4—5 liberalis összebeszél a megyében, egyetért, elkészűl szép beszédekre, indítványoz és határoz; mert a többség utána ered s ezen négy-ötnek egész fortélya csak abban áll, hogy kilesse az alkalmat, elkészülten meglephetni, megrohanhatni a közönséget, s ez készült beszédek ellenében ne bírjon eszmélethez juthatni, ne bírjon megállhatni kétkedéseivel, legalább józan mérsékléseivel, ne még elhalasztást óhajtásaival is, s kénytelen legyen szabad discretióra megadni magát. Egészen másképp állana a dolog, mihelyt idő engedtetnék megfontolásra. Innen hiszem, hogy azok, kik most liberaliter decidálnak a megyékben, nem lesznek javaslatomnak baráti. Pedig mily idves fogna ez lenni a királyi városoknak engedendő szavazati jog, általános adóztatás (mely már is pengettetik) tárgyaival s több efféle igen is sokoldalú, sok feltételű tárgyakról! Én ugyan csüggedni nem szoktam, s olykori kis szerencséim körömben biztatni fognának most is, ha szomorúan nem kellene éreznem physikai erőm csökkenését, mely idestova kényszerítni fog végképen lelépnem a politikai pályáról.»

Fáy nem csalódott jóslatában, mi csak annak bizonyítéka, hogy jól ismerte a megyei viszonyokat. A liberalis párt előre szervezkedett az indítvány megbuktatására, s nem is titkolódzott okaival. Fáy ezekről jókor értesűl, s mivel a legutóbbi közgyűlési határozat értelmében az

indítványokat megokolva kellett benyujtani a jegyzői hivatalba, aug. 16-án kelt beadványában [10] nemcsak a *Pesti Hirlap*ban megjelent czikket adja elő egész terjedelmében, hanem a várható ellenmondásokat is megczáfolja. Végűl azonban, félreértések elkerülése végett kijelenti, hogy ő inditványát nem a megyei kormányzat, visszaélések gátlása stb.-re akarja értetni, hanem csupán «azon nagyobbszerű indítványokra, mik alkotmányi köztörvényi, törvényes procedurai tárgyakban reformot vagy diétai utasításadást vagy ezekben szokásnak, statutumnak eltörlését vagy lényeges megváltoztatását tárgyazzák, mik tehát fontosságuknál fogva a haza jövendőjének terhesek».

Az indítványt e korlátozással sem fogadta el a szeptember 2-diki közgyűlés,[11] mivel sok kérdés nem tűr halasztást, s nehéz meghúzni a vonalat, hol a fontosság kezdődik; de meg veszélyes is a halasztás, mert pártoskodásra nyujt alkalmat. A *Pesti Hirlap* legközelebbi (72-dik) számában Kossuth vezérczikkben védi a megye határozatát. Méltányolja Fáy szándékának tisztáságát, szentnek ismeri az érett megfontolást, de azt hiszi, hogy az indítvány se nem szükséges, se nem tanácsos, sőt nem is kivihető. — Fáy *Ellenészrevételek*et ír (P. H. 73. sz.) Kossuth vezérczikkére, s ennek okait egyenként megczáfolván, itt is ismétli az indítvány korlátozását.

Sem a hírlap, sem a közgyűlés nem tértek többé vissza e tárgyra; de Fáynak elégtételűl szolgált, hogy Pestmegyén maga Széchenyi is «hőn» párolta az indítványt, több megye pedig tényleg elfogadta s gyakorolta.

[10] Az egész beadvány másolata Fáy hátrahagyott irásai között.

[11] Az 1841. szept. 2-iki végzés 4579. sz. a. Pestmegye levéltárában.

Ez időtől kezdve lett divat a haladó pártban a «fontolva» haladókat megkülönböztetni. S mivel a mérsékletet, a fontolgatást leginkább a conservativ hajlamú politikusok sürgették, a «fontolva haladás» egyértelmű lett a «maradiság»-gal s írók és politikusok részéről sok gúnyt kellett eltűrniök.[12]

Fáy a «fontolva haladás» ajánlása daczára épen nem tartozott a conservativek közé s mások sem sorozták oda. A minthogy Fáy nemcsak korábbi politikai álláspontjához képest tűnt fel szabadelvűbbnek, hanem kortársai közül is kivált egyes eszmék szabadelvű fejtegetésével, bár ezek valósításában mindig mérsékletet ajánlott.

Széchenyi Fáynál is hatalmasabb szóval sürgetvén a fontolgatást, utóbb keserűen tiltakozott a gúnyos felfogás ellen. «Szavamnak — úgymond[13] — nem volt hatása, s a többség, legalább látszólag és kivált hallhatólag (!), sőt előbbi jóakaróim s elvbarátim nagyobb része jobbnak és czélszerűbbnek tartotta a frissebb magyart járni az új agitator tárogatója után, mint lépdelni azon «Haladj, de okszerintileg és tovább érsz» thema szerint, melyet én tarték helyesbnek, s melyet többek közt azáltal is nevetségessé s gyűlöletessé gondolt tehetni a rohanó párt, hogy azt *fontolva haladásinak* keresztelte nagy bölcsen, mintha bizony nemzeti, és kivált nemzet-regeneratiói ügyben *fontolatlan haladás* volna czélszerűbb.»

A közvélemény azonban határozott; Széchenyi népszerűsége már meg volt tépdelve, Kossuthé pedig annál félelmesebben növekedett.

[12] Ennek meginditója Gaál J. «Ólmos botok» czímű satirája, *Athenaeum* 1842. I. 53. sz.

[13] «Adó és két garas», *Jelenkor* 1843. Idézve: *Gróf Széchenyi István munkái.* 2-ik kiadás, 1871. II. k. 367—8. l.

II.

Széchenyi *Kelet népe*. Főbb vádjai Kossuth ellen. Publicistai harcz. Kossuth, Eötvös és Dessewffy felelete. Fáy röpirata: *Kelet népe nyugoton*. Véleménye Kossuth lapjáról, elégedetlensége Széchenyi zárkozottságával. Fáy rendszere az előkészítő szerepekre. Miben ért egyet Széchenyivel? Fáy véleménye az adó-megajánlásról; országgyűlési ellenőrzés, ministeri felelősség. Széchenyi a felelősségről. Viszonyunk az örökös tartományokhoz. Fáy terve a közösügyek rendezésére, a későbbi kiegyezés és delegatio első alakja. Széchenyi és Wesselényi terve. Kossuth felelete Fáynak. Polemia a hírlap köréről. Pártalakulás; Széchenyi hanyatló népszerűsége.

Mire Fáy «fontolva haladás»-t ajánló indítványa a szeptemberi megyegyűlés elé került, akkor már lángban álltak az indulatok a szabadelvű ellenzék alapelveit érdeklő dolgok miatt, s e vita kimenetele, a pártok alakulása szinte hatással lehetett az indítvány elvetésére.

Széchenyi ugyanis mind nagyobb fölháborodással olvassa a *Pesti Hirlap* izgató czikkeit s rendszeres támadásait, melyek által eddigi munkái összes sikerét lerombolva vagy legalább koczkára téve látja. A legnagyobb izgalom között egész könyvet [14] ír ellene, s bírálat alá vevén az 1—40. számot, elitéli izgató modorát, mely okvetlenül forradalomra fogja ragadni a nemzetet.

Széchenyinek egész életében mindig volt olyan való vagy képzelt ügye-baja, a mi érzékeny szivét folyton «kígyómardosásokkal tépdelé»; «de — mint naplóinak nagy ismerője mondja [15] — soha kínosabb lelki állapotban nem volt, tán a forradalmi napokat sem véve ki, mint mikor Kossuth ellen készült föllépni».

[14] *Kelet népe*. 1841. junius 8-iki kelettel.
[15] L. Zichy Ant. [3]) alatt id. m. 409. l.

Nem alap nélkül. A kérdés rendkívül fontos volt, a szabadelvű ellenzék életkérdése. Széchenyi czélja tulajdonkép az volt, a mi Fáyé: meggátolni a szabadelvűség féktelenségeit. De szavai az ő egyénisége, a támadás módja s a megtámadottnak népszerűsége miatt egészen máskép hatottak. Fáy indítványa felett egy kis vitatás után napi rendre tértek. Széchenyi könyve fölött nem lehetett egyszerre napi rendre térni. Forradalomkeltéssel vádolta Kossuthot, de előbb ő maga keltett forradalmat az elmékben, a meggyőződésekben. A *Kelet népe* ép oly rendkívüli esemény volt, mint Széchenyi első munkái; s ez bizonyítja legjobban, hogy az ő szava még rendkívül fontos: elismerésben úgy, mint megrovásban.

Széchenyi azt mondja könyvében, hogy ő Kossuth elveit «jobbadán és legfőbb vonásokban osztja, sőt egy cseppet sem vonakodik kinyilatkoztatni, hogy azokat legnagyobb részben magáévá teszi, sőt legédesb atyai érzések közt jobbadán magáénak ismeri (117. l.). De nagy kifogása van Kossuth taktikája ellen; fővádjai im ezek: Kossuth «a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal, vagyis a szívhez szól, a helyett, hogy az észhez szólna» (153. l.); — «minden érdeket éllel egymás ellen, a kicsinyeket a nagyok ellen, a szegényeket a gazdagok ellen felingerel, feluszít» (99. l.); czélja: «minél gyűlöletesebbé tenni a főrendeket a nemesi rend, s megint az egész kiváltságos rendet a nagy tömeg előtt» (105. l.); «minden birtoknak, minden felsőbbségnek gyanúba hozása» (220. lap); — «minden municipiumot lehető legnagyobban depopularizálni» (247. lap). S ezért «nem mirigyeiből kitisztítni, de meggyilkolni fogja a hazát, nem dicső jövőbe vezérli, de okvetlen sírba dönti a magyart» (169. lap).

Valóban oly súlyos vádak, melyek igazolták a nagy publicistai harczot, mely nyomban a könyv megjelenése után keletkezett. Legelőször maga Kossuth nyilatkozott lapjában; [16] addig is, míg könyvben felelhet, visszautasítja Széchenyi gyanúsításait; őt «politikai mester»-ének vallja, az izgatás hasznát pedig Deák levelével bizonyítja. A nyár folyamán Eötvös és Fáy is feleleten dolgoznak, Vörösmarty ismerteti, Dessewffy Aurél egy czikksorozatban bírálja a *Kelet népét*, nem is említve a névtelen czikkezőket.

Kossuth [17] is, mint Széchenyi, visszapillant politikai életünk tizenöt éves küzdelmére, s kimutatja, mily ellenmondásba keveredik Széchenyi, midőn a nemzetet egyszer «ifjúnak», másszor «sír szélén állónak» festi, s rámutat az okokra, melyek miatt Széchenyi nem alaptalanúl panaszkodik félreértés miatt. Hiszen maga mondja, hogy «a mit lelke rejt, csak némi kebel sejté s felfogása ezek előtt is jobbára rejtély maradt». Széchenyi taktikája: az «engedményre-csábítás» volt, s ha más tenni iparkodott valamit, azt félretolta, s a kormánynyal kaczérkodott; innét a gyanakodás, félreértés. Széchenyi most is csak igéri a «leplezést», de nem teszi meg. Nagy hibának tartja Kossuth, hogy a gróf kihagyta eszközei közül a megyét, hol «alkotmányos életünk szívvére elevenen kering». Majd rendre czáfolgatja a vádakat, oly erélyesen, hogy Széchenyi azok olvasása közben ezt írja naplójába: «Olvasom Kossuth feleletét. Jól kimászik a hinárból. Vannak pillanatok, a

[16] «Egy-két szó magunkról» cz. vezérczikk. *Pesti Hirlap* 1841. 51. sz. jún. 28.

[17] *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak.* Kossuth Lajostól. Pest, 1841. aug. 15-iki kelettel.

mikor kétely száll meg, vajjon jól tettem-e, hogy a *Hitel*lel s a *Kelet Népé*vel fölléptem».[18] — De Kossuth a szív embere, s mint kitünő szónok, soha sem mellőzi el a szív húrjait is érinteni. Most is, bár erélyesen védi magát, mindig nagy tisztelettel szól a grófról, magát tanítványának vallja, s végül — bár inkább óhajtotta volna, hogy a gróf négy szem közt adott volna neki tanácsot — jobbot ajánl, s Széchenyinek régebbi szavait idézve, így végzi a munkát: «Nemzeti rothadás jele, ha egyik megakasztja a másik munkálkodásit» stb.

Eötvös[19] igen helyeseknek tartja a gróf két taktikai elvét, hogy alkotmányunk s nemzetiségünk megőrzése végett «a magyarság egyedül védlő, az alkotmány viszont haladó szellemben működjék», s hogy a teendők sorát, őrizkedve minden kitérengéstől, nem más nemzetek példája, hanem önszükségeink szerint rendezzük el. Csak azt nem ismeri el, hogy Kossuth e részben vétett, s azzal végzi czáfolatát, hogy ha a *Pesti Hirlap* megtartja is eddigi irányát, mivel elvei helyesek s csupán a modor hibás, e miatt — «soha a haza meggyilkoltatni, soha nemzetiségünk e lap által sírba dőlni nem fog».

Dessewffy Aurél, Józsefnek fia, s a conservativ pártnak elismert vezére, az általa szerkesztett *Világ*ban szól bele a vitába. Fejtegetései[20] nemcsak tárgyilagosság, hanem mély államférfiúi belátás tekintetében is kiválnak a többi vitairat közül. Ő az első, ki észreveszi Széchenyinek azt a fájdalmas helyzetét, mely az agitatorok rendes sorsa szo-

[18] Zichy id. m. 411. l.

[19] *Kelet népe és Pesti Hirlap.* Írta báró Eötvös József. Pest, 1841.

[20] Czikkei bő idézetekben és kivonatokban «Dessewffy Aurél» jellemrajzában. *Magyar szónokok és státusférfiak.* Pest, 1851.

kott lenni, hogy «magát a mozgalom háta mögött találja, melyet megindított». De Kossuthnak is oda mondja: «ne hízelegjen magának szebb jövendővel; — eljő az idő, midőn fejére nőnek az indulatok, melyeket ébresztett». Széchenyi vádját a fődologban igazságosnak tartja, mert a kártékony hatás szomorú valóság, de a vészt nem látja oly közel, mint Széchenyi, s a kormány beavatkozását mellőzve, elégnek tartja hasonló fegyverekkel küzdeni. Ezért lett ő is hirlapíró, hogy a tévtanokkal szembeállítsa a puszta igazságot. Majd megbírálja a két izgató politikáját. Ő is hibásnak tartja, hogy Széchenyi nem méltányolja kellőleg a törvényhatóságok befolyását, s hogy Kossuthtal együtt nem jelöli ki világosan (Kossuth pedig sehogyan) a törvényes főhatalom szükséges jogait a megyék irányában. Végül azt mondja, hogy «míg a nemzet öntörvényeinek szigorúbb biztosítását nem követeli», addig bármelyik rendszer mellett hiába küzködünk.

Fáy könyve: *Kelet népe nyugoton*[21] az eddigi feleleteknél korábban, mint az előszó mutatja, már 1841. aug. 4-én elkészült. Rövidebb a többinél s a Széchenyi és Kossuth viszonyával keveset foglalkozik; de annál teljesebben kifejti a maga politikai meggyőződéseit, terveit, melyekben a mult évekbeli «táblabíró politiká»-hoz képest nagy haladást, s igazi politikai érzéket és tehetséget látunk. Ez okból részletesebben kell a munkával foglalkoznunk, melynek fontosságát az is bizonyítja, hogy egy év alatt két kiadást ért.

Azzal a szerény nyilatkozattal kezdi, hogy ő «nem ava-

[21] *Kelet népe nyugoton.* Pest, 1841. 1—32 l. A 2-ik kiadás 1842. 1—36 l. Toldalékul ehhez: *Felelet a Pesti Hirlap 65. sz. vezérczikkjére* (37—67. l.) és *Emberi kegyeletek* (68—81. l.).

tott publicista», s a «nékem van igazam» viszketege sem bántja, csupán *használni óhajt* néhány észrevételével, s azért kisérti meg a teendők sorozatát rendszerbe foglalni.

A nagy vität illetőleg abban egyetért a gróffal, hogy az izgatás korán átesvén, inkább hideg számításra, mint érzelmek felingerlésére van szükség; de Kossuthra alkalmazva, «kissé túlvittnek» látja a gróf aggodalmát. Még egyszer jól átnézte — úgymond — a kérdéses negyven vezérczikket, — «azokban a vádlott káros forradalmi veres fonalat nem találta, de igen, némelyikében egy kissé élénkebb költői és szónoki nyelvet, szívhez szólást ott, hol főhöz kell vala intézni okainkat és felszaggatását némely sebeinknek, miknek bekötözésére ír vagy nem nyujtatik, vagy legalább egyhamar nem nyujtathatik». E modornál, bár nem helyesli teljesen, nagyobb hibának tartja, hogy Kossuth könyvbe való tárgyakat fejteget hirlapban. Azt hiszi, hogy a lap irányának megváltoztatására többet használt volna a magánértesités, mert ily támadás után, «forradalmi maghintéssel vádoltatva», Kossuthnak «félistennek» kellene lennie, hogy egyszerre letérjen az útról, melyen eddig annyi taps közt haladt.

Ennyi mindössze, a mivel a két nagy ellenfél vitájába beleszól; a könyvecske többi részét e vita nélkül is megírhatta volna, s Széchenyi könyve csak alkalmat ad neki, hogy saját meggyőződését, politikai elveit mintegy rendszerben nyujtsa. E rendszerezésre főkép az indítja, mivel Széchenyi legújabb munkájában sem adta meg a rég várt vezérirányt, hanem magába zárkózik terveivel.

Fáy kijelenti, hogy «ő a gróf tiszta lelkületében nem kétkedett még akkor is, midőn számosan félreismerték őt,

s nem fog kétkedni soha» (2. l.). De semmiképen nem tud megnyugodni azon, hogy «a honi munkálkodásnak kifőzött rendszerét» csak egyes, bármi lángeszű ember zárja keblébe, mert vele elhalhat a rendszer, s az erők vezér nélkül is működvén, könnyen elvéthetik az irányt és sokat árthatnak.

Fáy három osztályú előkészítő szerepet tart szükségesnek: 1. *hirlapok útján* fölvilágosítani, ébreszteni, előítéleteket oszlatni, s előkészíteni azon közhasznú vállalatokat, — «melyek már létező körülményeink körében szabadelvű haladás kivánatához képest egyesek, testületek, sőt törvényhatóságok által is kivihetők»; 2. *könyvekben* fejtegetni a lefelé adandó engedményeket, mert erre törvény kell, s mivel a kérdés meg is bukhatik, nem tanácsos hirlap útján az étvágygerjesztés által elégületlenséget kelteni; 3. *néhány lelkes diétai tag* kidolgozná a kormány iránti viszonyainkat tárgyaló törvényeket. Ide kell a legnagyobb tapintat, kiszámítás, s ép e részben nem történt a központban semmi.

E rendszer alapján tartja a *Pesti Hirlap* modoránál is veszélyesebbnek, hogy hirlapban tárgyal könyvbe való dolgokat, s ezért tartja kevésbbé kiszámoltnak a Széchenyi fellépését is, mivel oly alkotmányi tárgyakat fejteget, melyek sem könyv, sem hirlap körébe nem tartoznak, hanem az országgyűlési bizalmi férfiak elé. Azt hiszi, hogy a kormány sem gátolná ezek működését, ha meggyőzzük békés szándékunkról, mert az egyesülés fényt ad a trónnak, kincset, erőt fegyverének. S ez egyesülés épen nem kivihetetlen, mert mit akarunk?

«*Akarjuk békés haladás útján oly móddal kijavítani, kiterjeszteni polgári alkotmányunkat, hogy hazánknak minden lakosa valamint annak terheit aránylag viselje,*

úgy annak minden jótéteményeiben is aránylag részesüljön; törvény előtt egyenlő legyen, s mind személyére, mind vagyonára nézve mint felülről, úgy alulról, hatalom és önkény ellen alkotmányosan biztosítva legyen.» (7. l.)

Im a közteherviselés, törvény előtti egyenlőség, személy- és vagyonbiztonság szabadelvű tételei, melyeket Széchenyi régóta hirdetett, s melyeknek szükséges voltáról az ellenzék szinte általánosan meg volt már győződve, de keresztülvitele módjai körül annál nagyobb volt az eltérés a véleményekben!

Fáy egyetért Széchenyivel abban, hogy 1. a teherviselésnek közösnek kell lenni a haza minden lakosával, *nem szabad ajánlat*, hanem törvényes kötelezés mellett; 2. hogy e terhek ellenőrzésében részesülnie kell polgárnak és pórnak is; 3. hogy az adóköltségvetés és adószámoltatás kiterjesztessék kiváltságos és kiváltságtalan adójára egyaránt.

De nem ért egyet a gróffal abban, hogy a kiváltságosak *már most feltétlenül s ellenőrzés nélkül* vessék alá magukat az adózásnak; mert — s ebben fekszik Fáy nézetének főalapja — eddig a hadi adó megajánlásában «*nem egyedül a status követelt szüksége, hanem az adózó nép ereje is szolgált zsinórmértékül*»; az adó beszedéseért nem állt jót az ország, s a kormány legfeljebb be nem hajtható követeléseit szaporítá, ha feljebb emelte az adót; de ha a kiváltságos rend elvállalja az adót, elesik az egyik zsinórmérték s a teherkönnyítés nem lesz elérve (16. l.). Arra nem lehet számítanunk, hogy a «költségvetés és számoltatás» föltételeit majd később közösen megállapíthatjuk; «adunk azon reményben, hogy valaha tán kaphatunk is, nem legjobb taktika» (17. l.). A mostani körülmények közt alig lehet a kormányra kedvetlenebb dolog, mint az, hogy a kivált-

ságtalanok adója bizonytalan, az újonczállítás fáradságos, a nemesek ajánlása csak pénztelenségünkhöz képest sok, az insurrectio Európa hadi szervezetéhez képest hasznavehetlen. Már ha mi őszintén azt mondjuk a kormánynak, hogy minden aggodalmait egyszerre megszüntetjük, valamenynyien fizetünk adót, valamennyien adunk katonát, «de *oly föltét alatt, hogy a költségvetést az ország rendei elé adja, ezek azt megvizsgálhassák, s mi oda nem tartozik, leróhassák, a hazánkra eső arányt kivethessék, a ministerek pedig felelet terhével tartozzanak* az iránt, hogy a megajánlott adó és katona egyedül azon czélokra fordíttatott, mikre az kéretett és kivettetett, s ezt ki is mutatni köteleztessenek, szóval, hogy szentül álljon közöttünk a minden szabad alkotmányok főalapelve: nihil de nobis sine nobis: nem Isten és ember előtt megállható szerződés-e ez?»

Bizonynyal az — mai szemmel nézve, de akkor e kérdés úgy állt, hogy nemcsak a kormány kedvezéseit kereső Széchenyi, hanem a legemberszeretőbb optimisták sem merték magokat azzal kecsegtetni, hogy a kormány valaha számot adjon nekünk a hadi adóról, mert az nem a mienk volt; ha pedig elvállaljuk a terhet, mind súlyosabban fog az utódokra nehezedni. Ez jó ürügy volt a nem-adózás híveinek; de Fáy nemcsak ezt, hanem a hadi adó föltételeinek megtagadása esetén *legalább a házi adó elvállalását sürgette*, mint a melynek számoltatása kezünkben van.

A felelősség kérdése a második pont, a miben Fáy nem ért egyet Széchenyivel, ki azt írta, hogy a ministeriumot papiroson tán igen, de gyakorlatilag nem vehetjük felelet terhe alá. A rendek — köztök Fáy is — már a korábbi országgyűléseken szerették a kormányt a fejedelem sze-

mélyétől elválasztani, s erélyesen követelték a rossz tanácsadók megbüntetését; de a kormányfelelősség elvét alkalmasint Széchenyi mondta ki nálunk először, s nem valószínű, hogy ez kikerülhette volna Fáy figyelmét. Széchenyi ugyanis 1840. ápril 22-dikén, midőn a főrendi táblán a szólásszabadság volt napirenden, egyebek közt így szól — Apponyit czáfolva: «A méltóságos gróf (t. i. Apponyi) a kormányt és a fejedelmet egynek tekinti, mert szerinte ha e kettő közt különbség tétetik, akkor impune lehet minden piszkot a kormányra gördítni; de mi lesz aztán — kérdi Széchenyi — ennek az ellenkezője? Az, a mit a halhatatlan Montesquieu oly szépen kimutatott, hogy ott, hol a fejedelem szent személye és az őt környező tisztviselők, t. i. a kormány synonymok, viszont a kormány követhet el impune mindent, s lehetetlen lenne bármiért is azt felelősségre vonni». Hogy Széchenyi ilyen meggyőződése ellenére később azt mondja, hogy a ministeri felelősség csak papiron vihető keresztül, ezzel nem tagadja a felelősség szükséges voltát, de nem igen hisz megvalósításában, mert mélyebben fontolgatta az akadályokat, s azon okot, a mit a fentebbi beszédben említ: hogy ő «bajaink okát nem az emberekben, hanem sajátságos heterogén összeköttetésünkben találja, t. i. abban, hogy nekünk alkotmányunk van, Ausztriának pedig nincs. De épen azért, valamint nekünk kötelességünk alkotmányunkat szeplőtlenül fentartani, úgy a kormánynak is kötelessége volna s legnagyobb érdekében is állna, ha t. i. velünk jó harmoniában akar élni, hogy constitutionalis fejlődésünket ő is segítse elő. Ezt azonban nem cselekszi».[22]

[22] A beszéd idézve Zichy A. id. m. 391—2. l.

Úgy látszik, Széchenyinek ezen indokolására gondolt leginkább Fáy, midőn értekezését folytatva azt mondja, hogy «sejti legfőbb akadályát az ellenőrségnek, s azon okot, melyért némelyek boldogabb időkre akarják halasztani». «Érdekeink — úgymond — szorosan egybeforrvák az örökös tartományok érdekeivel s ezeknek különválasztása, aránya egy kissé kényes és kellemetlen operatio, s mint némelyek vélik, tán veszélyes is, s ennélfogva jobban szeretik vaktában odavetni az adót és katonát stb.» Fáy nem lehet ennek barátja, mert «azt hiszi, hogy érdekeink elkülönzéseig a mieink örökké alárendeltettek maradnak az örökös tartományok érdekeinek s e sziklán legtöbb anyagi és szellemi institutióink örökké hajótörést szenvednek». Azon politikai hitvalláshoz tehát, — «hogy mindent *egyedül békés haladás útján* kell s lehet kivívnunk és a felséges ausztriai házzali jelen *összeköttetésünknek* hazánk boldogsága tekintetéből *állandónak* s minden erő és hatalom ellen megőrzendőnek kell lenni», — harmadik pontul azon meggyőződését csatolja, — «hogy *hazánk fölvirágozhatásának egyik mulhatatlan föltétele az, hogy érdekei — a közvédelmet kivévén — a többi örökös tartományok érdekeitől elkülönöztessenek, s a kölcsönös viszonyok a felséges uralkodó ház meghatalmazottjai és diaetáink között kötendő egyezkedésekkel, pactumokkal állapíttassanak meg*». (24. lap.)

Im az évtizedek mulva bekövetkezett kiegyezés s delegationalis munkálatok első terve! Fáy azt mondta szerényen a bevezetésben, hogy «nem avatott publicista»; s valóban eddig a szorosan vett politikai kérdésekkel keveset foglalkozott; de midőn foglalkozni kezd vele, bámulatos gyakorlati érzéke itt is olyan útakat jelöltet vele, hogy megelőzi az avatottabbakat. Korábban a kiváltságos rend

politikája beérte azzal, hogy minden alkalommal hangsúlyozta a pragmatica sanctio azon pontját, mely szerint «Magyarország nemcsak független, de semmi tekintetben sem része az ausztriai császárságnak». E szavakat ily szabatosan s kellő magyarázat után legutoljára Deák Ferencz mondotta ki 1835. szept. 4-én tartott beszédjében, midőn Ferdinánd király czíméről volt szó. S a kérdés azután sem ment előbbre. Széchenyi is csak constatálja a baj okát, de sem ő, sem más nem foglalkozik még avval, mikép lehetne a kérdést megoldani. Fáy az első, ki erre nézve — bár csak általánosságban — tervet ajánl. Erős meggyőződése, hogy hazánk boldogulása érdekében fenn kell tartanunk az ausztriai házzal való összeköttetésünket; de érzi, hogy legfőbb ideje e viszonyt rendezni, különben nem haladhatunk előbbre. Széchenyi arra gondol — s ebben őt senki sem előzte meg — hogy Ausztriának is alkotmányt kellene adni. Midőn a nemzetiségi mozgalmak napirendre kerülnek, Széchenyi és Wesselényi fejtegetik a kapcsolatot. Széchenyi azt mondja:[23] «Magyarország csak úgy lehet lehető legboldogabb, ha udvarával lehető legbarátságosb viszonyban áll; ennek elérésére pedig semmi nem vezet oly biztosan, mint ha a kormány soha nem kerüli el, hogy 1. a magyar nem akar, nem tud egyéb lenni, mint alkotmányos magyar; 2. ha viszont a magyar sem felejti soha is, hogy nem önálló nőtelen, de házas és ekkép — bár tessék, bár ne — bele kell magát gondolnia és ildomosan bele is illeszthetnie azon nemzetek családi körébe, melyek a közbirodalmat képezik, s melybe beiktatá őt a sors, az isteni végzés vagy akármi». — Wes-

[23] «Wesselényi és Kossuth.» Széchenyitől, *Jelenkor* 1843. *Munkái* id. h. II. 173. l.

selényi 1843-ban megjelent *Szózat*ában rámutatván a veszélyekre, melyek a monarchiát az éjszaki colossus részéről fenyegetik, egyedüli menekvést szintén abban lát, ha Ausztria az alkotmányosságot tűzi ki jelszóúl, — és ha a területén lakó nemzetiségeket öt tagból álló fœderatióvá egyesíti. A kapcsolat részleteit azonban nem fejtegeti Wesselényi; más még kevésbbé. A szerepvivő politikusok fontosabbnak tartották saját belügyeink rendezését; Kossuth egymaga annyi teendőt jelölt ki, — «melyek nélkül a magyarnak okvetlenűl vége van», — hogy ezek mellett nem értek rá az örökös tartományok helyzetével foglalkozni. Ezek alkotmányát sürgetni előttök tisztán cosmopolitai, világszabadsági szeretetnek, s jó részben utópiának tünt fel, s ennélfogva fölöslegesnek tetszett azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy milyen legyen közjogi helyzetünk, ha azok csakugyan az alkotmányosság útjára térnének. De midőn az események összetorlódtak, belátták politikusaink, hogy újra szervezett alkotmányunkat egyedül akkor láthatjuk biztosítva, ha az örökös tartományok is nyernek alkotmányt. Ekkor jó lett volna, ha közjogi viszonyunknak terve átesett volna már a nyugodt megvitatáson! Fáy épen abban tüntet föl kiváló politikai érzéket, hogy e kérdéssel oly korán foglalkozik. Alkotmányra ugyan egyhamar ő sem számít, mert az «uralkodó ház meghatalmazottjai»-ról szól; de ez csak számbavétele a létező viszonyoknak. Fáy terve mindenesetre első kisérlet közjogi helyzetünk rendezésére, s első alakja a későbbi «közösügyi tárgyalásmód»-nak.

Fejtegetése további során érinti még Fáy, hogy az *ősiség eltörlését is óhajtja*, a *fiscus örökösödését* azonban csak *megszorítással* pártolja. Ha az államot kárpótolni akarják, tegyék a *holtvagyonokat* kárpótlás mellett *államvagyonokká*.

Szellemi és anyagi haladásunkról azt mondja, — «hogy egy statusban alig elkülönözhetők egymástól, kölcsönösen mint ok és okozat, mint test és lélek munkálnak, hatnak azok egymásra». De azt kívánja, hogy anyagi haladásunkban is legyen rendszer, s egyik vállalattal ne álljuk a másiknak útját.

Végül a kisdednevelést meg Ferenczy szobrászt pártfogásába vevén a gróf észrevételei ellen, mint botrányos dolgot említi, hogy némely törvényhatóság nem hajtja végre az alkotott törvényeket; azt mondja, minden országgyűlést azon szemlén kellene kezdeni, hogy a mult gyűlés alkotásait életbe léptették-e, s a mulasztókat feleletre kellene vonni! Ilyen visszaélés — mint nemsokára külön vezérczikkben [24] fejtegeti — a községi számadások körül tapasztalható, melyek ellenőrzését Fáy már a megyéhez intézett legelső emlékiratában sürgetőleg említi. Az 1836 IX. t.-cz. rendelkezik is a számadásokról, de a törvényt a községeknek alig egy harmadrésze tartja meg; azt mondja tehát, hogy nem elég a földesúrra bízni az ügyet, hanem felelőssé is kell tenni az ellenőrzésért, s akkor majd lelkiismeretesebb lesz a községi vagyon kezelése.

A felelősség elve azonban még nagyon korai volt, s a kik alkotmányos és társadalmi érdekből belátták is annak hasznát, közeli valósulásában nem bíztak. Maga Széchenyi sem. Ez az *Adó és két garas* czímű [25] munkájában, nevet nem említve, de másokkal együtt Fáyt is czáfolgatva, ily kesernyésen nyilatkozik: «Mi mindig a ministerek fele-

[24] «A községek számadásai.» Vezérczikk Fáytól a *Pesti Hirlap* 1842. 144. sz. máj. 19.

[25] «Adó és két garas.» *Jelenkor* 1843. *Minden munkái* id. h. II. 207. l.

lősségéről fecsegünk, vagy mindig — mint valami nyugoti szélvész ellen — az itt érintendő garád mögé bujunk, ha az adó ügye kerül szőnyegre, hogy t. i. mi édes örömest fizetnénk, csak biztosítva volna a felelősség. És ez helyes; csakhogy ez soha sem lesz valódilag s nemcsak formaként biztosítva, míg kezetfogóbb, vállatvetőbb, egy testű, egy lelkű phalanxba össze nem szorít minket az adónak terhe, vagy annak tűrhetlen léte. Mostani körülményeinknél fogva azonban tettleg oly vert hadnak viseljük symptomáit, mikép nemcsak ministeri vagy országgyűlési, de még csak vármegyei felelősséget sem vagyunk képesek magunknak biztosítani». — Midőn Széchenyi azt mondja más szavában: hogy «ő mindenre rááll, fizet a domesticába (házi adó), fizet a bellicába (hadi adó); fizet mindenüvé, ha laposra nyomja is az adó súlya»: ajánlata ép oly nagylelkű, mint merész koczkázat, mely méltó eddigi működéséhez. Fáy csak a jogos viszonyosságnál marad; a régi taktikával a kormány szorult helyzetét akarja fölhasználni előnyök nyerésére, s bizonytalan kedvezményért nem akar fölvállalni bizonyos terhet. E fölfogás Széchenyié mellett szűkkeblűnek látszik, de a sok keserű tapasztalás után teljesen igazolt. E bizalmatlanság sokáig vörös fonalként huzódik végig a magyar nemzeti politikán.

Fáy értekezését Kossuth sem hagyta szó nélkül. Szívesen idézi[26] «tisztelve szeretett s nagyra becsült barátjá»-nak azon szavait, melyekkel őt a forradalmi izgatás vádja ellen védi, de a hirlap- és könyvírásról mondott szavaival nem ért egyet. Hivatkozik Deákra s azt mondja, hogy a könyvirodalomból nem tudható meg a közvélemény, ennek

[26] *Pesti Hirlap* 1841. aug. 18. 66. sz. «Hirlapkör» cz. vezérczikkében.

kipuhatolása teszi nehézkessé az országgyűlési tárgyalásokat is. A törvényhozási tárgyak tehát legüdvösebb sikerrel épen a hirlapirodalomba tartoznak, mert mindenki, s egyetlen észrevétellel is hozzászólhat, s ebből a közvélemény kivehető.

Hogy Kossuth ily széles, mindenre kiterjedő kört kíván a hirlapoknak, azt várni lehetett tőle, annyival inkább, mert a sajtó fontosságára elég példát nyújtott az ő *Pesti Hirlap*ja. Nemcsak fontosságára, hanem veszélyeire is. Igaza van Fáynak, midőn feleletében[27] azt mondja, hogy a hirlapok ártalom nélkül csak úgy vitathatják meg a hozandó törvényjavaslatokat, ha megvan e három föltétel: sajtószabadság, általános képviseleti befolyás vagyis közérdek a közdolgokra, s olyan közműveltség, mely megóv a félreértés veszélyétől. Nálunk ezeknek egyike sincs meg. Fáy tehát fentartja előbbi véleményét, hogy hazánk jelen viszonyai közt nem tanácsos hirlapokban fejtegetni a törvényjavaslatokat, hanem majd akkor, ha az említett föltételek birtokában leszünk.

Fáy nem ellensége a nyilvánosságnak; a mit mond, az a létező viszonyok okos számbavételén alapszik. Bizonyos, hogy könyvekkel szemben a censura is engedékenyebb volt, s könnyebb határvonalat húzni abban: mit, mint abban, hogy miképen írjunk, melyre nézve még oly genialis ember is tévedhetett, mint Kossuth. Ő egyébiránt maga is bevallotta Széchenyihez intézett feleletében, hogy a hirlapíró örökös rögtönzésekre van utalva; szava tehát már azért sem lehet föltétlenül döntő, hanem a pillanatnyi behatások alatt igen könnyen izgató. Deák is csak a szabad-

[27] A *Kelet népe nyugoton* 2. kiadása (Pest, 1842.) toldalékában: *Felelet a P. H. 66. sz. vezérczikkjére.* 37—67. l.

sajtónak tulajdonítja azt a hasznot, mit Kossuth általánosan mond a hirlapírásról. — Széchenyi szintén óhajtott «a vezértestet képző résznek organumaként» hirlapot, de itt csak a «nemzetet illető» dolgokat kivánta fejtegettetni s nem a kormányt illető viszonyunkat, nehogy az beavatkozzék. Dessewffy Aurél havi vagy negyedévi folyóiratot akart ily organumként s ez még legközelebb áll Fáy tervéhez.

A Kossuth ellen intézett támadás legtöbbet ártott Széchenyinek. Az ifjúság mindjárt a *Kelet Népe* megjelenésekor Kossuth mellé szegődik s neki fáklyás zenét rögtönöz; mikor ez év őszén (1841. nov. 18.) Deák a büntető-codex országos bizottsági szerkesztése végett Pestre jő, őt is ekkép üdvözlik. Széchenyi azonban nem veszíté még el népszerűségét. Maga Kossuth, a lovagias ellenfélt játszva, váltig dicsérte; sőt az 1842. márczius 15-diki pestmegyei gyűlésen az összetartást hangsúlyozván, azt mondja, hogy egy vezér körül kell csoportosulni, s ez nem lehet más, mint Széchenyi. Ez hidegen fogadta a közönség tapsait. Midőn pedig azon év nyarán (1842. aug. 24.) leteszik a lánczhíd alapkövét, s az ifjúság fáklyás menettel akarja ünnepelni a nagy tervezőt, Széchenyi elmenekűl a tüntetés elől. A tüntetők ekkor ugyanazon fáklyákkal elmennek Kossuth lakása elé, ki azt ajánlja nekik, hogy a nap emlékét örökítsék meg: nevezzék el a hídat «Széchenyi-híd»-nak. Széchenyit már ez is bántotta; nem feledhette el, hogy egy-két hónap előtt némelyek azzal gyanúsították, mintha a híd részvényeivel nyerekedni akarna; bántotta, hogy a *Pesti Hirlap* az ő nyilatkozatára *(Kelet Népe)* hivatkozva, egyre azt hajtja: csak azt míveli, a mit Széchenyi mívelt, s végül legjobban bántotta, hogy az ellenzék legkiválóbb emberei (Deák, Batthyány Lajos, Eötvös, Klauzál, Szent-

királyi stb.) egymás után elhidegülnek tőle, főkép ama nagy akadémiai beszéde miatt, melyben egyebek közt «a szláv mozgalmakat reactiónak mondotta a magyar nyelv túlbuzgó s erőszakos terjesztése ellen». A gräfenbergi számüzött heves nyilatkozatban tiltakozik [28] e fölfogás ellen; Széchenyi pedig azzal felel,[29] hogy megírván ifjúságuk, közös törekvéseik s egymástól elütő működésök történetét, békejobbot ajánl Wesselényinek s közös munkára hívja fel; Kossuthnak pedig szemére veti, hogy visszaél a Wesselényi barátságával, hogy lidérczfénynyel hinárba csalogatja a nemzetet, melyet óva int, hogy álprófétákra ne hallgasson, s ne üljön oly hajóba, melynek nincs megbizható kormányosa.

Széchenyi szava sikertelen maradt. A megvakult Wesselényi hív tanítványának tartotta Kossuthot, s a nemzeti ügy árulójának Széchenyit, s nem békült ki; Kossuth tovább izgatott oly merészen, hogy a bálványt kereső nemzet — nem hallgatva Széchenyi végzetes figyelmeztetésére — általa remélte minden vágyának teljesültét.

Ily előzmények után gyorsan bekövetkezett a szakadás, s a minek rendes körülmények közt rég meg kellett volna történni, a pártok szervezkedése. A reformok gyors keresztülvitelére törekvő ellenzék Kossuthot vallotta vezérének, a «fontolva haladó» conservativek Dessewffy után indultak, ki azonban, a magyar közélet nem csekély veszteségére, korán elhúnyt. Széchenyi elveinél fogva egyik párthoz sem szegődvén, szükségkép magára vonta mind a két félnek bizalmatlanságát, sőt ellenszenvét. Mérsékletre intő s sarcasticus szónoklatai új meg új táplálékot nyuj-

[28] «Nyilatkozat.» *Pesti Hirlap.* 1842. (decz. 18.) 205. sz.
[29] «Wesselényi és Kossuth.» *Jelenkor.* 1843. 6—12. sz.

tottak a gyanúsításnak, mely eddig sem kimélte működését. Az ellene Pestmegyében támadt hangulatot Fáy jól ismervén, nem mulasztotta el figyelmeztetni a grófot, hogy ilyen közlegénykedései által (a hogy Széchenyi a maga pestmegyei működését nevezé) népszerűségét végkép elveszti; de Széchenyi azt válaszolá: «A szilárd hazafinak minden résen meg kell állania!» [30] S tovább folytatta a küzdelmet nemcsak a megye gyűlésein, hanem azokon kívül is.

III.

A köznemesség szereplése a megyegyűléseken. Izgatások. Széchenyi adózási terve. Az 1843-iki országgyűlés; eredmények. Haladás a szabadelvű eszmék hirdetésében. Fáy *Összeállításai a hon legközelebbi teendői körül.* Országos kincstár terve. Mire kívánja Fáy a pénzt fordíttatni? Fáy véleménye a védegyletről, urbéri viszonyainkról s az ellenzék feladatáról; értekezése az «ellenzékről». A kormány megváltoztatja politikáját, kitűzi a haladás zászlaját s többségrə törekszik. Az ellenzék országos szervezkedése, véleménykülönbségek, társadalmi tevékenység; az «Ellenzéki kör», gyűlések, ellenzéki nyilatkozat. Kilátások a jövőre. Fáy utolsó szereplése a megyegyűlésen.

A nemesség egy része már az 1836-diki úrbéri törvénynyel is elégedetlen volt, nem azért, hogy keveset segített az adózó népen, hanem, mint Deák mondja, — «a robotbeli feljebb szolgálást és a botozás megszüntetését sajnálták». Még nagyobb lett az elégületlenség, midőn az ellenzéki szabadelvűség a közteherviselést nyíltan fölvette

[30] «Gróf Széchenyi István pestmegyei működése.» Fáytól. *Budapesti Szemle.* Pest, 1862. XV. k. 110—111. l. s bővebben hátrahagyott irataiban.

programmjába, s azon fáradozott, hogy a legközelebbi országgyűlésre utasításúl adassa a követeknek. Az adózás kérdése heves harczra hívta a nemességnek épen szegényebb, de az ősi kiváltságokra féltékeny részét, s az ellenzék legyőzése végett szívesen szövetkezett velök sok nagy vagyonú conservativ politikus is. Hiába dörögte fülökbe Széchenyi,[31] hogy a nem-adózó állapot «igazságtalanná vált, természetelleni, a XIX. századhoz többé épen nem illő, vérünket a legdísztelenebb homálylyal undorító, saját legnagyobb érdekeinkkel összeütköző» : szavai elhangzottak ép úgy, mint nagyszerű terve, mely szerint mindenki két garas telekdíjt fizetvén évenként, az ekkép befolyó évi öt millió forintra száz millió kölcsönt vehetnénk föl különböző beruházásokra, a melyekre Magyarországnak égető szüksége volna. Az ellenzék némely tagjai is csak különböző biztosítékok (a kormány tartozzék a begyűlt pénzről s hova-fordításáról elszámolni) mellett s legföljebb a házi adót akarták elvállalni; a köznemesség azonban, főkép ennek az a műveletlen s elszegényedett része, melyet akkor «bocskoros» nemességnek neveztek, útját állta minden adózásra czélzó kisérletnek s utóbb más, bármily korszerű reformjavaslatnak is. S mivel a nádor főherczegnek egykori (1825.) szabadelvű példaadása óta a szavazatokat már régen nem *ponderálták*, hanem *numerálták:* ez a nagy számmal becsődített s leitatott nemesség győzött — tömegével s fokosával; sok helyt ugyanis véres verekedéssé fajult a gyűlés, melyen utóbb lehetetlenné vált bármily korszerű reformjavaslatnak tárgyalása.

Ilyen előzmények után nyílt meg az 1843—44-diki

[31] «Adó és két garas.» Megjelent a *Jelenkor* 1843. évi folyamában, aztán külön kiadásban is.

országgyűlés. A királyi előterjesztésekben azt kívánta a kormány, hogy a rendek vizsgálják meg a folyamok szabályozása, a katonai élelmezés, s a büntető törvénykönyvre vonatkozó országos bizottsági munkálatokat; hogy hozzanak törvényt a korteskedés korlátozására, állítsák vissza a városok szavazó képességét, a kereskedelem fölvirágzása végett gondoskodjanak közlekedési eszközökről, az ehhez szükséges pénzről, egy jelzálog-hitelbank fölállításáról stb.

Az ellenzék kénytelen volt elismerni, hogy mind ez nagyon szükséges és korszerű javaslat; de tárgyalásukba még sem akart bocsátkozni. E helyett a különböző sérelmek elintézését kívánta, nevezetesen: Dalmáczia, Galiczia s néhány erdélyi megye visszacsatolását, a magyar kamara függetlenségét, s a magyar nyelv körének szélesítését. S a mint ezek s velök kapcsolatban a vallási és szólásszabadsági sérelmek tárgyalás alá kerültek, a viták megint olyanokká váltak, mint a korábbi országgyűléseken. Hiába volt a kormány engedékeny a gyűlés előtt, hiába mutatta magát a haladás barátjának, a régi gyűlölet ismét fölébredt s a pártok hevessége még fokozódott a nemzetiségi viták közben.

Midőn az országgyűlés már-már végéhez közeledett s még mindig nagyon keveset végzett, Széchenyi egy röpiratban [32] összeírja a véleménye szerint szükséges teendőket, hogy irányt adjon a tanácskozásoknak. Több javas-

[32] *Magyarország kiváltságos lakosihoz* (1—16 l.). Pest, 1844. júl. 6-iki kelettel. Rövid tartalma ez: 1. Legelőször is szükséges egy folytonosan rendelkezésre álló pénztár 2—3 milló frttal; 2. Budapestnek árvíztől való megóvása és minden módon kifejtése; 3. Budapestből kiindulva 4—6 közlekedési sugár az ország határáig; 4. az aldunai munkák folytatása s tökéletes bevégzése; 5. a magyar tengerpartnak minden kitelhető módon ápolása és a lehető leg-

lata már ismert volt régibb munkáiból, néhány megegyezett a kormány előterjesztésével s kétségkívül valamennyi szükséges volt, bár nem egyenlő fontosságú. De általában nem lett foganatja, ha némelyik szóba került is, törvényt nem alkothattak rájok.

Ekként az országgyűlés eredményével senki sem volt megelégedve. Sokan annak a körülménynek rótták ezt fel, hogy Deák távollétében (kit az adózási vitában megbuktattak) az ellenzéknek nem volt vezére; mert Beöthy, Szentkirályi, Klauzál bármily jeles szónokok s kiváló tehetségű férfiak voltak, hiányzott belőlök a Deák szervező, összetartó ereje s bölcs mérséklete. A conservativek is sokat vesztettek Dessewffy Aurélban, de helyét Apponyi György valamennyire betöltötte. Ha Deák jelen van, egyben-másban mindenesetre rendszeresebb lesz a vita, s más az eredmény, mely a nagy várakozáshoz képest csakugyan kevés volt. De ez a kevés mégis haladást jelentett, mert kimondatott: a magyar nyelv általános használata, a nem-nemesek birtok- és hivatalképessége; szabályozták a közmunkákat, az országgyűlés költségeit pedig a nemesség vállalta el. A királyi előterjesztésekben kitűzött fontos tárgyak nem lehettek törvényekké; de tanácskozás tárgyát képezte: a 4-dik rend alkotmányos rendezése, az országos kincstár megalkotása, a katonai élelmezés megváltása,

könnyebb és legolcsóbb odajuthatás eszközlése; 6. öt reáltanoda felállítása; 7. a honi lónevelés általános előmozdítása; 8. a belvizek szabályozása; 9. megfizetése annak, a mivel tartozunk (t. i. a kincstár által előlegezett félmillió frtnak); 10. ápolása mind annak, a minek sikere országos haszon vagy nemzeti dísz volna, mint a Béga- és Ferencz-csatornák, múzeum, nemzeti színház, Ludovica, a váczi őrültek háza. — Fáy terveivel kapcsolatban némelyikre még visszatérünk.

közteherviselés stb. Mindezek tárgyalása közben nagy haladás történt az eszmék tisztulása és fejlődése körül. S ebben van az 1843—44-ki országgyűlésnek fontossága.

Ha az országgyűlés folyama alatt fölmerült s a most már általában uralkodó eszméket összehasonlítjuk azokkal, melyek 1825, sőt 1835 körül elhangzottak, lehetetlen nem bámulnunk ama roppant változáson, melyen a nemesség gondolkozásmódja átment. 1825 körül szinte hazaárulónak nézték, a ki a nemesi kiváltságokat csak távolról is veszélyeztető tárgyakról szólt: most megtapsolják megyén, országgyűlésen, a ki azok eltörlését a haladás érdekében kívánatosnak látja; 1807-ben eszelősködésnek tartották Nagy Pál indítványát, hogy az adózó nép sorsán segítsenek; 1832/6-iki országgyűlést már meleg emberszeretet vezérli az úr és jobbágy közti viszony szabályozásában, most pedig a közteherviselés, törvény előtti egyenlőség kezd jelszóvá lenni. S a vezetők gondoskodnak róla, hogy a társadalmi érdekek révén is terjeszszék az ellenzék elveit. Kossuth indítványára már 1841-ben megalakult az *iparegyesület*, 1844 őszén pedig a *védegylet*, melynek czélja volt, hogy a honi ipar pártolásával védjük meg anyagi érdekeinket Ausztria ellen. Az egylet élére a legnépszerűbb ellenzéki férfiak álltak s az eszme iránt oly lelkesedést keltettek, hogy csakhamar minden vidéken megalakultak a fiók-egyletek. A politika ki volt ugyan zárva az egyletből, s tagjai közt voltak más pártbeliek is, de tulajdonkép politikai volt már alakulása s czélja is, a mennyiben pedig hozzászoktatta a tagokat, hogy bizonyos központi jelszók után induljanak, valóságos pártfegyelmet honosított meg. Megalakult a politikai club is. Az a kör t. i., mely néhány év előtt még írók és művészek szerény gyűlőhelye volt, utóbb polgári elemekkel s politikusokkal

bővülve már a politikai napi kérdésekkel foglalkozott, s nemsokára határozottan ellenzéki pártkörré alakult, de hamar meghasonlott magában, s ez egyebütt is mutatkozott. Még mindig nem tudtak egy értelemre jutni sem az elvet, sem a módot illetőleg; változtak a viszonyok s változott az emberek meggyőződése is.

Fáy mindig az ellenzékhez tartozott ugyan, de ez időtájt már ő is közelebb áll a mérsékelt Széchenyi, mint a túlzó Kossuth politikai pártállásához, azt az egy pontot kivéve, hogy sikert nem felülről, a kormánynyal való egyezkedéstől várt. Politikai elveit különben legjobban megismerjük ekkoriban írt czikkeiből. Mint Széchenyit s általában a vezérférfiakat, első sorban őt is a «*legközelebbi teendők*» foglalják el. Előbb vezérczikkek, majd könyv alakjában[33] mondja el nézeteit. Az a czélja — úgymond — «hogy élet, gyakorlat és tapasztalás józan tapintatával állítsa össze egészben s némi rendszerben a hon körülményeit s ezekhez képest annak teendőit, a mi ép oly szükséges, mint nehéz feladat». A czikkek, egy jegyzés szerint, 1845. márcziusban irattak, ennélfogva közvetlenül az 1843/4-ki országgyűlés eloszlása után keletkezett hangulat, a közelégületlenség szolgál fejtegetéseinek kiinduló pontjául.

Fáy a közelégületlenséget két főokra vezeti vissza. Egyik az, hogy az ellenzék a megyei, hirlapi s irodalmi vitákban sok eszmét megérlelt, s valósításukat már nemcsak óhajtotta, hanem követelte. A meghiúsulás oka az, hogy a különféle izgatás nyomán szakadás támadt az ellenzékben, az országgyűlésen hiányzott a kellő tapintat

[33] *Öszveállítások a hon legközelebbi teendői körül.* I—IX. Vezérczikkek a *Jelenkor* 1845. 85—93. sz. (okt. 23. — nov. 20.) Külön kiadásban 1846. 1—86 l.

és kiegyenlítő szellem, s az utasítások avult rendszerében nincs központosítás. S mennyi drága idő eltelik azok összeválogatásával az országgyűlésen. Ezen Fáy egy «utasítás-központositási modor»-ral akar segíteni; úgy t. i., hogy az országgyűlés eloszlása előtt válaszszanak egy — jellemben és tehetségben kipróbált — öttagú bizottságot, s ez dolgozza ki a legközelebb fölveendő tárgyakat rendszeres javaslat alakjában, melyet a törvényhatóságok aztán irányadóúl vehetnének fel. Így legalább a «*mi*»-re vagyis a tárgyra nézve lehetne egyértelműség; mert a megyék levelezése vagy az utazó apostolkodás nem felel meg a czélnak.

Az elégületlenség másik főokát abban látja, hogy az országgyűlés sok jón kívül nem azt hozta meg törvényűl, mit «az egyetemes hon legsürgetőbb s legközelebbi szüksége követelt, s mi anyagi, szellemi és alkotmányi haladásunk első eszköze». Fáy — egészen a Széchenyi nyomdokain járva — a következőkben jelöli meg a hon legközelebbi s legsürgősebb szükségeit: 1. az adózónak: a teherkönnyítés, több keresetmód, szabad föld, szabad kéz; 2. a nemesnek és mágnásnak: menekülés az eladósodástól, földbirtokának ingathatósága, hogy pénzt kapjon rá; ipar és kereskedés javulása, hogy terményeit eladhassa; 3. a polgárságnak: természeti és alkotmányi akadályok alól felszabadított ipar és kereskedés; az egész hazának pedig: eszközét nyerni felvirulhatásának, kellő befektetések, népnevelés stb. Mindezek első eszköze: pénz, még pedig sok pénz!

A legközelebbi országgyűlésre tehát legelső helyen kell utasításúl adnunk: sok pénz sürgetését, vagyis: «*oly országos kincstár megalkotását*, mely a hon pénzforgalmát tetemesen nevelje s amazt egyszerrei nagyobb befektetésekre

képessé tegye. Ily kincstár megalakításának egyedüli s legczélszerűbb módja egy külföldön több évi törlesztésre fölveendő nagyszerű *országos kölcsön*, melynek segélyével honunk ne az évenkénti teherviselési apró jövedelem, hanem ennek alapján ennek tőkéje felett rendelkezhessék».

Az országos kincstár terve épen nem új. 1715 óta úgyszólván minden országgyűlés foglalkozott vele, de a vélemények ide s tova hányódtak a szükség s fizetni nemakarás között. Eleinte indirect adókból óhajtották az alapot előteremteni, 1790-től 1827-ig folyton subsidiumot emlegettek, de ezt is csak javaslatkép. Az 1827-ki országos küldöttség már hitelintézetet és kereskedelmi bankot is tervezett vele összekapcsolni, az 1843—44-diki országgyűlés pedig ezeken kívül három-négy évi ajánlattal állt elő.

Széchenyi a telekdíj-javaslattal kívánta előteremteni a szükséges összeget; mivel azonban a gróf a házi adó iránt közönyös volt, az ellenzék pedig ehhez ragaszkodott, hiába harczoltak a terv mellett Kossuth, Pulszky s mások, a megyék utasításai nem voltak kedvezők a különben is megkésett tervre.

Fáy tehát hiába akarta volna föltámasztani a tervet, melyet Széchenyinek — hanyatló népszerűsége daczára — elismert tekintélye sem tudott megvédeni. Fáy nem is azt sürgeti, hogy minden hold föld után egy vagy több garast fizessenek, hanem addig is, míg a közteherviselés ideje megérkezik, a telekdíj-javaslat másik pontját veszi tárgyalás alá, s azt sürgeti, hogy a bármikép megalakítandó országos kincstárnak *ne évi jövedelme apránként fordíttassék hazai befektetésekre, hanem az annak alapjára fölveendő tetemesb külföldi kölcsön.*

Fáy részletesen kifejti e kölcsön hasznát, mely mindenesetre többnek véghezvitelére képesítené az országot, mint a három évenkénti ajánlat; a közteherviselés elvét is előkészítené, addig is óhajtja, hogy a házi adó némely rovatait (megyei rabtartás, sedriai napidíjak, országgyűlési költség, közmunkák) átvegyék a jobbágyságtól, s ez legföljebb kárpótlásúl járuljon az országos kincstár terhének viseléséhez; hitelintézetet is csak nagyobb kölcsön mellett lehet alkotni, s a sokféle nagyobb vállalat új keresetforrást nyújt a népnek stb.

Megczáfolván még az ellenvetéseket, részletesen felsorolja, hogy mire kívánná fordíttatni az országos kölcsönt: 1. tartaléktőkére külön szakítandó öt milló; 2. úrbéri váltságokra előlegül 5—10 millió; 3. hitelintézetre legalább 10 millió; 4. a többi pénzösszeg, idő s erő rendszeres felosztása szerint, országos befektetésekre fordíttatnék, ú. m. gazdasági és műipari bizottságokra (legalább egy-egy millió); belkereskedésre, annak legszükségesebb közlekedési eszközeivel, külkereskedésre, annak különösen tenger felé szolgáló vonalával, a Ludovica-út megváltásával és a fiumei kikötő rendezésével; Budapestnek árvíz ellen való megvédésére, néhány reáltanodának, præparandiának, nőnevelőnéket képező intézetnek felállítására, kisdedóvók felsegélésére, s megkezdett, de félalapításban maradt intézetnek (Ludoviceum, múzeum, nemzeti színház, akadémia) kellő befejezésére; folyók szabályoztatására, országházra» stb.

Fáy azonban a nagy kölcsönre, sőt bármi más közteherviselésre s anyagi intézkedésre múlhatatlan föltételül s szükséges előzményül kívánja: az ősiség és czéhek eltörlését biztosító törvényt, hogy országgyűléseken minden királyi leiratot idejében kiadjanak, a vámrendszer egyezkedés vagy

megváltás útján való biztosítását s a két tábla rendezéseig a felső tábla kiegészíttetését.

Előrehaladásunknak bizonyára sok igaz föltétele van itt elsorolva, s ilyenekből látjuk leginkább, mennyi volt akkor a közszükség, s menyit haladtunk azóta. A kívánalmak közt azonban kevés van olyan, melyet már Széchenyi jóval előbb nem hirdetett volna. Fáy nem is kérkedik eszméi újságával, csak rendszerbe foglalja az országgyűlésen s Széchenyinél említett s szükségeseknek talált reformokat, s mindössze egy-két kívánságot told közbe. A külkereskedés emelését is hangsúlyozza, mert — bár a védegyletek czélját és irányát helyesli is, aggodalmasan nézi, hogy oly zajjal, rögtönözve indult meg a munka, — «mely a szükséges előkészületeket, honi erőt, jellemet és átalakulási körülményeinket számba venni feledte» ; ha kitartók leszünk a honi ipar pártolásában — így folytatja tovább — megcsökkentjük hazánknak s főkép Pestnek európai kereskedelmi súlyát, ha pedig szalmatűz lesz lelkesedésünk — a mint hogy jó részben az is volt — károsan tüntetjük ki gyöngeségünket.

A védegyletre nézve Deáknak is voltak aggodalmai, s a közeljövő mindkettejöknek igazat adott. Fáy ebben is, mint minden vállalatban, a kivihetőséget nézte, s a szerint harczolt értök több-kevesebb buzgósággal, a mint szükséges voltukról meg volt győződve. E meggyőződés, s általában a körültekintő mérséklet különbözteti meg őt az akkori politikusoktól. Néhány év előtt úgy állították fel a különbséget Széchenyi és Wesselényi pártja közt, hogy amaz *anyagi úton* (a közvagyonosodás biztosítása után) akarja kivívni a közszabadságot, Wesselényi pedig *szellemi úton* (a közszabadság biztosítása után) akart közvagyonosodáshoz jutni. De mind többen belátják az anyagi

javítások égető szükségét, s a *Pesti Hirlap* (1844. 323. sz.) óva inti a követeket, hogy «materialis javítások nélkül haza ne jőjjenek ám a diétáról, mert ez a közkívánat, s e nélkül Magyarország csődország leend!» Fáy nem állitja szembe az anyagit és szellemit, mert tudja, «hogy a kettő majd mint ok, majd mint okozat kölcsönösen hat egymásra»; ő ugyan testestül-lelkestül a szellemi alapra való fektetés mellett buzog, s a nagymérvű beruházásokra fölveendő pénzt nem is *alap*, hanem anyagi, szellemi és alkotmányi átalakulásunk alapja, első *eszköze* gyanánt sürgeti. Szellemiek mellett buzogni — úgymond — nem azt teszi, hogy már a szellemiek első eszközét is megvessük csak azért, mert anyagi. — Az ellenzékhez való viszonyára nézve érdekes az a megjegyzése is, mely Wesselényihez intézett levelében [34] fordul elő. «A progressistákkal csak ez egyben értek egyet, hogy magam is *sikert* óhajtok, és a kivihető legjobbal ideiglen à contó megelégszem addig, míg a többit kivívni több erő és alkalom nyílik. De ezen à conto kivívását is *csak úgy fogadom el, ha az alkotmányos garantiákkal kellőleg ellátva létesülhet; holmi octroyrozott engedmények nekem nem kellenek sem testemnek, sem lelkemnek*». Im ez a pont különbözteti meg Fáyt Széchenyitől, s ez köti össze a Kossuth vezérlete alatt álló ellenzékkel, melynek egy évtized óta szintén az volt — Széchenyivel szemben — egyik alapelve, hogy «*nemzetünk anyagi jólétét akarják igen is, de nem minden áron!*»

Legközelebbi czikkében [35] Fáy a legsürgetőbb kérdésről szól, mely már egészen körmünkre égett. Ez az úrbéri

[34] Fáy levele Wesselényi Miklóshoz. Pest, 1847. márcz. 14-iki kelettel. Közölve: *Tört. Lapok* II. évf. 847—8. l.

[35] «Komoly szó úrbéri viszonyaink tárgyában.» Fáytól. Megjelent a *Jelenkor* 1846. 7. sz. (jan. 25.).

viszony, mely ép oly teher a földesúrra, mint a jobbágyra nézve, nemzeti előhaladásunknak pedig nincs is «veszélyesebb gátköve». A megváltás legjobb módjául a kölcsönös egyezkedést mondja, s nyomban egy megváltási kulcsot is ajánl. Végül kárhoztatván a divatos szabadelvűség czéltalan küzdelmeit, ilyen bajok gyökeres orvoslását sürgeti, míg van «idő és alkalom!»

Az ellenzék egyenetlen küzdelme indítja arra, hogy annak feladatát külön czikkben[36] fejtse ki. Ő — úgymond — «eleitől fogva az ellenzékhez tartozott s alkalmasint tartozandik sírjáig, mert azt hitte s hiszi, hogy az a hazai haladás pártja és inquirense». Feladatául jövőben is azt tűzi ki, bogy *őrködjék*, nehogy törvény- és alkotmányelleniség történjék, s *haladásra törekedjék*. Nem puszta negativitás tehát az ellenzék tere, a rendszertelen szónoklás s korai csüggedés egykép ártanak, férfias erélylyel, rendszeres munkával kell a csatamezőn előrehaladni. Mivel a kormány positiv szerepet vállalt, az ellenzéknek is szükséges kilépnie a cselekvés terére. Elő kell készíteni az országgyűlési tárgyakat, három-négy alapkérdésben megegyezni, mert e részben még ott sem vagyunk, hol 1843 előtt; végül nem tartja czélravezetőnek, hogy a kormányról csak ellenséges szándékot tegyünk föl.

Fáy czikkére a conservativ párt részéről gróf Dessewffy Emil felelt,[37] s czáfolgatá az ellenzék feladatáról hirdetett elveket. Fáy viszont felel[38] Dessewffynek, s axiomákként hirdeti, hogy 1. alkotmányos honfi csak törvényhozás

[36] «A magyar ellenzék feladata.» Fáytól. Megjelent a *Jelenkor* 1846. 15. sz. (febr. 22.).

[37] *Budapesti Hiradó* 1846. 348—51. l.

[38] «Egy szó azokrul, a miktől elszoknunk soha sem kellene.» Fáytól. Vezérczikk a *Jelenkor* 1846. 25. sz. (márcz. 29.).

útján kíván reformokat; 2. országgyűlések közt kormányt úgy, mint nemzetet csak az előkészítés joga illet meg; 3. a kormány legyen erős a törvény végrehajtásában, de erejét ne terjeszsze túl az alkotmányon; 4. a kormánynak nincs szüksége többségre (!), mert az ellenzék úgy sem fog monarchia ellenes törvényeket hozni; végül 5. az ellenzéktől várja a kezdeményezés jogát, mert pártja színéhez tartozik előre törni, haladni.

Még teljesebben kifejti Fáy ezen eszméket: *Az ellenzék, különösen a magyar* czímű értekezésében.[39] Az ellenzék feladatául itt is ellenőrködést s az alkotmányos haladás elősegítését tűzi ki. Haladási működésében az ellenzék — úgymond — főalapúl és irányúl az emberiség ős elidegeníthetlen jogait veszi; de tiszteli a historiai jogot és fennálló intézményeket és ezeket mindaddig megtartatni kívánja, míg helyökbe alkotmányos úton jobbakat nem bír eszközölni; törekszik tehát reformokra is, de «mindenkor békés úton és sértetlen fentartásával azon alapviszonynak, mi a nemzetet az uralkodás formájához és az uralkodó házhoz köti». E három alapelvből — úgymond — a valódi ellenzék mitsem engedhet, a nélkül, hogy önmagát felosszlassa. A haladási eljárást két pontban állapítja meg: országgyűlések között a meggyőződés és közvélemény előkészítésében, országgyűlésen a kész közvélemény és körülmények felhasználásában. — Az ellenzék ezen feladataiból s eljárásából magyarázza meg Fáy, hogy világszerte oly népszerű az ellenzéki álláspont. Majd kimutatja az alpártokra oszlás veszélyeit; nem elég, hogy csak valljuk az elveket, szóval-tettel munkálnunk is szükséges. Üdvös az

[39] *Ellenőr*, politikai zsebkönyv, a pesti ellenzéki kör megbízásából szerkeszté Bajza. «Németországban 1847.» Fáy czikke. 1—24. l.

ellenzék magára a kormányra is, ha azt kellőleg használni tudja és akarja. Az ellenzék rendesen a közvélemény tolmácsa, ha tehát a kormány ellenzéki követek választását gátolja, olyan gyanúba keveredik, hogy absolutismusra törekszik. Azért azt tanácsolja, hogy a kormány ne csak a conservativ, hanem az ellenzék férfiai közül is válaszszon hivatalnokokat; valamennyitől pedig meg kellene követelni, mint ezt Norvégiában teszik, hogy szintúgy megesküdjenek az alkotmány, mint a király hűségére.

A szabadelvű s modern államesmék újabb hódításai idején szinte hajlandók vagyunk Fáy elveit több tekintetben avultaknak tartani; de tudnunk kell, hogy ezekben még mindig a közvélemény, a régi nemesi ellenzék közvéleménye tükröződik le, erélyesen, de mérséklettel is. Az az ellenzék ez, mely a maga szándékai tisztaságához a gyanúnak árnyékát sem engedi férni, a kormánynak tetteit pedig hagyományos bizalmatlansággal fogadja s ennek hatalmát a végrehajtó hatalomban is korlátoltatni kívánja; mint párt többségre törekszik, de nem azért, hogy kormányra jusson, — a mint hogy e parlamenti törekvés ekkor még anachronismus volna, — hanem azért, hogy annál több joggal tekintethesse magát a józan nemzeti akarat letéteményesének; a kormányt viszont úgy tekinti, mint a hatalom állandó birtokosát, melynek ennélfogva nincs is szüksége többségre.

Eddig valóban nem is törekedett többségre, csupán a hatalom erejével kormányzott. Pár év óta azonban nevezetes esemény következett be, mely egész politikai életünket megváltoztatta. A kormány emberei tudniillik már az 1843-diki országgyűlés előtt és alatt látván «a féktelen törekvést, mely az egész országban a reformok létesítése iránt nyilvánul», nem mulasztották el kormányukat

figyelmeztetni ezen állapotokra, sőt akadt, a ki meg merte mondani: «hogy Magyarországon az *osztrák kormányzat általában czélszerűtlen, sőt egészen hibás* is, s hogy oly zilált viszonyok között, a milyenek most Magyarországban léteznek, csak hajthatatlan erő, akarategység s tántoríthatatlan *haladás által* a kitűzött pályán érhető el azon magasztos czél, hogy Magyarország jövője más művelt államokéhoz hasonlóan legyen rendezve, a kormánynak az események élére kell állni, kezébe véve azon anyagi és szellemi reformok vezetését, melyeket Magyarországban a képzettebb rész általánosan és sürgősen követel».[40] — Metternich herczeg ezóta maga is sokat foglalkozott a magyar ügyekkel s József nádorhoz intézett emlékiratában részletesen kifejti elveit, melyek szerint a *segélynek felülről kell jönni*, különben az ország socialis forradalom útjára tereltetik; a kormány azonban csak úgy lesz képes a reformokat a maga szándékai szerint keresztülvitetni, ha egyfelől kész törvényjavaslatokkal lép az országgyűlés elé, másfelől ha úgy a megyéken, mint az országgyűlés két tábláján akaratának támogatására vagyis biztos többségre számíthat. Mivel a nádor hasonló véleményben volt, Metternich azonnal megindíthatta a mozgalmat. S míg ő az új cancellárokkal és a megyékbe küldött administratorokkal készíté elő a kormány terveit: az ennek támogatására kiválasztott conservativ-töredék mint párt is szervezkedett: gyűléseket tartott s a «pesti» és «nemzeti kör» ellensúlyozására megalkotta a «*Gyüldé*»-t, 1846. nov. 12-iki gyűléséből pedig programmot bocsátott ki, melybe több mérsékelt reform megvalósítását is fölveszik.

[40] Virkner Lajos emlékirata Metternich herczeghez 1843. decz. és 1844. januárban. *Élményei*. Pozsony, 1880. 142—150. l.

A kormánynak e pártszervező munkáját az ellenzék sem nézte tétlenül, az ellen küzdött Fáy is a régi fegyverekkel, de ezek most már nem voltak elég erősek. Többen már 1845 végén szorosabb egyesülést s e végből programmkibocsátást kívántak; fel is kérték erre Deákot, de ez Kossuthhoz írt levelében [41] kifejti, hogy általános programmot adni fölösleges, a részletes pedig csak növelné a szakadást, mely az ellenzékben részint elvi, részint személyi tekintetek miatt úgy is meg volt. Kossuth a megyerendszerre kívánta alapítani egész átalakulásunkat, annak kiszélesített keretében megvalósítani a korszerű reformokat. Eötvös József és barátai központosított erős kormányt, felelős ministeriumot, egy szóval modern parlamentaris alkotmányt óhajtottak.

A kormánypárt szervezkedése azonban napról-napra égetőbbé tette a szorosabb tömörülés szükségességét. E czél érdekében a centralisták egyelőre félreteszik a központosítás tárgyalását, a pesti és nemzeti kör «Ellenzéki kör» czím alatt egyesül, 1846 nyarán megkezdik a gyűlésezést is; sőt minden alkalmat felhasználnak, hogy soraikat úgy számban, mint tekintélyben gyarapítsák. Midőn a két kör politikai clubbá alakúl, Deák megjelenését Pesten megragadják egy díszebéd rendezésére (1846. febr. 12.), melyre Széchenyit is meghívják, jóllehet magatartását már sokan elitélték. Mikor híre terjed, hogy az atyja († 1847. jan. 13.) örökébe lépő ifjú nádor főherczeg nem igen rokonszenvez sem a kormánynyal, sem a conservativ párttal, az ellenzék ezt is kizsákmányolja a maga erkölcsi ereje növelésére; Pestmegye közgyűlésén (1847. január 25.) Kossuth mindenkit elragadó beszédben biztosítja a fős-

[41] *Deák Ferencz beszédei 1829—1847.* Összegyűjt. Kónyi Manó. I. k. Budapest, 1882. 612—614. l.

pánná kinevezett főherczeget az ellenzék ragaszkodásáról, az üdvözlésére s széke elfoglalására meghívó nyolczvankét tagú küldöttségbe pedig a megye előkelőségei közé számos ellenzékit (köztük Fáyt is) választanak.

Mindezek daczára nem igen szilárdultak a kapcsok. Széchenyi épen ekkor bocsátja ki *Politikai programmtöredékeit*, melyben még egyszer megtámadja a vezérkedő Kossuth terveit s modorát; mások, ha nem szálltak is vele nyíltan szembe, szintén több mérsékletet óhajtottak a reformokban. Az intézők tehát idejét látták, hogy végre programmot bocsássanak ki, s ily czéllal hívták össze 1847. márcz. 15-re az ellenzéki gyűlést, ámbár Deák még mindig korainak tartotta e lépést. Fáy, a gyűlés előtt való nap (márcz. 14.) Wesselényihez intézett levelében fentebbi czikkeit illetőleg azt mondja, hogy «a magyar ellenzék concentratiója és irányadása iránt, úgy látszik, egyetértenek vele a többiek is», de a másnapi gyűléstől nem sokat vár, mert «az ő véleménye szerint az ellenzéki concentratiónak nem ily zajosan s mintegy dobbal kellene történnie». Zaj valóban elég nagy volt, mert Kossuthon kívül Eötvös és Szemere Bertalan is készítettek programmot s mindegyik mögött volt párt; egyelőre csak abban tudtak megegyezni, hogy bizottságra ruházzák a programmkészítést. Az előmunkálatokból aztán Deák szerkesztette a programmot, mely a júniusi közgyűlésen elfogadtatván, *Ellenzéki nyilatkozat* czím alatt utolsó czikkét képezte az *Ellenőr* czímű zsebkönyvnek.

Deák úgy állította össze e programmot, hogy vele minden pártot kielégített, mert mindegyik megtalálta benne a maga óhaját. Az ellenzék feladatát majdnem szó szerint Fáy szavaival határozza meg s egyebütt is több pontot átvesz ennek czikkeiből. Egyfelől a régi sérelmi alapon állva,

kívánja a programm az újabb sérelmek orvoslását, ezzel bizonyítván — mit Fáy oly sokszor sürget — hogy az ellenőrködés kötelesség; másfelől az alkotmány biztosítékaiúl olyanokat kíván, mikben az 1848-diki törvények előrajzát láthatjuk, mint: kormányfelelősség, parlamentáris kormány, nyilvánosság, egyesülési jog, szabadság, Magyarország és Erdély egyesítése, vallásszabadság; s reformokúl kitűzve: közteherviselés — ministeri felelősséggel, a nem-nemesek képviseleti joga, törvény előtti egyenlőség, örökváltság, ősiség eltörlése. Érinti a nyilatkozat Ausztriához való viszonyunkat is; óhajtja a kapcsolat fenmaradását, de érdekeink könnyebb elintézését reméli, ha Ausztria is kapna alkotmányt.

Deák közvetítő ügyessége nagyban előmozdítá az ellenzék ügyét; a mennyiben a legközelebbi országgyűlésre, a hol csak lehetett, az ellenzéki programm alapján szerkesztették az utasításokat. Rendes körülmények közt még bizonyára sok küzdelembe kerül, míg e reformok egész terjedelmökben törvényekké válhatnak; valósításuk alkalmasint egy új, conservativ s ellenzéki elemekből alakult mérsékelt pár dicsősége leendett. A februári forradalom azonban a túlzók malmára hajtá a vizet, s ők aránylag elég mérséklettel használták fel az időt, hogy Magyarország alkotmányát új alapokra fektessék.

Fáy e mozgalmakban már nem vett tettleges részt. Ha elment is egy-egy nevezetesebb megye- vagy pártgyűlésre, minő 1847 folyamán nem volt ritkaság (a nádor-ispán székfoglalása és beiktatása, követválasztás stb.), inkább csak jelenlétével s szavazatával segítette pártja ügyét, tevékenyebb részt sem előhaladott kora, sem másnemű elfoglaltsága miatt nem vehetett. De érdeklődni ekkor sem szűnt meg a politikai küzdelmek iránt.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A «Hazai első takarékpénztár» alapítása és az első «életbiztosító intézet» terve.

I.

Hazánk közgazdasági állapota a múlt században s a jelennek elején. Ausztria gyarmati politikája. Pénzügyi bajok; hiteltörvények hiánya. A magyarság gazdálkodása és életmódja: főurak, köznemesség, jobbágyság. Széchenyi irodalmi s közéleti működésének hatása a közgazdaság s hitelügy fejlődésére. A pénzügyek javulása; czélszerű törvények.

Hogy Fáy nagy alkotását, a takarékpénztári intézményt kellőleg méltathassuk, szükséges egy futó pillantást vetnünk hazánk akkori közgazdasági s hitelviszonyaira, kiegészítve az itt-ott már említett adatokat.

A mit a múlt s a jelen századi országgyűléseken annyiszor szemére vetettek a kormánynak, hogy Magyarországot csak fejős tehenének nézi s az örökös tartományok érdekében nálunk valóságos kizsákmányoló gyarmati politikát űz, az egy cseppet sem volt nagyítás. Ez a rendszer már a múlt század derekán, Mária Terézia alatt megkezdődött. Mikor a törökdúlás véget ért hazánkban, a béke nyugalma külső ösztön nélkül is munkára sarkalta a lakosságot; de a fejlődésnek sok akadálya volt: mértföldeken mocsarak s míveletlen földek terültek el, kevés volt a munkás kéz, az ipar s kereskedés végkép aláhanyatlott. Mivel a társadalom e bajok elhárítására keveset tehetett, az uralkodók

önkényesen intézkedtek. Ezer számra hozták be a telepítvényeseket, szabályoztatták a folyókat, lecsapoltatták a mocsarakat, javitották a jobbágyok sorsát, meghonositották a selyemtenyésztést, emelték a lótenyésztést, egy szóval a mezőgazdaság okszerű űzését sokféle úton-módon segítették elő.[1] De csakis ezt. A kegyes királynő által 1746-ban felállitott kereskedelmi tanács egyenesen megszabja, hogy Magyarország nyertermeléssel foglalkozzék, az osztrák tartományok pedig iparos államokká fejlődjenek. A mikre az osztrák iparnak szüksége volt, azoknak külföldre vitele meg volt tiltva vagy magas vám alá vetve. Szintily nehéz volt a külföldi árúk behozatala. A magyar ipartermékek, ha csak Ausztriába vitettek is, idegen árúk gyanánt, az osztrákokéi Magyarországba hozva belföldiek gyanánt tekintettek, azért azok harmincz, ezek három százalék vámot fizettek. Még a magyar korona kiegészitő részeit: Erdélyt s a temesi bánságot is belső vámmal különözték el az anyaországtól. Ezen intézkedések aztán nemcsak iparunk és kereskedelmünk fejlődését gátolták, hanem a mezőgazdaságét is. Nem lévén iparunk, itthon a nyers termékeknek csak igen kis része kelhetett el, s a mit Ausztria meg nem vett, azt csaknem lehetetlen volt tovább szállítani. Az osztrák védvám miatt t. i. a külföldi államok oly visszatorló rendeleteket adtak ki, melyek legérzékenyebben a magyarországi nyerstermékeket sujtották.

S e rendszer megváltoztatására annál kevesebb volt a remény, mert az osztrák tartományok gazdasági érdekeivel s pénzügyi politikájával függött össze. Az osztrák politika ekként kerülő úton, közvetve adóztatta meg Magyarországot,

[1] Grünwald Béla: *Régi Magyarország.* Budapest, 1888. 2. kiad. 271—286. l.

a nélkül, hogy az adómentességet biztosító alkotmányt nyíltan meg kellett volna sértenie. II. József 1785. decz. 30-án gróf Pálffy cancellárhoz intézett nevezetes leiratában megkínálja az országot e gazdasági politika elejtésével, szabad kereskedéssel s az ipar kifejtésével, ha a nemesség lemond adómentességéről s megfelelő arányban járúl a közterhekhez; de a rendek hallani sem akartak róla.[2]

Az 1790-iki országgyűlés, melynek figyelme oly sok mindenre kiterjedt, az ipar és kereskedelem akadályainak megvizsgálására szintén nevezett ki egy országos választmányt. Ez meghallgatván a nevezetesebb kereskedők véleményét, behatóan foglalkozott a kérdéssel, s egyebek közt egy országos pénztár szervezését s váltótörvény meghonosítását indítványozta. Egykorú kiválóbb szellemek nyíltan is fejtegetik, mily káros Magyarországra e gyarmati politika s s hogy jogunk van a gazdasági függetlenségre.[3] De a reformmunkálatokat úgy, mint e szabad szellemű fejtegetéseket eltemette a politikai életünkre nehezedő reactio, közgazdaságunkat pedig még jobban aláásta a kormány szerencsétlen pénzügyi politikája.

Nálunk csak az érczpénz volt törvényes, melyet a király az országgyűlés ellenőrzése mellett veretett. A bécsi kormány 1762-ben bocsátott ki először papirpénzt. Ennek nem volt ugyan érczfedezete, de mivel bizonyos pénztáraknál beváltották, mindenki elfogadta. Ilyen papirpénz 1777-ben még csak négy, de József halálakor már 28 millió volt forgalomban. A franczia háborúk nagy költségekbe kevervén a monarchiát, a kormány a papirpénz szaporításával segitett magán, úgy hogy 1800-ban már 200, —

[2] U. o. 307. l.

[3] L. Berzevitzy Gergely fejt. idézve u. o. 308. s köv. l.

1810-ben több mint ezer millió volt közkézen, az összeget pontosan nem is tudták már. Valóságban mennyi van kiadva, — «azt — mint egy magas állású egyén mondotta — istenen kívül nem is kell senkinek sem tudnia».[4] De a mily rohamosan emelkedett a mennyiség, úgy csökkent az érték, s 1810 körül ezer bankó forintért alig adtak 100 frt. érczpénzt.

E visszás állapot mondhatatlan zavart idézett elő, melynek kárát nemcsak az ország, hanem a kormány is érezte, de megint úgy segített rajta, hogy csak növelte a bajokat. Miután ugyanis sem a kényszerkölcsön terve, sem egyéb kísérlet nem vezetett sikerre, a kormány az 1811. febr. 20-án kibocsátott pátensével a bankópénzt értékének egy ötödére szállítá le. De a czél nem volt elérve; hiába fogadta a kormány, hogy nem bocsát ki több bankóczédulát, midőn a szükség kényszerítette, más név alatt új jegyeket bocsátott ki, melyekből 1816-ban már 638 millió frt. volt forgalomban.[5] Ezt tehát ismét leszállította a névérték $^2/_5$-ére, úgy hogy az ezüst értékű 100 frtnak 250 frt. váltópénz felelt meg.

E pénzügyi bajok végkép aláásták a közhitelt, mely nálunk azért is gyönge lábon állt, mivel hiteltörvényünk egyáltalán nem volt, magánjogi törvényeink pedig csak az adósnak kedveztek. Ha a hitelező pert indított, törvénykezésünk lassúsága miatt évekig sem láthatta pénzét, mert ha megítélték is követelését, ennek végrehajtása ellen a nemes adós «opponálhatott», s ha — némelykor 10—20 év mulva — mégis megtörtént a végrehajtás, valami önkényesen fölbecsült birtokkal elégítette ki a hitelezőt, de

[4] Földes: *Adalékok a papirpénz történetéhez.* Budapest, 1882. 25. l.
[5] Vargha Gyula: *Magyarország pénzintézetei.* Bpest, 1885. 11. l.

ez azt is csak zálogba kapta, melyből az örökös zaklatás miatt előbb-utóbb meg kellett szöknie. A birtokot sem a tulajdonos, sem a hitelező nem adhatta el, mert azt védte az ősiség és fiscalitás intézménye. Ezeknek megvolt ugyan az a hasznok, hogy a földbirtok ősidőktől fogva mindig egy család kezén maradt, de tulajdonosa a régi gazdálkodási mód mellett nem gyarapodhatott, s ha pénzre volt szüksége, birtokának legföljebb haszonélvezetét adhatta el. Ez volt az egyetlen ősi hitelezési mód. A tulajdonos ugyanis 32 évre átengedte birtokát a hitelezőnek, s ha ez idő alatt ki nem váltotta, megkezdődtek a végnélküli zálogváltó perek.

Ilyen körülmények közt, míg egyrészt rendkívül nehéz volt a tőkeszerzés, másrészt semmi ingere sem volt. A ki szerzett is egy kis pénzt, inkább a ládafiában rejtegette, sőt eltitkolta, elásta, nehogy kölcsönadván, biztos veszteségnek vagy hosszas pörlekedésnek nézzen eléje.

Nálunk tehát minden föltétel hiányzott arra, hogy a hitel kifejlődhessék: mezőgazdaságunk, iparunk, kereskedelmünk fejletlen volt, a tőkegyűjtés meg se kezdődhetett, s végűl hiányzottak a hitelt védő czélszerű törvények.

E bajoknak részben oka, részben következménye a magyarság életmódjában is kereshető, mely olyan volt, hogy a mellett nem igen érezte a hitel hiányát. Azok a nemesházi rajzolatok, melyeket Fáy eddigi szépirodalmi munkáiban s főkép a *Bélteky-ház*ban feltűntet, történeti hűségűek, s az író sokszoros tapasztalatán s alapos megfigyelésén épülnek. Társadalmi bajaink orvosa korán észrevette a betegség jeleit!

A főúri osztály, — akár itthon tartózkodott, akár külföldön, legnagyobb részt elpazarolta jövedelmét, hogy gazdagságát fitogtassa, meg hogy szórakozást keressen dolog-

talansága közepett. Némelyik elhiresűl valami szenvedélyével, mint az idősb Wesselényi a lótenyésztéssel, az Eszterházy-herczegek a zenepártolással, Széchenyi Ferencz ritkaságok gyűjtésével, de az egy Festetics Györgyön kívül alig van más, kit becsvágya az okszerű gazdálkodásra vezetne. A közélet folyásával nem törődnek, s a mennyiben szerepelnek, kész eszközei az önkényes kormánynak.

A köznemesség élete csak abban különbözött az aristokratákétól, hogy szűkebb körben folyt le. Összes foglalkozása az volt, hogy munkára hajtsa jobbágyait, azontúl vadászott, mulatott, annál többet, mennél jobb termése volt. A lelkesebb rész is csak azért járt a megye gyűléseire, hogy hazafiúi keserveit kiöntse a kormány önkényes intézkedései ellen; s miután a nemesi szabadságot egy-egy protestatio vagy felírás alakjában biztosította, hazament, s nyugodtan szívta pipáját, itta borát, nem volt semmi gondja. Földjét minden befektetés nélkül megmunkálta, a termést learatta, behordta — a jobbágy. Bőven elég volt egész házanépének, a fölösleget bevermelték, hogy inséges esztendőre is jusson. Ugyan többet is teremhetett volna az a birtok, melynek csak kisebb felét mívelte hanyag robotmunkával a paraszt; de hát mikor azt a kevés fölösleget sem lehetett elszállítani a rossz útak, s eladni a rossz árak miatt. Ha neki volt, másnak is volt, ugyan ki vette volna meg? A pénzt is könnyen nélkülözte, adót nem fizetett, a mi kevés néha-néha «subsidium»-ra vagy egyébre kellett, az kitelt a marhatartás jövedelméből. Ezért volt annyi legelő; a lábas jószágot könnyebben lehetett vásárra hajtani, a gyapjút a zsidó is szívesebben vette meg.

A jobbágy sorsa volt a legnehezebb. A 40-es években egyik csongrádmegyei követ kiszámította, hogy a parasztnép 1790 óta 10 millió hold földjétől 366 millió forintot

fizetett, a nemesség pedig háromannyi föld után 66 millió subsidiumot. S hogy a jó urak a magok kiváltságait megvédhessék, a jobbágyság fizette a diétai költséget, hogy ügyében törvényt üljenek, fizette a sedriai napidíjakat, ha elitélték, fizette a rabtartást; urának szolgált 52 napot, a vármegyének 12-őt, a helységnek és papnak 6-ot, s a mi termést robottól ment napjain kicsikarhatott rossz földjéből, annak kilenczede s tizede alá is más tartotta a zsákot. Ha nehéz munkája árán szerezni bír egy-két garast, azt jobb helyre nem tudja tenni, mint hogy elmegy a korcsmába, s leiszsza bűját-baját, hogy kijózanodva ismét vigasztalanúl vonszolja igáját.

S nem volt remény, hogy ez állapotok egyhamar megváltozzanak; mert a nemesség ősi kiváltságai birtokában meg volt elégedve helyzetével, jobbra nem is vágyódott, a jobbágyság pedig századok óta beletörődött szolgaságába, s ha ura jól bánt vele, szintén elégedetten élt. Hiszen ebben a korban keletkezett az: «Extra Hungariam non est vita» önelégült közmondása! E helyzeten a nemesség nem akart, a jobbágyság nem is tudott segíteni; a réginek megszokása, önérdek, tudatlanság egykép útját állták volna afféle törekvésnek. Olyan praktikus eszű s kereskedő hajlamú ember, mint a *Bélteky-ház* Valkayja, s olyan művelt s idealis törekvésű mintagazda, mint Rónapataky — még nagyon kevés volt hazánkban; ők már a jövő emberei, kiket a velök született hajlamokon kívül olvasás, elmélkedés, külföldi tapasztalatok vezettek czélszerű újításokra. Gondoljunk csak vissza jellemzésökre (VII. fej. első szak.), mennyi reformot találunk az ő gazdálkodások- s életmódjokban! Valkay csak bérlő, s élelmessége így is tud módot találni a gazdagodásra; Rónapataky a maga tulajdonán szabad kézzel dolgozik: míg a megyén korszerű indítvá-

nyaival használ, otthon *tagosított* földjén *váltógazdaságot* űz, jobbágyait *télen is* foglalkoztatja, a férfiakat kosárfonásra, az asszonyokat szövésre taníttatja, s a mit létesít, mindenből haszon, s a munka és haszon nyomán elégedettség, jólét keletkezik. — De hát a mi népünk csalónak tartja az élelmes embert, lenézi, rangjához illetlennek tartja az ipart és kereskedést. Önhitt büszkeségében, telt csűreire nézve, gazdagnak hiszi magát s nagylelkűen juttat belőle a szomszédoknak is. Ezt a felfogást tolmácsolja Berzsenyi, midőn 1809-ben így ír Kazinczynak: «A mi commerciumunkat s fabricáinkat nem a constitutio nyomja, hanem a józan politika, mely a gazdag népnek bőségéből a fölöslegvalót elveszi, hogy azzal szűkölködő nemzettársainkat táplálja. Hogy tudná Austria a mi kimeríthetetlen terméseinket fölcserélni vagy megvenni, ha nekünk minden fabricáink volnának, ha mink tőle másoknál egyebet nem vennénk?» — Hanem azért elég volt egyetlen évi rossz termés, hogy szűkölködés vagy épen éhenhalás sújtsa e kimeríthetetlen gazdagságú országot! Ennek okaira nem is gondoltak; istencsapás volt, s a jobb jövő reményében abba is belenyugodtak.

Hazai viszonyaink közt az volt a főbaj, hogy a középbirtokos osztály indolens tétlenségében nem olvasott, nem tanult, s így nem volt képes útat jelölni a munkásságra, a köznépben pedig hiányzott az az ösztönszerű szorgalom, mely a svábot ma is megkülönbözteti a magyar paraszttól. Ez, ha betakarította őszi termését, s a hó leesett, attól kezdve tétlenűl hevert egész tavaszig, mert a marhaetetés, trágyahordás nála inkább unaloműző kényszerűség volt, mintsem hasznot hozó időtöltés. Az ő vágya csak addig terjedt, hogy télrevalóját beszerezze s ezzel valahogy ki tudjon telelni. Jól mondja Fáy — egyik jegyzőkönyvében

e témáról elmélkedvén — hogy népünknél «ezen első szükségű hangyaszorgalmat kell fölélesztenünk, mielőtt szellemiekre mennénk, mert ez jólétnek, jólét pedig szellemi szükségeknek szülőanyja. Ez a hangyaszorgalom a műveltségnek első stadiuma. Mert ha még az anyagi szükség, mely hatalmasan szokott ösztönözni, sem mozdít meg bennünket, bizony indolentiánkat a szellemiek sem fogják megindítani».

De hogy e szorgalom, e munka-ösztön fölébredjen, a nemességnek meg kellett mutatni a boldogulás útját-módját, s a parasztnak előbb éreznie kellett, hogy magának dolgozik s ha többet tesz, maga látja hasznát. Egy szóval ki kellett bontakoznunk a középkori hűbériség bilincseiből, mely nemest és jobbágyot egykép gátolt a vagyonosodásban s ezzel mindennemű haladásban. Láttuk, mint ébresztette föl a nemzeti közönyt a nagy Széchenyi, s mint kezdte meg az átalakítás nehéz munkáját a *Hitel*lel, melyben a kor legégetőbb kérdéseit, a hitel legfőbb akadályait fejtegette: a hűbéri birtokrendszert, az ősiséget, a földbirtok rossz művelését, adóssági törvényeinket, az úrbériséget, robotot stb. Láttuk, mily hatása lett a munkának, s mint hódítottak a szabadelvű eszmék már az 1832/6-iki országgyűlésen s azontúl még inkább.

Új, pezsgő élet keletkezik mindenfelé, mely jótékonyan hat közgazdaságunk fejlődésére is. Megkezdődik a közlekedési eszközök javítása, folyók szabályozása; megkezdődik a társulás, s ennek nyomán a nagy alkotások: Buda és Pest összekötése lánczhíddal, a dunai gőzhajózás, vasutak építése, gyárak alapítása stb.

Elősegíté a közgazdasági haladást a pénzügy rendezése is. Az 1816-ban alakult osztrák nemzeti bank segítségével a kormány fedezet mellett lassanként beváltatta a gyülö-

letes papirpénzt (1840-ig mintegy 440 millió forintot) s helyébe való értékű érczpénz meg az osztrák nemzeti bank jegyei léptek, melyeket bárhol be lehetett váltani, s így szilárd forgalmi eszközökül szolgáltak.

Végre a törvénykezésben is történt javítás. Az 1792-iki országgyűlés már kimondotta, — «hogy mindazok, kik kereskedési szerződéseket kötvén, magukat a német örökös tartományokban fennálló váltótörvényeknek alávetik....., az idegen bíróság alá tartoznak, s ezek itéletét a hazai hatóságok végrehajtani tartoznak». Ezzel a kereskedőkre nézve megnyílt a váltóhitel; de még roppant sok hiánya volt törvénykezésünknek, melyen csak az 1832/36-iki országgyűlés kezdett segíteni. A 18. tvcz. vásárbíróságokat állít fel, hogy a követelések felett gyorsan itéljenek; a 20. tvcz. meghonosítja a szóbeli perek bíróságát. Igaz, hogy ez utóbbi csak 60 frtig terjedő követelésekre szorítkozott, de az 1840 : 10. tvcz. szerint már bármilyen nagy összeg is megvehető sommás per útján, ha az adós aláveti magát a szóbeli perek bíróságának. Végre ugyancsak az 1840-diki országgyűlés meghozza a legfontosabb s egész hitelügyünket átalakító váltótörvényt (15. tvcz.), mely a váltójog-tudomány európai színvonalán állott; a 16. és 17. tvcz. rendezi a kereskedők és gyárak jogviszonyait, a 18-ik a részvénytársaságokról, a 21-ik az adóssági követelések betáblázásáról, a 22-ik a csődületről intézkedik. Ezzel új korszaka kezdődik a magyarországi hiteléletnek.

Ilyen viszonyok közt alapítja Fáy András a «hazai első takarékpénztár»-t, mely egyúttal az első önálló pénzintézet Magyarországon.

II.

A takarékpénztári intézmény kezdete külföldön. Fáy legelső terve 1825-ben. Irodalmi és közéleti izgatásai az intézmény mellett. 1839-ben benyújtja a tervet Pestmegyéhez. Személyes bizalom és megyei pártfogás nyújtanak biztosítékot. *Köznépi értesítés.* Fáy fáradozása részvényesek gyűjtése körül. 1840. jan. 11-én megnyittatik a «hazai első takarékpénztár». Az 1840-iki alapszabályok: az intézet czélja és szervezete; tisztán philanthropicus intézet. Az első betevők; a közbizalom emelkedése: a betétek rohamos szaporodása. A közgazdasági viszonyok javulása. Fáy maga indítványozza a korszerű átalakítást. 1846-tól kiterjesztik az üzleti működést s osztalékot igérnek. Az intézet vezetői; Fáy örökös segédigazgató. Üzleti eredmények. A szilárd alap s óvatosság 1849-ben megmentik a bukástól. Az intézet későbbi emelkedése és felvirágzása. Jótékony adományok; a Fáy-alapítvány. A takarékpénztárak elterjedése hazánkban. Összehasonlításuk a külföldiekkel. Postatakarékpénztárak.

A takarékpénztári intézmény külföldön sem volt nagyon régi; de hasznát semmi sem mutatja jobban, mint gyors elterjedése és felvirágzása. Az első kísérletek visszanyúlnak a múlt századba (Hamburg 1778. Oldenburg 1786.); de a bekövetkezett világháborúk nem nyújtottak kedvező talajt az intézmény tovább fejlődésére. A világbéke helyreálltával 1815-ben alakúl az edinburghi, mely mintáúl szolgált a későbbieknek. 1818-ban már Londonnak, Párisnak, Berlinnek, Bécsnek is van takarékpénztára s számuk oly rohamosan emelkedik, hogy húsz év mulva Angliában 484, Németországban 283, Francziaországban 250 takarékpénztár működik, melyek több száz milliónyi betételt kezelnek.

Magyarországban az első takarékpénztárak a bécsinek fiókjai voltak, melyeket az a 30-as évek folyamán egyes

központi jellegű kereskedő-városokban állított fel, minők: Pozsony, Győr, Eszék, Igló, Brassó. Mindegyikben egy megbízható kereskedő volt a fiók-intézet vezetője, ki e dolgait, rendes üzlete elhanyagolása nélkül is, bőven meggyőzte, mert az intézmény nálunk még tökéletesen ismeretlen, a nélkülözhető pénz kevés, a bizalmatlanság pedig igen nagy volt. E fiókok tehát inkább letéti pénztárakúl szolgáltak kereskedők számára, kik a kapott utalványra Bécsben fölvehették a betett összeget.

Nem ezektől kell tehát hazánkban a takarékpénztárak meghonosítását számítanunk, a minthogy kellő részvét hiányában nem sokára meg is szűntek. Nálunk a takarékpénztári intézmény egész önálló eredetű, s az első eszme jóval előbb megfogant, mint a legelső fiók felállítása. De nagyon valószínű, hogy Fáy figyelmét a bécsi intézet keltette föl, s csak azután kezdte tanulmányozni a többi külföldi takarékpénztárt.

Fáynak kitünő érzéke volt: fölfedezni az idegen földön, mi honosítható meg nálunk haszonnal. A takarékosság ugyan soha sem tartozott nemzeti erényeink közé, s akkor még kevesebb ingere volt a tőkegyűjtésnek; de Fáy épen e bajon akart segíteni. Még külföldön is rövid multja volt a takarékpénztáraknak, nálunk pedig teljesen ismeretlen; annál nagyobb érdeme Fáynak, hogy a csekély kezdetben is fölismerte az intézmény nagy jelentőségét, s mindent elkövetett, hogy nálunk is meghonosítsa.

Legelőször azon emlékiratban szól tervéről, melyet 1825-ben Pestmegye utasítást-készítő bizottságához nyújtott be «nem tanács, hanem csak emlékeztetés végett». A terv a «projectumok» 3-ikát képezi s így hangzik:

«Az erkölcstelenségnek, főkép a szegényebb rendre és cselédségre nézve egyik elősegítője az, hogy csekély keres-

ményével és összezsugorgatott kis tőkepénzecskéjével nem tud mit tenni, annálfogva azt, ha csak pert nem akar érte cserélni, elvesztegetni kénytelen. Ennek elejét venné egy felállítandó *aprós-cassa* (Sparkasse), melybe 50—100, 200, legfeljebb 300 forintok vétetnének fel egyszerre, s a beadó azoknak interesét rendesen szedné. Ezen czélra vagy privát kereskedőket, illendő securisatio mellett, kellene felserkenteni actiák szerint, vagy pedig a vármegye vitetné ezen manipulatiót oly formán, hogy a kis capitalistáknak csak öt procentum fizettetvén, a hatodik procentum a pénzmanipuláló individuum fizetésére rendeltetnék; azonban ezen cassa interesre kiadandó pénzeinek mindenkor úgy kellene tekintetni, mint oly privilegiált adósságoknak, melyek a vármegye auctoritásánál fogva adódván ki, semmiféle pert el nem fogadnak, hanem 15 napos admonitio s citatio után azonnal executiót vonnak magokra.»

Im e legelső tervben már ki van fejezve a későbbi intézet alapelve, hogy *a köznépen segítendő philanthropicus intezet legyen*. De a végső sorokban egyúttal ki van fejezve az aggodalom is, mely fennállását koczkáztatja. A magyar nép oly kevéssé volt szokva a pontos, határidőre való fizetéshez, hogy ebből a váltótörvény megalkotása után is sok kellemetlenség származott. Fáy minden pereskedésnek elejét veendő, a vármegyének akar jogot adatni, hogy az «aprós cassá»-nál fizetendő adósságot két heti intés után egyszerű végrehajtással szedhesse be. Sokaknak már ez a szigorúság sem tetszett, s mennyi akadályt talált még a közöny, balitélet és rosszakarat! A szükségesre is kevés a pénz, ugyan mikép lehetne abból még félretenni? Aztán ki merné odaadni a pénzét? A vármegyét is megcsalhatják, s annak a levét is csak a kezeskedő megyei rendek innák

meg. Minek az nekünk? Elég a magunk baja, minek szerezzünk még többet? — mondogatták az atyáskodó rendek.

Egy szóval, sem a viszonyok sem a gondolkodásmód nem voltak ekkor olyanok, hogy egy takarékpénztár szükségét érezték, hasznát belátták s felállítását óhajtották volna. Az emlékiratnak ez is azon ajánlatai közé tartozott, melyekre még nem érett meg a kor.

Fáy azonban erősen meg levén győződve a takarékpénztárak hasznos voltáról, kitartó buzgalma egész szívósságával küldött a nemzeti közöny, tudatlanság és félreértés által felhordott ellenvetésekkel; irodalmi munkáit, közés magánéleti érintkezéseit egyaránt felhasználta, hogy az intézmény czélját, hasznát megismertesse.

A *Bélteky-ház*ban az okszerűen gazdálkodó Valkay által mondatja el kedvencz tervét.[6]

«Biztos czélt — úgymond — hogy nyerjen nálunk a cseléd iparja, holott néhány forintból álló tőkécskéjét, hitel hiányában, örökre elveszés veszélye nélkül ki nem adhatja kezeiből, s féltnie kell azt, mit gyámoltalan vénsége napjaira s unokái számára megzsugoríthatna? Kénytelen kis szerzeményét újra eltékozlani, mire kivált városinkban, a minden harmadik háznál kiszegzett czégér nagyon is erős és gyakori ingert nyújt. Aprós hitel-cassák kellenének hazánkban is, mint külföldön rég divatban állnak.» — Persze, hogy az öreg báró Regéczy, kivel Valkay beszél, csak «szép álomnak» tartja; egyetlen érvet mond: ugyan «hol találuk *fundust* (alapítói tőkét) reá?» Valkay azt mondja, hogy ha az úri cselédség arany és ezüst paszomántját csak egy ujjnyival keskenyebbre sza-

[6] 1832-iki első kiadás I. k. 123. l.

batjuk, s a felesleg árát csak öt évig összerakjuk, meglesz a kívánt tőke.

A Regéczy aggodalma is a közbizalom hiányából eredt. Valkay tréfásan csípős ajánlata: a fényűzésnek kis korlátozása, az alaptőkét bőven előteremthette volna, de úgy sem bíztak az intézmény sikerében, s a fényűzésről sem mondtak le szívesen.

Fáy folytatta az izgatást; közben az idő is érni kezdett, mert javultak viszonyaink: a *Hitel* megtörte a jeget, a fölébredt haladási szellem hajlóbb volt az új intézmény befogadására. Ekkor Fáy már valóságos felszólítást bocsát közre az *Ész- és szívkalandok* czímű rajzában (1838). Hathatós s mindennap látható példákban mutatja föl, milyen bajokat okoz a takarékpénztár hiánya. A férfi cselédet iszákosságra szoktatja a fölösleg pénz s a korcsmák hivogató czégérje; a lányt pedig hiú piperéskedésre csábítja, mely nem ritkán erkölcsei sülyedtére vezet. — Az se szerencsésebb, a ki takarékoskodik. — Egy asztalos szorgalma jutalmául szerez kis tőkepénzt, de egy tékozló uracsnak adja kölcsön s kamatok helyett a tőkének is alig felét kaphatja meg. Ezt aztán jól elzárja, de kártyához csalják, s a maradékot is elvesztvén, nehéz hajó-napszámon keresi kenyerét, mely csak az éhenhalástól menti meg. — E bajokon — úgymond Fáy — egyedűl a takarékpénztárak segítenek, melyek fölgerjesztik a szorgalom szikráját; a «szorgalom pedig szülőanyja a nemzetek jámbor erkölcsének, dajkája a kegyeleteknek». Mivel látja, hogy Kegyesy barátja összetéveszti «a bankokkal és életkorokhoz szabályzott tápintézetekkel», röviden kifejti előtte a takarékpénztárak irányát és alkotását. A terv pedig — úgymond tovább — «nem leend kivihetetlen feladat, *mihelyt megyénként, városonként néhány nemeskeblű emberbarát bír egyesülni a végre, hogy*

takarékpénztári intézetet biztosító alaptőkét alkosson össze vagy legalább előlegezzen számára». Kegyesy barátja nem kételkedik ezen, sőt meggyőzetvén az intézmény üdvös voltáról, mintegy jósló hittel mondja, hogy «néhány év mulva nem leend nevezetesebb városa hazánknak, mely takarékpénztárral ne dicsekednék». S aztán mint «pénzben szegény ördögök, de jóakaratban, ember- s honszeretetben dús angyalfiúk» kezet adnak egymásnak, hogy minden alkalmat felhasználnak az eszme hirdetésére.

Itt már a tőkebeszerzés módja is kialakulva jelenik meg. Miután a közvélemény némileg meg volt nyerve az eszmének, akadt volna egy-két «nemeskeblű emberbarát», csakhogy az egyesülés volt nehéz; a társulati szellem csak most kezdett ébredezni, a kereskedő és úri osztály nem sok rokonszenvet táplált egymás iránt, a köznép pedig bizalmatlan mindkettő iránt, s utoljára még a felsőbbség is nehézségekkel állt elő.

Ily körülmények között csak a *személyes bizalom* s a *megyei pártfogás* menthette meg az ügyet. Fáy a sokféle izgatással már előkészítvén a talajt, jól megválasztotta az időt és alkalmat; akkor lépett tervével a megye elé, mikor személyes tekintélye legnagyobb volt s az egész ország szeme Pestmegyén függött. Még így is csak a leglelkesebb emberszeretet s a fáradságot nem ismerő buzgóság vezethette az ügyet sikerre.

Mily nagy volt a bizalmatlanság az intézet jövője iránt, arra elég a nagy Széchenyi példáját felhoznunk. Midőn Fáy előadta tervét s kérte a gróf hathatós pártfogását, ez magasra vont szemöldökkel kérdé: «Hát van-e barátom uramnak sok sógora, komája, atyafia?» — Mosolyogva felelte Fáy, hogy családja 9—10 vármegyében lévén elterjedve, bizony a sógorság, komaság, atyafiság elég számos. —

«No ha úgy van — folytatá a gróf — s barátom uram azokra számíthat, akkor nem mondom, hogy czélt nem ér; én már csak barátom uram jó szándékánál és barátságánál fogva is pártolni fogom az ügyet.»[7]

S valóban pártolta. Midőn Fáy az 1839. márcz. 19-iki kisgyűlésnek bemutatta a tervet,[8] ennek átvizsgálására nyomban bizottságot választottak (köztük: Széchenyi, Károlyi György és Ráday Gedeon grófok, Zlinszky János főszolgabíró stb.) melynek jelentése nyomán a június 10-diki közgyűlés némi csekély módosítással elfogadván Fáy tervét, határozatilag kimondotta, hogy az intézetet részvények útján fogják felállítani s tájékoztatóúl rövid *köznépi értesítést* bocsátanak ki.

Ezzel a terv valahára a valósulás útjára került. Fáy maga megírta az értesítést is, mely jó népies egyszerűséggel ismerteti a köznép szegénységének okait; a sovány földre, nagy adóra, előljárókra beszéljük ki magunkat, pedig bennünk a hiba, hogy nem tudunk takarékoskodni; s a kinek van is, inkább eliszsza, mint bizonytalan kölcsönre adja. Ez bírta rá — úgymond — Pestmegye atyáskodó rendeit, hogy a megyeházban egy takarékpénztárt állítsanak fel, hova nemes és nemtelen adózó gazda, zsellér, napszámos, tanító, honoratior stb. beteheti pénzét *20 krtól 200 frtig.* Aztán leírja a betétel és kivétel módját, a könyvecskével való bánást, s mindenkinek megnyugtatására tudtul adja, hogy Pest vm. rendei közül többen «nevezetes pénzmennyiséget tévén össze, magokból nagylelkűleg részvényes társaságot alkottak», s a betett pénzért kezeskednek. E nagylelkűség —

[7] Fáy Béla úr hozzám intézett szíves közléseiből.

[8] *Terve a pestmegyei köznép számára felállítandó takarékpenztárnak.* Irta Fáy András. Budán, 1839. Előszó és 82 lap.

úgymond — annál nagyobb hálára érdemes, mivel «az intézetből semmi hasznot, jövedelmet nem húznak, azt még áldozatokkal is ápolják, sőt még annak jó rendű menetele, biztossága és virágoztatása körül is ingyen, csupán felebaráti nemes ösztönből folyvást fáradoznak. Ha mi felesleges jövedelme fogna idővel fenmaradni az intézetnek, az a megye határozatából ismét a megyei köznép javára fog fordíttatni».

Ezt az értesítést aztán kifüggesztették minden községháznál s osztogatták a nép és előljárói között is.

Nem hiányzottak lelkes, felebaráti szeretettől buzgó emberek, kik a népet jóakarattal figyelmeztették az intézet hasznos czéljaira és sokan már csak kiváncsiságból is megkoczkáztattak volna néhány forintot. Csakhogy első és legfőbb munka volt a részvényesek összetoborzása, mely jó részben ismét a Fáy vállaira nehezült. De neki nem volt nehéz a munka, ha vele hazájának, embertársainak szolgálhatott. Sorba járta, valósággal házról-házra járva kereste föl minden barátját, ismerősét, aztán temérdek levelet írt mindenfelé részvényesek gyűjtése végett.

Mégis lassan haladt az aláírás. A feltétel ugyan enyhe volt: arra kötelezte magát az aláíró, hogy 100 pengő forintnak hatos kamatját 10 évig fizeti, s ezzel, vagyis a tényleg befizetett 60 frttal a 100 frt. névértékű részvény birtokába jut; de ne feledjük, hogy a haszon előre ki levén zárva, a részvényesek azt a 60 frtot csupán ajándékúl adták, a haszon legkisebb reménye nélkül.

Az atyafiság azonban meg a barátok köre nem hagyta cserben Fáyt. Csupán az ő ívén 40 részvényest (maga négyet írt alá) jelenthetett be, leginkább a fővárosból; a megyeiek Zlinszky főszolgabíró és Ráday gróf ívén írtak alá legnagyobb számmal. Úgy hogy 1839. decz. 15-ikén

megtarthatták az első részvényes közgyűlést, s ezen takarékpénztár-egyesületté alakultak. 1840. január 9-én az alapszabályok végleges megállapítása ügyében még egy gyűlést tartanak, s 1840. január 11-én (423 alapító taggal) végre megnyílhatott az intézet, melynek hivatalos czíme: *Hazai első takarékpénztár, Pest vármegye pártfogása alatt* — lett.

E pártfogás csak annyira szorítkozott, hogy a megye adott helyiséget, melyet önkéntes adományok útján szereltek föl, a megye őrizete alatt állott a pénz, s a számadásokat a megyei közgyűlés elé terjesztették; de különben — mint az 1840-iki alapszab. 4. §. mondja: «Tek. Pest vmegyével sem pénztárra, sem más kezelésekre nézve semmi egybeköttetése nincsen».

Az intézet czélja: «a munkás és szolgáló köznépnél a szorgalmi ösztönt s takarékosságot ébreszteni, serkenteni, ápolni, — s általában a szegényebb néposztályra a jólét s nemzeti erények boldogító malasztját árasztani» stb. (1. §.)

E végre a részvényesek 40 ezer pengő forintnyi *jótállási tőkét* tettek össze, de csak úgy, hogy az intézet czéljaira tíz évig fizetik a kamatot, a tőkét azonban maguknál tarthatják, sőt, ha lefizetik is, tíz év mulva kamat nélkül fogják visszakapni.

Az intézet ügyeit a 6. §. szerint «minden fizetés nélkül, becsületből kormányozzák»: egy igazgató, segédigazgató s 36 tagból álló választmány. Ezek egyike mint biztos felváltva mindenkor jelen van. A napi munkát a pénztárnok, ellenőr és írnok végzik, kik fizetést kapnak s biztosítékot és esküt tartoznak letenni. Közgyűlést rendesen évenként egyszer, választmányi űlést pedig kéthetenként tartanak.

A hivatal hetenként háromszor: kedden, pénteken és

szombaton van nyitva, de vásárkor öt napig, a félévi kamatfizetéskor pedig egy egész hétig.

A betétel legkisebb összege 20 pkr., a legnagyobb 150 pfrt., mely a kamatok kamatjával 300 frtig növekedhetik, ezen túl kamatot nem kap.

A kivételnél 50 frtig nem kell felmondás, azontúl 8—30 nap. Az intézet fizet ötös s szed hatos kamatot, de öt ezer frtnál nagyobb összeget nem kölcsönöz. A 36. §. szerint «senkinek puszta személyes hitelére vagy, mint a magyar mondani szokta, szakállára, úgyszinte merő vállalatra, tiszti fizetésre» stb. nem kölcsönöz, hanem jó hírben álló pestmegyei birtokosoknak, községeknek, budapesti háztulajdonosoknak, ausztriai statuspapirosokra, mindenkor betáblázás és kötelezvény mellett. Az intézet tisztviselői és választmányi tagjai nem vehetnek kölcsönt.

A 48. §. a takarékpénztár tartaléktőkéjének fölösségéről ekkép intézkedik: «Ha az intézet tartaléktőkéje idővel annyira megszaporodnék, hogy annak bátorságosítását s kezelési költségeit fölözné, ezen fölösség az intézettel rokon jótékony czélokra, p. o. az ötös kamatoknak hatosra nevelésére vagy egy gazdát 12 évig híven szolgált cselédek, szorgalmas pénzberakók, jó nevelő számos gyermekes apák, hű fiak stb. megjutalmazására fog fordíttatni. Ezekről mindazáltal annak idejében egyedül maga az intézet rendelkezendik.»

Az intézetnek tehát úgy czélja, mint szervezete *tisztán philanthropicus*. Főtekintet a szegény osztályra van, ezért oly alacsony a betéti összeg, hogy mennél többet odavonjanak, a kölcsönzés megnehezítésével óvatosan biztosítják a pénzt, olcsón, részben ingyen intézik az ügyeket, s ha — a mi ily módon remélhető — haszna lesz az intézetnek, ez is a szegény népre árad vissza. Betevő azonban úgy

mint kivevő csakis pestmegyei lakos lehet, sőt ezúttal a jobbágy még nem kap kölcsönt, mert a főczél a takarékosságra szoktatás.

Ily szerény kezdete volt a ma már egész hatalommá növekedett «hazai első takarékpénztár»-nak! Az a szerénység, az az aggodalmas körültekintés az akkori viszonyok miatt volt szükséges, s egyúttal szilárd alapúl szolgált. Csakis ilyenen emelkedhetett föl oly biztosan az a nagy épület, melyet aztán többszöri catastropha sem ingathatott meg.

A megnyitás — mint Fáy másnap örömmel jelenti Toldynak [9] — «sikerrel» történt meg, a mennyiben «384 pengő forint jött be, még pedig egy-pár betételen kívül 30 kros, 1—2 frtos apró betételekben». A betevő kedv később sem lankadt, s az év végeig a betétek összege meghaladta a 64 ezer frtot.

Ez összegnek az kölcsönöz jelentőséget, hogy nem a nagyobb üzletekben rövid időre felszabadult forgó tőke elhelyezéséből alakúlt, hanem a csekélyebb jövedelmű társadalmi osztályok takarékosságából. Az 1238 betevő közül legtöbb a cseléd és mesterember; amazok betettek több mint 21 ezer frtot, emezek 18 ezeret; polgárok, nemesek és honoratiorok együttvéve 16 ezeret, zsidók öt ezeret, adózó jobbágyok 905 frtot. [10] E szerint az intézet a szegényebb osztálynak takarékosságra buzdítása által örvendetesen haladt kitűzött czélja felé.

A kezelt tőke legnagyobb részét ingatlanokra adták ki, az első évben 30 ezer 700 frtot, a váltóleszámitolásban és

[9] Fáy levele Toldy Ferenczhez 1840. jan. 12.— Akad. kézirattár.

[10] Fáy és Szalay József titoknok számítása szerint. Közölve a *Pesti Hirlap* 1841. 8. sz.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

előlegüzletben már kevesebbet forgattak. Az említett számok a következő években oly rohamosan növekednek, hogy 1844-ben már egy millió 300 ezer frton felül van a betétel, s egy milliónál több az ingatlanra, s negyed milliónál több a váltókra adott kölcsön. Az első évben 508 frt. volt a tiszta jövedelem, a 4-ik évben már 17 ezer.

E váratlan eredmény fényesen bizonyítá az intézet életrevalóságát, s a feléje irányuló határtalan bizalom közeli felvirágzását jósolá. E bizalom az akkori viszonyok közt annál feltünőbb, mert a betétek összege sokszorosan fölülmulta nemcsak az intézet saját tőkéjét, mely az első évben 2740, s 1844-ben is csak 23 ezer és néhány forint volt, hanem a részvények által képviselt idealis (40 ezer frt.) tőkét is. Az intézet saját vagyona tehát nem igen nyújthatott kellő biztosítékot; de igenis nyújtott az intézők hazafias buzgósága és óvatossága, melynélfogva merészebb koczkázatokba nem bocsátkoztak, s a szerény alapon megőrizték a philanthropicus jelleget, — a míg lehetett!

Csak a míg az intézet kára nélkül lehetett! Már az első beszámoló közgyűlésen (1841. jan. 3.) indítványozták némelyek, hogy 150 frtnál nagyobb összeget is lehessen betenni, de a közgyűlés tagadólag határozott. A következő években azt emlegették, már hírlapokban is, hogy le kell szállítani a kamatlábat s hivatkoztak az új pozsonyi takarékpénztárra; de elfeledték számba venni, hogy itt a helyi viszonyoknál fogva mind a tőkebőség, mind a betétek maximuma nagyobb volt.

De időközben hazaszerte javultak a közgazdasági s politikai viszonyok. Életbe lépett a váltótörvény, 1841-ben megalakúlt a «pesti magyar kereskedelmi bank», a különféle ipar- és védegyletek alakulása s a közlekedési vonalak javítása folytán élénkült az ipar és kereskedelem, az 1840-iki

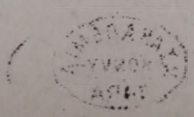

7-ik tvczikk megengedvén a jobbágyi terhek megváltását, lassanként közeledett a köztehervisélés ideje, a midőn a földbirtok sem nélkülözhette a hitelt. Gróf Dessewffy Emil már 1841-ben megpendíté az országos földhitelintézet eszméjét. Az 1843—4-iki országgyűlés ugyan a kormány ellenzése miatt nem alkothatott rá törvényt, de másfelől az állami pénzviszonyok rendezése után növekedett az állampapirok értéke. Általában javultak a hitelviszonyok s felébredt a vállalkozási szellem.

Ezek folytán, s a takarékpénztár váratlan nyeresége által is izgattatva, mind többen kezdték hangoztatni, hogy a bankspeculatió s osztalékosság alapján újra kell szervezni az intézetet.

Ekkor az alapító, Fáy András is fölemeli szavát: «*Kimutatások a hazai létező és létesülendő takarékpénztárak ügyében*» czímű hírlapi czikkeiben.[11] Külföldi szaktekintélyekre hivatkozva kifejti, hogy sem a banki elemnek, sem a nyereményvágynak vagyis osztalékosságnak nem szabad túlnyomónak lenni a philanthrophismus szelleme és a dolgozó és szolgáló néposztályok érdekei felett, mert ezek a takarékpénztárak alapelemeit képezik. Nem helyesli tehát, hogy az 1842-ben alakúlt pozsonyiban a banki elem a túlnyomó; de másrészt a pestiben, mióta milliókat kezel, *nem tartja megóvhatónak a tisztán philanthropicus elemet*, már csak magáért az intézet érdekeért sem. Szükséges, hogy a részvényesek ezentúl valami osztalékot kapjanak, mert oly nagy forgalom mellett a kellő ernyedetlen buzgalmat és szigort csak az élénkíti és tartja fenn, ha az intézet kára és haszna némileg a részvényeseké is. Továbbá egy-pár százezer forint kezelésével nincs sok

[11] Két czikk a *Jelenkor* 1845. 58—59. sz. (júl. 20. és 24.)

baj, de milliók kezelésével kifárad a legbuzgóbb emberszeretet is.

Valóban hetenként kétszer-háromszor választmányban ülni, naponként biztoskodni, s folyton bírálgatni, ügyködni, s ezt évről-évre, ingyen tenni — oly hazafias ügybuzgóság volt, melyért közhálát érdemeltek az intézet részvényesei.

Az 1845. szept. 7-iki közgyűlés tehát Fáy indítványa értelmében tetemesen módosítja az alapszabályokat.

A 3. §-ban szabatosabban kimondják, hogy a 10-ik év leteltével (1850) «a részvényesi kötelezettség megszünik ugyan, de az intézet kormánya az első alapítók kezében továbbra is megmarad». A betétel legkisebb összege megmarad 20 kr.; a legnagyobb most 5000 frtra van emelve (esetleg több is lehet); 300 frton felül azonban csak négyes kamatot fizet a takarékpénztár. A kölcsönadás is tágítva van; már nemcsak állampapirokra s Pestmegyében fekvő ingatlanokra, hanem váltókra, s a Pesttel határos megyék, s az ezekbe kebelezett szabad királyi városok lakói is kaphatnak kölcsönt, de a jobbágyok csak Pestmegyéből s csupán a tartalék-tőke erejéig, ha különben jó magaviseletűek és takarékosak; a kölcsönzött összeg legfeljebb negyedrésze lehet a jobbágybirtok becsárának, s azt hat év alatt részletekben kell visszafizetni.

A munkakör szélesbítése maga után vonta a hivatali beosztás változását is. 1846-tól kezdve hétfőtől péntekig mindennap nyitva van az intézet, szombaton választmányi üléseket tartanak. Az igazgató 100 arany tiszteletdíjat kap, még egy írnokot fogadnak, s a választmányi tagok számát 40-re emelik.

A tartaléktőke fölösségéről az új alapszabályok 42. §-a úgy intézkedik, hogy esetleges károk fedezésére 100 ezer

pengő forintos tartalékpénztárt alapítanak, az ezen felül maradó összeg — «a közgyűlés által részint közmegállapodással kijelölendő hazai czélokra fordíttatik, részint a részvényesek között részvényeik számához aránylag osztalékkép felosztatik s kifizettetik»; ha pedig veszteség éri az intézetet, a 100 ezer forint újra kiegészítendő s addig osztalék nem jár.

Ezen módosításokkal a philanthropicus czél meglehetősen mellékessé vált; de ekkor vetették meg a jövendő nagyság alapjait, s az intézet — mint látni fogjuk, — akkor sem feledkezett meg eredeti rendeltetéséről.

Az 1846-ik év tehát, a midőn az új alapszabályok életbe léptek, korszakot alkot az intézet történetében. Igazgatója kezdettől fogva s 1844-ben ismét három évre megválasztva, Simontsits János, előbb főszolgabíró, most első alispán volt, ki már a budai színügy körül is szerzett Fáy oldalán érdemeket, s azóta folyvást buzgó munkása volt a közéletnek. Fáy András segédigazgató czímen kezdettől fogva főintézője s legmunkásabb vezére volt, s midőn 1845 elején le akart mondani, a január 19-iki közgyűlés, érdemei hálás elismeréseül, örökös segédigazgatóvá választotta. És ezt a közgyűlés Széchenyi indítványára tette, ki az alapításkor oly bizalmatlanúl nézte a tervet, most pedig annál melegebben méltatta Fáy érdemeit.[12] A segédigazgatóság ugyan csak tiszteleti hivatal volt, de Fáynak egész életére biztosította az érdemeihez méltó befolyást. Simontsits szintén haláláig (1856.) viselte igazgatósági tisztét; ekkor Hajós Józsefet választották helyébe, ki 1883-ig vezette az intézetet, melynek élén ezóta mint vezérigazgató és egyszersmind igazgatósági elnök Steiger Gyula áll.[13]

[12] *Honderű* 1845. 6. sz.

[13] Az igazgatókon és a felügyelő választmányon kívül kezdetben

Nem lehet czélunk a takarékpénztárnak egész történetét megírni, elég, ha fejlődésében jelentőségét s hatását feltűntetjük.

Az intézet fejlődését legjobban feltűnteti a főbb tételeket magában foglaló táblázat, az első tízedről évenként, a többiről öt évenként.

Év	Betétek	Sajáttőke	Kölcsönök ingatlanokra	Váltók	Előlegek	Tiszta jövedelem	Részvények értéke	Osztalék
pengő forintban								
1840	64,489 10	2,740 34	30,700—	27,500—	5,560—	508 23	60.—	—
1841	157,125 30	4,988 41	99,300—	42,000—	17,350—	1.118 12	60.—	—
1842	307,414 31	8,016 23	193,900—	88,091 30	33,536—	2,400 41	60.—	—
1843	747,012 04	13,112 09	459,605—	203,031 26	65,640—	7,852 57	60.—	—
1844	1.311,279 29	23,331 39	1.070,905—	205,172 42	67,653—	17,064 43	60.—	—
1845	2.038,287 26	44,260 18	1.491,389 53	356,287 44	89,918 15	24,001 24	60.—	—
1846	2.530,456 24	72,169 27	2.080,614—	335,372 51	105,088 10	35,985 58	200.—	—
1847	2.761,145 29	110,326 03	2.596,081 59	136,409—109,984 10		37,979 43	400.—	12.—
1848	2.332,620 24	145,296 17	2.446,567 27	16,790—	29,961 20	34,371 11	500.—	12.—
1849	2.242,005 23	150,133 22	2.217,160 34	11,500—	22,815—	54,878 27	150.—	—
1850	2.163,617 40	127,309 38	2.050,944 11	69,400—	13,632—	31,835 38	180.—	—
1855	4.132,453 26	109,444 33	3.075,974 07	1.010,005 53	43,297—	29,435 09	300.—	40.—
osztrák értékű forintban								
1860	9.780,304 98	172,396 23	5.884,568 29	3.526,040 01	398,467—	78,570 64	800.—	80.—
1865	11.472,307 92	260,136 05	6.994,024 91	4.230,312 85	306,421 80	89,219 59	1,040.—	100.—
1870	26.970,340 43	1.143,244 54	14.092,217 26	2.227,934 96	313,843—	380,709 68	3,100.—	270.—
1875	37.288,237 54	3.166,088 70	19 831,893 73	4.114,130 55	922,483 72	622,789 90	2,435.—	200.—
1880	56.828,977 37	7.680,673 16	17 857,109 21	7.894,178 52	526,526 72	850,824 18	3,840.—	250.—
1885	75.332,972 29	11.435,440 32	43.168,872 94	11.353,181 25	490,336 34	1.321,174 06	6,050.—	380.—
1889	85.813,782 41	12 524.917 20	54.857,769 57	14.223,788 51	287,011 17	1.536,036 49	10,100.—	450.—

E számok elmondják az intézetnek egész történetét. Látjuk először is, mily rohamosan emelkednek a be-

négy hivatalnok vezette az intézet ügyeit; ma pedig a vezérigazgató s igazgató és felügyelő bizottságokon kívül 84 hivatalnokot foglalkoztat az intézet, melynek a központin kívül már négy fiókpénztára van a fővárosban.

tétek 1847-ig, sőt a reá következő zivataros években sem száll két millió alá. Ennek folytán az alaptőkét az 1846-iki alapszabályok értelmében már 1847-ben 100 ezerre emelhetik, s erre úgy mint a következő évre már 12 frtnyi osztalékot is adhatnak. A betétek legnagyobb részét ingatlanokra adják ki, s a kölcsön úgy mint a betétek összege 1846-tól kezdve mindig meghaladja a két milliót. A forradalom legjobban árt a személyes és üzleti hitelnek, ezért sülyed a váltókra s előlegekűl adott összeg az első év színvonalára. A betétek rohamos kiszedése miatt az intézet is nagy kölcsönöket kénytelen fölvenni s s másfelül korlátozni a papirpénzek berakását. Megtetézte a bajokat, hogy a forradalmi ügy elbuktával felsőbb rendeletre be kellett szolgáltatni a magyar kormány által kibocsátott pénzjegyeket, s ezek megsemmisítésével 177,167 frtot vesztett az intézet. Joga lett volna a kárnak legalább egy részét a betevőkre hárítani. De az intézők érezték, hogy ezzel megingatnák a bizalmat s koczkáztatnák az intézet fennállását; magok viselték tehát a kárt: a veszteséget levonván az alaptőkéből, s ennek helyreálltáig (1853.) nem adván osztalékot. E kétszeres előrelátás: a tartaléktőke alapítása s e czélszerű leszámítás — mentették meg az intézetet a biztos bukástól. Még egy catastropha fenyegette utóbb az intézetet, az 1873-iki pénzválság; de ekkor már oly hatalmassá szilárdúlt, hogy a míg sok pénzintézet végkép elbukott, a legtöbb érzékeny károkat szenvedett, a hazai első takarékpénztár úgy viselte el a csapást, mint a zöld vetés a futó nyári zivatart. A megtisztúlt levegő még új fejlődésnek indítá.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az intézet, alaptőkéje gyarapítása végett, kétszer bocsátott ki új részvényeket: 1868-ban a régi 629 számot fölemelte 1200-ra, s 1872-ben,

midőn egy-egy részvény értéke már 5 ezer forintra rúgott, ugyanannyival szaporította. Ekként 1889 végeig 2400 részvény volt, s ezek teljesen befizetett ezer forintos névértéke (két millió négyszáz ezer frt.) képezte az alaptőkét. Ezt háromszor is meghaladja az 1870-ben létesített tartalék-, s az 1875-ben létesített külön tartalékalap (együtt közel tíz millió forint), s több mint fél millióra megy a nyugdíjalap, úgy hogy az intézetnek, fennállása 50-dik évében, tizenharmadfél millióra rúgó vagyona volt.

Természetes, hogy oly óriási forgalom mellett, mely kiterjed az összes pénzműveletekre, a tökéletesen megszilárdult intézet, főkép az utolsó évtizedben, roppant nagy haszonnal dolgozik, miben nagy érdeme van az intézet jelenlegi feje, Steiger Gyula vezérigazgató nagyszabású és szerencsés speculatióinak. Az évi tiszta jövedelem az utóbbi években rendesen meghaladta az egy milliót, melyből legutoljára már 450 forint esett részvényenként osztalékúl. E részvények a legkeresettebb papirok, melyeknek értéke az utóbbi években hét-nyolcz ezer forintig emelkedett, a jubiláris intézkedések hírére pedig 1889. végén tíz ezer forintra szökkent, a minő magasságot magyar értékpapir még soha sem ért el.

Ime mivé nőtte ki magát a kisszerű, de szilárd alapra fektetett intézet! Megnyitásakor a megyeház udvarán húzta meg magát, utóbb a politikai viszonyok és saját ügyei változtával mint nagykorú, a megyei pártfogást is nélkülözhette, s ma, büszkén tekinthetve vissza félszázados múltjára, saját palotáiból osztja áldásait ezerek- és ezereknek!

Ezen áldást első sorban a részvényesek érzik, főkép az elsők, kiknek 60 frttal befizetett részvényei ép oly értékesek, mint a legutóbb kibocsátottak, s az osztalékban is

épúgy részesülnek. A ki nagylelkűen aláírt 5—10 részvényt, annak papirjai ma egész vagyont képviselnek, jövedelme pedig biztos megélhetési módot nyújt. Sokan áldják ezek közül a Fáy emlékét. Lendvayné, ki csak Fáy rábeszélése után írt alá egy részvényt, mikor fölvette az évi osztalékot, rendesen elment Fáyhoz, megköszönni a szíves rábeszélést. Az alapítónak alig szolgáltathatott volna ennél kellemesebb elégtételt!

De nemcsak a részvényesek érzik az intézet áldását, hanem a betevők s idegenek is. Hány embert juttatott koldusbotra a magyar bankó megsemmisítése! A kik a takarékpénztárba tették le, semmit sem vesztettek, sőt akárhányan ezen a pénzen alapították meg későbbi szerencséjöket. A pénz biztos helyzete miatt oly határtalan ma is az intézet iránt a közönség bizalma.

Igaz, hogy korán eltért az eredeti philanthropicus czéltól; de nyomban hozzá kell tennünk, hogy az első alapítók nemes szándékáról soha sem feledkezett meg, sőt épen a nagyobb arányú pénzműveletek folytán vált lehetségessé, hogy a *hazai első takarékpénztár a jótékonyság terén is a legelső helyen áll*, s abban nem csupán Pestmegye, hanem az egész ország lakóit részesíti. Ebben különbözik az alapítók szándékától.

E jótékonyság már 1847-ben megindult. A mint ugyanis az új alapszabályok által kívánt 100 ezer frtnyi alaptőke együtt volt, részvényeseinek 12 frt osztalékot, Pestmegye s Budapest szegényeinek összesen 2000 frtot adott. A forradalmi pénzveszteség miatt csak 1849-ben és 1851-ben nem adott közczélra, azontúl minden évben növekvő összeget, mely az utóbbi évtizedekben 25—30 ezer forint szokott lenni. Az összes jótékony czélú adakozás 1889 végeig mintegy háromnegyed millió forintot tesz, a jubileumi

nagyszerű adományokkal pedig meghaladja az egy milliót is. Alig van a hazában, főkép a jótékonyság terén működő intézet, mely a hazai első takarékpénztár segélyében ne részesült volna. Nő- és segélyegyletek, kisdedóvók s árvaházak, különféle vallásfelekezetek templomai, iskolák, irodalmi és művészi intézetek, tűz- és árvízkárosultak, inségesek, keletkező vállalatok stb. részint alapítványúl, részint segélyűl nyertek s nyernek folyvást kisebb-nagyobb összeget. A hazai első takarékpénztár mindenütt ott van, s majdnem mindenütt az első, hol segélyre van szükség. Igy valósítja meg az alapítók nemes szándékát!

Nem feledkezett meg az intézet nagynevű s fáradhatlan buzgóságú alapítójáról sem; 1845-ben Barabás által lefestette arczképét, még életében nagyszerű alapítványt tett nevére, utóbb művészi mellszobrát vésette ki Izsó által, nejének holta napjáig tisztes évpénzt fizetett, születése százados évfordulóján pedig adományával lehetővé tette Fáy kohányi szülőházának emléktáblával való megjelölését.

Az alapítvány eszméje tulajdonkép Nádossy István köztiszteletű polgártól ered, ki egyik hírlapban [14] azt indítványozta, hogy «az érdemekben megőszült agg bajnok» Fáy nevére *közadakozásból* tegyenek az akadémiánál 20 ezer frtos alapítványt. A takarékpénztár azonban nem engedhette még a társadalomnak sem azt a dicsőséget, hogy nagyérdemű alapítóját megdicsőítse. A választmány ugyanis az 1862. ápril 2-án tartott közgyűlés elé azon indítványt [15] terjeszti, hogy «a takarékpénztárak eszméjé-

[14] *Pesti Hirnök* 1860. 101. sz.

[15] A Szalay József titkár által szerkesztett eredeti jegyzőkönyv Fáy hátrahagyott iratai között.

nek hazánkban első megpendítője, de legfőkép ezen legelőször felállított intézet szerzője s tiszteletbeli igazgatója, Fáy András érdemeinek megörökítésére s hazaszerte tisztelt nevének e téren is halhatatlanítására ezen általa alkotott intézet tegye meg a szükséges intézkedéseket». Meg is teszi, egyhangúlag elhatározván, — «hogy *egy örök időkig Fáy András nevét viselendő húsz ezer forintos alapítvány tétessék*, s ezen összeg kiegészítéseül minden osztalékossági év tiszta jövedelmének a kamatokkal és ezek kamataival a teljes kiegészítésig folyvást növelendő két száztólija szolgáljon, s az örök időkig külön kezeltessék». Megbízzák tehát a választmányt, hogy e számvitelt foganatba vegye, az alapítvány jövedelmének hova fordítása iránt pedig a megtisztelt férfiúval értekezzék.

Fáy maga fogalmazza az alapítvány «előrajzát»,[16] mely szerint a magyar tudom. akadémiánál teendő alapítvány a szépirodalom kizárásával (mint a melyre elég jutalom s pártoló közönség van) oly szakmunkák jutalmazására fordítandó, — «melyek magok osztályában a szaktudomány európai színvonalát egy vagy más tekintetben emelik vagy legalább annak színvonalát felérvén, a hazai tudományosságnak hasznos szolgálatot tesznek; valamint oly hazai fölfedezések és találmányok megjutalmazásaira is, melyek a külföld figyelmét is magokra vonni képesek». Szóval reális irányú s közhaszonra szolgáló munkákat óhajt jutalmaztatni. Az akadémia elfogadta s az alapító levél értelmében s Fáy neve alatt hirdeti a jutalmakat. Az elsőt Kautz Gyula nyerte el ily czímű nagy munkájával: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon.* Megjelent 1868-ban. S azóta

[16] Hátrahagyott iratai között.

is több jeles munka keletkezésére adott alkalmat a kegyeletes alapítvány.

A hazai első takarékpénztárnak jelentősége azonban nemcsak a közvagyonosodás nagyfokú előmozdításában s a jótékonyság terén nyilvánuló példaadásban van; nem csekély közhaszon áramlott az egész országra az elsőnek példájára s nagyrészt mintájára alakúlt egyéb takarékpénztárakból. A «hazai első»-nek áldásaiban csak a pestmegyeiek részesülhettek, az intézet hasznáról azonban hamar meggyőződött mindenki, s vidékenként egymásután keletkeztek az új takarékpénztárak.

Mindjárt 1840-ben megalakúl az aradi első, 1841-ben a nagyszebeni, 1842-ben a pozsonyi és soproni, 1844-ben a győri első, a kassai, az esztergomi és kőszegi, 1845-ben 10 új, s így tovább, úgy hogy 1848-ban már 32 működik, s ebből az ország minden részének jut. Legtöbb természetesen a Dunán-túl alakúlt, hol a fejlettebb ipari viszonyok, a nagyobb vagyonosodás s műveltség kedvezőbb talajt szolgáltattak az intézménynek. Az 50-es évek nyomott helyzete nem volt alkalmas újak alapítására, de az alkotmányos élet beköszöntével újra fölébred a vállalkozó kedv, mely a kiegyezés után valóságos szédelgéssé fajul, midőn az egymás után következő években egyszerre 21, 48, 1872-ben már 93, 1873-ban 44 alakúl. Miután az életképtelenek megszűntek, azóta lassúbb, de biztosabb alapon fejlődik az intézmény. A megszünteket nem számítva, 1867-ben 66, 1877-ben 311, 1887-ben 415 takarékpénztár működött hazánkban, úgy hogy ma már nemcsak a megyéknek, hanem mezővárosoknak, sőt nagyobb községeknek is jut belőlök. Jellemző adat, hogy az 1848 előtt alakúltak közől egy sem bukott meg, sőt többé-kevésbbé valamennyi virágzik.

Ezek együttvéve rendkívüli előmozditói lettek úgy a takarékosságnak, mint a tőkeképzésnek; az évi betétek állománya volt: 1840-ben 205 ezer frt.; 1850-ben már 10 millió; 1860-ban 36 millió; 1870-ben 134, 1880-ban 305, 1886-ban pedig már több mint 434 millió forint;[17] s bár a philanthropicus czél a legtöbbnél mellékessé vált, jótékony hatásuk el nem vitatható.

Európa államaival összehasonlítva, takarékpénztárak tekintetében hazánk mindjárt Anglia után következik, sokkal megelőzve nemcsak az elmaradt Spanyol- és Oroszországot, hanem Ausztriát, s Olasz- és Francziaországot is, a mennyiben ez államokban most már a postatakarékpénztárak szaporodnak. Nálunk minden 756□ kilometernyi területre s 37,161 lakosra esik egy takarékpénztár.

A betétek arányát illetőleg az említett államokon kívül még a gazdag Németalföldet és Belgiumot is fölülmúljuk s egy színvonalon állunk a takarékpéntárak igazi hazájával, Angliával.

Csakhogy nálunk a takarékbetétek egészen más elemekből alakúlnak, mint Nyugot-Európában. Nálunk minden betevőre esik átlagos összegben 880 frt., Ausztriában 522 frt., Belgiumban 178 frt., Francziaországban 170 frt., Németalföldön 149 frt. S itt a legkisebb szám a legkedvezőbb, mert azt mutatja, hogy itt a szegény néposztály megtakarított fillérei alkotják össze a betétek millióit, Ausztriában pedig s nálunk még inkább a vállalkozástól elvont forgó tőkék. Az utóbbi évtized gazdasági viszonyai t. i. megcsökkentették a vállalkozó kedvet, s míg iparunk pang,

[17] Jekelfalussy J. és Vargha Gy. *Közgazdasági és statistikai évkönyv 1888.* 531. és 539. l.

a nagy tőke csekély, de biztos kamatot nyujtó takarékpénztárakba vonul.[18]

Fáy a takarékpénztárak igazi szellemében járt el, midőn a betét-maximumot alacsonyra szabta. A mennyire tágítottak utóbb e ponton, oly mértékben vált minden intézet nyerészkedő vállalattá, s elhanyagolta tulajdonképeni czélját a takarékpénztáraknak. E bajon akart segíteni a magyar kormány a külföldön már virágzó [19] s nagyfontosságú postatakarékpénztári intézménynyel, mely a csekély betétek elfogadásával s a maximum meghatározásával egyenesen az apró megtakarítású tőkét kívánja magához vonni, s ezzel a köznép takarékossági hajlamát ápolni, fejleszteni. Az új intézmény, mely nálunk 1886 óta áll fenn, arra az alapra állította vissza a takarékpénztári intézményt, melyre nálunk Fáy állította az elsőt. Életrevalóságát s szükséges voltát eléggé bizonyítja a két első év üzleti forgalma. E két évről (1886—7.) mint tiszta betét-saldó több mint két millió mutatkozik; a betétek darabszáma 1887-ben több mint 438 ezer, melyből tiszta betétátlagul 19 frt. 30 kr. esik egy könyvecskére; a mi igen kedvező eredmény.[20]

A takarékpénztári intézménynek mindenütt a nemzet életébe vágó hivatása van; e hivatás sehol nem volt annyira fontos, mint nálunk, az intézmény közgazdasági s erkölcsi hatása sehol annyira szükséges mint hazánkban. Ezért az eszme megpendítése, s a «hazai első taka-

[18] U. o. 544. és Vargha Gy. *Magyarország pénzintézetei.* Bpest, 1885. 132. s köv. l.

[19] A külföldi postatakarékpénztárak közűl fennáll az angol 1861, a belga 1870, az olasz 1876, a hollandi 1881, a franczia 1882, az osztrák 1883, a svéd 1884 óta.

[20] Jekelfalussy és Vargha id. m. 550—51. l.

rékpénztár»-nak minden ellenséges körülmény daczára is — megalapítása, s ezzel az intézmény meghonosítása oly érdeme Fáynak, mely egymagában helyet biztosít számára a nemzeti Pantheonban!

III.

Hajó- és kárbiztosító társulatok. A «jégkármentesítő-egyesület». Az első «életbiztosító intézet» felállítását Fáy indítványozza 1847. A takarékpénztár megbízza a terv kidolgozásával. A külföldi tervek nem használhatók. Adatgyűjtés roppant fáradsággal. A «*Magyarhoni életkor-biztosító intézet*» terve Fáy szerint 1848. A forradalom meggátolja a felállítást. *Adatok Magyarország bővebb ismertetésére 1854.* E munka jelentősége. Az «első magyar általános biztosító társaság» megalapítása.

A biztosító intézetek még fiatalabb keletűek, mint a takarékpénztárak, s mint ezek, alapjokban szintén philanthropicus czélúak; egyrészt a szenvedett kárt mások hozzájárulásával iparkodik elviselhetővé tenni, másrészt a megtakarított fillérekből jövőt biztosítani. Ez utóbbi téren, úgy szólván, együtt működik a takarékpénztárral, csakhogy más módon.

Nálunk az első ilynemű intézet a komáromi «hajóbiztosító társaság» volt, mely 1808-ban 200 ezer frt. részvénytőkével alakúlt. A 40-es évek társulási szelleme alkotta a «pesti kármentesítő», «a tiszamelléki tűz-,» s az «erdélyi jégbiztosító társaság»-ot. — Úgy indult meg tehát nálunk is a biztosítás, mint külföldön, kezdődik a szállítmány- s folytattatik nagy későn a kárbiztosítással.

A pesti «Jégkármentesítő egyesület» alapításában (1843.) Fáynak is volt némi része. Az egyesületnek, melyet Weisz Bernát Ferencz buzgósága hozott létre, elnöke: gr. Bat-

thyány Lajos, alelnöke: Zsedényi Ede, igazgatója: Weisz B. F. volt; a kormányzó tagok[21] előkelő sorában ott találjuk Fáy nevét is, ki a büntető törvénykönyv szerkesztése ügyében épen Pesten időző országgyűlési küldöttség kitünőbb tagjait, mint barátait fölkérte a terv átvizsgálására, s különösen arra, hogy a kölcsönösség elvét, mely akkor még új volt, hazánkban elősegítsék. De különben az egyesület működésében ekkori sokoldalú elfoglaltsága, pár év múlva pedig a takarékpénztártól nyert megbizatása miatt tevékenyebb részt nem igen vehetett.[22]

E társaságok azonban, bár nem szorítkoztak szűk területre, lassan haladhattak előbbre, az életbiztosítást pedig teljesen mellőzték.

Fáy András figyelmét nem kerüli ki e hiány, mely lassanként társadalmi szükséggé fejlődött. Midőn látja, hogy a «hazai első takarékpénztár» állandó virágzásnak indul, egy vele rokon czélú *életbiztosító intézet* tervét forgatja örökké munkás fejében. A takarékpénztár 1847. évi januári közgyűlésén fel is lép indítványával, hogy a takarékpénztárral «egybekötendő, de külön kezelendő s kölcsönösség elvére alapítandó életbiztosító intézetet létesítsenek», s nyomban ajánlkozik, hogy úgy az alaptervet, mint a szabályokat maga fogja kidolgozni. A közgyűlés elfogadja az indítványt s az ajánlatot, s pénzt utalványoz a levelezésekre s egyéb adatok gyűjtésére, a további teendők

[21] A kormányzó tagok: Bánffy Pál, Bezerédj István, Csekonics János, Dubravitzky Simon, Fáy András, Fröhlich Frigyes, gróf Károlyi György, Kossuth Lajos, Patay József, gr. Ráday Gedeon, Robicsek József, gr. Szapáry József, gr. Teleki Sámuel, Wodianer Rudolf, gr. Zichy Henrik, gr. Zichy Miklós és gr. Zichy Ödön voltak. (*Regélő*, 1843. 15. sz.)

[22] Szemere Pál: «Pályaism. adatok». *Divatcsarnok*, 1853. 1. sz.

végzésére pedig Fáy elnöklete alatt egy 10 tagú bizottmányt választ.

Fáy maga sem hitte, mily roppant munkát vett ezzel öreg vállaira!

Az életbiztosítások alapját a valószínű halálozások kiszámítása teszi. Ez az aprólékos számítás, mivel rendkívül pontosnak kell lennie, már magában is nagy fáradsággal járt. De ez csak kezdete volt az akadályoknak. Fáy áttanulmányozta az összes külföldi biztosító intézetek szervezetét, számításait; s mennél inkább belemélyedt a munkába, annál jobban meggyőződött, hogy épen az életbiztosítási intézménynek sokkal csekélyebb multja van, hogysem tapasztalás-edzetten bármelyik is biztos kalauzúl szolgálhatna. Számításaik kis körűek vagy épen ingatag alapúak, belső szervezetökkel s tévesztéseikkel pedig szívesen titkolóznak. S a mi legfőbb, egyik sem volt teljesen a mi viszonyainkra alkalmazható.

Könnyű azt mondani, hogy a mi halálozási adatainkkal kell összevetni, s e kiigazítás alapján állítani össze a valószinűséget. De mikor ilyen adataink vagy épen nem voltak vagy csak hézagosak és felületesek. A statistikai tudomány még oly fejletlen volt nálunk, hogy megbízható adatokat a legközönségesebb dolgokban sem nyújthatott, az életbiztosításnál pedig szükséges lett volna tudni nemcsak a halálozás pontos adatait, hanem az éghajlat, erkölcsösség, betegségek, falusi és városi lakás befolyását az élet tartamára.

Fáynak tehát, óriás munkával, hozzá kellett fognia az eredeti adatok gyűjtéséhez. Több mint 700 levelet küldött szét az ország tervszerűen fölvett részeibe a papokhoz, hogy az anyakönyvek s egyéb hiteles források alapján állítsák össze a legutóbbi tíz év (1837—1846)

halálozási adatait s a mit még a mintaív kérdőpontjai kívántak.

A mintaívek kettő kivételével mind visszaérkeztek. Nem mind volt használható, de mégis nevezetes volt az anyag. Fölvehetett 769,149 főnyi népességet oly magyarországi helyekről, melyeknek összes lélekszáma 901,693. Ily nagyszámú adat külföldi tudósoknak is csak ritkán állt rendelkezésökre.

Az adatok együtt lévén, a legmegbízhatóbb külföldi szaktekintélyek, ú. m. Süszmilch, Baumann, Brune és Deparcieux mintái után táblázatokban állítja össze a különböző életkoroknak megfelelő halálozási táblát, melyhez fogható nálunk eladdig nem létezett.

Ezek alapján már hozzáfoghatott az alapszabályok és tervrajz kidolgozásához. Irányadóúl az 1840-ben alakúlt bécsi kölcsönös tőke- és évjáradékbiztosító intézet alapszabályait vette, melyeket azonban hazai viszonyainkhoz s az általa készített halálozási tábla adataihoz képest lényegesen meg kellett változtatni.

Fáy terve szerint a «*Magyarhoni életkor-biztosító intézet*» egyelőre 100,000 pengő forint alaptőkével alakúl meg 200 pfrtos részvényekkel, de ezekből csak 25% fizetendő be, a többi csak szükség esetében. A részvények időnkénti kisorsolás útján visszafizettetnek, mert az intézet *nem részvényekre*, hanem a *kölcsönösség elvére* lesz építve, mely szerint a biztosított egyének összesen állnak jót egymásért. Ennélfogva a nyeremény is közös, a nyilvánosság pedig — eltérőleg a külföldi intézetektől, — múlhatatlan feltétele. A takarékpénztárral csak annyi összeköttetése lesz, hogy ez mint nagylelkű közvetítő, miután előleget adott, még kölcsönt is nyújt az új intézetnek, gyűléstermét is átengedi használatra, csak a lakásért kíván bért. Egyébként a két intézet teljesen független egymástól.

Ilyen elvek alapján állítja össze Fáy az intézet tervét, mely

«*A magyarhoni életkor-biztosító intézet alapszabályai. Fáy András szerkezete. 1848.*» czímű vaskos könyvet (256 lap) képez, s maig is megvan hátrahagyott iratai közt.

A bevezetésben ismerteti magát az intézményt, majd a tervezett intézetben öt osztályt állít fel, ú. m.

I. Tőkebiztosítási osztály élet esetére.
II. Tőkebiztosítási osztály halál esetére.
III. Évpénzi (Leibrente) osztály.
IV. Általános nyugdíjosztály.
V. Növekedő jövedelmi osztály.

Ezek mindegyikét ismertetvén, hosszasan leírja a fölvétel, be- és kifizetés módjait, majd az egész intézet szervezetét, igazgatását.

Az egész roppant munkával elkészült 1848 tavaszára, úgy hogy márczius 26-iki levelében[23] már utasítást kér Toldytól «jó és olcsó lythographiára». Egyelőre ugyanis így akarta benyújtani a tervet, hogy a hozzáértők megjegyzéseket írhassanak az üresen hagyott féllapokra, s így annál tökéletesebb legyen az új intézet szervezete.

Mikor így már minden elő volt készítve, s csak a valósítás következett volna, ezt előbb elhalasztotta, majd végkép meggátolta a bekövetkezett forradalom, s a nyomában járó pénzügyi s gazdasági válság. Fáy örült, hogy e catastrophát maga a takarékpénztár kibírta, nem hogy ennek segítségére egyhamar számolni lehetett volna.

Ha a forradalom be nem következik, ma az életbiztosító intézet terve s megvalósítása is Fáy nevéhez fűződnék!

Igy az a munka, melyre hajlott kora összes erejét ráfordította, jó részt kárba veszett. A temérdek számítás és írás s általában a megfeszített dolgozás egészségét nagyon meg-

[23] Akad. kézirattár.

rongálta, különben is gyenge szemeit pedig végkép tönkre tette, s ezóta «mintegy fátyol alatt lát mindent».[24]

Hogy a veszett fejszének mégis nyele kerüljön, néhány év mulva kiadta a halálozásra gyűjtött adatok főbb tételeit: «*Adatok Magyarország bővebb ismertetésére.* Fáy Andrástól. Pest, 1854.» czím alatt.

De e munkában a táblázatok csak mellékletek (összesen hét db.); ezek magyarázatául 88 lapon olyan bevezetést ír, melyet a populationistica terén önálló, sőt úttörő munkául kell tekintenünk. A század elején ugyan adott ki Fejes János egy hasonló irányú kis latin munkát: «*De populatione in genere et in Hungaria in specie.* Pestini 1812.» czím alatt, de szűk tere s még inkább szűk adatainál fogva kisérletnek is kevés volt. Ezentúl egyéb statistikai adatok mellett szórványosan fordúltak elő egyes közlések, de pontosság tekintetében sem voltak megbízhatók, s valamennyi szűk körben mozog. Fáyt tehát az a czél vezeti adatai közlésében, hogy a lelkészeket, orvosokat, statistikusokat buzdítsa a populationistica bővebb kifejtésére, mert ennek sokoldalú haszna el nem vitatható.

Elmondván munkája keletkezését, külföldi tekintélyek nyomán kifejti a születések és halálozások valószínűségi eseteit, a városi és falusi lakás, az életmód s civilisatio hatásait; majd hat osztályban csoportosítván az adatokat, a táblák magyarázatául ismét nagyérdekű fejtegetéseket nyújt; de hogy a munka ne legyen nagyon terjedelmes, csak a főösszegeket közli. Ezután Magyarország halálozási tábláját állítja össze 1—93 életévig, öt rovatban közölvén az elhalók, élők, élők összege, középélethosszaság és százaléki adatokat, s elmondja a táblák készítési s használási

[24] Toldyhoz írt föntebbi lev. U. o.

módját. Végül a népösszeírásokra ajánl tökéletesebb s pontosabb módokat.

Mindenesetre oly munkát végzett és adott Fáy, mely külföldi irodalmakban is számot tett volna. A mi irodalmunk azonban, épen e szak fejletlenségénél fogva, kevés figyelemre méltatta; mindössze a *Pesti Napló* hozott róla — nem bírálatot, hanem csak rövidebb ismertetést, melynek írója, Fáy iránt való lelkes tisztelettel így végzi sorait: «Emeljünk hát uraim föveget a jelen munka érdemek közt megőszült írója előtt, ki..... most élte alkonyán, szerény kifejezéseként mint gyeptörő jelenik meg az irodalomnak még töretlen pályáján».[25]

Akkori — német — kormányunk jobban méltányolta Fáy roppant fáradságot igénylő munkáját, s ennek hasznait, miért is hivatalos köszönő és magasztaló levelet iratott a tudós szerzőnek.

Ezzel a magyar életbiztosító intézet ügye elaludt; újra éledésének épen nem kedveztek politikai viszonyaink. A forradalom előtt alakúlt biztosító társulatok közöl a két megyei a nemzeti catastropha után félbeszakítá működését, a többi pedig küzdött az országos közönynyel és — az osztrák, különösen a trieszti biztosító társulatok versenyével, melyek jól szervezett ügynökségeik által már egész Magyarországot behálózták. Egy magyar társulat alakulását azért sem engedte volna meg a felsőbbség, mivel minden társadalmi mozgalomban veszélyt, összeesküvést gyanítottak, s az [illegible] társulatok érdekét sem kivánta veszelyeztetni. Különben a vállalkozó kedv s pénzviszonyaink sem voltak olyanok, hogy nagyobb tőke összehozását lehetett volna remélni.

[25] *Pesti Napló* 1854. 83. sz. A munka ismertetője: Gajáry.

Ezen akadályok legyőzésére az elaggott Fáy már nem vállalkozhatott. De lépett helyébe egy ifjabb erejű férfiú, kiben a Fáy fáradhatlan buzgóságán felül rendkívüli szervező tehetség és ritka üzleti tapintat egyesült. Ez a férfiú Lévay Henrik, ki a magyar gazdasági egylet- s régebben a közéletnek is kiválóbb embereivel (Deák, Eötvös, Lónyay Menyhért, gróf Károlyi György, gróf Dessewffy Emil stb.) szövetkezve, legyőzte az akadályokat, s a pesti jégbiztosítási s a tiszamelléki tűzkártérítő egyesületeket kebelébe vonván, megalapította az «*első magyar általános biztosító társaság*»-ot, mely csakhamar felvirágzott, s ma a hazai első takarékpénztárral együtt — a jótékonyságban is — legelső hírű pénzintézetünk, mindmáig a nagyérdemű alapító vezérigazgatósága alatt.

TIZEDIK FEJEZET.

Fáy működése a protestans egyház, a nevelésügy s a közművelődés terén. 1839—1851.

I.

A két prot. hitközség megalakulása s viszonyai Pesten. Protestans egyetem terve 1796-ban. A ref. főiskola terve Fáy szerint 1840-ben. A protestans unio terve. Fáy mint a protestans egyházkormányzat és iskolaügy reformatora; az *Óramutató* és *Negyedmutató* tartalma és értéke; irodalmi viták. Az unio terve Fáy szerint. Hiú kísérletek. A főiskolai választmány működése; Fáy sokoldalú szereplése; felekezeti szűkkeblűség. A felfüggesztett autonomia. Ref. theologia és gymnasium felállítása. Fáy érdemeinek elismerése.

Alig esett át Fáy a takarékpénztár alapításának fáradságán és gondjain, szintoly tevékenységet fejt ki a két protestáns felekezet uniója s a főiskola alapítása ügyében; s ha még hozzáveszszük, hogy ugyanakkor izgatott a leánynevelő intézetek felállítása mellett, intéző szerepet játszott négy-öt egylet és kör munkájában: valóban bámulnunk kell a roppant munkaerőt, melyet Fáy gyenge idegzete s 55—60 életéve daczára képes volt kifejteni. De a tettek idején a reformok lelkes apostola nem maradhatott tétlen. s dús tapasztalataira, józan szabadelvűségére, bölcs mérséklésére mindenütt szükség volt, hogy a haladni vágyóknak helyes irányt jelöljön, az avas előitéletek bilincseit

megoldja vagy összetörje. Ilyen szerep mellett mindig harczban kellett állnia, s ha nem mindig győzött is, igaz ügyét védve, mindenütt köztiszteletet vívott önzetlen munkájával.

Különösen emlékezetes a protestáns egyházak ügyei körül kifejtett működése.

E két vallásfelekezet egyesítésére tett kisérletek jóformán egyidejűek a reformatióval; de a terv valósítása csak Poroszországban sikerült 1817-ben. Nálunk legutóbb a József által 1781-ben kiadott türelmi rendelvény után kisértették meg az egybeolvasztást, de siker nélkül. A 40-es évek elején a protestáns főiskola tervével került a kérdés ismét napirendre.

Az egyesült főiskola felállítását is tervezték már a mult század végén, sőt többet. E terv sok részben világot vet a későbbi törekvésekre, nem lesz tehát érdektelen úgy azt, mint a két protestáns felekezet fővárosi viszonyait röviden ismertetnünk.

A reformatio óta mindkét felekezetnek voltak hívei a testvérvárosban, de lutheránusok mindig nagyobb számban;[1] mind a mellett József koráig ezek sem alakulhattak hitközséggé, s isteni tiszteletre a szomszéd Czinkota községbe jártak. A türelmi rendelvény kiadatása után a pestvárosi kalap-utczában rendeztek be imaházat. Miután

[1] Az 1819-iki népszámlálás szerint a lutheranusok 1660-an, a reformatusok 764-en voltak; az adatok közlője azonban megjegyzi, hogy ez kevés, s közelebb járunk a valósághoz, ha amazokhoz még egypár ezeret, az utóbbiakhoz még öt százat teszünk. De így is csak azt látjuk, hogy a reformatusok alig felényi vagy épen harmadrésznyi számban voltak, s ez arány máig megmaradt. L. Schams: *Vollständige Beschreibung der kön. Freystadt Pest in Ungern.* Pest, 1821. 104. l.

1799-ben engedélyt s helyet is nyertek a templomépítésre, akkor kezdték építeni a szén-piaczon (most Deák-tér) ma is álló épületet, melyet 1811 pünkösd napján szenteltek föl, s azontúl benne fölváltva tartottak német és tót prédikácziót, magyart csak kivételesen. Voltak továbbá jóhírű elemi iskoláik s utóbb gymnasiumuk.

A reformátusok kevesebben lévén, jóval később juthattak ennyire. Egy előkelő reformátusokból álló gyűlekezet (gr. Teleki József koronaőr, gr. Ráday Gedeon hétszemélynök, Vay József és Darvas Ferencz helytartó tanácsosok, Bernáth József, Bay Ferencz, Szilassy József királyi táblabírák stb.) már 1796-ban kezdett arról tanácskozni, hogy «jussaik fentartása s vallásuk nagyobb dísze és haszna végett, mind más helyeken, *mind kivált Pesten* fölállitsák az isteni tiszteletet»; de csak 1840 óta volt imaházuk a régi széna- (most Calvin-) téren, hol 1816-ig csupán magyar prédikácziót tartottak. Ekkor a főherczeg nádor nejének, Hermine herczegasszonynak kedveért lehozatják a híres bécsi prédikátort, Cleymannt, s ez idő óta felváltva magyar és német nyelvű volt az isteni tisztelet. Első papja s később superintendense a jó emlékezetű Báthory Gábor volt, kinek buzgólkodása folytán kezdték építeni a mostani templomot; de a főherczegasszony halála után (1817.) s az akkori pénzválság miatt annyira megcsökkent az adakozó kedv, hogy csak 1830. aug. 29-én szentelhették föl. Jó ideig iskolája sem volt több a hitközségnek, mint egy egyosztályú elemi.[2]

A protestáns felekezetek különben kezdettől fogva kiváló figyelmet fordítottak az iskolázásra, s főkép tanítói s lelkészi pályára készülő ifjaikat szerették külföldi főiskolákra

[2] U. o. 126—8. és 176—7. l.

küldeni. Ennek korlátozására Mária Terézia a m. királyi egyetem hittani karát a protestánsokkal vegyesnek tervezte, de ez ajánlatot az akkori főgondnokok nem fogadták el. Midőn később visszanyerik régi vallásszabadságukat, a hitközségek szervezésén kívül a főiskolai ügy is élénken foglalkoztatja az elméket. A föntebb már említett Vay József 1796-ban oly tervet készít, hogy *a két protestáns felekezet a nem egyesült görögökkel együtt* Pesten *egyetemet* állítson fel. Az alaptőkét úgy akarta előteremteni, hogy a három valláshoz tartozó házaspárok tíz évig minden évben fizessenek öt garast, a mi évenként több mint öt millió forintra rúgna. A theologiára mindegyik felekezet maga nevezné ki a tanárokat; a közvetlen felügyeletet egy vegyes választmány, a főfelügyeletet a metropolita s a protestáns egyetemes convent gyakorolná.[3]

Ezen egyetem létrejöhetését annál könnyebbnek gondolta Vay József, mivel a katholikus clerus épen azon dolgozott, hogy a királyi egyetemet Pestről Esztergomba tétesse, másfelől pedig azért, mivel az alaptőkét a király pénztárába akarta kamatozásra adni, ki ez időben háborúi miatt bizonyára nagyon szívesen vette volna a subsidiumot.

A tervből azonban semmi sem lett; az 1796. junius 22-re hirdetett conventen sem a metropolita, sem a lutheránusok nem jelentek meg, sőt a dunántúli superintendentiából sem jött senki. Amazok alkalmasint felsőbb intésre maradtak el. Annyi hatása azonban mégis lett a tervezésnek, hogy a királyi egyetemet nem akarták többé

[3] A dunamelléki helv. hitv. egyházkerület protocollumának 56. s köv. lapjain részletesen elmondatik a terv. L. idézve: Török Pál: *Korrajzok* cz. munkája (Pest, 1858.) 168—170. l.

Esztergomba vinni, Ferencz király pedig utóbb a külföldre vándorlást megtiltván, a protestáns ifjak magasabb kiképzésére Bécsben állított fel (1821.) theologiai kart, s a tanulók részére évenként harmincz ösztöndíjat utalványozott.

A Pesten állítandó főiskola terve újra fölmerül a ref. templom építése alkalmával, de a pénzkérdés már csírájában elfojtja. Az a mozgalom, melyben Fáy is oly tevékeny részt vett, 1839-ben kezdődik.

Az ágostai evang. egyház t. i. még 1836-ban átírt a reformátusokhoz, hogy az általa kidolgozott tanítási rendszer megvitatása, s iskoláik egyesítése végett a magok kebeléből is nevezzenek ki bizottmányt. Meg is tették, de a vegyes bizottmány csak 1839-ben ült össze s hét pontban megállapítá az egyesítés föltételeit, melyek egyike az volt, hogy az evang. gymnasium évi fentartási költségéhez (6695 váltóforint) a ref. egyház $^1/_8$ részben járul. Ezt nemcsak hogy elfogadta az egyháztanács, hanem kifejtvén egy Pesten felállítandó ref. főiskola hasznait, e tárgyban kérvényt nyujtott be az egyházkerületi gyűléshez. Ez 1839. nov. 10-én tárgyalja az ügyet, s a létesítés tervének megvitatására Ráday Gedeon gróf elnöklete alatt egy tizenkét tagú bizottmányt választ.

E bizottmánynak Fáy András is tagja volt, s mint másutt, úgy itt sem elégszik meg a puszta jelenléttel vagy hozzászólással, hanem eszméit összefoglalván, az 1840. febr. 24—25-diki bizottmányi gyűlésen már kész tervet nyújt be, mely csekély módosítással úgy itt, mint a jun. 15-diki egyházkerületi gyűlésen elfogadtatott.

Minden kornak és századnak — úgymond a terv — saját szelleme van, mely zsarnoki hatalommal uralkodik; az attól való elmaradás a nemzet minden intézvényében

kimondhatlan károkat szül, az iskolákra pedig kétszeresen veszedelmes, — «mert nem a jelen, hanem az elmult kornak nevelt polgárok, világi előmenetelökben szüntelen akadályoztatnak, másrészről az egész nemzet életét a folyvást haladó idegen nemzetek értelmi súlya ellenében könnyelműleg veszélyeztetik». Rámutatván a külföldi iskolák haladására, a mi ref. főiskoláinknak lényeges fogyatkozásául rójja fel, hogy növendékei «*élettudomány és emberismeret nélkül lépnek ki világi pályájokra*», s épen a legjelesebbek legkevésbbé boldogulnak. Ennek okát a klastromi együttlakáson s a közmulatságokat tiltó szigorú törvényeken kívül főkép abban látja, hogy ref. főiskoláink félreeső s az általános műveltségnek alacsony fokán álló «gyökeres magyar» helyeken vannak, s így lehetetlenné válik az annyira szükséges német nyelvnek megtanulása is. Legczélszerűbb tehát főiskolát oly városban állítani, — «melynek haladása, kiképzési s társalgási alkalmai már magukban is tanítsák a növendékeknek a folyó század életét, szellemét, s az elvont tudományok között sajátjokká tehessék ők a *legszükségesbet: az élettudományt*». Erre legalkalmasabbnak találja Pestet. Nem lesz érdektelen a részletezett okokat megismernünk, látni fogjuk legalább az ekkori főváros szellemi képét. «Közepén az országnak, helyzete legkedvezőbb: mint a kereskedésnek gyűlpontja, nép- és emberismeretre alkalmat nyujt. Főfokán állván a hazai műveltségnek, bír minden forrásaival a hazai kiképeztetésnek. Vannak könyvtárai, physicum múzeuma, természettudományi cabinétja, csillagásztornya, fűvészkertje, s más több intézetei, melyek mindenkinek használatúl ingyen tárva állanak. A kir. egyetem helybenléte alkalmat ad némely szaktudományok kitanulására. Bír a város mindenféle nyelv-, muzsikai, testgyakorlati (lovagló, vívó,

úszó stb.) mesterekkel s intézetekkel. A nemes társalgásnak minden alkalmai nyitvák; megkaphatja ezekben az ifjú az illedelmes simaságot, nemes bátorságot, önbizalmat, világ- és emberismeretet; ment leend egyoldalúságoktól, szegletességektől. A minden szakban tudományos férfiakkal társalkodhatás mind tanítókra, mind tanítványokra egyiránt jótékonyan munkál.»

Mindezek kétségkívül nyomós okok. A református főiskolák hiányait Fáy jól ismerte a maga tapasztalásaiból, de szintoly jól ismerte a külföld haladását s az élet követelményeit, s a mit már legelső munkáiban, ezelőtt 25 évvel hirdetett, azt sürgeti most is, hogy ne az iskolának, hanem az életnek tanuljunk. Többször látván annak példáját is, hogy egyik-másik főiskola tanítványai némely vidéken mellőztetnek, most a tervezet egyik pontjában kívánja, hogy a pesti főiskolán «a hittudomány egész terjedelmében taníttatván, növendékei *mind a négy egyházkerületben egyiránt* nyerhessenek alkalmazást». Általában az egész javaslat sokoldalú tapasztalat eredménye, mely fölülemelkedvén a felekezeti szűkkörűségen, szabadelvű eszméket hírdet, s a haladottabb kor követelményeinek megfelelő főiskolát óhajt, minőre valóban szükség volt.

Az 1840. jun. 15-én tartott egyházkerületi gyűlés Fáynak s illetve a választmánynak «e nagyfontosságú tárgyat minden oldalról felfogó és kimerítő munkájáért köztetszését s megelégedését nyilvánítá, s az abban kifejtett vezérelveket, indító okokat s általában az intézet létrehozására s elrendezésére nézve javaslatba tett módokat helyesek- s czélszerűknek találván, maga részéről előlegesen is elfogadta»; de hogy az intézetnek középponti jellege legyen s czéljának annál jobban megfeleljen, jónak látta a gyűlés ez ügyet mind a négy kerület főtanácsa vagyis a con-

tatiót. Adjon Isten jót belőle, én — megvallom — féltem az ügyet!»[21]

Fáy félelmét hamar igazolták a következmények, bár ő maga mindent megtett a szakadás elhárítására s a választmány kívánságára belevitte az elközösítés tervét az «unioi javaslata»-ba is. Nagyon hibásnak tartja azonban az egyházkerületi gyűlés által a tanítóválasztásra nézve kimondott elvet, mely korteskedésre vezet s fentartja, ápolja a felekezetiséget. Ezek megszüntetése végett Fáy azt ajánlja, hogy a feles számmal választandó igazgató tagokat és tanítókat az illető fél candidálja, de a másik fél válaszsza, vagyis az ágostai egyéneket a helvét, ezeket az ágostai vallásúak; de ha valamely kiváló egyéniség merül föl, azt soron kívül is megválaszthassák, s az egyarányúságban esett hiányt jövőre pótolják. A főiskolai igazgatást egy fő- és egy algondnok vezetése alatt egy 24 tagú (mindkét félből 12) választmányra óhajtja bízni, melyhez még a más hitvallású alapítók is küldenének magok közül néhány tagot. A választási alapelv előnyeit, valamint az igazgatás különböző teendőit s működése irányát Fáy részletesen kifejti egy több ívnyi emlékiratban,[22] melyet a választmány el is fogadott.

A mitől azonban Fáy legjobban félt, a felekezeti szűkkeblűség jelei mindjárt mutatkozni kezdtek. Egy lutheránus gróf szép alapítványt igér, de csak úgy, ha az egyesülés valóban létre jő; másfelől egy alföldi református gyülekezet tiltakozik az egyesülés ellen, mert akkor a főiskola «lutherano-reformata vagyis tót-magyar» lesz.[23] E nemze-

[21] A jegyzőkönyvecske e szavai 1842 körül irattak; a könyv Fáy hagyatékában.

[22] Az első fogalmazvány Fáy hagyatékában.

[23] A 17. jegyzetben idézett választmányi jegyzőkönyv adatai.

tiségi féltékenység egyéb okokkal kapcsolatban nagyon megbénítá a gyűjtés sikerét; mind a mellett a választmány tovább is folytatta az előkészítés munkálatait, s az ügy állásáról időnként a közgyűlésnek, majd a helytartótanácsnak s 1847-ben az uralkodónak is jelentést tett.

A következő évek eseményei aztán majdnem végkép megbuktatták a tervet, akkor, midőn már oly közel állott megvalósulásához. A ref. főiskolai választmány már 1848. ápril 2-án azt javasolja a májusi közgyűlésnek, hogy «a politikai események miatt a pesti prot. főiskola ügyét nem ugyan megszüntetni és letenni, hanem csak *felfüggeszteni tanácsos volna*»;[24] s ezt a közgyűlés is jóváhagyja; az 1849. jul. 2-ki közgyűlés azonban — szinte előre látván a catastrophát — megbízza a superintendenst, hogy ha gyűlést nem tarthatnak többé, «az idők kívánata s bölcs belátása szerint» ő maga intézze el a kerület összes ügyeit.

Az intézkedés nem volt fölösleges. A bekövetkezett gyászos időket megérezte a prot. egyház is, mert b. Haynau, mint magyarországi hadparancsnok, az ostromállapot kihirdetése után megtiltá a kerületi közgyűlések tartását, s e helyett egy esperesekből s bizalmi férfiakból álló bizottmányra ruházta az intézkedés jogát.

E rendelettel a protestáns autonomia ki lett volna fordítva sarkaiból. Mivel azonban a kormány erélyesen sürgette a nagykőrösi s kecskeméti iskolák átalakítását az új tanulmányi terv szerint, e végből akarva, nem akarva össze kellett híni az önkényesen alkotott bizottmányt, hogy a császári kormánybiztos jelenlétében megbeszéljék

[24] Az egykorú jegyzőkönyvi adatok közölve: Török Pál *Korrajzok* stb. 182. l.

a teendőket. A bizalmi férfiak közt Fáy is meghivatott, sőt a superintendens a fölséghez intézendő fölirat szerkesztését is reá bízta.

A gyűlést 1851. május 5-re tűzték ki. Ennek előestéjén a világi urak egy magánértekezleten kijelentették, hogy a protestáns kormányzati elv épségben tartása szentebb előttök, hogysem azt bármi körülmények közt megtagadhatnák; s mivel bizalmi férfiakúl érvényes határozatot úgy sem hozhatnak, meg sem jelennek; hanem a törvénytelen viszonyok megszüntetése végett egyedül a felírás előterjesztésére szorítkozhatnak.

Úgy is lett. A másnapi gyűlésen a világiak közül csupán Fáy jelent meg a végett, hogy előadja a maga s elvtársai véleményét, a prot. egyházkormányzat kellékeit, a sérelmeket s a közkivánatot; végül indítványozta, hogy szavait jegyzőkönyvbe foglalják s küldöttségileg ő felsége elé terjeszszék. A jelenlevők egy szó észrevétel nélkül fogadták el az indítványt s felterjesztést. Ekkor Fáy András fölkelt s eltávozott, példáját követték az esperesek is, s így az elnök kénytelen volt az ülést bezárni.[25]

Hogy iskoláikat mégis megmentsék, a superintendens magánértekezletek s tanácsok alapján elhatározta, hogy a teljes és a kormányrendeletnek megfelelő gymnasiumot Nagy-Kőrösön, a főiskolát pedig Kecskeméttel szövetségben fogják megalkotni és fentartani. De a kecskeméti egyháztanács visszavonta a főiskolára ajánlott pénzt, minek hosszabb torzsalkodás után az lett az eredménye, hogy a körülményekhez képest egyelőre csak a *theologiai collegium fölállítását* határozták el, és pedig a régi terv szerint a fővárosban. 1855 nyarán megjött az engedély s azon

[25] Török Pál id. h. 6—8. és 182—4. l.

őszszel megnyithatták az intézetet, 1859-ben pedig a gymnasiumot is.

E két intézet ma is fennáll s virágzik. Kevesebb, mint a mennyit az eredetileg tervezett főiskola magában foglalhatott volna (elemi iskola, nőnevelő s tanítóképző intézet is); de a csekélyebb eredmény is örömmel tölthette el Fáy lelkét, mert senki sem tudta nálánál jobban, hogy 20 év óta mennyi fáradságba s anyagi áldozatba került azon intézetek fölállítása.

A fővárosi ref. egyház, sőt a protestantismus története az utóbbi húsz év alatt szorosan összefügg az ő nevével. Az ő szabadelvű vezéreszméi indították meg a mozgalmat, az ő fáradhatlan munkássága érlelgette a terveket s az ő erkölcsi bátorsága tette erélyessé az egyházi autonomiát védő nyilatkozatot. Később is, mint a tanulmányi terv meghatározására alakult bizottmány s a felügyelettel megbízott igazgatóság tagja, tevékeny részt vesz a két intézet ügyeiben, s ráadásúl száz drb. könyvet adományoz a theologiai könyvtár számára. Valóban Fáy sokfélekép bebizonyította nemcsak azt, hogy jó hazafi, hanem azt is, hogy felvilágosúlt ember ugyan, de jó keresztyén és jó protestáns is.

Az 1859. okt. 4-dikén tartott közgyűlés akkép fejezte ki iránta háláját, hogy hosszú s buzgó működése elismeréseül a főgondnokúl választott Ráday helyébe megválasztotta az egyházmegye segédgondnokává. Mint ilyen, elaggott kora miatt, már csak ritkán jelenhetett meg a gyűléseken, de az egyházügyek iránt érdeklődni ekkor sem szünt meg, s mint agg harczos mindvégig megkülönböztető tiszteletben részesült.

II.

Fáy neveléstani aphorismái szépirodalmi munkáiban. A *Kegyeletek* fontossága, ápolásának eszközei. Fáy népnevelési elvei. A kisdedóvó-intézetek; Fáy közreműködése a terjesztésben. A nőnevelés ügye hazánkban. Mit tanítanak a nevelő-intézetekben? Országgyűlési panaszok. A szakirodalom és nevelők hibái. Fáy munkája a *Nőnevelés- és nőnevelő-intézetekről.* Ennek részletes ismertetése; hatása az egykorúakra. Fáy *Tervvázlata egy nőnevelőnéket képző intézetről.* Gyakorlati kísérletek: Brunszvik Teréz, Teleki Blanka, Karacs Teréz. Eötvös és Trefort jórészt megvalósítják Fáy terveit.

Fáy a *Próbatétel* (1816.) közzététele óta huszonöt éven át nem írt rendszeres neveléstani munkát, jóllehet az e körbe vágó eszmék, tervek sokat foglalkoztatják. Kora ifjúságától kezdve erős meggyőződése, hogy jövendő boldogságunknak egyik alapfeltétele a nép-, s különösen a nő- és gyermeknevelés, melyet az eddigitől egészen eltérő alapra kell fektetnünk: az *élet követelményeit* néznünk s az *életre nevelnünk.* Ez egyértelmű volt egész nevelő-tanító rendszerünk átalakításával. De ha valahol, itt állta legtöbb akadály útját a reformoknak: megszokás, balitélet, az életczél ferde fölfogása, s még az is, hogy a kik legtöbbet tehettek volna a javításra, magok az anyák, nem igen olvastak elméleti könyveket. Fáy azonban nem riad vissza az akadályoktól. A meggyőzésnek azt a módját követi, melyen egyéb reformeszméit is megérlelte s diadalra juttatta. Szépirodalmi munkáiban hintegeti el neveléstani eszméit, sőt némelyik művét egyenesen azért írja, hogy a cselekvény vagy a szereplő személyek, vagy legalább az alapeszme által hirdethesse, népszerűsítse elveit.

Már első beszélyének, a *Különös testamentom*nak czélja neveléstani, a mennyiben a különböző gyarlóságok, félszegségek s elégedetlenségek okait «a két nem részéről ejtetni szokott nevelési hibákra» vezeti vissza. Csörgey tanácsos által — mint láttuk — két, akkor még «hóbortos»-nak látszó tervvel akarja e hibákat megjavíttatni: végrendeletében tízezer forintot hágy egy olyan *nőnevelő intézetre*, melyben «a lyánkákat főképen arra vezérelik, miként lehessenek idővel *jó nők, háziasszonyok* és *anyák*»; a férfi-nem javítására szintén annyit hágy egy tanító számára, — «ki a többi iskolákat befejezett ifjaknak az *élet philosophiáját* tanítsa, mert első és főtudomány: *élni tudni a világban*».

Meséiben is ezt hirdeti: «Félre a gyáva bölcselkedésekkel; élni tanítsátok a gyermeket, nevelők. A világ csalkertjében a fonal: élni tudni». (Theseus és Ariadne.) «Ne holt tudományt követelj gyermekeid számára a nevelőtől, hanem élőt, mi őket boldogítsa.» (A nevelő bagoly.)

Ezért gúnyolja ki az élet félszeg felfogását az érzelgés káros következményeiben (*Érzelgés és világ folyása*) s a tudomány hasznavehetetlenségét (*Bélteky-ház* Porubay), ellenben majd minden művében szerepeltet olyan élelmes, magokat minden körülmények közt feltaláló, az élet örömeit okosan élvező embereket (*Régi pénzek*ben Víg Feri, *Bélteky-ház*ban Halkó), kik ha semmijök sincs is, boldogok, mert jól felfogták az életet. Különösen a *Bélteky-ház* van telve — mint láttuk — nevelési elvekkel, az egész regény, úgyszólván — a különböző nevelési rendszerek feltüntetése példákban. Azonfelül számtalan megjegyzést, sőt egész kis értekezéseket találunk benne a magán- és házi nevelésről, a történelem tanításáról, a leánynevelésről stb. A regénynek egyik személye egyene-

sen azt tűzi ki élete czéljául, hogy apostolként járván be a hazát, tanácsot adjon, sőt irányt jelöljön, intsen, dorgáljon, hol hiányt vagy épen vétkes mulasztást lát. Legczélszerűbbnek tartaná, ha a nevelés ellenőrzésére minden megyében egy-egy *nevelői őr* (tanfelügyelő) rendeltetnék, kinek tiszte fogna lenni: helyenként és családonként felügyelni, miként neveltetik az ifjuság. A nevelést általában oly fontosnak tartja, hogy a rosszúl nevelőkre s a nevelést mellőzőkre szigorú törvényeket kíván alkottatni. Újabb meséiben is azt mondja: «Rendeltetést sors ad inkább, mint születés; de a sors minden rendeltetésében ügyesen meghonosodni bírnunk — a nevelés tanít és szoktat» (Sors és nevelés). Ezért a reformok közt is sürgős, az «első s legbiztosabb alap» a népnevelés rendezése (Nevelés); ennek meg kell előznie a büntetőtörvénykönyvet is, vagy legalább «egykorúlag, egy nyomban járnia ezzel». (Nevelés és büntetés.)

Mikép akar hatni általában a nép nevelésére, azt a *Kegyeletek*ről írt czikkeiben [26] mondja el. Feltünik Fáy előtt, hogy a míg a mult században a magyar középrend házi életében otthonos volt a gyermeki tisztelet, viszont a szülei gyöngédség, cselédek hűsége, gazdák, barátság, rokonság, vallás, becsület, felsőbbség, aggkor tisztelete: most — midőn pedig a szellemi és anyagi boldogulás eszközeiben dúsabbak vagyunk — megdőbbentő az ellentét. Nem a fényűzésben, alkotmányunk hibás szerkezetében, törvényeink elégtelenségében, iskolák hiányában keresi

[26] Az első: «Emberi kegyeletek (pietások)» czím alatt a *Pesti Hirlap* 1841. 60. sz. jelent meg. Némileg megbővítve 2-szor a *Kelet népe nyugoton* 2-ik kiadásához toldva (68—81. l.); 3-szor «A kegyeletek. Szózat a hon jobbjaihoz és lelkesebbjeihez» czím alatt *Prot. egyh. és isk. lap.* 1859. 4—5. sz.

ezen erkölcsi sorvadás okát, — ezek részben maguk is következmények, — hanem az emberiség varázs érzelmeinek, a *pietásoknak*, emberi *kegyeleteknek*, tisztelményeknek megfogyatkozásában. Ezért ismételve visszatér ezen eszméinek fejtegetésére, s a *kegyelet* szót is maga alkotja s hozza forgalomba. Fáy szerint «a kegyelet önként hódoló hajlama a kedélynek és tisztelő érzelme a szívnek mindazon tárgyak iránt, miket az emberiség és nemzet jobbjai jóknak és nemeseknek ismernek, tisztelnek; és szívnek, kedélynek gyöngéd készsége kötelességeкűl fogadni s tettekben is nyilvánítni ezen tiszteléseinket». Rendkívül fontosnak tartja tehát ezen érzelmeknek, a kegyeletnek ápolását. Eszközökűl a következőket jelöli meg: 1. szülei példaadás (már ezért is fontos tehát a nőnevelés); 2. kisdedóvó intézetek; 3. szelid lelkű tanítók és nevelők; 4. a papok a néphez alkalmazzák a beszédeket; 5. a szülők tartózkodók legyenek gyermekeik előtt; 6. felügyelet a polgári kegyeletekre: nemzet, törvény, felsőbbség és fennálló intézmények tisztelete; 7. békés reményt és sohasem ingerlést nyujtó népszerű könyvek; 8. úr, pap, jegyző emberséges bánásmódja; 9. a köznépnél mély: a szeszes italokkal való visszaélés, fonók, fényűzés s általában a henye élet, mire nézve az elöljáróság ügyelete szükséges; 10. végül legtöbbet tehet az elöljáróság jó példája. «Jog és kötelesség — úgymond — csak nyers anyagai a társadalmi viszonyok épületének; kegyeletek azokat összetartó cementek.»

Az *Óramutató*ban[27] a népnevelés lényegét az ész- és szívképzésben jelöli meg, hogy az ész ép és józan fogalmakkal birjon, s a szív vallásosságot és kegyeleteket ápol-

[27] L. id. m. 90. l.

jon. Ehhez képest a népnevelés- és tanításnak Fáy szerint e három az igazi iránya: 1. megszereztetni a falusi növendékekkel azon tudnivalókat, mikre múlhatlanúl szüksége van, mint olvasás, írás, számvetés, rövid diætetica; 2. azon munkálódni, hogy a növendék minden világi, természeti, polgári stb. eseményekben, ügyekben, tárgyakban tiszta józan, babonától, előitélettől, vakbuzgóságtól ment fogalmakat nyerjen; 3. a növendék szívhajlamát nem dogmás, mysteriumos káték, hanem fogalomhoz mért tiszta, egyszerű útmutatás és példanyujtások által vallásosságra és kegyeletek ápolására képezni ki. Ezek eszközölhetése végett ismételve ajánlja a jó *népkönyveket*, melyekből a nép megismerje a maga sorsát, jogait és kötelességeit, melyekkel anyagi jólétét munkálhatja s ismereteit gyarapíthatja. Szükséges a *tanítókat képző intézet*, a hol a pædagogiát nemcsak a legczélszerűbb tanítási rendszerre kívánná szoríttatni, hanem főkép igaz nevelői, szív- és jellemképzői, ember- és népismereti alapokra állítani, mert a tanítóban első és főtulajdon, hogy *gyermekbarát* legyen. Szükségesnek tartja, hogy ez intézetek mellett *mintaiskolák* és *kisdedóvó* intézetek legyenek, hogy a tanítóknak legyen alkalmuk a gyermekeket tanulmányozni s magukat a tanításban gyakorolni. Ezen eszmék legtöbbje csak a legújabb korban valósult meg; a kisdednevelést azonban már az egykorúak is lelkesen felkarolták. Gróf Brunszvik Teréz, e nemes lelkű s a nevelésért őszintén hevülő úri hölgy, Budán, a Krisztina-városban, saját telkén már 1828-ban (tehát a belga és svájczi első kisdedóvókkal egyidejűeg) fölállított egy «*angyalkert*»-et s támogatva a nádor neje, Mária Dorottya főherczegnő által, többet is létesített. A 30-as évek derekán (1836.) gróf Festetich Leo Tolnán szintén a saját telkén fölállítja az első óvóképző-intézetet is, s tár-

sadalmi mozgalmat indít, minek folytán előkelő hölgyek s a közügyek terén szereplő tevékeny férfiak megalkotják a «kisdedóvó-intézeteket fejlesztő egyesület»-et. Kossuth és Szentkirályi Mór írják meg a felhívást, s csakhamar annyi részvényes tag jelentkezik, hogy egymás után állítják fel az intézeteket. A tolnai óvó-képzőt 1844-ben áthelyezik Pestre, a királyi pár is az alapítók közt van, a főnemesség s főpapság is közvetítő példát nyújt, úgy hogy az ország minden részében hódít az eszme, s az intézetek száma 1848-ig már jóval meghaladja a százat.[28]

«Én arra, hogy a menny már e földön megszülessék, egyik leghatalmasabb lépésnek tekintem a kisdedóvó-intézek czélszerű és általános felállítását.»[29] Ilyen meggyőződésben Fáy minden tőle telhető módon előmozdította a kisdedóvás ügyét. Mint választmányi tag, 1836-tól fogva résztvett a gyűlésekben s gazdag tapasztalatai s gyakorlati eszméivel irányítólag folyt be az egyesület ügyeibe, midőn pedig Széchenyi a *Kelet Népé*ben úgy nyilatkozott, hogy az ily intézetek hazánkban még koraiak, a maga röpiratában nem hagyja felelet nélkül e szavakat: «A kisdedóvás is — úgymond — mint általánosan a nevelés, legszelidebb, leghatékonyabb eszköze a magyarosodásnak, s különben is a nevelést oly ürügy alatt, hogy alkotmányunk rendezésével nem vagyunk készen, nem szabad elhalasztanunk, mert a nevelést nem egyedül nemzet és alkotmány, hanem emberiség eszméjéhez kötött mulhatlan föltételül kell tekintenünk, mely embert képez, legyen az bármely nemzetnek, alkotmánynak polgára».

Legtöbbet tett azonban Fáy a nőnevelés érdekében.

[28] «A kisdedóvás Magyarországon.» *Vas. Ujs.* 1887. 48. sz.
[29] Fáy: *Óramutató* 90. l.

«Nemzeteknél — úgymond egyik új meséjében (Nőnevelés) — nők ápolják az embernemesítő és boldogító kegyeleteket és anyák adják azokot magzataiknak által. Nőidet neveld tehát mindeneknek előtte, ó magyar, s alapgondoddá tedd: *nőnevelőnéket* készíteni elő.» A másikban (Intézeti hirdetmény) kikel a divatos nőnevelés, főkép a magánintézetek ellen, melyek mindent hirdetnek és tanítanak, csak azt nem, a mire a nőnek legtöbb szüksége volna: nemzetiséget, házi és anyai kötelességet!

Valóban a nőnevelés ügye nálunk még mindig nagyon rossz lábon állt. A főrangú világ — mint már érintettem (v. ö. II. fej. 1.) — fiait úgy, mint leányait idegenek által idegeneknek nevelte; a középrend utánozta őket vagy a másik végletbe esett: a lányt csak gazdaasszonynak nevelte, lelke művelését pedig egészen elhanyagolta. — Nézzünk csak be a középrend nevelőintézeteibe, mi mindent tartanak szükségesnek a leánykák számára. A 20-as években négy intézete van Pestnek: az angol apáczáké, az ágostai hitközségé, s két magánintézet, a Glivitzky- és Hoffman-féle, melyekben összesen mintegy ötszáz lányka nyert oktatást. Tanítanak ott mindenfélét: német, franczia és olasz nyelvet, szép- és helyesírást, természetrajzot, természettant, történelmet, földleírást, számolást, vallástant, s külön órákban zenét, rajzot, tánczot és női kézi munkákat. A legfelső osztályban még: egészségtant, logicát, háztartástant, mythologiát és æstheticát, sőt az egyik intézetben: «boldogságtudományt, morált és az asszony házi élete hat részeinek esméretét is».[30] S tegyük hozzá, hogy mind-

[30] *Hazai tud.* 1813. II. 28. L. a többire nézve: Schams, *Vollständige Beschreibung der kön. Freystadt Pest in Ungern.* Pest, 1821. 180—5. l. L. továbbá Fáy: *Nőnevelés es nőnevelő int.* stb. alább ismertetendő munkáját.

ezt német és franczia nyelven, mert a barbár magyar nyelv még a fiú-iskolákba sem tudott beférkezni, salonhölgyeknek pedig, minőket itt nevelnek, semmi szükségök sincs rá. Hogy a lánykák magyar nemzetiségét megóvják, hazafias érzelmét ápolják, azt már azért sem lehetett tőlök kívánni, mivel az intézet vezetői is mind idegenek voltak és sem országunkat, sem ennek követelményeit nem ismerték.

Az 1825-diki országgyűlés rendei méltán fakadtak ki a felsőbb tanítás korlátozása, s főkép a leánynevelés magyar nyelvet és nemzetiséget elhanyagoló rendszere ellen. «Magyar ifjakat akarnánk — így szól az egyik követ[31] — nevelni? S kiktől születnének ilyenek? Mostani leánykáinktól? Hiszen ezek a szánakozásra méltó teremtések országunk mai helyzetében abban tartják a jó nevelést, hogy ne magyarul, hanem más nyelven beszéljenek, s ha ez megvan, már egy ága ez rájok nézve a pallérozott nevelésnek. A leánynevelő intézetekben szó sincs a magyar nyelvről, e helyett oly dolgokat tanultatnak velök, melyeket a publicum sem tud, s azonban azt nem tudják, hogy melyik vármegyében születtek, holott a magyar hazai dolgok ismerete nagyon erősen kötné őket az országhoz és magyar asszonyokká válván, idővel magyar hazafiakat nevelnének.»

Íróink, kik a nemzetiségi eszméért, fajunk és nyelvünk fentartásáért legkitartóbban küzdöttek, már a mult században sűrűn hangoztatták, hogy a magyar nőket kell az irodalomnak megnyerni, s általuk meg lesz nyerve nemzetiségünknek a jövő nemzedék is. De a rosszul választott

[31] Idézve: Szász K. *Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása.* Budapest, 1880. 73. l.

eszközök miatt nem sikerült a törekvés, a nevelési rendszer pedig maradt a régiben s folytatta pusztításait. Fáy jól ismerte e bajokat, s mivel a 20-as és 30-as évek folyamán az ő szépirodalmi munkái a legkelendőbb olvasmányok közé tartoztak, nem egy eszméje termékeny talajra hullott, s nemcsak meggyőződést, hanem vágyat is keltett azok megvalósítására. Mindenesetre van része abban, hogy 1837-től kezdve mind sűrűbben jelennek meg már a nevelés különböző ágával foglalkozó munkák. Így csupán ezen egy évben a következők: Varga Jánostól *Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra,* melyet az akadémia jutalommal tüntetett ki, hasonlókép Edvi Illés Pál *Első oktatásra szolgáló kézikönyvét*; Briedl Fidél a *Tudománytár*ban «Népnevelésünkről» értekezik, Steinacker Gusztáv *A leányok neveléséről és tanításáról, s egy, magasb és középrangú protestáns leányok számára Pesten felállítandó nevelőintézet tervéről* ír könyvet, s az intézetet maga és családja vezetése alatt már 1838-ban készült megnyitni s utóbb meg is nyitotta Debreczenben. Pártolás hiánya miatt hamar megszünt ugyan az intézet, de Steinacker tovább is buzgólkodik a leánynevelés ügyében; 1840-ben értekezést ír *Házi leánynevelésünk állapotáról,* később pedig egész könyv ben adja ki tapasztalatait.

Általában az volt a baj e téren, hogy — mint Fáy mondja[32] — nevelőink és íróink szobatudósok voltak, kik életet, hazát nem ismerve, életrevaló tervet nem tudtak adni s vaskos köteteikből nehéz volt a fontosat kihalászni, szavok tehát elhangzott. Koczkáztatja a sikert az is — úgymond tovább — hogy a nevelők és nevelőnék szegény

[32] Fáy előszava Steinacker Gusztáv *Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején* cz. munkájához. Pest, 1842.

sorsúak s majdnem cselédszerepet visznek az úri házaknál; a szülők tele vannak előitéletekkel és ferde fogalmakkal; baj, hogy nincs állami felügyelet, ezért magánintézeteink csak haszonra dolgoznak s nincs is elég erejök a jó felszerelésre. De Fáy bízik a haladó korban; ha küzdünk a fonákság ellen, jönni fog, jönni kell időnek, midőn megtestesülve látjuk reményeinket, főkép a nőnevelésre nézve, mely «ősalapja minden emberboldogításnak s ezért első szükségű és fontosságú».

Ilyen meggyőződésben lévén Fáy, a mint az általános reformmozgalom megindul, azonnal hozzálát a rendszeres izgatáshoz; külön munkákban fejtegeti terveit, melyek minden korábbinál életrevalóbbak, közéleti érintkezéseit pedig arra használja, hogy eszméinek mennél több hívet szerezzen. Első munkája e körben *Hazánk nőnevelésének s nevelőintézetei javításának alapfogalmai* stb., melyet az *Athenaeum*ban közölt,[33] majd megbővítve 1841. elején a következő czímű könyvében adott ki: «*Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban.* Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztes karúak lánykáira».

Fáynak e műve nemcsak a nőnevelés eddigi hiányait fedezi fel, hanem felöleli és fejtegeti mindazt, mi e részben a szülőknek és társadalomnak sürgős teendője, — úgy hogy a munka mintegy vezérkönyve a nőneveléssel foglalkozóknak. Ezért részletesebben szükséges vele megismerkednünk.

[33] Teljes czíme: *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhéjba szorítva s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra. Athenaeum*, 1840. II. 12—17. sz. — A külön-kiadás Pest 1841. (télhó 17.) I—IV és 1—142 l.

Sok hazánkban a tenni való — úgymond — az előszóban, — s teszünk is s még többet vitatkozunk; de munkánkban nincs rendszer, s megesik, hogy előbb akarjuk az emeletet építni, mint az alapot lerakni. *Ő alapkövet akar letenni* a haza épületéhez. Nagynak óhajtja hazánkat, de előbb boldognak; e czél legbiztosabban nevelés, s legfőkép nők és anyák nevelése által érhető el, kik első hatásaikkal üdvöt vagy átkot áraszthatnak a jövő nemzedékre.

Előre kijelenti, hogy nem akar új rendszert felállítani, mert «oly szembeötlő közidvű elveknél, miket a legközönségesebb elme is felfoghat, de előítéletek, rögzött megszokás, folyó divat s általános indolentia akadályoznak életbe, tettekbe léptökben, nem új eszmékre, rendszerekre van szükség, hanem emlékeztetésekre, sürgetésekre». (10. l.) Gyakorlati használás a czélja s ezért szüléknek és lelkiismeretes nevelőnéknek kíván írni, hogy jövőre egy-két hibával kevesebbet kövessenek el a nőnevelés körül. Nem a külföldről vesz példákat, hanem a hazai életből merített tapasztalásaira építi elveit, mert «ki magyar életre kíván hatni, javaslatinál magyar földön, magyar éghajlat alatt, földiei közt járjon». (12. l.)

A hibák felsorolásával a nőnemnek nem kisebbítésére, hanem inkább emelésére czéloz, s azon érdemet és becsültetést kívánja neki megadatni, mely őt «fenséges rendeltetésénél fogva» megilleti. Élesen kikel a divatos felfogás ellen, mely a nőbecsülés alatt nem ért egyebet hitvány társalgási udvariasságnál. E divat franczia eredetű. A középkori nőtisztelet helyébe a XIV. Lajos kora ülteté az ú. n. franczia galantériát, mely «a nőnemet lehízelgé méltósága trónjáról s kiskorúságra kárhoztatá». E zsarnoki divatnál fogva — úgymond — ma is gyermekes, gyakran nevetséges kiváltságokat engedünk a szép nemnek; mos olyogva, enyelegve, bohóságokkal, tréfákkal, mindennel mulattatjuk őt, csak komoly, valódi tárgyakkal nem; mert megúnnia magát a szép gyermeknek nem szabad; félnapon öltözni hagyjuk őt, hogy a másik félen csodálhassuk bájait, s angyalnak, napnak, holdnak nevezgethessük. S mi több, hogy e bájos mulatozásra

a szép gyermekkel több időnk maradjon, vagy testét-lelkét varázs kiskorúságából ki ne rántsuk, szívesek vagyunk őt nemét illető kötelességei alól is fölmenteni.» (14—15. l.) Fáynak nemesebb fogalma van a női méltóságról; *önérzetet* kell a nőben ébreszteni a nevelés által, s «mihelyt a lelkes magyar nő nem külső bájaiért, hanem erényeiért kíván becsültetni, mihelyt viszont ő is az ifjúban nem a jó tánczost, guitárost, mulattatót, hanem a lelkes, a jóért, szépért, nagyért lángoló magyar ifjat becsülendi, majd ez is megszűnik a hiúság visszhangja lenni! Mily lelkessé bírná alkotni a nőnem, részvételével, javallásával vagy kárhoztatásával a honnak fiait!» (17. l.) (Mennyire ránk illenek e megrovások még manapság is!)

Valóban itt van tehát az ideje, hogy a nevelésügyet rendezzük. Hiába alkotnak büntető-törvénykönyvet, nyugodt lélekkel nem büntethetünk, míg a nevelés hiányait nem pótoljuk, emberibb dolog megelőzni a vétket, mint büntetni a történteket. Hiába örülünk a magyar nyelv és nemzeti színházról hozott törvényeknek is. «*Leszünk-e mindaddig magyarok, míg nőinknek legnagyobb, rangosabb, vagyonosabb része, idegen nemzetű nevelőnéktől neveltetve, nem ízeli azt, mi hazai, házi nyelvűl idegent fogad, idegen nyelven társalkodik, a míveltséget idegen szokások, divatok követéseiben keresi, magyar játékszínbe vagy nem jár vagy unatkozik benne, honja hiányait, a helyett hogy javítgatni segítne, szívesen veszi ürügyűl arra, hogy magát hazája iránti némely kötelességek alól feloldottnak tekintse.*» (23. l.)

E bevezető elmélkedések után fog csak Fáy tulajdonképeni tárgyához. Azt mondja, hogy a nőnemnek mint általában minden embernek az a hivatása, hogy boldog legyen és boldogítson. E hivatás legtöbb eszköze a nevelés körébe tartozik. Ilyen a boldogságra nézve 1. *a sorsával és annak viszonyaival való megelégedés.* A leány legkevésbé tudja mi sors vár reá, olyan «jellemi hajlékonysággal kell tehát nevelni, hogy minden körülménybe könnyen bele tudja magát találni. Szoktatni kell nélkülözésekhez, lemondásokhoz. Nem helyes az ily anyai beszéd: «Ki tudja, mi vár szegény leányra, hadd élje világát, míg módja

van benne!» A kedvkereső kényeztetés ép oly káros hatású mint a vagyonfitogtatás csupán «kérő-édesgetésül.» Mennyi elégületlenség származik ebből! A boldogtalan házasságokat nagyrészt a női hajlékonyság hiánya okozza. A régi megszokott örömök után eseng, s ha férje nem teljesítheti, kedvetlenség, szemrehányás, boldogtalanság a vége. Ezért fázik oly sok fiatal ember a házasságtól. A férfi nemnél is illő, sőt szükséges a kedvkeresés, kímélés, józan engedés, de a nő nemnél mellőzhetlen e lelki hajlékonyság; nem hindosztani szolgalelkűség ez, — «hanem azon asszonyi kedves lágyság, engedékenység, mely a nőnemnek érzelmi biztos tapintatánál fogva annyi bájt kölcsönöz, s ezen bájnál fogva annyi hatalmat vív ki számára, mennyit nem bírna kivívni jogok egyenlősége, testi erő, fegyver s bármi külső hatalom.» (32. lp.) Fáy nem barátja sem a kalapos, sem az emanczipált nőknek, kik családi és polgári jogokat követelnek; legszebb jelenségnek tartja, ha a nő otthon s nem a világban keresi az örömöket, s otthonát soha meg nem únja.

A nőnem boldogságának 2-ik forrása Fáy szerint: «*öntudata, érzete a teljesített viszonyi kötelességeknek, s ebből eredő szívnyugalom*». A nőnem munkaköre szűk, de nem csekélyebb fontosságú mint a férfiaké. Korán bele kell a lánykába csepegtetni a kedvet a házi foglalatosság iránt. A nevelés ideje mintegy előszobája legyen a valódi életnek; e részben nagy hibát követnek el a nevelőintézetek, midőn a lányt csak arra készítik elő, hogy ügyes legyen «szerencséjét» kivívni, de nem arra, hogy jövendő kötelességeit teljesíteni tudja. Főelv a nőnemre nézve, hogy szeresse az örömet, de ne vadászsza azt; a ki csak kényszerűségből teljesíti neme kötelességeit s unatkozik házi körében, az «irányt vesztett természeti hivatásában, s hivalkodásnak adá áldozatúl földi boldogságát». (40. lp.)

Hogy a nő hivatásának másik részét, a boldogítást megvalósíthassa, szükséges ismernie: 1. *a női viszonyt és kötelességet.* A fiatal nőnek tisztán kell tudnia, éreznie; mily fontos lépést tőn a házassággal, s hogy a kölcsönös türelem a házas élet

első feltétele; ismernie kell az eszközöket, mikkel férjének becsülését és szeretetét megnyerhesse s meg is tarthassa. A kölcsönös hűség tágítása borús kórjelensége az újabb időknek. Szükség — úgymond — erősen lelkébe vésni a leendő nőnek, némi borzalmat is támasztva abban, hogy a házassági elválások legtöbbnyire gyalázkodással, s a jó hírnév csonkulásával járnak, és sírjai a boldogságnak. 2. *Az anyai viszony és kötelesség* a legfontosabb mindenek közt, melyet ösztönből még az állat sem mulaszt el. S nőink közt hányat nem ferdít el a divat és hiúság. Dajka szoptatja a gyermeket, idegen gouvernante neveli s cseléd ápolja. De hát így van, ha senki sem figyelmeztette a nőt a maga és gyermeke egészségének megóvására, s az első behatások veszélyeire. Itt aztán elősorol a hazai életből vett többféle hanyagságot és fonákságot; ügyelni kell a cseléd-szobára, hol a gyermek forog, a nevelők megválasztására; nem kell ámítások által enyelegni a gyermekkel, rendes étkezéshez kell őket szoktatni, s a szülék iránti kegyeletet megóvni.

3. Hogy a nő *a háztartási vagyis gazdaasszonyi viszonyt és kötelességet* kellőleg teljesíthesse, kettő szükséges: kedv és hozzáértés, amazt korai szoktatás, emezt gyakorlat által kell a nőnek sajátjává tenni. Nem azt kívánja, hogy a nő maga süssön-főzzön, hanem hogy tudjon felügyelni. Mennyi bajnak forrása, hogy a nő nem tud *józanul költeni*, s mégis menynyire elhanyagolják az élettudomány e főczikkelyének tanítását. Meg kell tanulni a különbséget a szükséges, hasznos és élvezeti kiadások között, s ezekhez képest a költekezésben egyensúlyt kell tartani. Majd képeket rajzol a rendetlen gazdaasszony házi köréből, megrójja a könnyen-élés divatát s azon előítéletet, hogy gazdasági és gazdaasszonyi dolgokban megvetjük az elméleti szabályokat, s végűl a hiúságot és álszemérmet, melynél fogva átallunk szegényeknek látszani stb.

4. *A polgári viszonyból folyó kötelesség*, ha mindenkor üdvös, most hazánk felvirágzására a legelső. Megrójja azon előkelő nőket, kik lenéznek mindent, a mi hazai, holott az ő szégyenök

is, hogy sokban hátra maradtunk. Élesen kikel külföldieskedő szokásaik, élet- és viseletmódjuk ellen. De másrészt elég tárgyilagosan elismeri, hogy ennek nem csupán az idegen majmolása az oka, hanem az a nyerseség, ízetlenség is, mely a magyar alkotásokat, tetteket bélyegzi, s gátolja a nemzetinek pártolását. Irodalmunknak fele személyeskedő polemia; a nemzeti tánczot a legficzamítóbb figurákkal s szemetfárasztó robotban járják; ellenben a szép nemzeti dalokat elhanyagoljuk, színházunkban gyakori a szerep nem tudás, lanyha az előadás, a nemzeti ruha kezd tarka lenni, a társalgási modor nem elég finom, a megjelenés nem elég ajánló. De mindez nem szolgálhat ürügyül; a magyar nőtől elvárható, hogy tisztelje a hazai életet, s szeresse a hazát még elmaradásában is, beszélje nyelvét, pártolja irodalmát, s magyaroknak nevelje gyermekeit. Ám tanulja a mívelt külföld nyelveit, barátkozzék műveltségével, de ne nemzetiségünk rovására, mert ez a hálátlanság mellett nevetséges hiúság. Végűl azt ajánlja a nőknek, hogy *alakítsanak egyesületet* a nemzeti nyelv társalgásivá tételére. (97. lp.)

5. A nő *társalgási viszonyából* folyó kötelességek: legyen szelíd, nyájas, szemérmes; a férfiaskodás épen nem bájoló kinövése a hiúságnak. Hibás vélemény, hogy a fejkötő feloldja a nőt azon korlátok alól, melyek a hajadont kötik. Jól válaszsza meg barátnéit; nem elég bírnia a tiszta erkölcsöt, hanem a látszatnak is olyannak kell lenni, hogy a világ ellenkezőt ne higyjen; az emberiség kegyeleteit tiszteletben tartsa, ilyenek: a vallás, öreg kor, király, nemzet, felsőbbség, rokoni és baráti szeretet stb. A jelen század egyik fő mételyének tartja, hogy e kegyeletérzések kiveszőben vannak, miért a mult századi bölcsészeket okolja, kik sok jót leromboltak, s helyettök nem tudtak pótlékot adni az emberiségnek. Ezután párhuzamba állítja a *míveletlen, az álmívelt, túlmívelt és a valódi mívelt asszonyt*, ez utóbbinak vonásait az eddigiek alapján úgy jelölvén meg, hogy mindenben igazat kell adnunk Fáynak. Főgondot ajánl a *rang- és gazdagság hiúságának jó irányba terelésére*, korlátozni kívánja a szokást, hogy a lányt mint eladó portékát mindenüvé

elhurczolják, hol mutatni lehet; természetességet ajánl a modorban, szerénységet a ruházkodásban stb.

A nőnem rendeltetését és kötelességeit így elsorolván, kimondja főelvűl, hogy ezek teljesítéséhez *testi erő és egészség szükségesek*, mert csak egészséges testben lakhatik ép lélek! Házi foglalatossággal kell ápolni az egészséget, s inkább tisztes pártában hagyni a betegest, mintsem általa egész nemzedéket megrontani.

A női kötelességek közűl a nőit és anyait az anya oktatására kívánja bízni, a többit pedig egyéb ismeretekkel együtt a leánynevelő-intézetekben óhajtja taníttatni «*Nem tudományos nevelés* kell a nőnek, hanem józan elmét, ép itélő tehetséget és meg nem vesztegetett, irányt nem tévesztett érzelmet, finom, mívelt tapintatot világ folyása és illedelem iránt, képező nevelés, sőt a nevelés tudományos tanulmányainak is ezekre szükség munkálniok.» (122. lp.) Az ész és szív képzését párhuzamosnak kívánja, mert ezen arány felbomlása itt még veszedelmesebb mint a férfi nemnél.

A mai nevelőintézetek e feladatnak nem felelnek meg, mint magánintézetek nagyobb áldozatokra nem is képesek; a házi nevelésnek a nőre nézve sok előnye van, de sok hátránya is. Fáy tehát *országos költségen* akar felállítani oly *nevelő-intézetet*, mely a czélnak teljesen megfelelő módon rendeztessék el. Terve a következő:

1. Mindenekelőtt országos költségen egy *nevelőnéket képző intézetet* kell felállítani Pesten, s melléje gyakorló iskoláúl egy *országos nevelő intézetet;* mindkettőre egy országos választmány ügyelne fel.

2. Ezenkívül a vidéknek egyelőre elég lenne az *ország négy kerületében* egy-egy nevelőintézet szintén közköltségen állítva. Ennek tanítói a pesti intézet növendékei lennének, sőt magán intézetben is csak ilyeneket vagy legalább ott alkalmasaknak itélteket lehetne felvenni.

3. Az intézetek nagy városokban állíttassanak fel, de a gaz-

daasszonyi dolgok gyakorlati megismerése végett mindegyiknek legyen egy külvárosi *majorja is.*

4. A nevelő egyedek magyarok, vagy legalább olyanok legyenek, kik hosszas köztünk lakás alatt hazánk nyelvét, életét, szükségeit jól ismerik; tanítási nyelv a magyar, gyakorlati a német.

5. A kiképzési idő négy év, kevesebbre nem szabad fölvenni, különben nem sok látszata lesz a bekukkanásnak.

6. A növendékek száma egy intézetben legfeljebb 40—50, de mindenesetre meghatározott legyen.

A tanítás tervét illetőleg általánosságban megjegyzi, hogy a szorosan elméleti tudományok nem nőnek valók, csak az életbe vágók, mert *a valódi élet az ő hivatása;* a szó szerint való tanulást mellőzve a legfőbb pontokat kell összefoglalni, s a közéleti fogalmazásokban gyakorolni a növendéket.

Az egyes tárgyak következők: vallás- és erkölcstan, magyar és német nyelv és irodalom; a franczia nyelv csak megszorítással; földleírás különös tekintettel hazánkra, természettan és történelem főbb vonalakban, emitt a háború-krónika mellőzésével a jelesebb nők kiemélése; rövid *egészségtan*, és czélszerű *testgyakorlás*, elméleti (a józan pénzköltést is itt tárgyalva) és *gyakorlati háztartás*, életbölcseség (a társalgási illem, emberismeret stb.); hímzés s főkép varrás, s a szokott rendkívüli tárgyak.

Ezek taníthatására s iskolán kívül megismerhetésére pedig legelőször is czélszerű tan- és olvasókönyvek szükségesek, melyek megírására lelkesen buzdítja a hozzáértőket.

Többször volt már alkalmunk meggyőződni Fáy éles megfigyelő tehetségéről, sok oldalú tapasztalatáról, s mégis meglep bennünket az az alaposság, melylyel különösen a hazai nőnevelés állapotát, s hiányait ismerteti. Olyan belemélyedéssel, olyan apróságra is kiterjeszkedő figyelemmel oktat, tervezget, mintha egész életében csak ezt a kérdést tanulmányozta volna. Az igaz, hogy semmit sem

tartott fontosabbnak, sürgősebbnek mint a nevelésügy reformját, s kora ifjúságától késő öregségeig lelkének leghőbb vágya volt e reformok útját egyengetni, eszméket, terveket népszerűsíteni.

Mint egyéb téren, úgy a nevelésben is a gyakorlat embere, ki nem kergetődzik elvont rendszerekkel, hanem az élet és hazai viszonyok követelésére alapítja terveit, melyek ennélfogva mindig valósítható természetűek. Alapelve az, hogy mindenben az a legtökéletesebb, a mi rendeltetésének megfelel. Ehhez képest nőnevelési tervét a nőnem rendeltetéséből származtatja. Az ő nőideálja: *boldog és boldogító jó nő, jó anya, tiszteletreméltó, gondos háziasszony s mindenekfölött hazafias érzelmű, erényszerető honleány!*

A nőnevelés hiányait oly alapos megfigyeléssel tárja fel, a hitvesi, anyai s általában a női kötelességeket oly emberismerő mély elmével fejtegeti, hogy megjegyzéseit ma sem tarthatjuk elévülteknek, annál kevésbbé, mert sok tekintetben semmit sem javultak viszonyaink. A modern társas illem sokat tágított a régi patriarchális élet korlátain, az újabb szabadelvűség pedig talán szűkkeblűnek is bélyegzi a Fáy szigorú felfogását; de bizonyos, hogy a nőnek természeténél, rendeltetésénél fogva nem a külvilág, hanem a családi otthon az igazi működési tere, és semmi esetre sem lealázó rá nézve, ha csak hitves, anya s mindenek felett nő akar maradni. Elég baj, ha a kényszerűség hatása alatt másképen kell tennie: férfigondokkal gyötrődnie, külön kenyérkereseti pályát választania.

Fáy megelégszik a nő általános műveltségével; de — a mire eddig csak mellékesen tekintettek, annál nagyobb súlyt fektet az egészségtan, testgyakorlás s a gyakorlati háztartás tanítására. Végül ő sürgeti először az állami felügyeletet, a nőnevelő intézetet pedig egyenesen államinak

tervezi, hogy a magánintézetek felszerelési s egyéb hiányai teljesen el legyenek kerülve.

Fáy könyve méltán szolgálhatott volna tehát vezérkönyvűl a nőneveléssel foglalkozóknak: szülőknek és hivatalos nevelőknek egyaránt. Hatását nem is tévesztette el, de eredménye kevesebb lett, mint várni lehetett volna. A magyartalan hölgyek élet- és viseletmódjáról mondott szavak, e mélyen érzett s a keserű valóságon épült panaszok mélyen hatottak először is Fáynak egyik legjobb barátjára, a költőkirály Vörösmartyra, ki már előbb is érdekkel kisérte a magyar hölgyek viseletét («A színház nemtője, — «A magyartalan hölgyhöz 1837-ből), «*Az úri hölgyhöz*» címzett megrázó ódájának írására [34] pedig egyenesen a Fáy munkája adott alkalmat s talán egy-két eszmét is; némely versszaka és kifejezése szinte szó szerint egyező Fáy szavaival. S a hová Fáy könyve el nem jutott, s a mit az ő szavai el nem értek volna, a Vörösmarty megdöbbentő szavai, a nemzeti életünkbe vágó költemény eljutott oda is, s megtette hatását. — Alig csalódunk továbbá, ha egyenesen Fáy hatását látjuk abban a főúri műkedvelői előadás rendezésében, melynek egyik pontjául épen Fáy vígjátékát

[34] A költemény első kiadásakor (*Athenaeum*, 1842. I. 2. sz.) Vörösmarty 1839-et írt alája keletkezési évűl, de ez az évszám Gyulai Pál megjegyzése (*Vörösmarty összes munkái*, Bpest, 1884. I. 424. l.) szerint «csak azért volt odaírva, hogy gyöngítse élességét, hogy gondolják az illetők, régebben iratván, a mostani viszonyokra már kevésbbé illik. Biztos adat van rá, hogy Vörösmarty e költeményét 1841-ben írta». Gyulai nem említi ezt az adatot, nincs is rá szükségünk; elég tudnunk, hogy a költemény nem 1839-ben, hanem «biztosan» 1841-ben készült. A belső, eszmei rokonság aztán eléggé bizonyítja Fáy és Vörösmarty művének összefüggését.

választották, s mely — mint még alkalmunk lesz látni — ekkor roppant feltünést keltett.

Steinacker Gusztáv is megírja tapasztalatait: *Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején* 1842., melyben különösen a házi nevelés hibáiról értekezik, melyek közül többet (produkáló hiúság, külső tetszésre törekvés stb.) helyesen ró meg. Fáy arra érdemesítette a munkát, hogy a szerző kérésére előszót irt hozzá, melyből fentebb már idéztünk.

De bármennyien voltak akkor meggyőződve az ügy fontosságáról, sürgősségéről és különösen Fáy hazafias, tiszta szándékairól, mégis alig történt valami a terv megvalósítására. Az 1840-iki országgyűlés által a népnevelés tanulmányozására kiküldött választmány figyelmére méltatta ugyan a javaslatot, de az 1843-iki országgyűlés a népnevelés tárgyalásával nagyon keveset foglalkozott. Politikai kérdések voltak napirenden, s az intézet «országos» felállítása is akadálynak látszott.

Fáy ekkor úgy alakítja át tervét, hogy társadalmi úton valósíthassa meg, s ha esetleg a jövő 1847-iki országgyűlésen kedvezőbbek lesznek a viszonyok, országossá is lehessen az intézet. A fölébredt társas és vállalkozó szellem ekkor szokatlan élénkséget mutatott minden téren s Fáy nem alap nélkül remélte, hogy így hamarabb jut czélhoz tervével, melyet most: «*Tervvázlata egy nőnevelőnéket képző intézetnek*» czím alatt az Életképekben [35] bocsátott közre.

Az alapelvek ugyanazok mint előbbi munkájában, melyből több pontot egészen átvesz; de míg ott csak a leánynevelő intézet tanítási tervét dolgozta ki, itt a képző intézet tervét, sőt egész napi, s heti teendőit állítja össze. Mivel az intézet czélja az, hogy a közép-

[35] *Életképek*, 1846. I. 18—19. sz. (május 2—9.)

nemesség, előkelőbb polgárság és vagyonosabb tisztes karúak (honoratiorok) számára képezzen nevelőnőket; a nevelés iránya mindenek felett gyakorlati. Olyan nőket kíván fölvétetni, kik legalább 18—20 évesek, tisztes családból valók, magyarúl — németűl beszélnek s a szükséges előismereteket már bírják. Az intézetben két férfi- és két nőtanítóné működnék. Amazok egyike tanítaná azon tudományokat, mik a gyakorlati nevelés s különösen a nőnevelés osztályába vágnak; másika a női tudáshoz szükséges tudományokat tanítaná, mennyit a nő rendeltetése megkíván. A tanítónék egyike, a tulajdonképeni nevelőné (gouvernante), felügyelne a társalgásra, mely német és franczia (az előadás nyelve a magyar), és a növendékek erkölcsös foglalkozására. A másik inkább gyakorlati oktatásokat adna a házvitel és gazdaasszonykodásban s vinné a háztartást is. Itt ismét erősen hangsúlyozza Fáy a gyakorlati nevelés fontosságát; a nőt — úgymond — nem elég szellemiekben nevelni, előbb való a megélhetés, ezért sok tekintetben veszélyesnek tartja az anyagiakban való kiképzés mellőzését. A két tanítóné dolga lenne a kézi munka tanítása is; táncz, zene, testgyakorlás stb. gyakorlására mesterek járnának be. Szükséges volna egy gyakorló iskola is (az ország négy kerületében tervezetteket most már nem említi); itt az intézeti tanítók vezetése alatt a leendő nevelőnék tanítanának.

Ilyen szervezetű kettős intézet évi költségét 7894 frtra számítja, ehhez véve az első fölszerelés költségét (12,400 frt) tőkéűl kerek számmal 150 ezer pfrtot kíván; bár az intézet részben maga tartaná fenn magát, mert a növendékek egyenkint 300—350 pfrtot fizetnének. A tőkét társadalmi úton kívánná előteremteni: örökös és ideiglenes alapítók, részvényesek és önként adakozók pénzéből. Az örökös alapítóknak, 4000 frtnyi alapítványuk fejében, joguk volna egy növendéket folyton képeztetni, másokat ajánlani stb. Az ideiglenes alapítók egy vagy több növendék évenkinti költségeit vállalnák el, szintén bizonyos jogokkal, melyekből a részvényeseknek is juttat. Szóval Fáy itt is a gyakorlat embere, ki nem ingyen kívánja az adományt, hanem elő-

nyöket, hasznot biztosít érte; az intézet feloszlása esetén pedig az alapítvány visszafizetését igéri. Végül lelkes felszólítást közöl a buzgó és tárgyértő férfiakhoz és honleányokhoz az eszme terjesztése s alapítványok és adakozások gyűjtése végett.

Fáy czikke nem is hangzott el eredmény nélkül; az Életképek még azon évi folyamában élénk eszmecsere folyt a nőnem életviszonyai és neveltetéséről. N—sz—kyné *A nőnem erkölcstanáról*, Túry Sámuel *A nőnem jogviszonyainak történetéről*, Héthegyi Erzsébet *A családi élet és nevelésről*, Bittner-Thurzó Jozéfa pedig *A nőnevelőnéket képző intézetről* értekezik. Ez utóbbi egyenesen Fáy tervére vonatkozik, s felszólítja, hogy alkossa meg az igazgató tanácsot, a honleányokat pedig, hogy kezdjék meg a gyűjtést.

Ez ugyan nem történhetett meg, de leánynevelő-intézetek alkotására többfelé indult meg mozgalom: B. Wesselényi Miklós Erdélyben, két lelkes grófnő pedig Pesten buzgólkodik a közóhaj megvalósításában. Brunszvik Teréz, a kisdedóvóknak is áldozatkész terjesztője, egész vagyonát hajlandó volt felajánlani a nemes czélra; unokahúga, Teleki Blanka, pedig nyilvánosan kijelenté,[36] hogy egész életét a nevelésügynek szenteli, s tanítónői szerepre szánva magához is vett egy művelt s lelkes magyar nőt, a derék rézmetsző Karacs Ferencz († 1838.) leányát, Terézt, ki már ekkor irodalmilag működött s a nőnevelés ügyében is több czikket írt. De e terveknek egyike sem valósulhatott meg. Brunszvik Teréz, bármennyire lelkesült a nevelés ügyéért, idegen műveltségénél s nyelvénél fogva nem értette s nem is méltányolta azt a közóhajnak mondható alapelvet, hogy leányainkat hazafias szellemben, magyarokká kell nevel-

[36] *Honderű*, 1846. 24. sz.

nünk. Őt nem a nemzetiség, hanem tisztán az emberiség ügye hevítette, s mivel ilyen szellemben akarta Fáy tervét megvalósítani, ez kénytelen volt ajánlatát visszautasítani. Teleki Blanka ép ellenkezőleg abban fáradott, hogy nemzeti szellemben s magyar nyelven tanítsuk s neveljük ne csak a középrend, hanem a legfelsőbb körök leányait is. De ez utóbbi még korai kívánságnak bizonyúlt. Maga Széchenyi is elfogult volt e tekintetben; midőn ugyanis meghallotta a grófnő nemes elhatározását, azonnal meglátogatta őt nejével együtt, hogy üdvözöljék, s egyben felajánlott az új intézet számára egy angol nőt, a kit Teleki Blanka természetesen nem fogadhatott el. Széchenyi pedig ezentúl szóra sem méltatta többé az ügyet. Voltak egyébkint, kik Fáy tervében is gáncsoskodtak, s több pontját hibáztatták. Igy megoszolván a vélemények, a közfigyelem pedig más irányban foglaltatván le, a lelkesedés megcsökkent, mielőtt a terv megvalósulhatott volna. Egyedül Miskolczon sikerült a már 50 év óta tervezgetett leányiskolát felállítani, melynek élére a fáradhatlan buzgóságú s lelkes magyar érzelmű Karacs Teréz hivatván meg, ez néhány év alatt rossz fizetés, s számos akadály daczára is felvirágoztatta az intézetet.

Ezután hosszú ideig szünet áll be e téren is, s csak midőn alkotmányos életünk újra ébred, s népnevelésügyünk lelkes apostola, Eötvös József foglalja el a közoktatásügyi miniszteri széket, akkor s ő fordítja ismét a figyelmet az elhanyagolt nőnevelésre s mint legsürgősebbet először is országos tanító- és tanítónő-képző intézeteket állított fel. Utóda, a közművelődés terén szintén halhatatlan érdemeket szerzett Trefort Ágoston, 1875-ben felállította az első felsőbb leányiskolát Budapesten, oly czéllal, hogy benne «társadalmunk nőtagjai nemök saját-

lagossága és a társadalmi viszonyok által föltételezett, de egyszersmind oly fokú általános műveltséget nyerjenek, mely élethivatásukra szükséges». Ugyanazon évben felállítja a felsőbb tanítónő-képző intézetet s melléje legutóbb egy nőnevelő gyakorló iskolát; terjed a nőnevelés vidéken is, s több felső leányiskolán kívül (Kolozsvár, Beszterczebánya stb.) ma már minden nagyobb városnak van legalább polgári leányiskolája.

A mit Fáy emberszerető szíve óhajtott, gyakorlati esze tervezett, s közjóra törekvő nemes erélye annyira sürgetett, mindaz jórészt megvalósult ezekben. Semmi sem bizonyítja jobban az ő tervei fontosságát, mint hogy nagyrészt az általa kijelölt nyomokon halad a nőnevelés, sőt gyakorlatias iránya némely részben (major felállítása, csupán nők alkalmazása) még ma sem jutott el azon magas fokra, hova ő kívánta helyezni a nőnevelést.

III.

Művészeti állapotok hazánkban. Hangász-egyesület; műegyesület; az első műkiállítások. Fáy szereplése; indítványai; Ferenczy István; a hazai szobrászat fölsegélésének terve: Kölcsey emléke; Mátyás király lovag-szobra. Ferenczy terve, más tervek; az ügy elbukásának okai. Az iparegyesület és védegyesület alakulása; Deák és Fáy véleménye; a mozgalom vége. A nemzeti casino, Fáy működése. A kör keletkezése; a «nemzeti kör» mint a társas élet élesztője; Fáy elnök, ünnepeltetése a körben. Politikai viták; szétválás, újra egyesülés: az «Ellenzéki kör»-ben. Ennek szerepe.

A mint a társadalom megmozdult s a nemzet tudatára ébredt helyzetének, főkép a nyugati nemzetek műveltsége mögött való elmaradottságának: a közfigyelem egymás után ráirányul mindazon tényezőkre, melyek haladásunkat

előmozdíthatják. Az ébredező közszellem segítségével már megvalósult néhány társadalmi szükséglet terve s az így kivívott siker buzdítólag hatott a többire is. Csakhamar kiterjed a figyelem a művészetekre is.

Ha valahol, bizonyára e téren állottunk leghátrább. A nemzeti nyelv ügyének fontosságát mindenki érezte s mégis majd félszázad fáradságába került, míg megalakulhatott az akadémia s fölépülhetett a nemzeti színház; a jogaiért vívott küzdelem pedig még most sem ért véget, bár első rangú költők hirdették már a nemzeti nyelv dicsőségét. A művészetek felvirágoztatására azonban hiányzott minden feltétel. Élénk művészeti élet mindenesetre csak ott fejlődhetik ki, hol a műtárgyakban nem csupán dísztárgyakat látnak, hanem hiányukat úgy mint szükséges voltukat élénken érezik, bennök elmélyedve igazán gyönyörködni, belőlük lelkesedést meriteni tudnak; s e fokra csak most kezdünk eljutni. Századunk első tizedeiben a közművelődés még olyan alacsony fokon állt, hogy a műalkotások iránt az érdeklődés is hiányzott, mert nem volt sem ingere sem ápolója. Az építészet terén a testvér-főváros a budai királyi palotán kívül nem mutathatott fel egyéb rendkívülit mint Pestnek két nagy terjedelmű kaszárnyáját (a Károly-kaszárnyát és az Új-épületet), melyek inkább tömegökkel, s a párisi utczát, mely inkább különczségével hatott, mint művészeti arányaival. A festészet legföljebb az oltárképekig emelkedett, s csak az egy arczképfestésnek volt némi kelete; a szobrászat alkotásai sem terjedtek túl a siremléken vagy a szentek modoros ábrázolásán. A zenében pedig a nemzeti érzés ápolására bőven elég volt néhány czigány-zenekar. Egyes főurak kastélyaiban lehetett néha egész halmazát látni a műkincseknek, de ezek a nagy közönség szeme elől el voltak zárva s így

művelő hatásuk sem lehetett. Ily körülmények közt a ki külföldön nem járt, vagy könyvekből nem ismerte az idegen föld nevezetességeit, annak érzéke sem volt a műalkotások iránt; s ha mégis támadt köztünk egy-egy nagyobb tehetség, az fejletlen ízléssel s nemzeti közönynyel küzködve tengődött vagy idegen földön aratta diadalait.

Ez állapotokon akart segíteni a társadalomnak néhány vezérférfia, s midőn a művészetek ápolása s felvirágzása ügyében izgatott, s törekvéseiben ugyanarra a közszellemre számított, mely az akadémia és nemzeti színház felállítását lehetővé tette. E mozgalmak szintén összefüggenek Fáy nevével, ki a művészeteknek mindig meleg barátja és pártfogója volt; eszméi irányt jelöltek, tevékenysége nyomot hagyott e téren is.

Időben elsőnek a műzene ápolására alakult társulat: a «*pest-budai hangászegyesület*» 1836-ban, melynek pártfogójává — a végleges szervezéskor — gróf Cziráky Antal országbírót, elnökévé pedig gróf tolnai Festetich Leót nyerték meg. Az egyesület csakhamar buzgó működést fejt ki a zeneérzék ápolásában: énekiskolát nyit, pályadíjakat hirdet, s hangversenyeket rendez, melyek rövid idő alatt annál nagyobb hírre kapnak, mert néha jelesebb külföldi művészek is közreműködnek benne. Fáy András, ki maga is zeneértő volt s fiát is művészszé képeztette, szintén érdeklődött az ügy iránt; ezért már az alakuláskor a kormánytanácsba, utóbb pedig tiszteleti taggá választják. Mint rendes részvényes tag anyagilag támogatja az egyesületet s pártolását minden körben szívesen előmozdítja, de egyébként az egyesület beléletében nem igen szerepelt.

Annál többet szerepelt azonban a képzőművészetek fölvirágoztatására alakult egyesületekben. A közélet és iro-

dalom, művészek és műbarátok[37] részvételével 1839-ben alakult a «*pesti műegyesület*», melynek elnökévé közfelkiáltással Fáy Andrást választották meg. A műpártolás felébresztése s a műérzék fejlesztése végett az egyesület évenként díszes rézmetszetű műlapokat nyomatott a tagok számára, 1840-től kezdve pedig műkiállításokat rendezett, melyeken több ezer forint árú műtárgyat vettek s a részvényesek közt kisorsolták. Igaz ugyan, hogy e kiállítások az első években jóformán csak a bécsi és müncheni művészek fiók-kiállításai voltak; lassanként azonban sikerül idevonzani a külföld más művészeit is s mind nagyobb számmal tünedeznek föl a magyar művészek is.

Néhány számadat legjobban tanúskodik az egyesület felvirágzásáról. Mindjárt az első kiállításon több mint 300 darab műtárgy (278 olajfestmény) volt kiállítva, a mi első kisérletűl elégnek mondható, főkép ha tudjuk, hogy az ugyanaz évi s régi hírű bécsi kiállításon is csak 582 db. olajfestmény volt.[38] Értékre nézve természetesen nagyon különböztek. Ott egy virágzó képzőművészeti akadémia műértő tagjai válogatták meg a kiállítandó darabokat, nálunk a leggyöngébb darab is odakerült, hogy a számot növelje. Voltak azonban köztök figyelemreméltó műtárgyak is, úgy hogy a kiállítás méltó érdeklődést kelthetett; az egyesület hivatalos közlése szerint 8976 látogatója volt.[39] Az 1844-iki számra nézve kevesebbet nyujtott (a festmények száma 140), de a műtárgyak becsére nézve

[37] Egyebek közt ott voltak: báró Eötvös József, Trefort Ágost, Eckstein Frigyes, Lukács Móricz, Szalay László, Kossuth Lajos, Toldy Ferencz, Fáy András stb.

[38] «Pesti műkiállítás.» *Honművész*, 1840. 53—55. sz. «Néhány szó a pesti műkiállítás fölött.» (Novák Dániel.) U. o. 60—62. sz.

[39] *Honművész*, 1840. 101. sz.

e kiállítás — egykorú műbírálók szerint — a korábbiakat messze fölülmulta; a már európai hírű Markón kívül nagyobb számú s értékesebb képekkel jelentek meg a hazában dolgozó művészek is, mint: Barabás, Tikos, Gaal, Marastoni, Choor, Weber s mások.[40] S ezzel az egyesület egyik főczélját: a hazai művészet fölvirágzását a valósulás útján láthatta.

A műpártolás is örvendetes lendületet vett. Az egyesületnek ugyan szerény eszközei voltak (1840-ben 7664 frt. ezüstben a bevétele, 1844-ben 9921 frt.); de évenként mégis öt-hat ezer forintot fordít a műlap kiállítása s képek vásárlására, miket a tagok közt kiosztottak és kisorsoltak. Magán-műbarátok az 1840-iki kiállításon 2757 pfrt árú képet vesznek; az 1844-ikin szintén mintegy két ezer frt. árút.[41] S ez annyival nevezetesebb, mert jórészt a módosabb középosztályra esik. Azok, kik vagyonuknál fogva legjobban hivatva lettek volna a műpártolásra, ritkán jelentek meg. Kényesebb ízlésök még keveselte a hazai műtárlatot, ezt tehát szintén az a hazafiság pártolja csak, mely egyéb társulatoknak is fentartója volt.

Az eredmény létrehozásában kiváló érdeme van Fáynak is, ki mint elnök kezdettől fogva odaadó buzgalommal iparkodott a társulatot felvirágoztatni, s ez által a hazai művészetet fölserkenteni. Erre czélozott azon indítványával is, melylyel az 1842-iki közgyűlés elé lépett, hogy t. i. évenként vegyenek és ajándékozzanak a nemzeti muzeumnak egy-egy magyar dolgozatú festményt, melyek ott idővel a hazai művészet fejlődését fogják jelölni, másfelől a franczia, olasz, németalföldi mintájára egy magyar fes-

[40] «Műkiállítás.» *Honderű*, 1844. II. 7—9. sz.
[41] «Képvásárlások.» U. o. 10. és 12. sz.

tészeti iskola megalapításául fognak szolgálni.[42] A közgyűlés elfogadta az indítványt. E határozat folytán szerzik meg Markónak két, s Ammerlingnek egy képét, melyeket 1844. őszén egy küldöttség némi ünnepélyességgel adott át a muzeum akkori igazgatójának, Kubinyi Ágostonnak.[43] A czél mindenesetre szép s gyakorlati érdekű lett volna; de Ammerling bécsi festő képének megvételével a választmány már eltért az indítvány eredeti szándékától, másfelől, noha a képek mindegyike csak 400—500 frt. értékű volt, a műegyesület — egyéb kötelezettségei mellett — ennyi áldozatot is csak nehezen hozhatott. Az 1845-iki februári közgyűlésen tehát könnyebben megvalósítható czélt tüzet ki Fáy, azt, hogy már a következő 1846-ik évre egy mindenben magyar dolgozatú műlapot adjanak ki a részvényesek számára, olyant t. i. «minek tárgya, festése, metszése, nyomása, sőt papirja is honi legyen», mint a művészekhez intézett felszólítás mondja, mely annyival inkább elvárja ezek versenyét, mert «az első magyar műlap némi mérlege leend századok mulva is művészetünk jelen állásának.»[44]

Az elejtett másik eszmét aztán a muzeum igazgatója karolta fel. Több előkelőség pártfogását megnyervén «az országbíró főpártolása mellett» egy «*nemzeti képcsarnok-egyesület*»-et alapított, oly czéllal, hogy szabad ajánlatokból tőkét gyűjt, melynek kamatait a magyar korona területén született vagy meghonosodott régi s újabbkori festők műveinek megszerzésére fordítja. József nádor életnagy-

[42] Fáy önéletrajzi levele Székácshoz, *Kisfaludy-társ. Évl.* IX. (új foly.)

[43] *Honderű*, 1844. II. 16. sz. (újdonsági rovat).

[44] *Honderű*, 1845. 15. sz. (148. l.)

ságú arczképével (nádorsága 50 éves emléknapján, 1846. nov. 12.) tervezték a megnyitást, s róla akarták elnevezni a külön kezelendő képcsarnokot is. Néhány kép utóbb e réven is került a muzeumba.

A bekövetkezett zavaros idők azonban a lassanként meginduló műpártolást s az ébredező művészeti életet majdnem teljesen elölték, úgy hogy utóbb mindent csaknem elölről kellett kezdeni. Ugyanezen sorsra jutott a szobrászat ügye is, de másnemű előzmények után.

1818-ban egy ábrándos magyar ifjú telepedett meg Rómában. Itthon lakatos-mesterséget tanult, Bécsben rézmetszővé lett s akadémiai jutalmat nyert; őt azonban Canova szobrai lelkesíték s művészi becsvágya az örök városba vonzotta. Itt a nagynevű Thorwaldsen műhelyében kapott alkalmazást s ügyességével csakhamar kivívta mestere becsülését. 1819-ben fejedelmi látogatóinak is figyelmébe ajánlja a fiatal magyar művészt, s ezóta József nádor öt éven át évdíjat rendel számára. Ez Ferenczy István művészi pályájának kezdete. Rómában hét évig tartózkodott s ez idő alatt készíté egyebek közt a «*Pásztorleány*» czímű szobrát, mely a művészetek kezdetét allegorizálta, Csokonai mellszobrát, melyet Debreczenben nagy ünnepélylyel állítottak fel a főiskolában, továbbá a Hunyady János és VII. Pius-féle emlékérmeket, melyekért szintén sok dicséretet aratott. Az a vágy azonban, hogy hazájának szentelhesse művészetét, a lelkes fogadtatás, melyben hazaküldött művei részesültek, s a nyilvános elismerés, mely itthon munkával biztatta, már 1824-ben hazahívták Ferenczyt.

Itthon legmelegebben fogadta az íróvilág, mely az eszményiért lelkesülő művész-hazafit egyenrangú társul üdvözölte s hírét-nevét, a hol lehetett, szívesen előmozdította.

Nem sokkal Budára telepedése után ismerkedik meg Fáyval is, ki őt nemcsak művészi tehetsége, hanem egyéni jelleme miatt is nagyrabecsülte s már a huszas évek végén benső barátjává fogadta. E megkülönböztető barátság annál becsesebb volt Ferenczyre, mert művészi pályáján nagyon sok akadálylyal kellett megküzdenie. Miután nagy fáradsággal sikerült alkalmas anyagot felkutatnia s kifejtésére, szállítására embereket betanítania, Budán állította fel műtermét. Egyes előkelő urak mint Vay Ábrahám gróf, Rudnay Sándor herczegprímás, Sándor Móricz, Teleki József, Károlyi István grófok, érdeklődtek iránta s az első években munkával is ellátták. De ez kevesebb volt, hogy sem Ferenczyt a megélhetés gondjától is fölmentette volna. A közönségnek az a része, melynek vagyoni állásánál fogva legtöbb eszköz volt kezében a művész pártfogására, különböző ürügyek alatt kivonta magát ez alól. Előbb azt suttogták róla, hogy Canovánál a carbonári-párttal lépett összeköttetésbe; de barátai tudták legjobban, hogy Ferenczy mindenféle politikai pártoskodástól, sőt ily tárgyú beszélgetéstől is távol tartotta magát. Mások Ferenczy képességeinek kicsinylésével akarván műízlésöket bizonyítani, azt mondották, hogy tökéletlen a rajza, alkotásaiban nincs elég költői eszme. A külföld mesteralkotásaihoz képest a szerény magyar művész faragványai bizonyára nem voltak tökéletesek; de úgy hazafias, mint közművelődési szempontból joggal követelték barátai, hogy a művész elitélése előtt adjunk neki alkalmas munkát tehetségei kifejtésére, s míg kitünőbb művészünk lesz, tegyük lehetővé, hogy az első — részvétlenség miatt — ne legyen kénytelen letenni vésőjét. Iró-barátai izgatására gyűltek össze közadakozásból azok az összegek, melyeken előbb Virág Benedek, utóbb Kisfaludy Károly és Kölcsey emlékét készíttették.

Ez utóbbit jórészt a Fáy buzgósága hozta létre. Kölcsey halála után t. i. előhozta az ügyet a Kisfaludy-társaságban, melynek igazgatója volt; a tagok őt kérték fel, hogy értekezzék az országgyűlési követekkel. Fáy Deák, Wesselényi, Benyovszky P., Török Gábor s másokkal értekezvén, a szathmármegyei követek megindítják a gyűjtést, melynek csakhamar kedvező eredménye lett.[45]

Mindössze ennyit tehetett egy egész évtizeden át (1830—1840.) a baráti jóindulat s a társadalom a művészért, kit e közben magán megrendelések is gyéren ke-

[45] Az a buzgóság, melyet Fáy elhúnyt barátjának megdicsőítése s az élőnek fölsegélése ügyében kifejtett, némi keserűséget is vont maga után. Fáynak egy távoli rokona, a már fiatal korában is nemes eszmékért hevűlő Szemere Bertalan (a későbbi minister) maga is indított gyűjtést. Hogy, hogy nem, az ő neve kimaradt a gyűjtők sorából. Szemere azt hivén, hogy Fáy ezt szándékosan tette, tisztán magának akarván érdemet szerezni a közvélemény előtt, — hiú fellobbanásában nyilatkozni készült a lapokban. Fáy előbb értesűl erről s Szemere Pálhoz intézett levelében (1840. febr. 20. Szemere-tár XVII. k.) érzékenyen panaszolja fel e támadást. Neheztelése annyival jogosabb volt, mert őt egy társaság bízta meg a gyűjtéssel s így a buzgólkodást Fáy kötelességnek tartotta; hogy másnak szándékos mellőzésével magának kívánt volna érdemet hajhászni, azt eddigi pályája után föl sem tehetjük, mert ilyen hiúságot soha sem láttunk benne; azt pedig, hogy rokona intézze ellene a támadást s nevezze őt «elnyomó-»nak, a nélkül, hogy csak felvilágosítást is kért volna tőle az ügy felől, — semmiképp sem érdemelte. Kéri Szemerét, hogy világosítsa fel Bertalant, mert ha mégis kiírja, ő nem felel neki. «Azt örökre fájlalni fogom, — így végzi a levelet, — hogy annyi éves fáradozásaimért még csak annyira sem bírtam menni, hogy egy becsületes atyámfia rólam jót gondoljon.» A közönség Fáy hallgatása daczára is mindenesetre tudta volna, mit tartson Fáyról; de, úgy látszik, a heveskedő Sz. B. belátta tévedését, mert a nyilatkozat elmaradt.

restek föl, pedig egy-egy síremlék elkészítését is művészi becsvágygyal végezte. Hiába volt. Bár egyesek dicsérték, általában hiányzott az elismerés is, mely a művészt küzködései közepett egyedül lelkesíthette volna. Már-már azon jártatta eszét, hogy elbocsátja munkásait s bezárja műtermét. Ekkor ismét Fáy veszi kezébe az ügyet. Az az érdeklődés, melylyel a Kölcsey-szoborra megindult az adakozás, remélni engedé, hogy egy nagyobbszerű emlék alkotása is lehetővé válik. Ez aztán huzamosabb időre adna munkát a már-már elkeseredő művésznek, másrészt alkalom nyujtatnék egy régi tartozás lerovására, mely a hazafiságot érintve pártolásra is számíthatna. Igy keletkezett a Mátyás király szoborterve, s általában *a honi szobrászat fölsegélésére alakult társaság.*

Fáy és barátai, hogy a művész képességeire előre is fölhívják a figyelmet, 1838—9. folyamán az Athenæumban külön czikkekben[46] méltatták a művész nevezetesebb alkotásait. Hogy azonban az ügy pártolására mennél több embert hivatalból megnyerjenek, s másrészt a vállalat iránt bizalmat keltsenek, ezt az ügyet is a megyére vitték. Itt alakul meg a társulat, melynek ideiglenes elnöke Simontsits János másodalispán, pénztárnoka Fáy András, jegyzője Nyáry Pál megyei főjegyző, tagjai pedig: Földváry Gábor, Ráday Gedeon, Kubinyi Ferencz, Szemere Pál, Ilkey Sándor, Pólya József, Nagy István, Egressy Sámuel — lettek. E társulat 1839. októberben hazafias *felszólítást* bocsát ki a honi szobrászat ügyében. Hivatkozik a nemzet fogékonyságára minden jó, nagy és szép iránt, a fölébredt közszellemre, mely azon eszmékért tenni is óhajt; nemzeti

[46] «A kecskeméti emlékről» *Athen.* 1838. II. 48., a «pásztorleányról» 1839. II. 24. sz.

kötelességűl tünteti föl a haladásra vezérlő tárgy és út megjelölését. Igy figyelmezteti a társaság a nemzetet Thorwaldsen és Canova tanítványára, ki szégyenünkre majd két éve munka nélkül vesztegel; hivatkozik József nádor és Rudnay prímás pártfogására, s a művészhez illő nagyszerű munkát kíván adni a művésznek. Ezért a haza jeleseinek állítandó emlékszobrok létesítése s a művész állandó foglalkoztatása végett alakult a társaság, mely most először is Hunyady Mátyás szobrának elkészíttetését ajánlja, s e végre aláírási íveket küld a két haza valamennyi megyei s városi előljáróihoz s más lelkes hölgyek és férfiakhoz, kiket megyénként elősorol a felszólítás.

1840. jan. 12-én Pestmegye nagy termében tartották az első nagygyűlést, melyen a jelen volt 58 részvényes tag titkos szavazattal *Fáy Andrást* választotta a társulat *elnökévé*, Ilkey Sándort pénztárnokká, s Nyáry Pált jegyzővé. Aláírási íveket küldenek még egy csomó honleányhoz és hazafihoz s egyben felszólítnak mindenkit, hogy a szobor helyére s alakjára vonatkozó észrevételeit juttassa az elnökhöz.

Az ébredező közszellem, másrészt a felszólításnak az a módja, hogy egyeseket névszerint híttak föl az ügy pártolására, kedvezni látszottak a terv valósításának. De alig hogy szervezkedett a társulat, alig jelent meg a művész tervrajza, egymás után hangzottak fel a kifogások, sőt gáncsok, gúnyolódások.

Ferenczy, Mátyást lóháton akarta ábrázolni, régi rómaias öltözetben (mint József császár Bécsben); a talapzat két oldalát domborművek diszítették volna, mindenik 20—25 alakkal; a talapzat előrészén egy ajtó vezetett volna a föld alatti üregbe, mely szentélylyé alakítva Mátyásnak egész élettörténetét kifejezte volna — domborművekben; az

ajtó felett nagy karos székben az ősz szakállú Idő ült volna.[47]

Némelyek[48] — művészi tekintetekből helyesen — előbb a szobor helyének meghatározását s úgy a talapzatra mint magára a szoborműre nyilvános pályázat hirdetését javasolták, mint ezt külföldön szokták tenni hasonló nagy emlékművek állításakor. Mások — a társulat felhívása által is bátorítva — a rajz és tervezet hibáit iparkodtak kimutatni, s általában kételkedtek Ferenczy képességében.[49] Ezeknek megfelel ugyan a művész, egyebek közt Mátyás ülését s ruházatát művészi okokból magyarázván, de a társulat óhajához képest utóbb a ruházatot magyarosra változtatja. Végül, a nagy Széchenyi is figyelmére méltatta az ügyet,[50] csakhogy politikai tekintetekből nem helyeselte a tervet, mely nem tartozik a legsürgősebb teendők közé, a közönség áldozatkészségét pedig elvonja más vállalatok támogatásától. De mindegyik kifogás tulajdonkép a művész képességeinek kicsinyléséből eredt. Az első legalább a művészi sikert akarja biztosítani, s nem bánja, ha a kidolgozást Ferenczyre bízzák; Széchenyi azonban éles sarcasmusával mind a művészt, mind a tervezőket érrékenyen megtámadta, midőn az egész mozgalmat úgy tüntette föl «mint az ömledező szívnek egy kis hiúsággal összeházasított rögtönzését». Ezzel egyenesen

[47] Az egész tervezet részletes leírása és rajza Ferenczytől: *A honi szobrászat ügyében keletkezett társaság munkálatai.* I. Pest, 1840. — Függelékül és *Honművész* 59. sz. Ferenczy észrevételei mások megjegyzéseire.

[48] Novák Dániel: *Honmüvesz*, 1840. 41—42. sz.

[49] Vachott (még ekkor így!) Imre: «Észrevételek a Mátyás-szobor tervezetére.» *Athenaeum*, 1840. II. 18. sz.

[50] Széchenyi István: *Kelet népe*, 1841.

személyi érdekűvé akarta az ügyet sülyeszteni. Való, hogy ez adott ösztönt a tervhez, s hogy ennek emlegetése a felszólításban épen nem volt tapintatos dolog; azt sem lehet tagadni, hogy a Kölcsey-emlékkel együtt folyván a gyűjtés, az érdeklődés megoszlott; s végül, hogy a fejlődésnek csak ez időtájt induló magyar társadalom temérdek szükségei között más előbbre való lehetett. De Széchenyi ép oly kevéssé tartotta korszerűeknek a kisdedóvó intézeteket, a börtönök új rendszerű építését, a hasznos ismeretek terjesztésére alakult egyesületet, jóllehet ezek szintén szükségesek voltak. A Ferenczy szükölködésének emlegetésével pedig a szervező bizottság nem a művészt, hanem a nemzeti közönyt akarta megpirítani; a nemzet becsületét érintő, hazafias kérdéssé tették az ügyet, hogy kenyér nélkül ne hagyják az annyi nehézséggel küzdő első magyar művészt. Jól tudták, hogy akárhány külföldi művész talán jobban megalkotná a nagy emléket; de őket nem annyira ennek magas művészi becse, mint a honi szobrászat megmentése ösztönözte s lelkesítette, a mi természetesen nem volt elválasztható a művész személyétől. Ennek gúnyos kicsinylését méltán vették rossz néven Széchenyitől párthívei is, s előbb Vörösmarty,[51] utóbb Fáy András[52] vették erélyes védelmökbe Ferenczyt s a Mátyás-szobor ügyét.

A mit Vörösmarty mondott egyebek közt: «meg lehet, hogy egy leverő szó gróf Széchenyi István ajkáról képes lesz a különben sem igen tartós magyar részvétet végképen megsemmisíteni», — sajnos, nem sokára bekövetkezett, ha nem is közvetlenűl Széchenyi szavainak hatása alatt.

[51] *Athenaeum*, 1841.
[52] *Kelet népe nyugoton*, 1841. 31—33. l.

Mikor Ferenczy a lovagszobrot s az apróbb domborműveket a szoborbizottság kivánságához képest harmadrész nagyságában gipszbe öntötte s műtermében (1840. szept. 30.) kiállította: a bizottság annyival inkább meg volt a mintával elégedve, — «minthogy ezzel mindazon hirlapi felszólalásokat, melyek a rajz érdekében hirtelenkedve tétettek, czáfolva, a művész nézeteit pedig igazolva látta». Mindamellett egymást érte az értők s értetlenek hozzászólása s tarkábbnál-tarkább tervek fölvetése. Némelyek, hogy a társulatot pályázat kiírására kényszerítsék vagy Ferenczy tervét elnépszerűtlenítve, az egész ügyet megbuktassák: több idegen művészt is felbiztattak, készítsenek Mátyásról szobrokat és szobor-tervezeteket. Igy jelentek meg az 1841-iki műkiállításon Wiedemanntól (Münchenből) Mátyás gipsz lovagszobra, az 1844-ikin Alexy (ezé különösen tetszett a Honderű szerkesztőjének), Leybold s mások terve és a divatlapok mellékleteikép Casagrande rajzmintái, melyek szemre tetszetősek voltak, főkép a nemértők előtt, de mint Fáy helyesen jegyzi meg — «inkább kertbeli díszállványoknak, portáléknak, pavillonoknak stb. illének vala, mint egy nagy király szilárd emlékének». — A közvélemény ekként megvesztegettetvén, bizalmatlan lett a társulat tervei iránt s az előirányzott százezer forint helyett alig gyűlt össze tizenhét ezer, mi az előkészületekre (anyagra, öntőkemenczékre stb.) sem lett elég. A tervezett emlékből csak egy-két öntött basrelief s Mátyás márvány mellszobra készült el, melyek utóbb a muzeumba kerültek.

Ekként Ferenczy terve, mely — ha nem volt is kifogástalan, mindenesetre monumentalis jellegű s több tekintetben értékes műemlék lett volna, — dugába dőlt, s vele a hazai szobrászat ügye is lehanyatlott. A művész magát Budán többé fenn nem tarthatván, szülővárosába, Rima-

Szombatba költözött (1846.), hol kis apai örökségén huzódott meg s ezentúl csak unalomból vagy inkább «szenvedélyének ámításából» készítgetett egy-két műdarabot. Utolsó műve *Eurydike* volt, melyen a saját művészi pályáját allegorizálta: a gyönyörű Eurydike lábaira kígyó tekerődzött s fölkelésében egy, a földből felnyúlt hatalmas kar tartá vissza. «Ezen egyetlen mű — mondja Fáy — azok véleménye szerint, kik azt látták, elégséges fogott lenni kit-kit meggyőzni a felől, hogy Ferenczy valóban jeles művész volt.» A mű 1847-ben, midőn Ferenczy épen Fáynál időzött Pesten, tűzvész áldozatául esett, alkotójának nem csekély fájdalmára. Fáyhoz később is ellátogatott még néhányszor s 1856. jul. 4-én halt meg. Midőn az akadémia újra folytathatta nyilvános működését, Fáy András tartott fölötte emlékbeszédet (1860. márcz. 31-én,[53] melyben a mostoha viszonyokat, a művész küzdelmes sorsát, s alkotásait a művészet iránti lelkesedéssel s a jóbarát kegyeletes érzelmeivel méltatta, megkoszorúzván ekként legalább sírjában a férfiút, kinek sok küzdéseért életében is csak a jóbarátok, különösen Fáynak őszinte s meleg barátsága nyujtott meleg kárpótlást. Fáy még megérhette a művészeti állapotok újra kelését is. A láthatár derültével, 1859-ben Orlay Petrich Soma izgatására megalakult a «*képzőművészeti társulat*», mely magába olvasztá a régi egyesületeket, öröklé csekély vagyonukat, s a kezdet nehézségein átesve mindjobban megerősödött, úgy hogy egy negyed század munkája után, ma már elmondhatjuk, hogy a régi vágyakat sok tekintetben megvalósítva láthatjuk:

[53] Megjelent a *Budapesti Szemle* 1860. IX. k. 50—70. l. A Kisfaludy-társaságban később (1878. jun. 26.) Zsilinszky Mihály újította fel emlékét. L. *Évl.* (új foly.) XIV. 101—146. l.

a felszaporodott, sőt világhírre kapott magyar művészek saját házukban rendezhetnek kiállításokat, melyeknek hatását nemcsak a közízlés fejlesztésében, hanem a műpártolás nagyobb és nagyobb fokú terjedésében is örvendetesen szemlélhetjük.

Hogy a különböző műegyesületek a 40-es években oly nehezen vergődtek igazi virágzásra, egyebek közt az is okozta, hogy ép azon években sok felé volt osztva a figyelem, s különösen a hazai ipar fejlesztése kötötte le az érdeklődést, melybe a politika is nagy mértékben belejátszott. Fáy nevével e téren is sűrűn találkozunk.

Alig indult meg a Pesti Hirlap, mindjárt egy oly nagyfontosságú eszmére hívja föl a figyelmet, mely csakhamar az egész ország érdeklődését magára vonta. Almási Balogh Pál ugyanis egy «*hasznos ismereteket terjesztő társaság*» alakítását indítványozza,[54] melynek feladata volna a nép minden osztálya számára népszerűen írt s olcsó kézikönyvek készítése. Baloghnak hasonló irányú angol társaság lebegett szemei előtt, melynek megismerteti egész szervezetét s roppant sikereit. Hasznát nem is lehetett kétségbevonni, de nálunk az ilyesmi korai volt. Fáy — mint maga mondja — «e tárgygyal Pestmegye népnevelési küldöttségében már foglalkozott», most tehát annál készségesebben elmondja észrevételeit,[55] melyek társadalmi viszonyaink ismeretén alapulván, méltán «igen tanulságosaknak» (Kossuth) ismertettek el. Fáy akadályúl tünteti föl, hogy nálunk a köznép még szomjával sem bír a lelki mívelődésnek s a testi-lelki orvosoktól egyaránt idegenkedik; nálunk aránylag többe is kerülne mint Angliában; végre

[54] *Pesti Hirlap* 1841. 2. sz.
[55] *Pesti Hirlap* 1841. 15. sz.

pedig ép oly hiány van nálunk pénzben mint alkalmas írókban. Azért azt ajánlja, hogy kicsiben kezdjük és pedig a legalsóbb néposztály nevelésén, mert ez a legsürgetőbb szükség, s ha aztán a társaság kellő tőkével rendelkezik, akkor a kézmívesek számára kellene hasonlókat írni.

Kossuth figyelmét megragadja ez utolsó pont s ugyanazon szám vezérczikkében («Műipar») egyenesen *iparegyesület* alakítását indítványozza, mint «napjaink egyik legparancsolóbb szükségét.» Sokan — úgymond — rémet látnak a nép művelődésében s e czél elérésén az iskolák sikeresebben is munkálhatnak mint egy társulat; az iparos osztály följebb áll egy fokkal a műveltségben, könnyebben elérhető a czél, s ezek művelésében senki sem fog rémet látni. E czélra olcsó folyóirat szerkesztését, olvasóterem s szerszámgyűjtemény alakítását, munkakiállítások rendezését s a vidéken fiókegyletek alakítását tartja szükségesnek.

Kossuth szava nem hangzott el. Január 30-án már gyűlést tartanak az érdeklődők s ideiglenes választmányt alakítanak, mely előtt a februári gyűléseken mind Kossuth mind Fáy részletesebben kifejtik terveiket. Élénk vitatkozás támad, melyben az általános népnevelést országos feladatúl jelölik ki, s mivel másrészt a földmívelő osztály művelését a gazdasági egyesület egyik oszálya szintén czélúl tűzte ki, a választmány Kossuth tervét fogadja el, a mihez aztán Fáy is hozzájárult. Márcziusban kibocsátják az aláírási íveket. A pesti czéhek, melyeket a dolog legközelebbről is érdekel, eleinte hidegen fogadták a terveket, mert zokon vették, hogy Kossuth a czéhekről többször nem a leghízelgőbben szólt; a kereskedők azonban ép úgy, mint az ellenzék tagjai általában, melegen karolták föl az eszmét, s félév alatt közel 16 ezer, 1842. januárig pedig már 30 ezer frt volt aláírva.

Ily előzmények után 1841. szept. 4-én megtartják az alakuló, 1842. jun. 4-én pedig az első rendes közgyűlést. Elnökké gróf Batthyány Lajost, jegyzővé Vajda Pétert választották meg, a választmányban pedig együtt találjuk a közéletnek legtevékenyebb tagjait: Eötvöst, Trefortot, Nyáry Pált, Szentkirályi Mórt stb. Ezúttal megállapítá a társulat a munkatervet is; első feladatúl egy iparkiállítás rendezését mondották ki, melyet azon év augusztusában meg is tartottak, a következő évben pedig ismételtek. Bár az előbbin csak 213, az utóbbin is csak 255 kiállító vett részt, mindenki örvendett a honi ipar fölvirágzására tett intézkedéseknek s az első sikereknek.[56]

E siker ösztönt adott egyszersmind annak szélesebb körű pártolására. Előbb egyesek, majd szövetkezetbe állva mind többen kötelezték magokat a hazai ipartermékek vásárlására, s különösen a gyapjútermékek viselésére. Midőn aztán az 1843—4-iki országgyűlés rendei hiába követelik a hitelintézet felállítására, főbb közlekedési vonalaink kiépítésére, s a vámviszonyok rendezésére alkotandó törvényeket: az ellenzék vezérférfiai elérkezettnek látták az időt, hogy országossá tegyék a mozgalmat, mely a hazai ipar pártolásával már megindult. Igy alakúlt meg 1844. okt. 6-án Pozsonyban az *országos védegyesület* gróf Batthyányi Kázmér elnöklete s Kossuth Lajos igazgatása alatt; a 60 tagú igazgató-választmányban ismét együtt találjuk a közélet minden jelesét, köztük természetesen Fáy Andrást is. E választmány 1844. novemberében Pestmegye gyűléstermében Szentkirályi Mór alispán elnöklete alatt megalakítá a központi egyesületet. Ugyanaz nap a casino ter-

[56] A kiállítások ismertetése: *Regélő* 1842. I. 46. sz. és 1843. II. 34. sz.

meiben Keglevich Gábor és Széchenyi István elnöklete alatt megalakul a gyáralapító társulat is tíz frtos részvényekre. S hogy a nap még emlékezetesebb legyen, este az ifjúság nagyszerű fáklyás-zenével tisztelgett a két Zichynővér: Batthyányi Lajosné és Károlyi Györgyné lakásán, mint kik a főrangú hölgyek közt először karolták föl a védegylet ügyét s honi kelmékben jártak.

Ezzel megindult a társadalom munkája az iparügy fölsegélésére. Politikai s szépirodalmi lapjaink naponként tudtak az eszme hódításáról közleményeket hozni; ez lett a társalgás legkedveltebb tárgya, ez a társadalmi tevékenység s hazafias buzgóság legalkalmasabb s legdivatosabb tere. Néhány hónap alatt félmillióra gyűlt a védegyleti aláírók száma, s egymás után keletkeztek a fővárosban s az ország különböző részein a gyárak, főkép a fonó- s szövő ipar űzésére.

Egészben mégis sokkal kevesebb eredménye lett a mozgalomnak mint várni lehetett volna. A viszonyokat ismerő s higgadtabb emberek (Deák, Fáy) ezt előre megmondották. Deák mindjárt az alakulás első napjaiban (1844. nov. 2.) azt írja Kossuthnak, hogy talán «czélszerűbb lett volna a védegyletet most kezdetben csak némely czikkekre szorítani», a csekély pénzerőt pedig «néhány czikk gyártásának emelésére fordítani»; hivatkozik Amerika példájára, melynek lakói csak Anglia gyárműveit zárták ki, és sokan ezt sem tartották meg, a magyar jellem szilárdságában még kevéssé bízik. Mindamellett a következő év elején fiókegyletet alakít Zalában.[57] Fáy mint már említettem (VIII. fej. 3. sz.), a czélt szintén helyeselte, s a hol lehetett,

[57] *Deák Ferencz beszédei.* Összegyűjt. Kónyi M. I. k. Budapest, 1882. 435—440. l.

elő is mozdította az egylet ügyét, de másrészt aggodalmasan szemlélte a nagy zajjal s kellő előkészület nélkül megindított mozgalmat; attól félt, hogy kitartásunk megcsökkenti a fővárosnak már-már emelkedő európai kereskedelmi fontosságát, lanyhaságunk pedig gyöngeségünket fogja kitüntetni s ez sem fog javunkra válni.[58] 1845. elején (febr. 12.) egy ellenzéki lakomán Vörösmarty Széchenyit felköszöntve, már nyiltan kárhoztatja «a hetvenkedést s az oly erőntúli megfeszítést, mely oly rosszúl számított s tönkre menő vállalatokat szül, minő az a védegylet is, melynek még annyi pénze sincs, hogy tisztviselőit fizethesse».[59]

Az első lelkesedés csakugyan hamar lehűlt, az intézőket elfoglalta a politika, a kereskedők külföldi árúkat árulgattak honi gyanánt s a hiúság is megúnta a tetszetős idegen árúk helyett a durvább s mégis drága honi terméket fogyasztani. Igy aztán pár év alatt dísztelen véget ért a mozgalom, igazat adva a viszonyokat s népünk jellemét jól ismerő hazafiak aggodalmainak.

Mellőzve Fáynak egyéb kisebb jelentőségű társadalmi működését, szóljunk még röviden társaséleti szereplésére is.

A 30-as években az előkelő világ s általában a közélet nevesebb embereinek találkozó helye a Széchenyi által alapitott nemzeti casino volt. A főúri salonokat, melyek az irodalom, művészet s műipar fejlődésére izlésökkel s pártfogásokkal hatnak, még hiába keressük. Az előkelő

[58] *Összeállítások a hon legközelebbi teendői körül.* (1845. márcz.) 43. l.

[59] *Széchenyi István naplói.* Összeállította Zichy Antal. Budapest, 1884. 492. l.

körök még jobbára átutazó vendégei a fővárosnak. A casino arra volt hívatva, hogy közömbös területén összegyűjtse a társadalom kiválóbb elemeit, s koronként zene- s tánczestélyeket adva, valamennyire pótolja a hiányzó salonéletet; e mellett, ha nem vezette is, adakozásaival legalább támogatta az irodalmi s művészeti törekvéseket. Fáy kezdettől fogva nemcsak tagja, hanem két ízben volt a casinónak vezérlő vagyis mindent intéző igazgatója s könyvtári választmányának elnöke. E tisztségeinél fogva gyakran megfordult benne s beléletére úgy tekintélye, mint higgadtságánál fogva mindenkor irányadó befolyása volt, mit Széchenyinek Fáyhoz intézett levelei is bizonyítanak.[60]

A casinóból azonban ki volt zárva minden politika. E közömbösségére Széchenyi oly féltékeny volt, hogy a midőn Fáy Kossuthot, még mint a *Törvényhatósági Tudósítások* szerkesztőjét, tagúl akarta ajánlani, Széchenyi mindenkép meggátolta e lépést, nehogy valamikép politikai viták s pártoskodás színhelyévé legyen a casino. A fejlődő közélet pár év múlva szükségessé tette a politikai clubbot is. Még előbb alakult meg az a «kör», melynek tagjai nagyobbrészt írókból s művészekből állott. E kör eleinte csak vacsoráló-társaság volt. A nőtlen Vörösmarty s az Athenæum fiatal munkatársai a sebestyéntéri Csiga-vendéglőben szoktak esténként összejönni; kiegészíté a társaságot néhány színész s más művész. A társalgás rendesen irodalmi s művészeti dolgokról folyt, néha egy-egy adoma, szavalat vagy dal élénkíté a hangulatot. E kör, melynek központja, összetartó kapcsa sokáig Vörösmarty volt, nemsokára más, velök rokonszenvező polgárokkal, orvosokkal,

[60] L. idézve VI. fej. 1. szakasz.

gyvédekkel bővült, úgy hogy kibérelték az emeleti helyiséget. A kik a casinót feszesnek, aristocraticusnak tartották, itt nagyon jól érezhették magokat. 1841-ben Fáy Andrást választván elnökké, társulattá alakulnak. De a következő évben már több mint 200-ra növekedvén a tagok száma, a hatvani s kerepesi-út sarkán fekvő új Heinrich-féle ház első emeletére költöznek. Ettől kezdve a kör, mint a középosztály casinója nevezetes szerepet játszik a fejlődő főváros társas, sőt társadalmi életében. A tagok szórakoztatása végett télen felolvasásokat, zeneestélyeket, bálokat, nyáron pedig különféle kirándulásokat rendez, támogatja az irodalmi s művészi törekvéseket, s általában lelkes előmozdítója mindannak, mi a magyar nemzetiség ügyét elősegítheti. Nem hiába vette föl a «nemzeti kör» nevet, annak minden tekintetben megfelelt.

Milyen kedveltségnek örvendett a körben Fáy András mint elnök, eléggé bizonyítja az a mód, a miként például 1843-ban nevenapját megülték. A tagok közül mintegy százan fényes lakomát rendeztek a «Két oroszlán» című vendégfogadó nagytermében. Az est lefolyásáról a Regélő tudósítója [61] a legnagyobb elragadtatással emlékszik meg. «Az az elismerés és méltánylás — úgymond — az öreg úrnak, kinek ifjabb a lelke mint akármelyikünké, dicsően futott pályája iránt, az a meleg tisztelet érdemei s ömlengő szeretet személye iránt, mely mindnyájunk keblében él, alig lelhetett hűbb, melegebb és lelkesebb tolmácsokra, mint e nap szónokaiban. Magasztos, nagy és komoly eszmék testvérileg fűződtek egybe a humor könnyű, vidám

[61] *Regélő*, 1843. 45. és 46. sz. Travnyik János ügyvéd, egyike akkori jelesb zeneszerzőinknek, az ünnepély alkalmára egy magyar nótát szerzett, s azt Fáynak ajánlván, ott helyben el is játszotta.

szeszély-röppentyűivel. Öreg és fiatal, erős és gyenge egyiránt törekedett versben és prózában, szóval és dalban, zenében, sőt lelkesült toborzóban is kimutatni, hogy e nap neki örömnapja, s ez örömet korán sem poharából, hanem azon kedélyes szeretet és tisztelet forrásából merité, melylyel Fáynk iránt mindnyájan viseltetünk, kik őt ismerni és szeretni tanultuk». Hogy a jókedv teljes legyen, Kronperger Antal, a «kör papja» egy csupa *e* hangzós szókból álló hosszabb felköszöntőt mond a három jelen volt Andrásra (Fáy, Bartay, Bajkai). «Négynél egygyel kevesebb derék Endréket szemlélek ezen vendégseregben», — így kezdi a Fáyra vonatkozó részt; — «ezeknek elseje ez ebédnek érdemteljes feje s ezen szép egyletnek szeretett becses vezére. . . . Éljen! — így végzi — ez egyletnek fenekét megvetett s bele életet lehelt érdemekkel tetézett derék vezére, kedves nemzetemnek egyetlen egy, elfeledhetetlen s elérhetetlen remek mesészsze éljen!»[62]

A következő héten (decz. 10-én) tartott közgyűlés aztán közfelkiáltással ismét őt választja elnökké; alelnökké pedig: Fényes Eleket, jegyzővé: Várady Antalt. A rákövetkező évben azzal fejezi ki a kör Fáy iránt a köztiszteletet, hogy arczképét lefesteti a kör számára.

Az élénkülő politikai s társadalmi élet közepett azonban a kör sem maradhatott érintetlen e szellemtől. A mindinkább szaporodó tagok közt különböző nézetű, bár nagyobbára ellenzéki pártállású emberek voltak, kik a gyűlésen vagy a hírlapokban kezdett vitákat a körbe is bevitték, s ezzel annak régi, patriarchalis otthonát teljesen megváltoztatták, sőt nemsokára szakadást idéztek elő. Egyik rész

[62] A felköszöntő teljes kézirata Fáy hagyatékában.

inkább Batthyányi Lajos, a hevesebb inkább Kossuth pártján állott. A lakáskérdés aztán óhajtott ürügyül szolgált a szétválásra. De a politikai vitatkozásokat nem lehetett többé száműzni sem az elszakadt «Pesti kör»-ből, sem a régi «Nemzeti»-ből. Emitt az 1845. tavaszán Pesten átutazó Deák tiszteletére nagy lakomát ültek, melyen Batthyányi Kázmér, Zichy Miklós, Teleki László grófok s más kitünőségek voltak jelen s lelkes pohárköszöntőkben éltették a távollevő Széchenyit s Wesselényit is;[63] a «Pestikör» egy politikai zsebkönyv kiadását határozta el, melynek szerkesztését Bajzára bízták, nyomtatását pedig külföldön szándékoztak eszközölni, hogy a censura bilincseitől szabadon, nyiltan mondhassák el véleményöket.

A higgadtabbak azonban belátták, hogy az ellenzéknek mindenek fölött tömörülésre van szüksége; azért a két társulatot «egyesült, hogy egyesítsen» jeligével s «Ellenzéki kör» czím alatt ismét egybeolvaszták, melynek elnökei most: Teleki László gróf és Vörösmarty lettek. Mikor Deák a következő év telén (1846. febr.) ismét Pestre jön, már egyesülten ünneplik őt a nemzeti casinóban rendezett lakomán, melyre az ellenzéknek minden kitünősége megjelent. Az egyesült kör elfogadta a «Pesti kör» zsebkönyvtervét is, s így jelent meg Kossuth, Szemere Bertalan, Szalay László, Fáy, Vörösmarty, Petőfi, Garay s mások közreműködésével a censurátlanúl kiadott «Ellenőr», melyről már szóltunk. Az «Ellenzéki kör» már valóságos politikai clubb volt; itt beszélték meg az ellenzék eszméit, s innét indult ki a szervezésre irányuló minden mozgalom. S a mennyiben az akkori sajtóviszonyok közt nem lehetett

[63] *Honderű*, 1845. I. 32. sz.

nyiltan írni, e szellemi érintkezés és társulás igen jó szolgálatot tett a pártnak.

Fáy 1846-on túl már ritkábban látogathatta a kört, mert nagyon elfoglalta az életbiztosítási terv nagy munkája; az Ellenőrbe még írt, de azontúl politikával is kevesebbet foglalkozott. Mindamellett mindvégig megmaradt úgy a kör, mint az ellenzék kitünőségének, kit az általános tisztelet mindig a vezérférfiak között emlegetett.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Fáy otthona. 1836—1850.

I.

Visszapillantás Fáy 25 éves közügyi szereplésére. A «*haza mindenese*», kinek minden tehetsége, ideje, vagyona — a hazáé. Anyagi áldozatai. Kitüntetéseket nem keres. «*Használni akarás*» az életczélja, erre törekszik szépirodalmi munkáiban s a közéletben. Fáy a táblabírák mintaképe. A táblabíró politika érdemei; maradiság. A nemesi hagyományok s a felvilágosodás hatása Fáyra; ő hirdeti először a reformokat. Fáy sokoldalúsága; szerénysége Széchenyivel szemben.

Ha végig tekintünk azon 25 év történetén, melyeket Fáy Pestre költözésétől 1847-ig átélt, roppant munkássága láttára lehetetlen eltitkolnunk bámulatunkat.

Mikor Pestre költözik, már írói babérok övezik homlokát, melyekre bármely pályatársa büszke lehetett volna; de ez még csak kezdete irodalmi működésének, s e foglalkozás nem is elégítette ki munkakedvét s vágyait. Oda ment, hol legtöbb dolgot talált, a megyére, mely akkor egyedül nyujtott teret a közéleti munkásságra. Ép akkor kezdett ébredezni a közszellem. Fáy a közfigyelmet mindjárt első fellépésével oly irányba tereli, mely egész ismeretlen tájak felé mutatott; reformokat emleget, mikor a nemesi hazafiúság épen a régi állapotok fentartásáért buzogott, emberbaráti intézményeket tervez, midőn a kiváltságos osztály

még az önkényes hatalom érzéketlenségével hajtotta igájába a köznépet. Ábrándozónak tartják, pedig csak az idő nem érett meg eszméinek valósítására; addig is tehát irodalmi munkáiban népszerűsíti ezeket, s a megye mindennapi munkáiban kíván a közjóra szolgálni. Mint táblabíró részt vesz a legkülönbözőbb ügyek elintézésében, egyszer bíráskodik, másszor békítő szerepet visz, most hagyatékot rendez, aztán küldöttségekben jár, s derék munkája, lelkes buzgósága már egy-két év mulva közbecsülést vív ki személyének. Irodalmi érdemeiért az akadémia megválasztja tiszteleti tagjává, a megye pedig beválasztja a legfontosabb politikai jogot gyakorló: az utasításokat előkészítő bizottságba, s kinevezi a pártfogása alatt működő színészek igazgatójává. S míg ezeket atyai gonddal művészekké képezi, jólétökről gondoskodik s számukra állandó födelet szerez, a bizottságban pedig a nemzeti nyelv jogaiért s a haladás eszméiért küzd: a közbizalom oly tüntetőleg fordul feléje, hogy a megye képviseletében őt küldik az országgyűlésre, hol még tágabb kör nyílt lelkes hazafiságának kifejtésére.

Innét kezdődik élete- s működésének legjelentősebb szaka, melynek eredménye már nem csupán a megyére, hanem az egész ország közművelődésére irányító befolyást gyakorol. Az országgyűlésről hazatérve első emeli föl szavát a szólás és személyes szabadságon ejtett sérelmek miatt s dolgozik a lánczhíd alkotását előkészítő országos bizottságban, egyik kezével az alkotmányos jogokat védelmezvén, másikkal a haladás útját egyengetvén. Ezenkívül tevékeny részt vesz az irodalmi s művészeti állapotok felvirágoztatásában. Dolgozik az akadémiában, segít megalkotni a Kisfaludy-társaságot, melynek aztán első igazgatójává lesz, résztvesz a színház igazgatásában, buzgólkodik

a Kölcsey-emlék létrehozásán, többekkel együtt megalkotja a műegyesületet és a honi szobrászat föllendítését czélzó társulatot, melyekben mint elnök működik. S mikor mindenki azt hitte, hogy ily sokoldalú elfoglaltság mellett örül, ha fejét nyugalomra hajthatja, maradék-idején azon fáradozik, hogy régi kedvencz eszméjét a takarékpénztár felállítását megvalósítsa. A sok akadály elhárítása, a részvények összekoldulása egymagában is elég munkát adott volna más embernek, az intézet gyors felvirágzása pedig elég örömet bármely alapítónak; de Fáy munkakedve még nem ernyedt. A közszellem, melynek fölébresztésében oly tevékeny részt vett, most volt legalkalmasabb több társadalmi reform megvalósítására. Mint protestans ember latba veti tudományos készültsége, ügybuzgalma, tekintélye egész súlyát, hogy korszerű s szabadelvű javaslataival felvirágoztassa a protestans egyház- és nevelésügyet, egyesítse a két felekezetet s létesítse a protestans főiskolát. E közben izgat az általános nép-, különösen pedig a nőnevelés ügyében, résztvesz az iparegyesület alakításában, hírlapi czikkeivel, röpirataival beleszól a nagy agitatorok politikai vitájába, fejtegeti a napirenden levő s legsürgősebb reformkérdéseket, — s szava mindenütt számot tesz, javaslatai úgy eredetiségök mint gyakorlati érdekök, kivihetőségök miatt figyelmet, eszmélkedést keltenek, meggyőznek, irányítanak. És e tömérdek időt kívánó írás, tervezés, választmányi, bizottsági gyűlésezés mellett tud időt szakítani, hogy regényeket, beszélyeket, színdarabokat írjon, a casinót igazgassa, a «nemzeti kör»-t felvirágoztassa; gazdaságát rendben tartsa, s házában úgy mint kertjében és szőllejében kellemes szórakozásokat szerezzen barátai és tisztelői számára.

Valóban, az ötletgazdag Szemere Pál, e bámulatos tevé-

kenységet látva nem ok nélkül nevezte el Fáyt a *haza mindenesé*nek. Mindenütt ott volt, hol a hazának munkás kézre, belátó észre, fáradhatlan buzgóságra, áldozatkészségre volt szüksége. A politikai élet, az irodalom, a művészetek, az emberbaráti intézmények, a vallás- és nevelésügy mind számíthattak munkaerejére, s mint tervező vagy alkotó, javító vagy pártoló — mindenütt nyomot hagyott működésével. Minden tehetsége, egész ideje, vagyona mind a közre volt áldozva, — a hazáé.

S vegyük hozzá, hogy mindezt *ingyen tette.* A megye rendes tisztviselőit is nagyon silány fizetéssel javadalmazta, s ezért inkább tiszteletbeli állások voltak. A szorosan vett táblabírói működésért vagyis a peres ügyekben való ülésekért járt némi napidíj, de Fáy mindjárt első fellépésével annak eltörlése mellett szólalt föl. Egyedül mint országgyűlési követ kapott félesztendeig napidíjat s irodalmi munkáiból folyt be néhány száz forintja. A sokféle társaság igazgatása, a különféle elnökségek, választmányi tagságok csak dolgot adtak, de jövedelmet nem; sőt a legtöbbnél a saját áldozatkészségével kellett jó példát mutatnia. Az akadémián nyert jutalomdíjat a sárospataki iskolának ajándékozza, s ott látjuk adományait a színészek fölsegélése-, a nemzeti színház építése-, a Kölcsey- és Mátyás-szobrára való gyűjtéseknél és a protestans főiskola ívein, évdíjas vagy részvényes tagja a nemzeti színháznak, a hangász- és műegyesületnek, ipar- és védegyletnek s más köröknek és társulatoknak.

Nem keresett kitüntetéseket sem, melyekre tevékenysége s hasznos szolgálatai után méltán számot tarthatott volna. Vagyona csak annyi volt, hogy belőle okszerű számítással megélhetett, koronként pedig anyagi veszteségek is sujtották; ráfért volna tehát valamely nagyobb hivatal

M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

jövedelme. De ő ennek sem anyagi haszna, sem külső fénye után nem vágyódott, s szolgabírósága után többé semmiféle hivatalt nem vállalt. Egy hivatalra vágyódott később — szokta volt tréfásan mondogatni barátainak — de ezt az egyet sem kaphatta meg; Hivatal Anikót (Lendvayné) értette, ki az ő vezetése alatt képezte ki magát jeles színésznővé s utóbb házának is gyakori vendége volt. Midőn kortársai vagy a nálánál ifjabbak hasonlíthatatlanúl csekélyebb tehetséggel és munkássággal a hivatali pályán nagyságos és méltóságos urakká lettek s mellöket különböző érdemjelek diszíték: ő megmaradt a megye, s a haza egyszerű polgárának — «tekintetes táblabíró úrnak», a kit azonban közéleti működése, hasznos tevékenysége miatt mindenfelől tisztelet és becsülés környezett. S erre az elismerésre, arra a címre büszkébb volt mint bármily magas hivatalos címre vagy külső kitüntetésre.

Fáyt nem a hiúság ösztönözte szereplésre. Olyan korban élt, midőn a haza senkinek tehetségét, munkás kezét nem nélkülözhette. Már pályája elején a meggyőződés erejével hirdette:[1] «A hazának használni oly édes adó, melylyel minden, ki benne született, tartozik neki.» E tartozását iparkodott leróni ő is. Azért írt, azért ment a megyére, azért tervezett, alkotott, azért nem utasította vissza a bizalmat, mely a különböző társulatok élére állította, — mert azt hitte, hogy mindenütt tehet valamit, mindenütt *használhat* a közjónak, a hazának. «*Használni! vala éltem minden törekvése, jelszava*», — mondja magáról a 40-es években pályájára visszatekintve.[2] Valóban, Fáyt a sokféle szereplésre csak egy szenvedély ösztönözte: *a használni*

[1] «Parád leírása.» *Tudom. Gyűjt.* 1819. VI. k.
[2] *Óramutató.* Pest, 1842.

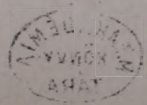

akarás. Ez a kulcsa egész nyilvános pályájának; ez a czél mely felé minden munkájával törekedett. Már első irodalmi kisérleteit «a haza javára törekvő szándékból» adja ki, s a későbbiekben is, készebb elhanyagolni a műszabályokat, csakhogy főczélját elérhesse: eszméket gerjeszszen, felvilágosítson, oktasson. Ha pedig a megyén, országgyűlésen, egyesületekben vagy bárhol dolgozik, nem ismer fáradságot, szónokol, tanácskozik, indítványoz, tervezget, mindig a közjó érdekében, a haza javára. S végül — ennyi munka után — nem kíván több elismerést, mint hogy e szavakat véssék sírkövére: «Mindig jót akart, jóért fáradozott.»[3]

Im e sokféléhez értő, mindenütt fáradhatlanúl működő, ingyen, csupán hazafiságból dolgozó, kitüntetést nem kereső, jutalmat saját lelke nyugalmában s a jobbak elismerésében találó ember — a régi táblabírák legnemesebb alakja, mintaképe.

Politikai nagykorúságunk küszöbén divattá vált gúnyolni a régi táblabírák «ezermesterség»-ét, politikáját, kicsinyleni egész működését. Bizonyára megvolt a haszna ennek a politikának és működésnek is; annak a sokat gúnyolt nemességnek féltékenysége, szívós kitartása védte meg s szállította ránk az ősi alkotmányt, tartotta fenn a régi intézményeket s őrizte meg a magyarnak nemzetiségi typusát. Többet tennie azonban a többségnek sem képessége, sem akarata nem volt. Méltán érte a gúny éle azokat, kik az ősi szabadságot csak azért szerették s védték, hogy alatta megtarthassák a nem-adózás kényelmét s a kiváltságos önkényt, kik nem tanultak, a fölvilágoso-

[3] *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban.* Pest, 1841. Előszó végén.

dást ártalmasnak tartották, s kik csupán a születés előnyénél fogva egyedűl maguknak követelték a vezetés jogát megyén és országgyűlésen, s kik a nagy szabadság díjában kötelességöket, a haza védelmét sem tudták már teljesíteni.

Fáy nem ezek közé tartozott, bár közöttük nőtt fel, belőlük emelkedett ki. Ősnemes családnak sarja, melyben féltékenyen ápolták a kiváltságos jogokat, a patriarchalis erényeket; de a múlt század végső tizedeiben már a fölvilágosodás szele is lengedez, mely nemsokára az egész világrendet felforgatja. Már mint gyermek észreveszi a nemesi szabadság néhány kinövését, s korán elmélkedik a még csak titokban óhajtott változásokról. Mint ifjú tanul mindenfélét s alaposan, mint szolgabíró megismeri a nép viszonyait, később is folyton olvas s gondolkodik. Ezen az alapon épül föl egyfelől kegyeletes érzése a nemzeti hagyományok iránt, másfelől fölvilágosultsága, emberszeretete, sokoldalúsága s hazaszeretete, mely nem szereplési viszketegből küldi a köztérre, hanem azért, hogy erejét, tehetségét a közjóra értékesítse. Éles szeme korán meglátja a hiányokat, reformokat sürget, s költögeti, munkára serkentgeti a nemzetet, míg nem késő a boldogulás előkészítése. S mivel kevés a munkaerő, a tenni való pedig temérdek, megy ide is, dolgozik amott is, ő, kit lelkes buzgósága soha sem hagyott pihenni, ha a közjó előmozdítása forgott szóban.

Bizonyos, s környezete előtt többször mondogatta maga is, hogy nagyon sokfelé forgácsolván erejét, működése nem lehetett mindenben oly eredményes, mint ha csak egy-két ügyre veti egész erejét, fáradozását. Akkor azonban épen ily sokoldalú emberekre volt szükség, s mennél kevesebb volt, annál megbecsűlhetlenebb az ő működése,

ki tapasztalata s eszméi gazdagságával minden téren új utakat jelölt, gondolatot ébresztett, gyakorlati terveket alkotott, mozgalmakat indított, melyeket aztán a megjelölt irányban folytatni már mások is tudtak. Fáy működésének legnagyobb jelentősége épen e sokoldalúságban van.

Voltak, kik e fáradhatlan s minden téren eredményes munkásságáért a nagy Széchenyi mellé állították; de Fáy a maga kisebb eredményekre törekvő munkáját párhuzamba sem akarta állítani Széchenyi roppant arányú működésével. «Széchenyihez képest mi csak szatócsok vagyunk, ő a nagykereskedő», szokta volt ilyenkor mondani az igazi nagyság szerénységével. De alig volt a hazában könyvolvasó s közügyek iránt érdeklődő ember, ki legalább nevét ne ismerte s tisztelettel ne említette volna. E tisztelet minden körben oly feltünően s osztatlanúl nyilatkozott iránta, a minőben akkor, midőn a legnagyobb hazafiak iránt is oly könnyen burjánzott fel a gyanú, — nagyon kevesen részesültek; házát is főkép a 40-es években, a kor legkiválóbb emberei: politikusok, írók s művészek látogatták, kiknek barátságát s tiszteletét ép oly mértékben szerezte meg egyéni tulajdonaival, mint hazafiúi érdemeivel.

II.

Az 1838-iki árvíz. Fáyék menekülése. A pusztítás nyomai. Az újuló város képe. Társas élet a 40-es évek elején. Főúri salonok. Fáy háza; napi életrendje. Látogatói: politikai kitünőségek, írók, művészek stb. Műélvezetek. Az András-napi esték. Gaal verses köszöntője; üdvözlők. Az est: magyaros lakoma, műelőadások, táncz. A fóti szőllő. Házépítés, emléktábla. A szüretek. Az 1841-iki vendégek; a «Fóti dal». Hal-adás. A későbbi évek. Fáy kriptát építtet. Visszavonulása, betegeskedése.

Fáy családjával és barátaival utóljára ferenczvárosi kertjében találkoztunk. E kert ültetvényeivel s házikójával együtt a Pestet romba-döntő nagy árvíznek esett áldozatúl. Mikor az ár berontott a városba — 1838. márczius 13-án este — Fáy családjával és Ferenczy barátjával együtt épen a színházban volt, hol a «Beatrice di Tenda» cz. operát adták. A közönség már az első felvonás alatt nyugtalankodott, a 2-ik alatt pedig szájról-szájra járt a hír, hogy: jön az árvíz! A ki még kétkedett, azt az utczán futkosók rémülete, a félrevert harangok zúgása meggyőzte a hír valóságáról. Mikor Fáyék hazaértek kalaputczai házukba, ez még szárazon állt, de már a harmadik szomszéd előtt csillogott a víz, pár óra mulva pedig telve volt az egész utcza s a házak pinczéi. Árvizet még egyikök sem érvén, hamarjában azt se tudták, mit s hogyan védjenek. Ferenczy azonban már erélyesen rendelkezett; kinyittatta a kapu szárnyait, hordókat hozatott fel s deszkákat rakott rájok, fát s a földszinti lakásokból bútorokat s egyet-mást hozatott fel az emeletre. S e gyors intézkedés annál szükségesebb volt, mert másnapra már egészen bentrekedtek a házban. A szomszédban lakó Vörösmarty a folyosó rácsozatán ereszkedett át, s együtt töltötték a napot; még

jókedvök is kerekedett a Vörösmarty bora mellett, mert Fáyét a pinczében feledték. Egyikök sem hitte oly nagynak a veszedelmet, a minővé lett. Hanem a midőn másnap estig sem huzódott el a víz, mégis jobbnak látták a menekvést. Egy fiatal ember valami kis teknővel jelent meg a kapu előtt, s felhivására egyenként vitették magokat a Sebestyén-térre. A mint családja után Fáy maga is indulni akar, a hordó-deszkákról a csónak helyett egy jégtáblára lép (rossz szemével ezt nézvén a csónak szélének) s majdnem nyakig bukik a piszkos árba. Igy jutott el övéihez, a nélkül hogy az ifjút akár megjutalmaznia, akár nevét megtudnia sikerült volna. Egyike volt azon névtelen jótevőknek, minő kevés akadt a közzavarban.

A Sebestyén-térről aztán a hídutczai Fáy-házba menekülnek, mely szárazon állt. Már ott találták Szemere Pált, Kazinczy Gábort, Beöthy Zsigmondot, Kajdacsy orvost s másokat. A menekülés szerencséje a jó borok mellett szinte önfeledt derült társalgásra hangolta őket. Hanem a midőn napokig sem apadt az ár s egyre rémesebb hírek érkeztek a vízlepte környékről, örvendezve fogadták a Péczelről értök jövő Stuller Ferenczet, ki a kerepesi vámig dereglyén szállitá a társaságot.[4] Csak az ár eltakarodta után tértek vissza, s ekkor látták a rémítő pusztitást. A hivatalos számítás szerint 151 emberélet esett áldozatúl, 2281 ház omlott össze, több mint 800 volt megrepedezve s csak 1146 maradt épségben. Ezek közt volt a Fáyé is; de ferenczvárosi kertjét úgy elmosta az ár, hogy alig lehetett rátalálni.

A kár meghaladta a tíz millió forintot, melyet a fejedelmi kegy s a külföld részvéte is csak részben pótolt.

[4] Fáy elbeszélése nyomán, *Divatcsarnok* 1853. 20. sz. 382—6. l.

De e vészes naptól kell számítanunk Pest külső felvirágzását. A leomlott házak helyén szilárdabb, díszesebb épületek emelkedtek, melyek fővárosiasabb külsőt mutattak. Ahhoz azonban, hogy egy főváros kényelmeit, szórakozásait nyujtsa, még igen sok hiányzott. Sétára alkalmas utczája még alig van több mint a Váczi-utcza meg a Dunasor; egyebütt rossz kövezet, feneketlen sár vagy por gátolja a járást. A város belterületén nincs egyetlen sétatér; a ki nem akar az Orczy-kertbe fáradni, egyebütt nem talál árnyékot mint a királyutczai fasorban s annak végén széttekinthet a *leendő* városliget fácskáin.

Lassan fejlődik a társas-élet is. A 30-as évek végén az új színház előadásai, a nemzeti casino és hangászegyesület hangversenyei nyujtanak nemesebb szórakozást s gyűjtik össze a szépművészetek iránt érdeklődő társaságokat. Ezeknek azonban nincs nemzeti színezetök, a magyar színház hatását pedig nagyon ellensúlyozza még a díszes német színház. Az előkelőbbek a casinóban találkoznak, a középrend, az írók és művészek köre még csak asztaltársaság. Kávéház és korcsma szolgálnak még mindig rendes gyülekező-helyekűl.

Széchenyi izgatására azonban a főúri családok közül mind többen költöznek a fővárosba, s 1841-ben már néhányan rendes vendégfogadó napot vagy inkább estét tartanak. Legnépesebbek a Széchenyi estélyei, ki szombatonként nyitja meg salonjait, sőt a kiváncsiakat bevezeti muzeumi ritkaságokkal ékes «műhelyébe» is, a hogy ő dolgozószobáját nevezi. Neki van legtöbb emberrel dolga, nála legváltozatosabb a társalgás, mely néha országos érdekű dolgok körül forog. Keddenként a gróf Károlyi György fényes berendezésű palotája van nyitva, melynek úrnője arról nevezetes, hogy magyarul is beszél s gyerme-

keit is magyar szellemben nevelteti. Körötte gyűl össze az előkelő világ legfényesebb köre. A Csekonics János estélyeit a fesztelen vidámság teszi keresettekké, az Orczy György salonjait pedig a házikisasszony művészi éneke vonzókká; olasz és franczia dalai minden látogatóját elragadják, de némelyik el nem nyomhat egy sóhajtást. «Egek! mi gyönyörűen ömledeznék ily bájoló ajkak és oly ezüst csengésű hókebelből az édes magyar szó», — kiált fel e salonok egyik látogatója.[5]

Valóban az előkelő világnak még kevés érzéke van az iránt, a mi nemzeti. Ne feledjük, hogy ép ez év (1841.) elején jelenik meg Fáy *Nemzeti nőnevelése*, s Vörösmarty is ez évben írja az *Úri hölgyhöz* czímű megrázó ódáját. A panaszok nem is hangzottak el; egy aristocrata műkedvelő társaság még e télen adja elő a Fáy *Közös házát*, melynek sikere általános örömet kelt. Ez azonban csak kezdet, annál feltünőbb, mennél ritkább jelenség. A fejlődő politikai és irodalmi élet hatása alatt csak évek mulva válik a magyarosodás általánossabbá, a társadalmi úgy mint a társas élet nemzetibbé.

Ily körülmények között a Fáy András háza, mely már egy évtized óta rendes találkozó helye az irodalom, művészet és közélet jeleseinek, úgy tűnik fel, mint a magyarság zászlóvivőinek salonja, mely ha fényben nem vetekszik is a föntebbiekkel, méltán hiresült el lakóinak meleg vendégszeretetéről, az estélyek magyar szelleméről, s mindennek, a mi nemzetiségünk, közművelődésünk előmozdítását czélozza, buzgó s áldozatkész pártolásáról. A kalaputczai Fáy-ház, melyet ekkor Pesten minden ember ismert, a 40-es években érte legszebb, legemlékezetesebb napjait.

[5] P. Horváth Lázár: *Pesti Hirlap* 1841. 29. sz.

A mi ott történik, az egy darab művelődéstörténelem, mely jellemzően egészíti ki az akkori társadalmi és társas élet képét. Ismerkedjünk meg vele közelebbről, figyeljük meg a ház és háziúr hétköznapját és ünnepjeit, hogy megérthessük Fáy roppant tevékenységének lehetőségét és közvetlen hatását.

A ház berendezése a régi: a kapu felett levő különbejáratú szoba volt Fáy dolgozószobája, különbejárat vezetett a mellette levő vendégszobába is, melyből neje szobája nyilt, mindhárom 2—2 ablakkal az utczára; a többi helyiség az udvarra nézett, köztök a tágas ebédlő is.

Fáy télen-nyáron rendesen hét óra tájban kelt föl. Fél nyolczkor reggelizett, azután hosszú szárból elszítt egy olcsóbb-fajta szivart. Míg benne tartott, neje felolvasta a Pesti Hirlap, Jelenkor czikkeit meg a divatlapok érdekesebb költeményeit. 9—10 óra közt már szobájába vonult, s ha közben valami gyűlésre nem kellett mennie, dolgozott déli 12-ig. Harangszóra már fel volt terítve, mert ha otthon volt, szeretett pontosan ebédelni. 4—5 fogásból állt az ebéd, ha vendéget vártak, legföljebb még egygyel toldották meg; gyümölcs vagy befőtt azonban soha sem hiányzott. Melléje jó fóti bort tettek fel, melyet a gazda saját szőllejében szűrt el; másféle bor legföljebb kóstolóúl került az asztalra, külföldi nyalánkság vagy ital pedig soha.

Ebéd után rendesen egy fél szivart szítt el, másik felét — árvácskáknak hítta e darabokat — eltette másnapra. Ha magokban voltak, nejével, fiával s ez időtájt magához vett unokaöcscsével, Fáy Bélával, rendesen a napi események, családi ügyek képezték beszéd tárgyát. Aztán egy kis fél órát az udvarra néző tornáczon sétálgatott. Két órakor már ismét dolgozószobájában volt, s írt vagy tollbamondott, mert ekkor már oly rövidlátó volt, hogy egészen

rá kellett hajolnia papirosára. De még így is legszívesebben maga írta azt a sok hírlapi czikket, röpiratot, miket ekkoriban bocsátott közzé. Öt óra tájban már megérkeztek a napi vendégek, a 40-es évek derekán s az ötvenes években legrendesebben: Kozma Vazul ekkor papirgyáros, utóbb nyomdatulajdonos és pártában maradt leánytestvére, Alexandra. Ezekkel s valamelyik családtaggal aztán megalakult a whist-parthie, mely oly élénken folyt, főkép a Kozma-testvérek egymásközti vitatkozásaival, mintha legalább is százasokba játszottak volna, pedig ingyenbe folyt a játék.

Hat órakor fel volt terítve az uzsonnához, mely rendesen kávéból, otthon készült kalácsból és gyümölcs vagy befőttből állt, mert ezt Fáy nagyon szerette. Aztán, ha vendég nem volt, egyet sétált, vagy folytatták a whistet egész este kilenczig. Ekkor a vendégek, ismervén a házi szokást, eltávoztak, Fáyék pedig lefeküdtek. Ez időtájt t. i. Fáy és neje már nem szoktak vacsorálni, amaz egészségi szempontból, emez pedig férje kedveért.[6]

Ilyen volt a Fáy-ház hétköznapja. Csakis ily rendes életmód mellett fogható meg, hogy oly sokat volt képes dolgozni. Pedig tudnunk kell, hogy ily napok, mikor egészen egyedül voltak vagy nem kellett hazulról elmennie, utóbb szinte a ritkaságok közé tartoztak. Minden hétre esett egy-két társulati gyűlés, melyen elnökölnie, vagy mint választmányi tagnak, jelen kellett lennie. Ő legalább oly kötelességnek vette a megjelenést, mely alól csak ritkán mentette föl magát. S ritkán mult el nap egy-egy nevezetesebb ember látogatása nélkül. Többször megfordult nála a nagy *Széchenyi István*, hogy annál biztosab-

[6] Fáy Béla úr hozzám intézett szíves közlései alapján.

ban számíthasson a viszontlátogatásra, a mi még gyakrabban megtörtént, mert Széchenyi sokszor fordult bizalmas tanácsért vagy egyéb szolgálatokért Fáyhoz, a nélkül hogy őt meggyőződése s cselekvése szabadságában gátolta volna. Többször ellátogatott a gróf nagy politikai ellenfele *Kossuth Lajos* is, ki Fáyban előbb szíves pártfogóját, utóbb szorgalmas munkatársát tisztelte; de a mint politikai nézeteik mind jobban eltértek egymástól, ritkábbak lettek a látogatások, bár a kölcsönös tisztelet egyik részről sem csökkent. Ha Pesten tartózkodtak, mint régi jó baráthoz látogattak el hozzá *Wesselényi Miklós* és *Deák Ferencz*. Ez utóbbihoz különösen meleg rokonszenv fűzte Fáyt, s Deák is mindig szívesen kereste föl házát, hol kedélyes társalgása, s víg adomáival mindenkit felvillanyozott. Az akadémia gyűlései alkalmával a vidéki tagok: Zádor, Tarczy, Czuczor, megyegyűlések és vásárok idején a rokonok és megyei barátok: a Fáyak, Pukyak, Szemerék stb. tekintettek be hozzá, s egy-kettő rendesen ott szokott maradni ebédre is.

De a helybeli barátok köre is elég nagy volt. Leggyakoribb vendégek még most is az irodalom és művészet kitünőségei voltak, a legszeretettebbek: *Vörösmarty* és *Ferenczy*, de mindig szívesen látottak: Bajza, Egressy Gábor, Pólya orvos s mások, kiket sok volna elszámlálni. Alig van e kornak nevezetesebb politikusa, írója s bármilyen ágban dolgozó művésze, ki nála legalább néhányszor meg nem fordult, nemes eszméitől nem lelkesült, szíves tanácsaiból nem okult vagy legalább nyájas társaságában élvezetet nem talált volna. Volt valami kellemes szelidség Fáy modorában, mi fölmelegítette a feszélyes idegenkedőt s szótlanúl is féken tartotta a zajoskodót. Szűkebb családi körében úgy, mint ha nagyobb társaság gyűlt össze nála,

az uralkodó hangulat mindig bizonyos mérsékelt, mondhatni elégült derültség volt, mely keresetté s feledhetlenné tette az ő patriarchalis erényű házát. Vetekedett vele mind szíves vendéglátás mind kellemes és okos társalgásban neje, a még mindig nagyon vonzó külsejű Sziráky Zsuzsa.

Ha nagyobb társaság volt együtt, nem hiányzott a műélvezet sem. A háziúr fia, a széptehetségű Gusztáv, már korán oly kitünő jeleit adta főkép zenetehetségének, hogy atyja, barátai óhajára, már 11 éves korában egyik casinói hangversenyen mutatta be, otthon pedig még többször hallatta szép zongorajátékát. Valamelyik barátja aztán egy-egy újabb hazafias költeményt szavalt el, vagy épen egész színdarab előadásával lepték meg szüleiket s ezek barátait. Fáy — mint tudjuk — éveken át igazgatta a színészeket, később családjával együtt állandó látogatója volt a színháznak, a színészek jelesebbjeit pedig vendégeiül is szívesen látta házánál. A színpártolás elragadt a gyermekekre is, s mire Fáy észrevette, már sokszor hangzottak esténként a declamatiók — a közönségül beeresztett cselédség nem kis gyönyörűségére. Fáy nem hogy eltiltotta volna őket e játéktól, hanem arra használta fel az alkalmat, hogy a szereplőket megdicsérje s a szépművészetek komoly ápolására buzdítsa. Az oktatás fogott, s nemsokára azzal lepték meg a ház öregeit, hogy egyszer betanulták Vörösmarty *Árpád ébredését*, máskor meg Kisfaludy Károlynak egyik kis vígjátékát. A Csapó-ház leányai s fiai (Fáy keresztgyermekei) meg a Fáy-fiúk s ezek barátai, csupa 12—15 éves gyermekek, játszották a szerepeket a vendégek nem csekély gyönyörűségére. Így hatott Fáy még a gyermekszobában is.[7]

[7] E gyermekelőadásokról l. bővebben: Vachottné *Rajzok a multból* cz. emlékiratait 19—30. l.

Legjobban elhiresültek azonban az évenként megünnepelt András-napok (novemb. 29—30.) A ki mindennapos volt a háznál vagy a ki csak egy párszor látta évenként, helyben és vidékről, magánosok és társulati küldöttségek, rokonok és idegenek, férfiak és nők, öregek és ifjak, sőt gyermekek is, — szóval a hány jóbarátja és tisztelője volt, az mind megemlékezett róla ilyenkor, s ha el nem jöhetett, legalább írásban fejezte ki jókivánságait a házigazdának, ki elméje s szíve gazdagságával annyi jót árasztott másokra s szeretetének melegével övezett mindenkit, ki hozzá közeledett.

Már napokkal előbb megindult a prózai és verses, komoly és tréfás üdvözletek árja. Egyszer az akadémiai ülésen (1840. nov. 23.) összesúg Luczenbacher, Kiss és Gaal s mint a «m. t. társaság gratuláló választmánya» a helyszinén mindjárt elkövet 26 sor ékes alexandrint a Gvadányi stylusában. Miután erőt, egészséget, minden jót s annyi éveket kivánnak neki, a «hány szőllőtő fedi a fóti szőllejét», — közéleti működésére czélozva így folytatják:

«S ha kell a papi s más önkénynek ellene,
Hévvel hallja mindig őt szólni Pestmegye.
A takarékpénztár hirdesse nagy nevét,
A mit alapíta, tartsa fenn jó hirét.
Mátyás-szobra ügyét vezérelje jóra,
Mert a mint most az áll, nem jut fehér lóra.
És oly sok érdemét a magyar hazába,
Isten fizesse meg a kedves fiába. . . . . .
Legyen sok öröme nejében, fiában. . . .
S ki jövőben beszél honunk jólétiről,
Emlékezzék mindig Fáy András névről.»

Fáy másnap szintén versben felel:

«Jó a jó-kivánás papirosra öntve,
De sokkal sikeresb pohárral köszöntve;

Áldásban az étlen száj hamar kifárad,
«Éljen»-től a szomjas torok kiszárad. . . .
Azért, ki szivéből jót kiván Andrásnak,
Daczára estvének és a sármászásnak,
Eljő vasárnapon a kalap-utczába,
Kalap-utczán Fáy Andrásnak házába,
Házában poharát sűrűn emelgeti,
S kiált: éljen Fáy s a ki őt szereti.»[8]

El is mentek nemcsak ők, hanem mások is. Esti 7—8 óra közt már sűrű csoportok képződnek, lassanként megtelik minden szoba; itt néhányan a napi események felett politizálnak, amott egy kis művészeti vitát rögtönöznek, a másik csoportban valami legújabb adoma hatása kerekíti ki az arczokat, a fiatalság már a tánczcnak örül, — egyszerre megszakad a társalgás vidám zsongása: megjelenik az ajtóban az előbb még bent sürgölődő háziasszony, s asztalhoz invitálja a társaságot.

A mi jó a háztól kikerül, az mind ott található, nem külföldi inyencz ritkaságok, hanem a legkedveltebb magyar ételek, melyeknek savát-borsát senki sem tudja úgy megadni, mint a háziasszony közmondásos ügyessége. Ez egyszerűség meg a bőség emlékeztetnek a régi magyar lakomákra, melyekhez a házigazdának saját termésű jó bora, meg valamelyik jó czigánybanda szolgáltatja a kedvderítőt.

[8] Az elsőt, melynek czíme: «Luczenbacher, Kiss, Gaal — Fáynak gratulál» minden valószínűség szerint Gaal írta, ki ilyen tréfákra mindig kész volt, s hármok közül egyedül szokott verseket írni, bár ezeknél jobbakat. A Fáy felelete szintén verses czímű. «Ha jó ember gratulál — Fáy András invitál» Ez 18 sorú és gördülékenyebb amannál. Mind a kettő megvan a Fáy hagyatékában. Az üdvözlet eredeti, a felelet Fáy sajátkezű írása, de alúl azt írja rá: «Ezen feleletet írta nevemben szeretett barátom B. Gy.» Ez tehát nem a Fáy műve.

Majd megerednek a lelkes áldomások, előbb ünnepélyes hangulatban, utóbb egyre derültebben; az ablak alatt felhangzik a színházi vagy hangászegyesületi kar éneke vagy bent rögtönöznek kart az akkoriban még új *Szózat* és *Fóti dal* előadására, majd meglepetésül előkerülnek a házi gyártmányú pezsgős palaczkok (ha ugyan még a névnap előtt el nem durrogtak)[9] s mire — úgy 10—11 óra tájban asztalt bontanak, már magas jókedv uralkodik.

De még korán sincs vége az estélynek, még több meglepetés is vár az ünnepeltre. A vendégszobába vonulva Schódelné, az opera bálványozott primadonnája elénekli valamelyik kedvelt áriáját, Egressy Gábor elszavalja Vörösmarty vagy Garaynak egy-egy új, nyomtatásban még meg nem jelent költeményét, Egressy Béni pedig bemutatja valamelyik új szerzeményét (pl. 1843-ban a Garay *Országgyűlési szózat*ára írt melodiáját); majd a fiatal Gusztáv ül zongorához s művészi játékkal adja elő a legnehezebb zenedarabokat. Alig hangzik el a taps, új előadó lép ki a társaságból, valamelyik fiatal színésznő (Lendvayné) s azzal hozza zavarba a fiatal nők körül enyelgő Fáyt, hogy elszavalja az ő régi «*Nőgyűlölő*»-jének hamiskás sorait. A gazda sem állhatja tovább, viszonozni kell vendégeinek

[9] Fáy sokat tartott jó borára; ezért mindig maga ügyelt fel embereire mind az elszűrésnél, mind a lefejtésnél. Termésének feleslegét előbb hordószámra adta el, utóbb palaczkokba fejtve hordták tőle a vendéglősök. Később arra is rávették barátai, hogy pezsgőt készítsenek belőle. Fáy 50 forintért megvette egy czukrásztól a recipét, s a szőllőkedvelő triumviratus (Fáy, Vörösmarty, Ferenczy) nagy műértő komolysággal fogott a gyártáshoz; de bizony, ha kibirták is a palaczkok névnapig vagy szüretig, másnap rendesen főfájás lett a következménye. Abba is hagyták aztán s megelégedtek a hegy természetes levével.

szívességét; elővészi jó cremonai hegedűjét, s oly édes-bús hangokat csal ki belőle, hogy szinte könny szökik némely hallgatója szemébe, más meg azon csodálkozik, mikor jutott ideje még ebben is tökéletesítenie magát.

Ezalatt künn ismét felhangzik a czigányzene, a tánczteremmé átalakult ebédlőben megered a táncz, s lassanként oda vonul az egész társaság. S azok a jókedvű öreg urak és asszonyságok addig-addig gyönyörködnek a fiatalok mulatságában s idézgetik fel a régi emlékeket, hogy utóbb magok sem állhatják egy-két forduló nélkül. Jól behanyatlik már az idő a hajnalba, míg hazamenetelre gondolnak a vidáman mulatók, hogy aztán évekig megőrizzék az estnek emlékeit.

Igy folytak le az András-esték, melyeket, a ki egyszer jelen volt, soha sem feledhetett el. Tóth Lőrincz, Zichy Antal s mások ma is a kegyelet melegével emlegetik az ifjúkorukban Fáy házában töltött napokat és estéket.[10]

Néha nagyobb arányokat is öltött az ünnepeltetés, így különösen 1841. és 1843-ban. Ekkor, mint láttuk, a «kör» is nagyszerűen megünnepelte szeretett elnökét; 1841-ben pedig a magyar írók nejei szövetkeztek (a *Nőnevelés* megjelenése alkalmából) s mindegyikök egy-egy csinos kézimunkát készítvén, ezeket üdvözlőirat kiséretében férjeik közűl választott küldöttséggel adatták át Fáynak, — «az emberiség és erkölcsiség minden munkáiban és tetteiben hő előlküzdőnek, a magyar nők és magyar anyák kebelnemesítésére lovagilag fáradozott iróbajnoknak, ki számos érdemein kívül legközelebb is a nőnevelés és kegyelet szent ügyében emelt minden nemesb érzésű kebelben

[10] Tóth L. «Fáy A. emlékezete», *Kisf. társ: Évl.* (Új folyam.) II. k. Zichy Antal «Fáy Gusztáv halála felett». U. o. III. k.

visszhangzott lelkes szózata által új érdemkoszorút fűzött homlokára.»[11]

Nem kisebb hírűek s nem kevésbbé emlékezetesek voltak a fóti szőllejében rendezett mulatságok. Az első darabot a rajta levő házzal még 1832-ben vette; ugyanakkor vett ott egy-egy darabkát Vörösmarty és Ferenczy is, melyeket utóbb szintén Fáy váltott magához s még egy szomszédos részlettel mintegy hétezer négyszög ölre bővitett.[12]

Ez a szőllő a községnek északkeleti részén nyuló dombláncolaton terül el s gyönyörű kilátást nyujt nemcsak a szemben fekvő falura, hanem a Dunára, odább a budai hegyekre, balról pedig a Rákos sikjára. Vén diófák árnyékában maig is áll a tágas belsejű ház, tanúja annyi vidám mulatságnak, minőket sem azelőtt, sem azóta nem látott a fóti szőllőhegy.

Midőn t. i. a ferenczvárosi kert területe mind szűkebbé, környezete pedig mind zajosabbá vált, Fáy családjával és barátaival együtt legszívesebben Fótra járt, tavasztól őszig minden évben néhányszor. Hogy a mulatók kedvét ne rontsa s a maga kényelmét s egészségét is megóvhassa, 1837. tavaszán egy külön kis házikót építtetett a szőllő végére, hálószobáúl maga s neje számára. Az építés megtekintése végett s születésnapja örömére is, nagyobb társasággal rándult ki. A vendégeknek aztán az az ötlete támad, hogy az épitést sajátkezűleg is elősegítsék egy-egy

[11] A felirat egész szövege közölve: *Regélő* 1842. 2. sz.

[12] Fáy gazdasági jegyzetei szerint az övé vagyis a keletre eső rész 3434 □ öl, a másik kettőé 3280 □ öl, összesen tehát 6714 □ öl, melyet 1835-ben Raffay Ferencz szomszédos részletével mintegy hétezer ölre egészít ki, a mi az ottani számítás szerint körülbelől 9 fertály.

kő beillesztésével, a mit Fáy akkép örökített meg, hogy Ferenczy barátjával a szoba belső falára egy márványlapot készíttetett e felírással: «A barátság ezen falai közé, a midőn épülnének, vidám enyh óráik között követ rakának: Barabás Miklós, Bajza József, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Fáy András hitvesével, Fáy Ferenczné leányával, Ferenczy István, Luczenbacher János, Pólya József hitvesével, Szontagh Gusztáv, Vörösmarty Mihály. Május 30. 1837.»[13]

A cseresnye- és szőllőérés idején ismétlődtek a kirándulások, de legtöbben szüretkor szoktak megjelenni. Ugyanez év őszén egyik levelében ekkép intézkedik Fáy a kocsik iránt: «Egyiken Bártfay, Székelyné, Székely, másikán Vörösmarty, Bajza, Bugát és Luczenbacher mehetnének. Én (t. i. Fáy és családja) Pólya szekerén megyek, s Fáy Feriné fogadott alkalmon.»[14] De e négy kocsi vendég csak egy része, törzskara volt a társaságnak, mely a nap folyamán még sokakkal bővült.

Mint a névnapok, úgy a szüretek is a 40-es években váltak leghíresebbekké. Nevezetessé vált különösen az 1841-iki, a midőn a ház régi barátain és rokonain kívül ott voltak: Deák Ferencz s a már ekkor nagy népszerűségű Kossuth egész családjával (nejével, saját s neje nővérével), özv. Lászlóné, Csapóék s mások. Gyönyörű őszi nap volt. A kik korábban jöttek, vegyes csoportokat alkotva bejárták a hegyoldalt, gyönyörködve a vidék szépségében, ízlelgetve a mézédes szőllőfürtöket s enyelegve, tréfálkozva.

[13] A házikó romlófélben ugyan, de még áll, a márványlapot azonban jelenlegi tulajdonosa, Mihálik János, talán hogy biztosabban megóvja, haza vitette. A felírás megjelent: Vitkovich *Magyar írók albuma* 100. lapján is, de nem egészen híven.

[14] Fáy levele Szemere Pálhoz 1837. okt. 26. Pest. Szemeretár XV. k.

A mint egy-egy kocsi feltünik a faluvégi térségen, kendőlobogtatással, mozsárdurrogással üdvözlik az új vendégeket. Délre kelve jóformán mind ott van már, a ki jöhetett, a tágas ebédlő nem is győzi befogadni őket. De nagyobb a házigazda szívessége s a háziasszony ügyessége. Nem maradt ott senki sem étlen sem szomjan; olyan nagy a bőség, akár csak otthon névnapot ülnének. A jókedv sem kisebb. Víg zene s lelkes áldomások mellett ürítik a hegy levét. Majd előáll Vörösmarty s a minek megírását már régen sürgették barátai, felolvassa ez alkalomra készített bordalát:

«Fölfelé megy borban a gyöngy,
Jól teszi;
Tőle senki e jogát el
Nem veszi» stb. stb.

A meglepett társaság egyre hevül, közben-közben helyeslessel zúg, majd kitörő lelkesedéssel üdvözli a költőt, ki a mulató magyar ember érzelmeit oly kitünően tolmácsolta. El is keresztelik a költeményt «*Fóti dal*»-nak, hadd viselje nevében a kellemes emlékű helyet, hol először került nyilvánosságra.[15] Thern Károly nemsokára zenét is írt hozzá, s azóta egyik legkedveltebb dala lett a mulató társaságoknak.

Alkonyat felé néhány kocsi hazafelé indul, de marad még elég vendég s a vigság egyre hangosabb lesz. Hangos

[15] Szemlér Mihály sikerült képet rajzolt a jelenetről, midőn Vörösmarty elszavalja a költeményt; az asztalnál Toldy, Deák és Pólya ülnek, hátrább Ferenczy, jobbról Fáy és neje (mind jól talált arczképek) meg a szüretelők állanak s valamennyien Vörösmartyra figyelnek. Csakhogy ép ekkor sokkal többen voltak ott, az épület rajza sem felel meg a valóságnak. Ez azonban nem csökkenti a rajz érdekességét.

a hegyoldal is, a munkás nép dalától, köztük vannak a háziasszony egyszerű, de szebbnél-szebb arczú s termetű lány- és asszonyrokonai is. Majd felgyúlnak a tüzek, szállnak a röppentyűk s közbe-közbe belemordul a zajba a mozsarak dörgése. A vacsora mellett aztán foly a zene, ének és áldomás, künn pedig a szüretelő nép táncza. Csak az éjféli órákban gondolnak arra, hogy az asszonynépet nyugalomra ereszszék, a férfinép pedig, a pásztortűz mellett csendesebb borozgatás meg adomázás közben megvárja, míg az ég alja világosodni kezd.

Nem volt mindig ennyi s ily nevezetes vendége a szüretnek, de jókedvben máskor sem volt hiány. 1841-ben Fáyné egyebek közt pompásan feldiszített hideg halat is tálalt föl vendégeinek. Erre czélozva kérdé a következő évi szüreten Szemere Pál: «Hol van a hal, mely dicső volt és remek?» S mivel ekkor nem adtak fel halat, közderültség közt rová meg felköszöntőjében a gazdát, mint ki a *haladás* (t. i. *hal-adás*) felekezetétől elpártolt.[16]

1846-ban a Vörösmarty-Ferenczy-részt eladja Fáy, de a többin továbbra is megtartja a kedvelt szüreteket, míg csak a változott körülmények másfelé nem fordítják úgy a maga, mint barátai figyelmét, s a míg egészsége valamenynyire állandóbb volt. A negyvenes évek derekán ugyanis a sok munka mindjobban elgyöngíti szemeit, aranyeres bántalmai miatt pedig gyakori vértolulásokban szenved, s egyre nehezebbek lesznek az évek terhei. Egy-egy szenvedő napján már a halál gondolatai is környezik. 1844. nyarán kriptát építtet maga s családja számára, gombai külső birtokán, az u. n. kieslaki tanyán; még a síremléket

[16] Szemere Pál: «Pályaismertetési adatok». *Divatcsarnok* 1853.

is elkészítteti, csak az évszámot kellett volna még hozzávésni.[17]

A közélet mozgalmas napjai azonban még nem engedtek pihenést számára. Lemond olyan tisztségekről, melyeket hosszas ülések miatt nem viselhetett, nem jár e miatt az akadémia s Kisfaludy-társaság gyűléseire sem, elmaradoz a megye politikai csatateréről is; de publicistikai működésével még tovább is befoly a dolgok irányításába, a takarékpénztár megbízásából pedig elvállalja az életbiztosító intézet tervének összeállítását, a mivel azonban csak még jobban megrontá különben is gyönge egészségét.

III.

Az ellenzék diadala; 1848-iki márczius; az új ministerek. Az önvédelmi harcz kezdete. Az események hatása Fáyra. A függetlenségi nyilatkozat. Fáy aggodalmai. Budavár ostroma. Fáy háza; menekülése Fótra. Az általános zavar július elején. A nemzeti ügy bukása. Væ victis! Fáy hazafiúi fájdalma. Gondoskodása családjáról. Fia neveltetése, szép tehetségei. Fáy átadja neki gombai birtokát; gazdasági tanácsai. Az agg harczos utolsó föllépése. Új remények.

Az 1848-iki év határkövet képez Fáy életében is, ép úgy mint nemzeti életünkben. A miért a megyén és országgyű-

[17] Az 1844. jan. 15-én kelt építési szerződés szerint a kripta 3□ öl, 6 testnek való boltozatos üregekkel, vasajtóval; a kripta felett szintén 3□ öl belterjű szoba, ambitussal, oszlopokkal, s szintén erős vasajtóval. A hozzávalót Fáy adja, s így az építő munka 300 ezüst forintba került. De az épületnek csak kőrészlete készült el, melyet — mivel senkit sem temettek bele — utóbb a család széthordatott. A Fáy nevével ellátott sírkő ma is megvan, de czéljára soha sem szolgált.

lésen, az irodalom és társadalom mezején küzdött mint a haladás és nemzeti művelődés egyik apostola, a fölvilágosultság és humanismus lelkes hirdetője, azok az eszmék a politikai újjászületés tényével mind megvalósultak vagy a közeli valósulás reményével kecsegtettek; de csakhamar oly fordulat következett be, mely megsemmisítéssel fenyegette egy hosszú századnegyed s egy munkás élet minden törekvését s fáradozását.

Fáy — mint tudjuk — mindig az ellenzékhez tartozott, de ennek mérsékeltebb feléhez, ki míg egyfelől készséggel védi Kossuthot Széchenyi szenvedélyes támadásai ellen, másfelől a megyén tartóztatni kívánja a hevesebbek túlkapásait. Mennél követelőbb lett e szélsők hangja, mennél féktelenebb magatartása: ő annál inkább közeledett Széchenyihez, s az utolsó pestmegyei választásnál már Kossuth ellen foglalt állást.

A márcziusi napokban aggódva várta a fejleményeket, de örült, midőn sikerült kivívni az 1848-iki törvények szentesítését, s az első ministeriumban a heves Kossuth mellett ott látta Széchenyit és Deákot is. Örömben úszott az egész ország népe, hogy a forradalom ily kivánt véghez juttatta a hazafiak törekvését.

De a közöröm nagyon rövid volt. S midőn a ministerium leköszönt, Széchenyi nagy lelke pedig a feltoluló viharfelhők láttára elborult, — akkor megdöbbenve gondolt Fáy a «legnagyobb magyar» jóslatára. Kossuth már annyira ura volt a helyzetnek, hogy mindent akarata szerint végezhetett, mindenki csak tőle várta a hinárból kivezető út megjelölését. S ő valóban nagy erélylyel látott a munkához; megalakítá a honvédelmi bizottmányt, seregeket teremtett elő s lelkes szavával bátorságot öntött a kétkedőkbe.

— No fiaim — szólt Fáy baljóslattal fiához és öcscséhez — benne vagyunk a forradalomban, ez pedig a történelem tanulsága szerint még soha sem termett rózsákat a magyarnak; ha kicsikart is némely garantiákat a szabadságnak, sokkal többet veszített azáltal, hogy a magyar egymás között megoszolva, egymást marczangolta, gyengítette, s gyengesége miatt a törvénybe iktatott garantiák csakhamar irott malasztokká lettek.[18]

S ezentúl nem is szeretett politikáról beszélni. Agg kora fölmentette attól, hogy a forradalmi kormánynak tettleg szolgálatokat tegyen; némán, aggódva virrasztott, s midőn az új év első napjaiban ellenséges seregek foglalták el a fővárost, megadással várta a következményeket; tudta, hogy ezzel még nem veszett el a magyar ügy, de sejtette azt is, hogy tartós jó aligha fog már következni.

Mikor aztán kitavaszodott s a magyar fegyverek dicsősége hangzott mindenfelé, új reményt táplált, hogy a győzelmek segítségével legalább tisztességes békét köthetünk. A függetlenségi nyilatkozat megfosztotta a végső reményétől is.

— Elégettük a hidat magunk megett — mondá annak hallatára, — eljátszottuk szerepünket. Ne higyje senki, hogy az osztrák ház, ha nem bír velünk, nem híjja segítségül az oroszt, s ezer szerencse lesz, ha a segítségnek nem felosztásunk lesz a díja, s akkor Lengyelország sorsára jutunk.

Képzelhető a fájdalom, mely e gondolatnál a hű hazafi keblét tépte. Szemei gyöngesége miatt alig volt képes valamivel foglalkozni, másokkal meg csak a napi események majd örvendetes majd szomorú részleteiről beszélhetett.

[18] Fáy Béla úr hozzám intézett emlékjegyzetei Fáy Andrásról.

Megkezdődött Buda visszavívása s Pest bombáztatása. Ő nejével azonnal a muzeumba költözött Luczenbacher (Érdy) barátjához; fiát a menekülők árja Soroksárra sodorta, a mit a legnagyobb rettegés után csak napok múlva tudott meg a család. A bombázás erősbödtével Fáy nejével együtt Fótra menekült, s az egész ostrom idejét neje egyszerű rokonainál és szőllejében töltötte. A kalaputczai házban csak Fáy Béla maradt két nőcseléddel, kik az értékesebb holmit a pinczébe hordogatták, a legnagyobb veszélyek között. Mert a Fáy háza sem maradt megkímélve. Egy bomba ép a kapu előtt robbant szét s darabjai a ház falába furódtak; a másik az udvar közepén egy márványpadra esett s velőtrázó recsesenéssel zúzván szét a márványt, még jó mélyen bevágott a földbe is; a harmadik a tetőt zúzta be s Fáy dolgozószobájába esett, de az értékesebb könyvek és írások már a pinczében lévén, nagyobb kárt nem okozott.

Vitéz honvédeink végre bevették a várat s a lakosság visszatérhetett. Nyugalom helyett azonban izgalmas napokat élt a főváros. A diadal hírére Kossuth Debreczenből mind a kormányt mind az országgyűlést áthelyezi a visszavívott fővárosba, hova a lakosság diadal-mámora közt tartja bevonulását. De még meg sem nyilt a julius 1-ig elnapolt országgyűlés, már rémhírek szállongtak az oroszok betöréséről. A kormány, melynek tagjai úgy a hadsereg vezéreinek, mint egymásnak működését hatalomféltő egyenetlenséggel nézték, most szinte fejét veszti s a szalmaszálhoz is kapkodva, junius utolsó napjaiban népfelkelést hirdet, julius elején pedig az országgyűléssel együtt Szegedre menekül. Menekült a lakosság is, a ki csak tehette, mert az a vészhír terjedt el, hogy már a környéken portyáz az ellenség előörse.

Fáy Pesten élte át a veszendő ügy kínos vergődését; ott érte a világosi catastropha híre is, melyre már el volt készülve. Helyeselte, hogy Görgei a hasztalan vérontást kerülve, a túlnyomó erő ellenében nem kisérlett meg egy kétségbeesett ütközetet; vereségünket már úgy sem kerülhettük el, így néhány ezer ember életét legalább megkímélte.

A nemzeti szabadság ezzel végkép elbukott; következett a megtorlás. Szerencsés volt, a ki idején menekülhetett, hogy aztán évtizedekig egye a száműzetés könnyes kenyerét. Itthon a győztes ellenség boszuló keze egymás után vitette vérpadra vagy rabságra a nemzeti ügy legkiválóbb bajnokait.

Az első hónapok voltak a legrémesebbek, a midőn senki sem tudta, mit hoz számára a holnap. Alig volt család, melynek ne lett volna megsiratott tagja; de az élők szenvedése még azzal nem ért véget. Megkezdődött az ostromállapot, mely a főváros lakóit valósággal börtönbe zárta. Aztán következett a hatalom sujtó ereje az egész országra. A miért oly hosszú ideig s annyi lelkesedéssel küzdöttek a nemzet jobbjai, a mit féltő gonddal, áldozatkészséggel ápoltak, alkottak, az egymásután döntetett romba. Elvették a nemzet alkotmányát, megszaggatták az ország egységét, idegenek hadával kormányoztak; idegen szó hangzott mindenütt, az irodalom munkásai szétzavarva, sírba döntve, a nemzeti színház zárva, a Kisfaludy-társaság működése betiltva. Gyászos idők, melyeknek csak emléke is fájó; minő fájdalom lehetett mindezt látni, átélni azoknak, kik a pár év előtti felvirágzásnak részesei voltak! Mennyi dugába dőlt szép remény s egyelőre semmi kilátás, hogy valaha boldogabb jövőt élhessünk; hiszen ezt az állapotot óhajtotta, készítgette elő már századok óta a

bécsi kormány hagyományos politikája. Most hát kénye szerint fog bánni a leigázott nemzettel. Væ victis! E keserű resignatióval teltek el az első, legsötétebb esztendők.

A nemzeti catastropha mélyen sujtotta Fáyt is; tönkretette huszonöt éves fáradságának majd minden eredményét, s nemcsak megzavarta, hanem alapjából felforgatta azt a patriarchalis boldogságot, melyet házi körében maga, családja és barátai élveztek. S rá nézve annál keserűbb volt e tapasztalás, mert koránál fogva nem sok reményt táplálhatott, hogy az állapotok jobbra-fordultát megérhesse.

Mindjárt a nemzeti gyász első heteiben tehát úgy rendezi el házi ügyeit, hogy minden zaklatás vagy váratlan eset ellen biztosítsa családját. Fia jövőjét akarta legalább biztosítani, kiben eddig is oly nagy öröme telt. S nem ok nélkül. Szorgalma és tehetsége az iskolai tanulmányokban, ritka szívjósága azon kívül szereztek számára kitüntetést s jóbarátokat; kora szellemi fejlettségére mint jelleme kialakulására pedig nagyon sokat tett nagynevű atyjának s házi körének művelő hatása. Miután a pesti egyetemen elvégezte a bölcsészeti és jogi tanulmányokat, egyfelől világlátás, másfelől zenetanulmányok folytatása végett Párizsba megy, hol Széchenyi István ajánló leveleivel a legelőkelőbb írói s művészi körökkel ismerkedik meg. Szeretetreméltó egyénisége s művészi képességei csakhamar kitünő barátokat szereznek számára s fél év mulva a legkellemesebb emlékekkel tér haza. Atyja óhajára, mint alig 21 éves ifjú a megyén kezdi meg működését, 1845. elején tiszteletbeli jegyzővé neveztetvén ki. 1848. februárban 4-ik, májusban 3-ik aljegyzővé lesz; 1849. januárban Babarczy Antal királyi biztos rendeletére 2-ik aljegyzővé lesz s marad

egész addig, míg Kossuth ápril 9-én Gödöllőn az egész tisztikart, mint törvénytelen intézkedés által kinevezettet, le nem teszi.

Fáy, úgy látszik, eddig is inkább hasznos időtöltésül s némi érdemszerzes végett kivánta fiától a hivatalvállalást; a szabadságharcz lezajlása után azonban nem engedhette meg többé, hogy fia a jogfosztogató kormány szolgálatába álljon. Egy 1849. október 1-én kelt s mindkettejök által aláírt egyezségben tehát önállósítja fiát. «Mivel — úgymond — fia már emberkort ért s maholnap családot is alapít, másrészt gombai birtoka több mint 25 év óta árendások által kihasználtatott s most szorgalmas gazdát kiván, maga pedig már oly hanyatló korban áll, mely inkább nyugalmat és kényelmet igényel, mint erőmegfeszítést engedne» — azért teljes tulajdonjoggal és használással átadja fiának, a tetei puszta kivételével, az egész gombai birtokát; megigéri, hogy még pénzzel is segíteni fogja, de óhajtja, hogy a birtokot «legalább az ő élte fogytáig semmi szín alatt el ne idegenítse». Ha pedig fia előbb elhalna, mint ő, s özvegyet hagyna hátra, ez az ő (Fáy András) halála után «lépjen a jószág és vagyon teljes jogába és birtokába». Fia viszont lemond a nevére irott kalaputczai házról «kötelezi magát, hogy édes atyjának nyilvános akarata szerint, miután egymagának (t. i. az özvegynek) a pesti drága és nyugtalan lakás fia távollétében sem illendő, sem bátorságos, sem gazdaságos nem volna, édes anyját magához Gombára veendi, s szükségéről s illendő ellátásáról fiúi tisztelettel és lelkiismeretességgel fog gondoskodni.» Gusztáv mint jó fiú kétségkívül híven gondoskodott volna édes anyja kényelméről, de a végzet keresztülhúzta az emberi számítást; ő csak két évvel élte túl († 1866.) atyja halálát, s édes anyját utóbb

jóformán csak a takarékpénztár évdíja mentette meg a nélkülözéstől († 1877.)

A birtok mellé ad aztán Fáy jó tanácsokat is. A tapasztalt gazda s a viszonyokat ismerő ember megfontolt tanácsai ezek, melyeket egy hosszú íven írt össze, különös, szinte aprólékos gonddal jelölvén meg a gazdaságban a jövedelemcsinálás minden módjait és forrásait, — «mert — úgymond — a mostani kormány alatt csak annak lesz élete, kinek pénze van».

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Másodvirágzás. Az utolsó évek. 1850—1864.

I.

Irodalmi viszonyok az 50-es években. Az első biztató szó. Irodalmi vállalatok; írók és közönség. Fáy új irodalmi munkásságának áttekintése, 1853—1864. Regények: *Jávor orvos* és *Szutyogfalviak* méltatása. Fáy elvei a regényirásban. Kisebb elbeszélések. Az utolsó színművek; a *Mátrai vadászat* méltatása; színpadi sikere. Egykorú kritika.

Fáy elrendezvén családja vagyonügyét, ő maga — tétlen s szótlan hazafiúi fájdalmával továbbra is a fővárosban marad. Végintézkedései azt mutatják, mintha szivesen fogadná már a halált is vendégűl, hogy ne kelljen látnia, mint dől rommá mindaz, a miért egész életében oly nemes buzgósággal küzdött. De még sokáig kellett járnia a nemzet nagy temetőjében, míg az új feltámadásnak csak némi reménye is biztatott. Megkönnyebbült, midőn legkedveltebb alkotása, a takarékpénztár kibirta a catastrophát bukás nélkül; egyébként a közdolgok semmit sem érdekelték. Jót úgy sem hallhatott, szerepelnie úgy sem lehet többé, az ő kora lejárt. Egyszer jelenik még meg a köztéren, hogy — mint a vén Toldi a veszélyben forgó országczímerét — úgy ő erélyes tiltakozásával mentse meg a protestans autonomiát a fenyegető veszélytől. (1851.) Azután ismét visszavonul a közélettől s mint általában az

egész nemzet, ő is a mult emlékeibe temetkezik, abból merítvén vigasztalást, s reményt a boldogabb jövőre.

A nagy nemzeti catastropha után ismét elölről kelle a munkát kezdenünk, s kétszeres erővel látnunk ahhoz, mit a nagy Széchenyi a nemzeti jólét, műveltség és szabadság föltételeiül jelölt meg: vagyonosodásunk fejlesztéséhez és nemzetiségünk ápolásához. Csak ha ezek birtokában megerősödve kitartók leszünk s józan mérsékletünk nem fog újra elhagyni bennünket, s esetleg a külügyi állapotok is kedvezőbbekre fordulnak: csak úgy lehetett némi kilátásunk a gyászos helyzet javulására. E nemzeti munkát mint a mult század végén s a jelennek elején, úgy most is az irodalom indítá meg, s élete hátralevő napjaiban buzgó részt vett benne Fáy András is, a régi harczok agguló bajnoka.

Az első biztató szó a Kisfaludy-társaság egyik elkésett kiadványának (Euripides színművei) előszavából hangzott Toldytól: «Minden egyéb fensőség ingatag — úgymond — csak a szellemi biztos és maradandó. Ezt kell minden népfelekezeteink közt fentartanunk, ezt egész erővel növelnünk és biztosítanunk. Ebben nemzetünk jövője és semmiben egyébben. Azért fogjunk új elszánással és lelkesedéssel a nemzeti irodalom műveléséhez, terjeszszük önzetlen munkássággal s áldozattal is!» — Valóban új elszánás kellett hozzá! A forradalom vihara magával sodorta az irodalmi vállalatokat is, egyedül a *Gazdasági Lapok* meg a *Religio* élték túl a catastrophát.[1] Pedig mily pezsgő élet volt már épen a hirlapirás terén, mennyi jeles írót teremtett az utolsó évtized s mennyire felszaporodott már az olvasó-közönség!

[1] Gyulai Pál: «A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján.» *Emlékbeszédek.* Budapest, 1879.

Az első új hírlap a Nagy Ignácz *Hölgyfutár*ja volt (1849. nov. 15. óta), majd Szilágyi Sándor csoportosított néhány írót füzetes vállalataihoz. 1850-ben indítja meg Császár Ferencz a *Pesti Naplót*, s Toldy az *Új Magyar Muzeumot*; vidéken is mutatkozott némi mozgalom. De valamennyit csekély részvét támogatta. Az irodalom munkásai szanaszét hányódtak, s a ki nem sínylett börtönben vagy nem bujdosott ki a hazából, azt elnémította a nemzeti fájdalom. A közönség sem érdeklődött a közdolgok iránt. A kinek volt biztos megélhetési módja, elvonult félreeső falujába vagy pusztájára, hogy mennél kevesebbet halljon a világról; s ott aztán a családi élet cultusában meg a mult emlékei között keresett kárpótlást az elveszett jelenért. Az írók is egyedül a mult által szólhattak büntetlenül s mégis vigasztalólag a nemzethez; a költők, még ha allegoriákban szóltak, sem kerülhették el a hatalom üldöző kezét.

Ilyen állapotban a közhangulat kifolyásakép, másrészt a viszonyok kényszerítő hatása alatt — indult meg (1851.) irodalmi s politikai életünk legkitünőbbjeinek (köztök Fáynak) közreműködésével s pártfogásával a *Nemzeti könyvtár*, melyben régibb irodalmi s történelmi emlékeink jelentek meg. Majd Csengery kiadja a *Magyar szónokok és statusférfiak könyvét*, melyben a közelmult jeleseiről nyujt kitünő élet- és jellemrajzokat. Pákh Albert az *Újabbkori ismeretek tárát* indítja meg, mely szintén bő alkalmat nyujtott a történelmi visszaemlékezésekre.

Lassanként aztán ismét tömörülni kezdtek az erők, visszatérni a bizalom nemzetünk jövője iránt s élénkebb lett a részvét is. 1853-ban már egyszerre négy új folyóirat keletkezik: a *Szépirodalmi Lapok* Gyulai és Pákh, a *Délibáb* Festetics Leo neve alatt Jókai, a *Divatcsarnok* Csá-

szár Ferencz, a *Falusi esték* Vas Gereben, 1854-ben pedig a *Vasárnapi Ujság* Pákh szerkesztésében. Ezek lassan-lassan behatolnak már a családi tűzhelyhez, az ekkor készülő nagy háború is újra fölkelti az érdeklődést, mert sokan voltak, kik a világeseményektől várták a mi sorsunk javulását is.

Ez a fölélénkült mozgalom Fáyt sem hagyja érintetlenűl. A múltnak cultusához a maga emlékeinek gazdag anyagával járul. Előbb csak az irodalom és művészet régibb munkásairól közöl apró jellemvonásokat, történetkéket, majd ezek kedvező fogadtatása után a saját gyermek- s ifjúkorával, és megyei színigazgatói szereplésével kapcsolatban ír érdekes emlékirati jegyzeteket.

S ezzel meg volt törve az út. A munkásság egyéb teréről visszavonulván, ismét könyvei közt keres szórakozást, íróasztala mellett örömet. 1851-ben átdolgozza a régi *Hasznos házi jegyzeteket;* 1853-ban összes munkái befejezésekép *Buzavirágok és kalászok* czím alatt kiadja a IX. és X. kötetet; majd új alkotásokhoz is kedvet kap. 1855-ben kiadja a *Jávor orvos és szolgája Bakator Ambrus*, 1857-ben a *Szutyogfalviak* czímű regényeit. Kisebb elbeszélései s színműveiből pedig 1861-ben a *Hulló virágok* czímű bokrétát köti.

Visszatér kedvelt thémájához, a neveléshez is. 1855-ben kiadja *Legegyszerűbb s gyakorlatibb nevelési rendszer* czímű füzetkéjét, 1857-ben *Halmay-család* czímű neveléstani olvasókönyvét s ennek folytatásakép 1860-ban az *Oskolai és házi növendék élet*et, nem is említvén kisebb czikkeit. Az életbiztosító intézet terve félbeszakadván, legalább az összegyűjtött adatokat bocsátja közzé: *Adatok Magyarország bővebb ismertetésére* czím alatt, melylyel, mint láttuk, fontos szolgálatot tett a statistikai tudománynak. Majd egyes társadalmi kérdéseket fejteget a különböző

hirlapokban s 1862-ben kiadja az *Elszegényedések* czímű munkáját. Az akadémiában emlékbeszédet tart, a Kisfaludy-társaságnak a classicusokból fordít.

Egy szóval, élete utolsó tizedében oly buzgó és sokoldalú irodalmi munkásságot fejt ki, mint legjava korában, úgy hogy e korszakot méltán nevezhetjük *másodvirágzás*nak. Ez, ha színre, illatra, nem oly élénk, nem oly erőteljes is, hasonlít az elsőhöz, sokban egy azzal, s ha nem fejlődtek is e virágokból oly gyümölcsök mint az elsőkből, irodalmunknak fejlettebb korában sem mellőzhetők hallgatással. A régi jó idők emberei, viszonyai támadnak fel előttünk, s az akkori időknek patriarchalis életére, minden emlékére bizonyos kegyelettel gondolt most mindenki. Irodalmilag is bizonyos új áramlatnak akarván útját állni, nem voltak hatás nélkül. E késő munkásság mindenesetre oly bizonysága a szellemi erők megőrzésének, minőre a világirodalom nagy emberei között is kevés példát találunk.

Lássuk már ez irodalmi működést kissé részletesebben, előbb a szépirodalmit, azután a társadalmit.

A «*Jávor orvos és szolgája Bakator Ambrus*» czímű «szeszélyes regény» — mint Fáy nevezi — 1855-ben jelent meg két kötetben.[2] A cselekvény Kakasd községben játszik, melynek leírása közben mindjárt bemutatja az író a falunak typikus alakjait s a regény főszemélyeit: a fukar Szetényi Ignáczot, ki eltünt öcscse vagyonában ül; az őseire büszke, de elszegényedett mezei biztost: Avart, ki szinésznő-nejétől elhagyatva, nőgyűlölővé lett, Bálint fia azonban Szetényi lányáért eped; Jávort az eszes s higgadt megyei orvost, ki fiatal nejével s csecsemő lánykájával boldogan él, legfeljebb anyósának zsörtölődéseit kell hallgatnia, de ezt is lefegyverzi tudománya s nyugodtsága tekintélyével.

[2] Pest, 1855. Kiadja Heckenast G. I—III. Az I. kötetben: «Előszó olvasóimhoz» 1—17. l.

Egy téli nap délutánján azonban valami titokzatos idegen jön a házhoz, kivel másnap Jávor elutazik s visszatértével egy újszülött fiúcskát hoz magával. Neje hisz férje hűségében s nyugtató szavaiban, de anyósát annyival jobban fölháborítja az eset, mivel a titoknak nagy ellensége, s az orvos az idegen gyermeknek dajkát fogad, a saját lánykáját pedig — nevelési s orvosi elvekből — nejével tápláltatja. Lányát tehát folyton bujtogatja, sőt boszúból rábeszéli egy kis kaczérságra is. Erre jó alkalmul szolgál a ledér s hiú Martial gróf megjelenése, ki vagyonilag tönkre jutva a szép s gazdag Szetényi Mária kezét szeretné megnyerni s Jávorékhoz annyival biztosabban kopogtat be, mert Katinka körül már lánykorában is édelgett, bár sikertelenűl, Jávor pedig nevelője volt. Katinka, mivel férjét szereti, nehezen határozza el magát a veszedelmes játékra; midőn azonban egy rejtélyes fiatal nő keresi a távollevő Jávort, az idegen gyermeket pedig feltünően ölelgeti, a gyanú megingatja hitét. Beleegyezik tehát, hogy Martial gróffal anyja kíséretében bemenjenek a szomszéd város circusába. Itt azonban legelőször is Avar Bálinttal találkoznak, ki Máriára féltékeny lévén, gyűlöli a grófot, s mivel ő ezt az illetlen udvarlásra (Jávor távollétében), a gróf pedig Bálintot a vele volt fátyolos nőre csípősen figyelmezteti, a szóváltásból botrány és párbaj lesz, az esettel pedig tele az egész város. A nők rettegve várják haza Jávort; de ez a hírhordó s kárörvendő látogatók előtt azzal védi meg nejét, hogy a kirándulás beleegyezésével történt, nejének pedig aztán nyugodt bizalommal csak annyit mond, hogy «a nőnek nem elég csak lennie erényesnek, látszatnia is kell annak». A házi béke annál biztosabban visszatér, mivel Jávor a léha grófot is elrezzenti a háztól, Mari kezét pedig megkéri Avar Bálint számára. Sikerűl is rábeszélnie az apát, de a lány, szintén tudván a fátyolos nőről, kikosarazza a kérőt. Történik azonban, hogy Szetényit kirabolják, s Avar minden neheztelése daczára oly buzgón fürkészi ki a tett elkövetőit, hogy a korábban s máshol elrablott holmik is megkerülnek, s e közben kiderül az is, hogy a fátyolos nő nem más mint Bálint testvér-huga, Avarnak

leánya, kitől megtudván elhúnyt neje dolgait és erényes életét, mindkettejöknek megbocsát. Az egész rejtély azonban csak ezután világosodik meg. Egy bűvész-csoport vetődik a faluba s mindenki odatódul. Egyebek közt aztán az egyik játszó nő (Avar leánya) eltünt férje szellemét idézteti föl a bűvészszel s megjelenik a színen az eltünt Szetényi Vincze alakja. E látványra a jelenvolt Ignácz oly rosszul lesz, hogy betegen viszik haza. A birtokot t. i. nagybátyjuk az ügyvédi pályára készülő, de könnyelmű Vinczére hagyta, ki Jávornak jó barátja volt; goromba csínyjei miatt azonban el kellett a fővárosból menekülnie. Aztán álnév alatt színészek közé állt, s ott elvette Avar leányát, övék a titokzatos gyermek is, kit akkor hoztak Jávorhoz, mi alatt Vincze jobb szerencsét keresve külföldön bolyongott. Most hazatérve megelégszik a birtok kisebbik felével; Mari a Bálint boldog neje lesz s így minden jóra fordul.

Szakasztott ikertestvére ennek Fáy másik regénye: *A szutyogfalviak* czímű,[3] mely 1857-ben jelent meg. Ennek színhelye: Szutyogfalva, a sokfelé ágazó cselekvény főszemélyei pedig: a Füzy-család tagjai és Bellén, az új pap, kit Füzy György és néhány egyháztag ép most hoznak a collegiumból. Szutyogfalván az özvegy papné s leányai fogadják, hol egyszersmind megismerkedünk a falu nevezetességeivel: a papucshős rektorral és nyelves feleségével, a benfentes harangozóval s a Füzy-testvérek családi gyűlölségével. Bellént egyenes, komoly jelleme s tapintatos modora csakhamar megkedveltetik, s hogy a szép Klárika szívét sem hagyta érintetlen, azt a harangozó sugdosása s a nyavalyás rektorfiú féltékenysége nélkül is észrevette. Őt is meghatják a lányka egyszerű bájai, szavát azonban egy legatusi kirándulása alkalmával már a kaczér Ledneky Fáninak adta. Elmegy tehát érte, csakhogy ez azóta már egy gazdag rokonára varrta magát, s gőgösen utasítja vissza Bellént; ez pedig örül, hogy még jókor kiábrándulhatott. A mint hazaér,

[3] *A szutyoyfalviak.* Magyar fajképek. I—II. k. Pest, 1857. Heckenast G.

megkéri Klárikát, kivel aztán boldog családi életet él. Nem simul el ily hamar a falu urainak torzsalkodása, bár Bellén megkisértette a békítést. A két testvér merő ellentét, s mióta atyjok vagyonán, sok perpatvarral, megosztoztak, alig érintkeztek egymással. Gábor a katonaságtól mint művelt, irodalom és művészetkedvelő ember tért haza, s itthon is legszívesebben ilyen emberekkel mulat, kik gyakran járnak ki hozzá a közeli városból. György falusi kedvteléseinek él, gazdálkodik, vadász, udvarában medve, majom s egy czigány bohócz tartózkodnak. Mikor öcscse azt a lányt vette el, kit ő szeretett volna nőül, azóta még nagyobb lett köztök a gyűlölség, mely kifogyhatatlan volt a kölcsönös boszantásban. Utóbb egy közös rét lekaszálása miatt valóságos csatára fegyverkeznek. Gábor neje, ki eddig is békítgette a testvéreket, ijedten hajtat a helyszínére, de Györgynek egyik embere véletlenül elsült fegyverével megsebesíti. Ez az eset megtéríti a testvéreket, a béke pedig megváltoztatja a két ház viszonyát, s Györgyöt is, ki egymásután lemond eddigi különcz kedvteléseiről. De ezzel még nincs befejezve a regény. Mint a *Jávor orvos*ban, itt is a végére van hagyva egy csomó régmúlt, s a regény keretén kívül fekvő eseménynek kibonyolítása. Mikor már a leggyöngédebb egyetértésben élnek a Füzyek, betoppan a faluba egy vándor festő, Vertényi Jenő, kivel György és Bellén a collegiumból jövet már találkoztak, s a kit vidor életkedve- s leleményességeért már akkor megszerettek. Szívesen adnak neki munkát, hogy tartóztassák. Munka közben egyszer egy elzüllött ember lepi meg, kiben rég látott atyjára ismer. A mint ájulásából magához térítik, fiának elmondja egész zivataros múltját. Mint mérnök ismerkedett meg a Füzyek nővérével, s mivel szép szerével nem adták neki, megszöktette; az apa kitagadta lányát, ki utóbb a kártyás férj mellett nyomorban hal el. Sokat hányódik-vetődik, majd hamis kártyásokkal, váltóhamisítókkal szövetkezik; most az üldözés elől menekül s nemsokára meg is hal. A család megbocsát a bűnbánónak, leginkább a derék fiú miatt, ki azután a rokon Füzy-háznál feleséget szerez, s anyja vagyonrészét is megkapja.

Ez képezi a két regénynek, mondjuk, főcselekvényét. De mint első regényében, úgy ezekben is keveset törődik Fáy a cselekvényalkotással; megragadja az eseményt a derekán, meg-megszaggatja az elbeszélést epizódokkal, nem érdekgerjesztés végett, hanem egy-egy új, néha mellékszemély kedveért, s rendesen későn vagy épen csak a végén tudjuk meg a mesének legelejét, a mi nélkül akár el is lehetne a regény. Fáy azonban nem a cselekvények érdekes szövésével akar hatni; csak helyzeteket költ, hogy ezekkel jellemezhessen, hogy embereket, typikus alakokat vagy mint ő nevezi, «fajképek»-et mutathasson be a magyar társadalmi életből. A helyzetek sokszor csak lazán függenek össze, a mellékszemélyek dolgai pedig nemcsak háttérbe szorítják, hanem szinte feledtetik a főszemélyeket; de tagadni nem lehet, hogy mind igen jellemzők és derültségökkel ébren tartják az érdeklődést is, míg a főesemények bágyadtak s úgy a helyzetek, mint a szereplők gyakran emlékeztetnek egymásra. A *Jávor orvos*ban a Szetényi és Avar-család, a *Szutyogfalviak*ban a Füzy-család múltjában van egy végzetes titok, mely mint valami átok nehezül rájok s csak ez alól felszabadulva, válnak igazán boldogokká. A titoknak szövedéke is hasonló, mindkettő szöktetésen fordúl meg. A kibékülés közvetítői: amott Jávor, emitt Bellén, nemcsak szerepökre, hanem jellemökre is hasonlók. Olyan mintaember mindegyik, minőkkel Fáy szépirodalmi munkáiban gyakran találkozunk; ők képviselik és hirdetik az író eszméit: Jávor főkép a gyermeknevelés axiomáit, Bellén pedig azt, hogy a rokon- és ellenszenv nem biztos útmutatók az ítéletben. Egy-egy régi alak is föltámad előttünk: Gozáry Benedek ép úgy bújja a levéltárakat, s meglevő vagyona elhanyagolásával ép úgy a pörlekedés révén akar meggazdagodni, mint Gyo-

mai a *Bélteky-ház*ban; Vertényi életvidor kedélye szintoly anyagból van gyúrva, mint Víg Ferié a *Régi pénzek*ben. Annál több eredetiséggel vannak rajzolva a mellékszemélyek. Ilyen alak a *Jávor orvos*ban Ambrus; a mint az orvos háza körűl ügyetlenkedik, a mint örökséget kapva, «megszerelmesedik», a mint jószívű golyhóságát az egymás kezére játszó Pintes és Erzsi kizsákmányolják, s a mint aztán Ambrus «bölcs» lemondással szatócsboltot nyit, s csendes házásnak adja magát, — mindezt Fáy a németalföldi festők ecsetjével állítja elénk. Nem kevésbbé sikerült a kotnyeles Maláta rajza a *Szutyogfalviak*ban. Ez váltig csizmakészítő ügyességével dicsekszik, de mindent szívesebben végez, főkép a hírhordást, utóbb pedig Hans Sachsról hallván, kedvet kap a versíráshoz. A leánykérő úton, midőn Bellént kíséri, majd otthon a faluban esett kalandjai, esetlen tettei bő alkalmat nyujtanak Fáynak a humorizálásra. Fecsu, a czigány bohócz is érdekes alakja a régi nemesi udvaroknak; hóbortos tettei, gyáva félénksége s néha talpraesett elmessége szintén sok derűltséget keltenek. Kívülök azonban egész sora van még a találó vonásokkal rajzolt typikus alakoknak, minők: *Jávor orvos*ban Pintes Balázs, az ezermester s ravasz cselszövő, a pandurhadnagy, a *Szutyogfalviak*ban az «oroszlánhájjal» kenekedő Ledneky, a rektor és nyelves felesége s orvossággal élő fia stb. Nem kevésbbé jellemzők az oly jelenetek, minők amott a rablók viselt dolgai s az orgazdatanyák, a vándorszínészet állapota, emitt a csárdabeli élet, a legatus-diák kalandjai, a falusi vadászat stb. A főszemélyek közűl a már említett Jávoron és Bellénen kívül legjobban kialakulnak: a fukar s önző Szetényi Ignácz, a nőgyűlölő Avar, az eldurvult Füzy György, a nők közűl az erényes Katinka s az ábrándos Klárika.

A helyszín más, a szereplők különböző társadalmi állásúak, de iránya ugyanaz mind a két regénynek, mind a kettő ugyanazt a társadalmat, a régi magyar falusi életet festi jellemző viszonyai s jól ismert alakjaival. A háttérben történő eseményekbe vegyül némi érzelgés, a szereplők közt akad egy-két romlott erkölcsű ember is, de ezek nem rontják meg a regény levegőjét, mely mindig derűlt, napfényes. Azok a rablójelenetek s azok a megbélyegezett emberek csak mellékesek; kiegészítik a régi világ képét, melyet Fáy híven akar rajzolni, de annak patriarchalis kedélyességét nem zavarják meg.

Fáy eljárását, czélját legjobban jellemzik a saját szavai. «E regényeivel — úgymond önéletrajzában [4] — derültebb irányt akart adni beszély- és regényirodalmunknak, mint a milyent Sue, Dumas s általában a franczia írók után követni divatban volt.» Neki — mint a *Jávor orvos* előszavában is mondja — az a meggyőződése, hogy «ez a világ és élet nem lehet oly rossz, hogy abból csak elvetemültség példányaival bírhasson kedveskedni a regényíró phantasiájának .... A phantasia alkosson hídat ég és föld, ne pedig föld és pokol között; szépítse az életet nyájas sejtelmek és vágyak által, és ne keserítse, undokítsa el azt irtózatokkal és embergyűlöletekkel. Ezért — mondja alább — «maga az élet adjon nekem rámákat, mikbe jellemfestményeimet illeszszem és ne magát az életet törjem, erőszakoljam önkénytesen alkotott arabesk rámákba». — A *Szutyogfalviak*ban is azt mondatja Vertényi Jenővel, hogy az ő kedvencz olvasmánya az «oly lelkes írónak munkája, ki az életet, világot és embert, mintegy magasból, nyugalmas

[4] Székácshoz intézve 1859. május 30-iki kelettel. *Kisfaludy-társ. Évl.* Újf. IX.

kedélylyel s higgadt, lesalakúlt elmével tekinti, s az életet borzalmas viharoktól, az emberiséget iszonyatgerjesztő undokoktól menten festi . . . Mert ő — úgymond — meg van elégedve a világgal, ha nem azért is, hogy legjobb, hanem mert rosszabb is lehetne». A regénynek utolsó sorában is azt hirdeti, hogy «*az a valódi bölcs, ki az életet magát vallja és fogadja mesterének!*»

Ez az élethűségre törekvő finomabb realismus, ez a mindennapi élet bajait derűlt képekkel váltogató, nyájasan feddő s enyelegve oktató előadásmód az ismertető tulajdonai Fáy régebbi műveinek is, s e tulajdonok tűntetik ki kisebb elbeszéléseit is.

Igen sikerült ezek közt *A könyvbúvár*, kinek modelljét már egy régi jegyzőkönyvében megtaláljuk.[5] Kalas Turibius, mint a görög és latin nyelv kiérdemült professora, nejével Pest egyik külvárosában küzködik az élettel, de tanulmányai s könyvgyűjtő szenvedélye mellett alig érzi nyomorát; sőt a szegényen is segít s neje ijedelmére még vendéget is maraszt szűkös asztalához. Egyszer egy újan szerzett régi könyvben nagyobb mennyiségű pénzt és kötelezvényt talál, a mit aztán télvíz idején szállít vissza jogos tulajdonosához, egy egri kereskedő árva leányához, ki nem más mint az ő fiának választottja. Az esküvő napján Kalas boldogsága annál nagyobb, mert akkor kapja a meghívást is egy grófhoz könyvtárnoki állásra. Az öreg Kalas húmoros

[5] *A könyvbúvár* először a *Buzavirágok és kalászok* I. kötetében jelent meg Pest, 1853; de valószínűleg régebbi munka, mert a főszemély modellje *Könyvbúvár* czím alatt már meg van Fáynak egy, a 30-as évekből való jegyzőkönyvében. Im e jelenet, mely alkalmat s tárgyat adott az elbeszélésnek: «Könyvbúvár. Piaczra megy kenyérért s egy nagy grapsát hoz haza váró feleségének és síró gyermekeinek. Lelkesedéssel beszéli, mily régen kereste e könyvet, mily olcsón vette, forgatja, porozza, egyengeti leveleit. Felesége boszankodik».

rajza rendkívül találó. Idealismusa, életmódja, szenvedélye, szegényes vendégszeretete, jószívűsége, sőt becsületessége is félszeg módon nyilatkozik, de utoljára is boldoggá lesz, a mit meg is érdemel, feleségével, sorsa hű osztályosával együtt. Fiok örökli atyja tudománykedvét s becsületességét, de ő már egészen az újkor embere, s így az ellentét még élesebben jellemzi Kalast, ki — mint a *Bélteky-ház* Porubayja — szintén az ó világ szemüvegén nézi a jelent, melyből nagyon keveset ismer.

A viharok czímű[6] egy fiatal ember szerelmi történetét beszéli el. Ez ugyanis a budai hegyekben kitört vihar alkalmával megismerkedik egy fiatal lánynyal, kivel aztán sokáig nem bír találkozni; végre fölfedezi, hogy az átelleni házban lakik, s az akadályok elhárítása után nőül veszi. A három nőszereplő jellemzése, az ébredő s fejlődő szerelem rajza, a kirándulási bajlakodások leírása élénk, szemléletes, mint Fáy minden munkájában; de a cselekvény kibonyolítása mesterkélt. Egészben hasonlít a 40-es évek rajzaihoz. melyekben a divatlapok írói (Gaál, Nagy I. s mások) kedvtelve festegették a fővárosi élet viszonyait és alakjait; valószínű, hogy Fáynak e dolgozata is ez időből való. — *A rekettyési Borgay Kálmán utazása a világ egyik féloldalán* czímű[7] a hiú íróvágyat gúnyolja. Borgay irígyen nézi, mennyire kitünteti a közönség Füreden irodalmunknak néhány ott időző jelesét. Az ő dicsőségökre vágyódik, de mivel szépirodalmi munkát kihült képzelete, tudományosat előkészület hiánya miatt nem írhat, útleírásra határozza el magát. Bekötteti a tiszta papirost, fölírja a czímet, megírja az előszót, aztán útnak indúl egyik jovialis barátja- meg inasával. Pestig a maga négyes fogatán megy, de már e rövid úton is tömérdek apró baj éri. Tovább utazva, pénzét lopják el. Lemondva most a nagy vállalatról, már csak Párisig készül menni, de csak

[6] Először a *Losonczi Phoenix* III. k. 1852. (76—103. l.) Másodszor a *Buzavir. és kal.* I. k.

[7] Először a *Hulló virágok* czímű kötetben jelent meg. Pest, 1861. (173—250. l.)

Hangodig jut el, hol régi barátjának hugába szeret s Páris helyett, háza népe bámulatára, Rekettyésre tér vissza. Az úti kalandok leírása kissé hosszadalmas, de az alföldi utazás, a csárdai élet s a typikus vendégek itt is igen jellemzetesen és sok húmorral vannak bemutatva.

Az újabb szépirodalmi munkák közt legbecsesebb alkotása Fáynak: *A szép Katinka, vagy a szívnek tévelyei* című.[8] Az ős lovárdi kastély, melynek rajzához nagyapja gálszécsi kastélyáról s a saját szülőfalujáról vesz hű másolatot, elhanyagoltan áll egy öreg szakács felügyelete alatt; a kasznár a szomszéd faluban, ura, Rudnay báró pedig a negyedik vármegyében lakik. Fia, Ernő báró egyszer kedvet kap, hogy Lovárdon vadászszon s Kartaly Lajos mérnökkel, ki tanulókori barátja, mindennap kijár az erdőkre. Egyik alkonyattal feltűnő szépségű fiatal lány üdvözli, az öreg Kaposi kasznár unokája, s ettől kezdve nincs miatta nyugodalma. Elmegy hozzájuk s Katinka kedves ártatlansága s értelmes társalgása még jobban elbűvölik. Családi előitélettől foglyozva, eleinte nem is gondol arra, hogy elvegye a lányt; midőn azonban az öreg Kaposi, majd Kartaly barátja féltékenykednek, titkon eljegyzi Katinkát, azzal az őszinte szándékkal, hogy tavaszszal visszajön érte s elveszi. De otthon atyja helyett ennek rangtartó nővére uralkodik, s ez, miután öcscsét megdorgálja, oly ügyesen szövi körülötte a hálót, hogy Ernő a tavaszszal nem Lovárdra megy, hanem Bátonyiékat kiséri fürdőre. Itt azt a költött hírt hallván, hogy Katinka egy orvos jegyese lett, elveszi Juliát s egyik erdélyi birtokára költözik. Két év múlva egyszer bemegy Kolozsvárra, s a szinház ünnepelt primadonnájában meglepetve ismeri fel a szép Katinkát. A kölcsönös felvilágosítás után megújul a régi viszony s mind bensőbbé válnék, ha Katinka főhadnagy bátyjának megérkezése félbe nem szakítaná. Ernő viharos szívvel adja becsületszavát, hogy ez volt utolsó találkozása Katinkával; s mivel szavát nem tartja meg, a főhadnagy párbajra kényszeríti s

[8] U. o. 251—323. l.

agyonlövi. Ez a beszély cselekvénye, melynek minden mozzanata lélektani elemzéssel van tovább fejtve s úgy a viszonyok és szereplők jellemzése, mint a szerkezet kereksége s az előadás drámai élénksége miatt az 50-es évek fejlettebb beszélyirodalmában is számottevő dolgozat volt.

Van ezeken kívül Fáynak néhány történeti hátterű elbeszélése. Ilyenek: *Alkibiades. A művész és barátai, Flóris deák* és *A szuliotáik.*[9] Az első az ismert görög hősnek életéből vesz egy jelenetet; a második Van Dycknek ifjúkori szerelmét beszéli el, melyből mestere, Rubens gyógyítja ki. Mindkettő élénken írt, rövidebb elbeszélés. A *Flóris deák* már hosszabb. Meséje Zápolya János korában s Késmárk és Lőcse városokban játszik, s e két város vetélkedése, valamint az akkori polgári élet rajzában sok derűlt jelenet, s néhány igen találó jellemkép van. Ilyen a czímben szereplő deákon kívül főkép a családjára s városára büszke Berghammer Kajetán, ki váltig azon tépelődik, mint találhatna új eret a bányákban s leányát is olyan ifjúhoz akarja adni, ki valamit ért a bányászathoz; Margit azonban egy lőcsei ifjút szeret. Mivel Kajetán úr hallani sem akar e viszonyról, titkon leveleznek, miben a két város mindenes vándora: Flóris deák segíti őket. Többféle akadály legyőzése után, mivel Károly a közben alaposan kiképezte magát a bányászatban, Flórist pedig egy rabló, hálából, igazi érre vezette, minden jóra fordul: Margit Károlyé lesz, Flóris meg Kajetán nővérét veszi el. — *A szuliotáik*ban végre az albániai népnek a jelen század elején vívott kétségbeesett szabadságharczát beszéli el.

[9] Az *Alkibiades* megjel. *Szigeti album* 1860. A *Hulló virágok*ból, melyben Fáy újabb beszélyeit és vígjátékait adta ki, talán feledékenységből, kimaradt; nincs meg összes beszélyei 1883-iki kiadásában sem, úgy látszik, ugyanazon okból. — *A művész és barátai* először *A hiúság sebz és gyógyít* czím alatt az 1858-ra kiadott *Remény*ben (121—144. l.) jelent meg, másodszor a *Hulló virágok*ban. — A *Flóris diák* először az Arany János *Koszorú*jában (1863. II. 1—4. sz.), *A szulióták* u. o. (1864. II. 1—4. sz.) jelent meg.

Az apró csatározások, küzdelmek leírása helyenként fárasztóan hosszadalmas, de az alakok jellemzése oly erőteljes, a történeti események keretén belül alkotott mesének leleménye oly érdekes, s az egészben olyan ifjú hév lüktet, hogy senki sem gondolta volna, mikép a beszély agg íróját már csak napok választják el a haláltól.

Az a szíves méltatás, melylyel irodalom és közönség e szépprózai munkákat fogadta, arra bírta Fáyt, hogy a vígjátékíráshoz is visszatérjen. Előbb átdolgozza régi, kedvelt darabját, a *Régi pénzek*et (1858), melyről már szóltam (IV. fej. 2. sz.), azután új darabokat is ír. Első volt *A mátrai vadászat* című három felvonásban,[10] melyet késő öregségében, 1860 telén készített.[11]

Gróf Kerényi és nővérének, Matildnak vőlegénye: báró Rohányi épen vadászatra készülnek. A gróf előbb a szép szobalánynyal enyeleg s hogy czélt érjen, férjet is ajánl számára a rőt Szervácz vadászban, kinek — eddigi ármányosan ügyes szolgálataiért — a főerdészi állást igéri. A báró pedig indúlás előtt egy levelet ád neki, hogy titkon a grófné kezébe juttassa. Ezt meg is teszi Lenke, de aztán mindent kifecseg kedvesének, a házhoz járó s féltékeny Bokros Ferinek, Matild pedig fölismeri a levélen a báró írását. Ezzel aztán el van hintve a vihar magva. A 2-ik felvonás Bokros Kelemen házában játszódik le, ki azelőtt jegyző volt s most szelenczéknek való jaspist, calcedont stb. szedeget a Mátrában. Feleségével, ki valaha színésznő volt, s fiával, ki ügyes, de szókimondó fiú, szegényen éldegél, vidor életkedve azonban megmarad. Ezért, midőn a gróf és báró a zuhogó viharban belépnek s uraik vadászainak adják ki magokat, szíve-

[10] Megjelent a *Hulló virágok*ban 1—90. lap.

[11] «Engemet e télen — írja Szvorényi Józsefnek 1860. június 10-én — géniuszom-e vagy agg szeszélyem két, már csaknem felejtett pályámra dobott vissza. Vígjátékot írtam, (*Mátrai vadászat*) stb.

sen látja őket, megkínálja maradék sajtjával, azok pedig bort hozatnak. Víg poharazás közben összebarátkozik velök, sőt egy-egy szelenczével is megajándékozza vendégeit; majd szó esvén fiáról, kit erdészszé szeretne tenni, Szervácznak urát csaló viselt dolgait is fölfedi, hazaérkező fia pedig féltékeny hevében azt mondja el, hogy a gróf Lenke körül édeleg, a báró meg a grófnéval levelez. Mikor erre betoppan Szervácz személyében az igazi vadász s kezet csókol urainak, általános lesz a zavar. A gróf megbocsát Bokroséknak a gyanútlan őszinteségért, sőt a vendégszeretet viszonzásául meghívja őket házához is. Hanem otthon — a 3-ik felvonásban — számon kéri a hallottakat. Először is Lenkének mondja föl fecseségei miatt a szolgálatot, aztán báró barátjától kér fölvilágosítást a levelekért, melyek miatt Matild is elhidegült vőlegényétől. A báró megkisérti a mentegetőzést, de a gróf sehogy sem akar várni a titok fölfedezésével s párbajjal fenyegetőzik. Fölmennek tehát a grófnéhoz, s a levelek tartalmának közlésével mind a féltékeny gróf, mind Matild megszégyenülnek, mert a grófné azért váltott néhány levelet a báróval, hogy a gróf nevenapjára megszerezzék egy szomszéd úr paripáját, melyet Kerényi rég óhajtott. A kibékülés után érkeznek meg Bokrosék; s örömük határtalan lesz, midőn a gróf az elcsapott Szervácz helyett a heves, de ügyes s becsületes Ferit teszi főerdészszé s megkapja Lenkét is, kit a háziak mindnyájan megajándékoznak.

Ez a vígjáték meséje. Nem ágas-bogas, hanem egyszerű a cselekvény, melyben jobbára a félreértések régi motivumai szolgáltatják a comicus helyzeteket; de nem kevesebb comicum van a jellemekben s az elmés párbeszédekben. Különösen sikerült az exnotarius és feleségének jellemrajza. Bokros Kelemen a megtestesült becsület és nyilt őszinteség embere, ki önkényt hagyja oda a jövedelmező jegyzőséget, hogy ne kelljen hamis számadásokat aláírnia; de sanyarú helyzetében sem veszíti el életkedvét, sőt szívesen

barátkozik és elmulat, barátságát azonban nem engedi megfizettetni; mikor a gróf aranyokkal telt ezüst szelencével akarja viszonozni ajándékát, inkább a cselédháznál látott ócska sódarálót kéri. Neje rátartós és feszes s ezzel válik comicussá. Szívesen idézgeti fel színésznő-korabeli hódításait s egy híres monologját elő is adja, a mit ő meg a férje — a régi emlékekben élve — komolyan élveznek, de a vendégek annál jobban mulatnak kimért testtartásán s régi divatú hanghordozásán. Beszéde különben mindig választékos s néha oly föllengős, hogy férje is alig érti. — Mikor előadásra került a darab (1860 május 30-án), jellemző alakításuk (Bokrost Szigeti, Bokrosnét Szatmáryné játszotta) még jobban kiemelte comicus vonásaikat s kitüntek a vígjátéknak egyéb jeles tulajdonai is, úgy, hogy általános tetszés között ismételték, 1873-ig még 13-szor.

Kevesebb igényű, de a viszonyok s jellemek festésében nem kevésbbé sikerült: *Az időjós* című egy felv. vígjáték.[12] Ledneky és Hruskay már fiatal korukban megfogadták, hogy gyermekeiket egymással házasítják össze. Jolánka azonban Kávay Gyulát szereti, a ki színleg az öreg Ledneky időjós kedvteléseiben is buzgólkodik s megkedvelteti magát, Hruskay Tóni pedig, mielőtt leánynézőbe indúl, Kávaynak barátjától kér utasításokat, mikép viselje magát a Ledneky-háznál. Ennek tanácsára mint piperkőcz s a magyar táncznak, könyvolvasásnak és időjóslásnak ellensége kép mutatja be magát, s így, mielőtt megkérte volna Jolánkát, már kosarat kap. Mikor a kertben a napfogyatkozást szemlélik, Ledneky észrevevén lánya vonzalmát, beleegyezik ennek választásába, a kérő pedig azzal a mentséggel hárítgatja a kudarczot, hogy esküvőjére akarta meghívni Lednekyéket. — Még ugyanazon év julius 18-án ez is színpadra került (különösen tetszett

[12] Megjelent a *Hulló virágok*ban. 91—119. l.

Ledneky — Tóth alakítása), s az előadás érdekét fokozta az alkalomszerűség, mert az nap épen napfogyatkozás volt.

Harmadik vígjátéka: *A régi szerelem nem avul el* czimű,[13] egy felv. nem került előadásra, a minthogy gyengébb is az előbbieknél. Tárgya egyetlen ötlet. Bátay Sándor 14 évig volt távol hazájától, s midőn meggazdagodva visszatér, régi ideáljai közül akar nőt választani; de az első találkozásnál kiábrándul s aztán csinos gyámleányát veszi nőül.

Mikor Fáynak e művei megjelentek, már magas fejlésre jutott úgy színmű-, mint különösen szépprózа-irodalmunk. Az a közönség, melyet a 40-es években Jósika nevelt, s melyet utóbb Eötvös és Kemény Zsigmond mély elméjű regényei foglalkoztattak, az 50-es években már a ragyogó tollú Jókai műveiben gyönyörködött; a színpadon még mindig a termékeny Szigligeti uralkodott, de a nagyok mellett egymás után tűntek föl az ifjabb írók, kik a külföldi irodalom hatását is elfogadván, általában becses munkákkal gazdagították irodalmunkat, mely ekként tartalomban gazdagabbá, érdekesebbé, előadásban elevenebbé, nyelvben hajlékonyabbá vált.

Fáy munkáit azonban ezek mellett is mindig szíves méltatással fogadta a kritika; «mert — úgymond egyik birálója[14] — ha azok kivitelben nagyon elütnek is a divattól, de meg van az ő nagy, megbecsülhetetlen érdemök: a szép, tiszta magyar nyelv, természethű, egyszerű előadás, kedvesen ható reflexiók s a festésekben oly jól esik találkoznunk azon már-már enyésző magyar szívélyességgel, mely Fáy műveiben oly kedvesen tükröződik». Ugyanezt

[13] U. o. 121—147. l.

[14] A *Buzavirágok és kalászok* megjelenésekor, *Divatcsarnok* 1853. mutatványszám 11. l. Hasonló elismeréssel szól Fáy műveiről a *Pesti Napló* 1853. 912. sz. G. (Greguss Ágost.)

mondhatjuk későbbi kötetéről, a *Hulló virágok*ról, melynek legjelesebb darabjáról, a *Mátrai vadászat*ról azt írják,[15] hogy «oly igazi magyar élet és jellem pezsg abban, tömérdek élcze és jó hasonlatai oly talpraesettek, sőt többször genialisak, hogy lehetetlen, mikép a kedélyt föl ne melegítse, az érdeket meg ne ragadja, s a szerző esze és szíve iránt meg ne hódítson».

Ez a «közméltatás — mint Szvorényinak 1860. június 19-én írja[16] — agg napjaira kellemesen hatott reá; mert az aggastyán már bizalmatlanabb magához s könnyen elhiteti magával, hogy honfitársainál a számos fölmerülő jeles közt feledve van.» Ez a köztetszés bírja rá, hogy szépirodalmi összes műveiből új kiadás rendezését tervezze. A meséket már ki is válogatta, megírta az előszót is (1861), de a terv utóbb, kiadói nehézségek miatt, még sem valósulhatott meg.

II.

Fáy nevelési elvei. *A legegyszerűbb... nevelési rendszer. A Halmay-család* s az *Oskolai és házi növendékélet.* Társadalmi czikkek a hírlapokban. Az *Elszegényedések.* Mozgalom egy lelenczház ügyében. *Eszmeburkok és szikrák.* Fáy *emlékiratai.* Cicero két beszédének fordítása.

Mikor Fáy szépirodalmi munkái írásával újra kezébe vette a tollat, visszatért régi kedvelt tárgyához, a neveléshez is, egyrészt összefoglalva eddig külön s alkalmi megjegyzésekben hirdetett eszméit, másrészt megvalósítva egyik régi tervét.

[15] *Nefelejts* 1860. 10. sz. B. (Bulyovszky Gyula.) Hasonlókép *Pesti Napló* 1860. 135. sz. és *M. Szinházi Lap* 1860. 24. sz.

[16] Szvorényi József, cistercita perjel s egri főgymn. igazgató úrnak sajátkezű szíves másolatából.

Az előbbit *A legegyszerűbb... nevelési rendszer* czím alatt[17] különösen a szülők számára írta, kik tévesen azt hiszik, hogy a gyermeknevelés az iskolánál kezdődik. Fáy az egész nevelést két főkorszakra osztja, egyik a bölcsőtől a tanításig tart, a másik az iskolázás korszaka. Az első korszak teendője az *emberképzés* alapvetése, melynek elhanyagolását később sehogy vagy csak nehezen lehet pótolni. Az emberképzést három részre osztja: 1. Józan ész kifejtése (mi végett a gyermeket nem kell ámítani, hanem a dolgok valódi mivoltával megismertetni); 2. Kegyeletesség s ebből folyó lelkiismeretesség képzése (különösen példaadás s a vallás-erkölcsi érzék fölkeltésével); 3. jellemképzés (főkép az akarathajlam szilárdításával oly dolgokban, miket az első két pontban jónak ismert). A lelkieken kívül a *test kellő kifejtésére és edzésére* is kell gondolni: szoktatni a gyermeket az időjárás s testi fáradalmak, nélkülözések eltűréséhez, s megismertetni az egészségtan főbb szabályait gyakorlatilag és emlékeztető versikékben. Végül már ezen korszakban kell a szülőknek megfigyelniök a gyermek hajlamát, hogy, a mennyiben tehetik, e szerint válaszszák meg jövendő életpályáját. A nevelés második korszaka a *tanítás*, mely akár magán úton, akár nyilvánosan történhetik. Erről nem szól részletesen, csak általában jegyzi meg, hogy folytatni ell az előbbik korszak munkáit s főkép önmunkássághoz szoktatni a gyermeket. A fontosabb ellenvetések czáfolása után arra figyelmeztet, hogy a mennyiben a szülők az első korszak munkáját a *kisdedóvókra* bízzák, ezeknek úgy kell szerveztetniök, hogy azt pótolhassák is, ne pedig a dolog könnyebb végét fogva tanításhoz folyamodjanak, melynek «exámenes eredményével a legtöbb szülőt is kielégítik».

Fáynak e megjegyzései, a mennyiben viszonyaink azóta keveset változtak, ma is korszerűek. A házi nevelés a leg-

[17] A 48 lapra terjedő füzetke teljes czíme: *A legegyszerűbb, természet- és tapasztalat-hűbb s gyakorlatibb nevelési rendszer. Különösebben szülék számára megkísérlé Fáy András.* Pest, 1855. Beimel és Kozma.

több helyen ma is hanyag, az iskolák, sőt a kisdedóvó intézetek is, általában többet foglalkoznak tanítással, mint emberképző neveléssel.

De Fáy nem áll meg a tanácsnál. A mit egész életében tervezett, öreg napjaira megvalósítja a *Halmai-család* I—II. és az *Oskolai és házi növendékélet* czímű ifjúsági irataiban.[18] Fáy ezekben nem elvont fejtegetéseket nyújt, hanem egy család költött életviszonyai között gyakorlatilag mutatja be a nevelés második korszakának vezetését: mikép kell a szülőknek a gyermekek testi, vallás-erkölcsi s értelmi nevelését intézni, hogy ne csak ismeretekben gyarapodjanak, hanem józan eszök, kegyeletök s jellemök is helyes irányban fejlődjék. A második munka szorosan folytatását képezvén az elsőnek, mindkettőt együtt méltatom.

A *Halmay-család*ban Fáy legelőször megismerteti e köztiszteletben álló s várhalmi birtokán gazdálkodó családot: a tudományosan képzett, szigorú erkölcsű apát, a szerető s gondos anyát, három gyermeköket: az ellentétes természetű fiúkat s az élénk kedélyű lánykát. Kívülök még egy-két család személyeit említi, de csak a Halmay-családhoz való viszonyukban. Mivel a gyermekek írni-olvasni s számolni úgy a hogy már tudnak, tehát eljutottak a nevelő-tanítás korszakába, atyjok egy jól megválasztott tanítót fogad melléjök. Az első hónapok a tanulásra szoktatással s a régi ismeretek biztosításával telnek el. De Jenőnek

[18] Teljes czímök: *A Halmay-család.* Erkölcsi és tudományos olvasmány, növendékek és nem növendékek számára. Irta Fáy András. I—II. Heckenast 1858. (két kiadás); az előszó 1857. nov. 30. kelettel. — *Oskolai és házi növendékélet.* Erkölcsi és tud. olvasmány, hazai élet apróbb eseményeivel, történelmi vázlatokkal és fejtegetésekkel, mindkét nemen lévő növendékek számára. Irta Fáy András. Pest, 1860. Pfeifer F.

sehogy sem ízlik a tanulás, s mivel sem az intés, sem a büntetés nem használ, apja kocsira ülteti s beviszi a városba asztalosinasnak. A két hónapi leczke fogott a fiún s azontúl a legszorgalmasabban tanult. Atyjok módot nyújt nekik némi pénzszerzésre is (kertművelés, méhes, oltott fák jövedelme stb.), hogy bánni tanuljanak a pénzzel: takarékosságra szokjanak s jótékonyságot is gyakorolhassanak. Jenő egy lakodalmon mértéktelenül eszik s megbetegszik. Ez alkalmúl szolgál egészségi és életrendi szabályok közbeszövésére, melyeket a ház orvosa versekben ad át a gyermekeknek.

A gyermekek tudásvágya folytán elérkezik a rendszeres tanítás ideje is. A fölvett tananyag következő: *I. kötet.* A földgömb. Az ásvány-, növény- és állattan. Az ember. Különböző iparágak: papir- és üveggyártás, könyvnyomtatás, vaskészítés, posztógyártás; fazekas, kalapos és timár-mesterségek ismertetése. A gyógyszerészetről. — *II. kötet.* A föld felülete; a világrészek és országok ismertetése (versekben). A tengerekről, hajózásról. Földtani, csillagászati és természettani ismeretek, nevezetesen: a föld belseje, artézi kutak, földrétegek, tűzhányó hegyek, földrengések; légköri tünemények, léghajó, nap, stb. égitestek. — Most kerülnek a fiúk nyilvánosan iskolába, a városba. Házi körülményeik s barátaik jellemzése után következik ismét a tanulás folytatása. — *III. kötet.* Általános történeti előismeretek után a görög és római nép története s mívelődési viszonyai: a hét görög bölcs, görög és római nagy férfiak, jeles nők; intézmények és szokások. — Végül megtudjuk még, hogy a fiúk korábbi hajlamaiknak megfelelő pályát választanak: Jenő katona lesz, Gyula pedig gazda.

Ennyi az, főbb vonásaiban, mit Fáy e három kötetben olvasmányúl ad. Az elbeszélés, mint ilyen, természetesen nem felel meg a műkövetelményeknek; az csak keretűl szolgál, hogy az élet és családi körülmények változataiban a vezetőknek legyen alkalmuk a követendő jónak feltűntetésére, s ekként a gyermekeket isteni félelemre, szülők,

jótevők, munkás és öreg emberek kegyeletes tiszteletére, józan belátásra, életrevaló ügyességre s bizonyos jellemszilárdságra, önállóságra szoktassák, hogy utóbb a magok lábán is kellően járhassanak.

A tudományos dolgok közlésénél az anyagnak úgy kiválasztása, mint előadásában Fáy rendkívül tapintatos. Kiinduló pontja maga a természet, s czélja, hogy a gyermek először az őt környező tárgyakról nyerjen tiszta fogalmat. Nem terjeszkedik ki minden tudományra, mert némelyiket (minő: hazánk történelme és földrajza) egész terjedelemben kívánja taníttatni, másrészt, mert nem encyclopædiát akar nyújtani. Csupán az alapvető ismereteket közli tehát, de ezt sem merev rendszerességben, hanem gondolati összefüggésben vagy a gyermekek kérdéseivel kapcsolatban, s a mindennapi életben előforduló alkalmazásaival, az adott esetre vonatkozó történeti elbeszélésekkel élénkítve, fűszerezve az előadást. Még a történelem előadásánál is e gyakorlati irányt tartja szem előtt. Sorba veszi a társalgás és irodalom nyelvében közhasználatú mythologiai s történeti vonatkozású kifejezéseket, mint: Gordiusi csomót ketté vágni, vandalizmus, ex tripode szólni, Scylla és Charybdis közt forogni, Augias ólja, lucullusi ebéd stb.; ezek eredetének s jelentésének megmagyarázásával aztán mind a tárgyat, mind a kifejezést megtanítja. A korszakok főbb jellemvonásait megismertetvén, a történeti eseményeket is a részletekben, egy-két főalakon szemlélteti, kiknek élete s jelleme alkalmas egyszersmind erkölcsi tanulságra.

Mindebben Fáyt, mint gyakorlati nevelő-tanítót, a legnagyobb elismerés illeti. Könyvei úgy is mint ifjúsági olvasmányok, úgy is mint pædagogiai vezérkönyvek páratlanúl álltak nemcsak a hazai, hanem a külföldi irodalomban is. Munkájának megírására épen a közszükség vezette.

Régóta elégedetlenűl nézte a tudományos és erkölcsi olvasmányokat, melyeket eredetiben és fordításban nyújtottak az ifjúságnak, az ismereteket száraz rendszerességben vagy felületesen, az erkölcsi történetkéket idegen viszonyok közt s hosszú predikáczió alakjában adva. Fáy szerencsésen elkerülte e hibákat, s könyvei oly kedvező fogadtatásban részesültek, hogy a *Halmay-család*ból még azon évben új kiadást kellett rendezni. «Valóban — így ír Fáy Toldynak [19] — nincs okom megbánni, hogy agg napjaimra ismét a nevelési pálya felé fordultam. *Halmay-család*omért annyi háláló levelet és méltató nyilvánításokat aratok, mennyivel legvérmesebb reményem sem kecsegtetett. Jele, hogy szerencsés voltam a hiány körűl kereskedni.» E közméltatás buzdítja a III. kötet megírására; ennek fogadtatása nem volt már oly zajos, mert ekkor (1860.) a figyelem a nemzet életére nagyfontosságú politikai események felé irányult, de értéke nem csekélyebb az elsőkénél. A pædagogia ma már nem helyesli az egészségtani aphorismáknak s a földrajzi ismereteknek (a régi *Kis tükör* módjára) versekben közlését; életviszonyaink is több tekintetben megváltoztak, a természettudományok pedig azóta roppant sokat haladtak: ekként a munka újabb kiadásban nem tehetne többé oly szolgálatot, mint 30 év előtt; de módszerének megtartásával, átdolgozva ma is ép oly szükséget pótolna, mint akkor. S ebben van a munka irodalomtörténeti fontossága. Mert a mire Fáy egyik czikkében [20] ez időtájt a szülőket és nevelőket figyelmezteti, — hogy «a képzelmet izgató szépirodalmi olvasmányok helyett

[19] Pest, 1859. jan. 31. kelettel. *Akad. kézirattár.*

[20] *Egy kis figgelmeztetés szülék és nevelőkhöz. Magy. Sajtó* 1858. 88. szám.

olyan munkákat adjunk az ifjúság kezébe, melyek az emberiségi, polgári erényeket, hős és nemes tetteket festik», — az ma is jó tanácskép adható; de oly körűltekintéssel szerkesztett, emberképző s ismeretgyarapító ifjúsági olvasmányok, mint az övéi, e nemű termékeink szaporasága mellett is kevés számmal találhatók.[21]

Nem a szoros értelemben vett gyermekneveléssel foglalkoznak, de a közerkölcsiség javítására s a közjólét emelésére célozván, e csoportban említhetők meg Fáynak kisebb, társadalmi czikkei. Egyikben *Hitelfentartás és hitelvesztés*[22] — azt ajánlja a kereskedőknek és iparosoknak, hogy becsületes, jóravaló munkát végezzenek, mely meg fogja teremni gyümölcsét; másikban — *Az úr vagy gazda és cseléd közti viszony*,[23] felidézvén a régi patriarchalis világot, megrójja a cselédségben a divatos kórjelenségeket: a fényűzést, az élvezetek hajhászását, másfelől a gazdák rossz bánásmódját; orvosszerűl azt ajánlja, hogy állítsunk mennél több kisdedóvót, vasárnapi iskolát, szoktassuk őket takarékosságra s jutalmazzuk meg a hű és szorgalmas cselédeket. A divatos szemüveg-hordás arra készti, hogy a *Szemüvegekről*[24] is írjon pár sort, figyelmeztetvén, miként óvjuk a szemet s hogy hiúságból ne hordjunk szemüveget. *A tudományosság ügye hazánkban*[25] czím alatt azt fejtegeti, hogy a tudományos irodalmat az utóbbi években egészen kiszorítja a divatos szépirodalom. Okát abban látja, hogy az olcsó közlekedés megkönnyítette az utazást, s a külföldi kényelmek és élvezetek látása léha könnyelműséget s cosmopolita szellemet kelt;

[21] Még egy kis neveléstani czikke van Fáynak: *A tanulás (Gyermekbarát* 1862. 40. sz.), melyben szorgalmas tanulásra inti a gyermekvilágot.

[22] *Vas. Ujs.* 1856. 22. sz.

[23] I—II. *Magy. Sajtó* 1856. 196—7. sz.

[24] *Vas. Ujs.* 1857. 14. sz.

[25] I—III. vezérczikk. *Magy. Sajtó* 1857. 19., 21., 22. sz.

a közönség megelégszik az encyclopædicus tudákossággal, az írók pedig érzékingerlő műveket írnak, holott az emberi műveltség és boldogság derekát a tudományok képezik. Hiszi azonban, hogy a magyar kijózanodik e mámorból, a szükség pedig mielőbb rákényszeríti, hogy különösen a természettudományokat tanulja. Az *Ár ellen szalmaszál*[26] czímű̈ben a fényűzés ártalmáról szól, főkép két dologban: a gyermeket a piperés öltöztetéssel hiúvá, a könyveket, hirlapokat a költséges kiállítással drágává teszszük. Végül *Egy hazai eszme*[27] czím alatt egy országos levéltár felállítását sürgeti.

Ez utóbbi czikkeknél sokkal jelentősebb Fáynak az a munkája, melyet *Az elszegényedések*[28] czím alatt élete utolsó éveiben írt. «Még egy pár figyelmeztetésem volt honfitársaimnak mintegy indirecte elmondani való, s ez adott alkalmat a jelen kis munka megírására, melynek csak jóakarat minden érdeme» — írja szerényen Toldynak (1862. máj. 2.). De nemcsak jóakarat van abban, hanem mély politikai s nemzetgazdászati belátás; társadalmi bajaink régi, tapasztalt orvosa látta, hogy a fontos kérdés: a szegényügy rendezése, melylyel minden nemzet államtudósai oly sokat foglalkoztak, nálunk is annyival égetőbbé vált, mennél jobban közeledik a testvér-főváros a nagy városok életmódjához, mennél jobban terjed a művelődés s ennek nyomán a magasabb igények s az elszegényedés.

Mellőzve a szegénységnek rajtunk kívül fekvő okait, a bennünk létezőket Fáy a következőkben találja: 1. bizonyos neme

[26] U. o. 1857. 175. sz.

[27] *Pesti Napló* 1861. 145. sz.

[28] Teljes czíme: *Az elszegényedések.* Emberbaráti, hazafiúi és politikai vázlatok. Irta Fáy András. Pest, 1862. Engel és Mandello. Fáy arczképével (Marastonitól), melyet szinte akarata ellenére mellékeltek hozzá barátai.

a vaskosabb és finomabb epicureismusnak; 2. a házvitelben a vesződség-kerülés s a gazdálkodásban a kényelem-keresés; 3. a vagyoni állást felülmúló oktalan s hiú fényűzés; 4. a házviteli hibás számítás; 5. túlságos költekezés szenvedélyeink ápolására (építkezés, drága lovak, mű- és ipartárgyak gyűjtése); 6. merész s koczkázott vállalkozások; 7. a hitelben vásárlás divata; 8. a vétkes szenvedélyek (bor, kártya stb.) űzése; 9. az erőelforgácsolás az új meg új indítványok megvalósításában, mielőtt valamelyiket igazán megalapítottuk volna.

A művelt államok kormányai úgy, mint egyes államférfiak és nemzetgazdák régóta keresik az eszközöket a javításra s hárítgatják az akadályokat. Az államnak kötelessége a segítés, de az egyes tagoknak segítniök kell az államot munkájában. Rendesen — úgymond — az iskolák, tudományok, művészetek, ipar és kereskedelem virágzásából itéljük meg az országok műveltségét; de «ezek csak fokai a valódi műveltségnek s egy részben eszközei az emberi míveltség tetőpontjának, a humanismus, az emberiség legnemesebb érzelmeinek és cselekvényeinek. Az a valódilag művelt nemzet, melyet humanismus bélyegez annak». (31. lap). A gondoskodás tehát az összes állam (nemzet, törvényhozás és kormány) teendői közé tartozik.

A végkép elszegényedetteket három csoportra osztja: 1. a kik szegénységök mellett szellemi vagy testi munkaképességgel bírnak (vakok, siket-némák, elitéltek nagyobb része); 2. ideiglenes munkaképtelenek (betegek, gyermekek); 3. teljesen munkaképtelenek (nyomorékok, elöregedettek, tébolyodottak stb.) Képessége arányában mindegyiket foglalkoztatni kell.

Legtöbb baj van az iskolázott szegényekkel, kik nem szakemberek, hanem középszerűségek. Elitéli azt a szokást, hogy némelyek (főkép nemes családaink) végig erőltetik gyermekeikkel a közép, sőt felső iskolákat, pedig ezzel épen nem nyer az állam. *Legczélszerűbbnek tartaná, ha a reál- és gymnasiumi iskolák egyesíttetnének*, úgy hogy ez utóbbiak folytatásai lennének amazoknak, s csak a legkiválóbb tanulók bocsáttatnának fel, a csekélyebb tehetségűek pedig, ha szegények, más, rájok s

az államra nézve sikeresebb pályára adnák magokat, ha gazdagok, magántanítók által nyerhetnének felsőbb oktatást.

A testi munkaképesség felhasználására csak nagy szükség idején kivánja a nagyobbszerű rendkívüli munkáltatást (állami építkezés, töltés-, gát-munkák), hanem minden nagyobb városban *dologházakat* kiván, a munkások olcsó ellátására pedig *szegények tanyáját*. Hasonlókép az elöregedett s rideg magányban kevés nyugdíjból tengődő tisztes karúak közös ellátására *tiszti kört* ajánl.

Különös figyelmet követel az árva, elhagyott, kitett s felfogott gyermekek sorsa. Ezeknek *árva- és lelenczházak* felállítása szükséges. Fáynak, mint maga mondja — öreg napjaiban «keblének egyik kedvencz tárgya, melyről évek óta elmélkedett», — a lelenczház ügye volt. E kérdéshez jutván, könyve további részében (46—103. lapig) tisztán *a lelenczügy*gyel foglalkozik. Mivel legkorábban s legteljesebben a franczióknál fejlődött ki megismerteti az ügynek egész történetét s a lelenczházak teljes szervezetét, aztán egyenként megczáfolja a felhozható ellenvetéseket, s kimutatja, hogy az intézményből haszna van a szülőnek, a gyermeknek, az államnak s az emberiségnek.

Végig tekintvén a nálunk már fennálló különböző jótékony egyesületeken, úgy találja, hogy ezek csak kisszerű s helyi érdekű intézetek s csekély alapjaiknál fogva inkább tengenek, mint virágzanak. A feladat az, hogy a haza minden árvái, betegei s szegényei egyetemesen láttassanak el; e végből — a szegényedés roppant terjedése következtében — nagy ideje, hogy *országos intézkedés* történjék. Szükségesnek tartaná egy országos bizottmány választását, mely felügyelne a fennálló intézetekre s gondoskodnék újak alapításáról s végrehajtaná a törvényhozás határozatait. A költségeket egyfelől önkéntes adakozásokból, a szegények adójából (minden egyenes adó frt után fél vagy negyed krajczár), jótékony előadások jövedelméből stb. véli előteremthetni. — Végül Budapestre nézve eljöttnek látja az időt *lelenczház* felállítására is!

A meleg emberbaráti érzelemmel s meggyőző érvekkel előadott felhívás nem hangzott el hiába, legalább a lelenczházra vonatkozólag. Akadt egy nemeslelkű főúr, gróf Károlyi István, ki értekezletet hívott össze ez ügyben, mások már a pénzgyűjtésben buzgólkodtak. Fáy azonban keveselte a buzgóságot, részben nem jó szemmel nézte ennek irányát s utóbb az időt sem látta alkalmasnak. Ezért *Őszinte szó a lelenczház ügyében* czím alatt[29] egy czikket ír, melyben elmondja kifogásait: hogy az aláírók közt az egy Károlyin kívül nincs elég tekintély, kevés az alapítványok összege is, pedig ide a főrendek tömeges pártfogása s oly nagyszabású intézetre sok pénz kell; erre azonban most (1863.), midőn éhség és dögvész pusztítanak, nem telik, s mivel az akadémia palotájára és az írói segélyegyletre is folynak a gyűjtések, csak félsikert érünk el. Azt ajánlja tehát, hogy «ne öljük el időelőtti túlbuzgósággal a kiszámíthatlan jótékonyságú intézetet», hanem félretévén az eddigi gyűjtést, várjunk jobb időkre.

A gyűjtés és izgatás erre csakugyan abban maradt, de a kedvezőtlen körülmények miatt a nélkül sem igen gyűlt volna sokkal több. Temérdek előítéletet kellett még leküzdeni, s így Fáy már nem érhette meg e kedvencz eszméjének megvalósúlását. S mivel az ügynek oly meleg keblű harczosa sem akadt többé, — néhány rokontermészetű, kisebb jótékony intézet keletkezett ugyan azóta, de olyan szervezetű *lelenczházunk*, minőt ő tervezett, még ma sincsen.

Sok volna csak felsorolni is a temérdek tárgyat és eszmét, a mikről Fáy még elmélkedett s a miket gondolt. Munkás feje úgy szólván soha sem pihent, s az irodalom, a művészetek, a társadalmi viszonyok száz meg százféle

[29] *Pesti Napló* 1863. 227. sz.

jelenségei, a magán és nyilvános élet erényei és hibái-törekvései és mulasztásai folyton új meg új anyagot szolgáltatnak neki az elmélkedésre. S a mit épen gondolt vagy tervezett, azt legtöbbször papirra is vetette, ideiglenesen, hogy később majd bővebben kifejtse. Hátrahagyott nagy csomó írásai telve vannak ilyenekkel; de kifejtésökre csak kis részben került a sor. Egy részöket, a régi aphorismák folytatásakép, *Eszmeburkok és szikrák* czím alatt a *Buzavirágok és kalászok* második kötetében adta ki (számra 557-et), melyek Fáynak nemcsak széleskörű tapasztalatát, hanem éles megfigyelő képességét s mélyreható gondolkodását is bizonyítják, s mint egy hosszú élet meghiggadt elvei, bölcs tanácsai, mint szabatosan kifejezett igazságok vagy figyelemre méltó s gyakorlati tervek — azóta sokat változott viszonyaink között is — nagy érdekkel olvashatók.

Gazdag tapasztalatait értékesíti azokban az *emlékirati dolgozatai*ban is, melyeket előbb — a szomorú jelen képzetei elől a múlt kedves emlékei közé menekülve — csak alkalmilag s töredékesen, utóbb, különösen Toldy sürgetésére, rendszeresen kezdett írni.

E czikkek sorát 1851-ben az: *Egy vonás a múltból*[30] nyitja meg, melyben azt beszéli el, mennyi balitélettel, szűkkeblűséggel kellett Széchenyinek küzdenie, midőn a lánczhidat tervezte. Majd: *Irodalmi és művészeti tarlóvirágok* czím alatt[31] az irodalom és művészet régibb munkásairól közöl apró jellemvonásokat, történetkéket, így az egyikben: Horváth Ádámról, Kis Jánosról, Kisfaludy Sándorról, Berzsenyiről, Kazinczyról, Köl-

[30] *Losonczy Phoenix* 1851. II. k. 88—90. l.

[31] «Emlékezzünk régiekről, hálával és kegyelettel» jeligével. *Divatcsarnok* 1853. 20., 51. sz., majd csak *Irod. tarlóvirágok* czímmel s u. a. jeligével folytatásképp: *Szikszói Enyhlapok*. Pest, 1853. 76—83. l.

cseyről és Szemere Pálról, a másikban: Kazinczy és Ferenczy találkozásáról, a pesti nagy árvízről, Kölcsey és Szemere Pál veresegyházi látogatásáról, egy gombai névnapi mulatságról, Vörösmarty első látogatásáról, a maga első felköszöntőjéről, Döbrentei Gáborról. Pár év múlva *A magyar színészet múltjáról* és *A nemzeti színészet viszontagságairól*[32] címek alatt a színészet régi küzdelmeit, a jelesebb színészek jellemvonásait s az állandó színháztelek szerzését mondja el, a miket saját igazgatósága idejéből mind jól tudott és ismert.

Ezek szíves fogadtatása után s barátai ünszolására hozzáfog emlékeinek rendszeres feldolgozásához. *Apróságok, visszaemlékezéseimből gyermekéveimre*[33] czím alatt szülőföldjéről és gálszécsi gyermekmulatságairól, *Sáros-Patak 1794. tájban*[34] alatt tanulókoráról, az akkori collegiumi életről, tanárokról és tanításmódról ír érdekes dolgokat. Ferenczy, Széchenyi és Szemere halála alkalmából ezek emlékezetét újítja föl: *Apróságok Széchenyi István grófról*[35] és *Szemere Pál emlékezete*[36] kevesebb igényű jegyzetek, de az *Emlékbeszéd Ferenczy István felett*[37] és a *Gróf Széchenyi István pestmegyei működése*[38] becses tanulmányok, melyek úgy az adatok gazdagsága, mint a korfestő, embereket és viszonyokat híven jellemző választékos előadásnál fogva ma is számottevő dolgozatok. Amabban, melyet az Akadémia megbízásából írt, régi kedves barátjának küzdelmes életét vázolván, egyszersmind egész műtörténelmi tanulmányt nyújt s végül felsorolja Ferenczy hátrahagyott műveit. Széchenyi pestmegyei működését is bizonynyal kevesen tudták volna úgy

[32] Amaz megjel. a *Nemz. színház nyug. int. naptárá*ban. 1857. 23—26. l.; emez: *Magyar Szinházi Lap.* 1860. 46. sz.

[33] *Nefelejts* 1862. 17. sz.

[34] U. o. 1859. 5., 29. és 1860. 4. sz.

[35] U. o. 1861. 36. sz.

[36] Emich G. *Nagy képes naptára 1862-re.* 87—89. l.

[37] *M. Akad. Értes.* 1860. I. k. és *Budapesti Szemle* 1860. IX. k.

[38] *Budapesti Szemle* 1862. XV. k.

megírni mint Fáy, ki annak szemtanúja, a nagy emlékű grófnak kezdettől fogva lelkes munkatársa s nagyrabecsült barátja, a megyei életnek pedig alapos ismerője volt. Mindemellett, hogy egész hitelességgel szólhasson a gróf szerepléséről, a megyei levéltárban felkutatja a régi jegyzőkönyvek adatait, a mi, szemeinek gyengesége mellett, rá nézve roppant fáradsággal járt. Toldyhoz írt (1860. szept. 17.) levele szerint — «a biztosító intézet alapszabályainak kidolgozása óta ez készült dolgozatai közt a legfáradságosabban».

Fáy e dolgozatokban, melyekből ez életrajz folyamán többször idéztem, hosszas és sokféle közügyi szereplésénél, sok emberrel való ismeretségénél, s mindenek fölött éles megfigyelő képességénél fogva az irodalom és közélet embereiről számos érdekes vonást tartott fenn, s az akkori időkről oly hű képeket rajzol, hogy ezzel művelődéstörténelmünknek igen becses anyagot szolgáltat. Annyival nagyobb kár, hogy ez emlékirati jegyzeteknek folytatása csak félig készült el, vagy épen csak az előkészület alakjában maradt, s Fáy hátrahagyott irományai közt sokfelé szakadva, közintézetek és magánosok közt megoszolva, ma nehezen hozzáférhető. E kézirati munkák közt vannak: *gyermekkori emlékek*, a maga, s családja tagjainak jellemző történeteivel, a *pozsonyi lyceum állapota* (a hol Fáy tanult), adomák a *régi jurátusokról*, továbbá *jellemrajzok* a megye kisebb-nagyobb tisztviselőiről, az irodalom munkásairól (Horváth István, Döbrentei, Jankovich Miklós stb.). Ezek, bár első fogalmazásban maradtak hátra, teljesen használhatók. Van azonban egy csomó töredékes jegyzete a *magyar lakomákról*, de e czím alatt a régi nemesházi élet egész körére kiterjeszkedik. s végül: *emlékeztető szók*ból álló jegyzetek, melyek azt mutatják, hogy még igen sok elmondani valója lett volna Fáy-

nak.[39] Ha még pár évig élhet, mindenesetre kidolgozza ezeket is, melyekben amazokkal együtt értékes kötetet nyert volna mémoire-irodalmunk.

Itt kell fölemlítenünk azt az *önéletrajzi levelét* is,[40] mely 1859 május 20-án Székácshoz intézve, halála után jelent meg, s azt az *Előszavát*,[41] melyet (1861.) összes szépirodalmi munkái elé szánt s melyben irodalmunk régi állapotairól vannak becses jegyzetek. Ifjú s férfikora emlékeit újítgatván, elgondolkodik élete folyásán s megszólaltatja múzsáját is: *Életszabályom* czimű [42] költeményében, melyet, a kezdősor tanúsága szerint, élete 76-ik évében írt. Azt mondja, hogy «az öröm úntalan repkedett körülte, lihegve fogdosta, de kisiklott percz alatt». «A bú — úgymond — simulóbb volt hozzá, és szobás, kenyeres pajtása lett.» De azért megnyugszik, mert úgy tapasztalta, hogy:

Kevés öröm, több bú járja az életet,
Nyertes az, velök ki bölcsen számot vetett.

Nekem remény s keblem adtak jó napokat,
Virágtalan való közt rózsás álmokat . . . . . .

A jövőnek éltem hit és remény között,
S így a jelen bajon szűm meg nem ütközött.

[39] E kézíratban maradt töredékekből néhány szakaszt közöltem, ú. m.: 1. *Kohány*, 2. *Juratus-adomák*, 3. *Irodalmi tarlóvirágok* (Horvát I., Jankovich, Döbrentei) a *Vas. Ujs.* 1886. és: 4. *Egy régi főszolgabiró*, 5. *Magyar nemesházi élet a múlt században* (Fáy töredékes jegyzeteiből szerkesztve), 6. *Pestmegye régi urai* a *Főv. Lapok* 1885. és 1886. évfolyamaiban.

[40] *Kisfaludy-társ. Évl.* (Újf.) IX. k.

[41] Hátrahagyott iratai között.

[42] Születése százados évfordulója alkalmából, az eredeti kézíratból közöltem a *Vas. Ujs.* 1886. 22. sz.

Élte alkonyán visszatér kedves classicusaihoz is, s a Kisfaludy-társaság számára lefordítja Cicerónak két szónoki beszédét: az *Archias költő* és *M. Marcellus* mellett tartottakat. Munkájáról maga ekkép szól Toldyhoz írt levelében:[43] «Unalmaimban, mikkel agg korom gyöngélkedései és csökkent érzékeim jó bőven látják el éltem estvéjét, arra adtam magam, hogy Cicero beszédeiből fordítsak... Kedveltjeim azok Cicero szónoki beszédei közt, minthogy az egyik (M. Marcellus mellett) némileg rokon, némileg ellentétes 1849-iki viszonyainkkal, a másik a tudomány és költészet dicséretét foglalja magában. Meg akartam kísérteni: mily rokonságban áll a két nyelv a szavak súlyára, mondatok kerekdedségére és numerusára nézve». A fordításhoz — mint levele végén mondja — háromféle kiadást használt s «a szavakat telhető gonddal és szigorral latolgatta». A társaság szívesen fogadta első igazgatójának gondos műfordításait s mindkét beszédet kiadta évlapjaiban.[44]

III.

Visszapillantás Fáy újabb írói működésére. Írói jövedelmei. Házi élete. Az akadémia üdvözlete Fáy 50 éves írói jubileumán; névnapi ünneplések. Az utolsó évek. Fáy betegeskedése, halála, temetése. Fáy emlékezete.

Ha végig tekintünk Fáy forradalom után írt művein, méltán lep meg bennünket ezeknek úgy mennyisége, mint különfélesége; s a mi legfeltünőbb, nem látjuk bennök az író hanyatlását. A szépirodalmi darabok a képzelem üdesé-

[43] Fáy levele Toldyhoz 1861. aug. 29. *Akad. kézirattár.*
[44] *Kisfaludy-társ. Évl.* (Újf.) I. 1868.

géről, a kedély melegségéről, a tudományosak az értelmi erők teljességéről tanúskodnak, úgy mint legjava korában írt műveiben; csak a mély ember- és világismeret, a sokféle tudás s az emlékek gazdagsága mutatja benne az öreg embert, nyelvének ereje a gyakorlott írót, ki régi fegyverekkel küzd ugyan, de a magyar élet- és gondolkodásmód hű festésével, s humora varázsával most is tud hatni, sőt e tulajdonok szépirodalmunk világpolgárias irányára szinte jótékony ellenszerűl szolgálnak.

Azt lehetne hinni, hogy ily nagy arányú irodalmi működés, minőt Fáy félszázadon át kifejtett, kedvező anyagi viszonyok közé juttatta; de ha utóbb volt is némi haszna belőle, a jövedelem koránt sem állt arányban a munkássággal. Vessünk egy pillantást műveinek anyagi oldalára, jellemző adatokat nyujt ez egyszersmind irodalmunk akkori állapotához is. Forradalom előtt írt munkáit Fáy csaknem kivétel nélkül a maga költségén adta ki.[45] A mi készlet az előfizetők kielégítése után fenmaradt, azt a könyvárúsokhoz adta bizományba, rendesen 15—20% árleengedéssel. Mint a leszámoló nyugtatványokból is látszik, Fáy munkái elég kelendők voltak, de ha a nyomtatás költségei kikerültek, követelése fejében a könyvárúsoktól rendesen más munkákat kér, s így jóformán ez volt összes írói jövedelme. Hogy a leszámítás vesződségeit kikerülje, néha egyenesen ilyen cserére alkuszik; pl. a *Nőnevelésről* (1841.) írt munkájára úgy, hogy Károlyi István nyomtathat

[45] A *Kedvcsapongások* I—II. és az *Újabb mesék*ért (1825) fizet összesen 1194 frtot; a *Két Báthory* (1827) 1200 példányáért 479 forintot; az *Újabb mesék* (1828) 2-ik kiadásáért (700 pl.) 346 frt 30 krt; a *Bélteky-ház* I—II. (1832) 1172 frt 58 krt; a *Kelet népe nyugaton* 750 pl. 44 ezüst frtba kerül; az *Óramutató* 1000 péld. 154 frt 52 kr. szintén ezüstben.

belőle, a mennyit tetszik, s Fáynak ád 100 váltó frt árú könyvet a Károlyi által kiadott munkákból, s 25 tiszteletpéldányt a Fáy munkájából. Az 50-es évektől kezdve már legtöbbször honorariumra szerződik s bizományba csak a maga által kiadott régibb vagy újabb munkákat adja. 1853-ban a *Buzavirágok*ért (I—II. 1500 pl. öt évre) kap 800 pftot. 1854-ben *Jávor orvos*ért (tetszés szer. péld., öt évre) 500 pftot. 1856-ban a *Szutyogfalviak*ért (első kiad. tetsz. szer.) 400 pftot; 1857-ben a *Halmay-család*ért (I—II. 1500 p. első kiad.) 700 frt. 1858-ban a *Régi pénzek*ért (új átdolg.) 12 tiszteletpéldányt, de ha Fáy kiadja összes műveit, ezt is fölveheti. 1860-ban a *Hulló virágok*at (1000 péld.) osztalékra adja s 20 tiszt. p.; az *Osk. és házi növendékélet*ért (öt évre tetsz. sz. péld.) 100 frt és 20 tiszteletpéldányt kap. Ilyen díjazás és alkú mellett bizonyára nem lehet meggazdagodni, még ha annyit dolgozik is valaki mint Fáy. Ő pedig, jóllehet gombai birtokának kiadásával jövedelmei megcsökkentek, még jótékony adományokra is folyvást juttat. 1847-ben lefizeti a Kisfaludy-társaságnál tett 50 frtnyi alapítói díját. 1860-ban tíz aranyat ád az akadémia palotájára; ugyanez évben a *Ferenczy-emlékezetéért* járó tiszteletdíjat, — «minthogy az effélét soha sem fogadta el, az akadémia pénztárának engedi át».[46] Pár hó múlva pedig a *Mátrai vadászat* előadásának reá eső jövedelmét a szinházi nyugdíjalap javára adja. Ez a majdnem ingyen, hazafiságból dolgozó munkásság is jóformán divatját múlta már ekkor, de Fáy ebben is hű maradt régi szokásaihoz. Nem kenyérkeresetből írt, hanem «inkább munkamegszokásból és hogy kellemetlen eszmék elől meneküljön.»[47]

[46] Toldyhoz írt levelében, 1860. márcz. 27. *Akad. kézirattár.*
[47] U. o. 1854. aug. 10.

Kellemetlen eszme pedig akkor nagyon sok volt. Főkép az első évek láthatára úgy elsötétült, mintha soha sem akart volna többé megvirradni. Fáy végkép visszavonulván a nyilvánosságtól, családi életében és íróasztala mellett keresett vigasztalást. Még társaságba is ritkán járt, csupán sétálni ment ki naponként, egészségi okokból. Nagyobb sétára a városligetbe, kisebbekre az Erzsébet-térre járt. Itt aztán, egy-egy padon megpihenve, rendesen talált társaságot is, legalább beszélgető alkalmat, a mennyiben szóba ereszkedett szomszédjaival. S ha szomszédja nem akadt, beszédbe eredt a kis gyermekekkel, kiket rendkívül szeretett. A házában lakó gyermekeknek mindenkor szabad bejárásuk volt hozzá s legnagyobb elfoglaltsága közepett is tudott időt szakítani, hogy pár perczig beszélgessen velök. E szeretetből fakad az az aggodalom, melylyel a gyermek-nevelésen csügg, s a gyermeki szívélet ismeretén az a tapintat, melylyel nevelő-tanításukat intéztetni kívánja. Egyetlen fiát maga példaszerűen nevelte föl, de azt az örömet nem érhette meg, hogy unokákat láthatott volna; fia utóbb gyermektelenül halt meg.

Ha maga nem igen járt is társaságba, a régi jóbarátok és tisztelők azért gyakran fölkeresik házát, ha egyébkor nem, nevenapjain. E napok nem voltak oly zajosak mint régente, de a régi jó idők emlékeinek felhordása ilyenkor legalább egy-két órára feledtette a jelen keserveit.

Az 1857-iki névnap azonban szokatlanúl ünnepélyes volt. Nov. 23-án Fáy egy kis levelet küld Toldyhoz,[48] melyben meghívja nevenapja előestéjére, mivel ekkor «egyszersmind magyar literatorságának arany menyekzőjét is ülheti» — (a *Bokréta* 1807. őszén jelenvén meg.) Bizo-

[48] U. o.

nyára csak azért tette oda e jegyzést, mivel tudta, hogy Toldyt érdeklik az ilyen irodalomtörténeti emlékek; de nagyon meg volt lepetve, midőn pár nap mulva, neje és fia azt olvassák a hirlapokból, hogy Toldy az akadémiában üdvözölni fogja ez alkalomból. Rögtön levelet ír neki, s lebeszéli szándékáról; Toldy tehát, hogy Fáy érzékenységét ne sértse, a nov. 30-iki gyűlésből a maga mint titkár, s Eötvös mint elnök aláírásával ellátott iratban, egy négytagú küldöttség élén, viszi meg számára az akadémia üdvözlő jókívánságait és «azon elismerését, melyet Fáy szó, írás és tettek útján, nyelv, irodalom, művészet, nemzetiség s az emberiség körül kiérdemlett».[49] Este aztán «néhány érdemdús férfiú, író, egy-két művész s díszes hölgykoszorú» társaságában ülték meg a nap és a *Bokréta* születése emlékét; pohárköszöntések, üdvözlő versek és szavalatok fűszerezték a mulatságot, melyről másnap a hírlapok is megemlékeztek.

Fáy «mély megilletődéssel» vette s köszönte meg az akadémia kitüntető figyelmét; feleletében[50] szerényen emlékszik meg félszázados írói működéséről, melynek jóakaró méltánylása mellett a bajtársak «a rögös s részben még töretlen pálya fáradalmait is számba vették.»

Midőn 1858. deczemberében ugyancsak az akadémiában Petőfi és Arany művei mellett az ő összes munkáit a jutalmazandók közt emlegetik, hasonló szerénységgel tér ki a kitüntetés elől, «az egekre kéri» Toldyt, hogy ne versenyeztessék ama két lángész műveivel az övéit, melyek «ha egykor tán hatottak valamicskét, hatásaik is csak aprók és zajtalanok voltak».[51] Összes szépirodalmi mun-

[49-50] Mind az üdvözlő levél, mind a felelet Fáy hátrahagyott irományai közt.

[51] Fáy levele Toldyhoz 1858. decz. 15. *Akad. kézirattár.*

kái elé szánt előszavában is, visszatekintvén abba a korba, midőn æsthetica és kritika vezetése nélkül csupán geniusa után indult, munkái becséül azt tartja, hogy azok «hazai zamatúak, hazai életet és nemzeti jellemeket festenek, hazai léget lehelnek s ős magyar nyelven szólanak».

Fáynak élte alkonyán kifejtett széleskörű irodalmi működése, s általában szellemi erőinek ép megőrzése annál feltünőbb, mert ha nagyobb beteg nem volt is, sokat gyengélkedett, szemeit pedig csak megerőltetve használhatta. Már 1854-ben így panaszkodik Toldynak:[52] «Egészségem igen hanyatlóban van, különösen a miatt, hogy szemeim elgyengülése miatt teljes tétlenségre vagyok kárhoztatva». Munkához szokott lelke azonban nem sokáig tűrte a kénytelen pihenést, s a következő években oly szorgalmasan dolgozik mint legjava korában. A láthatár is kezdett lassanként derengeni. Az egész országban megünnepelt Kazinczy-emléknapok tíz év óta először adtak alkalmat, hogy nyilvános gyülekezetben lehessen szólni, legalább a múlt leple alatt, a jelenhez. Megjött a fordulat is. Az országgyűlési készületek izgalmait Széchenyi, majd Teleki László váratlan halála fokozza. Fáy élénk érdeklődéssel kiséri az eseményeket, de nem igen bízik az alkudozás sikerében.[53] 1860 őszén, Széchenyi pestmegyei működésének írásába belefáradva, azt irja Toldynak: «Physicumom igen szenved, kissé sokat irok;» de azért csak tovább dolgozik. Ezután irja még az *Elszegényedéseket* s egyéb kisebb czikkeit.

[52] U. o.

[53] Ezt egyik czikkében (*Egy hazai eszme*, *Pesti Napló* 1861. 145. sz.) bár mellesleg, nyiltan is kifejezi: «A lét és nem-lét válságos kérdéseinek megoldása után, *mihez, megvallom, nem épen vérmes a reményem*» stb.

1862 folyamán olyan jól érzi magát, hogy «Susánnanapra a menyének, mint vén czigány, egy friss magyart componál»,[54] később meg *A nagy áldozat* czímű költeményében[55] tréfás szeszélylyel ingerkedik gazdag és elhízott Ábris barátjával, míg ő, bár oly sovány mint a hering, dicsekedve mondja, hogy ereiben «a vér bezzeg frissen kering» s végül nagy előnyeit (soványság, jó gyomor, jó álom) mind felajánlja barátjának, ha elcseréli tőle a szegénységet. 1863. jan. 1-én meg tréfásan üdvözli Bertha barátját, kivánva neki egyebek közt «préférenceban sok vereset, erdejében sok makkot» stb.

1863. őszén azonban nagyobb erővel lép már föl az agg kor terhe. Szept. 22-iki levelében azt írja fiának Gombára: «Oldalfájásom mégis tart, s nem is hiszem, hogy végkép megszabadulhassak tőle».[56] S valóban, bár barátai: Pólya és Kajdacsy doctorok minden lehetőt megtettek egészsége helyreállítására, ha némelykor javult is valamit, máskor annál többet szenvedett s életereje naponként fogyott.

De lelkét nem törte meg a baj. Elméje a legutolsó időig

[54] A dallamot saját szerzeményű szövegével együtt (*Kis babám, be mérges a kutyátok* kezdetű) megküldi Bertha barátjának. E levelet (1862. márcz. 12. kelettel) a *Vas. Ujs.* 1886. 24. sz. közli Bertha S. a dalszöveggel együtt, a dallamról megjegyezve, hogy «16 ütenyből áll s igénytelen; látszik, hogy Fáy hegedűn componálta s hogy nagy tisztelője volt Lavottának». — Itt jelent meg az 1863. jan. 1-én kelt levél is.

[55] Eredeti kézirata (1862. aug. 6. kelettel) a nemz. múzeumban. A költemény 27 kétsoros versszakból áll, s derűlt tartalmának megfelelő könnyed folyású nyelven van írva. Ez Fáynak utolsó költeménye.

[56] Fia, Tóth Lőrincz számára írt jegyzeteiben azt mondja, hogy «még tíz évig is elélhet, ha a könyvek keresgetése, rakosgatása, rendezésében meg nem erőlteti magát».

ép, kedélye eleven volt. Zádor, Bertha, Török barátjaival, kik az utolsó évben leggyakrabban látogatták, órákig elbeszélgetett a napi eseményekről. Utolsó öröme volt, hogy oly melegen emlékeztek meg róla az akadémia 1864-iki nagygyűlésén, s 78-ik születése napján üdvözletet is küldtek hozzá. De azt már eltitkolták előtte, hogy egymásután húnytak el az irodalom és közélet jelesei s neki jó barátai: Hubay, Sebestyén G., Kazinczy G., Jósika M. Az egy Szalay László halálát tudta meg véletlenül, midőn az Arany *Koszorú*jában a maga munkáját betűzgette, s ez nagyon hatott rá.

A *Szulióták* a *Koszorú* júliusi számaiban jelent meg, az utolsó közlés julius 24-én. A következő szám már a szerkesztő gyászjelentését hozta Fáy haláláról. Tolla, melylyel annyi nemes eszmét hirdetett, s magának és másnak is annyi élvezetet szerzett, úgy szólván halála óráiban esett ki kezéből; nem is ágyban, mert fekvő beteg tulajdonkép ekkor sem volt, hanem karosszékén ülve lepte meg a halál csendes nyugalma 1864. július 26-án, reggel 7 órakor.

Temetése július 28-án, délután 5 órakor ment végbe s ekkor látszott még egyszer, mennyi tisztelője volt Fáynak. B. Eötvös vezetése alatt megjelentek az akadémia s számos más társulat küldöttei; a szomszéd utczák telve voltak gyászoló közönséggel. Török Pál rövid imája után a takarékpénztár hivatalnokai levitték a gyászkocsira, mely aztán a Lipót-utczán, Kristóf-téren át az Úri-utczában az akadémia (Trattner-Károlyi-ház), majd a takarékpénztár előtt elhaladva, ment a Kálvintéri ref. templomba, hol Török és Székács búcsúbeszédei után a templom sírboltjában helyezték örök nyugalomra.

A hírlapok az őszinte tisztelet és részvét szavaival tekintettek vissza hosszú munkás életére, s úgy irodalmi, mint

közéleti hasznos működéséről a legmelegebb méltatással szóltak. A Kisfaludy-társaságban később Tóth Lőrincz,[57] az akadémiában Zichy Antal[58] méltatta érdemeit, mint a kik házában is gyakran megfordulván, Fáyban az embert is, s a közélet és irodalom munkását is jól ismerték.

De azóta sem enyészett el emlékezete. Időnként, ha alkalom kinálkozik rá, most is a kegyelet melegével s áldással említi nevét az irodalom úgy, mint a közönség. Meséi s kisebb szépirodalmi munkái több kiadásban forognak ma is közkézen; «Bélteky-ház»-áról mint «az első magyar társadalmi regényről» irta Vadnai Károly kitünő székfoglaló értekezését az akadémiában. Születése százados évfordulóján Zemplénmegye emléktáblával jelölte meg szülőházát, az akadémia jutalmat tűzött ki életrajza megirására; a «hazai első takarékpénztár» ötven éves fennállásának emlékünnepén szintén kegyelettel emlékeztek meg az intézet nagy nevű alapítójáról. S méltán, mert Arany szép necrologjával[59] — zárva életrajzát: «Fáy oly egyéniség volt, kinek, ha művei nem olvastatnának is s hasznos életbeli alkotásai nem lennének is maradandó emlékszobrai, mint csupán jellem oly mellszobor, mely megérdemli, hogy a jelesebb honfiak Pantheonjában mint buzdító példa, állandó helyet foglaljon el. Legyen áldott és örök életű a valódi ember és valódi honpolgár emlékezete!»

[57] *Kisfaludy-társ. Évl.* Újf. II. k.
[58] *A m. tud. akadémia Évkönyvei* XIV. k.
[59] *Koszorú*, 1864. II. 5. sz.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

TARTALOM.

Lap

Előszó --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- V

Első fejezet.

Fáy gyermekkora és tanulói pályája. 1786—1808. I—III. --- 1

Második fejezet.

Fáy szolgabírósága. 1810—1818. I—IV. --- --- --- --- --- 61

Harmadik fejezet.

Fáy irodalmi működése. 1807—1828.
a) Első kisérletek. I—II. --- --- --- --- --- --- --- 102

Negyedik fejezet.

Folytatás.
b) Fáy írói népszerűsége. I—III. --- --- --- --- --- 144

Ötödik fejezet.

Fáy Pesten. Föllépése a megyén. 1822—1832. I—III. --- --- 215

Hatodik fejezet.

Fáy mint színházigazgató és országgyűlési követ. 1830—1839.
I—III. --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 272

Hetedik fejezet.

Az akadémia kora az irodalomban. Fáy szépirodalmi munkái.
1832—1844. I—III. --- --- --- --- --- --- --- --- 369

Nyolczadik fejezet.

Fáy publicistikai működése. 1840—1847. I—III. --- --- 430

Kilenczedik fejezet.

A «hazai első takarékpénztár» alapítása és az első életbiztosító
intézet terve. I—III. --- --- --- --- --- --- --- --- 479

Tizedik fejezet.

Fáy működése a protestáns egyház, a nevelésügy s a közmű-
velődés terén. 1839—1851. I—III. --- --- --- --- --- 522

Tizenegyedik fejezet.

Fáy otthona. 1836—1850. I—III. --- --- --- --- --- --- 597

Tizenkettedik fejezet.

Másodvirágzás. Az utolsó évek. 1850—1864. I—III. --- --- 629